

Árpád-házi Szent Erzsébet

*Nemzeti
Szociálpolitikai Gyűjtemény*

*Árpád-házi Szent Erzsébet
Nemzeti
Szociálpolitikai Gyűjtemény*

SZOCIÁLPOLITIKAI
TÜKÖR

• TÜKÖR KÖNYVEK 2. •

Sorozatszerkesztő:
Lakner Zoltán Lehel PhD.

Árpád-házi Szent Erzsébet
Nemzeti
Szociálpolitikai Gyűjtemény

Szerkesztette: Lakner Zoltán Lehel

Magyarország miniszterelnökének támogató figyelmébe ajánlja a Múzeum megálmodója (LZL)

SZIME
Pécs–Budapest
2020

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával jelenik meg

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

© SZIME, 2020

Lektorálta: Kovács Ibolya és Luca Anna

A borítón: Erzsébet rózsákkal. Baltimore (Maryland, USA): a St. Elisabeth of Hungary Church festett ablakán.

A borító hátoldalán: A Hollós kapu az egykori Koldus kapu helyén a budai várban.

Kiadja: SZIME, Szociális Igazgatók és Szakemberek Magyarországi Egyesülete

7621 Pécs, Jókai u. 1.

Email: szerkesztoseg@szocialpolitikaitukor.hu

A kiadásért felel a sorozatszerkesztő

Tördelő- és képszerkesztő: Kardos Gábor

Nyomdai munkák: Pannónia Nyomda Kft., felelős vezető: Halász Gábor

ISBN 978-615-01-0278-8

ISSN 2677-1713

Tartalom

Prof. Dr. Kásler Miklós: <i>Tisztelt Olvasó!</i>	7
Fülöp Attila: <i>Újra van egy gyűjtemény!</i>	8

Lakner Zoltán Lehel: <i>Legyen múzeum! – Árpádházi Szent Erzsébet Nemzeti Szociálpolitikai Gyűjtemény</i>	9
---	---

Az Árpádoktól a magyar szociálpolitika születéséig (X–XVIII. század)

Messik Miklós: <i>Árpád-házi Szent Erzsébet mint az önkéntesség és a keresztény-szociális gondoskodás európai példája</i>	31
Vágner Zsolt: <i>A szociális gondoskodás hagyományai és emlékei a középkori Magyarországon</i>	59
Horváth István: <i>Magyarország első városa: Esztergom középkori segítő-szociális hagyatéka</i>	82
Falus Orsolya: <i>A kereszties lovagrendek „hungarikuma”: a Stefanita Rend</i>	102
Nagy Janka Teodóra: <i>Adatok a szegényügyi igazgatás kezdetéhez</i>	119

Jóltevő asszonyok és a népi segítő hagyomány (XIX–XX. század eleje)

Fónagy Zoltán: <i>Jóltevő Asszonyi Egyesület Pesten és Budán</i>	129
Fülöp Hajnalka – Szuhay Péter: <i>A segítő szolidaritás emlékei és gyakorlata a népéletben</i>	134
Barna Gábor: <i>Az irgalmasság testi és lelki cselekedetei a népi (paraszti) kultúrában</i>	156

A munkásvédelemről a társadalombiztosításig (XIX. század vége, XX. század első fele)

Simonik Péter: <i>Szociálpolitikai törekvések és mozgalmak a XIX–XX. századi Magyarországon</i>	169
Kurucz Barnabás: <i>Közegészségügy a Magyar Királyi Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium munkásságának tükrében</i>	202
Hámori Péter: <i>A csecsemő-, a gyermek- és az anyavédelem kialakulása Magyarországon</i>	221
Hámori Péter: <i>Hadirokkantak</i>	243
Hámori Péter: <i>Kísérlet a magyar agrárium lakásproblémáinak megoldására a két világháború között: a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet működése</i>	260

Hámori Péter: <i>Budapest hatósági lakáspolitikája</i>	270
Simonik Péter: <i>A társadalombiztosítás és a munkásvédelem hazai története</i>	285

Ház és föld – szociálpolitika a magyar vidéken (XIX. század vége, XX. sz.)

Hámori Péter: <i>Szövetkezetek a szociálpolitika szolgálatában</i>	303
Hámori Péter: <i>A magyar falu szociális gondozásának kezdetei: munkásbiztosítás és a Darányi-telepek</i>	320
Hámori Péter: <i>A produktív szociálpolitika nagy kísérlete</i>	329
Serafin József: <i>Fövöben a múlt</i>	339

A segítő gondolat – a magyar szociálpolitika elméletének és gyakorlatának hőskora (Prohászktól Magyar Zoltánig)

Kurucz Barnabás: <i>Szociálpolitikai narratívák Magyarországon a két háború között</i>	349
Kurucz Barnabás: <i>Prohászka Ottokár korai szociális elképzelései</i>	375
Kurucz Barnabás: <i>Rávasz László református szociálpolitikája</i>	379
Kurucz Benjamin: <i>Giesswein Sándor</i>	382
Hámori Péter: <i>Mihelics Vid</i>	386
Hámori Péter: <i>Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter</i>	388
Hámori Péter: <i>Szociális női szerzetesrendek</i>	390
Hámori Péter: <i>„Életemben az éltető erő maga a Szentlélek”</i>	398

Mozi és papír – filmes és levéltári dokumentumok (XX. század első fele)

Kispéter István: <i>Nemzeti Szociálpolitikai Gyűjtemény – válogatott archív anyagok a MaNDA és Filmintézet gyűjteményéből</i>	403
Kocsis Pirooska: <i>Szociálpolitika a levéltári források tükrében</i>	422
Lakner Zoltán Lehel: <i>Metszetek</i> <i>Kiállítótér – idővonalak – könyvtár és kutatóhely</i>	437

Tisztelt Olvasó!

Egy olyan különleges kötetet tart a kezében, amely nem kisebb dologra vállalkozott, minthogy bemutassa, története során hogyan igyekezett a magyarság segíteni rászoruló embertársain. A kötet a „szociálpolitikai gyűjtemény” címet viseli. De az a segítő szándék, illetve annak intézményesítése, amit ma szociálpolitikának nevezünk, az őseink életének a kezdetektől meghatározó eleme volt, amely egyaránt fakadt ősi hagyományainkból és keresztény hitünküből.

A magyarság a IX. században érkezett meg a Kárpát-medencébe, köreiben egyre jobban elterjedt a kereszténység, majd Szent István alatt a létrejövő királyság államvallása lett. Bár korábban a marxista történetírás azt a hamis képet igyekezett sulykolni, amely szerint a kereszténység teljes mértékben, erőszakkal eltiporta a magyar ősvallást, valójában egy sokkal békésebb folyamat ment végbe. Az ősi magyar hagyományok és vallás, valamint a keresztény hit nagyban hatottak egymásra, közösen formálták nemzeti identitásunkat, és megerősödött számos közös elem. Ezek közül a legismertebb a Mária kultusz, de valójában ugyanide tartozik a rászorulók, elesettek megsegítése is. Még a „pogány” időkből kerültek elő olyan sírok, amelyek egyértelműen arról árulkodnak, hogy a magyarság mind a földi, mind az azon túli életében gondoskodott a sérültekről, betegekről.

Figyelemreméltó, hogy egyik első és legjelentősebb írott történelmi forrásunk, Szent István fiához, Imre herceghez írt intelmei is részletesen foglalkozik azzal, hogyan szükséges felebarátainkkal törődnünk:

„... mindenütt és mindenekben a szeretetre támaszkodva ne csak atyafiságodhoz és a rokonságodhoz, vagy a főemberekhez, avagy a gazdagokhoz, a szomszédhoz és az itt lakóhoz légy kegyes, hanem még a külföldiekhez is, sőt mindenkihez, aki hozzád járul. Mert a szeretet gyakorlása vezet el a legfőbb boldogsághoz. Légy irgalmas minden erőszakot szenvedőhöz, őrizd szívedben mindig az isteni intést: »Irgalmasságot akarok, nem áldozatot.« Légy türelmes mindenekhez, nemcsak a hatalmasokhoz, hanem azokhoz, akik nem férnek a hatalomhoz.”

Bizonyítható tehát, hogy a magyarság már több mint egy évezreddel ezelőtt magasfokú szociális érzékenységről tett tanúbizonyságot, a rászorulók gyámolítását pedig Szent István egyenesen feladatként határozta meg. A magyarság pedig az elmúlt ezer évben első szent, apostoli királya utasításának és keresztény hite alapvetéseinek megfelelően élte életét. Ez egyaránt megnyilvánult az olyan személyek életében, mint Árpád-házi Szent Erzsébet, Prohászka Ottokár vagy Batthyány-Strattmann László; és az olyan intézmények, hálózatok működésében, mint a középkori ispotályok, az újkorban kialakuló kórházak, az egész világon

úttörőként létrejövő társadalombiztosítási rendszer vagy akár az Országos Gyermekvédő Liga, a Zöldkeresztes Mozgalom, a Magyar Vöröskereszt és még sorolhatnánk.

Az „Árpád-házi Szent Erzsébet Nemzeti Szociálpolitikai Gyűjtemény” először vállalkozik arra, hogy átfogó képet adjon a magyar társadalom rászorulókat segítő tevékenységének történetéről, a múlt feltárásával és bemutatásával pedig egyben irányt is mutat a jelen és a jövő generációinak.

2020. december

PROF. DR. KÁSLER MIKLÓS
az emberi erőforrások minisztere

Végre van egy gyűjtemény!

Végre van egy történelmi gyűjtemény a magyar segítő szakmáról, a magyar szociálpolitikáról. Így írásos bizonyítéka is van mindannak, ami az elmúlt évszázadok korszakaiban ezrek-milliók életében megtapasztalt valóság volt: a magyar nemzet életének, a Kárpát-medence viharos évszázadai túlélésének fontos, sőt meghatározó tényezője az egymás iránti szolidaritásunk, felelősségvállalásunk megélése és gyakorlása. Amelynek alapja a hit, a kereszténység, a nemzeti, közösségi összetartozás. Tisza István miniszterelnök szavai világossá teszik, hogy a szociális biztonság alapja nem csak az anyagi jólét, hanem a közösségi kötődés is: „Olyan állapot elérése a szociálpolitika célja, amelyben mindenki érzi, hogy nemcsak ő van a közösségéért, hanem a közösség az ő támasza is.”

Mert a szociális ügyek a közösségről, az egyéni felelősségvállalásról, és a nemzetépítésről szólnak.

Ezekért a célokért dolgozik 2010 óta a polgári kormányzat is, mely munkához fontos elvi megerősítést jelent az Árpád-házi Szent Erzsébet Nemzeti Szociálpolitikai Gyűjtemény.

2020. december

FÜLÖP ATTILA
szociális ügyekért felelős államtitkár

Lakner Zoltán Lehel

Legyen múzeum! – Árpádházi Szent Erzsébet Nemzeti Szociálpolitikai Gyűjtemény

A közvélekedés – többnyire még a szakmai közvélemény is – a szegényügyet, a szociálpolitikát, a szociális segítség szolgáltató rendszereit, de még az emberi szolidaritás megnyilvánulásait is a szükséges rosszhoz, az élet árnyoldalához sorolja, s még a segítő szakma emberei is sajnálkozó tekintettel szemlélik. Pedig rengeteg erőfeszítés, hit, odaadás és igazi professzionalitás, ötletesség, megújuló képesség és hatékonyság kíséri azt a munkát, amit egy jobb életért, a másik ember megsegítéséért, fölemeléséért végeznek. Ez pedig emlékezetre, a nemzet emlékezetére is méltó dolog.

A magyar világ, a magyarok szociális története is gazdag tárgyi és szellemi hagyatékot őriz. Ez a kincsek sokaságát rejtő hagyaték azonban föltáratlan. Most arra vállalkoztunk, hogy mintavétellel, kutatófűrészekkel közelebb kerüljünk a feledés homályába vesző múlthoz, az eleink által átélte és alkotott történelemhez. A gyűjtemény létrejöttét előkészítő, emlékeket kutató munka még nem jutott el a teljes feltárás, a rendszerezés, a kiteljesedés fázisába, de reményeink szerint megalapozhat egy olyan koncepciót, amely megvalósulásával visszaadhatja azt a tekintélyt és önbizalmat, amit teljesítménye alapján ez a szakma és a történelme megérdemel.

ÁRPÁDHÁZI SZENT ERZSÉBET

A legismertebb magyar szent és a legismertebb magyar asszony a világban

Az európai kultúra és az európai szociálpolitika, **a szociális segítség európai története sem tud nála inspirálóbb, tisztább és önzetlenebb embert, akinek tanúságtétele,**

szelíd gyakorlatiassága nagyobb hatással lett volna a szolgáló szeretet önkéntes mozgalmaira.

A világ több mint negyven országában viseli a nevét templom, ispotály, szeretetotthon, szegénygondozó hálózat, segítségre szerveződött szerzetesközösség és persze utcák, terek sokasága.

Adományozók, betegek és betegápolók az ispotályban.

*Árpádházi Szent Erzsébet-oltárképének részlete, XV. század
(Rijksmuseum, Amszterdam)*

Murillo (1618–1682): Magyarországi Szent Erzsébet betegeket és leprásokat ápol (kb. 1671–74), Sevilla, Szent Szeretetkórház

Kassától Dakarig, Mexikótól Párizsig és Cambrai-ig, Budától Tübingiáig vagy épp a lengyelek földjéig mindenütt ott találjuk élő közösségeiket. Példaadó segítő munkájuk századok óta termékenyítően hat a nem kormányzati szociális kezdeményezésekre és az állami szociálpolitikára egyaránt.

Emlékét nemcsak oltárok, szobrok, intézmények és szolgáltatások őrzik, hanem a magyar népi emlékezet is a legkedvesebb szentek között emlegeti. Személyes relikvi-

Árpáházi Szent Erzsébet ábrázolása a kolozsvári minorita templomban

át is hagyott az utókorra. Szinte a csodával határos, hogy a XIII. század óta megőrződött **Szent Erzsébet botja**, melyet üvegszekrényben, hitelesítő okiratokkal ellátva őriznek egy budai templom rejtekében.

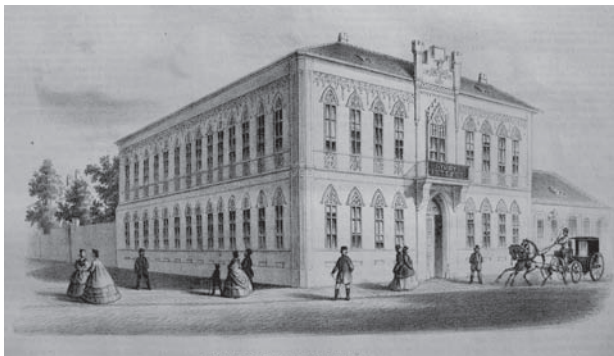
Árpádházi Szent Erzsébet, II. Endre királyunk Sárospatakon született lánya nevét méltán viselhetné **Európa első szociálpolitikai múzeuma**, a szociális segítség emlékeivel a mának üzenő interaktív nemzeti gyűjtemény,

amely Szent István korától a XX. század közepéig tekinti át a történelmi Magyarország segítő hagyományait.

Szent Erzsébet botja Budán és Ambrózia nővér a hitelességet igazoló dokumentummal

A szociálpolitika története társadalomtörténeten alapul, melyet akár az egyenlőtlenségek történeteként is értelmezhetünk. A segítés története is ebből táplálkozik.

A Batizvalvy-féle testgyógyászati Intézet épülete a Király utcában. 1859–1870

Gerincjavító szerkezet, 1878

Az emberi nyomorúság, a hiány és az akadályozottság élethelyzeteire adtunk és adunk válaszokat ma is.

A segítés mintázatai rendkívül változatosak. Hol gépet, segédeszközt szerkesztünk a rászorulóknak, hol az em-

*Ezek még a boldog XIX. század műintézetei,
de a XX. század népi nyomorúsága is nyomot hagyott
az emlékezetben és az emberi életekben*

bervásár szívszorító képeivel szembesülve hozunk létre munkába illesztő, esélyteremtő programokat. Így született meg a **Testgyeenesítő Intézet**, vagy a ma már nem jól hangzó, de azért úttörő jellegű és kiváló munkát végző **Nyomorék gyermekek Országos otthona**.

*Embervásár – munkáért gyülekező parasztok az
Alföldön. Szentés, Lakatos Vince Múzeum, 1910*

Sokan láthatták Magyarországon azt a kordokumen-
tumként is ismert, az egykori Moszkva térről származó
képet, ahol napról napra szembetalálhattuk magunkat a
legújabb kori embervásár nyomorúságával, a munkára,
fekete foglalkoztatásra váró szédelgők keserű látványával.
A történelem – és lássuk be, a társadalomtörténet is – néha
ismétli önmagát. A XX. század elejének agrármozgalmi
a munkát gyakran hiába kereső paraszttömegek ellátatlan
szükségleteiből és indulataiból nőttek ki. A korabeli Hód-
mezővásárhely kalapos magyarjainak tekintetében ugyan
még ott van a **magyar paraszt nemes tartású méltósága**,
de a tömeges kenyérhiány, a megélhetés lehetetlensége
már **jogért, segítő közösségért, támogató állami szociál-
politikáért** kiált.

A falusi és mezővárosi társadalom peremén élő szegé-
nyek voltak azok a veszélyeztetett csoportok, amelyek
földbirtok és biztos munkalehetőség hiányában nem vol-
tak képesek magukat és családjukat eltartani.

A munkaképesség ideiglenes vagy végleges elvesztése
esetén csak külső segítséggel élhettek egyik napról a másik-
ra. A külső segítség a faluközösségből érkezett: rokonok,
szomszédok igyekeztek élelmiszerral, ruhaneművel támo-

Kódisállásos ház Szalafőn

gatni a nehéz sorsú családokat, egyéneket. Ez a segítség csak az éhenhalástól védte meg a rászorulókat. A legnyomorútságosabb helyzetben élők kénytelenek voltak koldulni.

A falu népe azonban szegénynek igazából csak azokat tartotta, akik munkaképtelenségük miatt képtelenek voltak dolgozni. Kiss Lajos a *Szegény ember élete* című meghatározó néprajzi munkájában idézi a falusi embert: „Maga a szegény nép így határozza meg: az a szegény, aki beteg; aki egészséges, az nem szegény.”

A magyar falu szokásrendjében helye, állandó szerepe volt a szegények támogatásának. Az élet „természetes rendjéhez” tartozott az alamizsnálkodó emberrel való állandó kapcsolat. A tornácig beengedett kéregetőnek juttatott rendszeres adományok a mindennapok ritmusához tartoztak. Még az igazán szegény családok is rendszeresen kikészítették a kenyeret, zsírt vagy szalonnát a rendre „időben” érkezőnek, aki koldustarisznyát, liszteszsákocskát, koldusbotot, nyakában zsírnak való bögrét hordott magával. A nincstelenek gyakran énekkel – „*Adjatok, adjatok,*

Adománygyűjtő gyerekek 1941 (a Néprajzi Múzeum gyűjteménye)

♦ *amit az Isten adott...*” –, máskor hangszeres muzsikálással szolgáltak a betevőért. Nem véletlen, hogy a Zenetudományi Múzeum számos olyan viaszhengert őriz, melyen a kódiséneklés változatai találhatóak.

Nemcsak koldusok, hanem a tisztességes szűkösségekben élők is kántáltak, rigmusokat mondtak, népi szokásokba ágyazott, jeles napokhoz igazított módon gyűjtötték a család számára a szükséges kiegészítő javakat, a kalácsot, pálinkát, kolbászt, olykor a lisztet vagy kenyeret. Így **sohasem volt szegény a kéregetés!** Inkább egyfajta hallgatólagos, ki nem mondott, mégis létező és gyakorlatias összetartozás, szolidaritás fejeződött ki ezekben a gyakran ünnepi köntösben megjelenő szokásokban.

Pixisbe (perselybe) gyűjtik az adományokat Budapesten a Gyermekvédő Liga számára 1936-ban (Fortepan)

♦ **Kalands Társulatok** (calendis, azaz a hónap első napján rendszeresen összegyűlő segítők köre) jöttek létre már a XIV. századtól, s némelyek, mint például a kolozsvári,

A középkor végi Kolozsvár képe és a Kalandos Társulat alapszabálya

XIX. századi adománygyűjtő láda, a pixis

♦ egészen a 2. világháború végéig a helyi szolidáris közösség részesei voltak. Ezek voltak az első „civil”, vallásos ihletettséű formációk, melyek szervezettségükkel, változatos személyi összetételükkel előképei voltak a modern idők társadalmiasított segítő összefogásainak.

Már ők is adománygyűjtésre használták a katolikus liturgiában eredetileg az oltáriszentség befogadására használt fedeles edénykét, a pixist, amelyet kézzel hordozható formában, vagy lábakra állítva is használtak. A szegények számára rendszeresített adománygyűjtés emlékét őrzi a Heves megyei levéltár 1820-ból származó dokumentuma, melyben a Vásár Bíró a pixis rendszeres használatáról és a gyűjtött adomány felosztásáról rendelkezik. A pixis használata a XX. század első felében még széles körben elterjedt volt.

A gondoskodás középkori elve

Hazánkban már a kora Árpádkorban kialakult az intézményesített szegénygondozás és betegellátás rendje, amely természetesen az egyháziak önkéntes szerepvállalásának keretei között fejlődött. Az ún. **nyílt és zárt szegénygondozás** a településen, mai szóval közterületeken végzett ellátást, illetve az intézményben való elhelyezést és ellátást jelentette.

Az Isten nevében adott alamizsnáért legfeljebb imádságot kértek a szegényektől, s misét a paptól. Mindezek következtében a karitást sikerült általános emberi, keresztény ügyé tenni, erénnyé nemesíteni. Az emberek a szegényekről és az elesettekről való gondoskodást alapvető feladatuknak tartották.

Ezt a gondolatot hagyta meg **Szent István királyunk a fiához, Imre herceghez írt intelmeiben** is, amelyben a legfontosabb uralkodói erények között említi az irgalmaságot, mely alatt a szegényekről való gondoskodást (is) érti.

Szent Imre a pannon szerzetesek körében (Magyar Anjou legendárium)

„Az erények mértéke teszi teljessé a királyok koronáját, és a parancsok közt a tizedik. Mert az erények ura a Királyok Királya, miként égi serege áll kereken tíz karból, úgy életed vitele kerekedjék ki tíz parancsból. Kell, hogy a királyt kegyesség s irgalmasság díszítse, de a többi erény is hassa át és ékesítse.”

Szent István maga is alapított ispotályokat; a pécsváradi alapítás mellett Esztergomban is, ahol maga is ellátást kap(hat)ott végső elgyengülésében, 1038-ban.

A középkori Magyarország szociális ellátásának fejlődése

A középkori Európában a szegénygondozás feladatát egyre növekedő mértékben az egyház, illetve az egyházhoz kapcsolódó intézmények látták el.

Az ispotály

Magyarországon a XI. századtól, a zarándokutak kiépülésével párhuzamosan elsőként a bencések építették fel ispotályaikat. A pécsváradi kolostorban négy betegápoló segítette az ellátást, továbbá Kolozsmonostor esetében említik, hogy a monostorhoz ispotály is tartozott.

Az első johannita ispotályok Magyarországon ugyancsak a Szentföldre vezető zarándokútvonalak mentén alakultak ki, a rend eredeti céljának megfelelően: védelmet és gondoskodást biztosítva a zarándokoknak és a rászorultaknak. A johanniták a XII. századtól ispotályokat tartottak fenn Székesfehérvárott, Esztergomban, Sopronban. **Az ispotályok gyógyító-ápoló színvonala meglehetősen magas lehetett, mivel a rend tagjai kiképzésük során bizonyos fokú orvosi-ápolói oktatásban is részesültek.** Számos fürdőhely jól jellemzi a korabeli ispotályok kiépülésének menetét. Esztergom hévízforrásainál III. Béla király feleség-

ge, Anna királyné közfürdőt létesített. Ezt a fürdőt a hozzá tartozó földdel együtt IV. Béla király 1238-ban a keresztesek esztergomi házának adományozta. A hőforráshoz kiépített közfürdő, a gyógyvíz lehetővé tette a balneoterápiát, a betegek gyógyítását. **A középkorban megszokott dolog volt ispotályt építeni hévizek mellé.** Budán az Alhévíz településrészen fekvő Szent Gellért- és Szent Erzsébet-ispotályok, valamint a szomszédos Budafelhévíz Szentlélek-ispotálya, továbbá a Szent Erzsébet-ispotályok egy-egy hévízforrás, illetve tó közelébe települtek, ahol fürdőt is fenntartottak. Ugyanezt láthattuk Kolozsvárott és Sopronban, Nagyszombatban és még számos helyen, ahol a Szent Erzsébet-ispotályok patak partjához települtek. Ide kell sorolni Esztergom Szentkirály Szent István konventje mellé épített ispotályát, mely egy királyi ház területén, a legfontosabb országút és révátkelőhely mellett feküdt.

A Szent Katalin Ispotály maradványai Telkibányán a XIV. századból

A Magyar Királyságban jelen voltak a Szent Lázár Lovagrend tagjai is. A lazariták a johannitákból váltak ki, alázatból eleinte egy bélpoklost választottak nagymesterüknek, és a bélpoklosság gyógyítására leprosoriumokat

♦ alapítottak. Első magyarországi ispotályuk 1181-ben Esztergomban már állt, de Csurgón, Budán és Kolozsvárott is jelen voltak.

Az egyetlen magyar alapítású, betegápolással is foglalkozó lovagrendet, a Szent István Keresztes Lovagrendet II. Géza alapította 1150-ben.

A mai stefaniták a Szent Jobb-körmeneten

A lovagrend Szent István királynak szentelt templomot és ispotályt tartott fent Jeruzsálemben és Akkóban. A stefanitákat III. Orbán pápa 1187-ben megerősítette, és kiváltságokkal látta el. A rend székhelye Esztergom volt, ahol ispotályt is működtettek az általuk épített Szent István-templom mellett. Itt a feltárás és rekonstrukció után nemzeti emlékhely alakítható ki.

Kiemelkedő szerepet töltött be Európában a szegénygondozás terén az Assisi Szent Ferenc által alapított **ferences rend** is, amely Magyarországon 1224-ben, Esztergomban alapította első kolostorát. A ferencesek fő feladatuknak tekintették a betegek ápolását, a szegények megsegítését. Lelkiségüket jelzi Temesvári Pelbárt ferences prédikátor, mikor egyik beszédében kiemeli, hogy a

leprásoknak is meg kell tapasztalniuk a testvériség érzéseit, és életük során ugyanolyan gondoskodásban és figyelemben kell részesülniük, mint amilyen gondoskodással Jézus tekintett a betegekre. A szegények megajándékozását ugyanilyen nagy erénynek tekintették, s prédikációikban azt hirdették, hogy inkább adjunk Istennek tetsző alamizsnát, mint hogy böjtöljünk.

A szerzetesrendek és a lovagrendek mellett megjelentek a kifejezetten betegápolásra és szegénygondozásra szakosodott rendek. A középkori Magyarországon az egyik legrégebbi ilyen rend a XI. századi francia alapítású Szent Antal Rend volt. Többek között Kassán, Iglón, majd Pozsonyban, Segesváron és Pécsen is működtek ispotályaik.

Ispotály Brugesben (Brugge). (A középkorban alapított ispotályok egészen a XIX. századig működtek)

1292-ben jelentek meg legelőször a Szentlélek Ispotályosok Nagyszébenben, ahol a várostól átvették az ispotály üzemeltetését. Az ispotály átadását megörökítő oklevél tükrözi legjobban az ispotályok jellegét. Egyértelműen felsorolták, hogy az intézmény a szegények mellett a bálnákat, a sántákat és a rászoruló idegeneket látta el. Legjelentősebb ispotályuk Buda-Felhéziven és 1330-tól a mai Rókus kórház közelében működött.

A kassai Szent Erzsébet-ispotály mai képe

A szociális gondolkodás magyarországi hagyományának sajátosságát jól tükrözi, hogy a legtöbb ispotályt Szent Erzsébetnek szentelték a XIII. század közepétől.

92 településen összesen 128 azonosítható ispotályról van tudomásunk, ám a középkori Magyarország területén sajnos kevés ispotály maradt fenn. Ilyen a felvidéki Galgóc (Hlohovec) a középkori város történeti városközpontjában egy XV. századi jelentős gótikus részletekkel rendelkező ispotály, mely ma is látható.

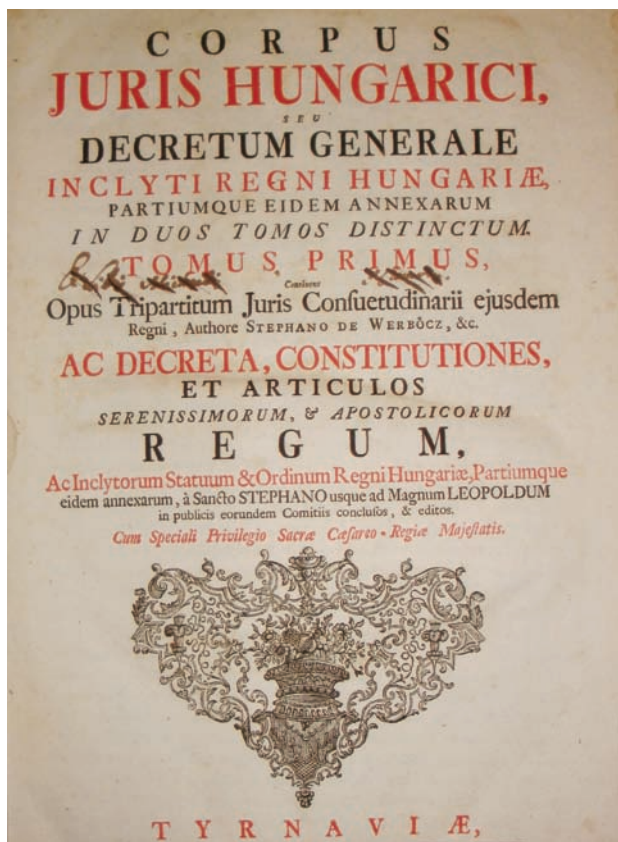

Galgóc (ma Hlohovec, Felvidék), Szentlélek-ispotály

Sárospatakon egy teljes körű műemlékkutatás és ásatás után felújított ispotályépület található. Telkibányán is elkezdődött a középkori ispotály rekonstrukciója.

Szociális törvényhozás

A szociális törvényhozás első királyunk és Szent László uralkodása alatt kezdődött. A korai állami szabályozást a kor nyugati uralkodóihoz hasonlóan elsősorban az özvegyek és árvák, illetve a pártfogó nélküli idegenek védelme vezérelte. A hazai jogtörténet egyik fordulópontját azonban a modern magyar állam jogrendjét máig megalapozó Werbőczy-féle jogalkotás jelentette. Ez már igazolható

Werbőczy: Corpus Juris Hungarici, 1517

szakmai alapokon fogalmazza meg első részletesen kidolgozott gyámügyi szabályainkat.

A *Tripartitum*, azaz a *Hármaskönyv* 6. szakasza így fogalmaz: „*Hogy pedig a serdületlen vagy törvénytelen korú gyámoltaknak és árváknak gyámság alatt kelljen állaniok: összehangzónak és megegyezőnek látszik a természeti joggal és az okossággal; mert szükséges, hogy azok, a kik fejletlen koruk miatt magukat nem oltalmazhatják, mások gondviselése és védelme alatt kormányoztassanak.*”

A gyermekvédelmi jogalkotás folyamatos volt. 1724-ben már királyi rendelet mondta ki, hogy minden településnek magának kell gondoskodnia az árváiról. Az e korban gyarapodó női szerzetesrendek is nőneveléssel, betegápolással, valamint az árvák és elhagyottak gondozásával foglalkoztak. Ezt követően árvaházak egész sora jött létre, részben a helyi polgárság, részben az egyházak alapítványainak segítségével.

Mária Terézia 1749-ben rendelettel szabályozta a szegényügyi igazgatást. Ennek alapján a település határában talált gyermeket az ott lakóknak kellett ellátniuk.

A Magyarország oktatásügyét rendező 1777-ben kiadott *Ratio Educationis* több részében foglalkozott szociális kérdésekkel is.

„*Az árvaházak politikai igazgatásáról, tekintettel az ifjúság oktatására és nevelésére. Az oktatásügynek az árvaházakban való rendezése és az egyöntetű eljárásnak biztosítása mindenesetre a jelen szervezet körébe tartozik... Egyébként kívánatos volna, ha minden kerületnek meg volna a maga saját árvaháza, abban a helységben, vagy annak szomszédságában, ahol elsőrendű elemi népiskola van. Ez esetben t. i. az árva fiúkat ki lehetne néptanítóknak képezni és az ilyen árvaház mintegy magvető iskolája volna ezen tanítóknak.*”

A **szociális törvénykezés** gyakran kapcsolódott egybe az egészségügyi vagy közoktatási szabályozással. Az

1868:XXXVIII. tc. a tankötelezettségről a kor színvonalának megfelelő elemi népoktatást hozott létre. A törvény rendelkezése szerint „Minden szülő vagy gyám, ide értve azokat is, kiknek házában gyermekek mint mestertanítványok vagy házi szolgák tartatnak, kötelesek gyermekeiket vagy gyámoltjaikat nyilvános iskolába járatni, életidejük 6-ik évének betöltésétől egész a 12-ik, illetőleg 15-ik év be-

A Mária Terézia nevéhez fűződő törvénykezés már tudatosan védi, támogatja a szegény sorsú gyermekeket

töltéséig.” Ez a jogszabály rendelkezik arról is, hogy „[a] szegénységüket kimutató gyermekek tandíjt nem fizetnek.”

A századforduló éveiben fölgyorsult szociális törvénykezés legfontosabb állomása a **Szell Kálmán** miniszterelnök előterjesztésében megfogalmazott első hazai Gyermekvédelmi törvény volt 1901-ben, amelynek kereteit az 1901. évi VIII. és XXI. törvények biztosították. Míg az előbbi a **gyermekmenhelyekről**, az utóbbi törvény a közsegélyre szoruló 7 éven felüli **gyermekek gondozásáról** intézkedett. Ezek szerint az állam a talált, valamint a hatóságilag elhagyottnak nyilvánított gyermekek ellátásáról és neveltetéséről 15. életévük betöltéséig köteles gondoskodni. E célból állami gyermekmenhelyek felállí-

Szell Kálmán miniszterelnök, aki már rendszerré fejlesztve építi ki a gyermekvédelem hálózatát

tását rendelte el, melyeket az államilag beszédett külön pótadókból finanszíroztak.

1908-ig 17 gyermekmenhelyet állítottak fel a következő városokban: Budapest, Debrecen, Nagyvárad, Békés-Gyula, Arad, Szeged, Kecskemét, Veszprém, Rimaszombat, Kassa, Munkács, Marosvásárhely, Kolozsvár, Temesvár, Szabadka, Pécs és Szombathely. Hamarosan már 64 telephelyen mintegy 6000 gyermeket gondoztak.

Ennél a hihetetlen intenzitású fejlesztésnél érdemes egy szóra megállni.

A történelmi ország nemcsak fölismerte a **gyermekvédelem intézményes fejlesztésének** a fontosságát, hanem a kor legszínvonalasabb építészeti eszközeivel, hatalmas állami és persze önkéntes anyagi ráfordításokkal, igényes kivitelezéssel, valamint a megújuló korszellem legemberibb gyermekbarát szakmai gyakorlatával vitte végig az építkezést. Nem véletlen, hogy az emberek büszkéek lettek ezekre a fejlesztésekre, és az intézményeket ábrázoló képeslapok sokaságával üzentek egymásnak.

Lássunk most egy gyűjteményt ezekből a lapokból!

A történeti háttér megvilágítása miatt érdemes egy pillantást vetnünk az első hivatalosan is ismert európai gyermekmenedékre, illetve lelencházara (árvaház) Firenzében, amelynek jelvényét később a magyar gyermekvédek is átvették. Lássuk a példát!

A firenzei Ospedale degli Innocenti (1419) és a Tüzoltó utcai gyermekkórház jelvénye

♦ **A Fehérkereszt Országos Lelencház és Gyermekvédő Egyesületet** Szalárdy Mór, a Rókus Kórház orvosa alapította 1885-ben Budapesten.

Tíz év alatt 29 vidéki városban létesült fiókintézete a rászoruló gyerekek ingyenes gyógyítására. Adományokból épült fel a *Tüzoltó utcai Fehér Kereszt Kórház* – melynek épülete őrzi a firenzei jelvényt – és a *Svábhegyi Erdei Gyógyintézet*.

A Fehér Kereszt Lelencház Egyesület egykori elnöke Heim Pál professzor volt

♦ Az 1920-as évek második felében újabb lendületet kapott a magyar szociális törvénykezés. Ekkor születtek

meg a legfontosabb **rendszeralkotó jogszabályok a rokkantak ellátásáról, a munkanélküli biztosításról és az öregségi és rokkantsági biztosítást is tartalmazó társadalombiztosításról** 1927–1928-ban a nevezetes 40. törvénycikk alapján. A biztosítottakat két csoportba sorolták: egyrészt az úgynevezett javadalmazási határ alá esőkre (tisztviselők, művezetők stb.) és a javadalmazási határ alá nem esőkre. Az öregségi korhatár csakúgy, mint napjainkban, 65 év volt. A biztosítással kapcsolatos feladatokat az **Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI)**, a javadalmazási határ alá esőket pedig a **Magánalkalmazottak Biztosító Intézete (MABI)** és az elismert vállalati nyugdíjpénztárak látták el.

Összefogással a bajban – közösségi fellépés a rászorulókért

Lépjünk újra kicsit vissza az időben!

Korábban már említést tettünk arról, hogy a közösségi összefogás, a szervezeti kereteket öltő szolidaritás mozgalmi hazánkban a korai középkorban is megjelentek. A civil jellegű kezdeményezések kiteljesedése azonban a XIX. század elejére tehető. A reformkor idején a nagyobb városokban kegyúri és polgári adományokból kisebb-nagyobb alapítványokat hoztak létre, melyek megeremtettek a későbbi árvaházak anyagi alapjait. Ezek a kezdeményezések gyakran kapcsolódtak össze a városok, vagy maga az állam által indított programokkal. Így jött létre 1839-ben a **Pesti Szegény Gyermekórház-egylet**, amely később Stefániáról elnevezett józsefvárosi kórházat alapított a rászorulóknak számára.

Az 1810-es, 1820-as évektől kezdődött Magyarországon az egészségügyi ellátás kiterjesztése a szülő nőkre, a cse-

Egykorú kép a szegény gyermekeket ingyenesen kezelő kórházzról az akkor még részben elnémetesített Pesten

csemőkre és a kisgyermekekre. 1820-ban nyitottak Budán szülészeti osztályt vagyontalan terhes nőknek és házasságon kívül szülő nőknek. **Pesten a Rókus Kórházban** ilyen ellátás már 1815-től folyt.

Magyarországon viszonylag korán, 1852-ben nyitotta meg kapuit az első **Bölcsőház**, melyet Majer István püspök és Forrayné Brunszvik Júlia alapított Pesten, az akkori Kalap utcában (ma Irányi u. 2–4.): itt 5 szobában 38 gyermekről gondoskodtak.

Élet a bölcsőházban (bölcsőde) a XIX. század második felében

Társadalmi jótékonyági és gyermekvédelmi intézmények

Az országos jótékonyági intézmények között a legnagyobb az **Országos Gyermekvédő Egyesület** utódaként 1906-ban létrehozott **Országos Gyermekvédő Liga** volt. A Liga programjában a gyermeknyomor enyhítését, az állami és a társadalmi gyermekvédelem koordinálását tekintette fő feladatának.

A döntően társadalmi adakozásból befolyt jövedelmekből nevelőintézeteket, iparos tanulóotthonokat, anya- és csecsemőotthonokat, hadiárvaházakat, a gyengeelméjű és a tbc-s gyermekek speciális intézményeit, üdülőtelepeket, orvosi rendelőket tartott fenn, szegény családokat segélyezett pénzt és ruhát osztva a rászorulóknak, anyagilag támogatott más, a gyermekvédelemmel foglalkozó egyesületeket: árvaházakat, bölcsődéket, népkonyhákat, szünidei fürdőkonviktusokat. Ezek mellett jogsegélyszolgálatot is működtetett.

Róbert bácsi, valódi nevén Feinsilber Róbert levest oszt a Kálvin téren. Neve a szegények iránti aktív szolidaritás fogalmává vált, de a gyűjtött adományok jelentős részének elsikkasztása miatt 1930-ban el kellett hagynia az országot

A Gyermekvédő Liga kezdeményezésére 1906-ban a fél világot megelőzve Magyarországon már tartottak gyermeknapot (a plakát 1933-ból való)

Az ínség enyhítésére számos polgári kezdeményezés született. A városi szegények élelmezését segítették azok a **népkonyhák** is, amelyek fenntartása a XXI. században sem veszítette el szomorú aktualitását.

Az intézményesülés a szegénység és a közegészségügy együttes kezelésével teljesedett ki a '20-as évek végétől.

Az önkéntes segítség azonban folyamatosan jelen volt a magyar társadalomban.

Szociálpolitikai hungarikumok

A magyar szociálpolitika ma már hungarikumnak számító kezdeményezésekkel gazdagította a szociális segítség eszköztárát.

A védőnői Szolgálat

A védőnői szolgálat egykori és mai logója

A **védőnői szolgálat**, a FAKSZ, az Egri Norma, a különböző indíttatású szociális földprogramok emlékének megőrzése növelheti a szociális szakma művelőinek önbecsülését, gyakorlatiasságát és kritikai érzékét.

A hungarikumok között elsősorban az **Országos Stefánia Szövetségből** kinövő **védőnői mozgalmat** kell említenünk, amelynek munkájával az **Országos Közegészségügyi Intézet** megalakulását követően (1926) a csecsemővédelmi munkát is új alapokra helyezték. A **Johan Béla** vezetésével működő új intézmény a **zöldkeresztes**

Az alapító Stefánia belga királyi hercegnő és Rudolf trónörökös

Az Országos Stefánia Szövetség jelvénye

mozgalom beindításával a falvak egészségvédelmét vállalta fel. A két, egymással párhuzamosan működő szervezet között létrejött megállapodás értelmében a Stefánia Szövetség ezt követően a 6000 lélekszám feletti településeken látta el az anya- és csecsemővédelemmel kapcsolatos teendőket.

Az állam az 1920-as évek közepétől több építési akciót indított a kiskeresetűek lakásgondjainak enyhítésére. A falusi kislakás-építkezések 1927-ben indultak. A 4%-os kamatozású építési hitelt nyújtó FAKSZ – Falusi Kislakásépítő Szövetkezet – 1939 végéig 42 606 főnek nyújtott közel 60 millió pengős anyaghitelt önálló otthon létesítésére.

Johan Béla (1889–1983)

1940-ben hozták létre az Országos Nép-és Családvédelmi Alapot (ONCSA), amely 200 négyzetöles telkeken családi házakat juttatott, főleg sokgyermekes családoknak.

Az **Országos Szociális Felügyelőség** adatai szerint 1944-ig 9994 ONCSA-ház felépítését, 10 507 ház árvíz

utáni újjáépítését, 24 207 ingatlan árvíz utáni rekonstrukcióját, 468 MÁV-örház, valamint 260 MÁV-ház építését finanszírozták az **Országos Nép- és Családvédelmi Alapból**.

A század egyik legjelentősebb szociálpolitikusa, Esztergár Lajos által kezdeményezett, a nagycsaládos falusi nincstelének támogatására létrehozott ONCSA

Az 1940. évi XXII. törvénycikkkel életre hívott és **Esztergár Lajos** által produktív szociálpolitikának nevezett új rendszer zavartalan működtetéséhez viszont elengedhetetlen volt egy **új szociális igazgatási rendszer** kialakítása. Így jött létre az ONCSA egyik központi szervének is tekinthető **Országos Szociális Felügyelőség**.

A rendszer középső szintjét jelentő vármegyékben az ONCSA szakszervei közé tartoztak az ONCSA végrehajtó szervének is tekinthető ún. közbiztonsági szervezetek gazdasági irányítását végző igazgatóságok. A helyi szintű szociális munkát a járási főszolgabírók, a polgármesterek felügyelete alatt álló, a belügyminiszter által megbízott szociális gondozók vagy (*zöldkeresztes*) védőnők végezték.

Egri Norma – Magyar Norma

Az egységes **szociális gondozás sajátos magyar modellje** Egerben jött létre. A P. Oslay Oswald egri ferences rendi házfőnök által alapított ún. Egri Norma hosszú előkészítő munka után 1927-től működött, s célja nem a szegénységélyezés, hanem szegénygondozás volt. A rendszert 1936-tól Magyar Norma néven országos szintre fejlesztették.

Az alapító, Oslay Oswald egri ferences szerzetes

A Normának 3 fő szegénygondozó szerve volt. Az egyik, a *Szegénygondozó Hivatal* városi hivatal volt, és az adminiszt-

rációs ügyeket látta el. A másik, a **Szegényügyi Bizottság**, a szegénygondozás azon szerve, amely a hatóság, a társadalom és a felekezetek összefogására alakult. Elnöke rendszerint a mindenkori polgármester volt, tagjai pedig a szegényügyi előadó (*a népjóléti hivatal vezetője*), valamennyi jótékonyági egyesület, vallásfelekezet küldötte, a rendőrkapitányság vezetője, a városi tisztviselők, választott képviselőtestületi tagok és a szegényügy iránt különös érdeklődést tanúsító nők és férfiak. Általános irányelvek kidolgozásával, további programok indításával foglalkoztak. A harmadik a *Szegénygondozó Nővérek* társasága volt, akik környezettanulmányozás mellett szeretetházi zárt szegénygondozást végeztek. Ez volt a hivatásos szegénygondozás. Munkájukba bevonták a világi **Szegénygondozó Hölgyeket**, így az egész helyi társadalom részt vett a szegénygondozás munkájában.

Szociális földprogramok – A kárpátaljai kísérlet

Már a XIX. században megjelent a kormányzati igény az elmaradott területek felzárkóztatására. Az első példa több mint 100 éves. A századforduló környékén, az 1896–97-es évet követően indult az Északkeleti-Kárpátok között lakó, főleg rutén nép megsegítésére egy kormányzati akció. A társadalmi-gazdasági helyzet ekkor már válságosra fordult Ruténföldön, a kivándorlás következtében egész falvak, járások néptelenedtek el.

A földművelésügyi miniszter Egán Ede jelentéseit és javaslatait elfogadva 1898-ban hivatalosan is megbízta „a hegyvidéki földművelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció” szervezésével. Az akció központjául Szolyvát jelölték ki.

Ez az intézmény a görögkatolikus papság segítségével szorgalmazta az akciót, több intézkedést vezetett be, hogy

Munkács a földprogram egyik központja volt. A meggyilkolt Egán Ede műve azonban több mint 100 év után is újjáéledt. A képen a hagyományt korszerűen újjáélesztő mai gazdaságfejlesztési társaság logója

elősegítse a ruszinok gazdasági fejlődését. Például vetőmagot osztott, tenyészállatokat, legelőket szerzett több községnek, igyekezett elősegíteni a háziipart, fogyasztási és hitelszövetkezeteket létesített, aratómunkásokat közvetített az Alföldre, fellépett az uzsora ellen stb. Az akció keretében kialakított szövetkezetek a miniszteri kirendeltség szigorú ellenőrzésével működtek. A szövetkezetbe csak hátrányos helyzetűek kerülhettek be. Az egész program vezetője, az ír származású Egán Ede végül gyilkosság áldozat lett.

A második, **Esztergár Lajos** pécsi polgármester nevéhez fűződő példa közel 80 éves. A '30-as években kezdődtek az ún. **produktív szociálpolitikai kísérletek**, melyek a

szociális segítségnyújtás összetett elemeit hordozták. Az ONCSA-hoz kapcsolódva **Vármegyei Közjóléti Szövetkezeteket** hoztak létre, amelybe föld nélküli sokgyermekes szegényparasztokat bevonva termény- és állatkihelyezés mellett földbérletet, képzési programelemeket és értékesítési szerveződést is létesítettek. Esztergár végső céljának egy demokratikus alapokon nyugvó, a különböző társadalmi problémákat hatékonyan kezelő ún. szociális vármegye létrehozását tekintette.

Magyari Zoltán, a magyar közigazgatás tudós reformer és A szociális vármegye

A két háború közötti magyar szociálpolitika kiemelkedő kísérlete volt a Magyari Zoltán fémjelzte **Szociális Vármegye** programja, amely európai szinten is a legkomolyabb szakmaiságot és korszerűséget képviselte.

IRODALOM

- BALÁS Károly: *A szociálpolitikai fő kérdései*. Pallas Rt., Budapest, 1929.
- BOROVICZÉNYI Nándor: *A szociális tevékenység kézikönyve*. Budapest, Stefaneum, 1907.
- CSIZMADIA Andor: *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1977.
- CSORNA Kálmán: *A szegénygondozás Budapesten*. Statisztikai Közlemények, 62., 1. Budapest, 1930.
- ECSERI Lajos: *A munkás segélyezés ügye Magyarországon*. Pesti könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest, 1884.
- ESZTERGÁR Lajos: *A szociális munka útján*. Pécs, 1939.
- ESZTERGÁR Lajos: *Gyakorlati szociálpolitika*. Pécs, 1933.
- GIESSWEIN Sándor: *Keresztény szociális törekvések a társadalmi és gazdasági életben*. Budapest, Stephaneum Nyomda 1913.
- GYÁNI Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest, 1994.
- HELLER Farkas: *Magyarország szociálpolitikája*. Budapest, 1923.
- HILSCHER Rezső: *Bevezetés a szociálpolitikába*. Szövétnek Kiadó, Budapest, 1928.
- JELENITS István: A szegénység a keresztény gondolkodásban. In: *Hogyan éljük túl a XX. századot?* Narancs Alapítvány, Budapest, 1992.
- KÁDÁR L. Levente: A közigazgatás szociális feladatai. In: *A mai magyar közigazgatás*. Budapest, 1936.
- KOVRIG Béla: *Magyar társadalompolitika (1920–1945)*. New York, 1954.
- MÁRTONFFY Károly (szerk.): *A mai magyar szociálpolitika*. Budapest, 1939.
- PÁLOS Károly: *Szegénység, szegénygondozás*. Szombathely, 1934.

AZ ÁRPÁDOKTÓL
A MAGYAR SZOCIÁLPOLITIKA
SZÜLETÉSÉIG (X-XVIII. SZÁZAD)

Messik Miklós

Árpád-házi Szent Erzsébet mint az önkéntesség és a keresztény-szociális gondoskodás európai példája

Árpád-házi Szent Erzsébet emlékezete és hatása itthon és a nagyvilágban

BEVEZETŐ

Lehetetlen feladatra kíván vállalkozni az, aki a világ leg-tiszteltebb magyar szentjének, 800 éve legismertebb magyar asszonyának ábrázolásait és nevét viselő egyházi és világi intézmények sokaságát akarja egyetlen tanulmányban bemutatni, vagy éppen csak felvillantani. Igaz, egy kis közhasznú szervezet a nevezetes 2007-es évforduló alkalmával mégis tett egy ilyen kísérletet. Kötelezettségének érezte, hiszen már 2001-es megalakulása óta a logójával is tiszteleg a szent alakja előtt. A Magyar Emlékekért a Világban Egyesület tagsága fotódokumentációs tárlat keretében törekedett a világszerte fellelhető alkotásokból,

névadó intézményekből összeállított gyűjtemény bemutatására. A képi gyűjtés, amely – az ő emlékéhez méltó – szeretettel és szolgáló alázattal készült, megjelent már több helyszínen: hazai és határon túli magyar intézményekben, így Aachenben, Cambrai-ban, Párizsban, Lyonban és Londonban. Ki is volt, honnan érkezett a keresztényi jólelkűség e nagyszerű alakja? Ki ő, aki évszázadok óta máig példát szolgáltat számunkra? Erzsébet tetteinek leírása, egyéniségének hatása (amely a XIII. századi források alapján is követhető) még a nem keresztény vallású emberek számára is lenyűgöző.

A KÖNYÖRÜLETESSÉG, A GONDOSKODÁS PÉLDÁI A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

A középkor Európájában a magyar Árpád-ház adta a legtöbb szentet és boldogot a keresztény világnak. E történeti tény a még nem hívők számára is elgondolkoztató lehet. A magyar királyi és hercegi méltóságot viselő férfi szentek – Szent István, Szent Imre, Szent László – érdemei mellett különösen elismert a szent és boldog magyar királylányok, hercegnők élete. Valamennyiükre jellemző – éppen a középkor kemény és állandó harcoktól terhelt világában – a finom nőiesség legszebb erénye: az elesettekhez való lehajlás, a gyógyítás és az adakozás. Bármerre

tekintünk szét kontinensünk országaiban, a nagy uralkodóházak krónikái között, feltűnhet, milyen szívesen fogadták az egykor fényes és gazdag Magyar Királyság uralkodóinak leányait, rokonait Európa királyi és hercegi udvaraiban. A Magyarországon született Skóciai Szent Margittól a bizánci császárnéig: Szent László király leányáig, azaz Árpád-házi Szent Piroskáig láthatjuk ezt. Piroška Iréne néven bizánci császárné lett, aki támogatta az özvegyeket, az árvákat, és kórházakat alapított. De a Lengyelországban is tisztelt Szent Kingától kezdve a hason-

lóan ott élő Szent Hedvigig vagy épp a Nyulak szigetén vizeklő Szent Margitig, akár a Katalóniában különösen ünnepeelt szentéletű Jolántától Boldog Tössi Erzsébetig ezt a megbecsülést tapasztalhatjuk. A magyar föld számos olyan női alakot adott a világnak, akik igaz keresztényi elkötelezettséget mutattak a tetteikkel, szociális érzékenységgel, karitatív életvitelükkel.

Az első magyar királyi dinasztia egyik legcsodálatosabb hajtása s a női szentek világszerte legismertebb alakja a „Magyarország virága” jelzővel illetett Árpád-házi Szent Erzsébet volt. Ő rövid, de tartalmas életével máig megtestesíti az önzetlenség legteljesebb példáját. Életszentségét elemezve is nehéz benne hibát találni, ezért Európa a halála után már 4 évvel szentként tisztelte. (Az az Európa, amelynek mai képviselő-testülete közel 800 évvel később saját keresztény múltját egy sor erejéig sem vállalta alkotmányában.) Erzsébet személyében egy mélyen hívő családányát láthatunk, aki vidám és boldog gyermekkorában, azután ifjú, szerelmes menyasszonyként, majd férje hirtelen halála után még fiatal, háromgyermekes anyaként is fáradhatatlan betegápoló volt, s az önfeláldozásig jótékonykodott. Erzsébet nem mérlegelt, nem ismerte az adakozás „észszerű” határait. Mindenét szétosztotta. Valóban „gyors életű” szent volt: mindössze 24 évet élt. S mi minden belefért ebbe a 24 esztendőbe! A szeretett férj halála után kismimizett hercegnőt például királyi atyja hazaszóltotta Magyarországra. Oda hívták, abba a királyságba, ahonnan gazdag királyi ajándékokkal, több szekér ezüsttel, brokáttal, selyemmel érkezett a wartburgi hercegi udvarba. A királyleány mégsem kívánt hazatérni. Bár szerette szülőhelyét: a királyi Erdőispánságnak is fészket adó hegyeket, a pusztákat körülölelő hol lankás, hol vadregényes tájat, nem kívánt hazatérni a kényelmes, puha és bizton-

Erzsébet jótékonyága (Ermund Blair Leighton – ARC)

ságosabb udvari életbe. Erzsébet úgy látta, hogy a XIII. századi, járványoktól sújtott Thüringiában több a segítségére szoruló, a szegény az éhez, ezért ott van rá szükség.

ÁRPÁD-HÁZI SZENT ERZSÉBET SZEMÉLYISÉGE, RÖVID ÉLETTÖRTÉNETE (1207–1231)

Sz. Jónás Ilona, a kiváló történész is megjegyzi: igen kevés hiteles adatunk van a gyermekkoráról, életpályája részleteiről. Ezért a rövid összefoglaló előtt tekintsünk rá a szülői házra s a királyi rokonságra. III. Béla és Agnes Châtillon voltak Erzsébet atyai nagyszülei, szarkofágjuk a Budavári Nagyboldogasszony-, másképp a Mátyás-tempomban látható. Erzsébet édesatyja II. András magyar király volt (1205–1235), III. Béla másodszülött fia, édesanyja pedig Meráni Gertrúd. Gertrudistól András királynak öt gyermeke született: Mária, (IV.) Béla, Erzsébet, Kálmán és András.

Az édesapa hadjáratokat vezetett a Szentföldre, Halicsba, de a keresztényi erények helyett vérbő életmódjáról volt ismert. Az édesanya volt a *Bánk bán* Gertrudis királynéja, akire sokan haragudtak, mert külhoni rokonait részesítette előnyben. Mindezek ellenére jó anya lehetett, s végül is neki köszönhetjük Erzsébetet és az országot újjáépítő királyunkat, IV. Bélát. Pilisszentkereszten emléktábla is őrzi Gertrudis emlékét.

A királyi pár gyakran tartózkodott a keleti országrészben. Néhány leírás, de több következtetés is utal arra, hogy Erzsébet szülőhelye a Bodrog-parti Sárospatak lehetett. A születés idejét a krónikaírók 1207-re teszik. A mai sárospataki Rákóczi-vár, a Rákócziak egykori „oroszlánbarlangja” később épült, így nincs köze Erzsébet gyermekkorához, a XIII. századi erőd és a királyi erdőispánsági épületek pedig már elenyésztek.

Erzsébet emlékét ápolja a várhoz közeli plébániatemplom mellett az Árpád-házi Szent Erzsébet Történelmi Társaság, a Vármúzeum és az önkormányzat. A népi hagyományokon alapuló pünkösdi felvonulás a még eljegyzésre készülő kisgyermek Erzsébettel a mai pataki vár elől indul. A sokadalom lovagi, kosztümös kísérekkel körbe-

járja a várost. A menettel mutatják a kis Erzsébet fejlődését. Meg-megállva, az életpálya állomásait (Sárospatak, Pozsony, Wartburg/Eisenach, Marburg) felidézve vonulnak az egyre serdülő, majd felnőtt Erzsébet nyomában. Erzsébet alakja a rózsacsoda történetével Sárospatak első számú jelképe lett.

A közelmúltban felújított **Szent Erzsébet Történelmi Társaság Háza** és a Plébániatemplom között látható egykori kis román körtemplom maradványainál Erzsébet megkeresztelkedésének helyszínén tehetjük tiszteletünket. Ugyanakkor más krónikák szerint Pozsony volt a születés helyszíne, amit azonban a történészek cáfolnak.

A krónikák szerint Erzsébetet 4 éves korában eljegyezték a thüringiai tartományi gróf Hermann nevű fiával, ezért Thüringiába, Wartburg várába vitték, és ott is nevelkedett. Jóságúságáról csakhamar ismertté vált a játszani szerető vidám gyermek. A kis Erzsébet a verseknél jobban kedvelte a lovaglást. Az ifjú Hermann 1216-os hirtelen halála után Erzsébetet el akarták távolítani az udvarból. A tartománygróf ekkor másodszülött fiával, a leendő IV. Lajossal jegyezte el újra. 1221-ben megtartották a fényes menyegzőt. Egyes leírások az eljegyzés színhelyeként a pesti plébánia helyén álló egykori kis román templomot jelölik meg, a mai belvárosi templom helyén. A grófság várába érkező ifjú menyasszonyt Lajos, az ifjú szerelmes férj megértéssel fogadta, ahogy a bőkezűségét is. Elfogadta, hogy állandóan adakozik a szegényeknek, az éhezőknek és a rászorultaknak, ahogy önmegtagadó életét is, amit folytatott. Jóindulatának bizonyítéka, hogy közreműködésével a Magyarországról jött **Szent Lázár-lovagok** Gothában kórházat és parancsnokságot alapíthattak. Három gyermekük született: Hermann 1223-ban, Zsófia 1224-ben, Gertrúd pedig 1225-ben, utóbbi később pre-

montrei kanonoknő lett. 1227-ben Lajos II. Frigyes szentföldi keresztes háborújába indult, de Otrantóban 1227. szeptember 11-én váratlanul elhunyt. Férje halála után a wartburgi rokonok ellenszenvesen viselkedtek Erzsébettel. Ekkor történhetett a rózsacsoda is, amely szerint a szegényeknek elrejtett kenyér a köpenyében rózsákká változott. 1227 novemberében Erzsébetnek a gyermekeivel el kellett menekülnie Wartburgból Eisenachba, ahol azonban **csak istállóban húzhatta meg magát**. Ennek előzménye volt férje halálának a híre. A hírt megtudva – a szemtanúk állítása szerint – a várban futkosva így kiáltozott: *„Jaj, uram Istenem, most az egész világ meghalt számomra!”* Amint Turcsik György *A szeretet szentjében* is leírja: E napoktól fogva már nem gazdálkodhatott szabadon vagyonával, még kevésbé a férje birtokainak jövedelmével, kiapadt az adományozás forrása. 1227 októberében egy óvatlan pillanatban gyermekeivel együtt elhagyta a várat. Később e lépését úgy állították be, mintha elüzték volna a várból. Közvetve így is történt, hiszen lehetetlen helyzetbe került. A Karthauzi Névtelen által 1524–1527 között Lövdön (ma Városlőd, Veszprém megyében) írt *Érdy-kódex*ben így olvassuk: *„Látván az irégy urak, kik szomszédságában lakoznak vala, hogy ez szent asszon egyedől maradott volna, reá támadának és ki hányák-veték jószágából, mint pusztójtót és tékozlót és meg tilták, hogy senki házához bé ne fogadná. Ó gyarló világnak veszedelmes vendégsége! Nem lén ő leányival mit tenni ez nemes királi magzatnak és Jézus Krisztus szolgáló leányának, szörnía be egy disznóbarom aklában hálákat adván úr Istennek rajta lett nyomorúságon.”* Így lett alakjából kitaszított földönfutó, aki fölkelti rokonszenvünket. Csodákat tesz, hogy legyőzze környezete gonoszságait, jótettet jótettre halmoz. Bangha szerint olyan rosszul bántak vele, hogy valóban földönfutóvá tették. Így érthetőbb volt, mint egy olyan asszony sorsa, aki mindezt önként, szabad akaratából te-

szi, hogy az evangéliumot kövesse. Amikor Eisenachban lakást keresett, a várbeliektől való félelmükben éppen annak a településnek a lakói vonakodtak befogadni, ahol oly sokat segített. Csak egy igen szegényes szállást talált, egy istállónál. Végtelen hitét az is mutatja, ahogyan ezt elfogadta, minden kétségbeesés nélkül. Még azon az éjszakán a ferencesek kolostorához sietett, és kérte, énekeljék el vele a *Tē Deumot*. Hiszen olyan helyzetbe került – néhány héttel karácsony előtt –, amilyenben az Úr Jézus született! Micsoda megtiszteltetés ez! Ahogyan Bangha Béla megállapítja: *„Semmi sértés, semmi nyomorúság nem ronthatta meg a belsejében lakozó mennyei békét, mely hősiességének már ez életben méltó jutalma volt.”*

Erzsébetet később a kitzingeni apácakolostorba fogadták be, amíg szállást nem kapott Egbert bambergi püspöktől a pottensteini várban. II. Frigyes meg akarta kérni a kezét, Erzsébet azonban ezt elhárította. Gyönyörű jelképes ábrázolások vannak erről e jelenetről szerte a világban, pl. Mária trónusa elé helyezett császárnéi koronával. Egyet kiragadnék csak példaként, Bécsben a Deutche Ordens-Kirche, a Német Lovagrend templomának oltárképét: mikor a férj lovagtársai a Szentföldről visszatértek, elérték a várbelieknél, hogy Erzsébet visszatérhessen Wartburgba. Gyóntatója a szigorúságáról ismert Marburgi Konrád lett, és – Emil Horn szerint – az ő kérésére költözött Erzsébet végül is 1228-ban Marburgba. A ma műemlékeiről, tornyairól és favázas házairól híres város fontos – és végső – állomása volt Erzsébet életének. Férje halála után életét teljesen a könyörületességnek áldozta: **Marburgban kórházat rendezett be a vár alatt, és a harmadrend szürke ruhájában ápolta a betegeteket.**

Aszketikus életmódja aláasta egészségét, és igen fiatalon, 24 éves korában hunyt el, 1231. november 17-én

Erzsébet marburgi sírjánál rövid időn belül 58 csodát jegyeztek fel. Ezek nyomán **IX. Gergely pápa megin-**

dította a szentté avatási eljárást, és 1235. május 26-án kibocsátott „Clorius in majestate” kezdetű bullájával szentté is avatta Erzsébetet, még atyja, II. András király életében. Sírja fölé 1236. május elsejére Konrád thüringiai tartományi gróf gótikus templomot építtetett. Ekkor mintegy száz püspök és érsek jelenlétében Szent Erzsébet maradványait új díszes sírhelybe temették. II. Frigyes császár koronáját a sírra helyezte, ekkor hangoz-

hatott el az elhíresült mondat: „*Nem koronázhattam meg mint császárnét, most megkoronázom őt mint Isten országának halhatatlan királynőjét.*” A dóm gyönyörű üvegablakai és Erzsébetet ábrázoló freskói mellett számunkra a legértékesebb ereklyetartót őrzi, a templomformájú és ékövekkel díszített *Elisabethschreint*, mely egyben a középkori ötvösművészet egyik ritka értékes darabja.

SZENT ERZSÉBET-EMLÉKHELYEK – ITTHON ÉS A VILÁGBAN

A váci Deák-vár templomától a Szentföldi Jeruzsálemig, a vietnami Saigontól a török fennhatóságú Ciprusig és a chilei Osornótól az egyesült államokbeli Honoluluig találkozzunk hol népies, hol gótikus, hol barokk, esetenként eklektikus és modern építészeti környezetben a szentet ábrázoló műalkotással. A rózsza-csoda mindig feltűnik. Gyakori ábrázolás, hogy míg egyik kezével Erzsébet a palástját szorongatja a rózsák kötegével, másik kezével kenyércipót nyújt a koldusnak (l. a kassai székesegyház oldalkapuján). A betegek mosdatása, ápolása mellett feltűnik a ferences harmadrend szürke ruhája is. Nem ritka az apácaruhás ábrázolás. Több alkotásnál láthatjuk a földre, esetenként a Szűzanya lábához helyezett császári koronát. E „sötét” korszak egyik virágaként Erzsébet alakja sok száz éve töretlenül világít, egyedülálló példaként. Magyarországi Szent Erzsébet neve jól ismert Latin-Amerikában, Chilétől Bogotáig, Brazíliától Kolumbiáig, valamint Észak-Amerika templomaiban is. Kedves ábrázolásait ismerjük a Szentföldön, az Olajfák hegyén, a Lengyel Házban vagy akár Vietnamban, Saigon egyik neogót stílusú ferences templomában.

Nem véletlenül ragadtuk ki a helyszíneket. Két szobor a magyar szentről, két épületben a világ két távoli pontján,

a környezethez alakított karakterek (akárcsak a szegedi dóm papucsos Madonnája): Erzsébet az egyiknél kipirult zsidó leányka, a másikonál ifjú vietnami hölgy arcvonásait, és Vietnam jellegzetes ruhaszíneit hordozza.

Akárcsak a latin, az angolszász nyelvterületeken is „magyarországi”-nak nevezik. Évszázados a gyökere annak a Németországban honos gyakorlatnak is, amely a thüringiai jelzőhöz ragaszkodik, hiszen a kis hercegnő 4 éves korától haláláig a tartományban élt.

Egy Budapesten működő kis közhasznú civil közösség, a **Magyar Emlékekért a Világban Egyesület** tagsága már az ezredforduló előtt úgy döntött, hogy bármerre jár, hazája hírességeinek emlékeit kutatja, lefényképezi. Szervezetük logójában Szent Erzsébetnek a marburgi dómban látható szoboralakja is szerepel

Útnak indulva tehát az életpálya emlékei (1.) után tekintünk rá Európa (2.) és a kontinensen túli országok (3.) emlékeire, művészi ábrázolásaira.

Az életpálya állomásai (Sárospatak, Wartburg-Eisenach, Marburg)

Bevezetéseként, rövid élettörténeti áttekintésként három részletben bemutatjuk a Szent életének ma is látható hely-

színeit. Dokumentatív felvételekkel s kultúrtörténeti kiemlékekkel követjük Erzsébet lakóhelyeit, születésétől a haláláig.

Sárospatak városa a mai Magyarország északkeleti határának közelében fekszik, a Bodrog folyó partján. A településen több mint ezer esztendeje, a Magyar Fejedelemség kialakulásának idején is kiterjedt uralkodói erdőbirtokok voltak. Ezek az Árpád-házi királyok tulajdonává lettek, Sárospatakkal a központjukban, ahol a király évente többször is megfordult. A Perényiek által épített vár a Vörös toronnyal és a palotaegyüttessel 1534-ből származik, s a XV–XVIII. századok háborús időszaka alatt a Rákócziak birtokközpontja lett. A palotában ma az igen reprezentatív Rákóczi Múzeum működik.

A Külső vár északi falánál találjuk a mai gótikus római katolikus plébániatemplomot, amely két románkori elődje után ezen a helyen a harmadik templomépület. A templomban Szt. Erzsébet ereklyéjét (egy koponyaszilánkot és

Sárospatak, Szent Erzsébet szülőhelye

Sárospatak, Szent Erzsébet és férje, IV. Lajos örgróf Sárospatakon 1222-ben (Varga Imre szobra)

egy brokát ruhadarabkát) őriznek. A külső várnak ez a környéke függ össze Erzsébet születési helyével.

Sárospatakon a néphagyomány szerint pünkösöd ünnepén (IX. Gergely pápa 1235 pünkösdjén avatta szentté

Erzsébetet Perugiában) a XIII. század óta előadnak egy népi misztériumjátékot, helyi magyar nevén a pünkösödölőt, emellett minden pünkösdkor Erzsébet életét bemutató impozáns felvonulás indul a vár elől.

A XX. század hatvanas éveitől a Külső vár északi részén, a plébániatemplom előtti falmaradványokkal együtt, egy XI. századi körtemplom (rotunda) alapfalait tárták fel. Levéltári anyagok alapján, a körtemplom királyi kápolna (*Capella regia*) volt, amelynek papjai nem az egri püspökök joghatósága alá tartoztak, hanem magának az esztergomi érseknek engedelmeskedtek. E köré a királyi kápolna köré kristályosodott ki a korai középkori város, két szélén a domonkosok és a ferencesek kolostoraival.

A királyi kápolna a királyi szálláshely temploma volt, utóbbi a viharos évszázadok alatt elpusztult, tehát nem azonos a jelenleg látható, XVI. századi várral. A sok száz éves néprajzi hagyományokkal egybeestek a régészek és a történészek kutatásai, a pataki ferences zárda egykori latin nyelvű prédikációskönyve és a népi misztériumjáték igazat állított: „*Erzsébet Patakon született, és pompában dajkálták.*”

Szt. Erzsébet halálának 750. évfordulóján az admonti bencés atya egy Erzsébet-ereklyét ajándékozott a pataki templomnak, így Erzsébet teste másodszer is visszatért a földre, ahonnan vétetett. Erzsébet, férjével Lajossal 1222-ben hazlátogatott lóháton Thüningiából, Wartburg várából. Ezt örökíti meg Varga Imre szobrászművész lovas szobra, amely Erzsébetet és férjét, Lajost, a thüningiai örgróftól ábrázolja. A szobor a templom előtt áll. Az ünnepi év kezdetén a Magyar Televízió egyik csatornája e népi játékból kiindulva Erzsébet életéről rövidfilmet mutatott be, amely Sárospatakon készült, a helyi Szt. Erzsébet Társaság segítségével.

Wartburg várát Eisenach város déli szélén építtette 1067-ben Ludwig der Springer gróf. Határerődítmény-

Wartburg vára

ként szolgált, s a gróf utódai a Thüningia örgrófja címet viselték.

E fontos állomás ismertetéséhez egy legenda kapcsolható, amelynek története Eisenach városához fűződik. Ismeretes, hogy a XII–XIII. században, I. Hermann tartományi örgróf idején Wartburg várában gyülekeztek össze a trubadúrok is, akik versben és dalban versengtek egymással. A győztes a vár urától babérkoszorút kapott. A verseny emlékét a Dalnokteremben Moritz von Schwind hatalmas freskója örökíti meg. Ezekon a versenyeken az Erdélyországból érkezett Klingsor mester (költői név; tudós, költő és csillagjós volt, akit II. András magyar király is jól ismert) volt a dalnokversenyek bírója. És most jöjjön a legenda: Eisenachban, az 1207. esztendő egyik csillagos éjjelén a tartományuraknak a csillagok állásából ezt jósolta Klingsor: „*Még ez éjjel a leghatalmasabb fejedelmek egyikének leánya fog születni. A király II. András, a magyarok hatalmas királya. A leány neve Erzsébet lesz, ez szent és istenes életet fog élni, és neje lesz a ti fejedelmek fiának.*” Ez a jóslat beteljesedett. Erzsébetet, II. András magyar király leányát I. Hermann örgróf Magyarországra küldött követei Varila Walther lovag vezetésével, 1211-ben, 4 éves

korában elhozták mint a thüringiai örgróf fiának eljegyzett menyasszonyt. A fényes küldöttség lovasokkal, tizenhárom szekérből álló rendkívül gazdag hozománnyal, valamint udvari kísérettel érkezett Eisenachon keresztül Wartburg várába, hogy Erzsébet felnevelkedve I. Hermann örgróf fiának és jogutódjának, IV. Lajos örgrófnak mátkája legyen.

Merian egyik metszetén Eisenachot és környékét látják. A metszeten a Wartberg várhegyen álló vár, Wartburg koronázza meg a látványt. A díszes menet a kis hercegnővel azon az úton jutott fel a várba, ahol ma mi is feljutunk. Benn a várban az előudvaron keresztül a hátsó udvarba érkeztek, ahol akkor már állt a Palas lakóépület, e hely legöregebb architektúrája, bár akkor egy szinttel alacsonyabb volt. Ez az épület volt a tartománygrófi család lakhelye, amelynek első szintjén két, középen román oszloppal alátámasztott két keresztboltozatos szoba között helyezkedett el a gerendaboltozatos ebédlő. Az egyik román boltozatos helyiség volt a Lovagterem, a másik pedig az Erzsébet-szoba (*Elisabeth kemenate*), melyet A. Oetken iparművész Erzsébet életéből vett jelenetekkel díszített, az egész helyiséget üvegmozaikkal borítva.

Itt lakott Erzsébet 1211-től 1221-ig mint gyermek, esküvője után mint IV. Lajos felesége és két gyermek anyja, 1227-től pedig özvegyként és három gyermek anyjaként, egészen Marburgba való távozásáig (1228). A vár második szintjének nyugati folyosóján az Erzsébet-galéria falára Moritz von Schwind osztrák származású mester hat faliképet festett Erzsébet életéből: Erzsébet megérkezik Wartburgba; a Rózsacsoda; Erzsébet búcsúja férjétől; Erzsébet elhagyja Wartburgot; Erzsébet Marburgban, a halottas ágyon, és végül Erzsébet felmagasztalása. Ez 1236-ban volt, a szentté avatásakor. A fejedelmi kézfogó egyik tárgyi emléke az a zsolttároskönyv, amelynek két művészi-

en illuminált oldalán II. Andrást és feleségét, Gertrúd királynét, a másik oldalon pedig I. Hermann örgróft és feleségét, Sophie-t ábrázolták. Néhány mondatban rátérve az ifjú feleség életére, Erzsébet tevékeny, energikus nővé serdült. Férje, Lajos gróf, bár nagyon szerette feleségét, családjával együtt nem nézte jó szemmel Erzsébet intenzív jótékonykodását, féltették a vagyonukat. Három gyermekük született: Hermann, Zsófia és Gertrúd. Erzsébet férje, IV. Lajos gróf hivatalos ügyei miatt gyakran volt távol a tartományától, ilyenkor Erzsébet helyettesítette. 1224-ben jelentek meg a ferencesek Eisenachban, Erzsébet ekkor ismerte meg alapelvüket: „*Krisztus tanítása szerint élj!*” Az 1225–27 között pusztító éhínség hatására Erzsébet **gabonát osztatott, kenyeret süttetett, és 900 embert táplált.** Férje II. Frigyes császár hívására 1227-ben kereszties háborúba indult a Szentföldre, de útközben Itáliában pestisben elhunyt. Erzsébet a férje halála után teljesen Istennek és a szegényeknek szentelte magát, amit azonban férje rokonai nem néztek jó szemmel, ezért 1227 telén gyermekeivel együtt elhagyta Wartburg várát. A vár zene-történetileg is jelentős hely: a Palas a XIX. századi rekonstrukciója idején Ritgen építészprofesszor tervei alapján egy harmadik szintet kapott. Ezen a szinten találjuk a pompásan kialakított, festett, plasztikákkal és faragott díszítésekkel gazdagított dísztermet, a Festsaal. Liszt Ferenc itt mutatta be *Szent Erzsébet legendája* c. oratóriumát.

Marburg

Férje halála után annak rokonsága miatt Erzsébet távozott Wartburg várából, először Eisenachba, onnan nagynénjéhez, Matild apátnőhöz utazott Kitzinaenbe, majd Bambergben járt nagybátyjánál, a bambergi püspöknél.

Időközben a kereszties háborúból hazatért lovagok meghozták férje maradványait, valamint Varila lovag számon-

kérte a rokonságon Erzsébet özvegyi jussát és örökségét. A rokonok bocsánatot kértek Erzsébettől, majd Marburgban lévő birtokaikat ráhagyták, ő pedig így Marburgba utazott. Özvegyi jussként pénzt is hagytak a sógornőjükre. **Ebből Erzsébet Marburgban egy kis kórházat és kápolnát építtetett, a maradékot pedig szétosztotta a szegények között.** Fogadalmat tett, hogy még egyszer nem megy férjhez (pedig a megözvegyült II. Hohenstauf Frigyes császár megkérte a kezét), majd három gyermekéről gondoskodva, minden vagyonát szétosztva belépett a ferencesek harmadrendjébe. Szegényen élt, betegeit ápolva, szövésből és fonásból keresve meg az életéhez és betegének ellátásához szükséges pénzt. Erzsébet nem bírta sokáig a megpróbáltatásokat, 24 éves korában, 1231-ben rövid betegeskedés után elhunyt.

Konrád atya, az Itáliában végzett magiszter, aki még Erzsébet férjének életében került tanácsadóként és gyónatatóként a wartburgi udvarba, azonnal elkészítette a pápa számára Erzsébet szentté avatásához a periratot, amelyet Gergely pápa 1236-ban, Erzsébet halála után egy évvel jóvá is hagyott.

Ekkor már jól jött a családnak Erzsébet *„Istennek és a szegényeknek szentelt élete”*. Volt sógora, **Konrád, a Német Lovagrend akkor már nagymestere** maga is részt vett rendje élén volt sógornője szentté avatási perében.

A pápai jóváhagyás után nagyon hamar feléledt Erzsébet tiszteletének kultusza, hiszen a csodás gyógyulások és az önfeláldozó segítségnyújtás híre gyorsan elterjedt az egész kontinensen. Rövid időn belül százezrek zarándokoltak Erzsébet sírhelyéhez, amely a ferencesek régi kápolnájában volt. A Német Lovagrend és a Szent Erzsébet kultuszát támogatók millióinak adományaiából 1285-re felépítették Németország legrégebbi gótikus nagytemplomát, a Szt. Erzsébet-templomot. Ez a templom a reformáció után a lutheránusoké lett.

A nagytemplomban az igen sok szakrális műtárgy között látható Szt. Erzsébet pompás szobra: bal kezében e templom modelljét tartja, jobb kezével alamizsnát oszt, fején koronát visel. A szobor színes kivitelben készült a XV. század harmadik harmadában. A műalkotás a templom északi mellékhajójának falánál áll, díszes baldachin alatt.

Ugyancsak kiemelkedő értéke e templomnak az Erzsébet-mauzóleum. Ez a templom északi kereszthajójának apszisában található. Itt is egy építmény alatt helyezték el azt az értékes tumbát, amelynek homlokfalán színezett domborművet látunk Erzsébet nyitott koporsójával. A tumba 1350 körül készült, és ugyanazon a helyen áll, ahol az egykori kis ferences kápolnában először helyezték el Erzsébet földi maradványait. A domborművön Erzsébetet látjuk nyitott koporsójában, a ferencesek harmadrendjének öltözékében. A koporsó alatt az általa ápolt szegények térdelnek imádkozva és áldva jótevőjüket. A koporsó mögött Krisztus és Erzsébet sógora, Konrád őrgrof, a Német Lovagrend nagymestere áll, más előkelő rokonok társaságában, díszes öltözékben. A nagytemplom színes ablakain Erzsébet életéből vett jelenetek láthatók. Legértékesebb műtárgya e templomnak az egykor Szt. Erzsébet csontjait őrző „Erzsébet-szekrény”, az ún. *„Elisabeth Schrein”*, amelyet Szt. Erzsébet leánya, Gertrúd, a brabanti herceg felesége készíttetett 1235–43 között. Ez az aranyozott rézből készült sokalakos ötvösremek egy templom formájú, gerinctetejű ereklyetartó láda, oldalain sokalakos, értékes domborművekkel, s a szekrény élein mintegy 1100 igazgyöngy berakású füzérrel. Az ereklyetartót egy fakereten helyezték el. A szent csontjai ma már nincsenek az ereklyetartóban.

A *„Schrein”* oldalain Krisztus 12 apostolát, ferde állású tetőoldalain 4-4 domborművel pedig Erzsébet életének jeleneteit ábrázolta az ötvösmester. A rövidebb oldalakon Szűz Máriát mint az ég királynőjét, a túlsó végén pedig

Szt. Erzsébet aranyozott domborművét láthatjuk, amint Erzsébet belép a Mennyországba; a kezében lévő könyv a cselekvő életet jelenti. A hosszabbik oldalon közepén Krisztus ülő alakját látják. A szekrényen egykor az a koponyaereklye-tartó állt, amelybe a szent koponyaacsontjait helyezték. A harmincéves háború, vagyis a XVI. század első harmada óta ez az ereklyetartó Stockholm egyik múzeumában látható mint hadizsákmány.

A következőkben az életpálya helyszínei szerint soroljuk fel a Szent Erzsébettel kapcsolatos legfontosabb emlékeket.

A Kárpát-medence emlékei

- a) Magyarország mai határain belül;
- b) az egykori Magyar Királyság területén (ábrázolások, intézmények)

A Brassó melletti Földvártól a Pozsony feletti Morvaórig, a kárpátaljai Ungvártól a horvátországi Varasdig több mint **300, Árpád-házi Szent Erzsébethez kapcsolódó, róla elnevezett templom, kápolna, óvoda, iskola, karitatív intézmény, szervezet található.**

Találunk neki szentelt templomokat Soprontól Budapestig, Pozsonytól Kassáig, kórházakat Soprontól Jászberényig, iskolát pl. Erdélyben, Gyimesfelsőlokon, és számtalan szervezetet itthon és határainkon túl. Nem beszélve a Felvidék (Pozsony, Ipolybalog, Kassa, Dobóruszka), valamint Kárpátalja, Erdély és a Délvidék számos településén fellelhető művészi ábrázolásairól. Csáky S. Piroška remek kötetet jelentetett meg *Szent Erzsébet-ábrázolások a Vajdaságban* (Agapé, 2008) címmel.

Az emlékek sokaságából csak egy-egy hazai és határon túli helyszínt emelnénk ki:

- Budapesten a budai Víziváros környékét
- és Kassán a nevezetes dómot.

♦ Budapest: a budai Víziváros emlékei

A budai Fő utcában, a Corvin tér szomszédságában emelkedik az Alsó-vízivárosi Szent Erzsébet-plébániatemplom. A kapucinusok templomának homlokzatán Árpád-házi Szent Erzsébet szépen megformált kőszobra látható Szent István és Szent László királyaink domborműves portréi felett. A félköríves fülkében elhelyezett teljes alakos Erzsébet-szobor *Marschalkó János* pesti szobrász alkotása, 1856-ból.

A kapucinus rend – a ferences rend egyik XVI. századi hajtásaként – Avianói Márk törökellenes szervezkedéseire emlékezve itt alakította ki budai kolostorát **Széchenyi György** esztergomi érsek adományaiból. Az épületegyüttes (a templom mellé simuló egykori kolostorépület a közelmúltban elköltözött bencés gimnáziummal) igen változatos előéletű. A török hódoltság előtt még létező Ágoston-rendi kolostort dzsámivá (egyes épületrészeiben török fürdővé) építették át, majd Buda felszabadulása után a jezsuiták vették birtokba az épületet. 1687-ben telepedett meg itt a lesgigorúbb ferences életvitelt követő kapucinus rend. A helyreállított épületegyüttest, az elkészült templomot Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletére 1716. szeptember 20-án szentelte fel **Natali Lukács** belgrádi püspök. Nem véletlen a név választása, mivel Erzsébetnek – a ferences világi rend jeles alakjaként – a tisztelete szorosan kapcsolódik Assisi Szent Ferenc szellemiségéhez.

Egy elpusztult XVIII. századi Erzsébet-oltárkép helyén ma az 1954-ben készült, Fáy Győző által festett kép látható az adakozó szentről. (Az egykori oltárkép, Schervitz Mátyás festménye a műtörténeti leírások szerint igen sok részletében hasonlított a bécsi Karlskirche Daniel Gran által alkotott Szent Erzsébet-oltárképéhez.) A bal oldali mellékoltáron Falconer József Szent Ferenc-ábrázolását csodálhatjuk meg.

Szent Ferenc sebei-templom – Az Erzsébet-apácák budai központja Budán – itt őrzik Szent Erzsébet botját

A Fő utcán továbbhaladva, a Batthyány téren az ország egyik legszebb barokk templomaként emlegetett Szent Anna-templom várja a betérő járókelőket. Előterében rögtön egy szép, egész alakos Erzsébet-szoborral találkozunk. A szobor nem képvisel különösebb művészi értéket, inkább csak elhelyezése keltheti fel érdeklődésünket. A

Szent Erzsébet szobra a Szent Ferenc sebei-templomban

közele Szent Ferenc sebei-templom ugyanis e plébánia filiája, amely mindig is az Erzsébet-apácák budai központja volt. Az épületegyüttes viharos történelme külön irodalmat érdemelne: volt rendház, sok szenvedést látott járványkórház, hadikórház. Ma a **Magyar Máltai Szeretetszolgálat Szent Erzsébetről nevezett Idősek Otthona és Gondviselés Háza** működik a templom szomszédságában.

A templomba belépve rögtön az első, bal oldali mellékoltár felett a szent festett ábrázolásával, jobb oldalon, a

második oltárnál pedig szoboralakjával találkozunk. Az egykori kolostor Dunára néző kertjében helyezték el neves kortárs művésziünk, Törley Mária egész alakos Szent Erzsébet-sobrát. A templom működését segítő, 1989-ben visszatelepült, de sajnos már igencsak megfogyatkozott Erzsébet-nővérek jóvoltából megtekinthető a sekrestye melletti kis szobában (díszes, közel két méter hosszú ereklyetartóban, zárt vitrinben) **Szent Erzsébet finom művű, fonadékszerű faragással díszített botja**. Egy díszes okirat azt mondja az eredetéről, hogy a bécsi klarisszák kolostorából került az ereklye Hadik András gróf tulajdonába. Amikor II. József a kolostort feloszlatta, annak minden vagyonát elárverezték. A gróf 11 forintért vásárolta meg a botot 1783-ban. Az ő fia, Hadik János királyi kamarás adományozta végül a Szent Erzsébet-szerzetnek az ereklyét. Sajnos az Erzsébet-bot korábbi sorsáról nincs tudomásunk.

A Kassai Szent Erzsébet-templom

A Kárpát-medencében épült legnagyobb emlékhely a kassai püspöki Szt. Erzsébet Püspöki székesegyház. A székesegyház főoltárának táblaképei kitűnő lehetőséget adnak Szt. Erzsébet életének áttekintésére. Már IV. Béla király (II. András magyar király fia, aki Szt. Erzsébet testvérének volt) megengedte 1244-ben, hogy húga emlékére templomot emelhessenek. Ettől fogva Erzsébet tisztelete gyorsan terjedt hazánkban. Példája nyomán kórházakat, templomokat kezdtek építeni, a szülők leányaikat egyre gyakrabban kereszteltették Erzsébet névre. A legnagyobb emléke a kassai Szent Erzsébet Püspöki Székesegyház, vagy ahogyan rövid nevén emlegetik: a kassai dóm. Alapkövét még Erzsébet bátyja, IV. Béla király uralkodásának idején tették le, 1265 és 1275 között, ám 1378-ban leégett. Ennek a templomnak az építéséhez már Béla fia, V. István király (Szt. Erzsébet unokaöccse) is

Szent Erzsébet élete képeken a kassai Szent Erzsébet-dómban

bőkezűen hozzájárult. Mátyás királyunk e templomot szentségházzal látta el, oltárképei közül több a magyar származású Dürer Albert műve volt. 1556-ban ismét tűz pusztította a templomot, és csak négy oltára menekült meg. Néhányszor javították az épületet, mai alakját 1877–1896 között a pesti Parlament tervezőjének, Steindl Imre műépítésznek a tervei szerint nyerte el. A szentély gótikus főoltára 1474–1477 között készült, 18 m magas, és 8 m széles. A szárnyas oltár háromfülkés, középső szekrényének díszé három faszobor. Középen Mária áll a Gyermekkel, balján Szt. Erzsébet, jobbján Árpád-házi Szt. Erzsébet. A külső szárnyakon látható nagyböjti 24 kép Krisztus kínszenvedésének jeleneteit szemlélteti. Kinyitott szárnyakkal Szt. Erzsébet egész életéből vett 12 jelenetet láthatunk.

Emlékek Európában

Az életpálya állomásain és a Kárpát-medence emlékein túl az európai kontinens eddig 21 országában fedeztük fel Erzsébet alakját. Az európai emlékekből nyújtunk egy kis válogatást:

A Burgenlandba utazók vajon tudják-e, hogy Lajta északi oldalán, **Loretomban** (12 km-re Kismartontól) milyen szép kis Erzsébet-szobor áll a kegytemplom egyik mellékoltáránál? De az ő szobra áll a vár egyik belső kapujánál **Fraknó** várában, a **Máriacellbe** zarándoklók pedig a 3. magyar kegykápolnában láthatják festett alakját. A **Bécsben** járók közül vajon mennyien tudják, hogy a Stephansdombon több ábrázolása is megcsodálható? Így a nevezetes bécsújhelyi szárnyasoltáron természetes, emberközelű ábrázolásban. Még két szobor és egy festmény formájában is feltűnik Szent Erzsébet alakja a dómban. A dóm szomszédságában húzódó Singer-strassén (a 7. szám alatt) Erzsébet-émlékeket rejt a német lovagrend temploma, ahol az utóbbi években a magyar misét tartják. E templom fő

Szent Erzsébet szobra Bécsben a Votivkirchében

oltárképén az egyik jelenet Erzsébet mennyei jutalmának elnyerését ábrázolja. Szerzetesi ruhában lép a Szentháromság dicsőségébe, a Madonna előtt térdelve hódol, eközben a gyermek Fiúisten éppen olyan királynői koronát helyez a fejére, amelyhez hasonló Erzsébet mellett a földön hever. A művész így jelzi, hogy Erzsébet egész életében minden ilyen méltóságáról lemondott. A lovagrend másik nagy bécsben őrzött értéke Johann Hutterer alkotása, Szent Erzsébet szobra. A császárváros a Ferenc József elleni merénylet megthúsalásának emlékére emelt Votivkirche ol-

tárán elhelyezett szobortól az Elisabethspitalig, s a Kunst-historisches Múzeumtól a Breitenfelder Pfarrkirchéig bőséggel őriz Árpád-házi Szent Erzsébetről mintázott szobrokat és festményeket, akárcsak Ausztria más vidéki templomai is.

Térjünk kissé északabbra és nyugatabbra. **Németország** (már tárgyalt thüringiai) számos bajorországi, más tartománybeli emlékei közül kiragadnám **Nürnberg** emlékeit. A nevezetes Lorenzkirche dús faragású bejáratának boltíve felett találkozunk Erzsébet szoboralakjával, és a városban felkereshetünk egy külön Szent Erzsébet tiszteletére szentelt templomot is. Itt a szinte minden esetben álló alak helyett a szent éppen ülő helyzetben látható. Cipót nyújt egy kisgyermeknek, miközben az a térdére támaszkodik.

Nyugat-Bajorország egyik legfestőibb városa **Rothenburg ob der Tauber**. A gótikus Szent Jakab-templom szentélyének bal oldalában Erzsébet aranyozott palástban, jobb kezében aranyozott korsóval, adakozásra készen tekint reánk.

Kölnben az ősi püspökváros megrendítő hatású dómjában hatalmas üvegablakon találkozunk ismét az Árpád-házi szent alakjával Szűz Mária és Szent Kristóf között, a bal oldalhájó ablaksorán. Itt, a régi díszes oltár előtt vette feleségül II. Rákóczi Ferenc a menyasszonyát, Sarolta Amáliát (Károly hessen-rheinfelsi herceg leányát), akinek Árpád-házi vér is csörgedezett ereiben, s aki büszke volt arra, hogy Szent Erzsébet leszármazottjának is tarthatta magát, Erzsébet Zsófia leányával való vérségi kapcsolat révén.

Aachenben, a magyar kápolnájáról is híres dómtól alig egy kilométerre áll az Elisabeth Mutterhaus, az Erzsébet-rendi apácák anyaháza, európai központja.

A XVII. századtól létesített Erzsébet-kolostorok, szeretetotthonok és kórházak rendszerének e központi modern rendházában, annak kápolnájában, a virágoktól

Szent Erzsébet üvegfestményeken Brüsszelben, a Notre-Dame du Sablon székesegyházban

pompázó – barátságot sugárzó – Erzsébet-apácák kertjében, a rózsabokrok között is meghúzódik a szent szelíd alakja.

Németalföld városaiban, Belgiumban és Hollandiában is felfedezhető a magyar szent hercegnő tisztelete. Bár e tájak magyar emlékei a német, az itáliai vagy francia területek bőségével nem vetekedhetnek, azért itt is fel-feltűnik néhány Szent Erzsébet-ábrázolás, például **Belgium** fővárosában, **Brüsszelben**. A Szent Mihály- és Szent Gúdula-katedrális (Cathédrale des SS. Michel-et-Gudule) főbejáratán belépve balról belülről a főhomlokzat egyik

üvegablakán, a magasban egy rózsás Szent Erzsébet-ábrázolás fedezhető fel. Itt megjegyezném, hogy a holland királynő például Árpád-házi rokoni kapcsolatával, így Szent Erzsébettel való rokonságával is dicsekedhet.

Brüsszelben, a Konzervatórium közelében a gótikus Notre-Dame du Sablon oldalhajójában és a főhajó (magasabb) üvegablakain kétszer is találkozunk Erzsébet alakjával.

Bruggében a XI. században alapított, nevezetes Szent János (Sint-Janshospitaal) Kórház emelkedik a múzeum, a kolostor és kápolna épületegyüttesével. Itt található a híres Memling Gyűjtemény, Hans Memling műveivel. E gyűjtemény egyik éke az Orsolya-ereklyetartó. Képeket

mutat a burgundi korból, egy gótikus templom főhajójának mintegy hordozható változataként. Az egyik sarokszobor nekünk különösen érdekes, hiszen Szent Erzsébetet ábrázolja.

Antwerpen óvárosában az Onze Lieve Vrouwkerk, azaz a Miasszonyunk-katedrális kincsei közt látható egy Árpád-házi Szent Erzsébet-dombormű. Antwerpen leghangulatosabb utcáján, a Lange Gas-thuis straaton juthatunk el Európa egyik legrégebbi kórházához, amelyet még 1204-ben alapítottak (Erzsébet születése előtt három évvel!), s később a Szent Erzsébet nevet kapta. Az Árpád-házi Szent Erzsébetről elnevezett templom szószerkén dombormű ábrázolja, amint Erzsébet szerzetesi fogadalmat tesz az oltár tövében, s közben koronáját annak lépcsőjére helyezi, itt is jelezve, hogy lemond minden földi méltóságról, amint tette azt a valóságban is: lemondott a számára felajánlott császárnéi koronáról.

A hollandiai **Helmond** kisváros Szent Lambert-templomában (a Sint Lambertuskerkben) egy konzolon Árpád-házi Szent Erzsébet szobra áll. A fejedlemasszonyi öltözetben ábrázolt szent bal kezével kenyeret nyújt a lábánál térdelő gyermeknek, jobb kezében ez alkalommal nem kötényében, hanem tálcán tartja a rózsákat.

Az Amszterdamtól keletre fekvő **Hilversum** város Nagytemplomában, vagyis a Grote Kerkben áll egy magyar vonatkozású műalkotás: az oltár egyik részletében, angyalok között a mi Szent Erzsébetünk szelíd alakja ismerhető fel, fejedelmi öltözetben, koronával, kezében rózsákkal.

Franciaországban kiemelt tisztelet övezi „Elisabeth de Hongrie” alakját. Főleg a ferences templomokban láthatók ábrázolásai, mivel maga is tagja volt Assisi Szent Ferenc harmadrendjének. A **strasbourgi** Miasszonyunk-katedrális Szent Katalin-kápolnájának egyik falpillérénél egy közel hétszáz éves Szent Erzsébet-szobor látható. A hercegnő világi öltözetben, fején koronával egyik kezében

Bibliát tart, másikkal kenyércipót nyújt egy koldusnak. **Fribourg** városában az Église des Cordeliers-ben, az egykori Német Lovagrend templomában egy a XV. század végi táblaképen, a szárnyasoltár egyik részletén látható a szent alakja. Az élénk színekben pompázó képen Szent Erzsébet a világi rend szerzetesi öltözetében lép élénk. Ruhájánál három szín – a zöld, a piros és a fehér – dominál, s a szent kötélből font övet, azaz „kordát” visel. Jobb kezében adakozásra szánt kenyércipó, baljában előrenyújtott bronzkancsó.

A francia vidék legismertebb Szent Erzsébet-emlékhelye, **Cambrai** városa sok magyar emléket őriz, Szent Erzsébet ugyanis arany- és ezüstadományokat küldött a városnak, segítve a gótikus katedrális szentélyének megépítését. A megözvegyült Erzsébet életét a jótékonyágnak szentelve támogatta az itteni egyházat, az egyik kanonikházat Szent Erzsébet házának is nevezték. A katedrális levéltára szerint de Fontaine püspök, aki Szent Erzsébet halálakor a frankfurti udvarban tartózkodott, magához vette, majd eljuttatta a hercegnő szívére Cambrai-ba, a hercegnő végrendeletének megfelelően. Az ereklyét a székesegyház főoltárába helyezték, itt őrizték 1235 évi (november 19-i) szentté avatásig. A katedrális birtokában más kisebb ereklyék is vannak. A kereszthajóban egy ablakfestmény látható a szent ábrázolásával.

Ma a főoltárhoz támaszkodó mellékoltáron részszív emlékeztet Szent Erzsébet szívére. A Cambrai-i Városi Könyvtár igen gazdag anyaggal rendelkezik Szent Erzsébet életéről. Az egyik belvárosi utca a „rue Sainte Elisabeth” nevet viselte, aztán később – cambrai-i születése miatt – mégis „Louis Blériot” utcának nevezték el. Az átkeresztelés után a hibáját korrigálni akaró városvezetés méltányosságból részletes ismertető táblát helyezett ki a magyar származású szent jótéteményeiről.

Cambrai-tól 40 kilométerrel északabbra fekszik **Neuville en Avesnois**, a Magyarországi Szent Erzsébetről elnevezett templomocskával. Az oltár főalakja egy naivan egyszerű, szerény, de kifejező festett szobor: Szent Erzsébet és az általa támogatott rokkant koldus alakja. Elképesztően naivak, de szeretetteljesen kifejezőek e kis templom Szent Erzsébet- vagy keresztút-ábrázolásai.

Párizs harmadik kerületében, a rue de Temple-on, a Place de la République szomszédságában, a magyar katolikus misszió közelében áll a Szent Erzsébetről elnevezett templom. A jelenlegi épület első formáját, egy kápolnát még 1628-ban kezdte építtetni Medici Mária, IV. Henrik király felesége a ferences harmadrend apácai számára és Magyarországi Szent Erzsébet tiszteletére. A templom főhomlokzatára tekintve láthatjuk szelíd szoboralakját Assisi Szent Ferencével együtt. A templom ékességei közül kiemelhető a főoltár felett jobbra és balra álló (XIX. századbeli) üvegfestmények Szent Erzsébet ábrázolása. Balra, a magyar címer alatt Erzsébet és férje, a thüringiai örgróf alamizsnát oszt az elesetteknek. Jobboldalt IX. Gergely pápa alakjával az 1235. évi május 26-i szentté avatás szertartását láthatjuk. A főhajóban elhelyezett kisebb szobor mellett a márvány fogadalmi táblák is Erzsébet mindmáig élő párizsi kultuszáról tanúskodnak. A bal oldalhajóban, a Szent Szűz-kápolnában egy nagyméretű festményen életének három jelenetére tekinthetünk. Mivel 1938-tól az épületet a máltai rendnek ajánlották, ma az oltár két oldalán a rend címerpajzsa látható. A rend a magyar hercegnő jótékonyágát a közeli Szent Lajos-kórház munkájának (leprologiai intézetének, azaz a máltai leprakórháznak) a támogatásával folytatja. Szintén a Szajna északi oldalán, a tizedik kerületben található a Saint-Vincent de Paul-templom, amely éppen a Place Franz Liszten, a mi Liszt Ferencünkről elnevezett téren emel-

Szent Erzsébet üvegfestményen Párizsban a Saint-Vincent de Paul-templomban

kedik. A kéttornyú, impozáns épület jobb oldalhajójában a harmadik kápolna neve: Chapelle Sainte Elisabeth. A kápolna üveglablakán látható Erzsébet talán legszebb franciaországi ábrázolása. A szent egyik kezében cipót tart, a másikkal pedig gyengéd, hívogató mozdulatot tesz.

A számunkra gyászos hangzású **Versailles** városának egyik negyede szép kis Magyarországi Szent Erzsébetnek szentelt templommal, plébániával dicsekedhet. Bár a templomban több ábrázolásával, sőt egy ereklyével is találkozhatunk, a homlokzat felirata miatt („Saint Elisabeth Hung.”) volt már, aki megkérdezte a plébánost: „Mondja, atya, ez a templom ugyan melyik kínai szent emlékét őrzi?”

Colmarba érkezünk, a hangulatos utcái, csatornái révén velencei hangulatot árasztó elzászi városkába, melynek szívében tornyosul a Szent Márton-bazilika, ahol Árpád-házi Szent Erzsébetet is láthatjuk fejedelmi díszben, fején aranykoronával, köpenyében rózsákat tartva.

Délebbre, az Aurillac melletti **Saint Simon** templomának üveglablakán látható egy rózsaköteget tartó koronás Szent Erzsébet-ábrázolás, a háttérben Wartburg várával.

Itáliában – különösen, ahol ferences templomok vannak – Erzsébet-ábrázolások sokasága látható. Az itteni Erzsébet-vonatkozásokat végképp lehetetlenség számba venni. Az emlékét ápoló sok-sok város közül csak két helyszínt emelünk ki, Assisit és Rómát.

Assisiben a Szent Ferenc-bazilika alsótemplomának Szent Erzsébet-kápolnájában az oltárkép Simone Martini alkotása az 1310-es évekből. Az oltárkép-freskó középső alakja Árpád-házi Szent Erzsébet, gazdagon díszített brokátruhában és palástban, királyi koronával a fején. Jobb kezében a nyakáról függő ékszert tartja, bal kezével unokahúgára, Szent Margitra mutat. Szent Erzsébet alakjában a képet megrendelő Mária nápolyi királyné (1285–1323) rejtett portréját láthatjuk, aki nagy tisztelője volt az Árpád-házi szentnek.

A Santa Maria degli Angeli-bazilika nyugati homlokzatának kapuján lévő fa domborművön is Szent Erzsébet alakjával találkozunk. A művész ferences szerzetesi öltözetben, fején koronával, ölében rózsákkal ábrázolja.

Assisi Szent Ferenc Múzeumában az 1470-es években készült szőtt képen a ferences rend családfájának egyik ágán ül szerzetesi ruhában Szent Erzsébet, jobbában a lilomos koronát tartja, bal kezével ruhát adományoz.

Rómában, a Capitolium tövében, az „ég oltára felé emelkedő” Santa Maria in Ara Coeli-templom főhajójában, az oszlopok fölött ovális képekben szentek, közöttük Árpád-házi Szent Erzsébet ábrázolása látható – Fra Umile di Foligno alkotása 1709-ből.

Lengyelországban nagy múltjuk van az először aachen-i, majd az önálló sziléziai és lengyel alapítású Erzsébet-rendeknek. Az egykori anyaotthonból, Aachenből lengyel földre is kirajzottak az évszázadok folyamán az Erzsébet-nővérek. Wrocławban már 1736-ban, Cieszynben pedig 1753-ban jelentek meg, itt a mai napig működnek. Ma a következő lengyel városokban vannak tartományi központjaik: Nysa, Wrocław, Poznan, Katowice, Torun, Varsó. A napjainkban Lengyelországban működő Erzsébet-rendet azonban – az aachenitől függetlenül – sziléziai földön alapította társaival **Maria Merkert** nővér 1842-ben, **Nysa** városában.

A mai szlovák–lengyel határnál Ostrava és Bielsko Biala között, az Olza folyó jobb partján fekszik **Cieszyn**, Szent Erzsébet-rendházában és templomában a templom főoltáránál remek festmény ábrázolja Erzsébetet, amint a nélkülözőket és beteget segít. A sziléziai **Nysa** városában az Erzsébet-rend díszes, eklektikus épülete ragadhatja meg a figyelmet. A nővérek kezelésében működik a várandós anyák menhelye. Az Alsó-Szilézia központjának számító **Wrocławban** (Boroszlóban) a városházi címerek között Corvin-címer díszleg Máttyás boroszlói tartózkodása és szerződése emlékére.

E városban már százhatvan éve működik az Erzsébet-nővérek kolostora: az aacheni nővérek első lengyelországi állomása volt itt. A város egyik látványossága a XIII. szá-

zadi, bazilika stílusú Szent Erzsébet-templom. A műemlékekben oly gazdag épület jórészt a tűz martalékaul esett, de a közelmúltban helyreállították. A városban sétálva különösen kedves jelenetet ábrázoló mozaik tűnhet fel a Szent József Kórház oldalán: Szent Erzsébet kötényében rózsákat tár elénk.

Trzebnicában, a Wrocławtól mintegy huszonöt kilométerre északra fekvő kisvárosban felkereshetjük Szent Erzsébet nagynénjének, a szent életű sziléziai Hedvignek a sírhelyét. A Borromeo Szent Károly-kolostor bejárata felett látható egy igen patinás tábla. A bal felső képen Erzsébet az elesettek felé hajol. A tábla „Sw. Jadwiga”, azaz Szent Hedviggel való rokonságát mutatja. A kolostort még Hedvig alapította.

A rend egyik tartományi központjában, **Katowicében** a Szent Erzsébet-rend által működtetett kórház kápolnájában, az üveglakon fedezhetjük fel szentünk törékeny, adakozó alakját. A város szomszédságában fekvő **Ujezdziec Wielki** nevű községben több évtizede Szent Erzsébet néven működik egy gyógyszertár, egy nagy hagyománnyal büszkélkedő magyar patikuscsalád patinás vállalkozásaként.

Jóval északabbra, a Visztula-parti **Torunban** is találkozunk a szent tiszteletével, hiszen a város Erzsébet-rendi tartományi központ. Az ul. Zeglarska 9. szám alatt található a Szent Erzsébet-rend ifjúsági tagozatának központi székháza. Ebben az épületben is egy szép Szent Erzsébet-szobor rejtőzik.

Gdańsk „felső hostát”-nak nevezett történelmi városrészében áll egy Szent Erzsébetről elkeresztelt kis templom. Ez az épület kivételesen érdekes lehet honfitársaink számára, hiszen ide temették Rákóczi több kuruc tisztjét, közöttük a fejedelem udvari marsallját, Vay Ádámot is. Bár Vay és társai földi maradványai hazakerültek 1906-ban, emléküik itt maradt. A Szent Erzsébet-templom környékén

Szent Erzsébet üvegfestményen az All Saints Church templomban, a London melletti Bishamban

volt a Rákóczi-emigráció szálláshelye. A bujdosást vállaló fejedelem maga is tartózkodott a Szent Erzsébet-templom közelében, 1712-ben „Danckában”, „Sáros grófja” álnéven.

A távolabb eső **Anglia** templomaiban is több helyen felfedezhetjük Erzsébet nevét, művészi formált emléket. A szokásos formában: paláttal, rózsákkal vagy adakozó mozdulattal és olykor „St Elisabeth of Hungary” felirattal találkozhatunk középkori vagy újabb kori templomok oldalhajóinál. **Londonban** a London Bridge tövében meghúzódó Southwark Cathedralban lelhető fel a „The Chapel of St Francis and St Elizabeth of Hungary” felirat. Belépve a főhajóba, a szentély mögött találunk egy érdekesen elhelyezett, négytagozatú kápolnasort. Ennek jobb oldali első építménye viseli az említett elnevezést, emlékeztetve a rendalapító Szent Ferencre és harmadrendbeli követőjére. A kápolna üvegablakán nincs Erzsébet-ábrázolás, ám az oltár előtti lépcsőn egy táblácskán a kápolna – s egyben a magyar szent – neve szerepel.

London környékén is sok Szent Erzsébet-ábrázolásra bukkanhatunk. A közeli **Marlow** St. Peter’s Church templomának üvegablakán könnyen felismerhető a nekünk oly kedves Erzsébet-alak, amint a koldusnak alamizsnát kínál.

Erzsébet egy másik ábrázolását találjuk **Bishamban**. A Temze-parton fáktól övezett, erődszerű épület áll, vaskos toronnyal: az All Saints Church Bisham. Normann alapokra épített oldalfalán, díszes üvegablakain ismét feltűnik a jellegzetes mozdulat s az ismerős palást. Ahogy belépünk, a bal oldalhajó ablakán olvasható a felirat a hercegnő lábánál: „St. Elisabeth of Hungary”.

Henley-on-Thames városka római katolikus plébániatemplomában, az oltár mellett egy Szent Erzsébet-szoborban gyönyörködhetünk. Szent Erzsébet középkori ábrázolásaival találkozhatunk a British Múzeum kódexében is. E témáról Karl Lajos adott összefoglaló leírást (*Francia Irodalmi Tanulmányok*, Budapest, 1912, 27–42). A tanulmány szerint Árpád-házi Szent Erzsébet képe több angliai kódexben, közöttük egy oxfordi kéziratban is feltűnik.

Európán kívüli emlékek

A tengerentúlon, így Észak- és Dél-Amerikában is gyakran felbukkan „Magyarországi Szent Erzsébet” alakja, de még a Távol-Keleten (pl. Vietnamban) és Afrikában (Szenezálnban és Zuluföldön) is; főleg ferences templomok szobrai, üvegablakai, faliképei őrzik emlékét.

Cipruson egy Szent Erzsébetnek szentelt kis kápolna emelkedik a török felügyelet alatt álló **Kyreniában**: bár Erzsébet soha nem járt arra, királyi édesapja igen; haditancsot is tartott a Szentföldre való áthajózás előtt.

A **Szentföld** is bővelkedik magyar történelmi vonatkozásokban. Itt végezték ki például a budavári Nagyboldog-asszony-templomban eltemetett Anne de Chatillonnak, azaz III. Béla királyunk feleségének apját, a nagy hadvezért és antiochiai fejedelmet, Rajnald Chatillont (azaz Erzsébet dédapját) az arabok, mert nem volt hajlandó megtagadni hitét.

Jeruzsálemben, az Olajfák hegyén, a Lengyel Zarándokházban található egy Árpád-házi Szent Erzsébet-szobor kipirult arcú, adakozásra kész leányka formájában.

A Dormitio-templom, amely a Szent Szűz elszenderülésének állít emléket, őriz egy másik szép Szent Erzsébet-ábrázolást. A nagyméretű templom a német bencések kezelésében van. A félkupolát borító mozaik középső alakja Szűz Mária, a Magyarok Nagyasszonya. Feje felett két lebegő angyal Szent István koronáját tartja. Mellette Árpád-házi szentek: jobbján Szent István és fia, Imre, balján Szent László király, mellette Erzsébet, ferences rendi öltözetben, jobb kezében rózsával. A szent baljával adománya felé mutat, bal keze alatt a történelmi magyar címer látható.

Kanadában, **Calgary** városának katolikus magyar templomába betérve Szent László és Erzsébet közös ábrázolását láthatjuk az üvegablakon. A két szent közös ábrázolása másutt sem ritka.

Szent Erzsébet és Szent László üvegfestményen Calgaryben (Kanada)

A közsímmerten legnagyobb magyar kanadai közösséggel rendelkező **Torontóban** a katolikus magyar templom külső falán elhelyezett mozaik hűen kifejezi a kivándorlók érzéseit, a szenttel való kapcsolatát. A rózsákkal futtatott falon a szent a kettős kereszttel és az Árpád-ház címerével jelenik meg, jelképesen erősítve a közösséget. Itt is az el-

Town Saint Elizabeth (Szent Erzsébet város) és a templom New Jerseyben (USA)

◆ esettek segítőként látható Erzsébet, mögötte az óhaza és az Újvilág jelképeivel: hazai templommal és amerikai toronyépületekkel.

Az **Egyesült Államok** keleti partvidékén, **New Jersey**-ben egy kisváros neve **Town Saint Elizabeth**.

New Yorkban, Brooklynban, a Holy Trinity Church (Szentháromság-templom) üvegablakán Erzsébet látható férjével, Lajossal.

Az Erie-tó közelében fekvő **Buffalóban**, a Holy Trinity Church templomban Szent Odélia társaságában láthatjuk Erzsébetet.

Baltimore város Saint Elizabeth of Hungary-templomának festett ablakán is Árpád-házi Szent Erzsébet alakját láthatjuk rózsákkal. Kissé nyugatabbra, a Michigan-tó alatt elterülő **Indiana** állam **Notre-Dame** nevű helységében, a University of Notre-dame-ban állítottak emléket a magyar szentnek.

Az ugyancsak Indiana államban, **Lafayette**-ben, a Wabash folyó völgyében épült város Szent Bonifác-templomában, valamint a város Szent Erzsébet Kórházának kápolnájában láthatunk szép Szent Erzsébet-emlékeket. A Saint Elisabeth Hospital kápolnájának üvegablakát a szentről készült festménnyel, oltárát pedig szobrával ékesítették.

Colorado Springsben egy magyar egyesület, a Saint Elisabeth of Hungary Society őrzi Szent Erzsébet emléket.

Az USA ötvenedik tagállama: **Hawaii** fővárosának drága szállodái, modern épületei között emelkedik az Assisi Szent Ferencről elnevezett kórház. Ennek falán modern Szent Erzsébet-ábrázolás őrzi a hercegné emléket.

A katolikus **Latin-Amerikában** sokfelé láthatók – az Egyesült Államokhoz képest nyilván jóval régebbi – Szent Erzsébet-ábrázolások.

Szent Erzsébet szobra Osorno városában (Chile)

Mexikóváros pazar építészeti látványt nyújtó katedrálisában a főoltár bal oldalán helyezték el Magyarországi Szent Erzsébet fából faragott, festett szobrát.

A fővárostól délre, mintegy 130 kilométerre található a spanyolok által alapított **Puebla** városa, amelynek katedrálisában, a főoltár jobb szélén ugyancsak feltűnik Szent Erzsébet alakja.

Braziliában, a helyi barokk fővárosában, **Ouro Preto**-ban a São Francisco de Assisi-templom hat mellékoltárából az egyiket Árpád-házi Szent Erzsébetnek szentelték. A kutató bőven találkozhat még tiszteletével Salvador, Recife, São Paulo, Porto Alegre és más brazil városok katolikus templomaiban.

Chilében, az ország déli részén, **Valdivia** tartományban 1553-ban alapították **Osorno** városát, amely a hasonló nevű vulkán alatt fekszik. A tűzhányó utolsó kitörése alkalmából az egész település elpusztult, így a város újjáépítése idején egy új katedrális is emeltek. A neve Catedral San Matteo, s itt is egy szép Erzsébet-szobor látható.

Szent Erzsébet-otthon és -templom Szenegálban

A földkerekség másik oldaláról, a **Távol-Keletről** érdekességként megemlítenénk egy különleges Erzsébet-ábrázolást. A **vietnami Saigonban** áll egy neogót jellegű eklektikus templomépület, a ferences Cho Quan Church. Az 1900-as évek elején, még a „francia időkben” épült templom belső jobb oldali falán egy konzolon Szent Ferenc, míg a bal oldalon vietnami ruhában, papucsban(!) megformált Szent Erzsébet-szoborcsoport áll. **Afrikában,**

Szenegálban is található Szent Erzsébetről elnevezett kápolna, s a dél-afrikai **Zuluföldön** is látunk példát Szent Erzsébet tiszteletére. Erről az *Új Ember* című hetilapban számolt be Kárpáti László misszionárius, aki a Durbanhoz közeli Umzintóban a ferences Mária-nővérekkel ünnepelt. A nővérek védszentjükül Szent Erzsébetet választották. Alig van tehát olyan országa a világnak, ahol ne fedezhetnénk fel a legismertebb magyar asszony alakját.

SZENT ERZSÉBET ÉLETÉNEK PÉLDÁI, TEVÉKENYSÉGÉNEK HATÁSA

Erzsébet egy ízben az esküvői alkalomra készült selyempalástját is átadta egy didergő koldusnak. A palotában a közös étkezésen azonban a köpeny nélkül nem jelenhetett meg, így igen nehéz helyzetbe került. A dolog megoldódott: csodát sejtetően a selyempalást újra a fogason volt, az időközben eltűnt koldusban pedig Krisztust látták. A betegápoló Erzsébetről az alábbi legenda maradt fenn az *Érdy-kódexben*:

„Történék egy napon, mikoron ura hon nem volna, hogy undok poklost meg fereszte ennen házában és nyugotá el ő urának úr-füü ágyán két lepődő között. És azonközben jutha haza az ő vitéz ura. Íme nagy bosszú panasszal eleiben esének az irégyök, kezdék nagy erőssen vádolni az szent asszont, hogy tékozló volna és nem tartaná takarékosan ő urának jószágát, szolgálát is meg ölné éhbhel-szoméhal és mindenestül fogva gonosz életü volna. Mondának annak felette: »Ha kedég nemes uram szavunkat nem hiszöd, menny el-be ágyasházadban és egy nagy, szernyü undok-ságos poklost találsz úr-füü ágyadon nyugodni. Ám lássad, ha mind ilyen szertelen dolgokat el kell engedni.« Mikoron az jámbor úr azt hallotta volna, meg indula rajta és nagy hirtelen mezejtelen fegyverét ragadá [...] Nagy haraggal

bé üté az ajtót, hogy mind az poklost megölylye, mind az szent asszont le vágja. És mikoron fel emelte volna az lepődöt, látá hát ime az áldott meg-feszült Jézus Krisztus nagy vérbe keveredvén fekszik az ágyon. Ottan meg rettene és bocsánatot kére tőle és el enyészék Krisztus Jézus ő előle. Az szent asszon feleségtül meg azonképpen bocsánatot kére nagy sírván és áldomást ada ő neki mindenre szabadon munkálkodni.”

Az Árpád-házi Szent Erzsébet Történelmi Társulat által összegyűjtött XIII. századi források alapján alaposabban megismerhetjük Erzsébet személyiségét (J. Horváth Tamás – Szabó Irén (szerk.): *Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéből*, Budapest, Szent István Társulat, 2001).

Caesarius Heisterbacensis így ír a Szent Erzsébet életrajzáról szóló fejezetben az áldott asszony jótékonyágáról (ford. Csalog Judit):

„Szokása volt Boldog Erzsébetnek, hogy valahányszor gyermeke született, miután tisztulásának napjai elmúltak, az emberek szokásától eltérően darócruhába öltözött, és mezítláb ment el a templomba. A boldogságos Szűz Mária példájára karjára vette kisgyermekét, akit báránnyal és gyer-

tyával az oltárra helyezett. Hazatérve ezt a ruhát és köpenyt oda szokta ajándékozni valamelyik szegény asszonynak. Figyeljenek erre azok az előkelő asszonyok, akik gyakran pompás öltözékben vesznek részt a körmeneteken. Nem követik az Istenanya alázatosságát, mint azt a gazdag király igen szent leánya tette. Hasonló alázatosságot iparkodott gyakorolni a könyörgő körmenetek alkalmával is. Darócban és mezítláb vett részt a körmeneten. A stációkon pedig, a prédikációk alatt mindig a legszegényebb asszonyok közé ment. Még férje életében gyapjút font szolgálóival. Ebből készítetett a minorita testvérek, szegény árvák, valamint a szegény keresztelendők részére ruhát. Ezek ruháit saját kezével varrta. Maga tartotta őket keresztvíz alá, hogy a keresztanyaság címén szabadabban tehessen velük jót. Saját kezével készítette a meghalt szegények halotti ruháit is. Testüket megfogta és megérintette, majd eltemette őket. Temetésükre nagydarab tiszta gyolcsot hasított nekik, és ezt kisebb darabokra vágta szét.

Egyszer meglátogatott egy szegény beteget, aki valamiféle adósságról panaszkodott. Ő adósságát is kifizette, és irgalmasságot is gyakorolt vele. Nem tűrte, hogy a gazdag halottak testét új lenvászonba vagy ingbe öltöztessék, hanem régiibe. Megparancsolta, hogy a jobb ruhákat a szegényeknek adják. A szegény szülő nőket gyakran meglátogatta és vigasztalta. Ha pedig ezeknek vagy más betegeknek a férje kért tőle valamit, még ha látogatásukat is, bármilyen sáros és nehéz volt az út, személyesen kívánta őket meglátogatni, remélve, hogy látásuk által gyarapodik az együttérzés kegyelmében. Silány hajlékukba belépve nem rettent meg a mocsoktól, odavitte nekik, amire szükségük volt, és vigasztalta őket. Háromszoros jutalmat remélt ezért: egyet a törődésért, másikat az együttérzésért, harmadikat az alamizsnáskodásért. Azt mondja ugyanis a zsolttáros: »Boldog aki gondol a szűkölködőre és a szegényre, az Úr megmenti

♦ majd a csapás napján« (Zsolt. 41,2). Erzsébet ezt a boldogságot gyakran kiérdemelte, mert a szegényeken és a szűkölködőkön megkönyörült. Egyszer, hogy egy szegényt jólakasson, titokban megpróbált megfejni egy tehenet. De az illetlen volt és nem tűrte.

Az éhínség idején a tartományi gróf Frigyes császár Cremona városában tartott birodalmi gyűlésén vett részt. Erzsébet, nehogy magára vonja a próféta átkát, mely így szól: »Aki tartogatja gabonáját, aztátkozza a nép« (Péld. 11,26), szíve mélyéből együtt szenvedett a szűkölködőkkel. Saját kamráikból és csűrjeikből az összegyűjtött gabonát se el nem rejtette, se el nem adta az érte legnagyobb árat ígérőknek, hanem alamizsnaként a szegényeknek mérte ki. Több napon át mindegyiküknek annyit adott, amennyi létük fenntartásához szükséges. József, amikor a fáraó minden csűrjével szabadon rendelkezett, az egyiptomiaknak a gabonát eladta (Ter. 41,56), Egyiptom minden gazdagságát a királyi kincstárba gyűjtötte. Boldog Erzsébet azonban Krisztusért mindent ingyen adott.

Abban az időben egy igen magas hegyen lévő várban élt. A hegy lábánál volt egy nagy, tágas ház. Itt igen sok olyan beteget helyezett el, akik közös alamizsnához nem jutottak, és a kiosztás helyére nem tudtak elmenni. Nem törődve a le- és felmenetel nehézségeivel, ezeket naponta többször is meglátogatta. Csüggedésükben vigasztalta őket, s velük a türelemről és a lélek üdvösségéről beszélgetve, mind testileg, mind lelkileg jóllakatta őket. Még a testét ékesítő ékszereket is eladta, hogy élelmiszert vehessen nekik. Bár az a nemes asszony olyan törekeny testalkatú volt, hogy egyáltalán nem bírta a rossz levegőt, mégis elviselte a betegek nyári rothadását és bűdösségét, ami veszélyes szokott lenni. Emiatt morgolódtak is a szolgálói, de ő, isteni kegyelem segítségével, minden borzadás és testének sérelme nélkül eltűrte. Amint az apostol mondja: »A szeretet türelmes, a szeretet jóságos [...] minden eltűr«

(1Kor 13,4 7). Mivel tele volt szeretettel, kezével örömmel ápolta a szegényeket és a betegeket, fejkendőjével arcukat, váladékukat, nyálukat, szájuk és orruk piszkát – mintha illatos fűszerek lennének – édesdeden és könnyedén törülgette. Hiszen Krisztust látta és szerette bennük.

Ezeket a szegényeket és betegeket kívül ugyanabban a házban tartotta Krisztus gyöngyeit, tudniillik a szegény gyermekeket, akik ékszerként ragyognak a test és a lélek tisztaságától. Ezek szükségleteiről anyai szívvel gondoskodott, körülkér olyan nyájasan és szeretetteljesen viselkedett, mintha valamennyit ő hozta volna világra. Őt pedig a gyermekek viszonzásul édesanyjuknak tekintették, és anyának szólították. Megérkeztek összecsendültek, és ahogyan a csibék összegyűlnek a kotlós szárnyai alatt, úgy pihentek meg és melegedtek az ő szárnyai alatt ezek a szegény kis gyermekek. A megvetetteket, a rühös fejűeket, a gyengeelméjűeket, a piszkosakat és más torzakat ismerte a legjobban közöttük. Ezeket különös buzgalommal pártfogolta, visszatartó fejüket kezével simogatta és ölébe vette. Így szólt: »Hagyjátok csak a gyermekeket [...] hadd jöjjenek hozzám, hisz ilyeneké a mennyek országa« (Mt 19,14). Amikor a kegyesség forrása ennek a szent nőnek a szívében felbuzgott, ott megmaradni nem tudván, kiáradt. A kisgyermekek vigasztalására csuprocskákat, kis gyűrűket és más efféle, korukhoz illő csecsebecskéket vett és vitt oda. Ebben is megmutatta a kegyes Úr a kegyességét. Amikor ugyanis Boldog Erzsébet ezeket az üvegből és cserépből készült edényeket a városból a várba lovagolva a köpenyében vitte, véletlenül kibullottak a köpenyből, és egy magas szikláról az éles kövekre hullottak. Amikor összegyűjtötték őket, a jelenlevők nagy ámulatára valamennyit sértetlennek találták, és a gyerekeknek időtöltés céljára kiosztották. Mert a mindenható Isten nagy a nagy dolgokban, de a kis dolgokban még dicsőségesebb csodákat művel. Ez ebből is, de a továbbiakból is kitűnik.

Krisztus szolgálóleánya, Erzsébet, mint mondják, az alamizsnakodásban is különbséget tett, vagyis azok közül az elsettek közül, akik rendszeresen alamizsnát kaptak, kiválasztotta a legszegényebbeket és a leggyengébbeket, akiket még bőségesebb javakkal látott el. Ezeknek kastélya előtt asztala maradványait saját kezűleg osztotta szét. Sokat megvont magától és szolgálóitól, hogy ezeket a szegényeket minél bőségesebben jóllakathassa. Egyszer az alamizsnaosztás után egy edényből kevés sört is kiosztott nekik. Mindenkinek adott már belőle, mégis a füles korszokban nem lett kevesebb a sör, úgy tűnt, megmaradt amennyi előzőleg volt. Ez a Te ajándékok, Krisztus, aki a pusztában emberek ezreit lakattad jól egy kevés kenyérral (Mt 14,15–21). Miközben e boldog teremés az új természetig sok szegényt táplált, mindenkinek, aki munkaképes volt, ruhát és sarut adott, nehogy a gabonatorzsák a lábukat felsértse. Sarlót is adott nekik, hogy arathassanak és kenyéret munkájukkal kereshessék meg. A gyengéknek és azoknak, akiknek a munkához nem volt erejük, kelméket adott, hogy azokat eladhassák a piacon. Mindezt saját kezével osztogatta ki. Az volt a szokása, hogy nem engedte elmenni a szegényeket valami apró ajándék nélkül, hanem mindegyiknek adott valamit. Amikor nem volt pénze, a szegény asszonyoknak kelméket ajándékozott, meg sok-sok selyemszövetből készült holmit. Azt mondta nekik: »Nem azt akarom, hogy ezt gyönyörködésre használjátok, hanem adjátok el, és vegyettek a szükséges dolgokból tartalékot.« A szegények hasznát tartotta szem előtt. Egyik asszonynak cipőt, inget adott. Ő ennek az ajándéknak annyira megörült, hogy a földre rogyott. Attól tartottak, hogy meghalt. Azt kiabálta, hogy ilyen öröm még nem volt a világon. Mondják az orvosok, hogy a mértéktelen örömtől az emberek nemegyszer meghalnak, mert a szívkük szétbomlik, a nagy szomorúságtól pedig összeszorul. Mindkét dolog érthető. Megértette az asszonyra leselkedő veszélyt Boldog Erzsébet, sajnálta is, hogy ruhákat adott neki.

Ő már a világi dicsőségben erősen vágyakozott a koldus-szegénységre. A szegénységről gyakran megemlékezett és beszélgetett a koldusokkal. Ismerte ugyanis Megváltónk mondását: »Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyek országa« (Mt 5,3). Egyszer a palotában, szolgálói előtt silány ruhákba öltözött és hitvány ronggyal kötötte be a fejét, majd így szólt: »Így fogok majd koldusként járni, amikor Krisztusért nyomorúságot szenvedek.«”

2. fejezet: A bőséges alamizsnáról, amelyet egyetlen nap alatt osztott szét

„Összegyűlt hát a kijelölt helyen és napon a szegények, gyengék, vakok és más szükölködők véghetetlen, mindkét nembeli sokadalma (Bír 11,20). Voltak ott férfiak és erőteljes természetű kisegítők, akik a tömeget korlátok közé szorították, és a csődületet rendezetten elhelyezték. És hogy féken tartsák a nemtelen köznép merészségét és az éhezők dőre mohóságát, rendelet született, büntetést is szabva, hogy ha valaki a helyéről felkel, vagy mások kárára ismételten veszi el az alamizsnát, azt haja összevissza nyírásával büntetik. Ezen kívül oda voltak rendelve megbízható, alkalmas nők is, hogy a kiosztás feladatát ellássák. Mindamellet nem kis tömeg azért jelent meg, hogy a történendők nézője legyen.

Mindezek közepén a dicsőséges és fényességes királynő állt, derűs arccal és vidám szívvel, boldogan könnyörülve szeplöte-

lenül adakozva. Ment a nyomorultak közt, ment közrefogva a nyomorultak vigasztalója. Vigadott a szegények seregében a királynő. Örült a jövevényeknek, az árváknak a bőkezű háziasszony, adott, osztott, ahogy szívében Isten rendelte, nem bánatában, nem is kényszerből, tudta, hogy Isten a vidám adakozót szereti (2Kor 9,7). És miután kiosztott ennyi szegénynek ennyi kincset – tudniillik ötszáz márkát – egy nap alatt, azok elmentek haza (ApCsel 21,6) és dicsőítették Istent (ApCsel 2,47) Erzsébetben, az ő szolgálójában.

De a betegebbek, elesettebbek némelyike éjszakára ott maradt a zugokban és a kerítésnél. Mikor őket meglátta az, aki a szegényeken könyörül, összegyűjtötte, s számukra messze fénylő tüzet rakatott. Kenyérosztást rendelt el, megmosatta, be is kenette némelyikük lábát, és fejenként mindegyiknek hat kölni dénárt adatott, nagyoknak és kicsiknek. Ekkor megtelt a szívül örömmel, s nyelvük ujjongó dalra fakadt (Zsolt 125,2). Örömük szerzője hallva ezt, az örvendőkkal együtt örült (Róm 12,15).

Könyörgők, volt-e valaha valaki is a császárok, királyok, fejedelmek, sőt szentek közt, aki egyetlen nap, egyetlen helyen ilyen gazdag alamizsnával halmozott el ilyen sok ezer szegényt? Bizony, nincs mása ennek az egyedülálló kegyelemnek! Ezért az ő adakozását csak a szentek egész gyülekezete mondhatja el méltóképp (Sir 31,11).”

SZENT ERZSÉBET TETTEINEK FOLYTATÁSA: A SZENT ERZSÉBET-SZERZET ELTERJEDÉSE

Az aacheni dóm Nagy Lajos király által építtetett magyar kápolnájában a jobb oldali belső falon olvasható egy fekete máványtáblán Erzsébet neve is a magyar szent királyok és királynők latin nyelvű felsorolásánál. A város csekély magyar – és katolikus – lakossága különösen számontartja ezt a kapcsolatot, mivel Aachen az egyik szülőhazája a Szent Erzsébet-kolostoroknak és betegápoló intézményeknek. Innen rajzottak ki szerte Európába a rend alapításai,

s így kerültek Bécsen keresztül 1785-ben Budára is az önzetlen szeretetben munkálkodó Erzsébet-apácák. Aachenben városában született 1571. szeptember 9-én a Szent Erzsébet-szerzet alapítója, **Radermecher Apollonia**, s ott létesítette a szerzet első kolostorát. Az Aachenben alakított és a szerzetalapító által szervezett Szent Erzsébet Kórház volt a mintája több német város és más országok hasonló intézményeinek.

Az Aachenben működő „*St. Elisabeth Kloster*” a dómtól alig egy kilométernyire délnyugati irányban fekvő szép kertvárosi negyedben, a Preusweg 2. szám alatt található. Ez az Erzsébet-rendi nővérek anyaháza, a „*Swestern der heilige Elisabeth Mutterhaus*”. A háború előtt még a dóm közelében álló rengház ideköltözött, ebbe a hatalmas, parkkal ölelt, tágas épületbe. Az épület a világháborús idők után egy ideig amerikai laktanya is volt. Ma – Erzsébet emlékéhez méltóan – a rózsabokorral s Erzsébet-szoborral díszített parkra tekintenek az ápoltak szobái, akár csak a nővérek rengházának ablakai. A kolostorhoz modern vonalú templomot építettek, ahol Erzsébet emlékére alkotott több képet és szobrot is látni.

A templom alatt húzódó atemplom őrzi a rend legbecesebb ereklyéit, az erre vetődő megtekintheti az alapító sírját, s az alapítás óta elhunyt nővérek pontos névsorát.

Közös tábla emlékezik meg a világban bárhol élt valamennyi rendtársról. Említésre érdemes az emeleti folyosók történeti kiállítása is. A tablókön, a tárlókban az európai rengházak fényképei mellett (köztük a budai is szerepel) a tengerentúli Erzsébet-nővérek képei, s álmóhelyeikről küldött (például távol-keleti) kedves ajándékok is láthatók.

Aachenben létezik még egy Szent Erzsébetről elnevezett, középkori alapokon nyugvó, neogót stílusban átépített templom. A dómtól nem messze, északnyugatra áll, a „Blücher platz”-on. A templombelsőben a szentélyhez közelítve a főhajó jobb oldalán és a külső homlokzaton az adakozó szent egy-egy szobra ékeskedik.

Magyarország Mohács utáni viharos történelme ellenére nyilvánvaló és várható volt, hogy az aacheni anyarengház a szent szülőházájában is terjeszkedni fog. Előbb Pozsonyba (1738), majd **Budára (1785-ben) érkeztek** az Erzsébet-apácák, a még 1709-ben alapított bécsi rendtartomány közreműködésével.

A Szent Erzsébet nővérek szeretetotthona Budán

Festmény tanúskodik arról, ahogy a Bécsből érkező Erzsébet-rendi nővérek a dereglyékből kilépnek (Pozsony, Esztergom, Vác érintése után) a mai Batthyány térnél. Ma a budai Szent Ferenc sebei-templomban Ambrosia nővér képviseli a rendet, s a Mátyás király úti Vakok Batthyány László Gyermekotthonában munkálkodnak még Erzsébet-apácák, Fehér Anna vezetésével. Nagyszerű, önfeláldozó munkát végeznek a látássérült gyermekek lelki és szellemi fejlődése érdekében.

Az Erzsébet-apácák egykori kolostora melletti Szent Ferenc sebei-templom sekrestyéjében őrzik Szent Erzsébet már említett botját, a felette kiállított igazolással. Eszerint az ereklye Hadik András fia, Hadik János jóvoltából került haza.

A magyarországi Erzsébet-apácák ma is jó kapcsolatot ápolnak aacheni és más külhoni rendtársaikkal, hiszen Aachenből indult a rend 1627-ben. Később 1709-ben Bécsben, 1738-ban Pozsonyban, majd 1785-ben Bécsből áttelepedve Budán is elkezdtek tevékenykedni. Kórházat, menhelyet, ambulanciát működtettek. 1950-ig, a szerzetesrendek feloszlataáig ők vezették az újpesti közkórházat is.

A templommal szomszédos kórházban, majd idősök otthonában Szent Erzsébet szellemében törekednek a magyarországi Erzsébet-apácák a beteg és az idős lakók életének megszépítésére. A műértékekben bővelkedő templom ellátására az elmúlt évtizedekben már csak néhány megmaradt, hűséges nővér ügyel. Az 1989-től újra-indult rend a „pax et bonum” ferences szellemében újra-kezdte Szent Erzsébet nevéhez méltó önzetlen és minőségi szolgálatát.

IRODALOM

- CSÁKY S. Piroska: *Szent Erzsébet-ábrázolások a Vajdaságban*, Újvidék, Agapé Kiadó, 2008.
„Hűséggel a megpróbáltatásokban” címmel Ambrosia nővér nyilatkozata.
- J. HORVÁTH Tamás – SZABÓ Irén: *Magyarország virága (13. századi források...)*, Budapest, Szent István Társulat, 2001.
- JUHÁSZ László: *Ausztria magyar emlékei*, Lakitelek, Antológia Kiadó, 2005.
- MAGYAR Zoltán: *Árpád-házi Szent Erzsébet*, Budapest, Kairosz, 2007.
- MESSIK Miklós: *A rózsás szent nyomában*, Napút, 2007/6. szám.
- MEVE kiállítás (BENYIK Béla – DEÁK Piroska – MESSIK Miklós szerkesztésében, MOLNÁR Ágnes – BECKNÉ D. Mária – GOLARITS István – SÁRMÁNY Ágnes – HERCEG Renáta – VÁRALLJAI CSÓCSÁNY Jenő közreműködésével, felvételeivel): *Magyarország virága – Szent Erzsébet emlékezete Európában* címmel, Budapest, 2007.
- POKORNY Emánuel: *A Szent-Erzsébet szerzet*, Budapest, 1935.
- PROKOPP Mária – GOLARITS István: *Árpád-házi Szent Erzsébet*, Tertia, 2003.
- SOLTÉSZ István: *Árpád-házi királylányok Európában*, Gabo Kiadó, 2002.
- Sz. JÓNÁS Ilona: *Árpád-házi Szent Erzsébet*, Budapest, Ecclesia, 1997.
- TÖRÖK József: *A magyar föld szentjei*, Kecskemét, Ecclesia-Korda, 1997.
- TURCSIK György – KERÉKES József: *A szeretet szentje*, Budapest, Kerekes, 2007.
- VÉG Gábor: *Magyarország királyai és királynői*, Maecenas, 1991.

Vágner Zsolt

A szociális gondoskodás hagyományai és emlékei a középkori Magyarországon

I. ELŐZMÉNYEK

Az orvoslás és a szegénygondozás emlékei egyidősek az emberiség történetével. A legújabb kutatások kimutatták, hogy már a neandervölgyi ember gondoskodott törzsének sérült tagjairól. A gyermekekről, az öregekről, az esettekről való gondoskodás nyomai a korai újkőkori társadalmakban is megfigyelhetőek voltak, amint azt a legismertebb leletek (pl. Çatal Hüyük) is mutatják.

Fennmaradtak írott források az orvoslásról és a betegápolásról az antik egyiptomi és mezopotámiai folyamvölgyi kultúrákból is. Az ókori Egyiptomban így például a gyógyítás istene Serapis volt, s a neki szentelt templomokat „*serapeion*”-oknak hívták, amelyek a kórházak őseinek is tekinthetők. Az ókori egyiptomi orvosi ismereteket olyan általánosan ismert emlékek is bizonyítják, mint a mumifikáció vagy pl. a Harvey-papirusz a vérkeringés legkorábbi leírásával. Indiában és Kínában is megjelentek az orvosi ismeretek, amire az akupunktúra vagy az Indiában kiépült kórházi szervezet a példa. Utóbbi esetben olyan – orvosokat és ápolókat alkalmazó – rendszerrel vannak ismereteink, amelynek vezetői a legfelsőbb kaszthoz tartoztak. A korai források hírt adnak a babilóniai (káldeus) és az egyiptomi orvosi ismeretekről, melyek a görög források alapján a klasszikus hellén orvoslás alapjainak tekinthetők.

A görög világban a gyógyítás istene Aszklépiosz volt, aki Apollón és Korónisz nimfa gyermeke. Aszklépiosz eredetileg halandó volt, Zeus azonban az istenek közé emelte, így lett ő a gyógyítás és a gyógyhatású szerek iste-

ne. A félistent Kheirón, a bölcs kentaur nevelte fel anyja halála után, majd beavatta a gyógyítás tudományába. Négy gyermeke volt, akik szintén orvoslással foglalkoztak: Makháón, a sebészet mestere, Podaleiriosz, a belső bajok ismerője, Panakeia, a gyógyszerkészítő és Hügieia, az egészség istennője.

Aszklépiosz szentélyei, az aszklépiionok közül az egyik legismertebb Görögországban, a Dikeosz-hegy lábánál lévő erdő közepén, egy teraszosan kiképzett hegyoldalban állt. A Kr. e. IV. századi gyógyhelyet a kor leghíresebb orvosának, Hippokratésznek a tanítványai alapították. A gyógyító szentély híre rohamosan terjedt, és az egykor ismert világ sok részéről fogadta a gyógyulni vágyókat. A helyet a hálás gyógyultak adományából folyamatosan bővítették és szépítették.

A kor legjelentősebb orvosa Hippokratész volt, aki Kr. e. 460 körül született. Családja Héraklést is ősiüként tisztelte. Valószínű, hogy a fiatal Hippokratészt apja vezette be az orvostudományba, ebben a korban ugyanis a legtöbb mesterség apáról fiúra szállt. Munkássága során részletesen leírta az egyes betegségek (tüdőgyulladás, gyermekágyi láz, epilepszia) tüneteit, s hangsúlyozta a természet gyógyító erejének szerepét. Nagy jelentőséget tulajdonított az egészség megőrzésében a helyes táplálkozásnak és a testmozgásnak. Hippokratész minden betegségben a négy testnedv – a *haima* (vér), a *kholé* (sárga epe), a *melankholé* (fekete epe) és a *phlegma* (nyálka) – aránytalan eloszlását, az éltető testnedvek hibás keveredését

látta (humorálpatólógia). A gyógykezelésben pedig a legfontosabbnak a szervezet ellenálló képességének növelését tartotta. Meggyőződése szerint az orvosi működés alapja az erkölcsi tisztaság, az orvosi etika törvényeinek megtartása, amit bizonyít az hippokratészi eskü is.

A koószai Aszklépcion igazi fénykora a hellenisztikus idősakra esett, ekkoriban a Diekosz-hegyi épületben orvosi iskola is létesült, ahol a hippokratészi tanokat alkalmazták, s később saját megfigyeléseik alapján fejlesztették tovább őket. A római időkben sem csökkent a népszerűsége Koósznak, a császárok igyekeztek Aszklépcion papjainak kedvében járni. A papok (az aszklepiádák) gyógyító tevékenysége elsősorban az igen magas vastartalmú gyógyvíz és különböző gyógyfűvek használatán alapult, de kiegészült hipnózissal és bizonyos vallási szertartásokkal is. Alkalmazták a masszázst, a gyógytornát, a szigorú diétát és a szabad levegőn történő meditációt is. A gyógyítók soha nem tértek el a hippokratészi alapelvektől, amelyek a beteg megbecsülését, orvosi alázatot és a teljes gyógyulás minden eszközzel történő elősegítését követelték. Erre esküt is tettek, amely eskünek a szelleme és szövege mind a mai napig érvényben van. A páciens rangjától, betegségétől és anyagi lehetőségeitől függetlenül szállásolták el a gyógyítás során. A meggyógyult páciensek gazdag ajándékokat küldtek hálaül a szentély részére, melyeket az orvosok nem a saját céljaikra fordítottak, hanem ebből fizették a szegény betegek kezelését. Bárki fordulhatott segítségért a szentély orvosaihoz, senkit sem utasítottak el.

A római idősokban Hippokratész tanait követte a görögül író római Galénosz is, aki Pergamonban született, és korának legképzettebb orvosa volt. Munkássága nagyban hozzájárult az anatómia, a fiziológia, a patológia, a

farmakológia és a neurológia fejlődéséhez. Ebben az idősokban Rómának nem volt központilag irányított egészségügye. Az ezzel kapcsolatos kérdéseket a római jog a magánjog felől közelítette meg, s az ide kapcsolódó intézkedések a közmunkák, illetve a járványok megelőzéséhez sorolt preventív intézkedések körébe tartoztak. A római szemlélet ráadásul nem a betegellátást, hanem az egészségesek védelmét részesítette előnyben, így nem is alkalmazott orvost vagy egyéb egészségügyi személyzetet. Az egészségügyi képzés államosítási kísérlete a késő császárkor fejleménye. Nero Gymnasia vagy Hadrianus Athenaeuma más feladatok mellett, csak kis részben foglalkozott orvostudással. Az első, kizárólag orvosokat képző állami intézmény Alexander Severus (222–234) alatt létesült. A II. századig a képzés magániskolákban folyt. Komoly egészségügyi háttérrel a hadsereg és a kiemelkedő gladiátoriskolák rendelkeztek (Galénosz is egy ilyenben kezdte pályáját), itt jelent meg első ízben az egészségügyi tisztviselő orvos intézménye, s a hadsereg vezette be az egészségügyi üdültetést és a szűrővizsgálatokat. A római kórházak – eltekintve a mai hasonló intézményekre leginkább emlékeztető katonai kórházaktól (mint amelyet legutóbb Brnóban találtak a cseh kutatók) – amellett, hogy többnyire szentélyekhez kötődtek, elsősorban nem a betegek gyógyítását, hanem elkülönítését így az egészségesek védelmét szolgálták. A Columella vagy a Celsus által emlegetett valetudinariumok pedig katonai „gyengéldőkre” emlékeztettek: képzett orvosok itt sem működtek, a kezelést általában segédszemélyzet végezte. A római hadsereg a sebesültekről úgy gondoskodott, hogy mozgó kórházakat alakított ki, némelyik 200 beteget is képes volt ellátni. Az egykori Aquincum területén több katonai orvosi síremlékre, valamint a betegségeikből felgyógyultak fogadalmi emléktábláira bukkantak a kutatók.

De előkerültek a II. segédlegió valetudinariumának az emlékei is a mai Miklós utca környékén. Az egyik legjelentősebb emlék a Tiberius Martius „*castrensis medicus*” által állított oltárkő volt. A leletek közt ismert például

olyan kerámia, mely a következő feliratot tartalmazta: „*Immune in rat(ionem) val (etudinari) leg(ionis) II. adi(utricis)*” (ezekben a hordókban a II. segédlegió kórháza számára szállított áru vámmentes).

II. A KÖZÉPKORI BETEGÁPOLÁS KERESZTÉNY ÉS KÉSŐ ANTIK HÁTTERE

Diocletianus és Constantinus időszakában a gazdagabb települések önállóan szervezték meg egészségügyüket, alkalmazták orvosukat. Ekkoriban jelent meg a város által fizetett orvosok, az *archiaterosok* (tkp. főorvosok) rendszere, illetve az *archiateratus* intézménye. Az *archiateratus* keretein belül nemcsak az orvosok vizsgáztatására került sor, hanem az orvosi érdekvédelem első elemei is megjelentek. A kereszténység erősödése pedig új szempontokat hozott mind a szegénygondozásba, mint az orvoslásba. A korszak legjelentősebb orvosi munkája jellemző módon a pogány restaurációval kísérletező Julianus császár baráti köréhez tartozó Oreibasiosz pergamoni orvos enciklopédiája volt. E munka rövidített formában is elterjedt, és a keresztények is használták.

A keresztény vallás hatására a római és a görög hagyományok szegénygondozása kiegészült az Ószövetség törvényeivel („*Ne keményítsd meg szívedet és ne zárd be kezedet szegénységre jutott testvéreid előtt*” – Mózes V. 15; „*Ha vetésedet aratod földeden s ott felejtessz egy kévét, ne térj vissza, hogy elhozzad. Ha olajfád termését szeded, ne térj vissza összeszedni, ami a fán elmaradt. Ha szőlődet szüreteled, ne szedd össze az elmaradt fürtöket, hanem hadd, hogy azok a jövevény, az árva s az özvegy szükségleteire szolgáljanak*” – Mózes V. 24) és a krisztusi tanítások elveivel („*Szeressed a Te Uradat Istenedet teljes szívedből és teljes lelkedből. Ez a legnagyobb és első parancsolat. A má-*

sodik pedig hasonló ehhez: Szeresd felebarátodat, mint te magadat” – Máté 22; „*Éheztem és ennem adtatok, szomjaztam és innom adtatok, idegen voltam és befogadtatok engem, mezítelen voltam és felruháztatok engem, fogságban voltam és eljöttetek hozzám*” – Máté 25). A szegények segítése már az ősegyház tanításában fontos szempont volt: „*Minden egyesnek pedig annyit osztottak ki, amennyire kinek-kinek szüksége volt*” – Apostolok cselekedetei 4. Ezek a tanítások meghatározták a középkori keresztény Európa gondolkodását is a betegellátás és a szegénygondoskodás területén. Hasonlóan fontos szempont volt a családi keretek közt történő gondoskodás. Jól mutatják ezt azok a bibliai idézetek, amelyek a gondoskodás keresztény normáit is jelentették, így például **Szent Pál szavai**: „*Aki nem dolgozik, az ne is egyék*”, vagy Pál Timóteushoz írt levele: „*Akinek gyermekei és unokái vannak, ezek tartsák fenn öregedő vagy öreg szüleiket!*”

A keresztény középkor ezeket a normákat tartotta szem előtt, amikor az elesettekről, a szegényekről történő gondoskodás elvét követte, ugyanis a társadalmi szolidaritást helyezte a középpontba. Az egyháznak két elve volt: az egyik szerint mindenki köteles öreg vagy beteg hozzátartozóját eltartani, a másik szerint pedig minden munkaképes ember köteles dolgozni. A munkaképteleneket hozzátartozóik vagy hitsorsosaik gondozták. Voltak, akik anyagi vagy természetbeli segítséget kaptak a megélhetés-

hez. Az árvákat és a kitett pogány gyermekeket is a püspök vette gondozásába, mert ő nemcsak „pater pauperum”, hanem az özvegyek és árvák gyámolítója is („viduarum et pupillarum tutor”). Fontos volt az egyházi szervezet összetartó ereje, amit jól mutat Cypriának Karthágó püspökének esete, aki 100 ezer solidust gyűjtött össze a fogvatartottak kiváltására. Másik példaként említhető Cornelius (Kornél) pápasága, aki egyházfői időszakában 1500 szegényt támogatott. Szent Pakhomiosz, aki Egyiptomban az első szerzetesi közösséget létrehozta, egy időben falusi betegápoló volt, majd – miután elhatározta magát a remeteéletre – 7 évet töltött az idős Szent Palamon irányítása alatt. Később Pakhomiosz fokozatosan alakította tanítványait közösséggé (*koinónia*) a közös ima és munka segítségével. A közösség életét Pakhomiosz aprólékos rendszabályokkal segítette. Trombitaszóra indult mindenki a közös gyakorlatra, aki késett, penitenciát tartott. Senki sem léphetett a szerzetes cellájába, nem érinthette meg a másikat, nem lehetett magántulajdona. A közösségi szolgálatot heti váltásban látták el, kötelező volt gondoskodni a betegekről; és a kolostor szakácsa büntetésre számíthatott, ha egy beteg valamiben is hiányt szenvedett.

Ekkoriban alakultak ki a *xenodochiumok* (a gör. *xenosz* ‘idegen’ és *dekhomai* ‘befogad’ szavakból), azok a kolostorok és püspöki székházak mellé épített szálláshelyek, ahol az utasok, a szegények és a betegek ellátásra számíthattak. A IV. századtól megjelenő intézménytípus első ismert emlékét Szent Zoticus építette 333-ban. A Konstantinápolyban megépített xenodochiumhoz hasonló intézmény több is létesült. Palladius azt írja, ezeken a helyeken egy hétig munka nélkül, tétlenül pihenhetett a vándor, de azután csak munka ellenében maradhattak a munkaképesek. Caesareában Nagy Szt. Vazul xenodochiumából teljes intézményrendszer bon-

takozott ki, míg Egyiptomban a szerzetesi közösségek rendeztek be mintaszerű xenodochiumokat. Alamizsnás Szt. János Alexandriában a VII. sz. elején 7500 szegényről gondoskodott xenodochiumaiban, és szülőházakat épített. A szegények szolgájának tekintette magát, ezért a szegényeket „uraknak” nevezte. Edesszában pedig Szent Efrém nyitott kórházként is szolgáló xenodochiumot. Az V–VI. századi zsinati határozatok rendelkeztek ezek működéséről is. Rómában az első kórházat a keresztény nély lett gazdag patriciusnő, Fabiola, építtette (meghalt 400 körül), aki a szegények gondozásának szentelte életét.

Az V–VI. században bukkant fel a betegház (*nosokomeio* vagy *iatrokomeion*) megjelölés. Bizáncban a X. századig nemcsak a gyógyítás, hanem a szociális gondoskodás is e szervezetek feladata volt.

Az egykori xenodochium a felvidéki Rozsnyón

A xenodochiumok szállást adtak a zarándokoknak, betegeket ápoltak, más részlegük szegényház, idősmenhely volt, a nagyobb bizánci városokban pedig árvaház, nyomorékokat és rokkantakat ápoló egység is részét képezte a xenonak.

III. A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG SZOCIÁLIS ELLÁTÁSÁNAK FEJLŐDÉSE

Nagy általánosságban megállapítható, hogy a középkori Európában a szegénygondozás feladatát egyre növekedő mértékben az egyház, illetve a hozzá kapcsolódó intézmények látták el. Mindeközben a betegápolás alapvetően a hozzátartozókra hárult. Ennek a gondoskodásnak jellege és aránya azonban jelentős eltérést mutat Nyugat- és Közép-Európa között. A jelentős számú bevándorlóval és gyakran változó jellegű, sokszor gyökértelen lakossággal rendelkező nyugat-európai városok rászorultak az intézményesített szegény- és betegellátás megszervezésére, melynek megvalósításában az egyház kiemelt szerepet töltött be. Közép és Kelet-Európa számos területén az eltérő gazdasági és társadalmi fejlődésnek köszönhetően ez sokáig a helyi közösségek keretein belül valósult meg. A pápákat segítették ebben a munkában a diakónusok (szerpapok) és a diakonisszák, utóbbiak már a korai időkben részt vállaltak a házi ápolásból, gondoskodtak továbbá az utazókról, az üldözöttekről, az árvákról és az elesettekről. A diakónusi intézmény működésének alapjait az önkéntes adományok biztosították. Az egyház intézményesülésével párhuzamosan a xenodochiumok mellett kialakultak a szálláshelyek (*hospiciumok*) és az ispotályok (*hospitale*), ahol a hajléktalanok és az idősek részesülhettek ellátásban. Ezen intézmények anyagi alapjainak biztosítására Simplicius pápa bevezette az egyházi vagyon negyedelését: a vagyon negyedét a szegényellátásra kellett fordítani, majd 567-ben a II. tours-i zsinat bevezette a tizedfizetést.

A diakónia intézménye a középkor folyamán fokozatosan visszafejlődött, s átadta helyét a szerzetesrendeknek; Nyugat-Európában elsőként a Nursiai Benedek által alapított szerzetesi közösségnek. Az **Ordo Sancti Benedicti**, vagy hétköznapi nevükön a **bencések** első kolostora 528-ban Monte Cassino hegyén jött létre. A szerzetesrend

regulája kimondta, hogy mindenekelőtt a betegekről kell gondoskodni, ezért a szerzetesek elsajátíthatták az orvosi ismereteket („*infirmorum cura ante omnia et super omnia adhibenda est*”). A VII. századi Sankt Gallen-i kolostori kórházban mindössze egy helyiség szolgált a betegek elhelyezésére, más teremben történtek a vizsgálatok és kezelések, a harmadik szoba volt a gyógyszerkamra, s a negyedikben lakott az ápolószemélyzet. Az idők során a bencés ispotály-típus jelentősen kibővült. Kialakultak a gyógynövények termesztésére szolgáló fűvészkertek, s elkülönítették a súlyos és a könnyű betegeket.

A bencések ma is illatozó fűvészkertjében áldja meg a termékeket a főapát, Várszegi Asztrik

A kolostorokhoz kapcsolódóan ezek a központok segítették a korabeli orvostudomány fellendülését is, így a Salernóban alapított kolostorban a szerzetesek az iszlám orvoslás és az ókori orvostudomány eredményeit is felhasználták. A kolostorba visszatérő szerzetesek Salernóban

Gyógynövénykertet, mint minden ferences kolostorban, a székellyföldi Mikházán is műveltek

létrehoztak egy kizárólag orvoslást oktató *studium particularét*, ahol az oktatásban női szerzetesek is részt vehettek. A gyógyító eljárások fürdőkezeléssel, masszázssal, pszichoterápiával bővültek. Az ispotály berendezése, felszereltsége azonban továbbra is szegényes maradt. Magyarországon a XI. századtól, a zarándokutak kiépülésével egy időben megjelentek azok a karitatív befogadó intézmények, melyek segítettek a beteg zarándokok ellátását. Elsőként a bencések építették fel ispotályaikat, melyek szorosan kapcsolódtak a zarándokutakhoz. A pécsváradi kolostorban négy betegápoló (*ministri infirmorum*) segítette az ellátást, továbbá Kolozsmonostor esetében említik, hogy a monostorhoz ispotály is tartozott. A kolostorok többségéről sajnos nincs egyértelmű adat arra vonatkozóan, hogy az *infirmáriumok* külső, laikus betegeket is elláttak volna.

Kiemelkedő szerepet töltött be Európában a szegénygondozás terén az Assisi Szent Ferenc által alapított **Ferences rend (Ordo Fratrum Minorum)** is, amelyet 1209-ben erősített meg III. Ince pápa. Magyarországon a rend első kolostorát 1224-ben alapították Esztergomban, ko-

lostorai később külön rendi tartománnyá szerveződtek. A ferencesek fő feladatuknak tekintették a betegek ápolását, a szegények megsegítését. Magyarországi szerepüket jól jellemzik azok a források, melyek a késő középkori időszakból maradtak fenn, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát számos prédikációja érintette ugyanis a betegápolást. Így az előbbi egyik beszédében kiemeli, hogy a leprásoknak is meg kell tapasztalniuk a testvériség érzéseit, és életük során ugyanolyan gondoskodásban és figyelemben kell részesülniük, mint amilyen gondoskodással Jézus tekintett a betegekre.

A szegények megajándékozását is ugyanilyen nagy erénynek tekintették, és prédikációikban azt hirdették, hogy böjtölés helyett inkább adjunk Istennek tetsző alamizsnát. E szerzetesek azonban a fent említett elveket is hangsúlyozták, így különbséget téve „jó” és „rossz” szegények között. Temesvári Pelbárt különösen felhívja a figyelmet azokra, akik lustaságból koldulnak, jóllehet testi és szellemi képességeik lehetővé tennék, hogy dolgozzanak.

A ferencesek leprosoriuma Perugiában. Miniatúra 1474 körül (Biblioteca Capitolare Perugia)

A gyakorlat azt mutatta, hogy a vallásos buzgalom válogatási szempont volt a felvételnél: ennek alapján volt, aki bebocsátást nyert, míg másokat hitbéli hiányosságaik miatt visszautasítottak. A ferencesek esetében is kevés konkrét adatunk van ispotályok működtetéséről. A Szombathelyen 1360-ban megtelepedő ferences testvérek átvették a mezőváros egyetlen ispotályának épületét, melyet felépülő kolostoruk egyik szárnyaként hagytak meg.

Bekapcsolódott a betegellátásba a **Domonkos rend (Ordo Fratrum Praedicatorum, domonkosok)** is, a III. Honorius pápa által 1216-ban szentesített prédikáló és koldulórend a Margitszigeten működő apácakolostorban feltárt és ispotályként azonosított épületcsoport tanúsága szerint. A Szent Róbert által 1098-ban alapított **Ciszterci rend (Sacer Ordo Cisterciensis, ciszterciek)** a kalocsai érsek által Bácsón alapított ispotályt működtette. A **Premontrai rend (Ordo Praemonstratensis, OPraem, Candidus Ordo, „Fehér rend”)** a Lövöldön és Leleszen feltárt *infirmáriumok* alapján szintén foglalkozhatott a laikus lakosság gyógyításával és ápolásával.

Meghatározó szerep jutott a keresztes háborúk során létrejött **johannitáknak, a Szent János Ispotályos Lovagrendnek (Militites Hospitales Sancti Joannis)** is. A rend első tagjai a Szentföld elfoglalása nyomán a salernói kolostorból érkezett bencés szerzetesek voltak, akik Jeruzsálembé érve ott alapítottak önálló ispotályt. A keresztes sereg fővezére, Bouillon Gottfried, és más keresztes vezetők is felajánlották birtokaikat az ispotálynak, így az anyagilag megerősödve 1112-ben önálló betegápoló rendet alapított, amelynek tagjai letették a szerzetesi fogadalmat, kiegészítve a hitetlenek elleni harc fogadalmával is. A lovagrend Jeruzsálem elvesztésekor Akkóba tette át székhelyét, majd innen Ciprus szigetére, illetve Máltára költözött. Az első johannita ispotályok Magyarországon is a Szentföldre vezető zarándokútvonalak mentén alakultak

ki a rend eredeti céljának megfelelően: védelmet és gondoskodást biztosítva a zarándokoknak és a rászorultaknak. Az ehhez szükséges anyagi hátteret a rendnek folyamatosan elő kellett teremtenie, emellett hazánkban is törekedniük kellett a *responsio* elküldésére a rend központjába. A johanniták a XII. századtól bizonyosan fenntartottak ispotályokat Székesfehérvárott, Esztergomban, Sopronban és Boiscében. Elképzelhető, hogy ispotályt tartottak fenn Győrött, Ljubán és Vránában is. A johannita házak többsége kapcsán a források nem említenek ispotályokat. Ezek kisebb részben a Szentföldre vezető zarándokútvonalak biztosítása céljából, többségében a magyarországi birtokok üzemeltetéséhez kapcsolódóan alakulhattak ki. Az egyes házak fő feladata a gazdálkodás volt; más kolostoraikban működött ugyan ispotály, az újabb kutatás azonban felhívta a figyelmet, hogy kiterjedt magyarországi ispotályhálózat kiépítése nem volt a feladatuk. Ápolást és gondozást nyújtó ispotályaik, a különböző fajtájú menedékházak – menhelyek – és az *infirmaria fratrumok* (amelyek a rendi testvérek számára voltak elkülönítve) megnevezésében számos forrás értelmezése nehézkes, így tevékenységük csak részben rekonstruálható. A johannita ispotályok gyógyító-ápoló színvonala talán magasabb volt a többi korabeli kolostori infirmáriumnál, mivel a rend tagjai kiképzésük során bizonyos fokú orvosi-ápolói oktatásban is részesültek. Számos fürdőhelyük jól jellemzi a korabeli ispotályok kiépülésének menetét. Esztergom hévízforrásainál III. Béla király felesége, Anna királyné közfürdőt (*balnea communia*) létesített. Ezt a fürdőt a hozzá tartozó földdel együtt IV. Béla király 1238-ban a keresztesek esztergomi házának adományozta. Erre a meleg vizes fürdőre vonatkozhat Jiczcháh ben Moseh bécsi rabbi 1250–1260 táján írt levele, amelyben az osztrigosi melegvizes fürdőhelyet említi. Feltételezhető, hogy a keresztesek már a XIII. században kórházat építettek a für-

A lazaristák háza és kápolnája Piliscsabán

dő mellé. A hőforráshoz kiépített közfürdő nemcsak biztos bevételi forrást jelenthetett, hanem a gyógyvíz lehetővé tette a balneoterápiát, a betegek gyógyítását is. A középkorban megszokott dolog volt ispotályt építeni hévvizek mellé. 1380-ban Garázda Miklós prépost a hévvíz mellett fekvő telkét a rajta levő házakkal együtt az ugyanott épült Szent Erzsébet-kápolnára hagyományoz-

ta. Ezt a későbbiekben a káptalantól a küüllői főesperes és érseki helytartó szerezte meg, majd tőle a keresztetek birtokába került. 1404-es keltezésű az a levéltári adat, amely megerősítette az ispotály létét. Az intézmény még 1534-ben is létezett, és a rendházzal s a templommal együtt akkor pusztulhatott el, mikor Esztergomot a törökök elfoglalták 1543. augusztus 10-én.

A Magyar Királyságban jelen voltak a **Szent Lázár Lovagrend (Fratres S. Lazari de Jerusalem)** tagjai is. A lazariták a johannitákból váltak ki, alázatosságból eleinte egy bélpoklost választottak nagymesterüknek, s a bélpoklosság gyógyítására *leprosorium*okat alapítottak. Jeruzsálem eleste (1187) után kiszorultak a Szentföldről. Első magyarországi ispotályuk 1181-ben Esztergomban már állhatott, de Csurgón, Kolozsvárt, Szentén, Szemenyén és Bozsán is jelen voltak. 1355-ös, Budán működő intézményük összefügghet Nagy Lajos király betegségével is.

Az egyetlen magyar alapítású betegápoló lovagrendet a **Szent István Keresztes Lovagrendet (Cruciferi Santi Stephani Regis)** II. Géza alapította 1150-ben, az átvonuló kereszties lovagrendek mintájára. A lovagrend Szent István királynak szentelt templomot és ispotályt tartott fent Jeruzsálemben és Akkóban. A stefanitákat III. Orbán pápa 1187-ben megerősítette, és kiváltságokkal látta el. A rend székhelye Esztergom volt, ahol ispotályt is működtettek a Szent István-templom mellett, egészen az 1347-es pestisjárványig, amely olyannyira megritkította soraikat, hogy Nagy Lajos király megvonta a hiteles helyi pecsét használatának jogát, s megfosztotta a rendet fontosabb jövedelmeitől.

A XIII. századig a betegápolással foglalkozó rendek ispotályai a püspökök fennhatóságai alatt működtek, ám egyre több nemes, majd a polgárság megerősödésével mind több város alapított önálló ispotályt, melyek felügyeletét már nem a püspök, hanem az alapítók látták el. Ezekben

az ispotályokban az ápolást a szerzetesrendeken és a betegápoló lovagrendeken túl betegápoló rendek végezték, aztán a monasztikus szerzetes- és a lovagrendek mellett megjelentek a kifejezetten betegápolásra és szegénygondozásra szakosodott rendek. A középkori Magyarországon az egyik legrégebbi ilyen rend a XI. századi francia alapítású **Szent Antal Rend (Hospitalarii S. Antonii)** volt. A betegápoló társaságot egy Gaston nevű frank nemes alapította 1095-ben. Tagjai 1218-tól szerzetesi fogadalmat tettek, s 1297-ben az ágostonos kanonokok közé sorolták őket. Az általuk működtetett ispotályok közül többet a XIV. század első felében (Kassán, Iglón, Váralján majd Pozsonyban) átadták a városi közösségeknek, melyeket később megpróbáltak sikertelenül visszaszerezni. A középkor végén három ispotályuk volt összesen Darócon, Segesváron és Pécsen. Utóbbi esetében már csak a lelki gondozást látták el.

A Szentlélek Ispotályosok Rendje (Ordo Hospitalarius SS. Spiritus OSSp)

1190-ben Montpellier-i Guidó alapította a szegények és betegek ápolására. Szabályzata a johannitákéhoz hasonló. Pápai jóváhagyást III. Incétől (ur. 1198–1216) kaptak, aki rájuk bízta a római Santo Spirito in Sassia kórházat. Európában több száz ispotályt tartottak fenn, melyek az ápoláson és szegénygondozáson túlmenően hatást gyakoroltak az orvostudomány fejlődésére is. Magyarországon 1292-ben jelentek meg, először Nagyszébenben, ahol a várostól átvették az ispotály üzemeltetését. A nagyszébeni ispotály átadását megőrkítő oklevél tükrözi legjobban az ispotályok jellegét, mert itt egyértelműen felsorolták, hogy az intézmény a szegények mellett a bénákat, a sántákat és a rászoruló idegeneket látta el. Legjelentősebb

ispotályuk Buda-Felhévízen működött 1330-tól, a mai Rókus kórház közelében. Ezek mellett további ispotályokat tartottak fenn Földváron, Királynémeti-Besztercén, Nagyszébenben és Székelyvásárhelyen. A rend népszerűségét jelezheti az is, hogy számos nem rendi ispotályt a Szentléleknek szenteltek.

A Magyar Királyságban a gyógyítással foglalkozó ispotályok elterjedése alapvetően összefüggött a keresztény térítéssel és azzal a gesztussal, amit Szent István tett a keresztény zarándokok és a nyugati keresztény világ irányába: felújította és megnyitotta a Magyar Királyság útjait a zarándokok előtt, így azok nem a tengeren, hanem Magyarországon keresztül is ellátogathattak a Szentföldre.

A keresztény államiság megszilárdulása előtt a Magyar Fejedelemség archaikus társadalmában alapvetően családi közösségek jelentették azt a hátteret, ahol a beteggondozás zajlott, másrészt a családi kapcsolatok jelentették azt a szociális hátteret, amely a közösség leszakadó vagy elszegényedő tagjait segítette. A közösségben voltak gyógyításra szakosodott emberek (akik lehetnek vallási vezetőik is); tudásukat jól jellemzik azok a koponyaműtétek, melyek sikerét az előkerült csontleletek bizonyítják. E koponyasérülések után ugyanis a műtétet követően a sebek besarjadtak, s az ellátott beteg felépült. A nagyobb törések és az egyéb sérülések kezeléséről még nem készült áttekinthető feldolgozás, de azok is azt mutatják, hogy a közösségek betegápolói hagyományos képzettségüket fejlesztve jelentős mértékben hozzájárultak a magyarság egészségi állapotának megőrzéséhez.

Mindez a gondoskodási forma a kereszténység megjelenése után is folyamatosan nyomon követhető. Jó példa erre, hogy a középkori magyar és a francia városok szociális és betegellátását összehasonlítva megállapítható: a francia városok többségében ekkor már nagyszámú kari-

tatív intézmény működött. A XIII. század második felétől a társadalom és a gazdaság szerkezetének átalakulásával egyre nagyobb számban kezdtek el megjelenni a városokban alapított ispotályok. A XIII. század végétől a monasztikus szerzetesrendek szerepe folyamatosan csökkent a jótékonyág területén. Ehhez járult még a szerzetesi időszak azon válságának hatása, melyet jól tükröznek a rendek mindegyikében végrehajtott reformok: a jótékonyág gyakorlatának felelevenítése helyett ezek elsősorban a szerzetesi fegyelem helyreállítását szolgálták. A városokban működő ispotályok többségét püspökök, más magasabb rangú egyháziak, a helyi közösségek világi papjai alapították. Az egyházi alapítású ispotályok mellett megjelentek a városi közösségek és a civilek, nemesemberek, polgárok által alapított intézmények, valamint a gondozásra szoruló otthoni ápolását biztosító szerveződések.

A pécsváradi ispotály és kertje

A híres győri ispit (ma városi múzeum)

Egyértelműen megállapítható, hogy az ispotályok a városfejlődéssel összefüggésben, azok fokmérőjeként jellemezhetők. Ezek az intézmények a királyi székvárosok, szabad királyi városok, bányavárosok, püspöki székhelyek, valamint a mezővárosok életében presztízsszerepet játszottak, városiasodásuk egyik meghatározó fokmérője volt. Azaz minden magára adó város rendelkezett legalább egy ispotállal a középkor végéig, s az ispotálymesterek a városok megbecsült tisztségviselői voltak. A társadalmi érzékenység mellett természetesen nagy szerepet játszott az a gondolkodás, miszerint az üdvözülést is elősegíti az ispotályok alapítása vagy támogatása. Ugyanakkor jól látható, hogy az ismert források alapján a városok közel háromnegyedében összesen egy ispotály működött. Csupán a királyi székhelyeken, Esztergomban, Budán és Székesfehérvárott, néhány püspöki székhelyen és a gazdaságilag kiemelkedő bányavárosokban találkozunk kettő-három ispotállal.

Az utóbb említett bányavárosok esetében a távolabbról idetelepült, családi háttérrel nem rendelkező, sokszor egészségtelen munkakörülmények között dolgozó mun-

kások ellátása indokolta több szociális intézmény jelenlétét a városok kis mérete ellenére is. Majorossy Judit és Szende Katalin topográfiai vizsgálatai alapján jól látható, hogy az ispotályok a települések eltérő helyein épültek. Az ispotályok elhelyezésénél nagyon fontos szempont volt a rendelkezésre álló víz. Számos ispotály települt közvetlenül források, tavak, vízfolyások mellé. Budán az Alhézis településrészen fekvő Szent Gellért- és Szent Erzsébet-ispotályok, valamint a szomszédos Budafelhézis Szentlélek-ispotálya, továbbá Esztergom Hévíz városrészében a Szent Erzsébet-ispotályok egy-egy hévízforrás, illetve tó közelébe települtek, ahol fürdőt is fenntartottak. Kolozsvárott és Sopronban a Szent Erzsébet-ispotályok egy-egy patak partján, Nagyszombatban a Szent Ilna-ispotály, Gyöngyösön a Szent Erzsébet-ispotály, Sárospatakon a Szent Erzsébet-ispotály, Telkibányán a Szent Katalin-ispotály vízközelbe települt. A hegyvidéki bányavárosok esetében több esetben megfigyelhető, hogy az ispotályok a városba vezető főút alsó szakasza mentén, városok déli bejáratánál találhatók. Jó példa erre Selmecbánya és Körmöcbánya.

Kard és kereszt. Johannita hagyományörzők a diósgyőri várban

A Szent László Társaság zászlaja és elődeik középkori pecsétje

Néhány korai városi ispotály a zarándokok és vándorok kiszolgálása miatt eleve a városokba vezető főutak mellé települt, például a johannita ispotályok Sopronban és Székesfehérvárott vagy a Szent Antal-ispotály Pozsonyban. Ide kell sorolni Esztergom Szentkirály Szent István-konventje mellé épített ispotályát, mely Györffy György szerint egy királyi ház területén, ugyanakkor a legfontosabb országút és révátkelőhely mellett feküdt. Egy-egy korai ispotály a később kialakult városok belső részén található. Erre jó példa az Esztergom – Királyvárosban álló Szentkereszt johannita ispotály, valamint a Nagyszében belvárosában működő Szentlélek-ispotály. Egerben a Szent Jakab-ispotály és Pécsen a Szent Erzsébet-ispotály szintén a városok belső részén épült. A legkényesebb természetesen a leprosoriumok elhelyezése volt. Erre jó példa Esztergom, ahol a Szent Lázár lovagrend házához tartozó leprosoriumot egy a külvárosokon is kívül eső, ám a főutak közelében fekvő helyen helyezték el.

A szociális gondolkodás magyarországi hagyományának sajátosságát jól tükrözi, hogy a legtöbb ispotályt Szent Erzsébetnek szentelték a XIII. század közepétől. Emellett gyakoriak voltak a Szentléleknek és Szent Antalnak szentelt ispotályok, melyek a róluk elnevezett betegápoló rendek szervezettségére és népszerűségére utalnak.

Pozsony. A városban működött a Szent Antal ispotály a középkorban

A középkori Magyarországon a városok lakosságához viszonyítva az ispotályok száma messze a francia átlag alatt maradt. Becslések alapján Magyarországon még a XVI. század elején is 4000 városlakóra jutott egy ispotály, míg ugyanekkor Arles 300 lakójára jutott egy hasonló intézmény. Eltérő volt az egyes ispotályok mérete is: a magyarokéi a középkor legvégéig egészen szerény méretűek voltak, olyanok, amilyenek Nyugat-Európában a kisvárosokban működtek. Általában ezek 20 személynél többet nem fogadtak be: a besztercebányai Szent Erzsébet-kórházban maximum 24, a pozsonyi és a soproni Szent László-kórházban körülbelül 20, a szakolcai kórházban pedig legföljebb 12 férőhely lehetett. Ezzel szemben a francia püspöki székhelyeken működő Hôtel-Dieu-k betegfogadó képessége jóval nagyobb volt. Mindennek az oka alapvetően a családi jellegű szociális kapcsolatrendszernek tulajdonítható, s nem a magyar püspökök érdektelenségének. Összehasonlítva a nyugat-európai városokkal, a középkori Magyarország városias településein lényegesen kevesebb volt a szükségét szenvedők, a

♦ betegek vagy a szegények száma. Ez igaznak tekinthető még a XV. század esetében is, mikor a városokban kiütözköztek a válság első jelei, de ekkortól sem volt jellemző a nyugati méretű tömeges elszegényedés. A másutt oly sok életet követelő járványok (kezdve a XIV. század folyamán újra és újra felbukkanó pestissel) összességükben kevés áldozatot szedtek Magyarországon. A nyugat-európai fejlődéstől eltérő fejlődési ritmusnak köszönhetően a XIV–XV. századi Magyarországon a gazdaság folyamatos prosperitásának köszönhetően nem jelentkezett jelentősebb túlnépesedés és élelmiszerhiány, aminek eredményeként a népesség az európai átlagnál szerencsésebb egészségi állapotnak örvendhetett.

Novícia felvétele és beteg beszállítása. Párizs, Hôtel-Dieu. Jehan Henry: Livre de vie active de l'Hôtel-Dieu de Paris, 1482–1483 (Musée de l'Assistance publique-Hôpitaux de Paris)

A XIV–XVI. század folyamán az egyházi szervezetek fokozatosan háttérbe szorultak a városi közösségekkel szemben a szociális intézmények és ellátás megszervezése és fenntartása kapcsán. Ezekre a változásokra jó példa a soproni johannita rendház sorsa. A rendház a XIV. század derekára hanyatlani kezdett. Ennek következménye volt, hogy 1346-ban Giovanni tartományi alperjel városi gon-

dozásba adta a soproni vámot és az ispotályt, azzal a fel-tétellel, hogy a rendnek járó két rész tiszta vámjövedelem felét a rendház és a kápolna karbantartására, a másik felét pedig az ispotályra fordítsák. Ettől fogva a soproni ispotály a városi hatóságok felügyelete alatt állt, az általuk kinevezett ispotálymester irányította. A soproni johanniták 1347. május 6-án még készítettek oklevelet. Sopron városa 1349. október 21-én erősíteti meg vámjogát, s a vámnak a fent említett 1346. évi oklevélben említett tartozékai: a rendház, a Szt. János-kápolna és az ispotály. A soproni polgároknak ezeket is át kellett venniük, a johanniták tehát a közbeeső időben, 1346 és 1349 között hagyták el a várost. A lovagok eltávozása után nem maradt más hátra Sopronban, csak egy-két betegápoló testvér. Ők a város gondozása alá került ispotályban tevékenykedtek még egy ideig, valamint egy pap testvér, aki az istentiszteletet végezte a kápolnában, hiszen az ispotályt és a „kö-zépső” fürdőházat a város már ellátta.

A XV. században megjelentek a világi csoportok is a karitatív ellátásban. Kezdetben e tevékenység nem jelentett mást, mint pénzbeli támogatást a szegények vagy az utazás közben elhunytak temetéséhez, és meghatározott időpontban – általában természetbeni – adományban részesítették a rászorulókat. A világiak bizonyos egyesületei azonban a rászorulók megsegítését választották feladatukul. Ezek a szervezetek már gyakran valamilyen ispotályhoz kötődtek, melynek kezdetben a személyzet helyettesítésével és alamiznagyűjtéssel segítették a működését. Számos vallásos társulat azonban magában működött, bármiféle kórháztól, de még a (plébániai vagy kolostori) templomtól is függetlenül. A XV. századtól a XVI. század közepéig tartó időszakban az egyház szerepe még inkább lecsökkent e téren. A kórházak rendre a helyi világi hatóságok, elsősorban a városi testületek ellenőrzése alá kerültek. Ugyanebben az időszakban növekedett

meg a laikus testületek jótékonyági tevékenysége, és létrejötték az igazi világi kórházak. Ennek oka azonban nem a beteggondozás racionalizálása volt, hanem hogy rossz híruk lett az egyháziaknak a kórházak irányítását illetően. A debreceni kórház (laikus) alapítója világosan megfogalmazta 1529-ben, hogy azért nem kellene az intézmény irányítását papra bízni, „hogy a kórház ne rohanjon a vesztébe”, s irányítójának megválasztását a városi hatóságokra bízta. A világi hatóságoknak nem az volt a céljuk az új karitatív intézmények alapításával, hogy megkérdőjelezzék az egyház vezető szerepét a gondozásban, hanem hogy javítsák a gondozás minőségét. Épp ellentétes helyzetről van szó tehát, mint Dél-Franciaországban ugyanezekben az években: ott a városok a túl sok jótékonyági intézmény egy részének megszüntetését kezdeményezték, másrészt a központosítás révén a menedékhelyek rendszerének átszervezésére tettek kísérletet.

Az ispotály képviselői tehát ekkor egyre inkább világi papok vagy városi polgárok lettek, akiket az oklevelek felváltva, de minden szabály nélkül „*procurator*”-nak vagy „*rector hospitalis*”-nak neveznek. A XV. század végén már szabályszerűség mutatható ki az elnevezésekben. A városi megbízott mindig „*rector*”, az egyházi előljáró pedig plébános vagy perjel. A perjelek a Szentlélek-rend tagjai. A magyar rendtartomány azonban már nem önálló, hanem a német rendtartomány része, alávetve a bécsi Szentlélek-ispotály mesterének. Fontosabb azonban a polgári rektorok tevékenysége. Kivétel nélkül a fővárosi vezető réteg tagjai, gyakran egyben tanácsstagok, sőt városbírók voltak. A város tehát megszerezte az ispotály feletti felügyeleti jogot. A legtöbb ispotály azonban sohasem tartozott rendhez, hanem többnyire a városi tanács felügyelte, függetlenül attól, hogy a város vagy valaki más alapította-e. A debreceni Szent Erzsébet-ispotályt pl. 1529-ben Boncz László ottani polgár alapított

ta. Előírta, hogy a város bírása és tanácsa válasszon egy alkalmas férfit az ispotály mesterévé, akinek feladata, hogy az istentisztelet végzésére papot fogadjon fel, és felelős a szegények felvételéért az ispotályba. A hazai ispotályok elsősorban szegényházak voltak, nem pedig kórházak. Igaz, a szegény beteget ápolni is kellett. A betegellátás azonban csak másodlagos feladat volt, és csak az ispotály lakóira vonatkozott, leszámítva a leprás-házakat és más járványos betegek számára szolgáló intézményeket. Az igazi ispotályokban javadalmazottak is laktak a szegényeken kívül, akik valamely alapítvány segítségével részesültek ellátásban.

A késő középkorban az ispotályok visszaszorulásával párhuzamosan megjelentek a hivatásos orvosok is. Arányaiban a fővárosban élt a legtöbb orvos. Általában külföldiek voltak, főként olaszok és németek. Többségük a királyi udvarhoz tartozott, a király orvosa volt, nem városi. A nagyurak ugyancsak tartottak házi orvosokat, amint azt Estei Hippolit esztergomi érsek példája mutatja, de Corvin János házi orvosa, Johannes Jacobus de Angellis is olasz lehetett. Feltehetően az volt Nicolaus de Monte, Losonci Zsigmond óbudai prépost házi orvosa is, aki urától a Szabolcs megyei Bezdéd birtokot kapta. A német származású orvosok általában hivatalt viseltek, és csak másodlagos szerepük volt a gyógyítás. Ezek a személyek tehetősek voltak, és a város vezető rétegéhez tartoztak. Fő jövedelmük általában nem a gyógyításból származott. Voltak olyan orvosok is, akiket a városi tanács fogadott fel és fizetett, ám a városok egészségügyét a legtöbb esetben nem egyetemet végzett orvosok látták el. A betegek kuruzslókhoz, borbélyokhoz, gyógyszerészekhez, valamint a kolostorok szerzeteseihez jártak gyógyulás céljából. Különösen a kolduló rendeknél lehetett hasznos egészségügyi tanácsokhoz jutni. Egy obszerváns ferences kolostor könyvtárában ehhez kapcsolódó könyvek is voltak.

Fontos szerepet töltöttek be erre az időszakra a gyógyszerészek, akik nem csupán orvosságot árultak. A legkülönbözőbb fűszerektől a gyertyáig és a pecsétviaszig sok mindent lehetett a patikában vásárolni. Gyógyszereket azonban, amelyeket a patikus gyakran maga készített, csak a gyógyszerárban lehetett kapni, így a városi egészségügy számára különösen nagy jelentősége volt ennek a kereskedőrétegnek. Az egyes városokban, pl. Nagyszébenben a középkor végén már városi patikát is találunk, bár ez még inkább kivételnek számított. Egy város gyógyszerészeinek száma a település jelentőségével volt arányos. A városi hatóság ügyelt rá, hogy gyógyszerhez minden időben hozzá lehessen jutni: a XV. század eleji *Budai Jogkönyv* szerint a patikák ünnepnap is nyitva tarthattak, s gyógyszerét éjjel-nappal kiadhattak. A gyógyszerészek a városok leggazdagabb polgárai közé tartoztak, többeket beválasztottak a tanácsba is, pl. Budán és Pozsonyban.

A borbélyok és fürdősök is fontos szerepet töltöttek be a közegészségügyben: ők általában a kisebb mezővárosokban, falvakban dolgoztak. Borbélyok a városokon kívül főként jelentős mezővárosokban éltek. Szegényebbek voltak a patikusoknál, mégis tehetőseknek számítottak. A fürdősök már inkább a szegényebb városi lakosok közé tartoztak.

A fürdőknek nagy jelentőségük volt a késő középkor közegészségügyi ellátásában. Magyarországon ekkoriban két fürdőtípus létezett: a szokványos városi fürdő, valamint a hévizek. Az első típusra gyakran találunk adatokat mind a városokban, mind a mezővárosokban. Először inkább magántulajdonban vagy szerzetesrendek tulajdonában voltak, a magántulajdon esetében erre utal egyes fürdősök végrendelete is a XV. század első feléből, akik fürdőjükről mint sajátjukról rendelkeztek. A középkor végén azonban a legtöbb fürdő már városi tulajdonban volt. A város fizette a javítási költségeket, vagy építtetett kamarát a für-

dőbe. Azok többségét bérbe adták, és érdekes, hogy Sopronban borbélyok is béreltek fürdőt. Számos esetben az egyházi testületek tovább is üzemeltették a fürdőket. Azok általában a külvárosokban vagy a városkapuk közelében voltak. Mindenki használta őket, például a városi alkalmazottak vagy a város számára valami munkát végzők gyakran „fürdőpénzben” részesültek, és arról is maradt adat, hogy két férfi közösen kapott két személyre fürdő- és borbélypénzt. Voltak fürdőalapítványok is, ezek lehetővé tették a diákoknak, hogy minden második szombaton ingyen használják a fürdőt. A fürdők napja általában a szombat volt.

A fürdők közelében szegények is tartózkodtak, akik a gazdagoktól alamizsnában részesültek. Több királyi és püspöki város mellett található melegvizes források, ahol még az ispotályok rendezték be első fürdőiket az Árpád-korban. Ezek egy része a városon kívül volt, mégis sokan látogatták őket. A hévizek vize malomhajtásra is jó volt, hiszen télen nem fagytak be. Budán már a XIII. század közepén sikerült a felhévizi melegvízforrások hozamát növelni. Két hévízforrás kifolyásának vizét gáttal zárták el, így keletkezett a ma is meglévő Malom-tó. A mesterséges tóval hidrosztatikus szabályozó rendszert hoztak létre. Ezáltal a tó és a Duna között több újabb források keletkeztek, melyek kapcsolatban álltak a tóval. Amikor a XIX. században háromszor lecsapolták a tavat, mindannyiszor kimerültek a források is, és csak akkor törtek fel újra, mikor helyreállították a gátakat. A középkori fürdők (és vízimalmok), valamint mai utódaik, a Lukács- és a Császár-fürdő e források vizét használják a mai napig. A hévizek gyógyító erejét általánosan ismerték, előkelők és városi polgárok is használták őket. XVI. századi leírásokból tudjuk, hogy a parasztok és a környező földek munkásai a szabadban, a hévíz kifolyásánál fürödhetek.

A fennmaradt emlékek

Írott források

A középkori ispotályokra vonatkozó írott források jelentős részét Pásztor Lajos 1940-ben *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, valamint Somogyi Zoltán 1941-ben a *A középkori Magyarország szegényügye* című munkáiban gyűjtötték össze. Ezeket egészítették ki először Kubinyi András több évtizedes kutatásai, majd Szende Katalin és Majorossy Judit nemrég közzétett áttekintő és konkrét forrásokat vizsgáló tanulmányai. Kubinyi András írt először a legteljesebb formában a középkori Magyarország ispotályairól, de csak a XIII. század vége és a XVI. század eleje közötti időszakot tárgyalta. Ezt a listát egészítette ki Szende Katalin és Majorossy Judit nemrég megjelent átfogó tanulmányában. Mindezek alapján ma megközelítőleg 128 azonosítható ispotályról van adatunk, melyek 92 településen helyezkedtek el. Az Árpád-kori ispotályok kapcsán sajnos csak kevés és bizonytalan forrással rendelkezünk. Jól mutatja ezt, hogy a XII. századból 4, a XIII. század elejéről 3, a XIII. század végéről 6 ispotály alapításáról van egyértelmű forrás. Az összes eddig ismert ispotály közül 77 esetében nem ismert az alapítás időpontja. A kora újkori Erdély ispotályainak adatolásában jelentős lépésnek tekinthetők a kolozsvári ispotályok inventáriumainak feldolgozásai. A középkori írott források elsősorban az ispotályok alapításával, birtokügyeivel, adományozásokkal, valamint az intézmények fenntartásával és felügyeletével kapcsolatos jogi iratok. Az alapító oklevelek az egyik legnagyobb és legfontosabb forráscsoport. Ezekben szerepelhet az ispotály neve és helye, az alapító és az őt megerősítő egyházi vagy később világi fenntartó személye, valamint az alapítás ideje és a védőszent megnevezése. Szintén itt található információkat szerencsés esetekben az alapító és a fenntartó jogairól, a

káplán, az ispotálymester személyéről és szerepéről, valamint a bevételek elosztásáról. Az ispotályban lakók számát mindösszesen egy helyen, Szakolcán határozták meg 12 főben az alapító oklevél szerint. A második fontos forráscsoport a már megalapított intézményeknek szánt adományokra vonatkozó oklevelek, illetve a végrendeletekben szereplő adományozások leírásai. Ezek az iratok fontos információkat tartalmaznak az ispotályok birtokairól és gazdálkodásáról, hiszen itt említik legtöbbször a bevételt jelentő szántókat, szőlőket, malmokat, halastavakat, egyéb ingatlanokat, valamint az ellátottaknak szánt ingó tárgyakat, például a ruházatot, az ágyneműt, a bútorokat vagy akár az élelmiszereket. Az adományozások kapcsán két dolgot érdemes megjegyezni. Egyrészt az adományozók támogatásuk fejében a lelkük üdvözülését várták. Másrészt az adományozás okán nemegyszer jogot kívántak szerezni az káplán, az ispotálymester kijelölésére. Az adománylevelek mellett fontos forrást jelentenek az egyes ispotályok birtokainak adásvételéről szóló oklevelek is, erre szép példa a Budafelhévízen működő Szentlélek-ispotály 1346. évi oklevele. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a legtöbb középkori ispotályt csak áttételes forrásokból ismerjük, sokszor más birtok, intézmény leírása kapcsán, egy szomszédos telken fekvő épületként olvashatunk róluk.

Az ispotályok fenntartóival kapcsolatos iratok is fontos források, különösen a gyógyítással és betegápolással foglalkozó szerzetes-, lovag- és világi rendek kapcsán. Az ispotályok saját írásbelisége viszonylag későn alakult ki. A kezdeti egyszerű gazdasági iratok, szerződések mellett a legfontosabbak az ispotályok működésével kapcsolatos középkori számadáskönyvek, melyek kis számban, Pozsonyból, Sopronból, Selmecbányáról, Bártfáról, Brassóból és Nagyszébenből maradtak fenn. Ezek bepillantást engednek a késő középkori szociális ellátó intézmények birtokgazdálkodásába, belső gazdálkodásukba, az épületek

fenntartásába. A XVI–XVII. századi Kolozsvár Szent Erzsébet- és Szentlélek-ispotályok fennmaradt számadáskönyveinek feldolgozása a közelmúltban történt meg. Ezek a korszak közelsége miatt fontos információkat szolgáltatnak a késő-középkori erdélyi intézményekről. Az írott források kapcsán érdemes még megemlíteni az oklevelekhez tartozó pecséteket, melyek közül a legszebb fennmaradt példány a Budafelhévízen működő Szentlélek-rend pecsétnyomója, mely a budavári ásatások során került elő.

Képi ábrázolások

A képi ábrázolások köre magyarországi viszonylatban elenyészőnek tekinthető, sajnos nem ismerünk egyetlen magyar vonatkozású középkori ispotályábrázolást sem. Ezek esetében a külföldön, elsősorban francia és német területeken fennmaradt emlékekre kell támaszkodnunk. A fennmaradt ispotályábrázolások többsége a XV. század végén és a XVI. század elején készült. Többségük esetében nehéz beazonosítani a konkrét intézményeket. A párizsi Hotel-Dieu-ábrázolások mellett ismerünk még egy XVII. századi ispotályábrázolást a svájci Bernből, valamint a németországi Regensburgból. Az ispotályábrázolások mellett fontos csoportot jelentenek a középkori gyógyítást megjelenítő, elsősorban kódexekben, nyomtatványokban és metszeteken, valamint murális képeken és táblaképeken fennmaradt ábrázolások. Magyarország kapcsán különösen fontos kiemelni a Szent Erzsébet életével kapcsolatos gazdag képi hagyományt, melyben többek között az Árpád-házi szent gyógyító tevékenységét is megörökítették. Ezen ábrázolások némi segítséget nyújtanak az inventáriumok mellett egy-egy ispotály anyagi kultúrájának elképzelésében. Ebből a körből ki kell emelnünk a Kassai Szent Erzsébet-dóm XV. századi főoltárát, ahol a bélpoklos sebeit mosó Erzsébetet egy ispotályban ábrázolják. Ugyan-

ezen a főoltáron található a pokolvaras nyírását ábrázoló kép is. A templom északi kapujának két korábbi domborműve szintén a betegeket ellátó Erzsébetet ábrázolja. Hasonlóan fontos Szent Erzsébet-ábrázolást ismerünk a bártfai Szent Egyed-templomban, Szent Erzsébet XV. századi oltárán, ahol Erzsébet szintén egy bélpoklos sebeit mossa. Továbbá meg kell említeni a szmrecsányi Szűz Mária-templom azonos témájú XV. századi oltárképét.

Építészeti emlékek

A johannita lovagok történelmi jelentőségű szentföldi (akkói) XII–XIII. századi, majd a XIV–XV. századi rhodoszi és XVI. századi máltai ispotályai mellett fennmaradt számos jelentős ispotályuk Európában is. **A klasszikus francia püspöki alapítású Hotel-Dieu-intézmények legépebb emléke Beaune-ban maradt fenn**, amely a fent említettekhez hasonlóan ma múzeumként működik. A római Santo Spiriti di Sassio-, a firenzei Santa Maria Nouva-, a bruggei Szent János-, a lübecki Szentlélek-, a winchesteri Szentkereszt-, a bristoli Szent Bertalan-, illetve a barcelonai Cambra de Santa Maria-ispotályok a mai napig is kórházként működnek. A franciaországi Tonnerre kórháza folyamatosan működik, de a középkori infirmáriumot átalakították múzeummá.

A középkori Magyarország területén viszonylag kevés ispotály maradt fenn. Mindösszesen kettő álló, mai formájában is jelentős XV. századi, illetve XVI. századi részletekkel rendelkező felújított épületet ismerünk a felvidéki Galgócon és Sárospatakon. Galgóc középkori mezőváros történeti városközpontja a 2. világháború során jelentős mértékben elpusztult, ezért is nagy jelentőségű, hogy itt fennmaradt egy XV. századi, jelentős gótikus részletekkel rendelkező ispotály. A két részből álló, polgári lakóház méretű épületet a közelmúltban újították fel. Sárospatakon az Ispotály közben áll a szin-

*A törökjárom idejébeli Tűszármalom, Ő-Budán aFőútszán
Die Káisermühle aus den türkischen Zeiten, in Oftefen Hauptgasse.*

*A budai Felhévizen működő malmok szomszédságában
ispotályos fürdőkben is gyógyultak a betegek.
(Fontana hadmérnök rajza 1686-ból)*

tén közelmúltban felújított ispotályépület. Az 1561-ben a Kopácsy család által épített, kisebb faragott kőszervezetekkel rendelkező lakóépületet a XVI. század végén alakították át ispotálllyá. Telkibányán feltárták a XIV. századi alapítású Szent Katalin-ispotálytemplom és a hozzáépített kőépület, valamint a XV. század második felében a pálosok által állított kisebb kápolna maradványait. Kubinyi András arról is említ adatokat, hogy az ispotályok mellett egyszerűbb anyagokból épített helyiségekkel is számolhatunk, melyekre eddig a feltárás nem hozott bizonyítékot. A közelmúltban feltárt ispotály emlékeit a helyszínen konzerválva, rendezett módon állították ki. Esztegom-Szentkirályon 1895–96-ban Némethy Lajos tárta fel Szent István halálának helyszínén a stefaniták, a Szent Istvánról elnevezett keresztes lovag-

rend által épített Szent István-templomot, illetve az északi oldalán álló konvent és a déli oldalán álló ispotály részletét. A területet a XX. század második felében jelentős bolygatás érte, a közelmúltig hozzáférhetetlen volt a kutatás számára. A roncsolt területen 2014-ben indultak meg újra a régészeti kutatások. Esztergom Királyi város területén a Kossuth utca és Magyar utca sarkán sikerült azonosítani és részben feltárni a johanniták Szent Kereszt házát, ahol Horváth István véleménye szerint ispotály is működhetett. A középkori Székesfehérvár nyugati külvárosában állt a johanniták konventje, mely a feltáró Siklósi Gyula szerint szintén rendelkezett ispotálllyal. A Margitszigeten található a Nyulak-szigeti domonkos apácakolostor, mely Szent Margit életének és halála után kultuszának volt a helyszíne. A kolostor két szárnyát is ispotályként azonosítja a feltáró Írásné Melis Katalin. A kolostorromot többségében feltárták, maradványait konzerválva, kisebb kiegészítésekkel mutatták be. Lövöldön és Leleszen a premonsteri kolostorok infirmáriumainak feltárása alapján feltételezik, hogy azok a laikusok számára is nyitott ispotályként üzemelhettek, ezt azonban egyértelmű bizonyíték eddig nem erősítette meg. A Budafelhévízen egykor álló Szentlélek-ispotály maradványait a Rókus kórház – Császár fürdő környezetében sajnos máig nem tárták fel, az Esztergom Hévíz területén működő Szent Erzsébet-ispotályhoz hasonlóan. Mindkét, eredetileg johannita alapításúnak vélt ispotály egy-egy hévíztó mellé települt, ahol fürdőket is működtettek.

Számos esetben az egykori ispotály meglétére már csak a hozzátartozó ispotálytemplom megléte utal. Ilyen épület maradványa lehetett Budapesten az Erzsébet híd tövében feltárt templom, mely az alhévízi Szent Erzsébet-ispotálllyal azonosítható. Az egykori ispotályok meglétére utalnak a mára többségében átépített templomok, példá-

ul Gyöngyösön a Szent Erzsébet-templom, Pásztón a Szentlélek-templom, Selmecebányán a Szentlélek-kápolna, Nagyszombaton a Szent Ilona-kápolna, Sopronban a Szent János-kápolna és a Szentlélek-kápolna. Utóbbi templom őrizte meg a legépebben a középkori formáját.

A Szent Ilona-ispotály és -kápolna mai képe Nagyszombatban (Trnava, Felvidék)

Ugyanakkor több felvidéki városban, Bártfán, Szokolcán, Besztercebányán, Rozsnyón és Kassán feltételezhető, hogy az újkori XVIII–XIX. századi formájukban fennmaradt ispotályok középkori előzményekkel is rendelkezhetnek. A Bártfán és Szokolcán fennmaradt polgárház méretű ispotályoknál a Galgócon álló gótikus ispotályhoz hasonló jelentős fennmaradt középkori részletekkel kell számolni azok felújítása kapcsán. A bártfai épület jelenleg üres, felújítás vár rá. Az ispotály kertjében áll egy ritka gótikus lámpaoszlop. Ennek kapcsán nagyon jó példa a bristoli St. Bartholomew-ispotály, ahol egy máig kórházként működő, jelentős középkori maradványokkal rendelkező építmény teljes régészeti feltárását és épületkutatását végezték el, melynek eredményeként lehetőség nyílt

az építés történetének megismerése mellett a középkori szerkezetek bemutatására is. A legtöbb ispotály esetében csak a település nevét, legfeljebb a topográfiai helyét ismerjük. A középkori Magyarország kisebb méretű városi ispotályaihoz hasonló léptékű épület Németországban, Goslarban teljes épségében, de már turisztikai helyszín-

ként, Olaszországban, Spilambertóban pedig elpusztult, feltárt emlékként maradt fenn.

A legszegényebb emlékanyagnak a régészeti feltárásokból fennmaradt tárgyi leletek tekinthetők. A kis számban feltárt ispotályokban még kevesebb tárgyi leletet találtak, s azok adatait sem tették közzé.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

A középkori szociális ellátás hagyományának eredete

A középkori szociális hagyomány, azaz a betegek, szegények, árvák, idősek ellátása és ennek intézményesült formái a késő antik keresztény lelkiségben gyökereznek, mely szerint az magukat ellátni képtelen esetek támogatása az egyik legfontosabb feladat. Ez egyrészt a saját lakókörnyezetükben, de már családi támogatás nélkül élő, másrészt az idegen környezetben különböző okok miatt magukra maradt és segítségre szoruló emberek ellátását jelentette. A családi környezetben ellátást igénylőkről történő gondoskodás, különösen falusi környezetben az újkorig belső, zárt, szervezett, de nem intézményesült formában valósult meg. A szociális ellátás középkori intézményeinek előzményeit a fent említettek alapján a késő római, majd a bizánci hagyományokban kell keresni.

A középkori szociális ellátó intézmények történeti áttekintése

A fent említett hagyomány Magyarországra elsőként a szerzetesrendekkel érkezett, akik saját betegeiket és idős tagjaikat külön ápolták infirmáriumaikban. A világiak ellátása elsősorban a korszakra oly jellemző zarándoklatok során segítségre szoruló idegeneket célozta meg. Az Árpád-kori karitatív intézmények valódi szerepéről a források

hiányos volta miatt igen keveset tudunk. A kifejezetten gyógyítással foglalkozó szerzetes lovagrendek, mint a johanniták, illetve az egyetlen magyar alapítású lovagrend, a stefaniták házainak elterjedése ellenére kevés esetben van egyértelmű adatunk a szociális ellátást végző ispotályokról. A fentiek mellett a Szent Antal-rend, a Szent Lázár-rend és a Szentlélek-rend a városokban meghatározó szerepet töltött be a XIII. század második felétől a karitatív intézmények működtetésében. A szerzetesrendi intézmények mellett püspökök, kanonokok és más világi papok által alapított egyházi ispotályok is működtek. Nagyon sok ispotály esetében azonban nincs információnk annak alapítójáról vagy működtetőjéről, csak a létezésükről van adatunk. A zárt, elsősorban falusias társadalmi és gazdasági szerkezetű Árpád-kor után a késő középkor ettől eltérő képet mutat. A XIII. századtól nagyobb számban kialakuló városok, illetve városias települések életében a szervezett szociális ellátást biztosító ispotályok fontos intézmények lettek, annak ellenére, hogy a Nyugat-Európában jellemző robbanásszerű népességnövekedés és migráció, valamint az ezekkel járó nagy járványok csak kisebb mértékben jelentek meg Magyarországon. Egyértelműen megállapítható, hogy az ispotályok a városfejlődéssel összefüggésben, azok fokmérőjeként jellemezhetők. Ezek az intézmények királyi székvárosok, a szabad királyi városok, a bányaváro-

sok, a püspöki székhelyek körül kialakult városok, valamint a mezővárosok életében presztízsszerepet játszottak, városiasodásuk meghatározó fokmérője volt. Azaz minden magára adó város rendelkezett legalább egy ispotálllyal a középkor végéig, az ispotálymesterek pedig a települések megbecsült tisztségviselői voltak. A társadalmi érzékenység mellett nagy szerepet játszott az a gondolkodás, miszerint az ispotályok alapítása, támogatása elősegíti az üdvözülést. Ugyanakkor az ismert források alapján a városok közel háromnegyedében csak egy ispotály működött. Csupán a királyi székhelyeken, Esztergomban, Budán és Székesfehérvárott, néhány püspöki székhelyen és a gazdaságilag kiemelkedő bányavárosokban találkozunk két-három ispotálllyal. Az utóbb említett bányavárosok esetében a távolabbról idetelepült, családi háttérrel nem rendelkező, sokszor egészségtelen munkakörülmények között dolgozó munkások ellátása indokolta több szociális intézmény jelenlétét a városok kis mérete ellenére is.

A történelmi város, Málta, a lovagrend zászlóshajójával

A késő középkor karitatív intézményeinek fő feladata nem elsősorban a betegek ápolása, hanem az önellátásra

Szeretetmozdony. A Magyar Máltai Szeretetszolgálat adománygyűjtő vonata

képtelen szegények, idősek, árvák, mozgáskorlátozottak, esetleg értelmi fogyatékosak gondozása volt. A XIV–XVI. századi ispotályok a nyugat-európai nagyvárosi intézményekhez képest kicsik voltak. A korai szentföldi, majd a későbbi francia, német, angol, flandriai nagyvárosi, akár több száz főt befogadó ispotályokhoz képest igen egyszerűnek tűnnek, hiszen 10–24 fő között mozgott az általuk befogadott gondozottak száma. A kezdetben püspöki és más főpapi, szerzetesi és világi egyházi alapítású ispotályok fenntartása, majd tulajdonjoga is a középkor végére és a kora újkor elejére fokozatosan városi kézbe került. Az egyházi alapítású ispotályok mellett megjelentek a városi közösségek és civilek, nemesemberek, polgárok által alapított intézmények, valamint a gondozásra szoruló otthoni ápolását biztosító szerveződések. A szociális gondolkodás magyarországi hagyományának sajátosságát jól tükrözi, hogy a legtöbb ispotályt Szent Erzsébetnek szentelték a XIII. század közepétől. Emellett gyakoriak voltak a Szentléleknek és Szent Antalnak szentelt ispotályok, melyek a róluk elnevezett betegápoló rendek szervezettségére és népszerűségére utalnak. Sajnos viszonylag kevés középkori ispotály maradt fenn az újkorig, amire elsősor-

ban a Felvidéken ismerünk néhány példát. Ennek is köszönhető, hogy szociális hagyomány tárgyi emlékei csak korlátozott formában maradtak fenn.

A fennmaradt emlékek

A középkori szociális hagyomány egyik legfontosabb emlékcsoportja az írott forrásoké. Ezek elsősorban az ispotályok alapításával, birtokügyeivel, adományozásokkal, valamint az intézmény fenntartásával és felügyeletével kapcsolatos jogi iratok. A legtöbb ispotályt csak érintőlegesen ismerjük, sokszor más birtok, intézmény leírása kapcsán, szomszédos telken fekvő épületként olvashatunk róluk. Az ispotályok fenntartóival kapcsolatos iratok is fontos forrásanyagoknak számítanak, főleg a gyógyítással és betegápolással foglalkozó szerzetes-, lovag- és világi rendekről. Az egyik leglényegesebb forráscsoport az ispotályok működésével kapcsolatos számadáskönyveké, de ezekből csak igen kevés maradt fenn.

A képi ábrázolások köre magyarországi viszonylatban elenyészőnek tekinthető, nem ismerünk egyetlen magyar vonatkozású középkori ispotályábrázolást sem. Ezek esetében a külföldön, elsősorban francia és német területeken fennmaradt emlékekre kell támaszkodnunk. Megmaradt viszont a Szent Erzsébet életével kapcsolatos gazdag hagyomány, amely többek között az Árpád-házi szent gyógyító tevékenységét is megörökítette. Ezen ábrázolások némi segítséget nyújtanak az inventáriumok mellett egy-egy ispotály anyagi kultúrájának elképzelésében.

A középkori Magyarország területén kevés ispotály maradt fenn. Mindösszesen két ilyen épületet ismerünk XV., illetve XVI. századi részletekkel a felvidéki Galgócon és Sárospatakon, továbbá egy teljes mértékben feltárt ispotályt Telkibányán. Esztergomban, Székesfehérvárott, Lövőldön és a Margitszigeten tártak fel részben vagy egészben feltételezhetően ispotályokkal is rendelkező kolostorokat

és konventeket. Az egykori ispotály meglétére gyakran csak a hozzá tartozó ispotálykápolna vagy templom megléte utal, mint például Gyöngyösön, Pásztón, Nagyszombaton és Selmecebányán. Ugyanakkor több felvidéki városban, Bártfán, Szakolcán, Besztercebányán, Rozsnyón és Kassán feltételezhető, hogy az újkori, XVIII–XIX. századi formájukban fennmaradt ispotályok középkori előzményekkel is rendelkezhetnek. A legtöbb ispotály esetében csak település nevét, jobb esetben a topográfiai helyét ismerjük. Tárgyi emlékből maradt fenn a legkevesebb emlék, ami ispotályokra utalna.

Feladatok

A középkori szociális ellátás hagyományának és emlékeinek kutatása marginalizálódott szakterület. Fontos volna a több évtizede használt források, elsősorban az okleveles anyag felülvizsgálata és további kiegészítése, valamint a még kiadatlan számadáskönyvek feldolgozása a korábbi szakmai tanulmányok nyomán haladva. Az intézmények helyeinek felderítése és azonosítása a legnehezebb feladat, hiszen ezek az emlékek nagyrészt a mai határainkon túl találhatóak. Hasonlóan fontos lenne egy-egy beazonosítható, de még nem fel nem tárt ispotály építészeti és régészeti kutatásának elvégzése.

IRODALOM

BORSA Gedeon: A Szent Antalról nevezett ispotályos rend Magyarországon terjesztett nyomtatványai (1505–1506), in: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1961–1962, 223–232.

CEVINS, Marie-Madeleine de: *L'Eglise dans les villes hongroises aux 14e et 15e siècles*, thèse de doctorat de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, 1995.

- CEVINS, Marie-Madeleine de: Les confréries en Hongrie à la fin du Moyen Age: l'exemple de la confrérie „Mère de Miséricorde” de Bardejov (1449–1525), *Le Moyen Age*, 2000, 106. k., fasc. 2.
- CEVINS, Marie-Madeleine de: A szegények és betegek gondozása a középkor végi magyar városokban, *Korall*, 2003/11–12., 47–74.
- DANKÓ Katalin – VALTER Ilona: A sárospataki késő középkori ispotály, in VIGA Gyula et al. (szerk.): *Vándorutak – Műzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére*, 60. születésnapja alkalmából, Budapest, 2003.
- FEJÉRPATAKY (szerk.): *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*, Budapest, 1885.
- FLÓRA Ágnes et al.: A Szentlélek ispotály számadáskönyvei, in FLÓRA Ágnes – MÁRTON Tünde – MIHÁLY Ágnes: *Kolozsvári ispotály-számadások 1.*, Budapest, 2006.
- FÜGEDI Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest, 1981.
- GIORDANENGO, G.: Les hôpitaux arlésiens du 12e au 14e siècle, in: *Cahiers de Fanjeaux* 13, Toulouse, 1978.
- GYÖRFFY Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis arpadianae*, Budapest, 1963.
- HÁZI Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete*, Sopron, 1939.
- HUNYADI, Zsolt: The Hospitallers in the Kingdom of Hungary: Commanderies, Personnel, and a Particular Activity up to c. 1400, in HUNYADI, Zs. – LASZLOVSZKY, J. (szerk.): *The Crusades and the Military Orders Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, Budapest, 2001, 253–268.
- HUNYADI, Zsolt: *Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary, c. 1150–1387*, PhD Dissertation, Budapest, Central European University, 2003.
- JÓZSA László: *A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1996, 109–121.
- KUBINYI András: Budafelhív víz topográfiája és gazdasági fejlődése, in: *Tanulmányok Budapest múltjából*, 16, 1964, 85–180.
- KUBINYI András: A pásztói Szentlélek-ispotály a középkorban, *Magyar Zene*, 1982/23., 81–84.
- KUBINYI András: Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon, in KUBINYI András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Budapest, 1999, 253–267.
- KUBINYI András: Ispotályok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon, in: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról, *Analecta Mediaevalia* 2, Piliscsaba, 2004, 187–195.
- LÓCSY Erzsébet: Alhéz és Békásmegyér középkori templomai, *ArchÉrt*, 94, 1967, 200–213.
- LUTTRELL, A.: The Hospitallers in Hungary before 1418: Problems and Sources, in HUNYADI, Zs. – LASZLOVSZKY, J. (szerk.): *The Crusades and the Military Orders Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, Budapest, 2001, 253–268.
- MAJOROSSY Judit: A város közepén, a társadalom peremén. A szegények helye a középkori Sopron életében, *Soproni Szemle*, 57. évfolyam, 2003/3. szám, 216–233.
- MAJOROSSY, Judit: unsere arme lewte... Hospitals and the Poor in Late Medieval Bratislava, *Chronica*, 2004/4., 41–56.
- MAJOROSSY, Judit – SZENDE, Katalin: Hospitals in Medieval and Early Modern Europe, in: Euroäisches Spitalwesen Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit, Hospitals and Institutional Care in Medieval and Early Modern Europe, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 51*, Wien, 2008, 409–454.
- MÁRTON Tünde Mária (szerk.): *A Szent-Erzsébet Ispotály számadáskönyvei 1601–1650. Kolozsvári ispotály-számadások 2.*, Budapest, 2010.

- PÁSZTOR Lajos: Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát az egyházi és világi pályáról, *Regnum*, 1937, 141–154.
- PÁSZTOR Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Budapest, 1940.
- PUSZTAI Tamás: A telkibányai Szent Katalin-ispotály, in KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*, Budapest, 2004, 429–436.
- RÜSZ-FOGARASI Enikő: *Egy elfeledett intézmény, a kolozsvári Szentlélek-ispotály története*, Budapest, 2011.
- SOMOGYI Zoltán: *A középkori Magyarország szegényügye*, Budapest, 1941.
- SZENDE K.: A soproni későközépkori végrendeletek egyház- és tárgy történeti tanulságai, *Soproni Szemle*, 1990/3., 268–273.
- SZŰCS J.: A ferences rend a középkor végén, *História*, 1983/5., 13–17.
- TORMA István (szerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Esztergom – Dorogi Járás*, Budapest, 1979.
- VALTER Ilona: A gyöngyösi Szent Erzsébet – volt ispotály – temploma, in KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*, Budapest, 2004, 607–614.
- VÁRADY M.: *A nagyszebeni és segesvári ispotályok történetéből a 15. században*, 1856.
- WICK B.: *Kassa története és műemlékei*, Kassa, 1941.
- VÉGH András: *Buda város középkori helyrajza I.*, Budapest, 2006.
- ZIMMERMANN, F. et al. (szerk.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Hermannstadt–București, 1975.
- ZOLNAY László: *Betegek, orvosok, kórházak a középkori Budán*, Budapest, 1967, 20–22.

Horváth István

Magyarország első városa: Esztergom közép- és újkori segítő-szociális hagyatéka

Abhoz, hogy Esztergom segítő-szociális, szegénygondozási és egészségügyi helyzetének fejlődését, alakulását megérthessük, bevezetéképpen a város rövid történetét kell áttekintenünk – a város és az itt élő lakosság életének, intézményeinek „bul-lámzó” alakulása ugyanis csak annak hányatott története alapján érthető és értékelhető

Tanulmányom célja a hagyományok és fellelhető dokumentumok feltárása, különös tekintettel az egyházi, közösségi és civil kezdemények régészeti, történeti, tárgyi, és szellemi emlékeinek összegyűjtésére és bemutatására.

Esztergom városa történelmünk kiemelkedő helyszíne volt, különösen a magyar középkorban, de – mint látni fogjuk – még a török és a legújabb korban is fontos szerepet játszott (játszik) a környék, gyakran az ország életében is.

A X. század végén Géza fejedelem itt alakította ki székhelyét. Itt született fia, Vajk, akit itt kereszteltek István névre, majd az ezredfordulón (1001) itt is koronáztak meg. Ugyancsak 1001-ben ő alapította az esztergomi érsekséget, melyet az általa szervezett tíz püspökség élére állított. Itt kezdte meg – koronázásakor – az első magyar pénzek veretését, végül 1038. aug. 15-én (Nagyboldogasszony napján) itt is halt meg, innét vitték eltemetni az ország másik királyi székhelyére, az általa épített székesfehérvári bazilikába.

Az esztergomi vár Szt. István királytól kezdve a tatárjárásig (1001–1241) királyi székhely, Árpád-házi királyaink fő tartózkodási helye volt. A III. Béla király által a XII. század végén újjáépített és a török háborúban elpusztult – részben eltemetett – egykori királyi palota feltárt maradványai Árpád-kori világi építészetünk legszebb emlékei közé tartoznak.

A Várhegy alatt már ekkor az ország egyik legjelentősebb városa alakult ki, mely sok részből állt össze. A mai belvá-

ros helyén (a Kis-Duna-ág mellett) terült el az árumegálító joggal rendelkező „Királyi város”, ahol a királyi udvarnokok mellett gazdag városi polgárok, többnyire távolsági kereskedelemmel foglalkozó híres „latinusok” (belga, vallon, spanyol, francia, olasz eredetű polgárok), egyéb kereskedők és mesteremberek laktak. A Várhegy lábához, a Kis- és a Nagy-Duna partjára az érsekség népei települtek. Ez a településrész, az „Érsek-város” (*Civitas Archiepiscopalis, Civitas Aquatica*, Víziváros vagy Újváros) 1239-ben, IV. Béla királytól kapott külön városi jogokat.

A város magvát alkotó főnti településrészeket később városfalakkal bekerítve védhetőkké tették. E városmagot nyílt külvárosok halmaza vette körül, amelyek általában egy-egy templom vagy kolostor körül szerveződtek, és már a XI–XII. században a mainál nagyobb kiterjedésű települést alkottak. A tatárok a várost elpusztították, a várat azonban nem tudták elfoglalni.

A tatárjárás után a királyi udvar Budára költözött – a korábbi királyi palotát az érsekek építették tovább. A Várhegyen kiépült királyi-érseki vár és az alatta elterülő Érseki- vagy Vízi-város városfalai a felső várhoz csatlakozva – azzal együtt – hatalmas erődrendszert képeztek a Duna partján. A vár alatt volt a környék legfontosabb dunai átkelőhelye, melyen át a túlparti Kakatra lehetett

jutni (Kakat a mai Párkány helyén lévő Árpád-kori település volt, erről nevezték kakati révnek az átkelőt), ahonnan Pozsony, Brünn és a bányavárosok felé vezettek az utak.

A királyi székhely elköltözése utáni város – mint egyházi központ (érseki székhely) és megyeszékhely is – nagy kiterjedésű település volt, jelentős épületállománnyal: a Várhegyen álló (királyi-) érseki palota és érseki főszékesegyház (Szt. Adalbert-bazilika) mellett 37 templom, 10 kolostor, pénzverő kamara, városháza és több ezer lakóház alkotta. A Főkáptalannál és az Ágoston-rendi-kolostor mellett volt egy-egy főiskola, a ferencesek és domonkosok kolostorában pedig középszintű iskolák. A Főkáptalan és a szentkirályi kereszties lovagok országos hatáskörű „hiteles hely”-ként (oklevélkiállító, „közjegyzői” szerepkörben) is működtek.

Jelentős szerepet töltöttek be kereskedelmi és hadászati szempontból egyaránt a Várhegy lábánál és Szentkirály településnél ősidők óta működő dunai révek (átkelőhelyek).

A középkori Esztergom tehát fontos, helyi iparral is rendelkező **kereskedőváros**, közlekedési csomópont, Komárom és Buda közt a legjelentősebb dunai átkelőhely lévén **stratégiai középpont**, érseki székhelyként pedig a középkori Magyarország egyik kiemelkedő **szellemi és kulturális központja** is volt, jelentős lélekszámú lakossággal.

Ez a fontos magyar város a XVI–XVII. századi török háborúkban szinte teljesen megsemmisült, hiszen 150 éven át végvárként szerepelt a Királyi Magyarország és a Török Birodalom határszélén, s ebből kerekén 130 évig volt a törökök kezén.

ESZTERGOM A TÖRÖK HÁBORÚK IDEJÉN (1526–1685)

Esztergom és térsége fekvésénél, településtörténeti adottságainál és hadászati jelentőségénél fogva jelentős szerepet játszott hazánk XVI–XVII. századi történetében is.

A mohácsi csatában a király mellett a legnagyobb magánhadsereggel az esztergomi érsek vett részt. Szalkai László érsek 1400 fős bandériumának nagy részével együtt holtan maradt a mohácsi csataterén 1526. augusztus 29-én.

Miután Szulejmán szultán elfoglalta Buda várát, rabló csapatai a környező vármegyéket kezdték pusztítani. Esztergom környékén is ekkor jelentek meg az első török hadak. Az egykorú forrás szerint a szultán zsákmányolókat bocsátott az országra: „*A Duna és a Balaton közt fekvő területeket tűzzel-vassal pusztította – Esztergom várát azonban egy alacsony származású ember, aki azelőtt az esztergomi káptalan gyalogosainak vezére volt, név szerint Nagy Máté, aki kevesed magával oda menekült, megvédte – valamint a pa-*

rasztok és szerzetesek megvédték Visegrádot is, a királyi korona őriző helyét.” Az esztergomi vár tehát megmenekült, magát a várost azonban jelentős károk érték már ekkor: a külvárosokkal együtt felégették. Adatok vannak arról is, hogy a környék falvai és kolostorai ugyanerre a sorsra jutottak.

Mivel **Szulejmán serege a budai királyi palotát kirabolta**, Szapolyai János király 1526–27 telén királyi székhelyét az épségben – és az érsek halála miatt üresen – maradt esztergomi érseki palotába helyezte. A következő telet azonban – rövid, de heves ostrom után – már Ferdinánd király és udvara töltötte az esztergomi várban.

Az esztergomi vár fontos szerepére utal, hogy a két király mindent megtett a megszerzéséért. 1530 őszén Ferdinánd hadai ismét Esztergom ellen vonultak, s Várdai érsek kénytelen volt a várat átadni Ferdinándnak, aki az érsekséget Nagyszombatba, ill. Pozsonyba költöztette.

Buda eleste (1541) ráébresztette Ferdinánd királyt és híveit, hogy a dunántúli várak – és főleg Esztergom vára – már nemcsak Magyarországot hivatottak védeni a közvetlen török veszélytől, hanem Bécsset és a nyugati kereszténységet is. Ezért a XVI. század negyvenes éveitől megkezdődött a várak megerősítése, korszerűsítése.

Szulejmán jól látta, hogy Budát – Esztergom és Visegrád birtoklása nélkül – nehéz lenne megtartani, ezért 1543 júliusában az akkor jelentős erődítménynek számító Esztergom elfoglalását tűzte ki célul. A városnak ugyan nagyobb része „nyílt” (védtelen) külváros volt, de belső magját, az ún. Királyi várost városfalak és tornyok védték, a Várhegy lábánál fekvő Érseki vagy Vízi-város falai pedig a vár falaihoz csatlakoztak, s azzal összefüggő erődrendszert alkottak.

A vár őrsége főleg Ferdinánd király spanyol, olasz és német zsoldosából állt. Az ostrom 1543. július 24-től augusztus 9-ig folyt, amikor megtörtént a vár átadása. Ettől kezdve Esztergom a török birodalom fontos végvára, Buda kulcsa, a bányavárosok, illetve a Bécs elleni török hadjáratok egyik kiindulópontja lett. Fontosságát jelzi, hogy a vár török őrségének létszáma az egész időszakon át alig maradt Budáé alatt, olykor meg is haladta azt.

Esztergom 1543-tól – mint a török birodalom fontos

végvára – a környék legjelentősebb erőssége, török közigazgatási terület székhelye: **szandzsákközpont** is lett.

A város jelentősen átalakult: a külvárosokat és a környező falvakat a török fölégette, elpusztította, lakóit leölte, vagy rabszíjra fűzte (sokan a Felvidék biztonságosabb tájaira menekültek). Lakott hely – a váron kívül – csupán a falakkal védett Királyi város, a Vízi-város és a kettő közötti védett helyen, a Szent Tamás-hegy és a Kis-Duna-ág közötti Hévíz városrész maradt – a lakosság kicserélődött. A kevés számú magyar lakos mellé a törökök rácokat (szerbek) telepítettek, akik martalóc néven a török segédcsoportokban szolgáltak, s akikről az egykori királyi várost a XVI–XVII. században „Rácváros”-nak nevezték.

Esztergom külső arculata is megváltozott: a régi templomokat és épületromokat részben az erődítések építéséhez elbontották, vagy pl. török imaházakká (mecsetek, dzsámik) építették át. A meleg forrásokra – melyek vizét már a középkorban is fürdésre használták – a törökök kupolás fürdőket építettek. Ilyen fürdő állt pl. a vízi-városi Katona István u. 6–8. sz. házak helyén, amelyet Güzeldzse Rüstem („Szép Rusztem”) budai pasa épített 1560 táján. További kis fürdő épült később ugyanerre a forrásra a városfal külső oldalán. A kupolás török fürdők és dzsámik, a karcsú, magas minaretek törökös városképet mutattak.

ESZTERGOM OSTROMAI ÉS FELSZABADULÁSA (1595–1605–1683)

Az 1594-es év fontos hadi eseménye volt a török kézen lévő Esztergom ostroma. Esztergom erődrendszere ekkorra jóval korszerűbb volt, mint török kézre kerülésekor, s további erődítményekkel is gazdagodott.

A törökök már 1546-ban hídőállást építettek a Duna túlsó oldalán, az elpusztított középkori magyar Kakat falu helyén, melyet palánkvárral erősítettek meg. Kakatvár

ettől kezdve fontos szerepet játszott Esztergom ostromaiban is.

A Szulejmán-féle ostrom idején már megsemmisültek a külvárosok, a XVI. század végi ostromok során pedig a középkori városmag túlnyomó része is rommá vált.

Az 1594-es ostrom során a Vízi-város sikertelen rohamánál kapott halálos sebet a végvári élet és korai magyar

nyelvű költészetünk kiemelkedő alakja, **Balassa (Balassi) Bálint**. A jeles vitéz és költő születéséről, halálának körülményeiről az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött családi Biblia egykorú bejegyzései tudósítanak, melyek egyúttal a kor gyógyászati, orvoslási szokásairól, a hadjáratok korának szociális viszonyairól is érdekes adatokat tartalmaznak: „...Anno 1594. máj. 19. Esztergom vára vívásakor, midőn ostromnak mentenek az Vízvárasnak, lőtték meg Bal(assa) Bálint u(rat) az ostromon. Minden két combján által ment az golóbis, de csontot és izet nem sértett. Vesztette az barbély – Mátyás hercegé, nem akarván szót fogadni az magyar barbélyoknak, és holt meg hertelen 30-án...” Ez a sok áldozattal járó ostrom sikertelen volt – egy évvel később, egy minden addiginál pusztítóbb ostrom után, 1595. szeptember 2-án és 3-án a törökök átadták a szinte teljesen rommá lőtt várat. Az ostrom mindkét fél részéről kb. 10–10 000 ember életébe került. A város visszafoglalását Európa-szerte megünnepezték. Az új várparancsnok a korszak legjelesebb magyar hadvezére, az ostromban is fontos szerepet játszó gróf Pálffy Miklós lett.

Pálffy halála (1600) után idegen zsoldosok és idegen várparancsnok került Esztergomba, akik 1604-ben még sikeresen visszaverték a törökök újabb ostromát, 1605-ben azonban árulással feladták a várost, s Esztergom hosszú időre ismét török végvár lett.

Az 1683-as év hozott végül fontos változást: a török Bécs elfoglalását tűzte ki célul, de megsemmisítő vereséget szenvedett. A visszavonuló török seregeket a Sobieski

*A hely, ahol Balassi (Balassa) Bálint elesett.
Dr. Horváth István koszorúzza az emlékhelyet*

János lengyel király és Lotharingiai Károly herceg fővezérsége alatt üldöző keresztény csapatok Párkány mellett megverték (1683. október 9.).

A párkányi diadal után került sor Esztergom ostromára is: a várost 1683. október 28-án a török őrsg – szabad elvonulás mellett – feladta.

Ezzel véget ért Esztergom (tíz év megszakítással: 1595–1605) kereken 130 évig tartó török megszállása. Ekkor azonban még nem múlt el végleg a török veszély. 1685-ben Ibrahim pasa nagy sereggel körülvárta Esztergomot, és a vár ostromlásába kezdett. A fölmentő seregek Lotharingiai Károly herceg vezetésével a törököket visszavonulásra kényszerítették. Ez volt Esztergom utolsó török ostroma.

TÖRÖK EMLÉKEK ÉS ESZTERGOM ÚJJÁÉPÍTÉSE

Esztergom kereken 130 évig volt török kézben. Ez idő alatt a hadi építészet mellett jelentős vallási, világi és szo-

ciális funkciót betöltő építmények is létesültek a városban, amelyeket a törökök kivonulása után – funkciójukat el-

vesztve – átalakítottak, átépítettek, vagy elbontottak. Ezek közül több (különösen a még használható fürdők) fontos szerepet játszottak az újjáépülő város betegellátásában, szegénygondozásában, gyógyászatában. Az átépített épületek jelentős maradványai sokszor barokk köntösbe bújtatva rejtőztek, rejtőznek napjainkig. Olykor csupán néhány építészeti forma vagy régi ábrázolás tanúskodik eredetükről.

A török kor jeles épületeiről korabeli ábrázolások mellett egykorú feljegyzések is fennmaradtak. Kiemelkedik közülük a híres török világutazó, Evlia Cselebi műve, aki a török Esztergomról érdekes és részletes leírást készített 1663-ban. Az ő és mások leírásai adnak képet a város életéről, s nyújtanak segítséget a város török emlékeinek, a kor szociális viszonyainak kutatásához is. A Vízi-város északi végén például a XVII. századi metszetek (városképek) minaretos török imaházat jeleznek. Erről a városrészről Evlia Cselebi a következőket írja: „...Esztergom külvárosa. Az alsó vár a felső várnak nyugoti szélén, a Duna partján, északnak elnyúlva, a felső várat körül fogja [...] A város virágzó és díszes lévén, egy arasznyi földje nincs üresen. A Duna partján levő fala alacsony, erős kerítés. A vár falával egyetlen ház sem érintkezik. Itt csak az öröknek helyiségei vannak. [...] Ez alsó nagy külvárosnak egyik kapuja az Özicseli Hádsi Ibrahim dsámija alatt lévő Kis Kapu (Kücsük kapu), mely nyugot felé, a Dunára nyílik. Ha ló bemegy is rajta, kocsí nem mehet be. E kapun kívül nincsenek a városnak házai, a kapun belül pedig felfelé a **első várba kerekekkel vizet felhajtó gépezetnek a háza van...**”

Magáról az említett dzsámiról a következőket írja: „... Özicseli Hádsi Ibrahim dzsámija, ólom tetejű, festett deszka mennyezetű, nagy térfogatú, téglá minaretos, magas és új építésű, szép dzsámi...” A városnak két medreszéje (fel-

sőbb iskolája) van: az egyik Özicseli Hádsi Ibrahim medreszéje, a másik pedig a Mehkeme medreszéje. Mindössze két mektebje (alsóbb iskolája) van. *„Két derviskolostora van: egyike az esztergomi Ali efendi kolostora, a másik eme Hádsi Ibrahim kolostora, valamint [...] egy kis fürdője van [...] **utcái is tiszta és kövezett főutak, nagyon szűk és rendezett város lévén, egyúttal minden irányban tiszta.**”*

A török imaházat a XVIII–XIX. században többször átépítették. Először magtárrá, majd lakóházzá alakították át, így funkcionált az 1990-es évekig, amikor sikerült feltárni és helyreállítani. Ez ma az egykori Török Birodalom északnyugati irányban legtávolabbi, szinte teljes egészében fennálló, különleges elrendezésű **kétszintes török dzsámija**.

A felújított és rekonstruált dzsámi a Veprech toronnyal ma múzeum és kávézó

A dzsámi északi oldalán, a Várhegy sziklájából bővizű meleg forrás fakadt, amelyet minden időben tisztálkodásra, de ivóvízként is használtak. A bővizű forrásra már a XIII. században kötornyot építettek. A toronyban felduzzasztott vízzel a XIV. századtól malmot hajtottak.

A „VEPRECH-TORONY” ÉS A KÖZÉPKORI VÍZMŰ

Az érseki Víztornyot IV. Béla király 1239-es városalapító oklevele említi először, amikor az érsekség a Kis- és a Nagy-Duna partján, a Várhegy lábánál „...a Kis-Duna melletti melegforrásoktól az érsek VEPRECH nevű tornyáig terjedő területen” lakó népeinek városi jogokat ad.

Magát a tornyot hatalmas kváderkövekből a Várhegynek a Duna partjáig lefutó mészkő sziklájára építették úgy, hogy a forrás a torony belsejében fakadt, s a kifolyó víz malomkereket tudott hajtani. Oláh Miklós érsek 1536-ban a következőket írja: „...a vár tövében, a Duna partján igen erős torony van, melyet azért, mivel a víz őrzésére szolgál **víztoronynak** neveznek. Ebben a hévvizek oly erővel törnek elő, hogy malmot hajtának...” Az érsekség gabonaőrő vízimalmát már a XIV. században is emlegetik oklevelek. Erre a vízimalomra építtette a XV. században – valószínűleg Vitéz János érsek (1465–1472) – azt a szemtanúk által csodálattal emlegetett **vízemelő gépezetet**, amely a XVII. század végéig folyamatosan működött, és a **vár vízellátását biztosította**, a túlfolyó **meleg vizet pedig tisztálkodásra, fürdésre használták** a középkortól, a török időkben is.

A vízgépet 1683-ban a vár feladásakor kivonuló törökök tönkretették. A vízi malmot azonban az érsekség helyreállította, és a XVIII–XIX. században is használta, sőt többször is átépíttette. A malom és a bástyafal mellé az érsekség a XIX. században 5 kisebb fürdőmedencét építtetett, és „Prímási tükörfürdő” néven működtek 1950-ig, amikor államosították.

A fürdőt az egyháziak (az érsekség és a szatmári irgalmas nővérek) váltott napokon használták a Vízi-város civil lakosságával, akik a túlfolyó meleg vízben még mosást is végezhettek.

Hasonló fürdőzési és mosási lehetőséget biztosított a Főkáptalan és az Esztergomi Takarékpénztár is a legújabb korig a tulajdonukban lévő, a Szent Tamás-hegy lábánál fakadó hévforrásokon is a civil lakosság részére.

A fentiek alapján Esztergom a XI–XVI. századokban (a rövid ideig tartó tatár pusztítást leszámítva) mint királyi székhely, majd érseki város – Magyarország legjelentősebb városainak egyike – kulturális, szociális és egészség-

Az egykor a várat is ellátó vízemelő szerkezet működő rekonstrukciója

ügyi helyzetét tekintve nyilván az európai fejlődés első vonalába tartozott a szociális ellátás, a szegényügy, a gyógyítás stb. vonatkozásában is, mint azt az alábbiakban látni fogjuk. Ezt a töretlen fejlődést és az elért eredményeket semmisítette meg a 150 évig tartó török háborúskodás.

Külön figyelmet érdemelne a 130 évig tartó török uralom szociális egészségügyi helyzetének kutatása, ill. a török időszak szociális-egészségügyi viszonyainak hatása a hódoltsági területek lakosságára, valamint egyes eredményeinek esetleges tovább élése a XVIII. században. (Gondolhatunk itt pl. a fejlett török fürdőkultúra vagy ivó-

vízellátás részbeni tovább élésére és annak hatására a XVIII. század egészségügyére, vagy a folyamatos háborúk során a hadi eseményekkel kapcsolatos orvosi ellátás, operációk, sebesült- és betegellátás stb. tapasztalatainak beépülésére a helyi gyógyászatba, beteggondozásba.)

Mindenesetre a 150 éves háborúskodás utáni újjáépítés során szinte mindent újra kellett kezdeni ezen a téren is, részben a királyi Magyarországon folyamatosan működő intézményrendszerek itteni kialakításával, ill. a jelentős számú idegen (főleg német, sváb telepesek) által a nyugat-európai minták átvételével.

A SZOCIÁLIS TEVÉKENYSÉG LEGRÉGIBB FORMÁI, HAGYOMÁNYAI

Az írásbeliség helyzetéből adódóan a korai időkből kevés írott forrással rendelkezünk. A legkorábbi adatok főleg a betegellátás, -ápolás, -gyógyítás területéről ismertek, és jórészt a hazai gazdag gyógyvizekkel kapcsolatosak. Környékünkön a legkorábban a római korból ismerünk elsősorban az orvostudománnyal, a gyógyászattal kapcsolatos tárgyi emlékeket: különféle fémekből (vasból, bronzból, ezüsből) készült orvosi szerszámokat, instrumentumokat, ill. feliratos köemlékeket. Utóbbiak közül kiemelkedik egy esztergomi lelőhelyű szépen faragott **oltárkö**, amelyet a **gyógyító nimfák** (*Nymphis Medicis*) **tiszteletére** állítottak a III. században. Az oltárkövet kapcsolatba hozhatjuk az esztergomi Vár-hegy és Szent Tamás-hegy lábánál fakadó meleg forrásokkal, amelyek vizét az írott források szerint rituális, gyógyászati és tisztálkodási célokra egyaránt felhasználták.

„Gyógyító fej” Esztergomban, az Erzsébet parkban.
(A szoborrészletek eredetileg a bazilika párkányát díszítették)

Minthogy Esztergom az Árpád-korban királyi székhely és egyházi központ volt, nyilvánvaló, hogy az uralkodónak, az udvartartásnak, az érsekségnek, de a gazdag, részben nyugati eredetű (*latinus*) polgárságnak is külön orvosai voltak. A helyben képzett papokat ilyen ismeretekre és szociális gondoskodásra is oktatták, s a betegség és a szegénygondozás már a korai időkben itt is jellemző volt.

Tudomásunk van róla pl., hogy István király Jeruzsálemben templomot, és „zarándokházat” építtetett, s ilyen létezését az orvostörténészek Esztergomban is feltételezik.

Az esztergomi várban a Géza fejedelem által alapított Szt. István protomártír-templom mellett (1272-ben) említik pl. a búcsújáró templomhoz tartozó „szállóházat”, amely nyilván korábbi alapítású intézmény lehetett.

A szociális gondoskodásra utaló írott emlékek főleg a XII. századtól tűnnek fel: a Szentföldért és Jeruzsálemtért folyó keresztes háborúk idején a zarándokok védelmére, betegek gondozására és a fegyveres harcra is alkalmas „lovagrendek” alakultak. Tagjaik a szerzetesekhez hasonló fogadalmat tettek, és részben katonáskodással, részben betegápolással, gyógyítással, kórházak (isotályok) fenntartásával, olykor oklevélkiállító (közjegyzői, hiteles helyi) tevékenységgel is foglalkoztak.

Írott források bizonyítják, hogy e lovagrendek közül Esztergomban – mint egyházi központban – megtelepedtek a Szent Lázár-lovagok (lazariták), a templomos lovagok (templáriusok), a Szent János-lovagok (johanniták), valamint **itt volt az első magyar alapítású isotályos rendnek, „Szent István király keresztes lovagjainak” a központja** is, amely a betegápolás mellett országos jelentőségű hiteles helyként is működött.

A lovagrendek mellett a különféle szerzetesrendek is fontos szerepet játszottak a szegénygondozásban és a betegellátásban. Esztergomban a bencések, a ciszterci-

Géza fejedelem ábrázolása a Képes krónikában, és a lovas szobrának előkészített hely a Széchenyi téren

ták, a ferencesek, a domonkosok és az Ágoston-rendiek kolostorairól vannak hiteles történeti adatok.

Esztergom – az ország közepén volt legjelentősebb középkori városainkkal együtt – a 150 éves török háborúk során elpusztult, s az egykori szociális intézményekkel együtt a velük kapcsolatos írott anyagok jó része is megsemmisült. A ránk maradt források alapján több szociális tevékenységet végző intézményről tudunk a középkori Esztergomban, ám ezek pontos beazonosítása, egy-egy lovagrendhez vagy helyszínhez való kötése sem mindig egyértelmű a források szűkössége és rövidsége miatt. Ez-

zel magyarázható pl., hogy az alább ismertetett magyar alapítású ispotályos rendet hosszú ideig a johannita lovagok közé sorolták, mivel sokszor csupán „keresztesnek”, vagy „ispotályosoknak” nevezték őket.

Annyi mindenesetre az egykori írott forrásokból kiderül, hogy a szociális gondoskodás, a szegénygondozás és a betegellátás legfontosabb intézményei a középkorban főleg egyházi fenntartásúak voltak. Közülük is a legtöbb adatot az ispotályos tevékenység szolgáltatja. A XIV–XV. századtól kezdve, a városi fejlődés eredményeként aztán megjelentek a városi fenntartású ispotályok is.

ISPOTÁLYOK A KÖZÉPKORI ESZTERGOMBAN

1. Szent Lázár rend. (*Cruciferi Sancti Lazari*)

Az esztergomi rendház alapítását Knauz Nándor – a *Pozsonyi krónika* tudósítása alapján – Szent István korára vezeti vissza. A krónika szerint ugyanis a Lech-mezei csatából visszamaradt „gyászmagyarokat” (és utódaikat) Szent István az esztergomi lázáriak fennhatósága alá rendelte. E korai alapítást többnyire cáfolják – részben azon az alapon, hogy a Szt. Lázár-rend a johannita rendnek egy 1120 körül kivált ága volt, amely kifejezetten szegények ellátására és betegápolás céljára alakult.

Mások a megcsönkített gyászmagyarok említése és egyéb adatok alapján inkább arra következtetnek, hogy a Szent Lázár-rendiek kimondottan a leprások (vagy hasonló bőrbajban szenvedők) ápolásával, elkülönítésével foglalkoztak.

A rend esztergomi házának legkorábbi említése 1181-ből ismert, mikor a város déli határában említik a „*cruciferorum sancti Lazari*” földjeit. 1236-ban Dénes nádor egy ítéletlevelében ugyanitt a kórházuk (*domus Hospitalis*) is feltűnik.

Giotto: Lázár feltámadása.
Freskó, Capella dell'Arena,
Scrovegni-kápolna

(A hely pontos megnevezése nélkül, de egy 1279-ben kelt oklevél megemlíti Esztergomban a belpoklosok temetőjét is.)

A rend megszűnése után a templomot és ispotályt a szentkirályi keresztésekhez csatolják. Egy 1418-as adat szerint a Szent Lázárról és Szent István királyról nevezett ispotályos házak ekkor már közös fennhatóság alatt állnak a buda-felhévízi Szentháromságról nevezett (*stefanita*) kereszties konventtel.

A törökök 1526–1543 között pusztíthatták el, mert az 1570. évi adólista szerint „...*Szent Lázár pusztja a nevezett város (ti. Esztergom) közelében, [...] a város lakosai művelik.*” Egy „*Martinus L. in Ventur*” szignatúras, Esztergom 1595. évi ostromát ábrázoló metszet a várostól dél felé vezető út mellett egy templomromot ábrázol, melyet négyszög alakban kerítésfal vesz körül. Jelzése: „*M. Die Kloster*”.

A romot a Szt. Lázár-templom, -konvent és -**ispotály** maradványaival azonosíthatjuk, ugyanis ezen a részen egy enyhén kiemelkedő domborulatot a XVIII–XIX. századi térképek – és a mai névhasználat is – „Szent Lázár domb”-nak nevezik. E területről a XIX–XX. században középkori leletek és csontvázak előkerüléséről vannak adatok. 1996-ban a volt „Sintérház” déli oldala mellett végzett földmunka és kisebb régészeti kutatás során előkerült az Árpád-kori templom félköríves apszisának részlete és temetkezések maradványai.

Itt jegyezzük meg, hogy a romterülettől délnyugatra lévő (ma már mocsaras) tavat Peter Zimmermann 1595-ös metszetei a „*Warmes Wasser*” felirattal jelzik. Lehetséges, hogy a templom és az ispotály a gyógyításra is alkalmas, egykor meleg vizű tó mellé épült.

A romterület feltárása fontos adatokat szolgáltatthat majd az Árpád-kori Esztergom helyrajzához és a Szt. Lázár-rend (ill. később már a stefaniták) ispotályos-szociális tevékenységéhez is.

2. Templomosok. (*Templarii, domus Militiae Templi*)

A XII. század elején alapított rend első magyarországi házai a század közepén létesültek.

A templomosok öltözete és címerpajzsa (In Varjassy Péter – Kölnői Livia: *Az ispotályos johannita lovagok*, Budapest, 2012)

Esztergomi házukról kevés adattal rendelkezünk. Legkorábbi említésük 1216-ból: „...*domus militie templi*”. A XIII. században említik az esztergomi ház főnökét: „...*Thomas preceptor domus templi cum fratribus*”. Történetesek a város különböző helyein keresték, azonban egy

1294-es oklevél szerint a királyi városi Szent Péter-plébániatemplom kerületében, a városfalon belül kellett lennie („...circa templarios in parochia ecclesie S. Petri”). A Szt. Péter-templom egyéb okleveles adatok szerint is az egykori Királyi város déli felében állt.

(Helyét a *Régészeti Topográfia* a belvárosi plébániatemplom térségében előkerült középkori romokkal azonosítja.)

Templomos pecsétek

Knauz Nándor szerint az 1222. évi aranybulla egy másolati példányát az itteni templomos lovagoknál őrizték. A templomos rend 1312-es feloszlata után javaik jobbjára a johanniták birtokába kerültek. Esztergomi ispotályuk említését ez idáig nem ismerjük.

3. Johanniták (*Fratres Cruciferi, milites Hospitalis S. Johannis Hierosolimitani – keresztetek, Jeruzsálemi Szt. János-lovagrend, ispotályos vagy kórházi rend*)

Az 1120-ban alakult lovagrend II. Géza király uralkodása idején (1141–62), valószínűleg VII. Lajos francia király kereszties hadjárata (esztergomi látogatása – 1147) után települt Magyarországra. Fő konventjeik Esztergomban, Székesfehérvárott és Budán létesültek. Fenntartásukra II. Géza, III. Béla, Imre és II. András királyoktól jelentős

adományokat kaptak. IV. Béla király a muhi csatában (1241) és az azt követő menekülésben nekik és a templomosoknak köszönhette az életét.

Esztergomi konventjük és ispotályuk a Szent Keresztről elnevezett templom mellett, a királyi város délkeleti térségében állott: „*Domus Hospitalis sancte Crucis de Strigonio*”.

A johanniták Esztergomban 1216-ban tűnnek fel: „...*domus Hospitalis Jerosolimitanarum in strigoniensi provincia*”, majd 1245-ben „...*domus Hospitalis S. Crucis de Strigonio*.”

1319-ben „...*Franc(iscus) magister cruciferorum Domus Hospitalis Jerosolimitane dominus de Gran (= Strigonium, ill. Esztergom), procurator per Hungariam et Sclavoniam generalis*”-ként említik.

A Szent Kereszt-templom, a konvent, és valószínűleg az ispotály maradványai a *Régészeti Topográfia* és az eddigi kutatások, leletek szerint a Királyi városban a Kossuth Lajos utca és a Magyar utca kereszteződésének térségében állott. A templomra utaló nyomok a Kossuth L. u. 61–62. számú házak és udvarok alatt mutatkoztak, ahol kőfalak közelében egy XIV. és egy XV. századi vörösmárvány sírkő töredékei kerültek elő. Az utóbbi reneszánsz kő 1495-ből való, az akkor Esztergomban lakó Beatrix királynő egy udvarhölgyének a Szt. Kereszt-templomban lévő sírját díszíthette.

A konventre és talán a többször említett ispotály maradványaira is még a török hódoltság idején ráépült a rácok temploma, melyet a XVIII. század közepén átépítettek. A mai Rác templomtól északra kerültek elő kisebb régészeti ásatások, ill. építkezésekkel kapcsolatos földmunkák alkalmával a konvent és talán az ispotály maradványai.

Kiemelkedik az építészeti maradványok közül egy XIV–XV. századi légfűtés (*hypocaustum*) kemencéje, mely a hozzá tartozó falakkal együtt az újonnan kialakított gö-

röggkatolikus gyülekezeti terem alatt bemutatható állapotban maradt.

(Érdekességként említjük meg, hogy e helytől néhány házzal északra, a Kossuth L. u. 42. sz. épületben működik jelenleg is a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Gondviselés Háza.)

A Szent Kereszt-templom és -ispotály elhelyezkedéséről történetíróinknak különféle elképzelései voltak, az elmúlt száz év során a város különböző pontjain keresték. Pontos lokalizálását a régészeti kutatások és az írott források adatainak egyeztetése után a *Régészeti Topográfiában* találjuk. Az eddig előkerült leletek alapján további kutatásokkal kiemelkedő jelentőségű építészeti-kultúrtörténeti emlékek előkerülésére lehet még itt számítani.

4. A keresztesek Szent Erzsébetről elnevezett temploma és ispotálya

(Domus Hospitalis ecclesie Beate Elisabeth vidue, in civitate Strigoniensi fundate)

A Bajcsy Zsilinszky út 14–18. sz. („Fürdő Szálloda”) helyén a strandfürdő területére is kiterjedő meleg vizű tó terült el egykor, amelyet a Szent Tamás-hegyből fakadó hévízforrások tápláltak. A Szent Tamás-hegy lábánál fakadó meleg vizű forrásoknál, a Hévíztó és a Kis-Duna-ág közti területen alakult ki a középkori Esztergom Hévíz vagy Tapolca nevű városrésze. Ezen a területen, a Hévíz-tó forrásainál III. Béla király felesége, Antiochiai Anna királyné a XII. század végén közfürdőt (*balnea communia*) létesített, amelyet a hozzá tartozó földdel együtt IV. Béla király 1238-ban a johannita keresztesek lovagok esztergomi házána (= a 3. sz. Szt. Keresztről nevezett konvent) adományozott.

Erre a meleg vizes fürdőre vonatkozhat Jicháh ben Mózeh bécsi rabbi 1250–1260 táján írt tudósítása, aki az esztergomi zsidó nők itteni rituális fürdőzéséről ír.

A középkori Esztergom rekonstrukciós képe (Pazirik)

Valószínű, hogy a keresztesek már a XIII. században kórházat (ispotályt) építettek a fürdő mellé, valamint templomot a betegek védőszentje, **Árpád-házi Szent Erzsébet** tiszteletére. A XIV–XV. században többször emlegetik a Szt. Erzsébet-ispotályt és annak birtokait. A templom szomszédságában állt – egyéb kóházak mellett – János kükkülei főesperesnek, Nagy Lajos király jeles történetírójának kóháza is, amely később szintén a Szt. Erzsébet-ispotály birtokába került.

1473-ban Ambrosiust, 1534-ben Tamás mestert említik oklevelek, akik az esztergomi Szent Erzsébet ispotály magiszterei voltak. Az ispotályban nyilván a gyógyításra alkalmas hévíz is felhasználták, amely itt olyan erővel és bőséggel tört fel, hogy a káptalan vízi malmát hajtotta (később pedig, a török időkben, löpormalmot).

A rendház, a kórház és a templom Esztergom török általi elfoglalása (1543. aug. 8.) idején pusztult el.

Az épületeknek a Szent Tamás-hegy oldalában lévő romjait több 1594–95. évi metszet feltünteti. Hoefnagel

György 1595. évi metszete a Hévvíz-tó északnyugati végénél lévő fürdőmedencét is ábrázolja látképén. A kőből épített medencét több XVIII–XIX. századi kéziratos térkép is ábrázolja még a mai Bajcsy Zsilinszky utca 35–37. sz. házak tájékán, 1838-ra azonban már beépítették a helyét.

Az ostromlott város 1595-ben (Hans Sibmacher metszete)

Hoefnagel György 1595. évi metszete. A királyi és a vízvárosban is működött fürdő mellé épült ispotály

Az itteni hévforrások török kori használatáról megemlékezik Evlia Cselebi is, aki 1663-ban járt Esztergomban, s a következőket írta: a Vízi-város kapuján kívül „...egy sorompós kis külváros van még, melyben a szegények laknak. E városkában egy tér van, azon a téren egészséges víztű sáfi-medence, melynek vízvezető csöveinél az imádkozó népek mosdásukat végezvén, az istentiszteletet teljesítik.”

Evlia ugyanekkor megemlíti ennek a városrésznek kis hévizes fürdőjét is, miután a Vízi-városról ír: „...A Budai kapu előtt egy kis erődítmény van, [...] mely tizenöt lépés vastag tömésfalból áll. Ezen falon belül, az ároknál egy kis kupolás meleg fürdő van. Az idegenek és szolgaféle népek ebbe a meleg fürdőbe járnak.” A XVIII. században a vízvárosi ferencesek fürdésre, majd posztókészítéshez is használták a fürdőt. Később, miután a kupolája beszakadt, betemették. A néhány éve feltárt és helyreállítható fürdő látványos emléke lesz a török kori és a későbbi fürdőkultúrának, egyúttal történeti emlékhely is, minthogy Balassa Bálintot itt érte a halálát okozó lövés.

5. Szent István király keresztesei (stefaniták) (*Cruciferi Sancti Stephani Regis, Conventus Cruciferorum Domus Hospitalis Sancti Regis Stephani de Strigonio*)

Ezt a kereszties lovagrendet hosszú ideig a Szent János-lovagok (johanniták) közé sorolták történetíróink. Györffy György és Boroviczény Károly-György hívták fel a figyelmet arra, hogy a stefaniták önálló, **magyar alapítású ispotályos-kereszties lovagrend** volt, és az alapítás többszörösen kapcsolódik Szent István királyhoz.

Szent István király ugyanis 1018–1020 táján zarándokházat és ispotályt alapított Jeruzsálemben, amelyhez 1135-ben egy Petronilla nevű magyar hölgy további két szomszédos házat adományozott, ugyancsak ispotály céljára. A XII. század közepén VII. Lajos francia király a II. kereszties hadjárat seregeivel átvonult Magyarországon, s

hosszabb időt töltött Esztergomban is, ahol II. Géza király (1141–61) gyermekének keresztapja lett. Az átvonuló keresztesek közt templomos és johannita lovagok is voltak, akik megismervén Magyarországot, hamarosan rendtartományt létesítettek itt is.

A keresztes hadjárás hatására **II. Géza király** Jeruzsálemben a Szent Szűz és Szent István király tiszteletére templomot építtetett, amelyhez ispotályt is csatolt, és ezzel egyidejűleg **alapította a Szent István királyról elnevezett magyar ispotályos rendet.**

A rend székhelyét az akkori királyi székhely, Esztergom egyik Duna-parti suburbiumában, az addig Abonynak (Obon) nevezett városrészben jelölte ki, ahol templomot, konventet és **ispotályt** épített Szent István király tiszteletére, és amely helyet attól kezdve (a mai napig) **Szentkirálynak** neveznek.

Az önálló rendet (Jeruzsálem eleste után) III. Orbán pápa 1187. márc. 26-án kelt bullájával erősítette meg, és különféle kiváltságokkal, mentességekkel látta el. (A bulla egyúttal felsorolja az ekkor már a rendhez tartozó templomokat – köztük pl. Buda-felhévizet is, amely a későbbiek során fontos szerepet játszott – a központi ház mellett – a rend életében.)

A stefaniták Szent Ágoston reguláját követték, rendfőnökük egyúttal az esztergomi rendház (*convent*) vezetője, egyben az ispotály rektora és vezetője, valamint később a Buda-felhévizi ház perjele is volt. A rend *exempt* volt, azaz nem az érsekség, hanem közvetlenül a pápa alá tartozott, és mentesült az egyházi tized kötelezettsége alól.

VI. Kelemen pápa 1343. évi bullája szerint e rend főnöke az esztergomi ház mestere volt, aki az esztergomi és budai házakat egyedül kormányozta. (Buda-felhévizi templomuk mellé a stefaniták konventet valószínűleg csak akkor és azért építettek, amikor IV. Béla király a tatárjárás után a királyi székhelyet Esztergomból Budára helyezte

át, így ismét lett hiteles helyük az új főváros közvetlen közelében.)

1343-ban egy oklevél Paulus Loanust, a rend volt főnökét egyebek mellett a „király orvosának” nevezi („*frater Paulus Loanus seu Gallicus quondam magister domus hospitalis Ecclesiae S. Regis Stephani de Strigonio, specialis phisicus Domini Regis, magister et dominus noster...*”). Egy 1373. évi oklevélben Paulus de Gualdo *tunc clericus seculari*, Paulus Loanus tehát világi pap és **orvos** is volt. „*Az utóbbi megállapítás igen jelentős a rend ispotályos szerepével kapcsolatban. A stefaniták ispotályaiban tehát a betegápolásnak komoly szerepe volt, a más rászorultak (özvegyek, árvák, zarándokok, szegények) elszállásolása, istápolása mellett*” (Boroviczény, 1992, 31).

A központ helyének és elnevezésének kiválasztása nagy valószínűséggel nem véletlenül kapcsolódik István királyhoz: Györffy György véleménye szerint ugyanis a vallásos kultusz értelmében „*a szent halála helyén, tiszteletére egyházat emeltek*” [...] *Esztergom mellett, a Duna partján fekvő Szentkirályon [...], ahol II. Géza 1160 táján István jeruzsálemi alapítását újította meg egy Szent István királynak szentelt keresztes házban, s ahol a Szent Elekről nevezett kápolna államszervezés kori udvarházat sejtet.*” (Az itteni Szt. Elek-kápolnát több alkalommal is említik oklevelek, a Szt. László- és Kálmán-kori legendák szerint ugyanis a szent király halála **megszokott lakhelyén** következett be, ahol **palotája** is állt, és testét innét vitték le Fehérvárra eltemetni...) (20. kép)

Magáról az itteni ispotály belső működéséről keveset tudunk, bár sokszor említik oklevelek.

A szentkirályi konventről és ispotályról ugyanis, mint-hogy főleg a XIII–XIV. században országos jelentőségű hiteles helyként is működött, több száz, általuk kiállított oklevél tanúskodik (21–22. kép), amelyeket „*Sigillum Capituli Domus Hospitalis Sancti Stephani Regis Strigoniensis*”

köriratú pecsétjükkel hitelesítettek. A mandorla formájú pecséten Szent István király alakja látható trónuson, kezében jogar és országalma, mellette kétoldalt: Sanctus + Rex felirattal. A rend megújított pecsétjének körirata a XIV. században „*Sigillum fratris Domus Hospitalis Sancti Regis Hungarie*” lett, és a pecsét egy álló alakot (talán egy ispotályos frátert) mutat.

A hiteles hely jelentőségét tanúsítja az a tény is, hogy az 1222. évi Aranybulla másodpéldányát a 31. tc. értelmében itt, a szentkirályi kereszteseknél őrizték. Továbbá, hogy a II. András király által megkötött „beregi egyezményt” Pecoriai Jakab pápai legátus és az ország nagyjai jelenlétében, 1233 szeptemberében a szentkirályi keresztetek házában hirdették ki, és foglalták ismét írásba („*Acta sunt haec in Hospitali Cruciferorum Sancti Regis de Strigonio*”). A II. András király kettős aranypecsétjével (aranybulla) hitelesített oklevél eredetije az Esztergomi Prímási Levéltárban található (Knauz, Monumenta I, 292–97, 346, 348).

Boroviczeny K.-György szerint II. Géza **Ispotályos rendet** alapított, amelynek **fő tevékenysége szociális munka, betegellátás** és hiteles helyi, oklevélkiállító tevékenység volt. A stefaniták alapításuktól kezdve a rend székhelyén, Esztergomban és a Szentföldön (Jeruzsálemben és Akkonban) tartottak fenn ispotályokat. Előbb a külföldi házak kerültek oszmán kézre, majd 1541–43-ban a budai és esztergomi házak is török uralom alá kerültek és elpusztultak, s ezzel a rend és az emléke is kihalt.

Némethy Lajos véleményét, amely szerint 1543 után a törökök az Esztergom-szentkirályi templomot mecsetként használták volna, nem fogadhatjuk el. Maga Szentkirály település (városrész) az 1543., 1564. évi királyi, ill. az 1570. évi török adóösszeírásokban egyaránt lakatlan helyként szerepel. A templom, a konvent és az ispotály is ekkor

indulhatott pusztulásnak. Némethyt egy Ortelius által közölt, az 1595. évi ostromot ábrázoló metszeten ábrázolt rom („*Alte türkische Cappell*”) felirata téveszthette meg, amelyet a metszet készítője – nem ismervén a rom eredetét – török építménynek tartott. Maguk az épületmaradványok még a XVIII. században is jelentősek lehettek: Jaczyg György 1788. évi térképén a Duna-parton emelkedő dombon jelzi, és „Rudera Sz. Király” felirattal magyarázza. A templom, a konvent és az ispotály emlékét a Szentkirály-halásztanya, illetve a Szentkirály-dűlő elnevezések tartották fenn.

A romterület környéki szántóföldekről a XIX. században sok régészeti lelet került elő szántások alkalmával. 1895–96-ban Némethy Lajos plébános vezetésével feltárták a 36 m hosszú, 20 m széles, nyugati homlokzatán két toronnyal megépített háromhajós Árpád-kori templom maradványait, valamint az északi oldalon álló konvent és a déli oldalon hozzáépített ispotály részleteit. Az ásás során nagyszámú középkori sír, kőfaragványok, fémszerszámok és használati tárgyak, cserép- és bronzedények, érmék és egyéb leletek kerültek elő, amelyek ma az esztergomi **Balassa Bálint Múzeum** régészeti gyűjteményében találhatóak.

Balassa Bálint Múzeum, Esztergom

A visszatemetett romok térsége később katonai (1956 után szovjet katonai) terület lett, rajta kavicsbányákat nyitottak, és nagy földmunkálatokat végeztek. Jelenleg nem tudni, mi maradt meg a romokból. Az időközben régészetileg védetté nyilvánított területen a **Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszéke** 2015-ben földmágneses és földradarméréseket kezdett a maradványok fekvésének meghatározása céljából. E terület régészeti feltárása jelentős leletekkel kecsegtet, melyek bizonyíthatják a legkorábbi, hosszú időn át feledésbe merült magyar alapítású egyházi ispotályos rend létezését.

Ugyancsak az itt végzendő feltárások igazolhatják az oklevelekben emlegetett, Szt. István kori eredetű **Szent Elek-kápolna** és a mellette feltételezett **királyi udvarház** (Szt. István kúriája és halálának helyszíne) létezését, amely nemzeti emlékhelye volt és lehet a mai magyarságnak is.

Az ispotályos és lovagrendek kórházai mellett a középkor folyamán működtek városi fenntartású ispotályok is. Így ír erről a XVI–XVII. század történetének jeles ismerője, Takáts Sándor történész: *„...Az oltármesterséggel rokon intézmény volt az ispotály-mesterség. Valamikor alig volt városunk, ahol ispotály ne lett volna a szegénység részére. Még a XVI. század írott emlékei is egész csomó ispotályról szólnak. Pedig ebben a században már sok helyen elpusztultak a szegényházak... Az ispotály mindig valamilyik egyházhoz tartozott, élén egyházi férfiú állott s az ispotályt éppúgy, mint az oltárt valamilyik szentről nevezték el. A leggyakoribb volt a Szent Erzsébetről való elnevezés. A XVI. század iratai az ispotálymesterséget rendszeren egynek veszik az oltármesterséggel... A XVI. század ispotályairól tudnunk kell, hogy azokban a szegények ruhát, élelmet kaptak és vallási oktatásban részesültek...”*

Valószínű, hogy ilyen típusú ispotály is lehetett a középkori Esztergomban is – ennek bizonyítására, valamint

az egykori szociális gondoskodás egyéb formáira is csak a további levéltári és régészeti kutatásoktól várhatunk újabb eredményeket.

Esztergomban (és a Medium Regni városaiban) a magyar társadalmi élet folytonossága a török háborúk és megszállás idején megszakadt. Esztergom lakossága például teljesen kicserélődött – magyar lakosság az Oszmán Birodalom határvárosában (végvárában) nemigen maradhatott, helyükre törökök és rácok érkeztek. (A királyi várost ténylegesen „Rácvárosnak” – *Ratzenstadt, Ó, wagi Rác waras*) nevezték. Az új etnikummal és vallással új szokások honosodtak meg, és tűntek el a megszállás megszűnésével, de egyes intézmények, szokások vagy technikai létesít-

A történelmi város címere

mények (vízművek, fürdők stb.) valószínűleg hatással voltak a hódoltsági területek szociális szokásaira az újratelepítés utáni városokban is. Ennek további kutatása is hozhat érdekes eredményeket.

Mielőtt a XVIII–XIX. században újjáépülő Esztergom szociális gondoskodásának helyzetét felvázolnánk, még egy érdekes, szegényeket segítő helyi középkori szervezetről illik említést tenni: az **esztergomi „Collegium Christi”**-ről. (A kollégiumok a középkor jellegzetes

oktatási intézményei voltak, létrejöttükben karitatív és gazdasági megfontolások játszottak szerepet.) Az esztergomi Collegium Christi Budai János (Márk fia) esztergomi kanonok, barsi főesperes (1391–1427) alapította azzal a céllal, hogy **szegény sorsú tanulók bármelyik külföldi egyetemen, szabadon választott szakon tanulmányokat folytathassanak**. Az 1397-es egyházlátogatási jegyzőkönyv már említi a kollégiumot, amelynek alapítását 1399-ben IX. Bonifác pápa erősítette meg. A kanonok négy budai házának jövedelmét adományozta a kollégium fenntartására. A kollégiumhoz tartozott

A Pestis-Madonna-szobor

a barsi főesperesség és a hozzácsatolt esztergomi kano-
nikátus. Az esztergomi érsek köteles volt a továbbiakban
a főesperességet olyan személlyel betölteni, aki a kollé-
gium költségén tanult. A barsi főesperes azonban csak
haszonélvezője volt a jövedelmeknek, mindent a kollé-
giumra kellett hagynia. Egyúttal köteles volt néhány
szegény tanulót kiválasztani, akiket külföldre küldött
tanulni, oda, ahová akartak, s ott a tanuláruk költségeit
biztosítani kellett. Amennyiben azok később jövedel-
mező javadalomhoz jutottak, kötelesek voltak megterí-
teni a rájuk fordított költségeket, ha azonban erre nem
volt módjuk, mentesültek a visszafizetés alól. Buda, majd
Esztergom elestével a kollégium anyagi háttere odalett,
működése megszűnt. (A Collegium Christiról és műkö-
déséről bővebben I. Kollányi, 1901 és főleg Körmeny,
2007, 62–80.)

A török uralom alól felszabadult (1683) Esztergom
Vízi-város területén a jezsuiták már 1686-ban missziós-
házat létesítettek, ahol két rendtag a beteg katonák ápo-
lásával foglalkozott. A Királyi város hatósága is fontos
intézkedéseket hozott a közegészség ügyében már 1701-
ben. A régi Szent Kereszt-templom és -ispotály romjaira
épült Rác templom mellett, a Fő utcán már 1710-ben
fennállt a város által épített Szent Erzsébetről nevezett
kórház és templom. A városnak ekkor már hatósági orvo-
sa is volt, orvosként pedig az ez időben céhtestületté ala-
kult borbély-sebészek, másképp fürdősök szerepeltek, akik
a betegek gyógykezelésével foglalkoztak.

Az 1706-os Rákóczi-féle ostrom és a vár osztrákok ál-
tali visszafoglalása ismét jelentős károkat okoz a várban
és a városban, majd az 1710–11-ben pusztító pestisjárvány
követelt 2000 emberéletet. A járvány megfékezésére a
káptalan házát vesztgzárrá, a romos sörházat „Lazare-
tumma” alakították, a várost lezárták. Ennek eredménye-
ként a járvány megszűnt, emlékéet a város főterén állított

barokk Szenháromság- és a Várhegyen álló Pestis-Madon-
na-szobor őrizte meg.

A Fő utcán (Eredetileg Buda utca, ma Kossuth Lajos
utca) álló ispotályt különböző források „Aggok kórháza”
(1767), „*Xenodochium civitati*” (Városi kórház), „Polgári
ispita” néven nevezik. Az 1839-ben felhagyott ispotályt
és kápolnáját lakóházzá alakították, mely ma a Kossuth
Lajos u. 62 alatt található (a műemlékjegyzékben 2339.
számmal mint „Dóczy-ház. – Egykori fogadalmi templom

A városi szegényház a XX. század elején

Az épületben ma a Boldog Ceferino Roma Misszió működik

és aggok háza” szerepel). Az 1838-as árvíz pusztítása után hagyták el ezt az épületet, és helyette új kórházat építettek Pach Jánosnak, a bazilika építésének tervei szerint a Mária Terézia utcában (ma: Terézia u. – Simor János utca sarok), amelyben jelenleg a „**Boldog Ceferino Roma Misszió Szegényháza**” működik.

Az épület a műemlékjegyzékben 2373. számmal „R. k. ún. Szegényházi templom és Szegényház” néven szerepel.

Esztergom Szent Tamás városrészében, az Imaház utca és a Szent Tamás utca kereszteződésében épült barokk Szent István király-kápolna mellett is állt egy ispotály, amelyet valószínűleg a kápolnával együtt (1745 körül) a Főkáptalan építhetett. Helischer József feljegyzése szerint 1827-ben a Szent István-kápolnához tartozó aggok háza tizenkét személynek biztosított helyet. 1882-ben a káptalan renováltatta, amit a tornácon állt vörösmárvány emlékkő örökített meg: „*HOSPITALE HONORIBUS S. STEPHANI R. DICATUM CURAM CAPITULI RESTAURATUM ET AMPLIATUM AD 1882*” (azaz „Szent István király tiszteletére szentelt kórház, melyet a káptalan restauráltatott és kibővített 1882-ben”).

Az ispotály 1901-ig, a városi Kolos kórház felépítéséig fogadott betegeket. Később idősek elfekvő háza, „szegényház” lett, majd az I. világháború alatt katonai kórházként, a II. világháború után óvodaként működött. 1999-ben elbontották (Bélay, 1999).

A fenti vázlatos összeállításból is látható, hogy Esztergom a középkori Magyarország egyik fontos városaként a szociális szolgáltatások terén is jelentős intézményekkel, hagyományokkal rendelkezett. A társadalmi élet e területének teljesebb feltárása az alább jelzett szakirodalom kibővítésével, az esztergomi Prímási és Főkáptalani Levéltárak, a Komárom-Esztergom Megyei Levéltár anyagának feldolgozásával részletesebb képet nyerhetünk a

városi szociális tevékenységek formáiról, hatásairól, helyszíneiről, belső működéséről.

Látványos írott forrásanyag tanúskodik az egykori középkori intézményekről, amelyek a 150 éves török megszállás során elpusztultak, s ezek az emlékek arról is tanúskodnak, hogy hazánk e téren is lépést tartott a korabeli európai kultúrával. Fontosnak tartjuk az egykori párhuzamok kutatását az ország azon területein, amelyekre nem terjedt ki a török hódoltság, mivel az intézmények és a hagyományok ott folyamatosan tovább éltek.

Az írott forrásanyag felgyűjtése mellett fontosnak tartjuk annak bemutatását is, amit a régészeti feltárások során várhatóan előkerülő építészeti emlékek, művészi kőfaragványok, szobor- és sírkőtöredékek, az egykori élet használati és dísz tárgyai egészíthetnek majd ki. Mindezek a magyar társadalom- és művelődéstörténetnek eddig kevésbé kutatott területét világítják meg és teszik majd közzismertté.

IRODALOM

- BÉLAY Iván: Az Imaház utcai óvoda épülete, *Esztergom és Vidéke*, 1999/június 24. szám.
- BOROVICZÉNY Károly-György: Cruciferi Sancti Regis Stefani. Tanulmányok a Stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéről, *Orvostörténeti Közlemények*, 1992, 7–46.
- CSORBA Csaba: *Esztergom hadi krónikája*, Budapest, 1978.
- DÁVID Géza: *Esztergom szerepe és sorsa a török korban* (Lux Pannoniae tanulmánykötet), Esztergom, 2001, 251–260.
- DEDEK, C. Ludovicus: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis III*, Strigonii, 1925.
- FALUS Orsolya: *Ispotályos kereszties lovagrendek az Árpád-kori Magyarországon*, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jog-

- tudományi Kar, Doktori Iskola, Jegtörténeti Alprogram, Pécs, 2014, 1–44.
- GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
- HAICZL Kálmán: *Kakath, Dzsigerdelen*, Csekerdén–Párkány–Érsekújvár, é. n. Újra megjelent Párkányban, 1993-ban.
- HELISCHER József: Esztergom vármegye statisztikai, történeti és helyrajzi leírása, Esztergom, 1827, a latin nyelvű tanulmányt fordította: PROKOPP Gyula, *Esztergom Évlapjai – Annales Strigonienses*, 1988, 100–149.
- HORVÁTH István – KELEMEN Márta – TORMA István: Esztergom és a dorogi járás Régészeti Topográfiája, in: *Magyarország Régészeti Topográfiája V*, Budapest, 1979, 1–456.
- HORVÁTH István: Esztergom 1594. évi ostroma, és Balassa Bálint megsebesülésének helyszíne, *Esztergom Évlapjai*, 2000, 27–40.
- HORVÁTH István: Régészeti kutatások Esztergom–Vízivárosban, *Műemlékvédelem*, 51. évfolyam, 2007/4, 256–261.
- KARÁCSON Imre: *Evlia cselebi török világotató magyarországi utazásai 1660–1664*, Budapest, 1904.
- KNAUZ Nándor: Az esztergomi szerzetesek története, in: *Pauli Szent Vincze leányai Esztergomban*, Esztergom, 1865, 1–90.
- KNAUZ Nándor: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–II*, Strigonii, 1874–1882.
- KOLLÁNYI Ferenc: Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis Anno 1397, *Történelmi Tár*, 1901, 71–106, 239–272.
- KÖRMENDY Kinga: *Studentes Extra Regnum 1183–1543*, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézet – Szent István Társulat, 2007, 1–283.
- KÖRÖSY László: *Esztergom 1887*, második kiadás, Esztergom, 2008, 1–244.
- KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- NÉMETHY Lajos: Tudományos célú ásatás az esztergomi határban, a szentkirályi földeken, in: *Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat első Évkönyve*, Esztergom, 1896, 33–54, II, 1898, 114–118.
- NÉMETHY Lajos: II. Endre király a Szent-királyi keresztes lovagoknál, in: *Emléklapok Esztergom múltjából*, Esztergom, 1900, 1–6.
- SINKA Ferenc Pál (Krónikás): Jánoslovagok temploma és rendháza Esztergom mellett, *Esztergom Évlapjai*, 1926/1–2. szám, 25–39.
- SZÁLLÁSI Árpád: *Szegényháztól a kórházig. Esztergom egészségügyének története*, Komárom, 1987, 1–164.
- TAKÁTS Sándor: Az oltármesterség és az ispotálymesterség, *Katholikus Szemle*, 1923, 527–538.
- VILLÁNYI Szaniszló: *Néhány lap Esztergom város és megye múltjából*, Esztergom, 1891.
- VILLÁNYI Szaniszló: *Három évtized Esztergom-megye és város múltjából*, Esztergom, 1892, 1–318.
- ZOLNAY László: *A középkori Esztergom*, Budapest, 1983, 1–264.

A keresztes lovagrendek „hungarikuma”: a Stefanita Rend

1. AZ ÁRPÁD-KORI KARITATÍV INTÉZMÉNYEKRŐL

Az első magyarországi karitatív intézmények egyidősek a magyar egyházzal, ugyanis már Géza fejedelem, majd fia, Szent István király uralkodásától kezdődően maradtak fenn források az országban működő kórházokról. Géza, majd Szent István hívására a X. század utolsó harmadában megkezdődött a nyugati keresztény térítők és szerzetesrendek beáramlása. A XI. század második felében betelepülő betegápoló keresztes lovagrendek többsége elsődleges feladatának a betegellátást tekintette, nem a katonai tevékenységet.¹

A Magyarországra érkező lovag- és szerzetesrendek a XI. század elején szinte kizárólag a Duna mentén, valamint a Dunántúlon telepedtek meg. Ennek oka valószínűleg egyrészt az a tény, hogy a keresztes hadjáratokban részt vevő hadak ebből az irányból érkeztek hazánkba, másrészt hogy a letelepedést követően a Szentföld elestéig ezeknek a lovagrendeknek a magyarországi házai élénk kapcsolatban álltak jeruzsálemi testvéreikkel, és a hozzájuk vezető zarándokút már Nándorfehérvárnál kilépett a Magyar Királyság területéről. Erdélyben, a Felvidéken, az Alföldön és a Bánságban ezért csak a XI. század végén, majd a későbbi évszázadok folyamán jelentek meg a rendházak a hozzájuk tartozó ispotályokkal együtt. A XI. század első évtizedeiben Pécsváradon, Pannonhalmán, Bakonybélén,

Esztergomban hozták létre az első kolostori kórházakat.² Kolozsvárott szintén a XI. század végén építették azt a xenodochiumot,³ amely azután egészen a XIX. század utolsó harmadáig folyamatosan fogadta a betegeket.⁴

Kora középkori xenodochium a franciaországi Beaune kolostorkórházában (ma múzeum)

Első orvosaink a bencések voltak, akik számára maga Szent Benedek írta elő regulájában a betegek ápolását (*cura infirmorum*). Anyakolostoruk, Monte Cassino elválaszthatatlan Constantinus Africanus (1020 kör. – 1087) nevétől, aki arab fordításai révén olyan híres orvo-

¹ Korbuly György: Egészségápolás, in Domanovszky Sándor – Ballanyi György – Mályusz Elemér – Szentpétery Imre – Varjú Elemér (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet. I. kötet. Ösműveltség és középkori kultúra, 1381–1382*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, é. n.

² Józsa László: A kórházi ápolás kialakulása a 11–14. századi Magyarországon, *Debreceni Szemle*, 2008/1. szám, 11.

³ Xenodochium (a gör. *xenosz* ‘idegen’ és *dekhomai* ‘befogad’ szavakból, forrás: Diós István – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*, XII. kötet, Budapest, Szent István Társulat, 2007.

⁴ Jakab Elek: *Kolozsvár története*, Kolozsvár, 1870, 303–310.

A pécsváradi apátok temploma

sok szellemi örökségét tette hozzáférhetővé a nyugati világ számára, mint Ali Abbas, Hippokratész, Galenus, Teophilosz, Philalactesz és Isaac Judaeus.⁵ A bencések 996-ban Pannonhalmán alapított első hazai monostorának szervezetét is a montecassinói anyakolostor mintájára alakították ki.⁶ A rend első itthoni ispotályát még Szent István királyunk alapította Pécsváradon 1002-ben. A kolostorral egybeépült kórház hamarosan vízvezetékkel is ellátták, szemben például a budavári palotával, amely-

⁵ Czagány István: Az európai orvos- és gyógyszerésztudomány feudalizmus kori befolyása a magyarországi orvoslásra, *Orvostörténeti Közlemények*, 1976/77. szám, 68.

⁶ Uo., 70.

nek első vízvezetéke csak évszázadokkal ezután, 1414–1416 között készült el.⁷ A pécsváradi kolostor személyzetéhez pedig 4 betegápoló és 6 fürdőszolga is tartozott.⁸

A kolostorok nagy részét éppen a betegápolás igénye miatt építették gyógyvíz- és termásvíz-források közvetlen közelében. Az utazás közben megbetegedett „vendégek” (*hospes*) elszállásolására utaló megfogalmazásokat találunk a lébényi, a pannonhalmi és a pécsváradi rendházakra vonatkozóan a XIII. század elejéről.⁹ Ezeknek a rendeknek a javára már nemcsak a király, hanem jómódú nemesek, sőt, vagyonos nemesasszonyok is szívesen adakoztak.¹⁰ A bencéseket hamarosan más ápolórendek is követték, így a XII. századtól betelepülő ciszterciák, a premontréiek, a karthausiak, a domonkos rendiek és a ferencesek.

A keresztes hadjáratok idején tevékenységükbe a szerzetesi regula alapján élő lovagrendek is bekapcsolódtak. Az Árpád-korban több keresztes lovagrend is foglalkozott betegápolással az ország területén, így a Szent Antal-, a Szentlélek-, a Szent János-, a hazai alapítású Szent István- és a Szent Lázár-lovagrendek, valamint valószínűleg a templomosok is. Ezek a keresztes lovagrendek a betegápolást is hivatásuknak tekintették, tehát ispotályosrendnek számítottak. Tevékenységükkel megerősödött a „domus hospitalis” betegápoló, gyógyító jellege.¹¹

⁷ Zolnay László: Buda középkori vízművei, *Történelmi Szemle*, 1961/1. szám, 34–37.

⁸ Korbuly: i. m., 359.

⁹ Somogyi Zoltán: A középkori Magyarország szegényügye, *Palaestra Cala Sanctiana, A Piaristák doktori értekezései az 1932. évtől*, 37. szám, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1941, 15.

¹⁰ Béli, Gábor: Women's Acquisition of Property during the Era of the Arpad Dynasty in Hungary (= A nők tulajdonszerzése a magyarországi Árpád-dinasztia korában) in Béli Gábor – Herger Csabáné – Peres Zsuzsanna (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok X.*, Pécs, Publikon Kiadó, 2009, 45.

¹¹ Falus Orsolya: *Ispotályos keresztes lovagrendek az Árpád-kori Magyarországon*, Pécs, IDRResearch Kft.–Publikon Kiadó, 33–34.

2. AZ ISPOTÁLYOS KERESZTES LOVAGRENDEKRŐL

A lovagi lét a középkor sajátos életformája volt. Nemesi címet és birtokot ugyanis lehetett örökölni, lovagságot azonban nem. Lovaggá azt avatták, aki azt kiérdemelte: harcban, ura szolgálatában, cselekedeteivel. Akit ura vagy uralkodója lovaggá ütött, bekerülhetett a nemesség sorába, függetlenül a származásától. A keresztény egyház a kezdetekben ezt a heterogén fegyveres társadalmi réteget még nem kezelte nemesként, hanem egységesen a „bellatores”, a hadakozók megnevezéssel illette őket, ám a későbbiek során, a kereszties hadjáratok megindításával szerepük az egyház számára is felértékelődött. A lovaggá válás a társadalom alsóbb rétegeiből való kiválás, a felemelkedés lehetősége volt, ahogyan az egyházi szolgálat is. A „miles” (chevalier, Ritter, lovag) szó hamarosan átvette a „bellatores” értelmét, és a lovagság eszménye intézményesült. Az egyház minden erejével a hadra fogható mozgósításán fáradozott a kereszties háborúk sikere érdekében, ezért maga is részt vett a lovagi eszmény, értékrend kialakításában. Ennek köszönhetően a született nemesség is elfogadta, és tagjai közé tartozónak ismerte el a szegényebb sorból közéjük emelkedett harcos lovagokat. Ez már csak azért sem volt nehéz, mivel értékrendjük megegyezett: a lovagiasság, a bátorság, a hírnévre, dicsőségre törekvés, az uralkodó iránti hűség és tisztelet összekapcsolta egymással a születéssel és a harccal megszerzett nemesség tagjait.

A világi lovagoktól, a „bellatores”-tól a kereszties lovagrendekig hosszú út vezetett. Valószínűleg az egyháznak az Isten békéje, a „pax Dei”, a „treuga Dei” biztosítására tett törekvéseivel összefüggésben, az egyház által támogatott testvérületek, confraternitások voltak a mozgalom kiindulópontjai. Az egyház által támogatott szentföldi zárandoklatok útját ugyanis védelmezni kellett, és ezt a

feladatot olyan világi testvérületek vállalták magukra, amelyek e célra már a XI. század elején létrejöttek. Az ilyen confraternitásokból később kialakult lovagrendek tagjai szerzetesi fogadalmat tettek, amelyben engedelmességet, szegénységet és szüzességet fogadtak. Természetesen ezalól is van kivétel, ugyanis a XIII. századi Parmában alapított „Krisztus lovagsága” tagjai nem tettek szüzességi fogadalmat, valamint a spanyol „Santiago Rend” tagjai közé házias rendtagokat is felvettek, akikről annyit követelt meg a regulájuk, hogy házasságuk megtartása mellett tartózkodjanak a testi kapcsolattól.¹²

Ezeket a testvérületeket a közös cél tartotta össze: biztonságos útviszonyokat, valamint szállást és ellátást biztosítani a zárandokoknak. Az ilyen lovagrendek közül emelkedtek ki azok, amelyeknek tevékenységi köre a megbetegedett utazók ápolásával is kiegészült. Őket nevezzük ispotályosoknak, azaz betegápoló rendeknek. Ennek az új közösségi formának a jellemzője a szemlélődő életet (vita contemplativa) élő szerzetesrendektől eltérően a tevékeny élet (vita activa), s az annak keretein belül elérni szándékozott életszentség. Életmódjuk és ordójuk ennek megfelelően eltért a szerzetesek és kanonokok rendjeitől. Nem vállalhatták a leélődő élet helye állandóságának elvét sem (stabilitas loci), hiszen harcos életmódjuk állandó mobilitásra készítette őket. A legfontosabb eltérés azonban, ami az addigra már kialakult szerzetesi közösségektől megkülönböztette az új kereszties lovagrendeket, az volt, hogy a lovagok szigorú rendi hierarchiában éltek, szemben az egyenrangú szerzetes barátokkal. A lovagrendekben a rendi státus három formáját alakították ki: lovagok (mi-

¹² Hunyadi Zsolt – Pósan László: *Krisztus katonái. A középkori lovagrendek*, Debrecen, Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., 15.

lites), szolgáló testvérek (servientes) és felszentelt papok vagy káplánok (presbyteri vagy capellani). A szolgáló testvérek csoportját nehéz megkülönböztetni a fizetett szolgálókéttól, akik azonban nem tartoztak a rend saját joghatósága, „iurisdictionis”-ja alá. A lovagrendek abban is eltértek a szerzetesiektől, hogy nem fogadtak el a hívektől gyermekobrációt gyermekfelajánlást, sőt, a noviciátus jelölti intézményt is csak erősen korlátozott formában működtették. A Szentföldön ugyanis igen gyakran szenvedtek jelentős embervesztéseket, amelyet rövid időn belül pótolniuk kellett. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a rendek, és közülük elsősorban is az ispotályosok ne fogadtak volna be a rendházaikba árva gyermekeket. A johanniták például sok helyen neveltek árvákat, ám nem az utánpótlás volt ezzel a küldetésük, hiszen közülük éppen olyan arányban kerültek ki rendtagok, mint a kívülről jelentkezők közül. Ennek oka részben vagyoni volt: a rendbe lépő új tag vagy a családja adományokat adott a rendház számára, s árva gyermek esetében nem remélhettek ilyet. A lovagrendekhez lazább kötéssel kapcsolódtak az adományozók, a „donatus”-ok is.

Az adományok lehettek egyösszegűek, vagy évenkénti rendszerességűek, pénzbeliek, birtok-, vagy egyéb ingó-adományok. Ellentételezéseként a konvent imádkozott és miséket tartott az adományozók, illetve családjuk egészségéért, lelki üdvéért. Sokakat közülük a rend temetőjében helyeztek haláluk után végső nyugalomra. A támogatók másik csoportját a csatlakozott tagok, a „confrateres” alkották, akik rendszerint életük során egyetlen nagyobb adományt juttattak a lovagrend részére, méghozzá abból a célból, hogy kívánságuk szerint, legkésőbb azonban halálukban a rend tagjaivá válhassanak. Nevüket az adomány nagyságával együtt a *Liber confratrum*-ban (Testvérek könyve) rögzítették. Nem egyszerű feladat megkülönböztetni egymástól az

egyszeri adományt tevő donatust a confratertől. Az bizonyos azonban, hogy a confrateres – a donatusokkal ellentétben – engedelmisségi fogadalmat tettek, ezért jogosulttá váltak például arra is, hogy a rendtagokkal együtt étkezessenek. Olyan eset is előfordult, hogy a confrater később a rend teljes jogú tagjává vált, természetesen kizárólag akkor, ha nem volt házasság. Rendelkezünk adattal olyan templomos confrateresekről, akik a rendtagokkal együtt éltek. A johannita statútumok 1239-től tartalmaztak olyan rendelkezéseket is, amely kifejezetten a confrateres részére írták elő, hogy „septaine” (heti egy böjttel töltött elzárás, esetenként veszőzéssel, korbácsolással) terhe mellett kötelesek megjelenni minden rendtag temetésén, hacsak hivatalból máshová nem rendelték őket.¹³ Azt is tudjuk, hogy confrater nemcsak világi személy lehetett, hanem másik szerzetesi közösség tagja is. Így fordulhatott elő 1358-ban, hogy magyar johanniták egy bencés szerzetesvettek fel confrateri státusba.¹⁴ A confratereség jogintézménye a lovagrendek újításainak fontos eleme volt, és előrevetítette a nonprofit szervezetek „pártoló tagságának” lehetőségét a vagyongyűjtés, valamint a szervezet erejének, támogatottságának növelése céljából.

A lovagrendek adminisztratív és gazdasági alapegységei a rendházak (*domus*) voltak, a hozzájuk tartozó birtokokkal (*camera, membrum*). Több rendház élén állt a „preceptor” (*commendator, Komtur*). Olyan eset is előfordulhatott, hogy preceptorium rendházak nélkül működött, amikor ispotályos rendek egy szervezeti egységben rendház nélkül több ispotályt (*hospicium, hospitale*) működtettek a hozzájuk tartozó birtokokkal együtt. A preceptorokat a rendek generális káptalanjai vagy maga a rend

¹³ Uo., 18.

¹⁴ Uo., 18.

nagymestere nevezte ki. A preceptóriumokat tartományok, perjelségek (*prioratus*), illetve Landkomturóságok fogták össze. A XIII. század második felétől kezdődően egy-egy nagyobb terület perjelségeit „nyelvek” (*linguae*) szerint szervezték meg.¹⁵

A lovagrendek működését is a szigorú hierarchia szabályai határozták meg. A konventek tagjai általában heti egy alkalommal, vasárnaponként gyűltek össze, hogy a meghatározott liturgikus keretek között káptalant tartsanak a rendház aktuális ügyeinek megtárgyalása céljából. Tartományi káptalant – melyen a rendházak vezetői ülészetek – általában évenként hívtak össze a tartományi mester, avagy a perjel vezetésével, jellemzően a tartomány valamely jeles szentjének ünnepnapjára. A legfőbb döntéshozó szervek a ciszterci mintára létrehozott generális káptalanok voltak, ahol a tartományok vezetői, továbbá a delegált tagok jelentek meg, és amely leggyakrabban évente ült össze a központi házakban. A tartományok előljárói ilyenkor szolgáltatták be adójukat, jogorvoslatot kértek rendtartományuk ügyes-bajos dolgaiban, és megválasztották a rendi tisztviselőket. A rendek élén a nagymester állt, akit nagyobb, pápai bullával megerősített lovagrendek esetén a pápa, egyebekben az uralkodó jóváhagyásával erősített meg a generális káptalan. A nagymester megválasztása minden esetben egy kizárólag erre a tisztségre kijelölt testület joga volt. Ez általában tizenhárom idős, tapasztalt tagból állt. A templomosok és a német lovagok például nyolc lovagot, négy szolgáló testvért és egy felszentelt káplánt delegáltak a „tizenhármak” (*prudhommes*) testületébe.¹⁶

A nagymestert kizárólag a lovagok közül választhatták. Közvetlen helyettesei a seneschal (francia területen: „baili” vagy „bailiff”, a szlavón rendtartományokban: „stołnik”,

angolul: „steward”)¹⁷ és a marshall voltak. A nagymestert távollétében a templomosok és a johanniták rendjében a nagypreceptor helyettesítette. A templomos rendben a XII. századtól ezt a pozíciót teljesen átvette a seneschal, aki a Jeruzsálemi Királyság preceptorának is helyébe lépett. A templomos rend esetében az európai rendházak vizitációját és vezetését a „magister cismarinis”, a „tengeren innen mester” látta el.¹⁸ A marshall minden lovagrendben a rend katonai parancsnoka volt. A „thesauraris” (kincstárnok) a pénzügyeket intézte, a „draperarius” az öltözékekről gondoskodott. Az egyes lovagrendek a fentiekén túlmenően saját, csak náluk megjelenő tisztségeket is alkottak. A johannitáknál például megjelent a nagyperjel (*magnus prior*) a rend káplánjainak vezetőjeként, mellette az ispotályos mester (*hospitalarius*) az ispotályok működését felügyelte. A XIII. századtól kezdődően a johannita rendben feltűnt az admirális (*admiratus*) tisztsége is.¹⁹

A lovagrendek sikerüket azonban nem kizárólag hierarchikusan felépített, szigorú szervezetüknek köszönhették, hanem az „exemptio” intézményének is, vagyis a lovagrendek közvetlenül a pápa joghatósága alatt álltak. Ez nem jelentette természetesen azt, hogy a pápa irányította volna ezeket a szervezeteket. Időről időre beleszólt ugyan a nagymester megválasztásába, vagy javaslatokat tett a rendi szabályzatok vonatkozásában, esetenként kibocsátott egyegy állásfoglalást is, decretalis formájában. A pápai támogatás azt jelentette, hogy a lovagrendek preceptóriumait mentesítette az egyházi tizedfizetés kötelezettsége alól. A kezdetben teljes körű tizedfizetés alóli mentességet a XII. század közepén IV. Adorján pápa (1154–1159) a „labores” és a „novalia” tizedekre korlátozta. Az előbbi

¹⁷ Cantor, Norman Frank: *The Civilization of the Middle Ages* (= A középkor civilizációja), New York, Harper Collins Publishers, 1993, 412.

¹⁸ Hunyadi–Pósán: i. m., 21.

¹⁹ Uo., 21.

¹⁵ Uo., 20.

¹⁶ Uo., 20–21.

azon birtokok tizedét jelentette, ahol a lovagrend tagjai maguk termeltek, míg az utóbbi a termelésbe újonnan bevont, frissen feltört mezőgazdasági területek termésének tizedére vonatkozott. A „jogász pápaként” is emlegett III. Sándor pápa (1159–1181) ezt a korlátozást később feloldotta. Az 1123-as lateráni zsinaton a 19. kánon keretében III. Ince pápa (1198–1216) kezdeményezésére a korlátozást ismét bevezették, de azzal, hogy a „labores” alóli tizedmentesség kizárólag az 1215 előtt megszerzett földekre vonatkozik. A „novalia”-kedvezmény a mai „zöld mezős” beruházások világi adókedvezményeiben nyert új értelmet, de a civil szervezetek adókedvezményei is emlékeztetnek a keresztes lovagrendeknek az egyházi adó alóli teljes, vagy részleges mentességére.

Nagy jelentőségű kedvezményt jelentett a lovagrendek számára a szabad templomépítés joga. A rendeknek az adott egyházmegye területén ugyanis nem volt szükséges a püspök engedélyét kérniük ahhoz, hogy eldöntsék, hol szeretnének újabb preceptóriumot létesíteni. Ezzel függ össze a szabad káplánválasztás joga is, hiszen a megyéspüspök jogait csorbítva maguk dönthették el, hogy templomaikban ki hirdethet igét, és szolgáltathat ki szentségeket. Ide tartozik a temetés joga is, hiszen azzal, hogy rendházaik temetőiben joguk volt temetni, megfosztották a megyéspüspököket ezektől a bevételektől. A lovagrendi templomokban interdictumok (egyházi tilalmak) idején is kiszolgáltathatták a szentségeket. Ilyenkor azonban a templomajtónak zárva kellett lennie, és a harangok sem szólhattak.

3. SZENT ISTVÁN ESZTERGOMI KERESZTESEINEK RENDJÉRŐL

Az 1970-es évek elején „fedezte” fel a történetírás a stefanitákat, Szent István király ispotályos kereszteseinek kanonokrendjét, amelyet II. Géza király alapított az 1150-es években Szent István király tiszteletére, az ekkor már működő európai lovagrendek mintájára.

1959-ben egy Duna-kanyari régészeti terepbejárás alkalmával a Borjúmező melletti árvédelmi töltéstől déli és délnyugati irányban, a táti út mindkét oldalán húzódó alacsony dombhátakon mintegy 400-600 méter hosszúságban XI–XV. századi edénytöredékeket találtak, melyek egy nagyobb kiterjedésű középkori település helyét jelezték.²⁰

²⁰ Torma István (szerk.): Komárom megye régészeti topográfiája: Esztergom és a dorogi járás, in *Magyarország régészeti topográfiája*, V. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 182; Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis: <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/22183> (Letöltés ideje: 2020. 09. 07.)

A területen még 1913-ban egy ásatásnál sírok is kerültek elő. Ezeket Sinka Ferenc Pál a lázárlovagok temetőjével azonosította.²¹ A kőlapokkal fedett sírok valóban Árpád-kori templom körüli temetőre utalnak, ám a Szent Lázár-konvent feltételezett helyétől mintegy 500 méterre helyezkednek el, ezért valószínűleg nem tartozhattak annak a temetőjéhez. A temetkezőhely, valamint a fent említett településnyomok az Árpád-kori Szentistván (*possessio seu villa sancti Stephani*) településsel azonosíthatók,²² amelynek írott emlékét csupán egyetlen 1272. évi határjáró oklevél tartalmából ismerhetjük.²³ Az oklevél tanúsága szerint Szentistván a szentkirályi keresztetek birtoka,

²¹ Sinka Ferenc Pál: A jánoslovagok temploma és rendháza Esztergom mellett, *Esztergom Évlapjai*, 1926, 25–39.

²² Torma: i. m., 182.

²³ Knauz, Nándor (szerk.): *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, I–II. kötet, 1874–1882 (= MSI), 599–601.

Egy keleti tájolású térkép részlete Esztergom szabad királyi várossal és az ekkor még két szigetből álló Primás-sziget, a Kender-földek, a Curia és a Borjúmező

amely Szentistvánkirály és Szentpál között fekszik. Ezt az oklevelet maguk a szentkirályi keresztesek állították ki. Kiderül belőle az is, hogy abban az időben két Szentistván nevű helység létezett, amelyek közül az oklevélben jelzett birtok az azonos tulajdonos és a földrajzi közelség miatt a későbbiekben egybeolvadt Szentkirállyal: „[...] *ab altera [...] parte [...] metis possessionum ecclesie nostre, videlicet sancti Stephani, prope villam sancti Pauli, ac Sancti Stephani regis et terre, Byeles vocate* [...]”²⁴ Az egyes régészeti lelőhelyek védetté nyilvánításáról, illetőleg régészeti védőövezet kijelöléséről szóló 17/2004. (VIII. 27.) NKÖM-rendelet 8. § (1) és (2) bekezdései – a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény 15. § (1)–(2) bekezdései alapján – védetté nyilvánították az Esztergom, Szentgyörgymező-Dunapart lelőhelyen azonosított őskori és Árpád-kori települést, valamint az Esztergom-Szentkirály lelőhelyen azonosított Árpád-kori

²⁴ MSII., 599.

A védett területek sötéttel jelezve Esztergom térképén: é. sz. 47° 46' 23", k. b. 18° 42' 57"

templomot, késő középkori sáncot, XI–XII. századi és törökkori sírokat, továbbá a II. Géza király által alapított stefanita lovagrend kolostorának és templomának maradványait. A régészeti védelem célja a föld felszíne alatt rejlő régészeti értékek megőrzése és kutathatóságuk biztosítása.

A nem a stefanita rend anyakonventjének helyeként számon tartott másik Szentkirály község feltehetően a korábbi Széplak volt, amelyet II. Géza király szintén a stefanitáknak adott. Ezt hívták azután Szentistvánnak. A dunai révnél feküdt, a folyó jobb partján. A faluval átellenben, a Duna északi partján volt Szép (Seep), az érsek birtoka, amely nevét Széplakról kapta. II. Endre király 1215-ben elrendelte, hogy az érsek és a keresztesek közösen alkalmazzanak révészeket, és az ott átkelő kereskedőket kényszerítsék rá, hogy térjenek be a városba, és fizessenek vámot a káptalannak.²⁵

²⁵ MSII., 207; Szentpétery Imre: *Az Árpád-kori királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I. kötet, Budapest, 1930., 102. reg.; Györffy György:

Szentkirály (régii nevén Abony, Obon, S. Rex) eredetileg királyi birtok volt, amely egyházigazgatásilag a veszprémi püspökség területéhez tartozott. Templomát a XIII–XIV. században többször említik.²⁶ A falu II. Géza király adományaként került a keresztetek tulajdonába. Ettől kezdve neveztek konventjük védőszentjéről Szent István király falvának, illetve Szentkirálynak (*villa Sancti Stephani Regis; villa Sancti regis; Zent Király; Zentb-Kyral; Szen Király*).²⁷ A település a stefaniták dunai kikötője volt, ahol 1181-ben 12 hajót említenek. A Kis-Dunánál fekvő területet még ma is Szentkirályrétnek nevezik. Ezen a helyen állt a rend 1150 táján alapított és körülbelül 1440-ig birtokolt anyakonventje.²⁸

A tatárjárásig Esztergom sokkal nagyobb kiterjedésű volt, mint a mai város. Az egykori Szentkirályi területe ma már lakatlan, nevét csak a Szentkirály-dűlő őrzi. E dűlőnek a Duna-parti részén kisebb domb emelkedett, amelyet a hagyomány templomhelynek tartott. 1895–96-ban Némethy Lajos régész végzett ásásokat ezen a romterületen. Beszámolói nyomán tudjuk, hogy az Árpád-korban egy előcsarnokkal, nyugati homlokzatán két toronnyal ellátott, 20 méter széles, 36 méter hosszú háromhajós bazilika állt itt. Ebben a templomban újjította meg II. Endre király 1133-ban a beregi egyezményt.

Ezeket a középkori romokat a történetírás sokáig a johannita lovagokkal azonosnak tartott Esztergom-szent-

királyi keresztetek Szent István királyról elnevezett templomának, konventjének és ispotályának („*conventus Cruciferum domus hospitalis Ecclesiae Sancti Stephani Regis de Strigonio*”) maradványaiként emlegette. A XX. század második felének tudományos eredménye annak bebizonyítása, hogy az esztergomi „stefanita” ispotályos keresztetek nem azonosak a johannitákkal, hanem önálló kanonokrendként működtek II. Géza király idejéről. A magyar középkorral foglalkozó szakirodalomban az elkülönült stefanita rendről csak az 1970-es évek óta olvashatunk. Györffy György kutatásai nyomán ekkortól eredeti oklevelek tartalma alapján megismerhető a rend története is.

Györffy az oklevelek „intitulációit” (a levéladó megnevezése) elemezve mutatott rá arra a tényre, hogy a „*cruciferi sancti refis Stephani de Strigonio*” okleveleiben soha nem szerepelt Szent Jánosra vagy a Jeruzsálem városára történő utalás, mint a johannitáknál.

Az Esztergom-szentkirályi keresztetek különálló ispotályos kanonokrendi kongregációként jöttek létre, és működtek egészen a XVI. századig.²⁹ A konventet Fuxhoffer Demjén a múlt századi városi kórház helyén, a Szent Tamás-hegy déli lábánál kereste,³⁰ valódi fekvését azonban Knauz Nándor állapította meg.³¹ A konventet Boltzszár Ágoston szerint 1150 táján, Reiszig Ede álláspontja szerint 1147–1151 között alapították.

Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III., 3. kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 281, 311.

²⁶ *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* (= MREV) Series I., Budapest, Szent István Társulat, 1885, II. 16, 20, 21, 49, 50, 379, IV. 320–322.

²⁷ Torma: i. m., 183.

²⁸ Boroviczeny Károly-György: *Cruciferi Sancti Regis Stefani. Tanulmányok a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéről, Orvostörténeti Közlemények*, 1991–92, 26, 133–140; Györffy: i. m., 2–211, 213–217, 277–282.

²⁹ Mezey László: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban, in Kralovánszky Alán – Fitz Jenő (szerk.): *Székesfehérvár Évszázadai*, II. kötet, Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1972, 31; Györffy György: Budapest története az Árpád-korban, in Horváth Miklós et. al. (szerk.): *Budapest története*, I. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 272, 315, 345.

³⁰ Torma: i. m., V. kötet, 186.

³¹ Knauz Nándor: A jánoslovagok Esztergomban, *Magyar Sion*, 1867/3. szám, 641–665.

4. A STEFANITA REND ALAPÍTÁSÁRÓL ÉS MŰKÖDÉSÉRŐL

Az 1147-es kezdő időpont lényegében egybeesik a keresztetes szerzetes- és lovagrendek magyarországi megjelenésével. 1147 nyarán a második keresztetes háborúba induló hadak ugyanis hazánkon vonultak át VII. Lajos francia király vezetése alatt, aki annyira jó viszonyt alakított ki II. Géza királlyal, hogy gyermekének a keresztapja lett. Az átvonuló keresztetek között számos templomos és johannita lovas is volt, akik ekkor megismerték Magyarországot, majd rendtartományokat is létesítettek nálunk. Feltehetően az átvonuló keresztetek hatására és mintájára szervezte meg II. Géza a stefaníták rendjét. A Szent István Lovagrend eredeti neve tehát „Cruciferi Sancti Stephani Regis”, vagyis Szent István Király Keresztes Lovagjai.³² Az elnevezés visszavezet Szent István királyhoz, aki 1017 és 1018 folyamán Jeruzsálemben zarándokházakat, ispotályokat alapított, és ezeket birtokokkal is ellátta. 1135-ben egy Petronilla nevű magyar hölgy szintén vásárolt két szomszédos házat 400 bizánci aranyért Jeruzsálemben ispotály céljára. Az adásvételt tanúsítók között három magyar is volt: Kozma remete és annak társa, Bonifác, valamint Symeon magyar főesperes. Az e házak és II. Géza király alapítása közötti összefüggést a szakirodalom feltételezi ugyan, de nem látja bizonyítottnak.

1187. március 26-án – miután Jeruzsálem véglegesen elesett – III. Orbán pápa a „Religiosa loca” kezdetű bullájával erősítette meg a rendet, és kiváltságokkal, mentességekkel (*exemptio*) látta el.

Az oklevélből egyértelműen kiderül, hogy a rendet II. Géza király alapította: „*Geyza quondam rex Hungarorum Jerosolimis, sicut in eius scripto autentico continetur,*

III. Orbán pápa

♦ Az esztergomi Szent István-ispotály pecsétje, 1258

³² Falus Orsolya: Szent István esztergomi kereszteseinek rendje: a stefaníták, *Jogtörténeti Szemle*, 2013/1. szám, 38–43.

A karcsai egykor stefanita, ma református templom délkeleti homlokzata

ecclesiam in honorem sancti stephani regis fecisset de suis et suorum principum elemosinis pietatis intuitu construi et domum etiam Hospitalem, copiosam terram ad construendas domos et ad preparandas officinas necessarias strignij contulisset...” A pápai bulla eredetije az esztergomi Prímási Levéltárban található.³³

Az alapító okirattal a stefaniták részére biztosított mentességek legfontosabbika, hogy közvetlenül a pápa alá tartoztak, tehát helyben mentesültek az egyházi tized megfizetése alól. A stefaniták a Szentszék részére fizettek évente adót. A csak a pápától függő egyházakat felsoroló *Liber Censuum*-ban, az Apostoli Kamara hivatalos adókönyvében az 1192. évben Magyarországról a székesfehérvári johannita konvent, az esztergomi stefanita ispotály

és a somogyvári francia apátság szerepel. Az adó mértéke évente egy bizánci arany volt.³⁴

A stefaniták a Hippói Szent Ágoston-féle regulát követték. Rendfőnökük az esztergomi rendház vezetője, egyben az ispotály rektora és vezetője, valamint később a budafelhévízi ház perjele is volt. Felhévíz (Forum Geysa, Hévíz, Budafelhévíz, Calida aqua) Budán, a mai Margit híd budai hídfőjénél feküdt. Eredetileg vásárhely volt, amelyet valószínűleg I. Géza király (1074–1077) alapított. Ezért nevezték először Gézavásárának. A stefaniták rendházának alapítása után Calida aquae néven 1245-ben már önálló perjelségként tartják nyilván. Fennállása ebben a formában oklevelek alapján 1439-ig mutatható ki. A felhévízi konvent elemi iskolát is tartott fenn. A budafelhévízi ház legrégibb, az Országos Levéltárban fennmaradt hiteleshelyi oklevele 1278-ban, az utolsó 1348-ban kelt.³⁵

A rend nemcsak Magyarországon, de a Szentföldön is tartott fenn ispotályt, egészen Akkon elestéig, 1291-ig. Jeruzsálem újbóli, immár végleges elvesztésével a többi ispotályos kereszties lovagrend anyaházához hasonlóan a jeruzsálemi magyar ispotály is elveszett. A rend azonban a szentföldi ápoló-segítő tevékenység megszüntetése után is működött még. Míg a johanniták központjukat Rhodosra, majd Máltára helyezték át, a stefaniták anyaháza természetszerűleg az esztergomi központi ház maradt. A rend virágzott, filiái szaporodtak. A stefanitáké volt a bodrogközi Karcsán a rend ottani temploma is, amely máig megmaradt.

A renchez tartozott Torda is, ezért bizonyosan a „cru-ciferi”-ről kapta a nevét a Torda melletti Keresztes-mező.

³³ MSII. 132–133; Szentpétery: i. m., I. kötet, 100. reg.

³⁴ Boroviczény, i. m., 9.

³⁵ Boroviczény, i. m., 22–23.

A rend feladata volt hosszú időn át az al-dunai flotta működtetése és a déli határ dunai felvigyázása is.³⁷

Az esztergomi és a felhévi házak történetét Knauz,³⁸ Némethy³⁹ és Reiszig⁴⁰ részletesen feldolgozták. Csúpan abban tévedtek, hogy a stefanitákat a johannitákhoz so-

rolták, forráskutatásaik eredményeként levont további következtetéseik azonban helytállóak.⁴¹

A stefaniták házai a XV. század közepén átalakultak világi káptalanokká, amelyeknek már nem voltak kórházi funkcióik.⁴²

5. A STEFANITÁK OKLEVELEIRŐL ÉS A REND MEGSZŰNÉSÉRŐL

Az ispotályok működtetése mellett hiteleshelyként is fontos szerepet töltött be a stefaniták esztergomi és budafelhévi konventje. Erről számtalan itt kiállított oklevél tanúskodik.⁴² Boroviczény Károly-György 49 darab, a stefaniták hiteleshelyei – az esztergomi és a budafelhévi házaik – által kiállított oklevél intulációjának és inscripcióinak – címzésének – elemzése kapcsán bizonyítja a rend szerepét és helyét a korabeli oklevélkiadás terén.⁴³

Boroviczény Károly-György az általa feldolgozott és kiértékelt stefanita oklevelek időrendi eloszlása⁴⁴ alapján észlelte, hogy azok száma a XIV. század közepe után alaposan megfogyatkozott. Ennek – álláspontja szerint – az lehet a magyarázata, hogy Nagy Lajos király (1342–1382)

elvette a hiteleshelyi pecsétjüket, és nem állíthattak ki többé közhitelű okleveleket. A szerző álláspontja szerint ennek az intézkedésnek oka az 1347–49-es nagy pestisjárvánnyal lehet összefüggésben, mivel ennek következtében néhány konvent és káptalan létszáma az előírt 8 fő alá csökkent.⁴⁵

Az Aranybulla rekonstrukciója az Országgyűlési Múzeumban⁴⁶

³⁶ www.stefanitalovagrend.communio.hu (Letöltés ideje: 2020. 09. 08.)

³⁷ Knauz Nándor: Az esztergomi szerzetesek története, in *Pauli Szent Vince lányai meghonosítva Esztergomban Nagykéri Scitovszky János bíbornok érsek által 1865. évben, Esztergom, Horák Egyed nyomdája, 1865, 23, 43–44, 49–59.*

³⁸ Némethy: i. m., 33–54, 114–118.

³⁹ Reiszig: i. m., 42.

⁴⁰ Boroviczény: i. m., 28.

⁴¹ Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 22. szám, 260.

⁴² Knauz, 1865: i. m., 23, 43–44, 49–59.

⁴³ Boroviczény: i. m., 10–13.

⁴⁴ Boroviczény: i. m., 28–30, 32.

⁴⁵ Falus, 2012: i. m., 99–106.

⁴⁶ Fotó: Bencze-Kovács György (OGYM) forrás: <https://www.parlament.hu/web/orszaggyulesi-muzeum/kozepkor-aranybulla> (Letöltés ideje: 2020. 09. 08.)

Ispotályos lovag gyógyszeresedénnyel a XIII. században a budafelnehévi rendház pecsétjén

A stefaniták történetének első évtizedeiről kevés információ áll rendelkezésünkre, aminek oka a korabeli írástudatlanság. Valószínűleg az esztergomi és a jeruzsálemi ispotályok működtetése volt a fő tevékenységük, majd Jeruzsálem eleste után a rendházuk Akkonba költöztetését kellett körültekintően megszervezniük. A XIII. század volt a rend fénykora. Tekintélyük ékes bizonyítéka, hogy az Aranybulla (1222) második példányát a 34. cikkely értelmében a szentkirályi kereszteseknél helyezték letétbe.⁴⁷

1230-ban a pannonhalmi apátság és a veszprémi káptalan közötti perben „[...] *apud Hospitali sancti Regis in Strigonio in Capella s Alexii*” hoznak ítéletet.⁴⁸

Amikor II. Endre király a Jakab pápai preláttal 1233. augusztus 20-án megkötött beregi egyezményt fiaival együtt újból megismételte, írásba foglalta, és aranypecsét-

jével ellátta, az országnagyok jelenlétében azt ünnepélyesen a stefaniták konventjében hirdette ki.⁴⁹ A stefaniták rendházában megújított egyezményt („[...] *Acta sunt hec in hospitali Cruciferorum sancti Regis de Strigonio* [...]”) a esztergomi Prímási Levéltárban őrzik,⁵⁰ csakúgy, mint a beregi egyezmény eredeti példányát.⁵¹ 1238-ban IV. Béla király oklevele említi, hogy a nagyanyja, Anna királyné parancsára épített esztergomi közfürdő az esztergomi keresztetek tulajdona.⁵²

A stefaniták a többi lovagrenddel együtt részt vettek az 1241-es muhi csatában is, bizonyára súlyos veszteségeket szenvedve. A tatárjárást mégis sikeresen vészelte át a rend, hiszen, amikor IV. Béla Budára tette át a székhelyét, a stefaniták az alapításuk óta meglévő felnehévi templomuk mellé rendházat is építettek, valószínűleg politikai okból, hogy a királyi udvar szomszédságában legyen képviselőjük. A budafelnehévi rendházat először 1248-ban említi pápai bulla.⁵³

Egy 1254. május 27-én kelt oklevél⁵⁴ szerint IV. Béla király az esztergomi stefanita ház hiteleshelyét bízta meg egy birtokperben történő tanúskodással. A tényállás szerint Bálint fia Györgynek Vngyeny faluban lévő földjét a király visszavette, mivel Györgyöt lopás büntette miatt akasztófára („*qui ob crimen furti suspendio patibuli uitain finiuit*”) és vagyonvesztésre ítélték. A király a birtokot a premontreiek nyúlzigeti Szent Mihály monostorának adományozta („*Ecclesie Sancti Michaelis site in insula nostra Budensi, in qua fratres Ordinis Premonstratensis com-*

⁴⁷ Nagy Gyula: Az árpádházi királyok alatt alkotott törvények (1000–1301). Fordította és jegyzetekkel ellátta: Nagy Gyula. Magyarzatokkal és utalásokkal kíséri: Dr. Márkus Dezső, in *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1526. Törvénycikkek*, Budapest, Franklin. (Grill K.), 1899, 142–143.

⁴⁸ MSI I. 307.

⁴⁹ Boroviczény: i. m., 29.

⁵⁰ MSI I. 297.

⁵¹ Uo., 282–297.

⁵² Uo., 326; Knauz, 1865: i. m., 37.

⁵³ Boroviczény: i. m., 30.

⁵⁴ Wenzel Gusztáv (szerk.): *Árpádkori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus I–XII.* (= ÁÚO) VII. kötet, Pest, Eggenberger Ferdinánd Akadémiai Kiadó, 1860–1874, 244.

morantur, contulissemus perpetuo possidendam). Az Apornembéli Aba azonban a mondott testvéreket beperelte, arra hivatkozással, hogy a föld hitbér címén az anyósát illeti („*Aba de genere Opovr dictos fratres traxit in causam, dicens iam dictam terram ad socrum suam racione dotis pertinere*”). Csakhogy a felperes semmit nem bizonyított, ezért elegendő lett volna az akkori eljárásjog szerint örök hallgatásra („*silencium perpetuum*”) ítélni a felperest – mai kifejezéssel: a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül elutasítani. A király azonban – valószínűleg az alperes egyházi személyére tekintettel – rábízta az ügy kivizsgálását Jakab testvérre, az esztergomi ispotályos ház mesterére („*Jacobi Magistri Domus Hospitalis Sancti Regis de Strigonio*”). Az ítélet szerint a király a birtokot örök megerősítésre a premontreieknek adományozta, és ezt pecsétjével erősítette meg.

A stefaniták határozottságát bizonyítja egyik nevezetes perük is. 1294-ben a stefaniták lerombolták az egykori Abony Szent Andrásról elnevezett templomát Szentkirály községben. A rombolás azért történt, mert a rend tizedszedési jogvitába keveredett a veszprémi püspökséggel. Abony-Szentkirály ugyanis a veszprémi püspökség területén feküdt. Benedek veszprémi püspök kérésére VIII. Bonifác pápa (1295–1303) a zirci apátot bízta meg az ügy kivizsgálásával és az ítélet meghozatalával. 1328-ban a stefanitákat fellebbezésük ellenére kiközösítette az egyház a templom lerombolása miatt, amit az apát rendeletére az esztergomi plébános hirdetett ki. A peres felek végül 1329. augusztus 19-én egyeztek meg, amikor Henrik veszprémi püspök és királyi kancellár Jakab esztergomi stefanita mesterrel a csanádi püspök előtt békélt meg.⁵⁵ Az egyezségi oklevél a lerombolt templomot „[...] *ecclesia [...] sancti Andree circa*

eandem villam sancti regis Stephani quondam existencium, iam diruta et destructa” említi.⁵⁶

A johannita rend történetének feldolgozása során a rend Zirc környéki peres iratainak tanulmányozásakor Horváth Konstantin ciszterci szerzetes kutató oklevéltárában⁵⁷ találtam rá a perrel kapcsolatos iratok között két oklevélre. Az egyik 1295. július 28-án kelt. Tartalma alapján VIII. Bonifác pápa a zirci apátot küldi ki a veszprémi püspök és a Jánoslovagok közt a Szent-András-egyház elpusztítása miatt támadt perben bírónak (MREV II. 16. k. KMS II. 373). A másikat 1296. május 25-én állították ki. Ebben Jakab zirci apát az esztergomi Jánoslovagokat kiközösíti a Szent-András-egyház lerombolása miatt (FCD IX/7. 718–720). Boroviczényi Károly-György kutatásai nyomán immár megállapítható, hogy az oklevelekben szereplő lovagok valójában nem a „jánoslovagok”, hanem az esztergomi stefaniták voltak. A tizedszedés jogával a stefaniták azonban nem mentek sokra, hiszen a templom valószínűleg nem épült újjá. Ezt erősíti a tény, hogy temetőjéből XII–XIII. századinál későbbi leletek nem kerültek elő az ásatások során.⁵⁸

Az esztergomi stefanita rendház utolsó ismert hiteleshelyi oklevelét 1353-ban adta ki. Az a legkésőbbi keltezésű ismert oklevél, amely a stefanitákat említi, 1439. január 13. napján kelt. Az okirat – amelyet Báthori István országbíró állította ki Budán – a kakati és a szentkirályi vám ügyeit rendezte a stefaniták és az esztergomi káptalan között.

⁵⁶ MSI III. 317–318.

⁵⁷ Horváth Konstantin: *Zirc története*, Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 1930.

⁵⁸ Esztergomi Balassa Bálint Múzeum Adattára, Horváth István telepbejárási, leletmentési jegyzetei, 2–24. füzet, 1963–1972. 1. sz. füzet: 3, in Torma: i. m., V. kötet, 185.

⁵⁵ Boroviczényi: i. m., 36.

A mohácsi csata után megszűnt a rend működése. Az érsekségnek sikerült Nagyszombatba menekítenie minden esztergomi okiratot, köztük a stefanitákra vonatkozó do-

kumentumokat is. Ezért maradt fenn az érseki levéltárban a mai napig III. Orbán pápa eredeti bullája is, amely azonban a tatárjárás során kissé megsérült.

6. A MAGYAR KIRÁLYI SZENT ISTVÁN-RENDRŐL

1764. május 5-én Mária Terézia magyar királynő (1741–1780) megalapította a Magyar Királyi Szent István-rendet (ném. *Königlich Ungarischer Sankt Stephans-Orden*, lat. *Insignis Ordo Sancti Stephani Regis Hungariae Apostolici*). Nagymestere a mindenkori magyar király, prelátusa a mindenkori esztergomi érsek volt. A rend tagjai, akiket a király jelölt ki, Szent István király tiszteletére, valamint a haza és az uralkodó különös szolgálatára kötelezték magukat. 1764–1918 és 1938–44 között adományozták a rend 3 osztályát: a nagykeresztet, a középkeresztet és a kiskeresztet, amely a legmagasabb polgári kitüntetés volt hazánkban 1918-ig.⁵⁹ A nagymesteri tisztséget 1938-ban Horthy Miklós kormányzó vette át. A rendet 1946-ban szüntették meg.

A Szent István-rend jelvényei

⁵⁹ MKL.

Nincsen arra vonatkozó adatunk, hogy Mária Terézia mennyire ismerte a stefaniták történetét, valamint hogy a kitüntetés alapításával a rendet kívánta-e kifejezetten megújítani. A kérdésre nemleges választ ad Boroviczény Károly-György, amikor párhuzamot von tanulmányában a porosz király által adományozott johannita kereszt, valamint a Szent István-rend között, jelezvén, hogy a kitüntetés átvétele nyilvánvalóan nem jelenthette a rendbe történő felvételt.⁶⁰

Az újonnan alapított Szent István-rend⁶¹

⁶⁰ Boroviczény: i. m., 40–42.

⁶¹ Forrás: <https://mult-kor.hu/az-alapito-maria-terezia-volt-az-egyetlen-no-aki-viselhette-a-szent-istvan-rendet-20170505> (Letöltés ideje: 2020. 09. 07.)

A Szent István-rendet 2011-ben megújították. Jelenleg ez a legmagasabb állami kitüntetés, amelyet a 2011. évi CCII. törvénnyel alapítottak, és amely a Magyarország érdekében tett legkiemelkedőbb, különleges érdemek, kimagasló életművek, nemzetközi téren szerzett jelentős értékek elismerésére szolgál. A kitüntetést 2013-tól kezdődően minden év augusztus 20-án adományozza a

köztestület elnök, aki tisztségénél fogva maga is kitüntetett.

A Magyar Szent István-rendnek nincsenek osztályai, és nők is megkaphatják, a jelvény azonban ugyanolyan, mint amelyet Mária Terézia korában adományoztak. 2020-ban Szemerédi Endre Széchenyi-díjas matematikus vehette át.

7. AZ ÚJJÁSZERVEZETT SZENT ISTVÁN LOVAGRENDRŐL

A rendszerváltozás után 1993. augusztus 20-ával Paskai László bíboros, esztergomi érsek engedélyezte újra a Cruciferi Sancti Stephani Regis működését egyházi magán-társulati formában az Esztergom-budapesti Főegyház-megyében. Ő lett a rend fővédnöke, egyben egyházi előljárója is.

A stefániták mai címere

Alapvető feladatuk az egyház védelme, a kereszténység megsegítése, Isten dicsőségének szolgálata. Szent István ki-

rály *Intelmeinek* elvei, illetve az alapokmányukba foglalt 13 lovagi erény szerint következetesen igyekeznek élni, Hippói Szent Ágoston regulájához igazodva. Az alapokmány 1. § a) pontja alapján magukat a történelmi stefanita rend jogutódjának tartják: „*A Szent István Lovagrend szellemi és történelmi elődjének a Szent István király által alapított jeruzsálemi és esztergomi – valamint római, ravennai és konstantinápolyi – zarándok és ispotályos házak »Kereszteseit« tekintti, akik II. Géza királyunk akarata és III. Sándor pápa szentszéki elfogadása szerint lovagrenddé váltak.*”

Rendi avatás a Szent István Lovagrendben Szent László napján (2020. 06. 27.) a Szent István-bazilika altéplomában

A rend tagjai évente lelkigyakorlaton és zárandoklatokon vesznek részt. Címtemplomuk a Szent István-bazilika, ezért a bazilika életében szervesen részt vesznek, minden nagyobb ünnepen intézményesen is megjelennek. Fő ünnepük augusztus 20., Szent István király napja. Jelvényük a csúcsaiban kettényíló apostoli kettős kereszt.

A magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról szóló 2012. évi XXX. törvény szellemében kijelenthető, hogy a Szent István Lovagrend nemzeti értékünk, „hungarikum”, amelynek a Magyar Értéktárban méltán helye lehetne.

IRODALOM

- BALÁZS György – SZELÉNYI Károly: *Magyarok. Egy európai nemzet születése*, Budapest, Novotrade Rt., 1990.
- BÉLI, Gábor: Women's Acquisition of Property during the Era of the Arpad Dynasty in Hungary (= A nők tulajdonszerzése a magyarországi Árpád-dinasztia korában), in BÉLI Gábor – HERGER Csabáné – PERES Zsuzsanna (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok X.*, Pécs, Publikon Kiadó, 2009.
- BOROVICZÉNY Károly-György: Cruciferi Sancti Regis Stefani. Tanulmányok a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéről, *Orvostörténeti Közlemények*, 1991–92.
- CANTOR, Norman Frank: *The Civilization of the Middle Ages* (= A középkor civilizációja), New York, Harper Collins Publishers, 1993.
- CZAGÁNY István: Az európai orvos- és gyógyszerésztudomány feudalizmuskori befolyása a magyarországi orvoslásra, *Orvostörténeti Közlemények*, 1976/77. szám.
- DIÓS István – VICZIÁN János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*, XII. kötet, Budapest, Szent István Társulat, 2007.
- FALUS Orsolya: Szent István esztergomi kereszteseinek rendje: a stefaniták, *Jogtörténeti Szemle*, 2013/1. szám, 3843.
- FALUS Orsolya: *Ispotályos kereszties lovagrendek az Árpád-kori Magyarországon*, Pécs, IDResearch Kft. – Publikon Kiadó, 2015.
- GYÖRFFY György: Budapest története az Árpád-korban, in HORVÁTH Miklós et. al. (szerk.): *Budapest története*, I. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.
- GYÖRFFY György: *István király és műve*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1977.
- GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III.*, 3. kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
- JAKAB Elek: *Kolozsvár története*, Kolozsvár, 1870.
- JÓZSA László: A kórházi ápolás kialakulása a 11–14. századi Magyarországon, in *Debreceni Szemle*, 2008/1. szám.
- KNAUZ Nándor: Az esztergomi szerzetesek története, in *Pauli Szent Vincze lányai meghonosítva Esztergomban Nagykeri Scitovszky János bíbornok érsek által 1865. évben*, Esztergom, Horák Egyed nyomdája, 1865.
- KNAUZ Nándor: A jánoslovagok Esztergomban, *Magyar Sion*, 1867/3. szám.
- KNAUZ Nándor (szerk.): *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, I–II. kötet, 1874–1882. (= MSI)
- KORBULY György: Egészségápolás, in DOMANOVSKY Sándor – BALLANYI György – MÁLYUSZ Elemér – SZENTPÉTERY Imre – VARJÚ Elemér (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet, I. kötet, Ősműveltség és középkori kultúra*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, é. n.
- KUBINYI András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon, Budapest, *Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség*, 22. szám.
- MEZEY László: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban, in KRALOVÁNSZKY Alán – FITZ Jenő (szerk.): *Székesfehérvár Évszázadai*, II. kötet, Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1972.
- Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* (= MREV), Series I., Budapest, Szent István Társulat, 1885.

- NAGY Gyula: Az árpádházi királyok alatt alkotott törvények (1000–1301). Fordította és jegyzetekkel ellátta: Nagy Gyula. Magyarázatokkal és utalásokkal kíséri: Dr. Márkus Dezső, in *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1526. Törvénycikkek*, Budapest, Franklin (Grill K.), 1899, 142–143.
- NÉMETHY Lajos: Tudományos célú ásatás az esztergomi hártárban, a szentkirályi földeken, in RÓZSA Vitál (szerk.): *Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat első évkönyve*, Esztergom, Laiszky, 1896.
- REISZIG Ede: *A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon*, I. kötet, Budapest, 1925.
- SINKA Ferenc Pál: A jánoslovagok temploma és rendháza Esztergom mellett, *Esztergom Évkönyve*, 1926.
- SOMOGYI Zoltán: A középkori Magyarország szegényügye, *Palaestra Cala Sanctiana, A Piaristák doktori értekezései az 1932. évtől*, 37. szám, Budapest, Stephaneum Nyomda.
- SZENTPÉTERY Imre: *Az Árpád-kori királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I. kötet, Budapest, 1930.
- TORMA István (szerk.): Komárom megye régészeti topográfiája: Esztergom és a dorogi járás, in *Magyarország régészeti topográfiája*, V. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.
- WENCZEL Gusztáv (szerk.): *Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus I–XII (= ÁÚO)*, VII. kötet, Pest, Eggenberger Ferdinánd Akadémiai Kiadó, 1860–1874.
- ZOLNAY László: Buda középkori vízművei, *Történelmi Szemle*, 1961/1. szám.

Nagy Janka Teodóra

Adatok a szegényügyi igazgatás kezdeteihez

Babits Mihály Tolna megyei tiszti főorvos javaslata a tápláló és a gyógyító házak különválasztására 1822-ben*

„Mert más, más a Xenodochium, az az: tápláló és más a Nosocomium az az: gyógyító ház.”
(*Babits Mihály megyei tiszti főorvos, 1822*)

Amint azt a szociális gondoskodás történetét tárgyaló munkák példák sorozatával erősítve bemutatják, a XI–XVII. században elsősorban egyházi, polgári és katonai ispotályok látták el a beteg- és szegénygondozás feladatát.¹ A felvilágosult abszolutizmus időszaka alatt épült ki az egészségügyi intézmények hálózata – még mindig egyfajta szimbiózisban a szegénygondozással. A városi fenntartású ispotályok finanszírozási alapjait a XVIII. századig jellemzően a városi pénztárak bevételei, az alapítványok, végrendeletek jelentették, a szabályozás színterei pedig döntően a városi statútumok voltak. A felvilágosult abszolutizmus időszakában viszont az állami szerepvállalás vált meghatározóvá mind a szabályozás, mind a finanszírozás területén.²

* A témáról bővebben: Nagy Janka Teodóra: Tápláló- és gyógyítóházak: az egészség- és szegényügyi igazgatás kezdetei Tolna megyében, in Béli Gábor – Korsósnné Delacasse Krisztina – Herger Csabáné (szerk.): *UT JURIS ORDO EXIGIT: Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére*, Pécs, Publicon, 2016, 195–206.

¹ Cevins, Mary-Madeleine de: A szegények és betegek gondozása a középkor végi magyar városokban, *Korall*, 2003/11–12. szám, 47–74; Józsa László: A kórházi ápolás kialakulása a 11–14. századi Magyarországon, *Debreceni Szemle*, 2008/1. szám, 10–22; Somogyi Zoltán: *A középkori Magyarország szegényügye*, Budapest, Stephaneum, 1941; Csizmadia Andor: *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon*, Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1977.

² Ágoston István – Vas Gábor – Endrei Dóra – Zemplényi Antal – Molics Bálint – Szarka Evelin – Cs. Horváth Zoltán – Boncz Imre: ♦

III. Károly nyugat-európai minták és tapasztalatok hasznosításával kezdett hozzá a magyarországi szegény- és betegellátás megszervezéséhez. Általános hatáskörű, központi államigazgatási szervként 1723-ban létrehozta a Helytartótanácsot, amely első rendelkezései egyikében kimondta az elaggott és elszegényedett betegek esetében a születési hely szerinti városok és községek gondoskodási kötelezettségét. Az 1709–1713 közötti nagy pestisjárvány pusztításai, továbbá a török kiűzését követő betelepítések során megtöbbszöröződő lakosság megnövekedett beteg- és szegényellátási szükségletei is szerepet játszottak a vármegyéket kórházak létesítésére felszólító királyi rendelet³ és a betegápoló szerzetesrendeket kiváltságaikban megerősítő 1723. évi XCVI. törvénycikk megszületésében.⁴

A magyarországi ispotályok kialakulásának és fejlődésének történelmi áttekintése a XI–XVIII. század kezdete közötti időszakban, *Egészségügyi Gazdasági Szemle*, 50. évfolyam, 2012/4. szám, 2–13; Falus Orsolya: *Ispotályos kereszties lovagrendek az Árpád-kori Magyarországon*, Budapest, Publikon Kiadó, 2015.

³ Kapronczay, Károly: *Krankenhäuser im Ungarn des 18. Jahrhunderts, Orvostört. Közl.*, 52. évfolyam, 2007/1–2. szám, 83–89.

⁴ Ezek között kiemelkedő szerepe volt az 1572-ben Spanyolországban alapított Betegápoló Irgalmas Rendnek (Ordo Hospitalarius S. Joannis de Deo), amely a XVII. századtól Magyarországon is folyamatosan alapította ispotályait, kórházait: Szepesváralja (1650), Pozsony (1669), Pest (1692), Eger (1726), Pest (1731), Temesvár (1737), Pápa (1757), Kismarton (1760), Nagyvárad (1760), Vác (1778), Szokolca (1796),

Az 1738–39-es pestisjárvány idején felállították az *Országos Egészségügyi Bizottságot*, és előírták a vármegyék jelentési kötelezettségét a területükön lévő ispotályokról, a vármegyék pedig kötelezettségük teljesítésére javaslattevő és ellenőrző jogkörrel felruházott kórházbizottságokat alakítottak, illetve működésük során érvényesítették a Mária Terézia által kiadott a „**Birodalmi szegényházi és kórházi rendszabály magyarországi bevezetéséről**” szóló rendeletben (1744) megfogalmazott kötelező orvosi felügyelet elvét is.

Amíg III. Károly elsősorban a szegénygondozásra helyezte a hangsúlyt, Mária Terézia az ismétlődő járványok és a népességet tizedelő betegségek (pestis, himlő, szifilisz stb.) évtizedeiben a betegellátás intézményrendszerének kiépítését tartotta a legfontosabbnak. Felismerte, hogy a kórházak alapításához, fejlesztéséhez a vármegyék és a városok anyagi forrásai önmagukban nem elegendők, ezért 1744-ben elrendelte, hogy az egyházi örökségek egyharmadrészét szegényeket gondozó ispotályok létrehozására fordítsák. Ugyancsak ő volt az, aki az ispotályokat a kegyes alapítványok közé sorolta, és fejlesztésükre 1756-ban országos alapot hozott létre. II. József, aki az 1785-ben feloszlott, oktatási, betegellátási tevékenységet nem folytató szerzetesrendek egyesített közalapba helyezett vagyonát is ispotályok létrehozására rendelte felhasználni, a XVIII. század végére megduplázta az ispotályok számát.⁵

Pécs (1796), Pozsony (1802), Zágráb (1804), Buda (1806), Szatmárnémeti (1834).

⁵ Ágoston István – Vas Gábor – Endrei Dóra – Zemplényi Antal – Molics Bálint – Szarka Evelin – Cs. Horváth Zoltán – Boncz Imre: A magyar kórházi ellátórendszer fejlődéstörténete a felvilágosult abszolutizmustól a II. világháború végéig, *Egészség-Akadémia*, 8. évfolyam, 2011/4. szám, 272–285.

Mária Terézia már 1752-ben kötelezte a vármegyéket arra, hogy a kizárólag gyógyító tevékenységet végző orvosok mellett a kórházak felügyeletére és a szegény betegek ingyenes gyógyítására megyei orvosokat (hatósági tevékenységet végző *physicus* doktorokat) is alkalmazzanak.⁶

Ilyen előzmények után, az 1765. évi pestisjárvány árnyékában, 1770-ben született meg a magyar egészségügy átfogó működését szabályozó alapvető jogszabály, a Generale Normativum in Re Sanitatis (GNRS).⁷ A korabeli európai egészségügyi államigazgatás szellemét tükröző rendelet az egészségügyi ellátásokat, az egészségügyi bizottságok ellátásbiztosítási, járványügyi és törvényhatósági felügyeleti jogkörét határozta meg, továbbá rögzítette az orvosok, sebészek, patikusok és bábák jogállását, feladatkörét.⁸

Tolna megyében, Szekszárdon az első adataink ispotály (*ispítál*) működésére 1714-ből vannak.⁹ Ebben a város és

⁶ Kiss László: Az ispotálytól a modern kórházig: kórházak Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig, *Századvég*, 10. évfolyam, 2009/XXXVII. szám, 49–121.

⁷ A latin nyelvű GNRS, a Magyar Királyi Helytartótanács 4689. számú, 1770. október 4-i határozatának (conclusum consilii) címe volt, és megjelentetésének alapját a 4378. számú, 1770. szeptember 17-én kelt királyi rendelet képezte. Részletesen: Balázs Péter: Egy rendelet méltánytalan sorsa, *Lege Artis Medicinae*, 13. évfolyam, 2003/4. szám, 340–343; Balázs Péter: *Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelethe: Generale Normativum in Re Sanitatis*, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2004; Balázs Péter: Magyarország egészségügyének európai jogharmonizációja a XVIII. században, *Lege Artis Medicinae*, 15. évfolyam, 2005/1. szám, 80–83.

⁸ Módosító, kiegészítő rendelkezés is született a GNRS-hez 1773-ban, amelyet Magyarországon csak 1778-ban hirdettek ki (Helytartótanácsi 6394. számú határozat, 1778. december 21., kiadva a 6507. számú, 1778. december 11-én kelt királyi parancs alapján).

⁹ Az első szekszárdi ispotályra vonatkozó adatközlő feldolgozás: Gáj János: *Évi kimutatás a szekszárdi Ferenc-kórházban 1867. évben*

az uradalom közös gondozásában lévő házban – amely inkább *xenodochium* (szegényház) volt, semmint tényleges gyógyító intézmény (*nosocomium*) – „*egy némely megélemledett és el szegényedett lakosoknak hely adatott*”. Taksonyi Péter szekszárdi bíró arról számolt be 1788-ban, hogy „*mivel pediglen azon szegénység meghalálozván, kifogytak a házbul*”, az épületet felújítását követően iskola-ként tervezték használni.¹⁰ Ugyanő hivatkozott arra is, hogy az építendő kórház költségeihez a berendezési tárgyak 1781-ben történt eladását követően befolyt összeggel Benevics József „*ispítál Attya*” számadása szerint kívánnak majd hozzájárulni.¹¹

Az egészségügyi igazgatás (ebben az időszakban magától értetődően ideértve a szegényügyi igazgatási kérdéseket is) központi szabályozásának folyamatában Tolna vármegye és a jogszabályban meghatározottak szerint létrehozott vármegyei egészségügyi bizottság első, legfontosabb lépése a megyei-városi kórház megépítése volt 1804-ben – az első vármegyei kórházépítési program részeként.¹² A „**Birodalmi szegényházi és kórházi rendszabály**” magyarországi bevezetéséről szóló rendelet

ápoló betegekről: Egy függeléssel az intézet eredetét és történetét illetőleg, Szegzárd, 1868. A Tolna megyei szegényházakról tudósító forrás: Kimutatás a dunaföldvári és faddi xenodochium tőkéről és tartozásáról. TmL 315:1788, A bonyhádi szegényház alapítólevele. 87:1780.
¹⁰ TmL. Taksonyi Péter szekszárdi bíró jelentése 1788:3381.

¹¹ A szekszárdi első ispotály (szegényház) berendezése az iratok tanúsága szerint igencsak egyszerű volt: 1 db olajos lámpás, 1 db vasfazék, 1 db tűzpiszkáló vasvella, 1 db pörsől és 1 db rozzant szapuló.

¹² A szekszárdi kórház történetével foglalkozó legfontosabb munkák: Tanárky Árpád: *A szekszárdi Ferenc közkórház évkönyve 1892–1895*, Szegzárd, 1896; Treer István: *Tolna vármegye Horthy Miklós közkórházának másfél évszázados története és munkássága*, Szekszárd, 1935; Gutai Miklós: Tolna megye egészségügyének története az 1801. és 1830. év között, in K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 6, Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára, 1974, 207–274.

ugyan már 1744-ben előírta az ellátottak kötelező orvosi felügyeletét, 1752-ben pedig kifejezetten rendelkezett a megyei hatósági orvosok kórházi felügyeleti jogáról, Tolna vármegyében a megyei tiszti főorvosi állást mégis csak a törvényhatósági felügyeleti jogkör tartalmát is meghatározó 1770. évi átfogó szabályozás előkészítésének időszakában töltötték be.

Az egykori Ferentz ispotály Szekszárdon

A megyei közgyűlés először Dr. Keller Jakab Udalrik svájci származású orvost bízta meg 1759. március 26-án e feladatok ellátásával, akinek végrendeletben tett felajánlása és a vármegye támogatása adott lehetőséget a kórházépítés megkezdésére. Az építkezés során a források kiegészültek a korábbi szekszárdi ispotály bevételeivel, Trnka Vencel orvosprofesszor – valamint Szluha György szekszárdi plébános szervezőmunkája révén – a szekszárdi uradalom adományaival, s végül 1801-ben megnyílt a „**Ferentz Ispotály**”. Tolna megye tiszti főorvosa hosszas huzavona után 1802-ben Mosetig András lett, a megyei

rendek támogatta másik jelölt, Babits Mihály csak javadalmazással nem járó tiszteletbeli megyei főorvosi címet kapott.¹³

Mosetig 1817-ben váratlanul távozott állásából, s ezt követően a megyei tiszti főorvosi feladatokat 1830-ban bekövetkezett haláláig Babits Mihály¹⁴ látta el: a „*Tekintetes és Nemes Tolna Vármegyének Fő orvosa és ugyanezért a Ferentz Ispotályban az egység dolgának és a belső szertartásnak kormányzó Test Orvosa*”.¹⁵ Az új tiszti főorvos, aki mint ajánló levelei bizonyították, a gyógyításhoz is jól értett, a pesti katonai kórházban szerzett gyakorlata alapján elsőként végzett Tolnában „*himlőoltanyozást*”, azaz védőoltás beadását. Maga vizsgálta meg meggyeszerzte a veszélyeztetett gyermekeket, s bár trachomakórház létesítésére irányuló törekvéseit nem koronázta siker, 1825-ben a legszükségesebb vizsgálatok elvégzésére sikerült egy állami szemorvost bevonnia néhány hónapra. Legfontosabb feladatának azonban a falvak közegészségügyi helyzetének javítását tartotta. Ezért sürgette a szakképzett bábák foglalkoztatását, s lépett fel határozott szigorral a javasasszonyok, kuruzslók, tanulatlan borbélyok, gyógyszerészek ellen, megalapítva a simontornyai xenodochiumot. Pontos, precíz és lelkiismeretes munkája, jó szervezőkészsége révén meggyeszerzte köztiszteletnek és

megbecsülésnek örvendett. Közel három évtizedes Tolna vármegyei tisztiorvosi munkájának eredményei a korabeli magyar viszonyok között jelentősként értékelhetőek.¹⁶

Dr. Babits Mihály (1768–1831) Tolna megye tiszti főorvosa – *Egészségtudomány*, LV. évfolyam, 2011/1. szám

Babits Mihály tiszti főorvosi működését kiterjedt írásbeliség jellemezte. Jelentései, indítványai, írásbeli véleménynyilvánításai nemcsak a Tolna megyei, de az egész magyar egészség- és szegényügyi igazgatástörténetnek is

¹³ Gutai Miklós, 1974. 208–209.

¹⁴ A költő, író, műfordító, irodalomtörténész Babits Mihály (Szekszárd, 1883 – Budapest, 1941) dédapjáról, Dr. Babits Mihályról (Nagykanizsa, 1768 – Szekszárd, 1830) részletesen: Gutai Miklós: A szekszárdi megyei kórház létrehozása és az intézet első orvosa: Babits Mihály dédapja, *Orvosi Hetilap*, 118. évfolyam, 1977, 2472; Ongrádi József – Vértes László – Kövesdi Valéria – Horváth Imre: Dr. Babits Mihály, a népegészségügy szervezője. A költő Babits Mihály dédapja halálának 180. évfordulójára, *Egészségtudomány*, 55. évfolyam, 2011/1. szám, 85–89.

¹⁵ TmL. Babits Mihály tiszti főorvos felterjesztése Tolna vármegyéhez. 3:163:1822.

¹⁶ Ongrádi József – Vértes László – Kövesdi Valéria – Horváth Imre: Dr. Babits Mihály, a népegészségügy szervezője. A költő Babits Mihály dédapja halálának 180. évfordulójára, *Egészségtudomány*, 55. évfolyam, 2011/1. szám, 85–89.

fontos forrásai.¹⁷ Az 1822. december 17-én Tolna Vármegye Közgyűléséhez írott felterjesztés készítésének időpontjában Babits már 5 éve látta el megyei tiszti főorvosi feladatait. Ha beszámítjuk a tiszteletbeli megyei főorvosi éveket is, akkor megállapítható, hogy 10 éves tapasztalattal, rálátással a háta mögött fogalmazta meg a vármegye döntéshozóinak címzett, modern szemléletű, elsősorban a kórházi beteg- és szegénygondozás intézményes szétválasztását célzó javaslatait. A szekszárdi kórházban ellátott betegek számának, összetételének alakulását áttekintve egyrészt a finanszírozási háttér biztosítására, másrészt a meglátása szerint nem gyógyítást, azaz kórházi ellátást, hanem inkább a szegénygondozás keretei között megvalósítható gondoskodást kívánó személyek elhelyezésére, helyzetük rendezésére tett javaslatot (pl. „*elmebetegek, gyógyíthatatlan nyavalyások, koldusok, betyárok, tzigérek, elszegényedett aggok és tartósan betegek elhelyezésére*”).

Miután bizonyította, hogy a kórház által ellátott évi 40–50 beteg között legnagyobb számban a vándor mesterlegények vannak, rendkívül gyakorlatias javaslatokat fogalmazott meg – Tolna megyében az újdonság erejével hatva még közel fél évszázaddal Mária Terézia a céheknek az elszegényedő mesterek, legények és családtagjaik eltartásáról és gyógyítási költségeikhez való hozzájárulásról kiadott rendeletének (1775) megszületését követően is.¹⁸

Az adománygyűjtés módjait bővíteni, az adományok felhasználásának szabályait pedig szigorítani javasolta. Az előjárók és a lelkipásztorok által a kórház javára történő végrendekezésre ösztönzések szorgalmazásán túl az ado-

¹⁷ A forrást kórháztörténeti vonatkozásai miatt Gutai Miklós teljes terjedelmében közölte, így e tanulmány keretei között elsősorban a szociális igazgatás kezdeti lépése szempontjából vizsgálendő kérdéskörökre fókuszálok. Gutai, *Tolna megye...*, i. m., 217–224.

¹⁸ NOL-TmL. Babits Mihály tiszti főorvos felterjesztése Tolna vármegyéhez. 3:163:1822. A továbbiakban: TmL. 3:163:1822.

mánygyűjtés kiszélesített alkalmaira a szokott vasárnapi templomi perselyezés mellett „*az helységek Előljárói minden vásárjuk alkalmatosságával az Ispótyalosaink számára alamizsnát kéregetni biztos embereket pörsöllyel kiküldenek. Minden nyomtatás, kukoricza szedéskor, bab és lentse betakarításkor és szüret után az Ispótyalosok gyámolítására alamizsnát szednének*”.¹⁹ Az „*ájtatos alamizsnálkodás*” körét véleménye szerint ki kellene terjeszteni a megyebéli birtokos urakra beteg jobbágyaik vagy cselédjeik kórházi ellátása esetén, az ispotály számára való **kéregetést** pedig az irgalmas barátokhoz hasonló állandó kiváltságként, nem pedig eseti engedély alapján gyakorolhatóként kellene alkalmazni.²⁰

Az egyik legfontosabb javaslata a gyógyítandók körének szigorúbb körülhatárolására, valamint az egészségügyi és a szegényügyi intézményes keretek szétválasztására vonatkozott: „*Mert más, más a Xenodochium, az az: tápláló, és más a Nosocomium az az: gyógyító ház. Ámbár össze zavarva mind a kettőt, mi magyarok közönségesen Ispótyalynak helytelenül nevezzük. A mi Ispótyunknak egyetlen egy tárgya a betegek gyógyítása, bár ezen szent tzeljának felelhetne meg tökéletesen*”.²¹ Ezért javasolta az **elmebetegek és nyavalyatörősek** elhelyezését a már korábban a kórház tulajdonába került, de addig bérbe adott parasztházból átalakított 3 cellából és 2 felvigyázó szobából álló „*tébolyodottak házában*”.²²

A koldusok, betyárok és „*czégeres személyek*” esetében rendészeti eszközök alkalmazását látta célszerűnek: „*1. Felvigyáznának és meg ne engednék Szexárd Mezővárosának Előljárói, hogy a külföldi koldusok késő öszsel telettetés*

¹⁹ TmL. 3:163:1822.

²⁰ TmL. 3:163:1822.

²¹ TmL. 3:163:1822.

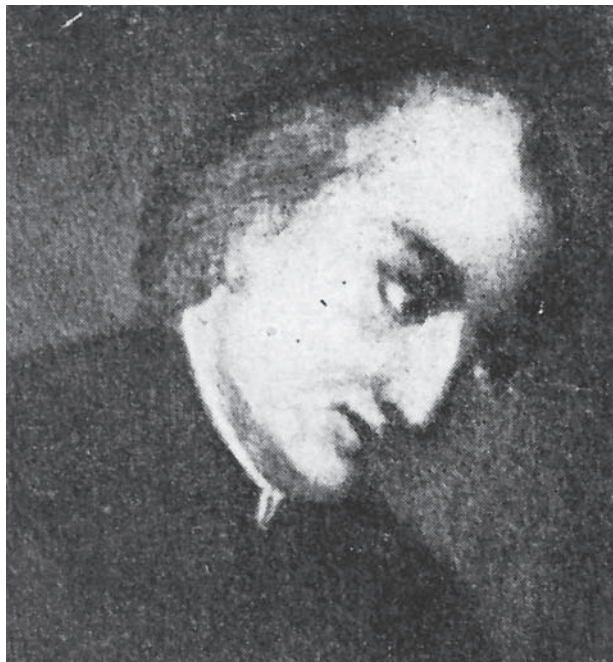
²² TmL. 3:163:1822.

vége, az úgynevezett bétyárok pedig, kik kikeletkor szálló munkálás okáért bójónni szoktak, télre a Szexárdi kortsmákban letelepedjenek, mivelis hogy ezek mind addig még nyári keresményükből valamicskéjük vagyon, a kortsmárosok kényük szerint költeni, azután pedig koplalni, zsugorodni kényszerítetnek, még végtére innend származó nyavalyába jutván az Ispotály nyakára taszítottatnak. 2. A tzigéres személyeket is a kortsmákban tanyázni, és a kortsmárosokkal buja életükkel egy keresetre lépni meg ne engednének a Szexárdi Elöljárók, mert ezen káros madarak által nem tsak az különben ártatlan ifjúság, de sokszor még egész familiák is egészségükben megromlanak, és azokból nem kevesen az Ispotály segítségére szorulnak. – A NMságu Királyi Helytartó Magyar Tanátsnak kegyes Rendelései következésében szoros kötelességüknek tartanak a többször említett Elöljárók az efféle Kortsmákban veszedelmes tört vető buja életüeket inkább városukbul korán kiirtván, vagy eredete helyükre hová hamarább vezetetni, vagy szolgálatra hathatósan kényszeríteni.²³

A gyógyíthatatlan tartósan betegek és az elszegényedett aggok esetében Babits a xenodochiumban, azaz táplálóházban való elhelyezést tartotta jó megoldásnak. Ha ugyanis a beteg életét, mint írta, „Isten segítségével mi orvosok fenn tartjuk ugyan, de az elveszett egészségüket tökéletesen lábra semmiképpen nem állíthatjuk, és így a kézi munkálkodás által leendő kenyérkeresésre alkalmatossá egyáltalában sem tehetjük. Hová legyenek az efféle szerencsétlen felebarátaink, kiknek se vagyonjuk, se rokonyuk, kikre támaszkodhatnának, se erejük nintsen, hogy szolgálhatnának.”²⁴ Elhelyezésükre legalkalmasabbnak a Winkler Mihály néhai bonyhádi plébános által építtetett, a köznyelvben ispotálynak nevezett táplálóházat tartotta volna.

²³ TmL. 3:163:1822.

²⁴ TmL. 3:163:1822.

Winkler Mihály (1769–1810) esperes plébános a Bonyhádon 1780-ban épített Irgalmas Szamaritánus ispotály (és táplálóház) alapítója – kép: Szakadát-monográfia

Winkler Mihály (1729–1810)²⁵ Klimó György példája alapján és saját belső meggyőződéséről is indíthatva

²⁵ Galambos Ferenc: Winkler Mihály a „közjó” előmozdítója a XVI-II. században, in Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Tanulmányok és források Baranya XIX. és XX. századi oktatás- és művelődéstörténetéhez*, Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1989, 485–526; Galambos, Franz: *Glaube und Kirche in der Schwäbischen Türkei des 18. Jahrhunderts. Aufzeichnungen von Michael Winkler in den Pfarrchroniken von Szakadát, Bonyhád und Gödre*, München, 1987 (Studia Hungarica, 34); Solymár Imre: *Értékek őrzője, szegények istápolója – Winkler Mihály, Honismeret*, 17. évfolyam, 1989/3. szám, 56–60.

A mai, felújított ispotály képe

templomokat (Bonyhád, Szakadát, Gödre, Bikal), ispotályokat (Bonyhád, Kaposvár) építtetett, mélységes hittel, fáradhatatlan kitartással és felelősségérzettel gyülekezeteket gondozott Baranya, Tolna és Somogy megyében. Pécsen végezte a teológiát, majd pappá szentelését követően káplán volt Magyarorszákon (1754–1757), Gödrén (1757–1759), plébános Szakadátón (1759–1769), Bonyhádon (1769–1789), végül ismét Gödrén teljesített szolgálatot (1789–1810). Híresen jól prédikált, s mint többségében kéziratban maradt írásai bizonyítják, rendkívül művelt, jó stílusú írástudó volt. Szerény és puritán életet élt, ugyanakkor nagyvonalúan mecénáskodott: a meg számlálhatatlan adományon túl értékes éremgyűjteményét és három különlegesen ritka kódexet, valamint egy német nyelvű imakönyvét a Pesti Egyetemnek ajándékozta, köztük az 1506-ban keletkezett, nevét viselő *Winkler-kódex*.²⁶

²⁶ A klarisszák pozsonyi kolostorának 1872-ben történt feloszlását követően az apácák könyveiket igyekeztek menteni, s ekkor kerülhetett a *Winkler-kódex* (1506), a *Nádor-kódex* (1508), a *Weszprémi-kódex* (16. sz. első negyede) és egy német imádságos könyv (Cod. Germ. 3.) Winkler Mihály tulajdonába.

A Winkler Mihály számára nem kis kihívást jelentő bonyhádi templomépítést még Klimó György pécsi püspök engedélyezte (1773), felszentelését azonban már Eszterházy László Pál végezte (1782). A templomépítésből megmaradt építőanyagból – a bonyhádi zsidók kórházának példájára²⁷ – felépíttette a megye első keresztény ispotályát, amelyet 1882-től az *Irgalmas Nővérek* működtettek. „*Bonyhádi plébános koromban gyakran hívtak elhagyott, szegény betegek papi ellátására. Ezeket nemegyszer csűrökben, rossz istállóknak találtam, ahol nemsokára a nélkülözéstől és hidegtől elpusztultak.*” Ezért határozta el már 1774-ben az ispotályépítést, „*hogy a szegények ne az utcán, szabad ég alatt haljanak meg.*”²⁸ Az Irgalmas Szamaritánus Ispotály 1780. november 18-án kelt alapítólevelében Winkler Mihály rendkívül körültekintően, formailag és tartalmilag is a kor szokásaihoz igazodóan rendelkezett a működtetés feltételeiről, szabályairól.²⁹

Amikor 1822-ben Babits Mihály tiszti főorvos áttekinthette a Tolna megyei beteg- és szegénygondozás helyzetét, már nyoma sem volt a bonyhádi táplálóházban az alapító

²⁷ A bonyhádi zsidó közösségnek már 1754-ben volt menhelye és kórháza, a Chevra Kadisa is működött: szegény sorsú betegek szervezett gondozásával, gyógyszerezésével, a halottak eltemetésével és emléküik vallásos megőrzésével foglalkozott. (Nagy Janka Teodóra: Adatok a bonyhádi zsidóság jogi néprajzához, in Szóts Zoltán (szerk.): *Források a Völgyseg tanulmányozásához*, Bonyhád, 2016, 21–32.)

²⁸ Irgalmas Szamaritánus Ispotály-rk. „Immaculata” polgári leányiskola Bonyhádon, Pauli sz. Vincéről nevezett irgalmas nővérek Bonyhádon. 1780–1937 (kézirat).

²⁹ A latin nyelvű alapítólevelét fordítását az Irgalmas Szamaritánus Ispotály... kézirat 1–4. oldala alapján Solymár Imre közölte (Solymár, *i. m.*, 59.). Az alapítólevelét a szokott formulával kezdődött: „*A teljes szentháromság: Atya, Fiú és Szentlélek nevében, ámen*”, s részletesen meghatározta a működésre, működtetésre vonatkozó alapelveket. A táplálóházat 1882-ben már szegényháznak nevezték, a hitközség ekkor kötött szerződést az átadás tárgyában a pauli Szent Vincéről elnevezett irgalmas nővérek tartományi főnöknőjével.

által meghatározott szellemiségnek, az alapítólevelében előírt magatartásszabályok követésének. Bár az ispotálynak Winkler gondoskodásából Wittner Péter személyében már 1786-tól volt a budai egyetemen tanult saját, fizetett orvosa, akit 1788-tól Valter József váltott,³⁰ Babitsnak a bonyhádi lutheránus prédikátor 1822-ben éppen ennek hiányára panaszkodott: „*az helybéli orvosok Isten irgalmából orvosolnak ugyan az ájtatos háznak költségére, amidőn reá érnek, de minden rendtartás és számadás nélkül.*”³¹ Mivel Winkler esperes-plébános alapítólevelében az ispotály önállóságát, sőt, még a bonyhádi főtisztelendő plébánostól való függetlenségét is deklarálta, Babits Mihály megyei tisztii főorvos csak óvatos óhajba csomagolva és Winkler szándékára udvariasan visszautalva fogalmazta meg javaslatát: a szekszárdi kórház „*profiltisztítását elősegítendő*” a bonyhádi ispotály megyei érdekeltségű xenodochiumként való működtetését.³²

Tolna megyei tisztii főorvosként Babits Mihály maga is aktív részese volt a hazai egészségügyi és szociális igazgatás kiépülésének. Lokálisan kapcsolódott a XIX. század első harmadát meghatározó közegészségügyi kérdésekhez

♦ (kórházépítés, szakképzett orvosok, bábák biztosítása, betegellátás, szegénygondozás szétválasztása, járványügy kezelése: trachoma, kolera). Korát megelőzve akkor fogalmazta meg javaslatait a szekszárdi kórház (gyógyítóház) és a bonyhádi ispotály (táplálóház) vonatkozásában, amikor országos viszonylatban is még csak elkezdődött a tisztán betegellátási tevékenységet folytató kórházak leválasztása a szegényházakról.

Az állami szegényügyi igazgatás kezdeteinek is tekinthető első rendelkezések e tárgyban éppen 1820-ban jelentek meg, a tényleges megvalósítás folyamata azonban még évtizedeket vett igénybe. Ahhoz pedig, hogy a magyar egészség- és szegényügyi igazgatás a felvilágosult abszolutizmus időszakában megszülessen, s az 1770. évi **Generale Normativum in Re Sanitatis** alapvetésétől a kiegészítést követően eljusson a modern értelemben vett, kizárólag a betegek ellátásával foglalkozó kórházak helyének és szerepének intézményes rendezéséhez (1876. évi XIV. törvénycikk) és az **önálló szegényügyi igazgatás alapjainak önálló törvényi szabályozásához (1871. évi XVIII. törvénycikk)**,³³ még közel száz esztendőre lesz szükség.

³⁰ Galambos: Winkler Mihály..., *i. m.*, 499.

³¹ TmL. 3:163:1822.

³² A történeti hitelesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy akkor még eredménytelenül.

³³ Pomogyi László: *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001 (Jogtörténeti Értekezések 24. Sorozatszerkesztő: Mezey Barna).

JÓLTEVŐ ASSZONYOK
ÉS A NÉPI SEGÍTŐ HAGYOMÁNY
(XIX–XX. SZÁZAD ELEJE)

Fónagy Zoltán

Jóltevő Asszonyi Egyesület Pesten és Budán

A szociális gondoskodás kezdetei a reformkorban

A hagyományos társadalomban az önmagukról gondoskodni képtelenek ellátása alapvetően a család és a rokonság feladata volt. A modernizáció során azonban egyre többen keltek útra, s veszítették el a rokoni kötelek biztonsági hálóját. A polgárosodó társadalomnak új megoldásokat kellett találnia a tömeges szegénység problémájára.

Minden társadalomnak voltak szegény, elesett, magukról – koruk, betegségük vagy valamilyen fogyatékoságuk miatt – gondoskodni képtelen tagjai. Az egyes civilizációk különbözően viszonyultak a szegényekhez. A középkori keresztény társadalmakban **a szegénység vallási töltetet kapott. Önként vállalt formái (például a szerzetesség) magas erkölcsi presztízst biztosítottak, a szegényekről való gondoskodás, alamizsnálkodás, jótékonykodás pedig az üdvözülés nélkülözhetetlen feltételének számított.** Az önmagukról gondoskodni képtelenek, a gyerekek, öregek, betegek ellátása azonban alapvetően a család és a tágabb rokonság feladata volt. Szükség esetén azok a szervezetek is besegítettek, amelyekhez a rászoruló tartozott: a céh vagy az egyházközség.

Koldusok, ispotályok, szegények atyjai

A társadalmi-gazdasági modernizáció során mind többen keltek útra, s veszítették el a rokoni kötelek biztonsági hálóját. A kapitalista viszonyok térhódításával mind nagyobb lett azoknak a száma, akik tulajdon nélkül, a két kezük munkájára utalva éltek le az életüket. Ha elvesztették az állásukat, vagy munkaképtelenné váltak, a szó szoros értelmében koldusbotra jutottak. A polgárosodás korában a társadalmi rend stabilitásának megőrzése érdekében új megoldásokat kellett találni a tömeges szegény-

Warschág Jakob: A Ferdinánd (tabáni) kapu Budán, koldussal, 1836

Barabás Miklós: Utcaprő koldusfiú, 1844

ség problémájára. Erre kényszerített az a veszély, amit a szegények jelentettek a közbiztonságra, a társadalmi rendre (időnkénti zavargásaikkal), de az a bizonytalan, kínos érzés is, amit a munkátlanok keltettek a munkát a legfőbb erkölcsi parancsá emelő polgárságban. Természetesen nem veszítette érvényét egyik napról a másikra a **keresztény könyörületesség** normája sem.

Pest-Budán a XVIII. században még lényegében a középkori formákban gondoskodtak az elesettekről: a koldusoknak alamizsnát adtak a polgárok, a magatehetetleneket pedig ispotályban helyezték el.

♦ Az ispotály vagy kórház a XIX. századig nem kizárólag gyógyító, hanem – mai fogalmakkal – szociális ellátó intézmény is volt. A **szegénygondozás intézményesítésére** a felvilágosult abszolútizmus idején történt először kísérlet. A II. József által felosztatott klarissza rend pesti kolostorában (ma az ELTE rektori hivatala a Királyi Pál és a Szerb utca sarkán) berendezett szegényház azonban csak rövid ideig működött. Sikeresebbnek bizonyult „a szegények intézete” elnevezéssel létrehozott pénzalap, amelyből a városi tanács megbízottai, a „szegények atyjai” rendszeres segílyt osztottak a nyilvántartásba vett rászorulóknak. A pénzalap javára rendszeresen rendeztek gyűjtést a templomokban, de erre a célra rendelték egyes városi jövedelmeket is, például a bírságokat és a táncvigalmak illetékét.

Jóltevő nagyasszonyok

Az 1815–1817 között a kedvezőtlen időjárás következtében fellépett ínség Pest-Buda szegényeit is súlyosan érintette. Az alapvető élelmiszerek, a liszt és a zsír ára hat-hétszeresére emelkedett. Az itt élő arisztokraták körében vetette fel 1817 elején József nádor második felesége, a 20 éves **Hermina főhercegnő** egy, az ínség enyhítésén munkálkodó „asszonyi egyesület” alapításának gondolatát. Az egyébként csigalassúsággal működő – s minden társadalmi szerveződésben felforgatást szimatoló – abszolutista bürokrácia viszonyai között alighanem rekord született, amikor 8 nappal a kérelem felterjesztése után a nádorné már kézbe is vehette sógora, Ferenc király engedélyező iratát. Ráadásul egyszerre két egyesület számára: Pesten és Budán ugyanis külön-külön szerveződött meg a nyelvújítás előtti nehézkességgel „**Jóltevő Asszonyi Egyesület**” néven emlegetett jótékonyági egyesület.

♦ Az arisztokrata hölgyekből és előkelőbb polgáraszonyokból álló egyesületek között a közös védnök, Hermi-

Hermina Mária Amália anhalti hercegnő

Mária Dorottya Lujza Vilma Karolina württembergi hercegnő

na főhercegnő személye teremtett kapcsolatot. Az alapító azonban nem sokáig kísérhette figyelemmel működésüket: 1817 szeptember 14-én ikrei (a későbbi nádor, István, illetve Hermina) születésébe belehalt. Néhány évvel később József főherceg harmadik neje, **Mária Dorottya** vette át a szerepét.

Házi gondozás és intézmények

A két egyesület többféle módon próbált segíteni a rászorulókon. A **házi szegénygondozás** keretében az egyesület választmányi tagjai a maguk körzetében hetente osztottak természetbeni adományokat (élelmiszert, ruhát, tüzelőt, gyógyszert), esetleg pénzt a segélyért folyamodóknak – ha a személyesen megejtett „környezettanulmány” igazolta a rászorultságot. Igyekeztek felderíteni azokat a szemérmes szegényeket is, akik nem folyamodtak segélyért, s az akkori lakosságszám és városméret mellett erre még volt is esély. Az önmagukról gondoskodni képtelen testi fogyatékosokat, illetve aggokat, valamint a még iskolába nem küldhető árvákat fizetség ellenében családokhoz adták házi gondozásba. A tartós ápolásra szoruló elhagyott beteget az egyesület költségén a városi kórházban helyezték el. A nagy ínség elmúltával saját intézményeket is létrehozottak. Mindkét egyesület berendezett egy-egy „*aggokat ápoló intézetet*”, amelyben „*szegény és érdemes öregek, akik egész éltöket becsületes munkában töltötték el, tiszta, egészséges szobákban teljes ellátást nyertek*”. Az iskoláskorú árva vagy elhagyott gyerekek számára „*oskolaintézeteket*” létesítettek, ahol az elemi ismeretek mellett szakmára is tanították őket. A növendékek csak a nappalt töltötték itt, egyébként továbbra is családi gondozásban maradtak.

A **polgári szociális gondoskodást** alapvetően megkülönböztette a tisztán keresztény felebaráti indíttatású jótékonykodástól, hogy ez nagy súlyt helyezett a szegénység feltételezett okának, a munkátlanságnak az orvoslására.

Mindkét városban kísérleteztek „szociális foglalkoztató” intézménnyel, ezekben főleg idősebb, megélhetés nélkül maradt embereknek, többségükben nőknek biztosítottak könnyű munkát: tollfosztást, gyapjútépetést, fonást stb.

A pesti egyesület alapította meg az **első magyarországi dologházat**, ahol a koldulás betiltása után a munkátlanokat próbálták „kényszerszocializálni”.

Jótekingodás és társadalmi presztízs

A pesti egyesület a fennállásának első 16 évében összesen mintegy 16 ezer embernek nyújtott hosszabb-rövidebb ideig segítséget; az összegyűjtött és szétosztott 1 millió

Jankó János: Énekes koldus – Hazánk és a Külföld, 1867

700 ezer forint a korabeli viszonyok között tekintélyes összegnek számított. A pesti és budai „*asszonyi egyesületek*” honosították meg Magyarországon a pénzszerzésnek azokat a formáit és módszereit, amelyeket azután az egész polgári korszakban alkalmaztak a jótekingony célú egyletek. Először is igyekeztek a legmagasabb társadalmi státusú hölgyeket megnyerni az egyesület tényleges vagy legalább szimbolikus támogatására. A nádor, az 1850-es években a helytartó, a kiegyezés után a miniszterelnök feleségének vagy a Habsburg-család valamelyik nőtagjának, sőt a királynénak a védnökségét az adakozók egyrészt garanciának tekintették a tisztességes működésre, másrészt az ő jelenlétük nagyban emelte a jótekingodás presztízsét. Egy-egy „nagyasszony”, illetve az arisztokrata hölgyek jelenléte az egylethez vonzotta azokat a sznobokat is, akiket egyébként a kereszténység erkölcsi parancsa vagy a társadalmi feszültségek csökkentésének érdeke nem mozgatott volna meg.

A társadalom csúcán állók a kezdetektől igyekeztek eleget tenni az állásukkal járó elvárásnak. A királyné 12 ezer forintos alapítványt tett, s több főúr és vagyonos nagykereskedő követte példáját 1-2 ezer forintos alapítványokkal. A nádor és a nádorné minden évben 3 ezer forinttal támogatta az egyletek tevékenységét, s mintájukat a tehetősebb polgárság tehetsége szerint követte, megszabott tagdíj ugyanis nem létezett. Az egyletek „munkás”, azaz aktív tagjai ismerőseik körében élesztgették az adakozókedvet.

Szinte mindig biztos sikert hoztak azok az alkalmak, ahol a szórakozást és a jótekingodást kapcsolta össze az előkelő társaság. Az első évtizedekben különösen híresek voltak a nőegyletek álarcosbálgjai, de rendeztek koncerteket vagy műkedvelő színelőadásokat is. Jellegzetes rendezvénytípus volt a jótekingonysági vásár vagy bazár, ahol a jó társaság által összeadott tárgyakat, illetve az előkelő hölgyek vagy a támogatottak által készített kézimunkákat árúsították, esetleg tombola keretében kisorsolták. A vá-

sárlásnak itt az kölcsönzött különös érdekességet, hogy a pult mögött a társadalmi elit hölgytagjai – olykor ünnepelelt szépségek – szolgáltak ki. Az ő kezükkel kitöltött csésze teát vagy pohár pezsgőt pedig gálás árral illet fizetnie egy gavallérnak.

Különleges bevétel volt az újévi üdvözetek megváltása, amit szintén az „asszonyi egyesületek” hoztak szokásba. Az előírászerűvé vált újévi köszöntéseket – amelyeket személyesen vagy névjegy küldésével lehetett leróni, s amely különösen a nagy ismeretségi körű előkelőbbek részére jelentett sok lótás-futást, illetve terhes vendéginvázíót – a nőegyletnek juttatott adománnyal lehetett „megváltani”. Az egyesület az újságokban közzétette az adakozók névsorát, akikre ezután nem volt szabad megértődni, amiért elmulasztották a gratulációt.

Noha a két jótékony nőegylet tekintélyes összegek felett rendelkezett, hamar kiderült, **hogy a szociális gondoskodást nem lehet pusztán társadalmi szervezetekre és**

Jótékonyági bazár a Lloyd-palotában az 1863–64-es ínség idején. Vasárnapi Ujság, 1864.

önkéntes adományokra alapozni. Főleg a pesti egyesület terjesztette ki erején felül a működési körét, így intézményei nagy részét (szegényházat, dologházat, árvaházat) 1833-ban a nádor utasítására a városi tanács vette át. Míg a pesti nőegylet a továbbiakban a „házi szegények” segélyezésére korlátozta tevékenységét, a budai fenntartotta eleve szerényebb igénnyel létrehozott intézményeit még a két világháború között is. A jótékonyági egyesületek különösen válságperiódusokban (pl. az 1846–1847-es, 1873–1874-es éhínség, az első világháború utolsó évei, a nagy gazdasági világválság) kerültek reflektorfénybe. A XIX. század közepétől azonban az első fecskék egyre inkább elveszítették különleges szerepüket: a megerősödő polgári társadalom rengeteg – területi illetékesség, vallási hovatartozás, tevékenységi kör szerint differenciált – egyesületet hozott létre azoknak a társadalmi problémáknak a kezelésére, amelyet a liberális állam, illetve a főváros még nem tekintett saját illetékességi körébe tartozónak.

EGY KÜLVÁROSI HÁZ UDVARÁBAN.

Kéregető kintornás a XX. század eleji Budapesten. Vasárnapi Ujság, 1908.

A segítő szolidaritás emlékei és gyakorlata a népéletben

Kiállítási koncepciójavaslat

Kiindulásként javasoljuk, hogy a kiállítás vázolja fel a falusi/mezővárosi társadalom szerkezetét a XIX. század közepétől a XX. század közepéig, arra az időszakra érvényesen, amikor a néprajzi gyűjtések vonatkoznak. Minden bizonnyal az alábbi társadalmi csoportok között zajlanak majd az interakciók:

A falusi/mezővárosi társadalom szerkezete

- földbirtokosok (akik cselédeket, napszámosokat, részesekeket, summásokat alkalmaznak)
- tehetősebb parasztok (akik folyamatosan, de legalábbis időnként – a mezőgazdasági csúcsidőszakokban – külső munkaerőt alkalmaznak)
- középparasztok (akik saját földjükből megélnék, külső munkaerőt nem alkalmaznak, munkát mások üzemében nem végeznek)
- kisbirtokosok (kevéske földdel rendelkeznek, ám a megélhetésüket nem biztosítja, ezért alkalmanként mások üzemében munkát vállalnak részesként, napszámosként)
- föld nélküli szegényparasztok (döntően alkalmi munkából élnek, napszámosok, summások, időnkénti cselédek, kubikusok, vándoriparosok, -drótosok, tégláégetők, teknővájók)
- állandó cselédek (jobbára a településekhez tartozó, ám attól távolabbi uradalmak lakói, akik többedik cselédgeneráció tagjai)

A társadalmon kívüliek

- magányos, család nélküli idős és beteg emberek
- „hivatásos” koldusok

♦ **A mezőgazdasági idény migráns munkásai, építkezések, folyamszabályozások időszaki munkásai**, akik időszakosan kiszakadnak saját településükről, s máshol élnek, ám nem „integrálódnak”

- távoli vidékről érkezett aratók, cséplők (például felvidéki szlovák munkások az Alföldön)
- az Északi-középhegység summásai a Dunántúlon
- a dél-alföldi kubikusok országszerte

A falusi és mezővárosi társadalom peremén élők, azok a veszélyeztetett csoportok, amelyek földbirtok és biztos munkalehetőség hiánya miatt nem voltak képesek magukat és családjukat eltartani

Az utóbbi réteg a legveszélyeztetettebb: a fizikai erő csökkenése, az egészségi állapot romlása, a munkaképesség elvesztése a megélhetésüket veszélyeztette, mert anyagi tartalék gyűjtésére nem volt lehetőségük. A munkaképesség ideiglenes vagy végleges elvesztése esetén csak külső segítséggel tudhattak egyik napról a másikra élni. A külső segítség elsősorban a faluközösségből érkezett: jobb anyagi helyzetben élő rokonok, szomszédok igyekeztek élelmiszerral, ruhaneművel támogatni a nehéz sorsú családokat, egyéneket. Falubeli háztartásokban végzett könnyebb fizikai munka elvégzését pénzzel is megfizették. Ez a segítség csak az éhhaláltól védte meg a rászorulókat. Sokan kénytelenek voltak koldulni, de ha már fizikailag azt sem bírták, szeretetházba vagy kórházba kerültek.

A rokonság és szomszédság szerepe az ellátásban

♦ Falusi közösségekben a rokonság tagjainak jól meghatározott feladatai vannak, amely a származási alapon nyújtott

kölcsönös segítségnyújtást is magában foglalja. A házépítés és bizonyos mezei munkák közös elvégzése (kapálás, kaszálás, betakarítás), közös felkészülés az életfordulókhoz kötődő ünnepi alkalmakra, majd az ünnep megülése mind elsősorban a rokonság körében történik.

Az egyén az életében bekövetkező nehéz helyzetek, tragédiák idején elsősorban a rokonaira számíthat, akiknek kötelességük róla gondoskodni: ha elvesztette a munkáját, általában valamelyik rokona segít újból elhelyezkednie, ha beteg, a családtagjai gondozzák, és helyettesítik a napi munkában. Amikor valaki munkaképtelenné válik, súlyosan megbetegszik, elsősorban a nőrokonok látják el, a közeli hozzátartozók: anya, lány, lányunoka, nőtestvér, unokatestvér, valamint a műrokon-ság tagjai, vagyis a keresztkomák asszonyai, illetve a keresztleányok. Ezek közül elsősorban azok segítik napon-ta a rászorulókat, akik örökölnék tőle. Súlyos beteg férfi mellett a férfirokonok is szolgálatot vállal. A segítség a betegápolástól (amely a legközelebbi családtagok feladata, az intim szférához tartozó tevékenység) a háztartási munkák elvégzéséig, az ételadományokig sok mindenre kiterjed. A súlyos beteget gyakrabban látogatják a távolabbi hozzátartozók is.

A szomszédság a lakóhely által meghatározott: adott család szomszédsága az utcában azonos oldalon lévő néhány családra és néhány, az utca szemközti oldalán lévő telek lakóira terjed ki. A szomszédok napi kapcsolatban vannak egymással, szükség esetén a napi munkában és háztartási eszközökkel segítik ki egymást. Vasár- és ünnepnapokon a közeli szomszédok együtt üldögélnek, beszélgetnek. A jószomszédi viszony fenntartása, működtetése elsősorban az asszonyokon múlik. A szomszédság, éppen a napi kapcsolattartás és a kölcsönös segítségnyújtás miatt, a leghatékonyabb közösségteremtő intézmény falun.

♦ A szegény emberek társadalomrajza Kiss Lajos műve alapján

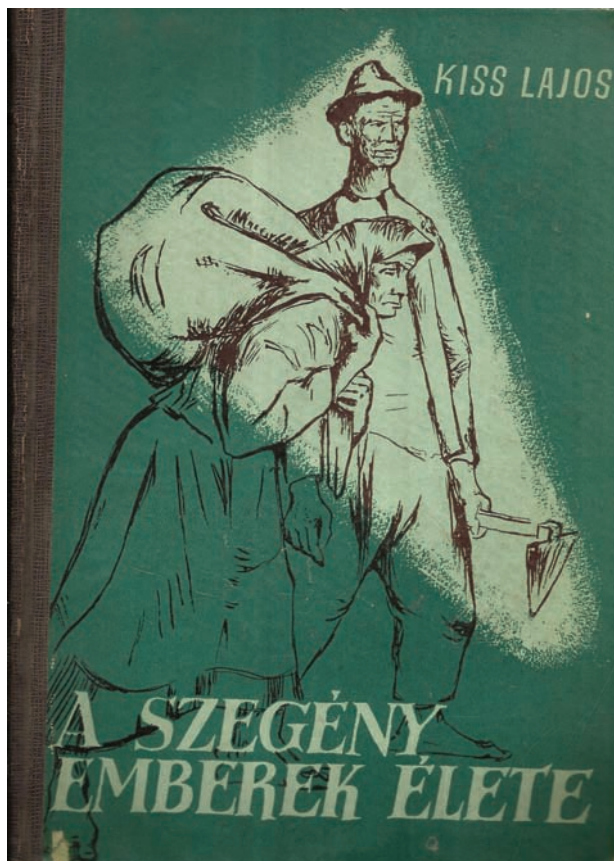
Kiss Lajosnak *A szegény emberek élete I–II.* c. könyvéből monografikus pontossággal ismerhetjük meg a XIX. század vége, XX. század első fele dél-alföldi szegényeinek társadalomrajzát. (*A szegény ember élete* és *A szegény asszony élete* – előbbi 1939-ben, az utóbbi 1943-ban jelent meg először – című műveket tartalmazza ez a kötet. A két mű összevontan 1955-ben jelent meg. Alábbi összefoglalónk a 3. kiadás – A magyar néprajz klasszikusai, 1981, Budapest, Gondolat Könyvkiadó – alapján készült.) Az életút egyes stációi akár képes korfán, esetleg „grafikonon” is ábrázolhatóak.

„Bajos azt megmondani, ki a szegény ember. Az-e, aki orrával dúrja a földet és mégse boldogul; az-e, akinek nagy családja van, vagy aki nagy nélkülözések között él, szóval ahol nincsen az a van. És vajon aki tud magának egy kis hajlékot szerezni, az már nem tartozik a szegények közé? Hiszen aki biztos állásban van, az is szegénynek mondja magát és méltán. Sokféle szegény ember van. Maga a szegény nép így határozza meg: az a szegény, aki beteg; aki egészséges, az nem szegény [...] Azokról a szegény emberekről lesz itt szó, akiknek sem vagyonuk, sem állandó, biztos jövedelmük nincs, mint ahogy ők mondják, akik más tallajából (tarlójából) élnek” (29. oldal).

Férfiak

- kanász 14-15 éves korig
- csordás
- kisbéres, béres: katonaságig; ha nem viszik el, marad béresnek vagy kocsisbéresnek
- öregbéres, béresgazda (családos), gyakran kevesli a bért, és elmegy parádéskocsisnak vagy tanyára béresnek, nap-számosnak vagy kubikosnak
- ♦ – igáskocsis

- bérkocsis: addig végzi, míg ki nem öregszik, akkor családja tartja el, vagy szeretetházba kerül
- malmoskocsis: nagyon nehéz fizikai munka, ha kiöregszik, éjjeliőr lesz, vagy napszámba jár, míg bírja
- mindenés: 15 éves kortól 60-70-ig, öreg, magányos vagy özvegy ember foglalkozása (tanyán vagy városban)
- udvaros: magányos, idős, kiöregedett napszámos, ha felmondanak neki, kéreget, vagy szeretetházba kerül
- házórző: aratás idején a kiöregedett emberek, akik egyedül vagy a párjukkal egy kis keresetért akarnak jutni, hogy ne szoruljanak még a gyermekeikre
- kistanyás
- tanyásbéres (innen felfelé vezet az út)
- feles tanyás, harmados tanyás, negyedes tanyás az első világháború után
- kisfeles: városban lakik, csak munkaidőben tartózkodik a tanyán
- fuvaros (1864, a vasútépítés előtt sokan vannak)
- egylovas ember
- kisárendás: sok és nehéz munka, bizonytalanság, de szerencsével felfelé is lehet innen haladni
- kubikos: a Tisza szabályozása óta (1846), a vasútépítés kezdetétől (1840–1844–1850), nagyobb lendület 1860 óta, amióta több töltés épült (167. oldal) (többet lehetett keresni vele, mint az aratással, szabadabbak voltak: ha akart vállalt munkát, ha nem, nem, 20–60 éves korig, ha nem itta el a keresetét, házat, földet vehetett (187. oldal)
- napszámos: boldogulása attól függ, hogy milyen a felesége, beosztja-e a keresetét (220. oldal)
- vályogvető: nehéz fizikai munka, 30–50 éves korig végzik általában (221. oldal), csak megélni lehet ebből napról napra, szerezni nem
- téglaverő: míg a gyárban van, élhet, ha kiteszik, koldus lesz, szegényházba kerül (233. oldal)
- falrakó (csak 1914-ig, azóta szakmunka lett)
- kútásó: időskorára házat szerzett, fia követte a mesterségben (237. oldal)
- tetéjverő: már nincs az 1930-as években, a nádtetőt rakták, időskorában napszámos, vagy piacra visz sátrakat (242. oldal)
- dinnyecsősz
- szőlőkapás: 50 év körüli egészséges emberek (de van, aki egész életében az marad), csak napi szükségletre elég a bér

- szőlőcsősz: éppen megélt belőle az ember (251. oldal)
- nyomási csősz: ha becsületes és jó a felesége, megél, még szerez is (258. oldal)
- kukoricacsősz
- zsákoló: erős ember, ha kiöregszik, napszámos lesz
- éjjeliőr
- utcaseprő: az előregedett napszámosokból lesz
- tehéncordás
- csürhés kanász: silány kenyér, a semminél éppen csak kicsivel több, nyári foglalkozás (268. oldal), nyomorban

K I S S L A J O S
A
SZEGÉNY ASSZONY
ÉLETE

Antikvrium.hu N A E U M

- él családjával együtt, levetett ruhában jár; ha nem fogadják fel, koldus lesz (270. oldal)
- könnyen élők: bolti szolga, halotti pénzbeszedő, halottas ember, funerátor, lócsiszár, lónyúzó, disznókupec, vőfély, hordár, gyüvő-mönő ember, kártyapillér, dohánycsempész, dinnyecsősz

Nők

- libapásztor: 5-6 éves kortól, később, 10-12 évesen tanyán lakó cselédek gyermekei
- pulykapásztor 10-12 évesen
- peszra: a libák után, 12-14 évesen pesztonka újszülött vagy 5-7 hónapos gyerek mellé
- szolgáló: a szegényparaszток leányaiból lesz, a stafírungszerzés időszakára: kis szolgáló, nagy szolgáló
- tanyai szolgáló: a paraszti munkához közelebb álló feladatai vannak (több fizikai munka, nagyobb fizetés)
- szobalány (16–22 évesen),
- szakácsné: időskorára beteges, családja tartja a pénzéért (ha elcsalják tőle, szeretetházba kerül)
- öreg lány (30 fölött): köztük olyanok, akik testi hiba, fogyatékoság miatt maradnak leányok, vagy akik a szüleiket ápolják, és eljárnak dolgozni; időskorukra a rokonoknál húzódnak meg, akik az örökség miatt eltartják
- megesett leány: munkaképtelenség esetén koldus lesz, időskorában a gyermekei befogadják
- lúdtömő: idősebb, szegény asszony (lúd darabjért fizetik)
- tépő: ahol több száz libát tartottak; évi búzaszükséglet ebből; késő öregkorig, halálukig
- tollfosztó: idős, gyengébb asszonyok vagy cigány asszonyok, akik nem szeretik a nehezebb munkát; nem lehetett megélni belőle
- özvegyasszony: a férfimunkát is ő kell végezze; városon mosás, vasalás, meszelés, napszámos munkák (tarhonya-

- csinálás, szőlőszedés, kapálás, marokvetés, szappanfőzés, kukoricatörés, lekvárfőzés, zsákfoltozás); a folyamatos munkától, mire felneveli a gyermekeit, legyengül, szeretetházba kerül vagy koldus lesz; sok elnyomorodik idős korára; szeretetházba kerül, ha gyermekei elhagyják
- könnyen élők: kurvák, kofák, ócskás asszonyok (napi betevőre elég, szeretetházban végzik) – bába, gyógyító asszony, özvegyasszonyok: halottbejáró, halottmosó, sirató, énekesasszony, lelenctartó asszony, gondviselő asszony (1924-ig), kosztadó, kifőző asszony, kvártélyadó asszony
- koldusasszony: nem csak a könnyen élőkől lesz koldus; ha az idős asszony munkaképtelen és elkergetik a gyermekei, koldulni kényszerül (437–442. oldal)

A koldusok témájának részletesebb kibontása

Ha az idős emberek munkaképtelenné váltak, és nem álltak mellettük támogató rokonok, koldulni kényszerültek. Árva, betegen született, nincstelen fiatalok is koldultak: nemcsak a szülőhelyükön, de más falvakba, városokba is elvándoroltak, vásárokbába, búcsúkbába jártak. Aki képes volt valamilyen hangszeren játszani vagy énekelni, az a muzsikálásáért, énekért kérte az alamizsnát. (Az emberek csak azt tartják koldusnak, aki adott helyen áll mindig, ha házról házra jár, akkor kéregető.)

Hódmezővásárhelyen a koldusok a nyakukba akasztott réztáblával jártak, rajta felirat: H M V KOLDUSA (sorszám), szerdán és szombaton házalhattak, piacnapokon a piac sarkánál álltak, vasárnap a templom előtt kéregethettek (ezek voltak a *rezes koldusok*). Imádkoztak, könyörögtek, sírtak. A templomot ők separték. A várostól kéthetente segílyt kaptak. Koldusbíró ellenőrizte, hogy csak a rászorultak kapjanak támogatást.

A szegények inkább adtak a koldusnak, mint a gazdagok. Egyes koldusok nagy fakanállal a kezükben kéregettek,

hogy közelebb férközhessenek az adakozókhoz. Karjukon kosár volt, hogy abba tegyék az élelmiszert, ha azt kaptak (kenyér, kis szalonna, disznóhús, zsír, tojás, túró, a lisztnek külön tarisznyát tartottak a kosárban). Gazdahelyen szerdán és szombaton kitették a lisztet, minden koldus kapott belőle egy kis tányérral. Öreg koldus inkább ivott, mint evett, eladta az adományt, és a pénzen pálinkát vett. Temetés, tor után ételmet kaptak vagy teljes vacsorát, később csak pénzt.

A koldusok tisztán jártak, de csak használt, másoktól adományként kapott ruhában. Lakásuk a kamra sarka volt, az istálló vagy a szín egyik szeglete. Könnyebb házimunkát elvégeztek, nehezebbet nem. A gazdák, gazdaszonyok mindig felajánlották a munka, ezáltal a fizetés lehetőségét, de sokan nem éltek vele. A beteg, nyomorék, fogyatékos koldus ott aludt, ahol ráesteledett, meghúzódott, míg el nem kergették.

Szegényellátás a helyi társadalomban

– általánosnak tekinthető az a gyakorlat, hogy aratás, kukoricatörés, krumpliasás vagy szüret után a felszabadult földeken a szegény emberek az elhullott kalászokat, fel nem szedett kukoricacsöveket, krumplit, a tőkén maradt szőlőt összegyűjthetik, „bengézhhetnek”, „mezerelhetnek”; a szokás mint a szegények hallgatóságos támogatása a tévesztés után is fennmaradt (külön kérdés, hogyan van ez manapság, a latifundiumok kialakulásának korában)

– bonyolult és hosszadalmas történet a faizási jog: ez többnyire a tűzifára vonatkozott, amit a zsellérek, de néha a jobbágyok is csak hullott gallyfából szedhettek, ez terjedt ki a jobbágyfelszabadítás után általában a szegényekre (fontos volna áttekinteni az erdőtvényeket Mária Teréziától napjainkig, a méltányos megengedéstől a korlátozásig, a teljes tiltásig)

Szegény asszony gyereke, 1937 (Fortepan / Magyar Bálint)

- általános szokás volt, hogy disznóvágások alkalmával az esti disznótor idején szegények (kiváltképpen gyerekek) kérnek (kéregetnek), és természetesen kapnak is, például nyársat dugnak a háziak felé, hogy arra agassanak hurkát, kolbászt
- a parasztok/gazdák által nem fogyasztott állati részek vagy elhullott állatok adományként való ajándékozása (így a szegény cigányoknak a szarvasmarha gyomra – vagyis a pacalnak való –, az anyadisznó méhe – vagyis a „malactartó”)
- alkalmazottak megajándékozása ünnepek vagy nagyobb munkák befejezése után: karácsonykor a cselédek kaphattak némi ajándékot a földesúrtól vagy a gazdag paraszttól, újévkor pásztorok azoktól az állattartóktól, akiknek több-kevesebb jószágát őrizték a közös nyájon

(csordán, kondán) az év során, s minél szegényebb volt a pásztor (vagyis a pásztorlakáson kívül, ahol a szolgálat idején lakott, nem volt hajléka), annál „gazdagabb” adomány illette; aratás után a földbirtokos vagy az intéző/jószágigazgató (a kialakított béren vagy részen felül) megvendégelhette az aratóit (akár bált is rendezhetett)

- szegény gyerekek (esetenként felnőttek) megajándékozása ünnepek alkalmával: regölők, betlehemezők, karácsonyi kántálók, újévet köszöntők, húsvéti locsolkodók, búcsúkor zenészek kaphatnak pénzt, ételmet
- különös formája az adománygyűjtésnek a sajónémeti „rabvágás”

Néhány kiemelt példa

Szegények étetése

A község szegényeinek, koldusainak étellel való ellátása a „halott lelkiüdvéért”. A szokás részint a halott etetésére vezethető vissza (a halott helyett adnak enni a koldusnak), de mindig is volt pusztán alamiználkodó jellege is (vö. őskeresztény *agapé*), amely egyházi hatásra egyre inkább előtérbe került, és a „szegénynek a halott helyett” gyakorlatából a „szegénynek a halott lelkiüdvéért”-elv lett (ez már Szent István törvényeiben is szerepel). Egyébként a halott élő személlyel való helyettesítésének gondolata kereszténység előtti, és Európán kívül is sok helyen ismert. A szegények etetésének különböző változatai még a XX. sz.-ban is elterjedtek voltak Európa-szerte. Mo.-on elsősorban a r. k. és a gör. kel. vallású lakosság gyakorolta. Legáltalánosabb volt a *templomi szegények* étellel való ellátása mindenszentekkor, amely a közelmúltból ismert formájában elsősorban a község szegényeiről való szervezett gondoskodás, de alkalmyszerűen fűződhetek hozzá a halott etetésével kapcsolatos hiedelmek is. Helyileg változó hagyományai vannak az adományozott ételek, nyersanyagok fajtáinak (kenyér, cipó, liszt, szalonna, hüvelyesek

Szegény asszony kézimallommal és kisgyermekével, '30-as évek (Fortepan / Magyar Bálint)

stb.), valamint az átadás és elosztás módjának. A szegények cserébe a halott lelkiüdvéért imádkoztak. Szórványosan – húsvétkor, pünkösdkor és karácsonykor is – ismeretes volt ez a szokás. A kéregető koldusoknak is gyakran a halott lelkiüdvéért adtak alamizsnát. Konkrétan egy bizonyos halotthoz fűződik a halotti toron vagy a tor után,

♦ a halotti mise és a halál évfordulóján. Egyéb meghatározott, de helyileg változó időpontok is előfordulnak (temetés után három nappal, egy héttel, hat héttel stb. Ilyenkor a család által fogyasztott ételeket adják a meghívott vagy odavetődő szegényeknek, máshol cipót, kalácsot stb. Ezekben az esetekben gyakran tudatos volt a halott helyettesítésének, a halott etetésének gondolata. Fokozottan ez volt a helyzet akkor, amikor az álomban jelentkező „éhező” halott helyett, ill. visszajárásának megszüntetése céljából adtak a szegényeknek enni. Mezőkövesden nem volt meghatározva a *szegények etetése* vagy a *mennyei lakoma* napja, de ha nagyon fájdalmas volt a halott elvesztése, vagy az meghagyta a halála előtt, akkor a temetés után következő vasárnapok egyikén tartották, a két kolduscapat elfoglaltságától függően. A kolduscapatok vasárnapjai általában hetekre le voltak foglalva. Az asztalt úgy terítették, hogy három szál gyertya égett rajta a halottakért, hármasszál gyertyatartóban (amit általában kölcsönöztek, mert kevés háznál volt). Tizenhárom koldust hívtak (ez volt egy csapat), a 12 apostolnak és Krisztusnak megfelelően. A bor Jancsi-kancsóban állt (emberfejű Miska-kancsó). Az étrend azonos volt a lakodalmival (húsleves, csíkleves, káposzta, tejbekása). A tányér mellett minden koldusnak: pénz, cipő, béles, ezt a hármat együtt hívták *egész alamizsnának*. Esetleg a rokonok is ettek a koldusokkal. Evés után megáldották a Jancsi-kancsóban a bort. „*Amennyi bor vagyon, volt vagy lesz ezen kancsóban, annyi ezernyi lélek szabaduljon ki a keserves porgatórium tüzből*”. Ezt nevezték *áldásbornak*. Mindenki ivott belőle három kortyot. Atya, Fiú, Szentlélek nevében. Ebből szomszédoknak, betegnek is vittek, mert orvosságnak tartották. Utána elénekelték a Szent Erzsébet legendáját. Majd litániaszerűen énekeltek személy szerint nem csupán a szóban forgó elhunytért, hanem a család, meg az ilyen alkalmakra összehívott rokonság, szomszédság összes

megemlítésre méltó meghaltjáért. Volt, hogy 2000-ig is elmentek a nevek felsorolásában (pl. „*Légy irgalmas, légy jutalmas, Sereg Anna helye legyen nyugodalmas!*”), mivel legalább százan összejöttek, nem csupán a szobában, de a konyhában, pitvarban, nyáron az udvaron is tartózkodtak. Egy korai adat Szegedről 1735-ből: „szegényeket nevezett ura könnyebbüléseért hat ízben különb s különb üdőben fogh tisztességesen és bötsületesen étetni és Ebédet adni”.

Sokgyerekes zsellércsalád 1935 (Fortepan / Kövendy Katalin)

IRODALOM

Bálint Sándor: *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza*, Budapest, 1938; Kresz Mária: *Emberkorsók. Adatok az antropomorfkorsók funkcióihoz, Népr. Ért.*, 1971; Béres András: *Halottak húsvétja, Ethn.*, 1973. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1573.html>

Evés és etetés halottak napján

Táfelpicce, 2012. 11. 01., 7:57 (Utolsó módosítás: 2012. 11. 01., 8:13)

Címkék: Halloween, mindenszentek, halottak napja, Dia De Los Muertos

„*A magyarok esznek és etetnek. Egy vendégség sem maradhat trakta nélkül, anyák és nagyanyák tömlik a gyerekeiket változatlanul, a magyarok szerint egy férfi szívéhez is a gyomrán keresztül vezet az út, miért éppen a halottak maradnának ki? Halott hozzátartozóinkra és barátainkra emlékezünk a hétvégén, ezért most összegyűjtöttünk néhány, a halállal és az élelmiszerekkel kapcsolatos hagyományt és szokást. Miért készítenek ki vacsorát az elhunytak, miért adakoznak temetés után máshol, és miért bulizik egész Mexikó halottak napján?*”

Magyarországon a középkortól évszázadokon át a települések templomai mellé temették a halottakat, ezért a temetéssel kapcsolatos evés és etetés is jórészt a templomokban vagy a sírkertekben történt. A temetési szertartás alatt – amely a templomban zajlott – vagy után, a templom ajtajában vagy a sírnál osztották ki a halott üdvösségéért való imádság fejében a koldusok, betegek és öregek között a gyászoló család ajándékát, főleg kenyeret, kalácsot, bort, gyertyát.

»Egyes helyeken a halottas házban ült tort a meghívott szegények, koldusok, félkegyelműek ünnepélyes megvendéglése előzte meg. Olykor a halott végrendeletében is meghagyta az alamizsnaosztás idejét és mértékét. « Ezt a gyászoló család azért is teljesítette, mert félt, hogy a halott leke majd visszajár – derül ki a Magyar Néprajzi Lexikomból.

A hagyomány különböző változatai néhol még ma is élnek. Van, ahol a hívek az alamizsnát (kenyér, kalács, bor, zsír, szalonna, köles, bab) a templomban felállított gyázkoporsó mellé rakják, majd az összegyűjtött ételmezt a koldusok és rászorulók között szétosztják. Az ételeket a katolikus délszlávok egy része a hozzátartozójuk sírjára teszi – írja a lexikon. Göcsejben a család otthonában éjszakára terítenek az elhunyt hozzátartozók számára, aztán vagy megeszik, vagy odaadják a szegényeknek. Szeged környékén már mindenszentek ünnepén férér üres kalácsot (kóduskalács) szok-

tak sütni, és mézzel vonták be a tetejét. A koldusnak szánt kalács, alamizsna a halott megvendégelésének módosult, keresztény változata. Van, ahol sütnék-főznek, buliznak, a halottakat megtévesztendő. (Nehogy azt higgye a halott, hogy baj van a hátrahagyottakkal, és visszatérjen.) Rengeteg népszokás van tehát, amelyet a hagyományörzők – általában keresztények – tartanak, és sok közülük bőségesen tartalmaz ételt. Mindenkit etetni akartak, félve attól, hogy ha nem ezt teszik, a halott visszajár majd. És a legtöbb esetben a félelem vezérelte őket. Talán ezért is gyászos nekiünk ez az ünnep.”

<http://www.origo.hu/tafelspicc/kozelet/20121030-halottak-napja-mindenszentek-halotti-tor-los-dios-de-muertot.html>

„Embervásár, emberpiac, munkáspiac, koplaló, köpködő

1. nyílt téren gyülekező, munkára váró embertömeg. – 2. a gyülekezőhely maga. Az embervásár a mezőgazdasági bér-munkások időszakos (karácsony, újév stb.) szegődtesének hagyományos formáiból nőtt ki, amikor helyi szokások szerinti meghatározott napokon a munkáltatók (rendszerint a gazdák) és a munkavállalók (cselédek, napszámosok stb.) egy kocsmában találkoztak, és egyezkedtek. A nyílt téri embervásárra már a XVIII. sz. végétől vannak adataink, de igazi elterjedése a kapitalizmus korára esik, és vele együtt múlt is el. A részleges munkanélküli tömeg növekedésével szaporodtak el az embervásárok, telítettségük kitűnő fokmérője volt a pillanatnyi foglalkoztatottságnak. Fellendülő időszakokban az embervásároknak az idénymunkákhoz igazodó rendjük alakult ki, pl. télen, vízkereszt körül a cselédek, tavasszal-ősszel a napszámosok, nyáron pedig az arató-cséplő munkások keresték fel elsősorban, s ugyanilyen ütemben és sorrendben ürült is ki a munkák kezdésének idejére. Munka nélküli időszakokban zsúfolásig megtelt

emberekkel, sok gondot okozva a hatóságoknak és másoknak is. Nagy körzeti embervásárok is kialakultak, ilyen volt többek között a fővárosi Teleki tér is az 1930-as válságévben, ahova szinte az egész országból özönlöttek a vándormunkások. A válság mélypontján elég volt egy-egy szikra, hogy tüntetés vagy más megmozdulás robbanjon ki, ilyen volt pl. 1894-ben a hódmezővásárhelyi Szántó Kovács János vezetete tüntetés és az 1931-es nagy csongrádi és szentesi kubikos-megmozdulás.

Az uralkodó osztály tagjai a munkára várakozó, elkeseredett embereket pl. piaci legyeknek csúfolták, mindent megtettek mozgalmuk leszerelésére, kevesebbet foglalkoztatásukra. Az embervásáron a helyben vagy kisebb létszámban elszegődő munkásokkal főként a munkaadók, nagyobb tömeg és távolság esetén viszont megbízottaik, az ún. emberkereskedők tárgyaltak. Az emberi munka a kereslet-kínálat szerinti áruvá vált: mindjobban megszűntek a közvetlen, emberi kapcsolatok, és kereslet idején a munkások, kínálat esetén pedig a munkaadók tartották az ajánlatokat...”

IRODALOM

Kiss Lajos: *A szegény ember élete*, Budapest, 1939; Kamjén István: *Emberpiac*, Budapest, 1951; Katona Imre: Vándormunkások toborzása a kapitalista Magyarországon, *Ethn.*, 1958.

Bengészés, mezgerelés

Interjú Horváth Gyula költővel

– Milyen körülmények között éltek?

– Műutak nem voltak, kövesutak sem, csak a meztelen föld, tehát ha eső esett, akkor térdig lehetett járni a sárban. Nagyon szegényes ruházatunk volt, szemétdombokra jártunk, és boldog gyerek volt, aki talált magának egy

kiskabátot vagy egy kis nadrágot, amiben egész nyáron eljárhatott. Többnyire csupaszon jártunk. Azért nem használom a meztelen szót, mert nekem az mást jelent, ide a csupasz szó való, mert az beleillik jól a nyárba, a télbe, az egész sorsunkba. Cipőnk igen sokszor csak úgy volt, hogy igyekeztünk nyáron olyan sapkákat keresni a szemétdombokon, amiket télen a lábunkra húztunk és megkötöttük ronggyal, vagy pedig bocskort csináltunk magunknak.

– *Az hogyan készül?*

– Egy nagy darab rongyot meg kell teríteni jól szalmával, arra újra rongy jön, a két rongy szélét össze kell varrni, közte marad a szalma, kívülre megint szalmát kell tenni, arra megint rongyot, attól függően, hogy milyen vastag bocskort akartál magadnak csinálni, és ezt lehet hosszú szárúra is. Legtöbben ilyenben jártak. Én huncut gyerek voltam, kieszeltem magamnak, hogy amit kidobnak a földművelő emberek – már nem nagyon szeretem használni a paraszt szót sem – ilyen bundás sapkát, abból összegyűjtöttem magamnak télire vagy négyet, azt húztam a lábamra, és összekötöttem. Jó volt addig, amíg átmentem valamelyik rokonunkhoz, de lehetett benne menni nyugodtan a boltba is, hosszú útra nem mentem. Rosszul jártunk akkor, ha kegyetlen volt az ősz és a tavasz, mert ha rengeteg eső esett, akkor borzalmas nagy volt a mocsár az utakon, nem tudtunk kimozdulni. Ha mégis menni kellett valahova, és végképp nem volt cipőm, óvatosan kellett lépnem, mert a törött üvegek meg roncok, amik a mocsárban voltak, elvágták a lábamat. Télén megfagyott a sár, akkor könnyebb volt. Még a tél volt a legbarátságosabb. Más embereknek, nem szegény embereknek a tavasz csodálatos évszak, mikor kibontakoznak a fák, elkezdenek felöltözni levélruhába, és virágruhába, és elkezdenek pompázni, és elkezdenek egymás mellett családban élni a bokrokkal, legyen is ez így, és szerezzon

örömöt azoknak az embereknek. De nekünk kegyetlen volt, mert nem lehetett mezgerelni.

– *Ez mit jelent?*

– Böngészni. Betakarítás után mindig jelezte a tanácselnök, hogy lehet menni a földekre mezgerelni, szedegetni, amit a gép elhagyott, rengeteg kukoricát gyűjtöttünk így. Megszárítottuk a napon, lemorzsoltuk, és eladtuk a falubelieknek, akik megfizettek liszttel, szalonnával, savanyú uborkával, adtak egy sovány tyúkot, valamit – a kukorica nagyon jó dolog volt. Vagy szüret után, az a fürt szőlő, ami még zöld volt, nem szedték le, később érett egy-két héttel, az a miénk volt. Gyümölcszedéskor, ami ott volt a fa tetejében, nem tudták leszedni, azt mi leszedtük. A kukorica enni is jó volt, megfőztük összevágva cukorrépával, édes volt a leve, nagyon jó étel volt a szegénységben. Ha valahová mentünk, még útra is lehetett vinni, tettünk belőle a zsebünkbe, meg anyám csomagolt újságpapírba főtt cukorrépát, és azt megettük. A krumpliföldeken tudtál szedni krumplit, az nagyon fontos ennivaló, életmentő, sokféleképpen el lehet készíteni. Ha apámnak sok volt a krumpliból, akkor boldog volt. Egyszer tizenhat zsákkal böngészett össze, és semmi oka nem volt arra, hogy emelgesse a zsákokat, láttam, hogy odamegy, és minden zsákot sorban megemel. Az öröm okozta, hogy emelgesse őket. Akkor boldogan feküdtünk le. Tehát az ősz eledelt hozott, fel tudtuk tölteni a kamránkat, készültünk a télre.

– *Hányan voltak testvérek?*

– Tizennégyen voltunk, én születtem ötödiknek 1959-ben. Anyám akkor tizenkilenc éves volt, apámhoz került tizenegy évesen, akkor szöktette meg. Nem volt lagzi, csak elsöktette. Anyámék tizenhatan voltak testvérek, és ha egy fiú egy nagy családból kinézett egy lányt, nemigen tettek ellene a szülők, hogy összekerüljenek. Szokás volt, hogy korán kerültek össze a fiatalok. A fiúknak tizenhat évesen már gyerekek voltak, családjuk, feleségük. Arra is

emlékszem, hogy az én időmben volt lángolófélben az utolsó gyermekbénulás-járvány, utána pedig jött a diftéria és a kanyaró, nagyon sok gyereket elvitt. Alsóvádaszon kezdtem el iskolába járni. Az első osztályba három hétig jártam, ott tanultam meg a betűket, utána már nem jártam.

– *Miért nem?*

– Azért, mert azon a télen óriási tél volt, kegyetlen. A hatvanas években nagyobb telek voltak, mint most, meg nagyobb nyarak is. De elég annyi, hogy azon a télen nem tudtam iskolába járni, de nemcsak én, hanem senki a telepről, mert eléggé messzi voltunk az iskolától, körülbelül hét kilométerre. Cipőnk sem volt, szegénység is volt, fel kellett, hogy mentsenek, nemcsak engem, hanem a telepen élő iskolás gyerekeket mind. A tanácselnök megbeszélte az orvossal, hogy valami betegséget kitalálnak nekünk, hogy ne kelljen a szülőket megbüntetni, amiért nem járunk iskolába.

– *Hogyan tanult meg olvasni?*

– Sokat jártunk a szemétdombra, és a megtalált újságokat nézegetve az ismert betűkből összeállítottam magamnak a nagybetűs szavakat, és minél többet gyakoroltam, annál jobban ment. Akkor jött divatba, hogy az országban fel kell számolni az írástudatlanságot, úgyhogy már elsőbe is úgy jártunk, hogy elől ültünk az osztályban mi, hátul meg a tizenhét-tizennyolc éves cigány gyerekek, akik velünk együtt tanulták a betűket. Ezért egyszer anyukámékat meglátogatta egy mozgássérült tanár, Bicebóca bácsinak hívtuk, és mindig kökénnyel dobáltuk őt. Anyám éppen hámozta a krumplit. Azt mondta neki ez a Bicebóca bácsi, hogy engem értelmes gyereknek látott elsőben, és elfogadnák-e azt, ha a Gyuszikát átlöknék ötödik osztályba. Akkor már tízéves voltam, ötödikbe kellett volna járnom, de csak az a három hét iskolám volt. Anyám azt mondta, nem látja értelmét, mert olyan régóta nem járok, meg különben is tudok már olvasni, föl is olvastam neki egy könyvet. A

tanár nem értette, hogyhogya tudok olvasni? Ugyanis megtaláltam a szemétdombon Hemingway Az öreg halász és a tenger című könyvét, és borzalmasan tetszett nekem. Szótagolgatva végigolvastam, de úgy, hogy belevágtam, érted, és egy hónap múlva jártam, mit tudom én, a második oldalnál. Nem volt az véletlen, hogy éppen azt találtam meg, hiszen az az írás a türelemről szól, most már így visszanezve látom. A tanár annyira csodálkozott, hogy előkapta nagyanyám Bibliáját, és odahívott, hogy Gyuszi-ka, olvasd el, mi van ide írva. Én meg olvastam, hogy Bib-li-ja. A neve különben András bácsi volt a tanárnak, nagyon kedves halottam, nagy szeretettel gondolok rá vissza mindig, majdnem sírni akarok, ha rá gondolok. Most is. Anyámnak Ibolya volt a neve, de csak Ubókát mondtak neki, azt mondta András bácsi, Ubóka, a fiút engedni kéne iskolába, majd én szerzek neki ruhát. Anyám mindjárt rávágta, hogy akkor mehetek. Három nap múlva egy jó nagy csomagot hozott ki nekem egy ember meg egy asszony a tanácstól. Ebben volt félcipő, nadrág, mackó, tornacipő, atlétatrikó, fekete kiskabát nadrággal, egy fehér ing meg egy piros úttörőnyakkendő. Ilyen szép ruhákat még életemben nem láttam, hozzá sem mertem nyúlni, csak álltunk mellette, a testvéreimmel, és néztük. Ugyanis az már nemcsak az enyém volt, hanem aki látta a szemével, mindenkié lett. Miért lettem volna én olyan gyerek, hogy az csak az enyém legyen, hiszen addig amit szereztünk, minden közös volt, mindent együtt ettünk meg, akkor a ruha miért csak az enyém legyen? Jánosnak egyből odaadtam a mackóalsót, Jocónak a felsőt, volt ott vagy tíz alsógatya, abból is mindenkinek egyet adtam. A cipőt is elosztottam, én jártam a bőrcipőben, a tornacsukát meg váltva, mikor menni kellett valakinek valahova, akkor az húzta fel. De elég annyi, hogy elhatároztam, én bizony megyek iskolába. Egy nap volt adva, hogy megfűrödjek, és utána menni kellett. Tetvesek nem voltunk, mert anyám

mindig kopaszra vágta a fejünket, hogy ne tudjon beleesni a tetű, és elmentem iskolába. Nagyon szépen fogadtak. Az első napon az osztályfőnököm, Molnár Valéria sokat simogatta a fejemet, hogy Gyulóka, nyugodj meg, jó helyen leszel, csak gyere iskolába, majd megszokod, tudom, hogy most még rossz, de jó lesz. Pátyolgatott, és ez nem csak egy napig tartott, mondhatom, hogy szívet melegítő ember volt négy éven keresztül, éltesse az Isten sokáig, azt kívánom neki. Most ő is itt lakik Miskolcon. Az iskolában értek az első szerelmek, az első csalódások is, olyan mélyen éreztem, hogy ha magamba nézek, ezeknek a sebeknek a nyomát talán meg is találom a lelkemben. Három olyan lányt szerettem, akik teljesen komolyan gondolták, hogy csak ásó, kapa és a nagyharang válasszon el minket. Egyikük mai napig egyedül maradt.

– *A versek mikor bukkantak fel az életében?*

– Hatodik osztályos koromban. Nagyanyám minden évben kapott az egyháztól egy Kalendáriumot, és ebben olvastam Nagy Lászlónak A repülő árnyéka című versét. Az íze más volt, mint Petőfié, és meglepett, hogy így is lehet verset írni. Érteni nem értettem, de ahányszor elmentem nagyanyámhoz, mindig elolvastam, és egyre jobban bomlott ki, mi is történik a versben. Egyszer csak ráébredtem, milyen nagy emberek a költők. Olyan töltést kaptam tőle, amivel még nem tudtam mit kezdeni, de elkezdett írni engemet a vers. Nem én őt, hanem ő kezdett el alakítani, mert érzelmileg annyira feltöltött. Mikor már nem volt hova tölteni, kicsordultam. Így született meg az első versem, a Cigánytelep című, de akkor még Petőfi élt bennem, abban a formában fejeztem ki magam, amit tőle tanultam. Ekkor voltam, azt mondja, hogy tizenegy éves. Arról szólt, hogy bevezették a villanyt a cigánysorra, és van egy-két televízió is. Addig csak akkor láttam tévét, ha benéztem a faluban ablakon keresztül valamelyik magyar család szobájába. Beküldtem ezt a verset a megyei napi-

lapnak, és megjelent. Óriási hatással volt rám, hogy kijöttek hozzám az újságírók, lefényképeztek, beszélgettek velem, és bemutattak az Észak-Magyarországban. Hát innen kezdődött. Később jöttek az ajánlatok a Jász-Kunságtól, megjelentek írásaim a Tiszatájban, az Új Írásban, a Napjainkban, a Népszavában, a Vigiliában, szinte előntötték az országot a verseim, és nagyon korán. Első kötetem ötvenkétezer példányban jelent meg, és el is fogyott. Ez tette rendbe az életemet. Azóta persze annyi mindent megéltem, hogy három ilyen beszélgetés is kevés lenne. Tizenegy kötetem jelent meg, tizennyolc évig tanítottam iskolában, most itt élek Miskolcon, az Avas lakótelepen, és abból tartom fenn magam, ami adódik, de nem akarok panaszkodni. Azt még mindenképpen el kell mondanom, hogy Csoóri Sándornak köszönhetem a legtöbbet. Rengeteget tett értem, soha nem fogom tudni megköszönni neki. Isten éltesse nyolcvanévesen!”

Boros Károly

2010: 18

<http://www.demokrata.hu/cikk/horvath-gyula-kolto-0>

Faizás

„Tájékoztató

A Pilisi Parkerdő Zrt. Ráckevei Erdészete tájékoztatja a tisztelt Lakosságot a Beliczay-szigeten a közeljövőben tervezett fahasználati munkálatokról. 2008. év negyedik negyedévében, vegetációs időszakon kívül kerül sor az Érd 3/H erdőrészlet elegenden nemesnyár faállományának kitermelésére, az erdőterület újbóli erdősítésére. Az erdőfelújítás keretében részben megtörténik a jelenleg elegenden nemesnyár faállomány őshonos fafajokra történő lecserélése, melynek során a Molnár utcával határos területeken fehér fűz, fekete nyár fafajokból dekoratív erdőszegély kialakítására kerül sor.

A fahasználatokat követően a helyi lakosságnak lehetősége nyílik gallyfa gyűjtésére, amelynek feltételeiről az érdek-

Munkácsy Mihály ismert képe a faizást idézi

lödök a vágásvezető erdésztől tájékozódhatnak. A gallyfa engedély nélküli szedése tilos, hatósági eljárást von maga után. Az alábbi munkálat elemét képezi annak a helyi civil szervezetekkel, önkormányzattal, illetve a lakossági fórumon ismertetett hosszú távú koncepciónak, melynek keretében megtörténik a Beliczay-sziget jelenlegi elegyetlen nemesnyárasainak őshonos faállományokra történő lecserélése.

Rittling István erdészvezető^o

<http://www.erdcenter.hu/pub/ec/news/2008/08/tajekoztatas.html>

♦ Nem fogyasztott ételek, malactartó és pacal

„A zenész cigányok egyik jellegzetes karácsonyi étele a krump-
lis hurka. A régi időkben az ünnep közeledtével sok paraszt-
gazda házánál vágtak disznót. A szegény cigányok bekopog-
tattak ezekbe a házakba, és elkérték a disznó vastagbélét.
Ennek felhasználásával készítették aztán a krump-
lis hurkát, más néven cigány hurkát. Azóta is elterjedt étel ez a romák
körében. Botos Irma bemutatja, hogy náluk hogyan készül
a cigány hurka.”

<http://www.sosinet.hu/2011/02/02/cigany-hurka/>
<https://www.youtube.com/watch?v=cirgrCAXYf0>

„Jellegzetes alapanyagok ezenfelül a tyúk, a kakas és a bel-
sőségek, például a malactartó, ami egy igazán szépelgő el-
nevezés a sertés méhére és petevezetékére. Ezek használata
kétségtől anyagi okokra vezethető vissza, letojt tyúkot és
belsőseget minden időben jobb áron lehetett beszerezni, mint
marhabélszínt.”

<http://www.origo.hu/tafelspicc/kozelet/20130731-a-cigany-konyha-nem-urgeporkolt.html>

Puporka Ágnes (Budapest) receptje

„Még egészen kisgyerekkoromban a pacalt még csak a szegény
emberek ették, akkor még a pacalt tisztítatlan állapotban
lehetett beszerezni. E remek nyersanyag segítségével sokféle
finom étel elkészíthető, mint a pacalpörkölt és a pacallevés.
Ezenkívül az emberek persze a pacalételek számos fajtáját
el tudják készíteni.

Hozzávalók: 50 dkg megtisztított pacal, 6 dkg húsos sza-
lonna, 1 fej vöröshagyma, 2 db sárgarépa, 2 dl tejjől, 1 db
petrezselyemgyökér, 1 db zeller, 5 dkg zsiradék, 2 evőkanál
liszt, 1 kiskanál finomra vágott tárkony, babérlevél, 2 evő-
kanál tárkonyecet, 1 csipetnyi majoránna, ízlés szerint örölt
fekete bors, só.

Egy fazékban zsírt hevítünk. Belerakjuk a kockákra felap-
rított vöröshagymát, szalonnát, valamint a karikára szele-
telt gyökeret, répát, zellert. Meghintjük tárkonylevéllel és
majoránnával, és együtt pároljuk. Majd hozzáadjuk a vé-
kony csikokra vágott megabált pacalt, és kevés abált lét majd
ezután úgynevezett lisztszórást végzünk – a két evőkanál
liszttel meghintjük az ételünket –, majd megkeverjük és
felöntjük azzal a lével, amiben a pacalunkat puhára főztük.
A végén tejjel összeforraljuk.”

<http://kohuthne.gportal.hu/gindex.php?pg=21805341>

Rabvágás

„Farsangi és lakodalmi alakoskodó (→ alakoskodás) →
dramatikus játék főleg a keleti palócok körében. Húshagyó-
kedden két férfit rabnak öltöztetnek: rossz ruhát húznak
rájuk, derekukra láncot kötnek s így vezetik őket végig a
falun. A falu főterén szalmára térdepeltetik, fejükre cserép-
fazekat húznak. Két férfi a hóhér szerepét alakítja. Kezük-
ben egy-egy tiloló csapóját tartják. Egy ember a bíró szere-
pében a két »bűnös« bűncselekményeit olvassa fel:
mindazokat a lopásokat, eseteket, amelyek a faluban az
előző évben történtek a két rabnak tulajdonítja, s ezért ha-
látra ítéli őket. A két hévér (hóhér) a tiloló ütőjével, mint
karddal, szétüti a rabok fejére helyezett cserépfazekat. Ezzel
a rabokat »kivégezték«. Azok azonban »életre kelnek«,
a kocsmába futnak, ahol azután a legények és házas embe-
rek együtt mulatnak. A nőgrádi palóc férfiak a lakodalom
harmadik napján egy »elítéltet« választanak maguk kö-
zül. Becsavarják szalmakötéllal. Kezét, derekát kerékkötő-
láncsal kötik meg, fejére sisak formájú zsúpcsomót tesznek,
s úgy viszik a kivégzésre. Hóhér és vasvillás ör fogja közre.
Kíséri a felesége, férfiak gereblyékkal, kaszákkal, favillákkal,
valamint cigánybanda, leányok, legények és gyerekek. A falu
központjában az elítélt fejére hamuval teli fazekat tesznek,

letérdepeltetik és a hóhér lefejezi, azaz leüti a tiloló nyelvvel
a fejéről a hamuval teli fazekat. A »halottat« saroglyára
teszik, a kocsmába viszik, és halotti torát megülik. A rabvá-
gás a népi színjátszásnak Európában széles körben ismere-
tes, bírói ítélezést utánzó hagyománykörébe tartozik. A
palóc rabvágás a szlovák néphagyomány hasonló szokásaival
mutat rokonságot, kapcsolatot.”

IRODALOM

Ujváry Zoltán: Egy farsangi játék funkciójának kérdéséhez,
Ethn., 1957. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-820.html>

„Az Ózd mellett található községben egyedülálló hagyo-
mányként maradt fenn a »Rabvágás«, amelyet a tél bú-
csúztatása, a tavasz köszöntése jegyében ünnepelnek a falu
lakosai. A falu lakossága közösen dönti el, hogy a »népi
játékban« ki-ki milyen szerepet tölt be. A legidősebb, leg-
bölcsebb emberek alkotják a falu bírának tanácsát. A leg-
huncutabb, legtöbb kárt okozókból kerül ki a két »elítélt«,
akinek a falu egész múlt évi »bűneiért« vezekelni kell.

Az évszázadok óta fennmaradt néphagyománynak jól
kialakult forgatókönyve van. A történetben részt vevőknek
nemcsak megtiszteltetés, de kihívás is, hogy minden alka-
lommal maguknak kell megírniuk az előadandó szöveget.
A rendezvény kétnapos. Az első napon a falu fiataljai kör-
bejárják a település minden házat, hogy gyűjtést rendezze-
nek az elítéltek családjai számára. Másnap a falu apra-
ja-nagyja kiöltözve vonul végig Sajónémetiben. Elöl a bírák,
utána az elítéltek és a »jajgató, kétségbeesett« családtagok,
végül a falu lakossága. A »vesztőhelyen« a bírák versbe
szedve felsorolják az előző évben a faluban történt minden
lopást, csalást, káros eseményeket. A »sok-sok« bűnért a két
elítélt kell, hogy fizessen, hiszen a tavasz, a húsvét közeled-
tével a falu lakossága vágyik a megtisztulásra. Az ítélet

minden alkalommal halál, melyet a két bűnös fején lévő »egy-egy« kerámiakorsó eltörésével jelképeznek.

Az ítélet után a »bűneitől megtisztult« lakosság minden tagja felszabadulva, egy közös, farsangot búcsúztató nagy mulatságon vesz részt.”

<http://www.eblu-leader.info/index.php/hu/home/7-hirek/42-rabvagyas-sajonemetiben>

Felhasználásra javasolt irodalmi idézetek

(Az agrárproletárokat) „Nógrádtól Baranyáig és Mosontól Szatmárig láthatja [...] az utazó. Ők hajladoznak a barnaszín rögök fölél, ütemesen, mintha egy ütésre törne meg a derekuk, az ő kezükben lendül a kasza, és ők hevernek zsúfolt szállásaikon százsám egymás mellé szorulva nyári éjszakákon, a nagybirtokok közepén. Vásárnap énekelnek és isznak, mert még nem fogyott ki belőlük az életerő. Egészségesebb s öntudatosabb paraszti vidékek népe kis ellenszenvvel nézi őket, mert olcsók és alázatosak, lógókaruak és kalapjuk gyorsan kerül le a fejükről. Velük lehetett letörni az aratósztrájkokat, nem azért, mert talán ők ellenszegültek a közösség akarátának, hanem mert roppant szegények voltak mindíg és kizsákmányolhatók. Ők utaznak zsúfolt summásvonatok marhavagonjaiban tavasz elején az ország különböző részeibe; [...] Ők azok, akik a termelés szempontjából legtöbbet szenvednek, mert még csak nem is szolgák, akiknek elhullásával veszteség érné a gazdát, csupán summások és napszámosok. [...] Férfiak és asszonyok vannak köztük vegyesen és ott vannak velük a gyerekek is. Sokszor hét-nyolc éves koruktól kezdve dolgoznak velük, noha csaknem száz éve van törvényünk a gyermekmunka ellen. Hónapokon át nyomorult zugokban alszanak rövid órákat, aszerint, hogy a termelés érdekei mint engedik meg, mert hiszen náluk nincs szó munkaidőmaximálásról. A férfiak megsóványodnak és fáradtak lesznek ebben a munkában, az asszonyok idő előtt megöregszenek. Szülniök nem szabad az urada-

lomban, mert akkor hazaküldik őket. Életük rettegésben és erőltetésben telik, ők az állandóan félig-munkanélküliek, fél esztendeig inuk szakadtaig dolgozók, félesztendő után munkátlan tengődők és kevés kereseten élőködők. Egy munkátlan nyár egész életüket tönkretetheti és végső nyomorba döntheti.” (Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*, 63.)

„E summások a palócvidéken mindenütt megtalálhatók. Ővük a legrozogabb ház a faluban, ők a legbizonytalanabb élet – néha az éhezés, nagyobb betegségek esetén a koldulás szélére szorulnak. Nógrádtól Abaújig ők teszik ki a falvak fölöslegét, azokat, akik sehogysem tudnak odabaza megélni. [...] Évjük két nagy évszakra oszlik: a téli tétlen évszakra és a nyári munkás évszakra. [...] Származásuk szerint parasztok, életük szerint proletárok, létbizonytalanságban élők és kiszolgáltatottak. [...] Életük kizárólag a földbirtokoszlás és a népsűrűség következménye és kétszeresen függvénye a nagybirtoknak.” (Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*, 64.)

„Velük mennek a fiatal gyerekek is »félkezesnek« és iskolásokat kényszerít munkába a család szegénysége. Ezek számára még külön iskolát is kellett létesíteni, az úgynevezett »summásiskolát«, melyben a tanítás csak a téli 6 hónapon át tart, november 1-től, mikor a summások hazatértek, április 10-ig. Ez időben, tavasz vége felé már rendszeren éheznek.” (Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*, 69.)

„Éhenhalás kétféle van. Az egyik a hirtelen, a másik a lassú. A hirtelen éhenhalás akkor áll elő, ha valaki semmit nem eszik, a lassú akkor, hogyha valaki eszik, de nem annyit és nem olyasmít, amivel egészségét fenntarthatja. Ilyenkor a halottkémi jelentések rendszeren valami közelebbi okot hoznak fel a halálra: tüdőbajt vagy hűlést, és minthogy nem céljuk mélyebben kutatni, nem jelölik meg a távolabbi okot így: a halál oka a szociális helyzet. A matyónép a törpe földön

termett és a birtokon keresett jövedelmének kicsinysége folytán ennek a második fajta éhenhalásnak a határán jár.” (Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*, 69.)

„Helyzetük csaknem teljesen reménytelen [...] a földtelen és vagyontalan munkás támasz, biztonság és biztosítottág nélkül lebeg a társadalomban, abban a létbizonytalanságban, mely még a városi proletáriátusénál is rosszabb és nehezebb sok tekintetben. A betegség akkor is tönkreteszi őket, ha kigyógyulnak belőle, a kereset annyira a minimális szükséglethez szabott, legkisebb kimaradása, vagy csökkenése az összeomlást jelenti.” (Szabó Zoltán: *A tardi helyzet*, 105–106.)

„Koldusok kivétel nélkül mindennap jöttek, néha többen is. Nagy részük közvetlen és keresetlen kéregető volt, elképesztő, milyen állapotú, ha nem sajnálták a fáradságot, a 10-15 kilométer gyaloglást, hogy egy-egy cselédkonyha előtt rázendíthessenek keserves imáikra s énekeikre. Egy kis kenyérbéjart kaptak, egy fej hagymát... a napi kiadást sem keresték meg. Legtöbbjüket ismertük. Szolgálatból kikapott vagy valami baleset folytán munkaképtelenné vált régi cselédek voltak. Meghatározott körzetben járták a vidéket, pontos időre tértek vissza, mint a szenvedés szegődtetett csőzei. – »Hát az András bácsi hol marad?« – kérdeztük, ha valamelyik társuk sokáig nem jelentkezett. Megvette őt az Isten hidege: az árokparton fordult föl valahol... A kutyák egyszer egy lerágott lábfejet hoztak a pusztára.

Hozzájuk tartoztak a »vándollók« is, bár azok nem jártak ajtóról ajtóra. Este érkeztek, s csak szállást kértek. Rendes helyük volt, a borjúistállókhöz épített kis csalamádészés, a »gyűesz«; a pusztagazda ide vezette őket, miután valamennyit gondosan megmotozta, s gyufát, pipát, kést elszedett tőlük. Egészséges, erőteljes emberek voltak, akadt köztük úriás öltözetű is, már amennyi úriasság a

keménykalapon és a csikos nadrágon a pusztai gyaloglásban megmaradt. Kiültek a küszöbökre, és meséltek a világról. A világ rejtelmes és borzalmas volt. Aggódva pillantgattam a távolba, a világba, ahonnan vagy hintón érkeztek az emberek, vagy éhségtől-szomjúságtól tántorogva. Szörnyű eseteket hallottunk csapodár feleségekről, kegyetlen testvérekről, szívtelen városokról és börtönökről. A cselédek fejüket csóválták, és boldognak érezték magukat, hogy legalább tető van a fejük fölött. A vándor sóhajtott, és hosszú, néma pillantással vette át a köcsög aludtfejet vagy a bögre levest, amellyel valamelyik asszony végül mindig megkínálta. Érkeztek próféták is, derékig érő hajjal, eszelős tekintettel s tarisznyájukban hatalmas bibliával. Továbbá szavalóművész költők, kardnyelők és zenészek.

Aztán, már ritkább időközökben, közsőrűsök, medvetáncoltatók, egyszer egy majmos ember, akinek sárgaréz láncra kötött majma kikapkodta az ablakokba kirakott, félig ért paradicsomot, és megette; tyúkászok és rongyszédők s egyszer tollas kalapban, de ugyancsak gyalogosan, egy színésznő, akiről kiderült, hogy vándorprostituált, s aki éppúgy terménnyel fizettette magát, akár a vándorfoltozó varga; bosnyákok, miskárolók és nagy kásos szekérben gyümölcársarusok, ezek egy szakajtó búzáért adtak egy szakajtó szilvát, mert a cselédeknek természetesen semmiféle gyümölcsfájuk nincs; azonkívül disznó- és borjúkereskedők és a cigányok minden fajtája: teknővájók, dögevők, kártyavetők s olyanok, akik minden cím nélkül egyszerűen csak loptak; vásárosok és egyik faluból a másikba lakodalmások, akik csak átrobtogtak a pusztára fölött, és kalácsot meg peracet dobáltak; és egy házaló szatócs.” (Illyés Gyula: *Puszták népe*, 102–103.)

„Igazság szerint idegenek voltak a hosszabb-rövidebb munkára szegődő havi munkások, summások, aratók és falusi napszámosok is. De ezeket nem éreztük idegennek. Amint megérkeztek, s lekanyarították vállukról a subát, a madzag-

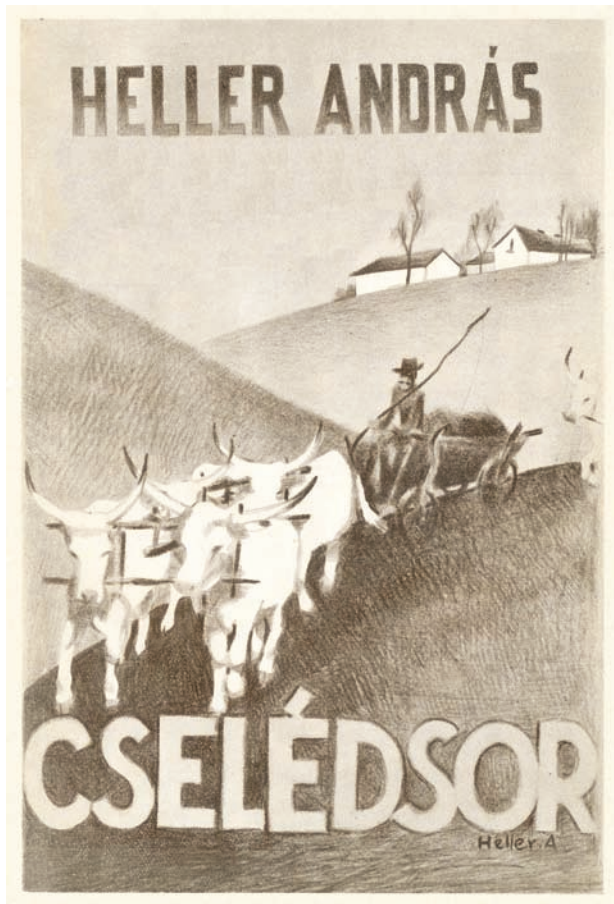
gal egybekötött kaszát-kapát, favillát és bográcsot, a pusztá világa elkapta, és közénk keverte őket: a férfiak a férfiakat keresztneviükön szólították, az asszonyokat s lányokat tegezték. A munka és a szegénység nagy demokráciája egy szempillantás alatt ledöntötte a válaszfalakat, amelyek a bennszülötteket és újonjötteket erkölcsben, szokásban elválasztották. Nem volt akadály, sőt ráadásszerűen a kedvesség, figyelem és vidámság ébresztője volt a más anyanyelv. A háború alatt orosz hadifoglyok jöttek, szíves fogadtatásra találtak ők is, egy közülük végleg ott ragadt. Megnősült, közös konyhára Szulimán bácsiékhoz osztották be, akik nyilván még a törökökből ragadtak hátra. Bárhonnan jöttek az idegenek, a pusztaiak magukhoz tartozónak vették őket.

A részes aratók a környékbeli falvakból jöttek, a havi munkások, a summások Vas megyéből vagy a Felvidékről. Mindkét csoport a zsellérségből került ki, de csak a szórakozott, felületes szemlélő tekinthette hasonlóknak őket. Lefelé, a nyomor alvilágában a társadalmi rétegek közt talán még nagyobb a távolság, mint fölfelé. Ég és föld választotta el őket. Csak a pusztán, a közös kukoricakapálás közben érintkeztek, hasonlóképpen ahhoz, ahogy az arisztokraták és bankárok valami közömbös legű nagyvilági szalonban.

Február vége felé az uradalom egyik tisztje, ugyanaz, aki az állatteladást is végezte, útra kelt. Néha egy hétig is távol volt: valahol Gömörben, Ungban, Beregben vagy Borsodban járta a falvakat, mustrálta az embereket; azok egy-egy bandagazda vezérlete alatt csapatba verődve várták az alkalmat, mint rég a kurucok, hogy leszállhassanak az ország termékenyebb vidékeire. A gazdatiszt végre megállapodott az egyik vezérrel, rendes szerződést kötöttek. Ugyanakkor szerződés készült valamelyik környező falu aratóbandájával is. Az idő fölengedett, a gulyát a téli istállókból kiverték a nyári szállásra. A hatalmas istállókból kihányták az almot és a ganéjt. Napról napra vártuk a »vidékieket«, izgatottan találgatva,

♦ azok lesznek-e, akik tavaly? Még az irodába is bemelegszkedett egy-egy legény vagy leány, megtudni, hogy kik jönnek, hová valósiak és mikor. A kastélybeliek ilyenkor összenéztek, fejüket csóválták, egy-egy testes kaszánrné gyomra mélyéből fölsóhajtott: micsoda népség! A bennszülött és az idegen fiatalok közt ugyanis néha szerelem szövődött, és a fiatalok fél éve nem látták egymást. Végre megjöttek. Ha azok jöttek, akik az előző évben, akkor is alig ismertek rájuk. Megnyúltak, megsápadtak, csak úgy tengtek-lengtek, mint Toldi lova a szeméten, valósággal úgy kellett talpra állítani őket. Az uradalom nem bánta ezt, a közfelfogás szerint az ilyenekből váltak a legszorgalmasabb munkások. Azonnal kikérték az első heti részüket, s küldték haza, még embert is hoztak magukkal, aki a nagy batyukkal visszautazott. Másnap kikérték a következő heti részt. A tiszték legyintettek és mosolyogtak, így volt ez már szokás. Két napot kaptak a szállásuk rendbehozására és az elhelyezkedésre. Ezalatt ettek.” (Illyés Gyula: Puszták népe, 110.)

„Valóban az istállóban helyezik el őket. Akad ugyan egy-két hely, ahol külön munkástanyát építenek nekik, félig a földbe ásott, jégveremszerű vályogbarakkot, belül a fal hosszában hatalmas közös fapriccsel, de az általános szokás mégis az istálló. A jászlak elé sorban, úgy, ahogy télen az ökrök állottak, a munkások fekvő alkalmatosságot készítenek. Mind-egyik ökör helyére levernek négy kis cölöpöt, arra keresztben és hosszában ágfát helyeznek, majd afölde szalmát és pokrócot. Az istállót a vaksi kis ablakon át nem lehet jól szellőztetni, természetesen fűteni sem lehet, hisz ki látott már istállón kéményt? Nincs bennük mosdóhely sem, vagyis szinte kínos pontossággal ellentmondanak a törvényesen hitelesített Munkaszerződés 7. bekezdésének, amely szerint: »Köteles a munkaadó a munkásoknak tisztességes, a közegészség és közerkölcsiség követelményeinek megfelelő, nemek szerint elkülönített, hideg időben fűthető oly elhelyezést

Dr. Heller Andrásnak Fejér vármegye szolgabírájának számadása a cselédvilágról 1935-ben

biztosítani, mely által lehetővé válik, hogy a munkás kellőképp tisztálkodhassék. A fekvés céljaira használt szalma a szükséghez képest kicserélendő. Istállók, aklok, pajták a munkások szálláshelyéül megfelelő átalakítás nélkül nem használhatók.« A nemek szerint való elkülönülés elvben megvan. Az istállók bejáratánál jobbról és balról rendszerint

Cselédkonyha, '30-as évek (Fortepan)

két fatábla látható mutatónyíllal s a később felrótt szellemes megjegyzéseken kívül ezzel a felírással: »férfiak, nők«. A férfiak és nők nagy része azonban egyben férj és feleség is, ezek szépen egymás mellé költöznek, néha egy fekvőhelyen hálnak. Sőt maguk mellett készítenek helyet gyermekeik részére is. Az istállókban így családi göcök alakulnak, köztük a törvényes három métert a munkások azért nem tartják meg, mert ha megtartanák, nem férnének el. A magányosan érkező hajadon lányok és legények baráti alapon csoportosulnak. »Örültem volna, ha a háború alatt mindennap ilyen helyen hálhattam volna« – mondta az egyik gazdatiszt, miután igen okosan megmagyarázta, hogy más elhelyezésről a gazdaság képtelen lenne gondoskodni. »Talán szállodát építsen nekik?« – kérdezte. – »Nyáron jó ez.« Egyetlen helyes ellenvetés az lehet, hogy ezek a munkások otthon még így sem laknak. »Boldogok, hogy ilyen is van!« Ez igaz.» (Illyés Gyula: Puszták népe, 111.)

„Van a nyomornak oly mély lépcsőfoka, ahonnan már nem lehet szánakozással még mindig lefelé tekinteni? A cselédek

Cselédkönyv a visszatért Felvidéken 1939-ben

szíve őszintén megérett ezeken a messziről jött időszaki munkásokon; fejszóvalva nézegették őket, s igyekeztek segíteni rajtuk. Mivel? Hol van az a fok, amelyen túl az ember már nem segíthet emberen? Segítettek nekik szalmát keríteni, elmosogattak helyettük, pokrócot kölcsönöztek. Még vendégül is látták őket. »Hát, Sándor, te megint nem vacsorázol?« – kérdezte a gazdatiszt, ha valaki elhúzódott a közös esztendőktől. – »Már megvacsoráztam a Szabóéknál.« Szabóéknál? Az igaz Szabóék a maguk hét neveletlen gyermekükkel olyan koldusok voltak, hogy a szóbeszéd szerint a lábas alját még kívülről is megnyalták. Mit vacsorázott náluk Sándor? Vannak megmagyarázhatatlan dolgok a földön. De amilyen nagy volt a cselédek szívélyessége, épp akkora volt bennük az ellenségeskedés is, a csipkelődés vágya is – szóval igazán testvéreknek néztek az idegeneket. A cselédaszszonyok, teljesen megfélekezve arról, hogy ők hogyan élnek, rémregényeket meséltek a hónapszámosok erkölcsi életéről, elsősorban persze a lányokéről. Kíváncsian tartottam fületem a mesebeli vádaskodásokra. Bensőmben eleve elvártam, hogy

ezek a messziről jött emberek mások legyenek; mindent elhittem róluk. Rövidesen rájöttem, milyen ég-föld különbség lehet két szomszédos falu között is, milyen nehéz csak egy járásról is általános képet alkotni. És hogy változhat egy népközösség magatartása egyik évről a másikra, sőt aszerint is, hogy esztendőnként milyen környezetbe kerül.

Kövesdieknek nemcsak a mezőkövesdiakat neveztük, hanem minden csapatot, amely arról a vidékről jött, s amelyben a férfiak azt a magas kalapot viselték, a nők pedig azt a karcosújtó szoknyát, amelyet közvetlen a mell alatt kötöttek meg. A kövesdiék mind jó munkások voltak, szorgalmasak, ügyesek és igénytelenek. Nos, akadt köztük egy csapat, az riek, akikről a legszínesebb szóbeszéd sem volt túlzás. A lányok egy füttyszóra táncra kerekedtek, egy mosollyal be lehetett inteni őket a kukoricásba. A fiatalok a meleg nyári éjszakákon kint háltak a kazlakon, valamennyien egy bandában, és hajnalig nem szűnt meg köztük a viháncolás, a dal, a vidám sikongás. A pusztai legények a legjobb emlékeket őrizték róluk. A rákövetkező évben H.-ről jött egy csapat. Az előző évi hangulat fogadta őket, hiszen majdnem szóbeszéd falusiak voltak elődeikkel. Ezek? Mint a jég. A lányok egyenes derékkal, emelt fővel jártak, s tenyerükből úgy szállt a pofon, mint a szőlőből a veréb, kifogyhatatlanul. Úgy éltek, mint egyetlen nagy család, idegen nem tört be köztük. Később visszatértek még egyszer a régi jó táncosok. De addigra azok is megváltoztak. Mintha ezeket a rajokat mindig egy személy lelkiülete irányította volna. Egy katonás bandagazda vagy egy komoly öreg az egész csapatot kemény fegyelemben és méltóságos elszigeteltségben tartotta: de néha egy jókedvű leány vagy legény szelleme lett úrrá, s egy nyárra úgy átalakította a csoportot, mint egy csipetnyi erjesztő gomba egy hordó bort. Az ilyesmit az első félórában, már a bevonulás alatt csodálatosképp érezni lehetett.” (Illyés Gyula: Puszták népe, 112.)

„A jobbágyság 1848-ban jogilag megszűnt, minden paraszt megkapta személyes szabadságát. A hon szabad és egyenlő fiai lettek jogilag. A hálás utókor mindmáig sem tud betelni a rendi Magyarország dicsőítésével, mely e nagy tettet »önként« hajtotta végre. Az egykorú följegyzések ugyan alaposan lerontják az »önkéntes áldozat«, a nemesi kiváltságokról való lemondás értékét, sőt: egészen kétségessé teszik. A rendek valóban nagyon is kényszerítő körülmények között hozták az önkéntes áldozatot s olyan módon, hogy a népi elégedetlenséget távolról sem sikerült lecsillapítaniuk. Különben is: az »áldozatkész« jogalkotás e remeke nem akadályozta meg, hogy a jobbágyság kerülő úton, enyhébb formában, de mégis visszaállítsák.

A jobbági sors lényege az volt, hogy a jobbágy bizonyos szolgáltatások és ingyenes munka, robot fejében nyer földet a saját használatára. A felszabadítás után a jobbágyság jórésze kiszérlő lett. A kiszérlő sorsa keserűbb volt a jobbágyénál. Magas árendát fizetett, mely többnyire túlhaladta a jobbági szolgáltatások összegét s ezenfelül bérletéből a rövid lejáratú bérleti szerződés szerint bármikor kimozdította földesura. A földesúr pedig egyre gyakrabban alkalmazta a kimozdítást, hiszen főként talajjavítás céljából adta a kiszérlőnek, s miután a »mór«, illetve a paraszt megtette köteletségét, elmehetett. Később pedig a gazdasági gépek korszakában, a nagybirtok kapitalizálása idején, egyre kevésbé szorult rá az emberi kéz munkájára s arra törekedett, hogy a birtokára települt bérlő parasztságtól mielőbb megszabaduljon, mert a gépek révén jövedelmezőbb lett a házi kezelés. A vándorló kiszérlő sorsa semmivel sem volt jobb a szökdősből jobbágyénál, legfeljebb annyiban, hogy élvezhette a szabadság »szellemi« gyönyöreit.

A robot sem tűnt el egészen, sőt mindmáig előkelő helyet foglal el mezei életünkben. Ó-Tompát, mely ma Nagymágócs nevű eszmei községünkhöz tartozik, 30-40 éve még Robotfalunak hívták. A Károlyi-uradalom »földészek« te-

lepített le, tehát még új szót is teremtett, hogy a gyűlölt jobbágy nevet elkerülje. A »földészek« 12 hold földet kaptak s ennek fejében robotolniuk kellett. Arattak, kapáltak, behordtak, dudváztak. Minden portának ezenkívül egy férfimunkást kellett az uraság rendelkezésére bocsátania, amikor csak kívánta, a szokásos napszám feléért. Akinek nem volt fia, az kénytelen volt e célból egy bérest fogadni. E viszonyok mintegy 32-33 éve szűntek meg.” (Féja Géza: Viharsarok)

„Az 1891-es parasztlázadások idején a lajosfalvai uradalomban azért forrongott a nép, mert, mindazoknak, akik harmados kukoricát kaptak, robotolniuk is kellett. Tájunkon a robot ma is általános. Aki aratórészt vagy harmados, negyedes földet kap, az többnyire ma sem szabadul a robot alól. A sövényházi uradalom előljárt a jobbágyrendszer »meghosszabbításában«. Ma már nemcsak a föld tulajdonosa követel robotot, hanem a munkaközvetítő, a bandagazda is. A munkához való jog merő álom. A valóság az, hogy földnélküli munkásnak fizetnie kell azért, hogy a csekély mezőgazdasági munkabér fejében munkát nyerjen. A munka tehát mégcsak nem is szabad lehetőség, hanem kegy, előjog, melyet robottal s korszerű »jobbági« szolgáltatásokkal kell a munkásnak megváltania.” (Féja Géza: Viharsarok)

„Ez a hatalmas tömeg két nagy csoportra osztható. Az egyik, mint uradalmi cseléd, teljesen földesurának jogára alatt él. Oda van kötve egy majorsághoz, annak gazdasági és társadalmi helyzetéhez, s ha e viszonyt megszakítja, földönfutó lesz belőle. A másik csoport szabad munkavállaló, azonban munkája ma már csak hatósági intézkedések segítségével biztosítható. Nyáron azért jut keresetbe, mert az aratógépek használatát betiltották, s így a nagybirtok kénytelen kézi munkaerőket alkalmazni. Télen pedig az ínségmunka

védi meg az éhenhalástól. Az év legnagyobb részét legjobb akarat mellett is munka nélkül tölti. Valamikor a mezei munkás arisztokráciáját a tulajdonképeni földmunkások, a kubikosok alkották. Nomád életet éltek, az egész országot bejárták és sokan Európa legkülönbözőbb tájaira is eljutottak. Keresetük messze meghaladta a mezei munkásokét, jól táplálkoztak s biológiai értelemben is népünk legjavához tartoztak. Ma őket is elsősorban az inségmunkaszerű közmunkák óvják meg a pusztulástól.” (Féja Géza: Viharsarok)

Napszámos kubikosok Szegeden a '30-as évek partvédelmi munkáin (Fortepan)

„A Tisza mentén a kubikosok napi inségkeresete valamivel nagyobb volt s több munkaalkalom is várt rájuk, viszont igen komoly s nehéz munkát, töltésjavításokat végeztek. Jellemző, hogy az ilyen munkát is inségmunka számba vették. A leromlott kubikos persze nehezen bírta a súlyos munkát s az asszony, meg a gyerekek is segített taligát tolni a töltésre. Megható volt látni a nehéz izommunkában törődő gyerekeket, kiknek az ünnepélyes munkaalkalomra való tekintettel a pusztá kenyer mellé egy-két szem kockacukor is

jutott ebédre. Igaz, hogy alaposan megdolgoztak e ritka étkezési eseményért.

Legtöbb helyen egészen iránytalanul folynak az inségmunkák. Az a fontos a hatóságoknak, hogy a munkás »valamit« csináljon, ne ingyen kapja a pénzben, vagy természetben kiosztandó segélyt. Így azután sok helyen »halastavat« csináltatnak. Több falu szélén feltűnt nekem egy jókora gödör. A szélén néhány legényke legettetett egy-egy sátáni pofájú kecskét. Néha egy-egy öregasszony jött s szemetet és gyanús folyadékot öntött a gödörbe, melynek pocsolyszerű vizében új honfoglalást vitt véghez a korral haladó békanyál. Mi ez? Halastó lesz! Kik csinálták? A község csináltatta az inségesekekkel. Ugyanakkor a Tisza szabályozásánál nem gondoskodtak halívó helyekről. A halak az áradás idején tömérdek ikrát raknak a Tisza mellett lévő kubikgödörökbe s mikor a víz visszahúzódik medrébe, az ikrák ottpusztulnak. Ezért olyan kevés ma a Tiszában a hal. De a kubikgödöröknek zsilipekkel halívó helyekké való átalakítására senki sem gondol...

Békésben 1935-ben mintegy 20 000 családfő szorult inségmunkára. Ilyen »halastószerű« tevékenységben merült ki a munkájuk. Igaz, hogy az egész módszer s a reá fordított összeg sem alkalmas másra, mint ilyen »halastavak« létrehozására...” (Féja Géza: Viharsarok)

„A múlt század végén Mindszent kubikosfészekké alakult. Csongrád vármegye sem tudta eltartani népét, de a csongrádiak kivándorlás helyett újfajta munkavállalkozásba fogtak. A kubikos Európa-szerte keresett munkás volt, s a csongrádiak semmiféle vándorúttól sem borzadtak vissza, sokan még a Calais-csatornánál is dolgoztak. A kis földdarabka csak arra volt jó, hogy a család számára a legszükségesebb nyers élelmiszeranyagot biztosítsa. A kubikos-családok szaporák voltak, 6-10 gyerek ma is gyakori, s így a kubikoslétszám folytonosan növekedett. Napi keresetük 5-8 arany-

korona volt, s így testi erő szempontjából a magyar parasztság legjavává erősödtek. E szép napoknak újabban teljesen végük szakadt. Ma 3 pengő a legmagasabb napi kereset, de legtöbbje, ha munka akad, kénytelen 1,50-2 pengővel beérni. Itt-ott hivatalos és félpolitikai szövetkezeteket tartanak fel a kubikosoknak s ezek a szövetkezetek olykor némi munkát is juttatnak tagjaiknak. Azonban a kubikosoknak csak elenyésző része tagja e szövetkezeteknek, s a tagok sem jutnak állandó munkához a szövetkezet útján. A legtöbb kubikos ma lelkiismeretlen vállalkozók szabad prédája. Ez a hajdan erős, öntudatos réteg mai szomorú állapotában legmegdöbbentőbben mutatja, hogy hová juttatja a mezei munkást a teljes szervezetlenség.

Néha komolyabb vállalkozó jelentkezik és vasútra ülteti a munkásokat, elszállítja a munka helyére. Legtöbben azonban felszerelik a talicskát s gyalog mennek Pestre. Az itthoni éhség és a régi utak emléke, a kubikos nomád ösztöne hajtja őket. Egyikük mesélte, hogy egyszerre »csak rájön az emberre és menni kell«. Hová? Pestre, mert az ma a kubikos-embernek egyetlen »bizodalma«. Budapesten azután néha hetekig kopogtat az ajtókon, várakozik, míg esetleg valamelyik vállalkozó megfogadja s leviszi, legtöbbször Dunántúlra. A vállalkozó tisztában van azzal, hogy szervezetlen és agyonéhezett embert alkalmaz. Dolgoztatja egy hétig s nem ad fizetést, erre »sztrájkolni« kezdenek, megáll a munka, mire előleget ad nekik. A másik hét végén azután megkapják a fizetést eddigi munkájukért s ekkor derül ki, hogy a vállalkozó jóval kevesebbet fizet, mint amennyit ígért. A 30-36 filléres órabérből 18-24 fillér lesz. Addigra a kubikos teljesen eladósodik. Tartozik a kantinosnak, a kereskedőnek, a péknek, haza is kellett küldenie valamit. A legtöbb

beletörődik a leszállított bérbé, némelyik azonban gyalog, talicskáját maga előtt tolvá útnak indul hazafelé. Voltak olyanok is, akik Vas megyéből jöttek gyalogszettel haza, Mindszentre. A visszatérők nagyobbik fele fillér nélkül s betegesen érkezett meg.” (Féja Géza: *Viharsarok*)

A Néprajzi Múzeum tárgyi gyűjteményeiben fellelhető anyag, amelyből válogatni és kölcsönözni érdemes a leendő kiállítás egyes enteriőrjeihez, tárgy-együtteseihez

Gyűjtögetők

– különféle kosarak, kéregedények, fa- és rőzsehordó háti keretek, aszalók

Különböző szegény foglalkozási csoportok jellemző munkaeszközei

- aratók: kaszák, sarlók, marokszedők, arató vászonruhák
- kubikosok: talicskák, lapátok, ásók, kapák
- summások: ültetők, egyelők, horolók, kapák
- pásztorok: botok, ostorok, tarisznyák, jellegzetes viseletek a bocskortól a szűríg
- vándoriparosok: például teknővájók fejszéi, baltái, szalukapái, vonókései, kanálvájói

Különböző szegény foglalkozási csoportok használati tárgyai és lakókörülményei

- kunyhó, istálló, csűr részletének rekonstrukciója: az otthonról távol lévőkhöz alkalmi ruhásládái, bútorai, edényei, ruhadarabjai

Barna Gábor

Az irgalmasság testi és lelki cselekedetei a népi (paraszti) kultúrában

Az ún. hagyományos paraszti kultúra bizonyos intézményei megérték a XX. század nagy társadalmi változását, a parasztság – egyáltalán a vidéki Magyarország – szétverését a kuláküldözés és a tévesztés által. Ebben az irgalmasság testi és lelki cselekedeteinek jó néhány szokásszerű, rituális példáját lehet fölmutatni. Ezek akkor alakultak ki, amikor még nem vagy alig léteztek az irgalmasságnak egyházilag és államilag szervezett intézményei. A társadalom, egy-egy mezővárosi vagy falusi közösség ekkor is gondoskodott megrokkant, beteg, anyagilag tönkrement, természeti csapást szenvedett, nélkülöző embertársairól.

De mi is az irgalmasság? Ha a *Katolikus Lexikont* hívjuk segítségül, azt találjuk, hogy az irgalmasság „*mások baja fölött érzett, tevékeny segítő részvét. Forrása a szeretet. Aszerint, hogy testi vagy lelki nélkülözést igyekszik enyhíteni, megkülönböztetjük az irgalmasság testi cselekedeteit (éhezőknek ételt adni, szomjazóknak italt adni, szegényeket ruházni, utasoknak szállást adni, rabszolgákat kiváltani, betegeket látogatni, holtakat eltemetni) és lelki cselekedeteit (bűnösöket meginteni, tudatlanokat tanítani, kételkedőknek jó tanácsot adni, szomorúakat vigasztalni, bántalmakat békével tűrni, ellenük vétkezőknek megbocsátani, élőkért és holtakért imádkozni)*.”¹

Az általunk idézett hagyományok elsősorban az irgalmasság testi cselekedeteit jelentik, kevésbé a lelkieket, bár vannak olyanok, amelyekben a testi és a lelki irgalmasság szorosan összefügg. Ilyen pl. a testi cselekedetek közül a „holtakat eltemetni”, a lelki cselekedetek közül pedig „az

élőkért és a holtakért imádkozni”. Rövid írásunkban csupán néhány példát említhetünk.

Amikor az irgalmasság testi és lelki cselekedeteiről beszélünk, nem is elsősorban olyan országos, sőt nemzetközi visszhangot kiváltó események kapcsán megnyilvánuló segítségnyújtásra gondolok, mint pl. a szegedi nagy árvíz volt 1879-ben, vagy az 1917-es gyöngyösi nagy tűzvész. Ezeket mind országos méretű és nemzetközi összefogás, segítségnyújtás, adakozás követte, gyűjtés egyházi és világi közigazgatási keretek között. Ezekre a korábbi évszázadokból is volt példa. Vármegyei vagy helytartó tanácsi engedéllyel a bajba jutott települések országszerte vagy a megyéjükben folyamodhattak adományok gyűjtéséhez, hogy kárukat enyhítsék. S többnyire eredménnyel, hiszen az adakozók tudták, ha ők kerülnek bajba, rajtuk is segítenek mások, a segítséget visszakapják. Az uralkodó, a főpapság és főuraink egyaránt bőkezűek voltak ilyenkor. A XIX. században ennek már egészen „modern” formái is megjelentek: előadóművészek jótékonyági koncerteket szerveztek, híres emberek pedig fölkarolták az adománygyűjtést. Ilyen volt a szegedi árvízkor Liszt Ferenc hangversenye vagy a Párizsban élő Munkácsy Mihály által védnökölt gyűjtés. Somogyi Károly esztergomi kanonok Szegednek adományozta mintegy 40 000 kötetes könyvtárát. A *Gyöngyösi Phönix* című könyvben híres művészek, politikusok írtak Gyöngyösről 1918-ban, és a kiadvány teljes bevételét a tűzkárosultak segítésére fordították.

Ezek országos, sőt nemzetközi együttérzést és összefogást kiváltó események voltak. De mi történt a mindnapokban?

¹ Bangha Béla: *Katolikus Lexikon II*, Budapest, 1931, 369–370.

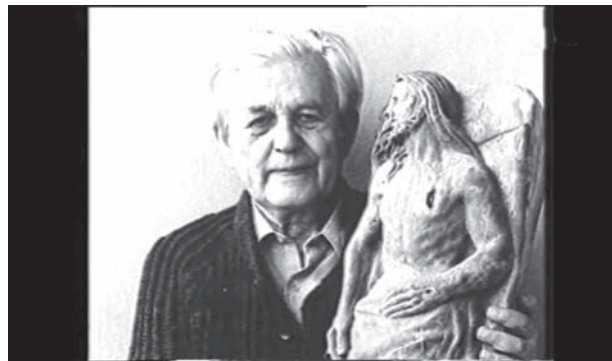
A középkori Európában a szegénygondozás meghatározó szereplője volt az egyház. A keresztény közösségekben már a II. század közepére kialakult a szegények megsegítésének követelménye, ami azonban kezdetben csak az egyházhoz tartozókra vonatkozott. Először az egyházközség keretein belül végezték a szegények javára fordítandó pénz és élelem összegyűjtését és elosztását. Az aszkézist és a szegényekkel való törődést képviselte sajátos keresztény erényként Szent Márton is a IV. században. A VI. századtól kezdve a kolostorok és a legtöbbször azokhoz kapcsolódó ispotályok váltak a szegények segélyezésének, gondozásának, az árvák, idősek ellátásának központjaivá

A katolikus egyház vallási és szegénygondozói tevékenysége során olyan elvek és gyakorlatok formálódtak ki, melyek a későbbi korok szegénygondozásának is meghatározó elemeivé váltak. Történetileg ezt a keresztény szemléletet: az aszkézist, a lemondást jelenítették meg a XIII. századtól a kolduló rendek. A mindent eluráló világi gazdagság, valamint az eretnek tanokat hirdető kommunisztikus szekták ellenében az evangéliumi szegénységet élték a világ élé.

Amikor még a társadalmon belül nem léteztek a szociális kérdés kezelésére hivatott szakosodott intézmények, a közösség az elszegényedés kockázatával járó élethelyzeteket – árvaság, megözvegyülés, betegség, öregség, fogyatékoság – saját kapcsolatrendszerén belül kezelte. Ebben a **család, a szomszédság, a tágabb közösség** általános szabályrendszere érvényesült. Megvalósítási keretét pedig az egyházi év bizonyos ünnepei, egyes szentek tisztelete jelentették.

A boldoggá avatás előtt álló **Bálint Sándor** már 1938-ban megállapította, hogy „[a keresztény] egyháznak a magyar néplélekre való hatása fölmérhetetlen. A nép készséges szívvel fogadta be tanításait, úgy érezte, hogy szolgálói által Isten szól hozzája. Az evangélium magvetése nem

hullott rossz talajra. Megfogant, gyümölcsöt hozott: életté, világnézetté, költészetté érlelődött. Ennek részletes elemzése a magyar vallásos néprajz feladata” (Bálint, 1938, 13).

A „legszőgedibb szögedi”: Bálint Sándor

Az irgalmasság minden egyes szokásszerű cselekedete, jelensége, tette mögött alapként Jézusnak Máté evangéliumában (Mt 25, 31–46) rögzített szavai állnak: „*Bizony mondom nektek, amit e legkisebb testvéreim közül eggyel is tettetek, velem tettétek.*”

Ez határozta meg viszonyukat a gyermekekhez és a szegényekhez, a koldusokhoz és a várandós anyákhoz, a betegekhez, a sérültekhez és a kiszolgáltatottakhoz.

A középkor századainak összetett funkciójú intézménye volt az ispotály. Mai fogalmaink szerint ez egyesítette a szegényház, a zarándokszállás, az elfekvő és az öregotthon társadalmi szerepét. Neve a latinból származik: *hospitale pietatis*, míg görögül *xenodocheion*, latinul még *refrigerium pauperum* néven emlegették. Már a keresztény ókortól kezdődően létrejöttek az idegenek, a zarándokok, a betegek, a szegények és a rászorulóknak a gondozására. Szent Márton korában lényegében minden egyházközségben kialakult a szegénygondozás. Alapja a felebaráti szeretet volt. Az ispotályokat általában püspökök alapították, de váro-

sok, kolostorok, szerzetesi közösségek is fenntarhták őket. A keleti egyházban kifejezetten a szerzetesi közösség (*koinobion*) tartozékai lettek.

A zarándokutak mellett, magashegyi hágók mentén fekvő ispotályok gyakran királyi és pápai privilégiumokkal rendelkeztek. Ilyen magashegyi ispotály volt pl. hazánk történeti északi határán, a Dunajec völgyében található Vörös-kolostor, ahol antonita szerzetesek működtek az úton járók és az orbáncban szenvedő betegek szolgálatára. Mások, pl. a Szentföldön, az oda érkező zarándokokat szolgálták ki. A XIV. század közepétől az 1700-as évek utolsó harmadáig működött Kölnben a magyar zarándokház, amely a hétévenként az Aachenbe igyekvő magyarországiakat szolgálta ki, a közties években pedig városi szegényházként működött. Ilyen alapítvány és szegényház működött a Rajna menti Andernach városában is, ahol a templom ún. pestises keresztjét *Ungarnkreuz*nek nevezik, emlékezve és emlékeztetve a régi aacheni magyar zarándoklatokra.² Az ispotályok támogatására, szolgálatára különféle testvérületek (*confraternitas*) alakultak, amelyek saját oltárt állítottak az ispotályok templomában. Az úton járók befogadása, elszállásolása és ételmezése az egyik legtovább élő szokása lett az irgalmasság testi cselekedeteinek. Az ispotály sajátos fajtája a *leprosorium*, ahol (higiéniai megfontolásból) folyóvíz mellett ápolták a leprásokat. Az ispotályok az újkorban megszűntek, vagy a XVIII–XIX. században kórházakká és különféle karitatív intézményekké alakultak.

A már említett *szegényházak* olyan karitatív célú intézetek, amelyeket részint az állam és a politikai közösségek, részint pedig a magános és társulati jótekonyság állítanak fel, hogy azokban a szegények teljes ellátást és ápolást

² Thoemmes, Elisabeth: *Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein*, Aachen, 1937.

találjanak. A legtöbb szegényház gondoskodott arról, hogy lakói tehetségük szerint valamely foglalkozást űzzenek, s ezzel járuljanak hozzá a szegényház fenntartásához. Nálunk Magyarországon a legrégebb szegényház a brassói, mely már a XVI. század elején fennállott. A szegényházak fenntartása a XIX. században a rendezett tanácsú városok kötelessége és feladata volt. Így volt ez Kunszentmártonban is. De a település már a XVIII. században – kiváltságos nagykun közösségként kegyura lévén egyházának – a helyi egyházközséggel együtt gondoskodott koldusbotra jutott polgártársairól.³

Koldusnak nevezük azt a rendszeres jövedelemmel nem rendelkező személyt, aki alkalmi munkával sem tudja létfenntartását biztosítani, ezért adományokból, kérégetésből, koldulásból él. A koldus lehet munkaképtelen vagy beteg, ritkábban nyomorék fiatal, de legtöbbször öregember vagy -asszony. A Szentírás számos helyén találunk koldusokat emlegetni: az út szélén (vö. *Mt 9,27; 20,30; Mk 10,46; Jn 9,8*) vagy a Templom kapujánál (*Ap-Csel 3,2*) kérégetőket. Legismertebb talán Jézus példabeszéde a dúsgazdag és a koldus Lázár esetéről. Ez komoly figyelmeztetés a keresztény ember számára (vö. *Lk 16*). Az ünnep minden vonatkozásában a bőséget jelenti: szebb ruhát, drágább alapanyagokat, bőségesebb étkezést. Ennek maradékát sokszor adományként arra rászorulóknak adták.

A XVIII. századi kunszentmártoni források a koldusoknak két csoportját különböztették meg: a *házi koldusokat*, valamint a *particusbeli koldusokat*. A házi koldusok abból éltek, hogy egyes településrészek – ahol házalva koldultak – eltartották őket. A particusbeli koldusok neve a particus

³ Barna Gábor – Janes Zoltán: A „Dicsértessék” városa. Vallás és társadalom a 18. századi Kunszentmártonban, in Barna Gábor (szerk.): *Egy jáász település a Nagyikunságban*, Kunszentmárton, 2019, 400–477.

~ porticus szóból eredt, ami a templom bejáratát jelentette. A *kúdosok padja* most is megtalálható. Az istentiszteletről távozó hívek itt adhattak adományt nekik, akik ez idő alatt a katolikus imádságokat mondták fennhangon. Egy 1785-ös tanácsi előírás szerint a koldusok mindennap „a sz. mise után fenn szóval imádkozzák a tudni szükséges imádságokat”.⁴ A particusbeli koldusok közé a település előjárósága vehette fel a rászoruló embereket, mint pl. Frankó Ferencet 1780. október 21-én.⁵ A tanács 1799. november 23-án arról döntött, hogy a Borbás-alapból⁶ 54 forinttal támogatja az öt particusbeli és a húsz házi szegényt.⁷

Mellettük voltak még a *vándor koldusok*. Legtöbbjük rendelkezett hatósági koldulási engedéllyel már a XVIII. századtól, amikor is szabályozták a koldulást és a koldusok társadalmát.

A *vándor koldusok* helységről helysére járva kéregettek, éjszakai nyugalomra ott tértek, ahol befogadták őket. Gyakran melléképületekben, istállókban húzták meg magukat. A vándor koldusok vásárokat, búcsúkat vagy vásárnaponként a templomot keresték fel nagyobb adakozás reményében. Ezeken általában állandó és megszokott helyeik voltak. Az egyes településekről, portákról titkos jelekkel adhattak egymásnak jelzést. Jövés-menésük során ők szállították a híreket, hiszen nagy területeket ismerhettek, nagy távolságokat bejárhattak. Tanulságos, hogy éppen szülővárosom, a Körös menti Kunszentmárton török utáni újratelepődése is egy koldusnak köszönhető. A túlnépesedett Jászapátiból új hazát kereső embereknek,

⁴ *Kunszentmárton Tanácsi jegyzőkönyv 4. Ifj. Dósa Józsefjegyzete alapján.*

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (MNL JNkSz ML) *Kunszentmárton Tanácsi jegyzőkönyv 4.* 113–114. 1780. október 21.

⁶ Borbás József templomgazda és főbíró alapítványa.

⁷ MNL JNkSz ML *Kunszentmárton Tanácsi jegyzőkönyv 6.* 369. 199. november 23.

Giotto: Assisi Szent Ferenc elajándékozza a köpenyét

egy vízimalomban időzve Jászmihálytelken, egy koldus ajánlotta a folyó menti, jó földdel rendelkező pusztát, amit azután meg is ültek.

Számos szentünk életéhez szorosan hozzátartozik a könyörületesség: Árpád-házi Szent Erzsébet rózsacsdája szép kifejezése a szegények iránti szeretetének, de tudjuk, Erzsébet ispotályt alapított, ahol betegeket ápolt, azokat ágyába fektette, s jól ismerjük a rózsává változott kenyerek történetét is. És említhetjük Tours-i Szent Márton közismert történetét, aki megfelezte katonai köpenyét egy didergő koldussal, lényegében Jézus Krisztussal, aki ezt álmában meg is jelentette neki. Így érvényesült a Máté evangéliumából ismert mondás: „*Bizony mondom nektek, amit e legkisebb testvéreim közül eggyel is tettetek, velem tettétek.*” Két jeles szentünknek napjához

napjainkban újabb rítusok kötődhetnek: pl. Szent Erzsébet kosara vagy Szent Márton köpenye címmel gyűjtés és rászorulóknak.

Az alamizsnálkodás, az imádság, a böjtölés már a keresztény ókorban érdemszerző cselekedetnek számított, s hozzájuk a kora középkortól kezdve társult a zarándoklás, a búcsújárás.

Az alamizsnaadás módját némely helyen (elsősorban az északi római katolikus vidékeken) pontosan előírta a hagyomány, pl. háromfélét adtak: lisztet, tojást, pénzt. Gazdaházaknál külön liszteskosár volt erre a célra kis lapáttal, amelyből a hetente egyszer jelentkező koldusnak egy lapátnyit mertek. A koldus felszerelése ennek megfelelő volt: kis zacskó a lisztnak, kosár a tojásnak, a nyakban kis zacskó a pénznek, és még egy bögre is, hogy a jószívű alamizsnaosztóktól kapott zsírt legyen mibe tenni.

Koldulásból éltek a szelídebb gyengeelméjűek, nyomorékok is, ha családjuk kitaszította őket. A házakhoz, családokhoz rendszeresen járó koldus alakja a falvakban, sőt városokban is a XX. sz. derekáig fennmaradt.

A koldus alakjához különleges életmódja, valamint Krisztushoz hasonlítása miatt változatos hiedelmek fűződtek. Használati tárgyai akár mágikus tárgyként szerepelhettek, és elsősorban a gyermeknevelésben kaphattak szerepet: ha nagyon folyt a gyermek nyála, koldus szűrével vagy kalapjával törölték meg a száját; hogy a gyermek jobban tudjon járni, Göcsejben a koldus botjával húzogatták meg a lábát, ha pedig nem tudott beszélni a gyermek, általános hit szerint kenyeret kellett lopni a koldus tarisznyájából, akkor hamar beszédes lett.

Másutt a féregűzésben kaptak szerepet. Göcsejben pl. a házban levő csótányok közül egyet egy marék liszttel a koldus tarisznyájába tettek, ezáltal a többi is eltávozott. A rúgós tehenet eladás előtt koldus botjával ütötték meg. Ha tűz volt a faluban, és a koldus átment az egyik házszor-

ról a másikra, akkor a hit szerint a tűz is átcsapott a másik oldalra. A vele kapcsolatos hiedelmek és eljárások más része az alamizsnálkodással, a koldusnak juttatott adományokkal kapcsolatos. Ezekben a koldus mint a halott képviselője vagy helyettesítője is megjelent.

Az *énekes koldus* a hivatásos énekesek kéregetésből élő típusa; általában bánatos hangulatú énekek hatásos előadásával indítja könyörületre hallgatóit. A középkori énekmondók és kolduló diákok utódai. Az Arad megyei Simánd község lakói koldulással és énekléssel tartották fenn magukat. Az énekes koldusok testi fogyatékos, társadalmilag deklasszált emberek voltak. Hétköznapiakon meghatározott, de elég tágas körzetben házaltak, többnyire kísérő is volt velük, esetleg kordén tették meg a nagyobb távolságokat. Ünnepi alkalmakkor (mise, egyházi ünnepek, búcsú, vásár stb.) a sokadalmat keresték. Házakhoz is eljártak pl. névnapot, karácsonyt, újévet stb. köszönteni, de a nyilvánosságot jobban szerették. Éneküket olykor hangszeres zenével, pl. tangóharmonikával kísérték. A többség megmaradt a hagyományörzés szintjén, olykor meglepően régi énekeket tartottak fenn. Többféle igénynek is igyekeztek megfelelni, ezért énekkincsük összetett, vegyes. Hozzájuk kapcsolódik a koldusének. Népszerűek voltak, sokféle máig ismertek a koldusénekek különféle paródiái, amelyek hangvétele olykor durva, obszcén.

A halott ruháiból is szoktak a koldusoknak adni. A *házaló koldus* házról házra járt, köszönt, megállt az ajtó mellett, olykor énekelt (*énekes koldus*), imádkozott, néhány szóval felhívta magára a figyelmet. Ha kérdezték, szívesen elbeszélgetett a háziakkal. A koldus a szegényebb hagyományörző vidékeken nem volt lenézett ember, tanácsot kértek tőle, kikérdezték a hírek felől, mit látott más faluban, helységben.

Gyerekkoromban még én is ismertem egy koldust Kun-szentmártonban: Kokodár Sándor bácsit. A hátán hord-

ta a zsákját, amelybe az adományokat gyűjtötte. Sokszor le sem vette, hanem szólt: „Isten fizesse meg, tegye bele hátúrú!” – és így tetette bele a zsákjába, amit kapott. Kérése helyi szólássá alakult. Ugyancsak róla szól az a történet, hogy pünkösdkor nagyon sok kúducipót kapott. Leült az árokpartra, és válogatta: „Te, piros jösz Radnára, te fehér maradsz.” A kunszentmártoniak ugyanis hagyományosan pünkösdkor mentek a most román megszállás alatt álló Máriaradnára a XVIII. század eleje óta, és alkalmanként Kokodár Sándor bácsi is elment velük.

Máriaradna 1820 körül

A közeli Homokról, Tiszaföldvár szőlős- és gyümölcsöskert-részből közöl Bálint Sándor egy koldusimát, egy archaikus imát azzal a megjegyzéssel, hogy a „koldus imádságának mindenfelé különös erőt tulajdonítanak”:

„Ó hajnal, hajnal, szép piros hajnal, kiben Mária nyugodik, Úr tőle születik, pokol tőle távozik. Az angyalok csenditenek, rózsalányok ott levének. Óh szép korona, Boldogságos szép Szűz Mária. Én kilépek én ajtómon, föltekintek magas mennybe. Ott látok egy kápolnát: kívül aranyos,

belül irgalmas. Ott mondja Krisztus urunk az ő szent miséjét. Mit hallgatod, asszonyunk Szűz Mária az én szent misémet? Hogyne hallgatnám, mert teljes harmadnapja, hogy nem láttam az én szent Fiamat, a szerelmes Jézust. Töröld fel aranyszál hajdat és tekints fel ama siralom hegyére. Ott meglátod szent Fiadat, szerelmes Jézust, ecettel, epével itatják, vaskesztyűvel arcul csapdossák, mély gödörbe tasztítják.”⁸

Ismét Bálint Sándorhoz fordulok: „Disznótor, lakodalom, halotti tor, temetési évforduló alkalmával megvendégetik, sokszor a maguk asztalához ültetik őket. Szokás volt sok helyen a koldusok számára minden kenyérsütés alkalmával kis cipót (Mezőkövesden »istencipó«) sütni. Az új terméskből Tápén először kolduscipót sütnek.”⁹

Középkori kerített városokban, majd a mezővárosokban törvény vagy szokásjog szabályozta a koldulást, amelynek menetét és rendjét a koldusbíró határozta meg. A koldusbíró vagy kúduzbíró a koldusok egyike, akit a város vagy község a többi koldus felügyeletével bízott meg. Ellenőrizte, hogy csak engedéllyel bíró személyek kolduljanak, az idegeneket, a kóborlókat botjával elzavarta, vagy árestomba záratta. A koldusok sok helyen nem széjjelszórva, csak a koldusbíró irányítása alatt mehettek a házakba kéregetni. Kezelte a pénzbeli alamizna gyűjtésére szolgáló dobozt (az ún. *pixist*). Kiváltságként egyedül is végigkoldulhatta a helységet; zsákkal a vállán, imával vagy énekléssel kereste fel a házakat.¹⁰

A szegények etetése, a község szegényeinek, koldusainak étellel való ellátása a „halott lelki üdvéért” történt. A szokás részint a halott etetésének szokására vezethető vissza

⁸ Bálint Sándor: *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza*, Budapest, 1938, 81–82.

⁹ Bálint Sándor: *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza*, Budapest, 1938, 83.

¹⁰ Eperjessy Kálmán: *A magyar falu története*, Budapest, 1966.

(a halott helyett adnak enni a koldusnak), de mindig is volt pusztán alamizsnálkodó jellege is (vö. őskeresztény *agapé*), amely egyházi hatásra egyre inkább előtérbe került, és a „szegénynek a halott helyett” gyakorlatából a „szegénynek a halott lelki üdvéért” elv lett (ez már Szent István törvényeiben is szerepel). Egyébként a halott élő személlyel való helyettesítésének gondolata a kereszténység előtt és Európán kívül is sok helyen ismert.

Mezőkövesden, ezen a máig katolikus településen sajátos formája volt a szegények etetésének: a temetést követő egyik vasárnapon a koldusokat vendégül látta az elhunyt családja. Mezőkövesden a koldusok szervezetbe tömörültek, két 12 fős csapatba. Az etetés napja nem volt meghatározva, de ha nagyon fájdalmas volt a halott elvesztése, vagy az meghagyta a halála előtt, akkor a temetés után következő vasárnapok egyikén tartották, a két kolduscsoport elfoglaltságától függően. A kolduscsoportok vasárnapjai általában hetekre le voltak foglalva. Az asztalt úgy terítették, hogy három szál gyertya égett rajta a halottakért, hármassal gyertyatartóban (amit általában kölcsönöztek, mert kevés háznál volt). 13 koldust hívtak (ez volt egy csapat), a 12 apostolnak és Krisztusnak megfelelően. A bor Jancsi-kancsóban állt (emberfejű Miska-kancsó). Az étrend azonos volt a lakodalmival (húsleves, csikleves, káposzta, tejbekása). A tányér mellett minden koldusnak: pénz, cipő, béles, ezt a hármat együtt hívták *egész alamizsnának*. Esetleg a rokonok is ettek a koldusokkal. Evés után megáldották a Jancsi-kancsóban a bort. „Amennyi bor van, volt vagy lesz ezen kancsóban, annyi ezernyi lélek szabaduljon ki a keserves porgatórium tüzeiből.” Ezt nevezték *áldásbornak*. Mindenki ivott belőle három kortyot az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében. Ebből szomszédoknak, betegnek is vittek, mert orvosságnak tartották. Utána elénekelték a Szent Erzsébet legendáját. Majd litániaszerűen énekeltek személy

szert nem csupán a szóban forgó elhunytért, hanem a család, meg az ilyen alkalmakra összehívott rokonság, szomszédság összes megemlítésre méltó meghaltjáért. Volt, hogy 2000-ig is elmentek a nevek felsorolásában (pl. „*Légy irgalmas, légy jutalmas, Sereg Anna helye legyen nyugodalmas!*”), mivel legalább százan összejöttek, nem csupán a szobában, de a konyhában, pitvarban, nyáron az udvaron is tartózkodtak.

Baranyi András kunszentmártoni naiv festő képe az 1960-as évekből

Egy korai adat Szegedről 1735-ből: „szegényeket nevezett *ura könnyebbüléseért hat ízben különb s különb üdőben fogh tiszteletesen és bötsületesen étetni és Ebédet adni*”.¹¹

Korábban fontos szerepet játszottak a szegények és a koldusok, akik a halott(ak)at helyettesítették. Ezért mondták Hódmezővásárhelyen: „*Adjatok a koldusnak, hogy haza ne járjon a lelke!*” (ti. a halotté).

A Szent Antal Népház Gyomaendrődön és a sütőházban készült töltött kiflik

Legáltalánosabb szokás volt a *templomi szegények* étellel való ellátása Mindenszentek ünnepén. Helyileg változó hagyományai vannak az adományozott ételek, nyersanyagok fajtáinak (kenyér, cipó, liszt, szalonna, hüvelyesek stb.), valamint az átadás és elosztás módjának. A szegények cserébe a halott lelki üdvéért imádkoztak. Csépan ilyenkor vittek pénzt, lisztet, kalácsot, kenyeret, kukoricát, és alkalmanként üveg bort gyűjtöttek a templom előtt egy ponyván, s azt osztották szét. Haláleset alkalmával az elhunyt ruháit is megosztották a szegényekkel.¹² Kalácsot osztogatnak a koldusoknak, szegényeknek *Kiskunfélegyházán*,

¹¹ Bálint Sándor: *Népi ünnepek. Az egyházi év néprajza*, Budapest, 1938; Kresz Mária: *Emberkorsók. Adatok az antropomorf korszak funkcióihoz, Néprajzi Értesítő*, 1971; Béres András: *Halottak húsvétja, Ethnographia*, 1973.

¹² Barna Gábor: *Ünnepi szokások és hiedelmek Csépan*, in Barna Gábor (szerk.): *Csépa – tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletről II*, Eger–Szolnok, 1982, 392.

Szentsimonban és más helyeken is. *Bélapátfalván Isten cipója* sül. *Nagykátán* a templom bejáratához tett kosárba vetik a hívek pénzadományukat. Ebből ajándékozta meg a pap karácsonykor a szegényeket. *Hangonyban* már csak a cigányok járnak alamizsnáért. *Jászladányban* a hívek mindenféle ételmet szoktak a templom előtt felhalmozni, amelyet valamikor a *koldusbíró* osztott ki a koldusok között.

A karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor ünnepet köszöntő, kéregető koldusoknak is gyakran a halott lelki üdvéért adtak alamizsnát. Ezekre az alkalmakra érvényes az, amit az előbb az ünnepek bőségéről elmondtam.

A Szent Antal-napi kenyérráadás Szegeden: ezen a napon az 1673-ban alakult Szent Antal Társulat kenyeret osztott a szegények között. A *Szent Antal kenyere*, másként *szegények kenyere* a nagyvárosi nyomor, éhezés felületi enyhítésére szánt modern egyházi, rendi kezdeményezés lényegében **Remete Szent Antal kenyérkultuszából** sarjadt, akinek legendája szerint naponta egy holló vitt egy kenyeret táplálékkul. Remete és Pádúai Szent Antal tisztelete az évszázadok során a névazonosság miatt keveredett, s Pádúai Szent Antal alakja lett a győztes. **A templomi Szent Antal-szobrok melletti persely hazánkban is a szegények táplálására, istápolására szolgál.**

Szeged-Alsóvároson és nyilván más helyeken is a hívek Szent Antal tiszteletére és ünnepére a kolostornak szoktak főleg kenyeret, kalácsot, lisztet, de egyéb élelmiszert is adni, hogy az ilyenkor odaseregglő szegényeknek osszák ki. Az ünnepen a cipókkal a szent oltárát díszítik, utána kiosztják a szegények, legújban a megjelent hívek között. Tápén *szentantalcipó* néven ismeretes a jószívűségből, nagylelkűségből nyújtott rendszeres támogatás is, így a szülőké házas gyermekeik életének megkönnyítésére, bár nem volnának már vele kötelesek.

A búcsújáró helyek szerepét sem lehet elhanyagolni. *Hiszen a keresztény gyakorlat szerint az ima, a bójt és a*

*Ferences templom és kolostor gyógynövénykerttel
Szeged-Alsövároson*

búcsújárás mellett az alamizsnálkodás is érdemszerző cselekedet. A kegyhelyek felkeresésénél a vezeklés hangsúlyos volt, s ennek részeként szívesebben adakoztak a jelen lévő koldusoknak.

Tápén egyedülálló emléke van annak a gondolatnak, hogyan kapcsolódik össze az üdvözülés, a szegények, a remeték és a halál. A Kármelhegyi Boldogasszony-temetőkápolna épülete remetelak, szegényház és a temetőcsősz lakása egy fedél alatt. Ebben az épületben benne foglaltatik a **Kármelhegyi Boldogasszony** bulla sabbathinában megfogalmazott szerepe: azaz hogy a skapuláré viselőjét – és áhítatának elmondóját – a halála utáni szombaton fölveteti az üdvösségre. Másrészt a jó halál titka a jó élés!¹³

Vallási társulatok társadalmi feladatai között majdnem mindig ott van az irgalmasság testi és lelki cselekedeteinek vállalása. Ezt tették még az imatársulatok is, például a rózsafüzér-társulatok, és más közösségek, amelyek nagyon

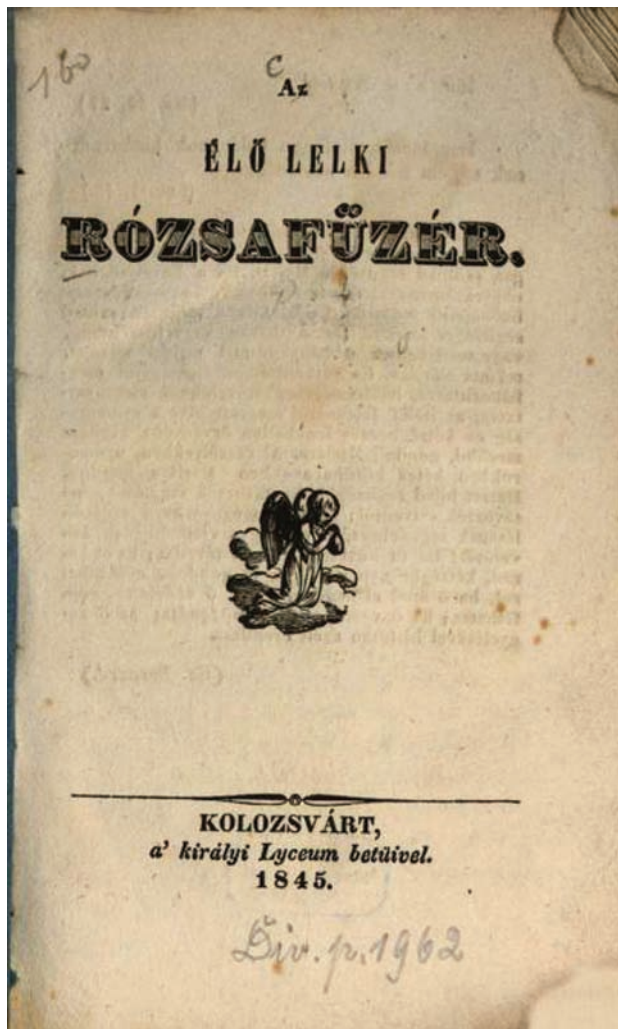
¹³ Barna Gábor (szerk.): *Egy szent raktár / A Sacred Depot*, Devotio Hungarorum 10, Szeged, 2003.

sok helyen megalakították temetkezési társulati formájukat, vagy pedig a szegénygondozás legkülönbözőbb formáit vonták be működési területükbe.

A XIV. századtól megjelenő céhekben azonban már jóval hangsúlyosabban volt jelen a szociális elem. A céh, amellet, hogy érdekképviselőt biztosított, szociálisan is támogatta az egyes tagokat: segélyezte őket, betegség esetén gondoskodott a legényről, az inasról, halál esetén a temetésről, a mester betegsége esetére pedig előírta, hogy a segéd vigye tovább az ipart.¹⁴ Ezekről számos korabeli céhszabályzat rendelkezett.

Különleges szerepe volt a halotti társulatoknak. Mindez azt jelzi, hogy az irgalmasság testi cselekedeteiből „a holtak eltemetése” mennyire fontos volt. Ám ez szorosan összekapcsolódott az irgalmasság lelki cselekedeteivel (élőként és holtakért imádkozni). E társulatok szerepe egyaránt fontos volt a *halotti pompa*, a *memoria* és a hátramaradtok anyagi megsegítése szempontjából. A halotti pompa és a memoria fontosságát a mai ember már nehezebben érti meg. A mai temetkezéseknél is van „pompa”, nem sajnáljuk a síremlékre a pénzt, ám a korábbi pompa inkább a méltó mennyei születésnapra szólt. A memoria jelentőségét mutatja, hogy e társulatok minden évben szentmisét mutattak be élő és elhunyt tagjaikért. A társulati tagság tehát azt is jelentette, hogy amíg a társulat fennáll, mindig lesz valaki, aki az adott tag lelki üdvéért imádkozik. Mint ahogy teszik ma is a kunszentmártoni szabók, egyedüli szakmaként őrizve még a céhes időbe visszanyúló hagyományt. Sok szerzetesei közösségben ezért olvassák fel az adott napon elhunyt egykori rend-

¹⁴ Csizmadia Andor: *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon*, Budapest, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1977, 13–16; Pik Katalin: *A szociális munka története Magyarországon (1817–1991)*, Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 2001, 17–18.

társaik nevét. De a szegénygondozásnak sok más, a XIX–XX. században már modern formája is jelentkezett. A szolnoki **Rózsafüzér Társulat** például Pál fordulása napján évi közgyűlésén rendszeresen beszámolt a társulat előző évi aktivitásáról. 1929-ben például két lila lobogót

készítettek, hozzájárultak a radnai kápolna renoválásához és szegény gyermekek felruházásához.¹⁵

Az 1895-ben megalakult aradi Élő Rózsafüzér Társulat szegény sorsú tagjait saját költségén temettette el az 1890-es években, s illet megjelenni mindenkinek a temetésen.

A polgáriak szegény gyermekeket is felruháztak.

A felső-miskolci Rózsafüzér Társulatnak az 1920-as évek végén saját székháza volt. Itt kéthetente „vallásos előadások” voltak, teadélutánokat tartottak, amelyeknek jövedelmét a szegények segélyezésére szánták: ruhákat varratnak, vagy használt ruhákat gyűjtöttek, s kijavítva adták tovább a rászorulóknak. Karácsonyi segélyakciójuk hagyományos volt: 50 fiú- és 70 lánygyerek kapott ruhát, s 50 szegény család lisztet, húst és zsírt. Székházában a társulat népkonyhát is üzemeltetett, ahol 1928–1929 telén 380 szegény ember kapott ingyen ebédet. A tagok betegeket látogattak. A társulat emellett természetesen fenntartotta székházát, miséket mondott, megtartotta havonként a titokváltást, az októberi ájtatosságokat, a lourdes-i és a keresztúti ájtatosságot nagybőjt idején. De hasonló tevékenységről más társulatok köreiből is beszámolhatnánk.

A Miasszonyunkról nevezett **Szegény Iskolanővérek** szegedi tanítóképzőjében az 1930-as években halottak napja estéjén a „Szegény lelkek rózsafüzéré”-t imádkozták. A keresztre elmondták a 129–130. zsoltárt, majd a három kis szemre a következő imát:

*„Istenem, hiszek tebenned, mert Te a legfőbb igazság vagy,
Istenem, remélek tebenned, mert Te a legnagyobb irgalmasság vagy,*

Istenem, szeretlek téged, mert Te a szeretetre legméltóbb jóság vagy.”

¹⁵ Barna Gábor: *Az Élő Rózsafüzér társulata. Imádság és imaközösség a 19–21. századi vallási kultúrában*, Budapest, Szent István Társulat, 2011, 304–307.

A Dicsőség helyett a következő fohász hangzott el:
„Adj, Uram, örök nyugodalmat nekik és az örök világosság fényeskedjék nekik. Nyugodjanak békeességben, az Úr Jézus szent nevében. Amen.”

A Miatyánk helyett a következőket mondták:
„Jézusom, a te szent sebeid és érdemeid által bocsáss meg nekik és könyörülj rajtuk!”

Az Üdvözlégy helyett pedig a következő fohászt:
„Szűz Máriának édes szíve, légy az én menedékem!”¹⁶

Mindezzel a leendő tanítónők szociális érzékenységét formálták.

A városok, az önkormányzati testületek (vármegyék) már az elmúlt századokban is megpróbálták szabályozni a szegénygondozást, tilalmazták vagy korlátok közé szorították a koldulást. Az elsődleges társadalmi, közösségi keretek

◆ fellazulása, az Európa-szerte egyre elterjedtebbé vált nukleáris családforma amúgy is mindinkább szükségessé tette, hogy a család, a rokonság helyett más keretek vegyék magukra a szegények gondozását. S a XIX–XX. században mindinkább megjelentek az állam által fenntartott intézmények, bár számos eleme fennmaradhatott a szegénygondozás hagyományos, előbb ismertetett formáinak.

Ma elidegenedett léthelyzetekben élünk. Az emberi kapcsolatokból a személyesség sok-sok vonása eltűnt. Tőlünk független intézmények végzik a szegénygondozást, az idősek és a betegek gondozását, még a hajléktalanok és a haldoklók ellátását is. Az egyén és a kisközösségek szerepe mindezekben jórészt megszűnt. Az életből a halál, az elmúlás gondolata is ki van zárva. Pedig jó lenne, ha személyes kapcsolatunk lenne a szegényekhez, a betegekhez, ha szeretteinktől haláluk előtt személyesen el tudnánk búcsúzni. Mi gazdagodnánk általa.

¹⁶ Dr. Barna Domokosné, Rosznáky Rózsa: *Kunszentmárton visszaemlékezése*, 1982. november 4.

A MUNKÁSVÉDELEMTŐL
A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSIG
(XIX. SZÁZAD VÉGE, XX. SZ ELSŐ FELE)

Simonik Péter

Szociálpolitikai törekvések és mozgalmak a XIX–XX. századi Magyarországon

A kora középkorban a szegényekről való gondoskodás a család, illetve a közeli hozzátartozók feladatai közé tartozott, és csak ezek elégtelen volta esetén nyújtott segítséget a falu közössége, a földesúr vagy az egyház. Magyarországon a nyugat-európai országokkal csaknem egy időben jelentek meg az első olyan egyházi (vagy ahhoz szorosan kötődő) intézmények, amelyek feladatai közé tartozott a létfenntartáshoz szükséges legalapvetőbb eszközökkel sem rendelkező szegények ellátása.

Az egyházi szegénygondozás célcsoportjába a tartásra köteles és képes hozzátartozók nélküli, önhibájukon kívül nem dolgozó szegények tartoztak, ami jól jelzi, hogy viszonylag korán megjelent a munkaképes (érdemtelen) és a munkaképtelen (érdemes) szegények elválasztásának gondolata. Első uralkodóink dekrétumaikban felhívták a figyelmet a gyermekek és az özvegyek védelmére, valamint a halottak eltemetetésének szükségességére. E feladatok ellátását azonban nem az állami szervezetekre, hanem a társadalom tagjaira bízták. Az államnak a szegényügy rendezésében vállalt szerepe ezen jogszabályok megalkotásával gyakorlatilag ki is merült, s e téren majd csak a XVIII. század hozott némi változást.

A Habsburg uralkodók (III. Károly, Mária Terézia, II. József) a szegényügy fogalma alatt elsősorban a koldusok helyzetének rendezését értették, és ennek megfelelően számos intézkedésükben e csoport megregulázásának szándéka fedezhető fel. A Helytartótanács feladatai közé tartozott többek között a koldusok, csavargók és adománygyűjtő szerzetesek ügyeinek rendezése is. A Helytartótanács az ország területén élő koldusokat két cso-

portba osztotta: külföldiekre és belföldiekre. A külföldi koldusokat kiutasították az ország területéről, a belföldieket pedig munkára kényszerítették, és saját községükbe toloncoltatták vissza. A „saját község” megjelölése azonban fontos állomását jelentette a hazai szegényügyi szabályozásnak, mivel ez az első olyan jogszabály, amely valamely településhez utalta a szegényügy rendezésének feladatát. Ezen intézkedések jól jelzik a szegények korabeli megítélését is, hiszen a korabeli regulák többségében a koldusok ügye mint rendészeti kérdés jelent meg, és a problémakezelési módszerek (pl. toloncolás, kiutasítás) is ehhez hasonló szemléletűek voltak (Csizmadia, 1977, 24).

A XIX. század beköszöntébe viszonylag kevés változást hozott a koldusügy és általában a szegényügy rendezésében. Az 1848–49-es szabadságharc időszakában a Szemere Bertalan vezette Belügyminisztérium feladatai közé tartozott az árvaügy, a dolog- és lencházakkal, a siketnémák és vakok intézetével, a polgári alapítványok felügyeletével, valamint a koldusügy kezelésével kapcsolatos feladatok ellátása. E tevékenységi körök azt jelzik, hogy a kormányzat a szegényügy rendezésének kérdését továbbra is rendészeti ügynek tartotta (Csizmadia, 1977, 54).

Az új évszázad azonban nemcsak ennek a szemléletnek a továbbélését hozta magával, hanem a XVIII. század második felében megjelent dologház intézményének átalakulását is. Mivel ez utóbbi jelentős szerepet játszott a koldusügy és általában az érdemtelen szegények helyzetének rendezésében, érdemes röviden áttekintenünk létrejöttének és működésének alapelveit.

A dologházak megjelenése a legtöbb európai országban arra az időszakra esett, amikor megjelentek a korai kapitalizmus csírái. A XVII. század gazdasági változásai átalakították a munkáról való gondolkodást is. Az addig uralkodó felfogás szerint a munka a föld megműveléséről szólt. A modern korban a munka viszont a tulajdonszerzés legfontosabb eszközévé vált azáltal, hogy elősegítette a megélhetéshez szükséges feltételek előteremtését. Az öngondoskodást preferáló új rendszer nehezen tolerálta mindazokat, akik bár tehették volna – a fennálló rendet veszélyeztetve – nem próbálták megtalálni helyüket a korabeli munkamegosztás rendszerében (Ulicska, 1997, 87).

Koldus a kolozsvári Farkas utcai református templom előtt (1940) (Fortepan)

Az első magyarországi dologházat 1772-ben, a Pozsony melletti Szempcen állították fel (Ulicska, 1997, 39). Az

◆ e korban uralkodó szemlélet szerint: *„aki munkaképessége birtokában a kenyeret biztosító munkától húzódozik, azt kerüli, az nem támogatást, hanem a törvény büntető szigorát érdemli meg.”* (Pálos, 1941, 8). Ezen mondatban alig észrevehető módon viszont már az is megjelenik, hogy a társadalmi rendet veszélyeztető csoportok megregulázását elsősorban az államtól várták el, s ennek szellemében a munkával nem rendelkezők számára a XIX–XX. század fordulóján bevezették a kényszerítő és az önkéntes dologházak intézményét. Amíg az előbbieket egyértelműen annak büntető jellegét hangsúlyozták, addig az utóbbiak voltaképpen a munkaközvetítés eszközei voltak.

Az első dologházakat városi polgárok hozták létre, ilyen volt például 1817-ben a Pesti Jótékony Nőegylet által létrehozott első önkéntes dologház. Az intézmény 1833-ban városi kezelésbe került, s a későbbiekben kényszerítő dologházként működött tovább. Az első pesti kényszerítő dologház és kápolna 1845-ös felszentelésekor Gyarmathy Chrysostorn János avatóbeszédében a következőket mondta: *„a restség, léhaság, elpuhultság, a munkától borzadás nevelé a társaság gyáváit, veszélyezteté a társaság alapját, felásta a köz boldog lét gyökerét. Illy körülmények között nem maradt egyéb hátra, az óhajtott csendet és rendet alkalmas szabályok által megszerezni, így jutott a polgári társaság a dologházak alapításának eszméjére.”* (Ulicska, 1997, 87–88).

A dologházak állami kezelésbe adásának gondolata már az 1840-es országgyűlésen felvetődött, ám támogatottság hiányában a tervezetet nem fogadták el (Ulicska, 1997, 88). Miután a munkakerülők ellátása továbbra is komoly problémát jelentett, létük pedig a társadalmi rendet veszélyeztette, ezért 1913-ban elfogadták a közveszélyes munkakerülőkről szóló 1913. évi XXI. törvénycikket. A csavargó vagy „munkakerülő életmódot” folytató munkaképes személyeket kihágás miatt nyolc naptól kettő

hónapig terjedő elzárással büntették. Amennyiben valakit ugyanezen cselekedete miatt két alkalommal már megbüntettek, és az utolsó büntetés óta még nem telt el két esztendő, ez esetben tette már vétségnek minősült, és nyolc naptól három hónapig terjedő, fogházban letöltendő büntetésben részesíthették.

Ugyanezen cselekmény vétségnek minősült, és 15 naptól hat hónapig terjedő fogházzal büntethették, ha a tettes magát vagy családját munkakerülő életmódjával erkölcsi romlásnak tette ki, vagy olyan tények derültek ki, amelyek azt bizonyították, hogy a tettes bűncselekményből tartotta fenn magát. Az 500 koronáig terjedő pénzbírsággal és az előbbiekkal megegyező mértékű büntetési tétellel sújtható volt mindazon elkövető, aki nyilvános helyen tiltott szerencsejátékából tartotta fenn magát, vagy mások szenvedélyét, könnyelműségét, tapasztalatlanságát kihasználta. A törvény ebbe a kategóriába sorolta a prostitúáltak által kitarított személyeket is.

Amennyiben valakit a bíróság fogházbüntetésre ítélte,

úgy lehetőség volt arra is, hogy ezt a személyt dologházba utalják, ha feltételezhető volt, hogy magatartásában vagy életmódjában változást lehet elérni. Ehhez hasonlóképpen jártak el mindazokkal, akiket élet, testi épség, szemérem vagy vagyon ellen elkövetett büntett vagy vétség miatt fegyházra, börtönre vagy minimum háromhavi fogházra ítélték, és tette összefüggött munkakerülő életmódjával. A dologházba való utalás határozatlan időre szólt, de nem lehetett kevesebb egy esztendőnél, és nem lehetett több öt évnél.

Ezt az 1913-tól fennálló rendszert bővítették ki 1928-ban az ún. szigorított dologház intézményének bevezetésével, melyben az előbbiekkal ellentétben a hangsúly nem a rossz magatartás megváltoztatásán volt, hanem egyértelműen a munkakerülők büntetésén. Ez a szemléletbeli változás jól tetten érhető az intézmény nevének folyamatos átalakulásában is. A kezdetben dolgozóháznak nevezett intézmény később dologházként, végül kényszermunkaházként került be a szakmai terminológiába.

A KÖZSÉGI SZEGÉNYGONDOZÁS RENDSZERE: AZ EGRI NORMÁS SZEGÉNYGONDOZÁS

Az érdemtelen szegények ügyének rendezése kapcsán mind többen hangsúlyozták, hogy az e téren keletkező feladatok meghatározásában és ellátásában mind nagyobb szerepet kell kapniuk a különböző állami és helyi szerveknek. Már a XVII. században felmerült annak lehetősége, hogy a szegények (jelen esetben a koldusok) ügyének rendezését az állam a koldusok „saját községeinek” feladatává tegye. Ez a gondolat a XIX. század második felének magyar jogalkotási folyamatában ismételten előtérbe került. Ekoriban két olyan törvénycikk is született, amelyek mindegyike világossá kívánta tenni az állam és a települések

közötti feladatmegosztás rendszerét, beleértve ebbe a szegényüggyel kapcsolatos feladatok ellátását is.

A községi (értsd: települési) szegénygondozás alapjait a községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. tc. (az ún. I. községi törvény), valamint az ennek rendelkezéseit részben megismétlő, a községekről szóló 1886. évi XXII. tc. (a II. községi törvény) vetette meg.

Az 1871-es jogszabály vezette be a községi illetőségi intézményét, amely egyrészt azt jelentette, hogy mindenkinek valamelyik község kötelékébe kellett tartoznia, másrészt pedig mindenki azon község kötelékébe tartozott,

amelynek illetősége alatt a törvény kihirdetésekor állt. A feleségek és özvegyek férjeik, a gyermekek pedig apjuk községi illetőségét követték, ezalól kivételt képeztek a törvénytelen gyermekek, akiknek helyzetét az anyjuk illetősége határozta meg.

A jogszabály a községek kezelésébe adta a szegényügyi kérdések rendezését is. Abban az esetben, ha a településen működő jótékony szervezetek és magánszemélyek adományai elégtelennek bizonyultak a szegények ellátására, a község köteles volt gondoskodni mindazokról, akik önmaguk ellátására képtelen voltak. Amennyiben a település anyagi lehetőségei a szegények ellátását nem tették lehetővé, úgy e feladatok elvégzése a vármegyére, vagy végső esetben az államra hárult.

A II. községi törvény regulái egyrészt megismélték, másrészt pontosították, harmadsorban pedig ki is egészítették az 1871-es jogszabály rendelkezéseit. Az 1886-os törvencikk lehetőséget biztosított arra, hogy a vármegye területén lévő települések a szegények ellátása érdekében egyesüljenek, és közös szegényalapot működtessenek. Ez a rendelkezés jól jelezte az állam azon törekvését, hogy a szegényügy rendezésével kapcsolatos teendőket s az ezzel kapcsolatos terheket a községekre hárítsa.

A II. községi törvény egészen a községi illetőség intézményének 1948-as megszűntéig hatályban maradt. A szegényekről való gondoskodással kapcsolatos teendőket a m. kir. Belügyminisztériumnak a nyilvános betegápolás, az állami gyermekvédelem és a szegényellátás költségének fedezéséről szóló 6000/1931. M. E. számú rendelete alapján viszont már a tartózkodási hely volt köteles ellátni. Amennyiben a szegénygondozással kapcsolatos kiadások a 20 pengőt meghaladták, úgy a tartózkodási hely, illetve annak hatósága a lakóhelytől kérhette ennek megtérítését. A szegény lakóhelyének az a település minősült, ahol a segélyezés iránti kérelem benyújtását megelőző 5 év alatt

*Községi illetőségi bizonyítvány (1940-es évek)
 (Forrás: másolatban Simonik Péter gyűjteményében)*

minimum 3 évig folyamatosan lakott. Amennyiben nem volt ilyen település, úgy azt a települést tekintették lakóhelynek, ahol ezen idő alatt a leghosszabb ideig élt.

Az a tény, hogy a segélyezésre köteles település az 1931-es rendelet kihirdetését követően a rászorult tartózkodási helye lett, jelentős mértékben megváltoztatta a korábbi gyakorlatot. A községi illetőség bevezetése ugyanis korántsem volt ellentmondásoktól mentes.

Már annak meghatározása is komoly problémát okozott, hogy pontosan mely település kötelékébe tartozónak tekintsek a szóban forgó személyt. Az, hogy a községi törvények szerint valaki egy adott község kötelékébe való felvételét kérhette, egy olyan új probléma elé állította a települések vezetőit, amellyel a jogalkotók talán nem is számoltak. Amennyiben egy új, de szegény ember kérte felvételét a falu vagy város kötelékébe, úgy a döntéshozóknak kézenfekvőbbnek tűnhetett a kérelem elutasítása, hiszen így mentesülhettek a szegény ember ellátásának kötelezettsége alól (Pomogyi, 1992a; Pomogyi, 1992b).

Amint azt láttuk, a községi illetőség intézményének bevezetése a szegények közsegéllyel való ellátásával kapcsolatos dilemmák egy részét is feloldotta, viszont nem határozta meg a közsegélyezés módját és a segélyek mértékét. A segélyezésre vonatkozó alapszabályokat a belügyminiszter 51000/1899. sz. rendeletében foglalta össze. E jogszabály szerint minden községnek egy éven belül meg kellett alkotnia a szegényügyi szabályrendeletét. Minden település köteles volt a területén élő szegényekről nyilvántartást (ún. szegénykatasztert) vezetni, amely tartalmazta az érintettek és hozzátartozóik személyes adatait, valamint ide kerültek bejegyzésre az eseti segélyben részesülők adatai is. A segélyezés módját, mértékét és gyakoriságát a település anyagi lehetőségei, valamint a helyi viszonyok határozták meg, de a döntés során figyelembe kellett venni a segélyezettek *„testi és erkölcsi állapotát és egyéb körülményeit is”* (Pálos, 1941, 53).

A népjóléti és munkaügyi miniszter 72100/1926. sz. rendelete azonban a megfelelő anyagi kondíciókkal rendelkező településektől már azt is elvárta, hogy a tágabb értelemben vett szegénygondozással (népjóléttel) kapcsolatos feladatokból (pl. anya- és csecsemővédelem, gyermekvédelem) is kivegyék részüket. Mindez újabb ékes bizonyosságot adta annak, hogy az állam igyekezett a szo-

ciális feladatok terheit a településekre hárítani. További gondot okozott, hogy a községi törvények nem különböztették meg egymástól az egészséges és munkaképes, valamint a munkaképtelen szegényeket, holott a közsegélyezés elsődleges célcsoportját kizárólag ez utóbbi kategóriába sorolható személyek alkották.

A munkaképes szegények ellátásának feladata elsősorban magánszemélyekre és különböző jótékonyági szervezetekre hárult. Mivel az e csoportba tartozók számára a községek általában nem nyújtottak támogatást, gyakorivá váltak a békés polgárokat érő zaklatások (Pálos, 1941, 56).

A koldulást ugyan az 1879. évi kihágási törvény megtiltotta, de mivel az érdemtelen (tehát munkaképes) szegények ellátásáról egyéb jogszabály nem rendelkezett, az érintettek csak könyöradomány gyűjtésével juthattak hozzá a létfenntartásukhoz szükséges eszközökhöz.

Az így kialakult helyzetet tovább bonyolította, hogy a községi törvény abban az esetben tette a települést felelőssé a kötelékébe tartozó szegények (beleértve ebbe a munkaképeseket is) ellátásáért, ha az adott községben működő jótékonyági szervezetek könyöradományai elégtelenek volnának. Mindez azt is jelentette, hogy az 1871-es és az 1886-os jogszabályok úgy adtak engedélyt a könyöradományok gyűjtésére (azaz a koldulásra), hogy mindeközben a kihágási törvény nyolcnapi elzárással sújtotta a kolduláson ért személyeket (Pálos, 1941, 81).

A koldusügy rendezésének igénye hívta életre Eger városában a helyhatóság, a társadalom, valamint az egyház összefogásával megvalósított új rendszert, amelynek történeti előzménye a XIX. század közepén a németországi Elberfeld városában bevezetett szegénygondozási modell volt.

Ennek alapjait az egeri ferences rendház vezetője, P. Oslay Oswald dolgozta ki, aki ezt megelőzően hosszú éveken át tanulmányozta a szegénység problémáját. Felismerte, hogy a rendszertelenül nyújtott segélyek nem érik el cél-

jukat, ezért az általa 1927-ben bevezetett ún. egri normás szegénygondozás egyik legfőbb célkitűzése a rendszeres segélyezés volt. A szerzetes egri tevékenységét már a kezdetektől fogva támogatta az a hat nővér is, akik 1930. február 27-én megalapították a Szt. Ferenc-rendi Szegénygondozó Nővérek Társulatát, melynek célja a szegények gyámolítása és segítése volt. A rendtagok ezt követően Szegénygondozó Nővérek néven végezték áldásos tevékenységüket, s a szociális gondoskodás területén betöltött szerepük miatt ők lettek az ország első hivatásos szegénygondozói (Pálos, 1941, 87).

Ezen új intézmény három szervezet együttes munkájának eredményeként jött létre. Eger városa 1927-ben létrehozta a „Szegénygondozó Bizottságot”, amelynek elsődleges feladatai közé tartozott, hogy a helyhatóság, valamint a helyi társadalom tettere kész tagjait összefogja, és előteremtse a rendszer működtetéséhez szükséges anyagi erőforrásokat, a szegényeket nyilvántartásba vegye, valamint döntsön a segélyek odaítéléséről. Lehetőségeikhez mérten a bizottság tagjai igyekeztek maguk mellé állítani a város társadalmi szervezeteit is. A bizottság elnöke a polgármester volt, tagjai közé pedig a szegényügyi előadó, a jótékonyági egyesületek és felekezetek képviselői, a rendőrkapitányság vezetője, a városi tisztiorvosok, a városi képviselőtestület egy vagy több tagja és a szegényügy iránt érdeklődő magánszemélyek tartoztak (Petró, 1932, 11).

A Szegénygondozó Hivatal felállításával, melynek működési költségeit a város fedezte, a segélyezést lebonyolító szervezeti egység jött létre. A hivatal munkatársai a segélyezettekről törzskönyvet vezettek, nyilvántartották és kezelték a szegényekre és családjukra vonatkozó adatokat, vezették a bevásárlási és a lakbérkönyveket. Emellett rögzítették az adománygyűjtés során használt gyűjtőkönyvekben szereplő adatokat, és elkészítették a szükséges elszámolásokat és jelentéseket. Feladataik közé tartozott,

♦ hogy jegyzőkönyvet vegyenek fel mindazon rászorultakról, akikkel a munkájuk során kapcsolatba kerültek.

*Adománygyűjtők Budapesten (1943)
(Forrás: fortepan.hu, Lissák Tivadar)*

A két szervezet munkáját a ferences Szegénygondozó Nővérek segítették, akik környezettanulmányok készítésével járultak hozzá a rászorultaknak nyújtandó segélyek pontos formájának meghatározásához. A segélyezéshez szükséges pénz előteremtése érdekében a települést az elberföldihez hasonló módon 24 kerületre osztották, és a helyi társadalom tagjai közül verbuvált jótékony hölgyek kezdték meg az adományok gyűjtését. A nyílt és a zárt szegénygondozás során a rászorultaknak juttatott segélyek formája és nagysága mindig összhangban állt az egyéni szükségletekkel, hiszen a rendszer egyik alapelve az volt, hogy minden eset egyedi, amihez a segélyeknek is igazodniuk kellett. (Petró, 1932:12)

♦ Az egri mintán alapuló rendszert néhány év leforgása alatt Magyarország több városában is bevezették. 1928-

ban Baja, egy évvel később Esztergom, majd Kecskemét, Hatvan, Szolnok, Gyöngyös, Sátoraljaújhely, Balassagyarmat, Szombathely, Makó stb. vette át a szegénygondozás új modelljét. A kormányzat is felismerte az ebben rejlő lehetőségeket, és a 172000/1936. sz. B.M.-rendelettel minden nagyobb magyar városban bevezette az immáron már Magyar Normának nevezett szegénygondozási rendszert.

A magyar normás szegénygondozás bevezetése szükségessé tette az egri szervezeti megoldások újragondolását is. E változtatások elsősorban a Szegényügyi Bizottság munkáját érintették. A segélyek megállapításával és fo-

lyósításával kapcsolatos döntéseket végző bizottság a gyorsabb ügyintézés érdekében feladatait átadta a hetenként ülésező ún. segélyezési albizottságnak. Az albizottság tagjai között található a Szegényügyi Bizottság öt-tíz képviselőjét, a helyi egyházak reprezentánsait, a szegényügyi előadót, a Szegénygondozó Nővéreket és a számvevőség egy tisztviselőjét. A segélykérelmeket a szegényügyi előadó, a környezettanulmány során felvett adatokat pedig a nővérek ismertették, s az albizottság tagjai ezen információk birtokában hozták meg döntésüket a segélyek odaítéléséről, vagy pedig a kérelem elutasításáról (Pálos, 1941, 110).

A SETTLEMENT-MOZGALOM

A XIX. század második felében megindult a hazai ipar fejlődése, s ezzel egyidejűleg jelentős mértékben növekedett a városi munkásság létszáma is. Az iparosodottabb településeken élő munkavállalóknak azonban számos problémával kellett szembenézniük: az interperszonális kapcsolatok változásával, a természetes támaszok hiányával, lakhatási problémákkal, a bér munkás létből eredő újfajta kockázatokkal (betegség, baleset, rokkantság, öregség, munkanélküliség), valamint a munkáltatóknak a munkavállalók szükségleteit figyelmen kívül hagyó magatartásával.

A gondjaival magára hagyott városi munkásság számára két út kínálkozott: a sorsába való beletörődés vagy az öngondoskodás. Ez utóbbi elé azonban a mindenkor hatalom birtokosai gördítettek akadályokat, „nemzetellenesnek” kiáltva ki a munkások ilyen irányú törekvéseit. Ez a szemlélet csak akkor változott meg, mikor a hatalom képviselői kezdték felismerni a városi munkásság gazdasági jelentőségét és a problémák megoldatlanságából eredő biztonsági kockázatot.

Különösen nagy gondot jelentett a (nagy) városok szegénynegyedeiben élő munkavállalók helyzete, akiknek szerény jövedelmi viszonyai, tájékozatlansága és képzetlensége jelentős mértékben gátolta a legalapvetőbb szükségleteik kielégítését.

A XIX. század végén Angliában, majd az Amerikai Egyesült Államokban találkozhatunk az első olyan kísérletekkel, amelyek megalkotói egyértelműen felismerték, hogy a városi szegények többsége önerőből képtelen kiszolgáltatott helyzetén változtatni, így a társadalom támogatására szorult. A Samuel Barnett és Jane Addams nevéhez kötődő settlement-mozgalom a korábbiakban említett problémák megoldásában igyekezett segítő kezet nyújtani a rászorultaknak. Az első settlementek (Toynbee Hall, Hull House) olyan szociális intézmények voltak, amelyekben az adott településrésze beköltöző magasabb státuszú társadalmi csoportokból származó képzett személyek szociális munkát végeztek. A segítő munkát végzők felismerték, hogy az egyén problémái kihatnak az egész család működésére, ezért a

settlementekben hozzáférhető szolgáltatásokkal a családokat kívánták védeni. Az elsődleges cél a kölcsönös tanulás volt. A segítők jobban megismerhették a rászorultak életét és gondolkodását, ugyanakkor a kliensektől eltérő életmódjuk és gondolkodásuk mintaként is szolgálhatott a célcsoport tagjai számára. Ez a polgárság és a munkásság találkozását lehetővé tevő elv húzódott meg az 1901-ben Hamburg városában alapított ún. Volksheim létesítése mögött is.

A magyarországi settlement-mozgalom bölcsője Kolozsvár volt. Az Erdélyi Múzeum Egyesület jogi és társadalomtudományi szakosztálya 1905-ben fogalmazta meg azt az igényt, hogy a társadalomtudományok művelőinek nemcsak a tudományos kutatómunka végzése a kötelességük, hanem a gyakorlatban is meg kell ismerkedniük az általuk vizsgált problémákkal. Különösen fontosnak tartották, hogy ezt a szemléletet a kolozsvári fiatalok körében is elterjesszék (Erődi-Harrach, é. n., 26–27).

Az egyetemi oktatás összekapcsolódása a settlementekben folyó munkával nem volt újdonság, hiszen Angliában Barnették ugyanezt tették. Mindezek ellenére a magyar settlement-mozgalom alapítói nem az angol vagy az amerikai, hanem a német mozgalom mintájára kívánták az első magyar settlementet megszervezni. 1909-re elkészült a „Főiskolai Szociális Telep” tervzete a brüsszeli Solvay-intézet és a németországi főiskolai ifjúság szociális mozgalmanak alapelvei mentén. A Főiskolai Szociális Telep egyrészt a gyakorlati szociálpolitika helyszínévé kívánt válni, másrészt az intézményekben szerzett tapasztalatokat tudományos kutatómunka keretében fel is kívánták dolgozni (id. mű, 29).

Erődi-Harrach Béla szerint a munkások problémáinak gyökerét nem bennük, hanem a társadalomban kell keresni, hiszen gondjaik többsége a társadalom diszfunkcionális működéséből ered. Mindezek következtében a társadalomnak nagy felelőssége van abban is, hogy az

érintettek számára segítséget nyújtson, ezzel is hozzájárulva a munkások társadalmi integrációjához.

Az újpesti Főiskolai Szociális Telep (képeslap)

Az első settlement felállítására 1912-ben Újpesten került sor. A század első évtizedében Újpest már erőteljesen fejlődő, iparosodó településsé alakult, ahol meglehetősen magas volt a városi munkásság aránya. A **Főiskolai Szociális Telep** alapítói 1911. január 25-én a kriminológia és a gyermekvédelem terén jelentős tudományos tapasztalatokkal és kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkező gróf Pálffy Sándor vezetésével tartott megbeszélésen egy olyan szervezet kialakítását tűzték ki célul, amely különböző, de egymást kiegészítő szociális szolgáltatásokat nyújtó intézményeket foglal majd magában. A szervezők között találjuk Balogh Jenő államtitkárt, Glattfelder Gyula püspököt, Földes Béla, Jandrássik Ernő, Medveczky Frigyes, Mihályfy Ákos professzorokat, Bacskák Györgyöt, Bernát Istvánt, a Gazdaszövetség igazgatóját és Jancsó Benedeket, az iskolán kívüli oktatás ügyeinek miniszteri referensét (id. mű, 28).

A settlementet az egykor gróf Károlyi László tulajdonában lévő, de az intézet létesítésére átengedett 560 négy-

szögöles telken kívánták felépíteni. Újpest képviselő-testülete azonban megvásárolta a szomszédos 600 négyzetméteres földterületet is, amely jelentős mértékben megnövelte a rendelkezésre álló telek nagyságát (id. mű, 31). A központi épület felépítését gróf Zichy János kultuszminiszter 400 000 K összeggel támogatta (id. mű, 37). A Főiskolai Szociális Telep az előzetes elképzeléseknek megfelelően, különböző tevékenységeket ellátó intézmények együttműködésén alapult. A settlement vállalta az intézményt felkereső munkások képzését, olvasótermet, könyvtárat, munkaközvetítő irodát működtetett, kiadványokat készített és terjesztett, ellátta a fiatalok pártfogói felügyeletével kapcsolatos feladatok egy részét, valamint szabadidős programokat is szervezett. Mindezek mellett gróf Károlyi László és az állam támogatásával tanoncotthon is működtetett. A szociális munkához legjobban kötődő szervezeti egysége az ún. Néphivatal lett. Az intézmény vezetője a két világháború közötti időszak egyik legjelentősebb szociálpolitikusa, **Hilscher Rezső** volt. A Néphivatal ugyan sokban hasonlított egy jogvédő irodára, ám ennél összetettebb feladatokat is ellátott. A hivatalhoz forduló személyek vagy családok erkölcsi, gazdasági és szociális jellegű fenyegetettségének elhárítása

(megelőzése) volt a célja, ám a gyakorlatban inkább az utólagos korrekcióra helyezték a hangsúlyt. A délutáni és az esti órákban is nyitva tartó hivatal a settlement „elosztóközpontja” volt, mivel itt találkoztak a segítséget kérők legkülönbözőbb természetű ügyei. Az intézményben folyó munka korántsem volt egyszerű, mivel az első időszakban (1913–1919) meg kellett küzdeni a munkások bizalmatlanságával, majd pedig a problémák kezelését megnehezítő ellentétes érdekekkel.

A kezdetben jogi tanácsadást nyújtó és jogvédő tevékenységet végző Néphivatal az első világháború éveiben érte el valódi célját. Miután 1918-ban az Országos Hadigondozó Hivatal hivatalos hadigondozó népirodának ismerte el a Néphivalt, egyre jobban körvonalazódott új profilja: a családgondozás. A Királyi Magyar Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának 1920-as megalapítása után a Főiskolai Szociális Telep, mint **Egyetemi Szociálpolitikai Intézet** folytatta tovább tevékenységét. Az 1920-as években mind fontosabbá vált a családvédelemmel kapcsolatos feladatok ellátása, valamint az egyetemi ifúságnak a gyakorlati szociális munkába való bevonása. Az intézet egyszerre látott el közművelődésügyi, szociálhigiénés és általános népvédelmi feladatokat (id. mű, 37–38).

AZ ORSZÁGOS SZOCIÁLPOLITIKAI INTÉZET EGYIK KIADVÁNYA (1943)

A munkások és gyermekeik számára szakmai és általános ismereteik bővítését célzó foglalkozásokat szerveztek, lehetőséget biztosítottak arra is, hogy a munkások megvitathassák a héten történt politikai eseményeket. A nők számára a háztartásvezetéssel és gyermekneveléssel kapcsolatos programokat szerveztek, mindeközben valamennyi célcsoport nevelésére és személyiségfejlesztésére is nagy hang-

súlyt helyeztek. A szociálhigiénés ismeretek átadását célzó tevékenységek révén a csecsemőhalandóság, a tbc és a nemi betegségek ellen kívántak fellépni. Csecsemőgondozó mintaintézetet és tejkonyhát, a gyárakban pedig szoptatószobát létesítettek, a tüdő- és nemibetegek számára gondozóintézeteket hoztak létre, és bakteriológiai labort működtettek. Az általános népvédelmi feladatok keretében

tovább működtették a Néphivatalt, a szakkönyvtárakat, gazdasági népiskolát szerveztek, és kísérletet tettek a falusi szociálpolitika fejlesztésére is. A settlement helyet biztosított a különböző társadalmi egyesületek rendezvényeinek, és a munkatársak számára rendszeres tapasztalatcseréket szerveztek (id. mű, 46–52).

A mozgalom a későbbiekben elérte Budapest egyes kerületeit, ahol sorra nyíltak az újpestihez hasonló tevékenységet végző intézmények (pl. a Kozma utcában, a Ceglédi úton, a Városszéli telepen), sőt megjelentek az első vidéki ún. agrársettlementek is. Ez utóbbiak elterjedését a második világháború kitörése akadályozta meg.

A CSECSEMŐHALANDÓSÁG KEZELÉSE. AZ ORSZÁGOS STEFÁNIA SZÖVETSÉG ANYA- ÉS CSECSEMŐVÉDELMI MUNKÁJA

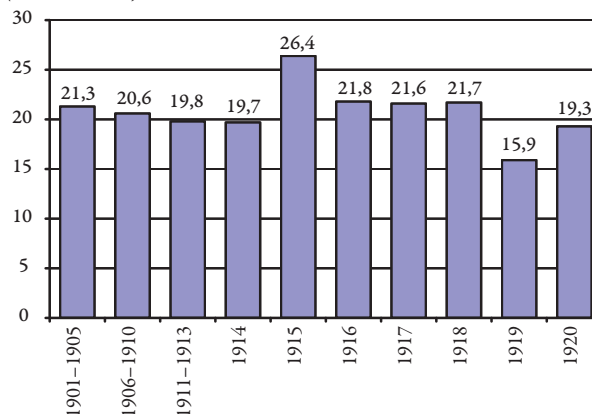
A XIX. század második felének pozitív irányú gazdasági, politikai és társadalmi változásai mellett felerősödni látszottak olyan negatív tendenciák, amelyek a népesség kedvezőtlen egészségi állapotát, valamint a hazai közegészségügyi viszonyok fejletlenségét jelezték. A mindennapi élet számos területén tapasztalt fejlődés ellenére továbbra is gondot jelentett a magas csecsemőhalandóság (az egy éven aluli gyermekek halálózása), a tuberkulózisban megbetegedettek számarányának növekedése, valamint a nemi betegségek terjedése.

A XIX. század végére mind a természet-, mind pedig a társadalomtudományok erőteljes fejlődésnek indultak, s ez kellő alapot szolgáltatott ahhoz, hogy a korszak nagy tekintélynek örvendő tudósai foglalkozni kezdjenek a népesedési szempontból is fontos csecsemőhalandóság kérdésével.

A XIX. század első két évtizedének adatai a csecsemőhalandóság folyamatos javulását mutatták. A pozitív irányú folyamat csak két esztendőben tört meg: 1915-ben, valamint 1919-ben. A szokatlanul magas (26,4%), illetve a meglehetősen alacsony értékeket (15,9%) a korszak egyik legtekintélyesebb egészségügyi statisztikusa, dr. Szel Tivadár az első világháborúval hozta összefüggésbe. Véleménye szerint a háborúk első esztendijében – a hadba

vonulás miatt – mindig csökken, az utolsó évet követően pedig nő a születések száma, emiatt az egy éven aluliak halandóságának értékei a következő évben mindig pozitív irányban változnak (Szel, 1930, 293).

A csecsemőhalandóság alakulása Magyarországon (1901–1920)

Forrás: Szel Tivadár, 1930, 292

A magyar statisztikai adatok önmagukban azonban nem jelzik a probléma súlyosságát, mivel az árnyaltabb kép felvázolásához nélkülözhetetlen ezek összevetése a

vizsgált időszak európai adatsoraival. Az évszázad első évtizedében, a kontinens nyugati felén a csecsemőhalandóság a magyarországinál lényegesen kedvezőbb képet mutatott, de ott sem érte el a szakértők által optimálisnak tartott 4%-os értéket. Az egy éven aluli csecsemők halálása Németországban, Ausztriában, valamint Olaszországban az európai átlagnál magasabb volt, de ezek az adatok meg sem közelítették a közép-kelet európai térség országainak kedvezőtlen mutatóit. Az évtized végére az említett országok adatai (Ausztria kivételével) azonban szignifikáns javulást mutattak. A délkeleti térség államai közül egyedül Románia volt az, amelynek mutatója még a hazainál is rosszabb volt (Torday, 1926, 189).

A kor szakemberei már a XIX. század végén felismerték, hogy az eredményes munkához az is szükséges, hogy mind az anyákkal, mind pedig csecsemőik egészségi és szociális problémáival egyszerre foglalkozzanak. Szakmailag felkészült személyek és jól működő intézményrendszer nélkül a kívánt eredmények elérése viszont elképzelhetetlennek tűnt. Mindezek mellett a védelmi munka megszervezéséhez pedig szemléletváltásra volt szükség az orvostársadalomban és a szociálpolitikában egyaránt.

E téren az első lépéseket Franciaország tette meg, ahol az 1890-es években Budin professzor irányításával megkezdődött a csecsemővédelmi rendszer kiépülése. Az általa képviselt újfajta szemlélet szerint a szülésnél segédkező orvos akkor sem szakítja meg a kapcsolatot az anyával és csecsemőjével, mikor azok már elhagyták a klinikát, hanem heti rendszerességgel lehetőséget biztosít számukra, hogy a csecsemőgondozással kapcsolatos kérdéseikkel felfereshessék. Franciaországgal egy időben Németország, majd a többi európai ország is lépéseket tett saját csecsemővédelmi rendszerének kiépítésére. Szinte mindenütt a helyi társadalmi erők bevonásával és a helyhatóság, valamint az állam vezetésével indult meg a munka (Torday, 1926, 245).

Magyarországon elsőként Szalárdy Mór orvos hívta fel a figyelmet a csecsemőhalandóság problémájára. Véleménye szerint súlyos népesedési gondokat fog okozni, ha nem találnak időben gyógyírt az egy éven aluli gyermekek halandóságára, mivel ha ez a tendencia folytatódik, akkor az ország népességének megkétszereződéséhez 423 évre lesz szükség (Győri, 1929, 288).

A magyar anyavédelmi rendszer kiépülésének előmunkálatai már 1881-ben megkezdődtek. Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszter nemzetvédelmi szempontból tartotta fontosnak a védelmi munka megindítását. Súlyos problémaként tekintett arra, hogy az ország csupán 12 380 községében honosodott meg a bábáság intézménye, és 9117 községben egyáltalán nem volt lehetőség szolgálatik igénybevételére. A helyzet súlyosságát tovább fokozta, hogy csak 3755 baba rendelkezett megfelelő képzéssel. Széll Kálmán belügyministersége alatt, 1898-ban kezdték meg a Trefort által problematikusnak tartott bábarendszer fejlesztését. Számbeli gyarapodásukat a munkabéruk növelésével, képzettségi szintjük emelését pedig képzési díjuk átvállalásával látták biztosítva. A tandíjak fedezése elsősorban községi feladat volt, de az állam szükség esetén (pl. szegényebb községekben) át is vállalhatta. Ez a fejlesztő tevékenység 1900 és 1910 között meg is hozta a várt eredményt: a képzett baba nélküli települések száma jelentősen csökkent (8150-ről 2654-re) (Taufner, 1915, 171–175).

Az állam ilyesfajta szerepvállalásáról a kor szakértői többféleképpen vélekedtek. Berend Miklós gyermekorvos úgy vélte, hogy a csecsemők halandósága egyrészt a munkaerő-állomány jövőbeni csökkenését, másrészt az anyák munkaerejének kihasználatlanságát eredményezheti. Az 1913-as adatokból azt a következtetést vonta le, hogy az egy éven aluli csecsemők halálása a nemzetgazdaságot éves szinten 20 000 000 koronás veszteséggel terheli meg (Vadnay, 1918, 173–174).

Az első világháború idején jelentős mértékben megnövekvő csecsemőhalandóság szükségessé tette, hogy a helyi társadalmi erők Magyarországon is bekapcsolódjanak az anya- és csecsemővédelmi munka megszervezésébe. Az első lépéseket Fótton gr. Károlyi Lászlóné tette meg, aki községi segítő és népjóléti bizottságot alakítva megkezdte a háborús népgondozás mellett az anyamentő és csecsemővédelmi munkát is (Heller, 1923, 159). A társadalmi erők bevonásának szükségességét a korszak politikusai is felismerték. Vass József későbbi népjóléti miniszter úgy látta, hogy az állam önmagában képtelen ezen probléma megoldására. *„Valóságos tragikum az, hogy az állam nem képes megvalósítani azokat a gondolatokat, amelyeket a legjobban szeretne és az egyén nem képes megkapni tőle azt, amire nagy szüksége van. Kell, hogy a társadalom öntudatára emelkedjék saját kötelességének. A közjó kiművelése az állam feladata, – hangoztatják – de a nagy mágiszter, az élet megtanít arra, hogy ez másképpen van, hogy egyoldalú az állam munkája, ha a társadalom, mint fontos faktor, nem vesz részt benne.”* (Györi, 1929, 293). Vass megállapításai egyúttal arra is rávilágítanak, hogy egy olyan komplex probléma kezelése, mint amilyen a csecsemőhalandóságé, elképzelhetetlen a lokális közösségek aktív részvétele nélkül. Ezt a feladatot Magyarország az Országos Stefánia Szövetség vállalta fel.

Az Országos Stefánia Szövetség 1915. június 13-án Budapesten, herceg Lónyay Elemérné (Stefánia belga királyi hercegnő) fővédnöksége és gróf Apponyi Albert vezetése alatt társadalmi szervezetként kezdte meg működését, ügyvezető alelnökének pedig Bárczy Istvánt, a székesfőváros polgármesterét választották (Pik, 2004, 199; Bókay, 1915, 13). A szervezet létrejöttét a korszak egyik kiemelkedő orvosa, a neves közegészségügyi szakember, Madzsar József is támogatta. A Szövetség alapszabályában rögzített feladatait öt szakosztályban (szociálpolitikai,

orvosi, jogi, közigazgatási és propaganda-) látta el. A szociálpolitikai szakosztályt gr. Teleki Sándorné és br. Szevényi József, az orvosit pedig dr. Tauffer Vilmos, valamint dr. Bókay János egyetemi tanárok irányították (*A székesfőváros...,* 1929, 320).

Az Országos Stefánia Szövetség emblémája
(Forrás: Szénásy, 1940)

A szervezet deklarált céljai és alapelvei jól jelezték vállalt feladatainak sokrétűségét. Elsődleges célja az anyák és magzataik egészségvédelmének biztosítása volt, amelyhez nélkülözhetetlennek tartották a csecsemőgondozással kapcsolatos babonák kiirtását, valamint a megfelelő gondozási ismeretek oktatását. A szövetség fontosnak tekintette a társadalmi összefogást, és hangsúlyozta az állami szerepvállalás jelentőségét, mivel az állam segítsége nélkül elképzelhetetlennek tartották, hogy a szülést követően az anyák ne kerüljenek rosszabb gazdasági helyzetbe (Keller,

1923, 13–14). A szervezeti célok elérésének egyetlen garanciáját egy olyan intézményrendszer kiépítésében látták, amely hatékonyan fel tud lépni a csecsemőhalandóságra ható különböző (egészségügyi vagy szociális) tényezőkkel szemben.

A belügyminiszter az 1915–1917 között kizárólag társadalmi erők bevonásával működő szervezetet 135.840/1917. B.M. sz. körrendeletében a magyar anya- és csecsemővédőnői intézményrendszer megszervezésével bízta meg, és a 10 000 főnél kisebb lélekszámú településeken a védelmi munkához szükséges erőforrásokat is biztosította. Ezzel a lépéssel Magyarországon is megvalósult a csecsemőhalandóság elleni küzdelem megszervezésében az állam, a társadalom és az önkormányzatok összefogása. (Belügyi Közlöny, 1917, 1712).

Az ország legnagyobb városaiban megkezdett szervezőmunka a következő években elérte a kisebb településeket is. Az Országos Közegészségügyi Intézet megalakulását követően (1926) a csecsemővédelmi munkát is új alapokra helyezték (Bielek, 1943, 130). A dr. Johan Béla vezetésével működő új intézmény a zöldkeresztes mozgalom beindításával a falu egészségvédelmét vállalta fel. A két, egymással párhuzamosan működő szervezet között létrejött megállapodás értelmében a Stefánia Szövetség ezt követően a 6000 lélekszám feletti településeken látta el az anya- és csecsemővédelemmel kapcsolatos teendőket (Johan, 1939, 263).

Az erőforrások gazdaságos felhasználása szempontjából mindenképpen indokoltnak tűnt a két szervezet közötti, településnagyság szerinti munkamegosztás. Szakmai szempontból viszont – a köztük lévő munkamódszerbeli különbségek miatt – számos kritikával illették ezt a megoldást. Mivel néhányan a közegészségügyi problémák hatékony kezelését csak az általános egészségvédelem alapelveit követő szervezetek működtetésével látták biz-

tosítottnak (pl. a zöldkeresztes mozgalom), a szakvédelmi feladatokat ellátó Stefánia Szövetséget nem tartották alkalmasnak arra, hogy a városok egészségvédelmével kapcsolatos teendőket megfelelő színvonalon ellássa (Lőrincz, 1943, 183–184).

Talán ez, a háttérben mindvégig meghúzódó szakmai jellegű vita is hozzájárult ahhoz, hogy a belügyminiszter 1940-ben megalkotta az anya- és csecsemővédelemről szóló 730/1940 B.M. sz. rendeletét, mellyel hatályon kívül helyezte az e tárgyban született korábbi jogszabályokat. Ezzel kezdetét vette az a jogalkotási folyamat, amellyel új alapokra helyezték a hazai egészségvédelem rendszerét. Az 1000/1940 B.M. számú körrendelettel a Stefánia Szövetségtől elvették, és a zöldkeresztes egészségvédelmi szolgálat feladatává tették a magyar anya- és csecsemővédelmi rendszer működtetését (*Belügyi Közlöny*, 1940, 1472; 2198). A belügyi tárca vezetője még ebben az esztendőben megalkotta a 225800/1940 B.M. sz. rendeletét, melyben az alapszabály-módosítást követően Országos Egészségvédelmi Szövetség néven tovább működő Országos Stefánia Szövetséget anyagi támogatásáról biztosította (*Belügyi Közlöny*, 1940, 1853). Ez a szervezeti átalakulás érzékenyen érintette a szövetség intézményrendszerét is, mivel korábbi budapesti központja 1941. január 1-jétől Budapest Székesfőváros Anya-, Csecsemő- és Kisdédvédelmi Intézete néven működött tovább, vidéki szervezeteinek nagy része pedig a zöldkeresztesek kezelésébe került (Orosz, 1941, 711).

Elsőként a nagyobb városokban s az ipari gócpontokban kezdték meg az anya- és csecsemővédelmi intézményrendszer alapját képező fiókegyletek szervezését, amelyek a helyi társadalom segítőkész tagjait fogták össze. A fiókegyletek megszervezését követte az ezekhez kapcsolódó helyi védőintézetek kiépítése. Mindezek mögött az az általános vélemény húzódott meg, hogy a sűrűbben lakott

területeken felállított védőintézetek a települések vonzáskörzetében élőkre is nagyobb hatást gyakorolnak (Papházi, 1997, 158).

Rendelés az Országos Stefánia Szövetség tatabányai védőintézetében (1920-as évek)
(Forrás: Tatabányai Múzeum)

A legtöbb intézet a későbbiekben a trianoni döntéssel elcsatolt területeken épült meg, mégpedig olyan központi funkciót betöltő településeken, mint amilyen Temesvár, Brassó, Nagyvárad, Kassa, Szabadka, Kolozsvár, Arad, Marosvásárhely, valamint Újvidék volt. (*A székesfőváros...*, 1929, 321). Az 1920-as évek legelején a 30 000 lélekszám feletti településeken sorra alakultak a védőintézetek, s ezzel egyidejűleg megindult az az előkészítő munka is, amellyel a 20 000 fő feletti városokban működő társadalmi szervezetek (egyletek, jótékony hölgyek stb.) tagjait készítették fel a későbbiekben létesítendő védőintézetek fogadására (Keller, 1923, 17). A szervezőmunka olyannyira sikeresnek bizonyult, hogy 1923-ban már a 10 000 lakosú településeken is megkezdődhetett az anya- és csecsemővédelmi intézmények kiépítése, sőt kísérletek történtek az 1000-2000 lakosú községek bevonására is (Csorna,

1929, 190; Pik, 2004, 197). 1933-ra már a mai Magyarország területén található 3362 községből 385-ben sikerült megszervezni a védőmunkát (Rusznyák, 1935, 65).

Az új intézményrendszer megteremtésével párhuzamosan szükségessé vált egy olyan képzés, melyben a védőintézetek leendő munkatársai szerezhették meg a szükséges ismereteket. A belügyminiszter már 1916-ban, a 185.591/1916. B.M. sz. körrendeletével megteremtette a szakemberképzés alapjait. Az ország hét városában (Budapesten, Debrecenben, Kassán, Nagyváradon, Szegeden, Szombathelyen és Temesvárott) elrendelte a hivatásos anya- és csecsemővédőnői tanfolyamok elindítását, amelyeket évente két alkalommal kellett megszervezniük. A hathetes, ingyenes képzés tananyaga négy nagyobb témakört ölelt fel: a szülészeti, a gyermekgondozási, a gyermekápolási, valamint a gyermekvédelmi ismereteket (*Belügyi Közlöny*, 1916, 1439–1441). A tantárgystruktúra jól jelzi, hogy az előadásokon nemcsak egészségügyi kérdésekkel foglalkoztak, hanem a magyar gyermekvédelmi rendszer működésével kapcsolatos ismeretekkel is.

Miután a belügyminiszter 1917-ben az Országos Stefánia Szövetséget bízta meg a csecsemővédelmi munka szakmai irányításával, hamar sor került a védőnői tanfolyamok átszervezésére is. A képzés új alapokra helyezését a 6.769/1918.B.M.-körrendelet írta elő. A korábbiakkal ellentétben már nemcsak egy, hanem kétféle tanfolyam indult. A hivatásos védőnők számára három hónapos, a mellékfoglalkozásúak részére pedig továbbra is hathetes képzéseket szerveztek. Az elsajátítandó ismeretanyag az egészségügyi és a gyermekvédelmi témák mellett a közsegélyezés, a hadigondozás, a tbc, a nemi betegségek, valamint az alkoholizmus kérdéskörét is felölelte. (Magyarországi Rendeletek Tára, 1918, 174–180).

Az Országos Stefánia Szövetség keretein belül szervezett tanfolyamokat Budapesten tartották, majd két egyetemi

városban: Debrecenben és Szegeden is megkezdtek az oktatást (Keller, 1923, 18). Az 1920-as évektől az évente közel 100 főt kibocsátó intézményekbe már csak a legalább egyéves szakmai gyakorlattal rendelkező jelentkezőket vették fel. Ők a képzés végén az anya- és csecsemővédőnői mellé tejkonyhakezelői bizonyítványt is kaphattak (Társadalmi Lexikon, 1928, 111, Pik, 2004, 199).

A Stefánia Szövetség működési költségeit az állam és a társadalom között osztották meg. Az állam fedezte a védőnők oktatásával kapcsolatos kiadásokat, a higiénés munkát kiegészítő segélyek egy részét, a budapesti központ, az országos és a törvényhatósági biztos, a központi és a törvényhatósági védelem, valamint a vármegye és szükség esetén a helyi társadalom költségeit is. A 10 000-nél nagyobb lélekszámú településeken dolgozó védőnők foglalkoztatásának teljes költségét az önkormányzatok állták, a 3-10 000 fős településeken pedig a helyi társadalommal közösen ennek 50%-át (a maradék 50%-ot az állam biztosította). Az ennél kisebb falvakban az állam csak jelképes hozzájárulást várt el a rendszer másik két szereplőjétől (Esztergár, 1939, 40).

A helyi anya- és csecsemővédelmi intézményrendszer kiépítésének folyamata a fiókszövetségek vagy fiókegyletek megalakulásával kezdődött. A fiókegyletek feladatai közé tartozott a helyi társadalom szociálisan érzékeny tagjainak összefogása, a védőmunkához szükséges erőforrások előteremtése, a kiegészítő intézmények megalkotása, valamint a segélyek kiosztása (Csorna, 1929, 189).

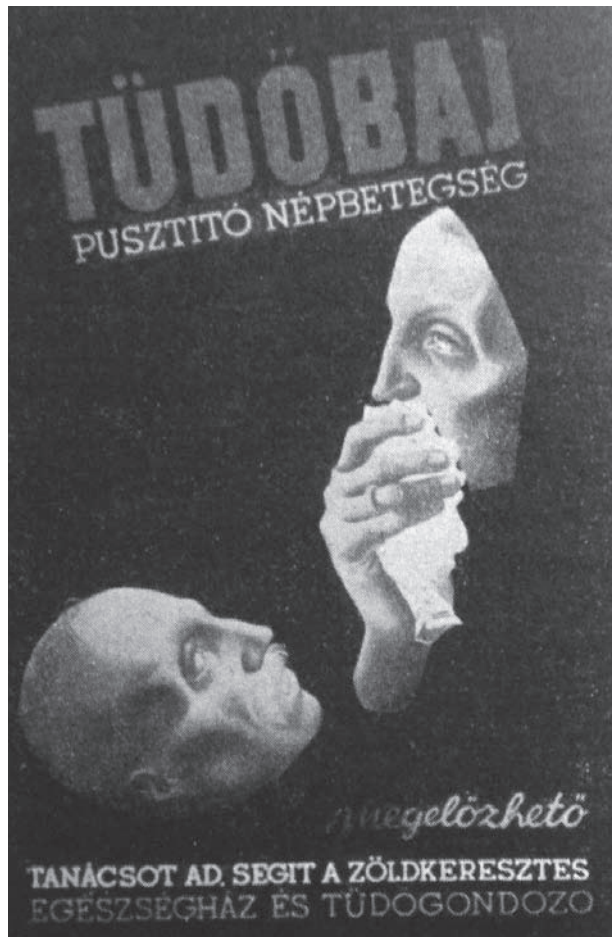
A fiókszövetségek számának alakulása (1918–1928)

1918	1920	1921	1925	1926	1927	1928
22	72	45	91	95	113	131

Forrás: Csorna, 1929:190; A székesfőváros..., 1929, 322–323;

Keller 1923, 15; Társadalmi lexikon, 1928, 112;

Keller, 1940, 94 alapján saját szerkesztés

Az Országos Stefánia Szövetség plakátja (1940)

(Forrás: Szénásy, 1940)

A szervezet kiépülésének első éveit a fiókszövetségek számának dinamikus növekedése jellemezte, hiszen 1918 és 1920 között számuk csaknem négyszeresére nőtt (22-ről 72-re). 1920-ban ez a fejlődési folyamat némiképp megtorpant, mivel a trianoni döntést követően az addig

kiépült intézmények egy része a határon kívülre került. Az évtized végére a szövetség felügyelete alá tartozó területek növekedésével a fiókszövetségek száma (131) is gyarapodott.

A szövetség propagandamunkájának egy részét is végző fiókszövetségek munkatársai a budapesti központ által kiadott nyomtatványok értékesítésével jelentős mértékben hozzájárultak a szervezet prevenciós tevékenységének sikeréhez. Az 1930-ban megjelent *Magyar anyák könyve* című kötet végén található árjegyzék szerint a Stefánia Szövetség 64 könyvet, 42 kiskátét, illetve röpcédulát, hat plakátot, 21 iskolai faliképet, valamint 65 egyéb aprónyomtatványt (pl. képeslapot) adott ki. (*Magyar anyák könyve*, 1930, 152–155). Emellett a szövetség gondozta a *Csecsemővédelem* című folyóiratot, valamint rendszeres előadói és résztvevői voltak különböző szakmai kiállításoknak, konferenciáknak.

A fiókszövetségek létesítését mindenütt a helyi védőintézetek megszervezése követte. Keller Lajos számításai szerint, ha az állam évente 200 000 pengős támogatásban részesítette volna a szövetséget, akkor öt-hat év alatt az egész országot le tudták volna fedni az egyenként 3000 pengőbe kerülő védőintézetekkel (Pik, 2004, 197–198). Miután az állam csak a költségek egy részét vállalta át, emiatt a szövetség vezetői támogatókat kerestek. Székházuk felépítéséhez már 1920-ban segítséget kaptak Hollandiától, az Amerikai Egyesült Államok vöröskeresztes szervezete pedig 56 védőintézet létesítéséhez és az intézmények működtetési költségeihez járult hozzá. Képviselőik a magyar kormánynak azt javasolták, hogy az vállalja át a személyi kiadásokat, valamint a nyomtatványok elkészíttetésének költségeit, az ingatlanok működtetésével pedig bízza meg a helyhatóságokat, a helyi források feltárásával pedig a társadalmom tagjait (Keller, 1923, 17).

A védőintézetek számának alakulása (1923–1940)

1923	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1932	1937	1940
38	96	108	139	174	179	220	267	319	343

Forrás: Csorna, 1929, 190; A székesfőváros..., 1929, 323; Keller, 1940, 94; Társadalmi lexikon, 1928, 111; Révész, 1934, 56; Pik, 2004, 197; Darányi, 1939, 148; Bikkal, 1943, 73 alapján saját szerkesztés

A védőintézetek száma az 1923-as évihez képest (38) 1940-re közel a négyszeresére nőtt (343), és csaknem elérte a korszak szakértői által optimálisnak tartott 400-as szintet (Révész, 1936, 58). A településeken működő intézményekben a helyi védőnők látták el az anya- és csecsemővédelmi munkával kapcsolatos teendőket. A 6-7000 lakosú községekben, illetve városrészekben a községi védőnők, az ennél kisebb, de egymással szomszédos településeken pedig a körvédőnők teljesítettek szolgálatot. A mellékfoglalkozású védőnők feladata a körzetbe nem csoportosítható kisebb községek védelmének megszervezése volt. A védőnők irányítását a törvényhatósági biztosok (gyermekvédelmi és egészségügyi szakemberek), valamint törvényhatósági védőnők látták el, a központi ellenőrzés feladata pedig az országos biztosokra és a központi védőnőkre hárult (*Belügyi Közlöny*, 1917, 1712).

A hivatásos védőnők számának alakulása (1920–1939)

1920	1923	1925	1927	1928	1930	1932	1937	1939
117	284	367	492	543	564	625	728	750

Forrás: Csorna, 1929, 192; A székesfőváros..., 1929, 323; Keller, 1940, 94; Keller, 1923, 16; Közgazdasági enciklopédia, 1929, 199; Társadalmi lexikon, 1928, 112; Révész, 1934, 56; Pik, 2004, 197; Darányi, 1939, 148; Johan, 1939, 64 alapján saját szerkesztés

Minden anya, ha szereti gyermekét,
legalább 2 hetenként mutassa meg
orvosnak.

Minden anya maga szoptassa gyermekét.
Ha azt akarja, hogy gyermeke jól fejlődjék,
az első hetekben 3, később 4 óránként
szoptassa és ne adjon neki anyatejen kívül
semmi más táplálékot orvos tanácsa
nélkül.

Szoptatás előtt az emlőt felforralt, de
lehűtött vízzel le kell mosni.

A csecsemő száját mosni nem szabad.

A tisztaság a gyermeknek elengedhetetlen
életszükséglete.

Minden anya bizalommal forduljon az
orvoshoz és védőnőhöz.

ORSZÁGOS STEFÁNIA SZÖVETSÉG
AZ ANYÁK ÉS CSECSEMŐK VÉDELMEÉVEL
ÁLLAMILAG MEGBIZOTT SZERVEZET

Látogató-jegy.

Ezt a jegyet minden jelentkezéskor el kell hozni.

Név: *Simonik Gyula*

Pontos cím *ker. 22* utca *tér*

23 sz. földszint *7* ajtó. emelet

Törzslap száma: *345 / 139*

20 sz. anya- és csecsemővédő-intézet

utca *szám.*

Orvosi tanácsadási nap *kedd*

2 órától *3* óráig.

R. sz. 211. Látogató jegy. — Árpád rt. Kalocsa.

*Az Országos Stefánia Szövetség tatabányai főkjének
látogatójegye (1939)
(Forrás: Simonik Péter családi gyűjteményéből)*

A védőnők számának növekedését a trianoni döntés jelentős mértékben visszavetette, s a területi változásokat követő esztendőben létszámuk csaknem a harmadára csökkent. Az 1921-es évet követő időszakban viszont létszámuk a bázisévhez (1920) viszonyítva közel a hétszeresére nőtt. A védőnők számbeli növekedésére pedig egyre na-

gyobb szükség volt, mivel folyamatosan gyarapodott a védőintézetekben ellátandó feladatok köre, valamint a védencek összetétele. Amíg a védelmi munka kezdetben a terhes nőkre, az anyákra és csecsemőikre terjedt ki, addig a későbbiekben az 1–3 év közötti gyermekeket (kisdede- ket) is bevonták az ellátandók körébe (Magyarországi Rendeleték Tára, 1917, 1778–1779). A szervezet történe- tének első éveiben mind a terhesgondozásban, mind pedig a csecsemővédelmi munkában az egészségügyi szemlélet

dominált, majd fokozatosan teret nyertek a szociálhigiénés gondozás módszerei. Mindezek következtében 1930-tól már nemcsak az anyák és csecsemőik problémáival foglalkoztak, hanem munkájuk kiterjedt az egész család működésére is (Pik, 2004, 197).

A védőnők egészségvédelmi munkájának jelentős része a védőintézetekhez kapcsolódott, ahol az Országos Stefánia Szövetség által megbízott szakorvosokkal együtt látták el tanácsadói feladataikat. Terhesvédelmi munkájuk elsődleges célja az volt, hogy elhárítsák az akadályokat a magzat egészséges fejlődése elől, emellett pedig a nővérek feladatai közé tartozott, hogy a településeken figyelemmel kísérik a vetélések (azon belül is az abortuszok) számának alakulását (Esztergár, 1939, 41).

A szövetség védőintézeteiben heti két alkalommal egy szülész szakorvos, heti négy alkalommal pedig egy gyermekgyógyász látta el térítésmentesen a nőket és a csecsemőket (Zentai, 1923, 30).

A szociális aspektusok beemelésével kiszélesedett a védőnők anya- és csecsemővédelmi tevékenysége is. Az egészségügyi mellett már gazdasági, erkölcs- és jogvédelmi feladatokat is vállaltak, valamint a helyi társadalom tagjainak bevonásával széles körű propagandamunkába kezdtek. A védelmi munka hatékonyságának növelése érdekében nagy gondot fordítottak a szervezetközi kapcsolatok ápolására és fejlesztésére is (Szénásy, 1940, 240–244). A védelmi munka összetetté válása jól mutatja, hogy a szövetség munkatársai miként próbálták meg a csecsemőhalandóság mögött meghúzódó különféle eredetű okokat egyszerre kezelni. Az eredményes munkavégzéshez elengedhetetlen volt, hogy megfelelő ismeretekkel rendelkezzenek a gondozásukba vett személyekről és szűkebb környezetükről. A mikrokörnyezet vizsgálatakor nem elégedtek meg a védőintézetben feltett kérdésekre adott válaszokkal, hanem rendszeres látogatásaik során a hely-

színen is adatokat gyűjtöttek a gondozottak életkörülményeiről.

Az Országos Stefánia Szövetség védőintézeteiben nyilvántartott személyek létszámának növekedésével párhuzamosan évről évre nőtt a védőnői látogatások száma is. (Csorna, 1929, 192; Keller, 1940, 94; *Társadalmi lexikon*, 1928, 111). A családok gazdasági helyzetének vizsgálata során a szervezet munkatársai számos olyan kockázati tényező létét mutatták ki, amelyek a csecsemők életéselyeit kedvezőtlen irányba befolyásolták. A rossz lakás-körülmények, a szülők alacsony jövedelme és iskolai végzettsége, az anyák egészségtelen táplálkozása és csecsemőik egészségtelen táplálása, valamint a törvénytelen gyermekek magas aránya mind-mind ilyen kockázatot jelentett. Ezeknek a gondoknak az enyhítését csak egy jól átgondolt és kellően összehangolt segítő tevékenység keretében látták megvalósíthatónak.

A védőnők munkájának egy részét a rászoruló családok pénzübeli és természetbeni (ruha, élelem, tüzelő stb.) támogatása jelentette. A segélyezés mellett azonban szükségessé vált, hogy a védencek ügyes-bajos dolgainak elintézésében (pl. anya- és gyermekelhelyezés, álláskeresés, törvényesítés stb.) is segítséget nyújtsanak.

A természetben nyújtott támogatások közül ki kell emelnünk az egészségtelen táplálkozás elleni küzdelemben jelentős szerepet játszó cukor- és tejszegélyeket. Az általános egészségvédelemben részt vevő zöldkeresztes mozgalom évről évre cukorakciót indított, melynek keretében a három éven aluli szegény gyermekeknek egy-egy kg cukrot adományoztak. Tekintettel arra, hogy az akcióban a Stefánia Szövetség munkatársai is részt vettek, ebben a segélyben a szervezet védőintézeteinek gondozottjai is részesülhettek (Esztergár, 1939, 64).

A természetbeni támogatások keretében adott tejszegélyeket kezdetben csak a szervezet budapesti központja

nyújtotta, majd fokozatosan elterjedt vidéken is. A szövetség munkatársai a holland kormány anyagi támogatásával már 1921-ben felállították első tejkonyhájukat, s 1940-re már 150 tejkonyha működött az országban (*A székesfőváros...*, 1928, 321; Bikkal, 1943, 73). Az új intézmény létesítése mögött az az alapelv húzódott meg, hogy lehetőség szerint minden csecsemőt anyatejjel tápláljanak. Természetes gyakran előfordult, hogy az anyák egy része nem tudott gyermekének anyatejet adni. Ebben az esetben a szövetség orvosa vagy más anyától nyert tejet, vagy pedig a szervezet tejkonyháiban kezelt állati eredetű tejet utalt ki (Révész, 1934, 52).

A csecsemők egészséges táplálásának biztosítása mellett megkezdődött a szülési kockázatokat megelőző intézmények kiépítése is. Ebben az időszakban két probléma jelentkezhett. Mivel a rosszabb lakáskörülmények között élő nőknél még a komplikációmentes szülés esetén is számolni kellett a fertőzés veszélyével, számukra biztosítani kellett higiénés eszközöket: az ún. **vándorládákat és vándorkelengyéket**. Az előbbiben lepedők, törülközők, pólák, szappan, kefe, hőmérő, fazekak, mosdótál és fertőtlenítőszeres stb. voltak, melyeket a szülés, illetve a gyermekágy idejére kaptak kölcsön a védőintézetektől. A vándorkelengyéket pedig a csecsemőgondozáshoz megfelelő eszközökkel nem rendelkező családok kapták, mivel az sem volt ritka, hogy *„számos anya papirosba volt kénytelen pólyázni gyermekét”* (Liber, 1927, 101).

Amennyiben a szülés idején komplikációra lehetett számítani, azt az 1921-től kiépülő szülőotthonokban vették le: ezek száma 1940-re már elérte a 26-ot (Bikkal, 1943, 73). A szülőotthonok látogatottsága elsősorban a fővárosban volt jelentős, ahol a terhes nők 93,1%-a (1933) már ezekben az intézményekben szülte meg gyermekét. Vidéken ez az arány még a 6%-ot sem érte el (Rusznayk, 1935, 76).

A szülőotthonokból kikerült hajléktalan (főként törvénytelen gyermekeket világra hozó) anyák elhelyezésére a szövetség anyaoththonokat létesített, s a szervezet 1940-ben már 14 ilyen intézménnyel rendelkezett (Bikkal, 1943, 73). Az anyaoththonokból érkező, valamint a védőintézeteknél gondozásba vett gyermekek köréből kerültek ki a szövetség által működtetett bölcsődékben, valamint napközi otthonokban (óvoda) ellátott védencek. Az előbbi intézmények száma 1940-ben 61, az utóbbiaké pedig 1939-ben 25 volt (Bikkal, 1943, 73; Darányi, 1939, 148).

Az **Országos Stefánia Szövetség** által fenntartott intézményrendszer zavartalan működtetésének egyik feltétele volt, hogy az intézmény környezetében lévő szervezetekkel jó kapcsolatot ápoljanak, vagyis a Stefánia Szövetség tevékenységével ne sértse mások érdekeit (Szénásy, 1940, 243–244). Védelmi munkájuk célcsoportjává éppen emiatt a rossz anyagi körülmények között élő anyákat és csecsemőiket tették, hogy ezzel se sértsék a fizetőképes személyeket ellátó orvosok és bábák érdekeit.

Az anya- és csecsemővédelem területén működő szövetség történetének ismertetése nem lenne teljes a csecsemőhalandóság elleni küzdelemben elért eredményeinek értékelése nélkül. A szövetség munkájának hatásossága azt mutatja meg, hogy védelmi tevékenységével potenciális ügyfeleinek mekkora hányadát sikerült elérnie. Ebből a szempontból már működésének kezdeti szakaszában jelentős eredményeket könyvelhetett el, hiszen míg 1927-ben, Németországban egy hónapos koruk előtt a csecsemők 50%-a került védelembe, addig ez az arány Magyarországon már 75% volt (*Társadalmi lexikon*, 1928, 112). A szervezet hatékonyságának mértékét azonban némiképp jelezhetik azok a csecsemőhalandósági adatok, amelyek az egy éven aluli csecsemők halálzásának időbeli változását mutatják Magyarországon és más európai országokban, valamint a védelembe vont csecsemők körében.

A csecsemőhalandóság alakulása néhány európai országban (1916–1940)

	1916/18	1921	1925	1928	1930	1938
Anglia	9,5	8,3	7,5	6,5	6,3	–
Olaszország	17,1	12,9	–	12	–	9,7
Franciaország	13,1	11,5	8,9	9,1	7,5	6,7
Belgium	12,9	12,2	9,4	–	–	–
Bulgária	14,9	–	–	–	–	–
Románia	–	20,1	20,1	–	–	14,6
Németország	15,2	13,4	10,5	8,9	7,6	6
Ausztria	19	15,4	–	12	–	–
Svédország	6,6	6,5	–	6,2	5	–
Magyarország	21,7	19,3	16,8	17,7	13,6	13,4 (1940)

Forrás: Torday, 1926, 189; Társadalmi lexikon, 1928, 112; Petrilla, 1936, 38; Faragó, 1944, 19; Darányi, 1939, 148 alapján saját szerkesztés

A vizsgált időszak hazai csecsemőhalandósági adatai 8,3 százalékponttal javultak. Ez a kedvező irányú változás a többi európai országban tapasztaltakhoz képest lényegesen nagyobb volt. A hazai és a nemzetközi adatok összevetéséből viszont az is kiderül, hogy az első pillanatban egyértelműen pozitívnak tűnő változások az európai csecsemőhalandósági arányszámokhoz viszonyítva korántsem olyan jók. Mindezek alapján elmondható, hogy a vizsgált 25 esztendő alatt bár a magyar csecsemőhalandósági adatok

jelentős mértékben javultak, az európai adatok kedvező irányú változása miatt az országok közötti különbségek csak kis mértékben csökkentek. A változás irányát jól jelezte, hogy azokon a területeken, ahol védőintézetek működtek, ott a csecsemőhalandósági arányszámok is három százalékponttal jobbak voltak. Ha összehasonlítjuk a védőintézetek nélküli területeken élő és a védőintézetekben gondozott csecsemők halandósági adatait, akkor az utóbbi esetben tíz százalékponttal kedvezőbb eredményeket találunk.

A csecsemőhalandóság alakulása a szövetség által védelembe vont területeken (1925–1937)

	1925	1926	1927	1928	1937
Védőintézet nélküli területen	17,6	17,7	19,5	n. a.	n. a.
Védőintézetek területén	14,4	14,6	16,5	n. a.	12,5
Védőintézetekben gondozott csecsemőknél	7,7	7,3	n. a.	7,8	8,8

Forrás: Csorna, 1929, 192; Keller, 1940, 94; Társadalmi lexikon, 1928, 111; Darányi, 1939, 132 alapján saját szerkesztés

Ezek az adatsorok viszont már egyértelműen az Országos Stefánia Szövetség tevékenységének hatékonyságát mutatják.

A MAGYAR (ÁLLAMI) KÖZEGÉSZSÉGÜGYI RENDSZER KIÉPÜLÉSE ÉS A ZÖLDKERESZTES MOZGALOM

Az egészségügyi prevenció egyes kérdéseinek megjelenése a hazai közgondolkodásban a XIX. század végére tehető, amely időszak egybeesett az iparosodás és az urbanizáció következtében évről évre kedvezőtlenebb statisztikai

mutatókat produkáló közegészségügyi problémák (pl. csecsemőhalandóság, tuberkulózis, nemi betegségek, egészségtelen életmód, járványok) növekedésével. A hazai szakmai fórumokon (pl. orvoskongresszusokon) ugyan

rendszeresen felvetődött az állami irányítás alatt álló közegészségügyi intézményrendszer kiépítésének szükségessége, ám a legtöbb probléma kezelését sokáig kizárólag társadalmi szervezetek végezték.

A tüdőbetegség elleni védelmet a Tuberculosis Elleni Küzdelem Országos Bizottsága (1911), az anya- és csecsemővédelmi tevékenységet az Országos Stefánia Szövetség (1915) látta el, a gyermekek védelmével pedig az 1906-ban megalakult Országos Gyermekvédő Liga foglalkozott. E szervezetek többsége ugyan több-kevesebb állami támogatásban részesült, de az ellátandó feladatok sokrétűsége miatt állandó forráshiánnyal is küzdött. A hiányzó anyagi erőforrások előteremtésében elsősorban tagságukra és a pártoló tagok adományaira támaszkodhattak. A finanszírozási problémák azonban működésük hatékonyságát is kedvezőtlen irányba befolyásolták.

Az I. világháborút lezáró békeszerződés aláírása a hazai közegészségügyi viszonyokba is jelentős változásokat hozott, mivel a nemzetközi szervezetek (pl. a Népszövetség, külföldi karitatív szervezetek és nagykövetségek) aktív részvételével egyre több nyugati forrás érkezett az országba. E szervezetek közül ki kell emelnünk a John D. Rockefeller által 1913-ban alapított Rockefeller Alapítványt, amely az 1920-as években közel másfél millió dolláros adományával jelentős mértékben hozzájárult az állami közegészségügyi rendszer alapjainak megteremtéséhez. Az amerikai támogatással létesült intézmények közé tartozik az 1925-ben megalakult **Országos Közegészségügyi Intézet**, amely a hazai közegészségügyi (és prevenciós) munka legfőbb irányítója lett. A **dr. Johan Béla, orvosprofesszor** által vezetett szervezet keretei között megalakult ún. zöldkeresztes mozgalom 1926-tól egyre nagyobb részt vállalt a falusi egészségvédelem megszervezésében, s 1940-re az Országos Stefánia Szövetséget is magába olvasztotta.

Az 1920-as évek elején már több külföldi szervezet, köztük a **Népszövetség és a Rockefeller Alapítvány** is jelen volt a közép-európai országokban, így Magyarországon is, hogy segítséget nyújtsanak a háborúból vesztésként kikerült államok polgárainak a világegést követő élelmiszerhiány és a különböző közegészségügyi problémák kezeléséhez, valamint az egészségügyi ellátórendszerük fejlesztéséhez. A Népszövetség 1920-tól évente két alkalommal lehetőséget biztosított a térségben dolgozó szakemberek számára, hogy részt vehessenek azokon a háromnapos külföldi tanulmányutakon, amelyeken szakmai ismeretük bővítésére is lehetőség nyílt. A programnak köszönhetően 1925-ig már hat magyar orvos is csatlakozhatott a delegációkhoz (Gortvay, 1925a, 337). Az 1922-től megindult orvoscsereprogramok lebonyolításához szükséges anyagi erőforrásokat viszont már a Rockefeller Alapítvány biztosította (Wolf, 1924, 552–553). Az alapítvány tevékenysége azonban nem korlátozódott tanulmányutak szervezésére, hanem figyelemmel kísérte a magyar egészségügyi képzőintézetekben folyó munkát is. Már 1922-ben felmérés készült a magyar képzési rendszerről, az intézmények felszereltségéről (könyvtár, laboratórium), hogy a későbbiekben azt alapul véve határozzák meg a segítségnyújtás lehetséges irányait (Vincent, 1923, 25).

A Rockefeller Alapítvány csak állami szervezetekkel kötött támogatási szerződést, mégpedig azzal a feltétellel, ha az állam a felmerülő költségek tizedét átvállalja. 1923 után kormányzati szinten is élénkebbé vált a kapcsolat a Rockefeller Alapítvánnyal. A tárgyalások során az is elhangzott, hogy Magyarországon is szükség lenne egy központi állami közegészségügyi intézetre, valamint a közegészségügyi rendszer átalakítását koordináló ún. Egészségügyi Reformiroda felállítására (Gortvay, 1925a, 342). A magyar kormány 1924-ben hivatalosan is felvet-

te a kapcsolatot a Rockefeller Alapítvány vezetőivel, valamint az Amerikai Egyesült Államok magyarországi nagykövetével. A Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium vezetője, **Vass József miniszter** azzal a kéréssel fordult az amerikai szervezethez, hogy az lehetőségeihez mérten anyagi eszközökkel is támogassa egy olyan intézet felállítását, amely külföldi tapasztalatokra építve meghatározhatná a hazai közegészségügyi munka kereteit és munkamódszereit (*Nemzetgyűlési Napló*, 1922, XXXV. 1925. október 20., 450. ülés, 66. o.).

Az alapítvány vezetése már 1924 novemberében döntött az új intézmény támogatásáról. A tervezetében szereplő 200 ezer helyett, 245 ezer dollár megszavazásával segítette az intézmény felállítását (A m. kir. OKI, 1927, 1307). Ezen az ülésen már azt is elhatározták, hogy az első esztendőben a dologi kiadások 80%-át finanszírozza majd az alapítvány, a hiányzó összeg előteremtése pedig a magyar kormány feladata lesz. A magyar fél emellett azt is vállalta, hogy a közegészségügyi célokat szolgáló, ám kapacitáshiánnyal küzdő **Központi Bakteriológiai és Közegészségügyi Vizsgáló Állomást** teljes berendezésével együtt átadja az új intézménynek, valamint az építkezés megkezdéséhez szükséges építési telket is biztosítja. (*Nemzetgyűlési Irományok*, 1922-822-416).

Budapest Székesfőváros Tanácsa 1925. májusi ülésén felajánlott egy telket az építés céljaira, amelynek tényleges átengedéséről a novemberi közgyűlés döntött. A Gyáli úton létesítendő új intézmény felállításáról szóló jogszabály tervezete 1925 májusára elkészült, majd Vass József népjóléti miniszter betérjesztését követően sor került a bizottsági tárgyalásokra (Johan, 1925, 866). A magyar nemzetgyűlés 1925 októberében három napon át tárgyalta az új intézmény felállításáról szóló jogszabály tervezetét. Az **Országos Közegészségügyi Intézet (OKI)** hivatalos,

1925. novemberi megalakulása után megkezdődhetett az intézmény által vállalt tevékenységek szakmai tartalmának kidolgozása.

*A Magyar Királyi Állami
Bakteriológiai Intézet épülete*

A magyar közegészségügyi rendszer reformjának egyik fontos állomása volt az Országos Közegészségügyi Intézet épületének 1927. szeptemberi felavatása. Az intézmény alaptevékenységeihez kezdetben a magánszemélyek és a hivatalos szervek által megrendelt laboratóriumi munkák elvégzése, valamint a közegészségügy területéhez kapcsolódó tudományos kutatómunka folytatása tartozott. Mindezek mellett feladataik között szerepelt a szakterületen dolgozók (tisztiorvosok és nővérek) képzésében való részvétel is. Már az intézmény szervezeti struktúrája is jól jelezte, hogy az alaptevékenységei közül elsősorban a laborvizsgálatok váltak hangsúlyossá. E feladatok ellátását négy osztály (bakteriológiai, szerológiai, vegyészeti, valamint kórszövettani és parazitológiai) végezte, hiányoztak

viszont az oktatási, valamint a tudományos munkának keretét adó szervezeti egységek. Bár az új épület terveinek kidolgozásakor figyelembe vették ezen funkciókat is, a folyamatos munkához szükséges anyagi eszközök nem álltak rendelkezésre, mivel a Rockefeller Alapítvány által biztosított források csak az építkezés költségeit fedezték (Scholtz, 1926, 58–59).

Már az OKI működésének első évében megkezdődött a közegészségügyi rendszer vidéki intézményeinek kiépítése is. A közegészségügyi munka szervezeti keretét az ún. mintajárások képezték, amelyek közül az elsőt a gödöllői járásban hozták létre. Ezt követően évről évre nőtt azon járások száma (pl. Mezőkövesd, Berettyóújfalú), ahol az új intézményrendszert (egészségházakat, iskolaorvost, iskolafogászatot, mintakutakat) felállították. A vidéki tevékenység koordinálására megalakult az Országos Közegészségügyi Intézet Külső Munkák Osztálya. 1930-ban e szervezeti egységhez csatolták a Védőnői Irodát, amely a mintajárásokban folyó ún. zöldkeresztes védőnői munkát koordinálta, valamint kiadta a *Zöld Kereszt* című lapot. A fővédőnő által vezetett iroda teljes berendezését és működési költségeit (beleértve a fővédőnő bérét is) a Rockefeller Alapítvány és a minisztérium finanszírozta (Johan, 1931, 589).

Az állami rendszer kiépítésével kapcsolatos elképzeléseknek egyik fontos alappillért jelentette a hazai tisztiorvos- és védőnőképzés megreformálása, amelynek egyik sarkalatos pontja volt a prevenció szemlélet beemelése az oktatásba. Miután a mintajárások a tisztiorvosok gyakorlati képzésének helyszínéül is szolgáltak, már 1930-ban felvetődött annak gondolata, hogy a mindkét területet irányító Országos Közegészségügyi Intézet főépülete mellett egy 45 szobás orvosi internátust létesítsenek (Johan, 1930a, 691). Ezen elképzelések megvalósítása érdekében már ebben az évben sor került az első kormányzati lépé-

sekre, s hamarosan meg is nyitotta kapuit a tisztiorvosok továbbképzésének helyszínéül szolgáló ún. Orvosok Háza.

Az Orvosok háza (korabeli sajtófotó)

A tisztiorvosokéhoz hasonló megoldás született a magyar védőnők képzésére is. Az I. világháború előtt a betegápolással foglalkozó nővérek képzése a különböző szerzetesrendek, a **Magyar Vöröskereszt Egylet**, valamint az állami gyermekmenhely keretei között folyt (Ludwig, 1922, 228). Mindezek ellenére az intézmények többsége általában nem figyelt arra, hogy az egészségügyi feladatokat szakképzett személyek lássák el, hanem a legtöbbször szakképzetlenekkel töltötték be az üres álláshelyeket (Heim, 1927, 1242).

Az 1920-as évek elején a Vöröskereszt szervezésében a debreceni egyetemen indult meg az első ápolónőképzés az Ápolónő- és Védőképző Iskolában, amelyen 10 fő vett részt. Ezen a területen a Vöröskereszt volt az egyetlen olyan szervezet, amely végzett hallgatóinak oklevelet is adott. Miután a képzésen részt vevők költségeit senki nem vállalta át, a hallgatók csak két műszakos nővéri munkájuk

mellett tanulhattak. A végzett növendékek többsége ápolónőként helyezkedett el, ám csak kisebb hányadukból lett védőnő. A magyar szervezet törekvéseit azonban a Nemzetközi Vöröskereszt vezetése is méltányolta, ennek következtében 1924-ben anyagi támogatásban részesítette tagszervezetét. A külföldről érkező segítség lehetővé tette, hogy Budapesten egy felsőfokú képzés keretében megkezdődjön a magyar betegápolók vezetőinek kiképzése. A hároméves képzés keretében a hallgatók két éven át általános egészségügyi ismereteket tanultak, a harmadik esztendőben pedig a népegészségügy területéről szerezhettek mélyebb ismereteket. Az új képzés egyúttal egy új szemléletmód megjelenését is jelentette, hiszen a népegészségügy beemelésével már nemcsak a beteg ápolása, hanem a beteg környezetének gondozása is munkájuk középpontjába került (Ibrányi, 1925, 89–90).

A belügyminisztérium 1916-ban megteremtette az anya- és csecsemővédelem területén dolgozók képzésének alapját. Az ország hét városában (Budapest, Debrecen, Kassa, Nagyvárad, Szeged, Szombathely, Temesvár) évi két alkalommal elrendelte a hivatásos **anya- és csecsemővédőnői tanfolyamok** indítását. A hathetes képzés keretében a résztvevők az egészségügy mellett már gyermekvédelmi kérdésekkel is foglalkoztak, ami jól jelezte a társadalmi szempontok beemelését a képzések rendszerébe (*Belügyi Közlöny*, 1916, 1439–1441).

A tüdőbetegekkel foglalkozó védőnőket Budapesten, a **Budapest Székesfőváros Központi Tüdőbeteg gondozó Intézete** keretein belül képezték. Az 1920-as évek gyakorlata jól jelezte, hogy akkoriban több szervezet szakterületenként eltérő módon szervezte meg az egészségügyi személyzet képzését. Az OKI megalakulását követően azonban mind inkább előtérbe került a védőnők képzésének ügye. Miután a kormányzat és az OKI vezetése is az általános ismeretekkel rendelkező védőnők képzését

A Zöldkeresztes kalendárium címlapja (1943)

preferálta, a különböző szakmai fórumokon egyre élesebb vita bontakozott ki arról, hogy a jövőben milyen irányba változzon a képzések rendszere (Johan, 1930b, 1165).

Johan Béla 1929-ben a kórházi ápolónők körében kérdőíves kutatást végzett, amelyben kimutatta, hogy az ápolónők 60%-a nem rendelkezik egészségügyi végzett-

*Zöldkeresztes védőnők nyári és téli ruházatban
(Forrás: Johan, 1939)*

séggel. Mindezek után a kormány az ápoló- és védőnőképzés egységesítésében látta a problémakezelés egyetlen módját. A közegészségügyi rendszer irányítói úgy döntöttek, hogy megszüntetik a speciális védőnőképzést, és beindítják az általános védőnői képzést, amelynek helyszíne – a tisztiorvosokéhoz hasonlóan – az OKI központja lett (Johan, 1930a, 696).

A tisztiorvos- és védőnőképzés megszervezésével egy időben a Népjóléti Minisztérium az OKI-t bízta meg a fertőző betegségekkel kapcsolatos adatok gyűjtésével is. E feladat ellátását és a problémakezelés stratégiájának kidolgozását az 1931-ben létrehozott Általános Egészségügyi és Járványügyi Osztály végezte (Johan, 1932, 761).

Az OKI bővítésével kapcsolatos koncepció kidolgozói azonban nem számoltak a gazdasági válsággal. Amíg az intézmény laboratóriumi munkát végzett, addig tevékenysége jól illeszkedett a költségvetés azon fejezetébe, amely-

ből a kórházak és szanatóriumok működtetését finanszírozták. A vidéki egészségvédelmi munka beindításával azonban olyannyira megváltozott az intézmény profilja, hogy azt már lehetetlen volt e fejezetek valamelyikébe sorolni (Johan, 1932, 760). A kialakult finanszírozási problémákat 1932-ben már csak a Rockefeller Alapítvány rendkívüli támogatásával tudták orvosolni (Birtalan, 1979, 201).

Az 1930-as évek közepén az alapítvány segítségével befejezték az OKI negyedik emeletének kialakítását, majd 1936-ban a világon harmadikként Budapesten létesülhetett egy influenza-kutatóközpont (Lovrekovich, 1937 565).

Az 1925-ben felállított Egészségügyi Reformiroda nemcsak az új közegészségügyi rendszer kialakításával kapcsolatos feladatokat látta el, hanem tevékenységi körébe tartozott a prevenció munkáinak megszervezése is (Gortvay, 1925b, 855). Már az első időszakban kiderült, hogy a városokban (főként Budapesten) nagy sikerrel működő előadás-sorozatokra a kisebb települések lakossága nem igazán fogékony, ezért a prevenció munkában új munkamódszerek bevezetésére és a falusi lakosság által is elfogadott előadók bevonására volt szükség. Gondot jelentett, hogy falun a községi orvosok kivételével nem voltak olyan, a közegészségügyi kérdésekben is járatos személyek, akik a prevencióval kapcsolatos feladatokat elláthatták volna. Annak ellenére, hogy az orvosok egészségügyi végzettséggel rendelkeztek, munkájukban a gyógyításra helyeződött a hangsúly, s a prevenció tevékenység végzésében ők is járatlanok voltak (Born, 1926, 249–250).

Mindezek következtében az Egészségügyi Reformiroda keretein belül szükségessé vált egy olyan szervezeti egység létrehozása, amely kidolgozza az egészségügyi prevenció új munkamódszereit. A népjóléti és munkaügyi miniszter körrendeletével 1926-ban felállított Egészségügyi Propa-

ganda Központ a Népegészségügyi Múzeum épületében kezdte meg működését. Az új szervezeti egységnek helyet adó Népegészségügyi Múzeum egyike volt az ország legrégebben felállított egészségügyi ismeretterjesztő intézményeinek. A Társadalmi Múzeum néven megalakult gyűjtemény (1901) alapját az 1900-as párizsi világiállítás magyar anyaga képezte, amely kibővült az 1907-es budapesti, valamint az 1911-es drezdai nemzetközi munkásvédelmi kiállításokon bemutatott anyagokkal.

1912-ben sor került az első vándorkiállítás megszervezésére is, amely jól jelezte, hogy a **Társadalmi Múzeum** nemcsak a fővárosban élők számára szeretne volna gyűjteményét hozzáférhetővé tenni, hanem nyitni szeretett volna a vidéki lakosság felé is. Az intézmény egybegyűjtötte a magyar és a nemzetközi munkásvédelemmel kapcsolatos anyagokat, ezeket feldolgozta, és hozzáférhetővé is tette. 1919-ben az újonnan alakult Népjóléti és Munkügyi Minisztérium kezelésébe kerülő közgyűjtemény már szociális témájú anyagokat is befogadott. Az intézmény új neve **Népegészségügyi Múzeum** lett.

Amikor 1925-ben megalakult az **Egészségügyi Reformiroda**, amelynek tevékenysége sokban hasonlított a Népegészségügyi Múzeumban folyó munkára, kézenfekvőnek tűnt, hogy a két intézmény közös, állami irányítás alá és egy épületbe kerüljön (Vass, 1928, 1109). A preventációs munkában és az ismeretterjesztésben a korábbiakhoz képest lényegesen nagyobb szerepet kaptak a korszerű technikai eszközök. Az iroda 1925-ben megrendelte az első propagandafilmeket (a marólúg káros hatásáról, a csecsemők táplálásáról és a tbc-ről) (Pollerman, 1926, 69). Diasorozatokat készítettek a tbc-ről, az anya- és csecsemővédelemről, az alkoholizmusról, valamint a nemi betegségekről, 1925-től bevezették az ún. Egészségügyi Hét rendezvényeit, valamint összegyűjtötték a legújabb köz-

egészségügyi szakirodalmat (Gortvay, 1925b, 860). Az eredetileg zálogház céljaira épült háromemeletes ház azonban egyre kevésbé volt alkalmas a különböző tevékenységeket végző szervezetek befogadására, ezért szükségessé vált az épület felújítása. A hivatalos átadásra 1928 szeptemberében, az Ipari Balesetek és Foglalkozási Betegségek V. Nemzetközi Nagygyűlése keretében került sor. A 30 ezer kötetes könyvtárát, a Tudományos, Propaganda és Műszaki Osztályokat, valamint a korábbiakban önálló Népegészségügyi Múzeumot is magában foglaló **Társadalomegészségügyi Intézet és Múzeumot** egy munkásvédelmi és balesetügyi kiállítással nyitották meg (*A m. kir. Társadalomegészségügyi...*, 1928, 538).

Az eredeti elképzelések szerint az új intézmény ellátta volna az egészségügy és a közegészségügy területén működő társadalmi szervezetek koordinációját is, mivel az egészségügyi reform kidolgozói felismerték a különböző szervezetek összehangolásának szükségességét, ugyanakkor látták az ebben rejlő veszélyeket is (Gortvay, 1927, 1125). Az 1930-as évek második felében már nem az állami és társadalmi szervezetek tevékenységének összehangolásán volt a hangsúly, hanem az egészségvédelem államosításán. Ennek megfelelően elismerték ugyan az egészségügy területén működő társadalmi szervezetek munkáját, de e szervezeteket már be szeretnék volna olvasztani az állam által működtetett intézményrendszerbe. A jól működő szervezetek beolvasztásával nemcsak az állami rendszer társadalmi bázisát teremtették meg, hanem az egészségvédelmi munkát végzőket is kötelezhették szakismereteik bővítésére (Kerbolt, 1937, 564; Johan, 1940, 1463–1464). E lépések megtételére az 1940-es évek elején sor is került, aminek következtében a közegészségüggyel kapcsolatos feladatok ellátása teljes egészében az Országos Közegészségügyi Intézetre hárult.

A PRODUKTÍV SZOCIÁLPOLITIKA

A szociálpolitika döntéshozói már az 1930-as évek végén felismerték, hogy a szegénység enyhítésének „hagyományos eszközei” (ti. a segélyezés) és ennek pénzügyi forrása (az ún. ínségjárulék) alkalmatlanok a probléma kezelésére. A társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése érdekében a belügyminiszter, **Keresztes-Fischer Ferenc** 1940. június 19-én egy olyan törvényjavaslatot nyújtott be a képviselőházba, mellyel **az állam szociálpolitikai szerepvállalásának növelését kívánta elérni**. A javaslat indoklásában a kormány tagjai kiálltak a kapitalista gazdaságpolitika folytatása mellett, ám a szabad versenyen alapuló rendszer hibáira (pl. az egyre növekvő nyomorra) is felhívták a figyelmet.

A városokban és a nagyobb községekben kivetett ínségjárulék nem oldotta meg a kisebb településen élő szegények ügyét, ugyanakkor az állami kezdeményezésre megindult *ad hoc*-jellegű akciók sem voltak alkalmasak a probléma kezelésére. A belügyminiszter felismerve a korábbi gyakorlat hiányosságait, „*egy messzemenően tervszerű, organikusán összefüggő egységes szociálpolitika*” megszervezését javasolta. Véleménye szerint a modern állam egyik fő feladata az volna, hogy a társadalom leghátrányosabb helyzetben lévő tagjainak biztosítsa a megélhetésükhöz szükséges erőforrásokat (pl. munkalehetőséget, lakást, termelőeszközöket). E célok gyakorlati megvalósulását **az Országos Nép- és Családvédelmi Alap** (a továbbiakban: ONCSA) felállításában látta (Csizmadia, 1977, 213–214).

Az állam előbbieken már említett szerepvállalása, ill. annak kizárólagossága azonban már nem jelent meg olyan egyértelműen az ONCSA felállításáról és működésének beindításáról szóló 1940. évi XXIII. törvényekben. A jogszabályban négy olyan alapfeladatot rögzítettek (a sokgyermekes családok intézményes támogatása, gyer-

mekvédelmi feladatok, a veszélyeztetett családok megélhetéshez juttatása, anyagi eszközök nyújtása), amelyek végrehajtása elképzelhetetlen volt a társadalmi szervezetek bevonása nélkül.

A törvényben foglalt célok megvalósításához azonban először a magyar közigazgatási rendszer átalakítására volt szükség. **Esztergár Lajos** pécsi polgármesterként már az 1930-as évek végén felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi problémák enyhítését célzó beavatkozások csak abban az esetben érhetik el céljukat, ha a végrehajtó hatalom (főként a vármegyék) szerveinél dolgozó tisztviselők szociális érzékenységét is sikerül megerősíteni. Egy ilyen személyekből álló közigazgatási rendszer viszont képes lett volna megteremteni azt, amit Esztergár is végső céljának tekintett: egy demokratikus alapokon nyugvó, a különböző társadalmi problémákat hatékonyan kezelő ún. **szociális vármegyét**.

Az 1940. évi XXII. törvénycikkkel életre hívott, és Esztergár Lajos által produktív szociálpolitikának nevezett új rendszer zavartalan működtetéséhez viszont elengedhetetlen volt egy új szociális igazgatási rendszer kialakítása. Az ONCSA egyik központi szervének is tekinthető **Országos Szociális Felügyelőséget** a 7000/1940 M.E.-rendelet hívta életre, s a rendszerben ezzel egy szinten helyezkedett el a Belügyminisztérium Közjóléti és Közegészségügyi Osztályának 24 munkatársából álló Igazgatóbizottság is. A Felügyelőség élén a Belügyminisztériummal szerződéses jogviszonyban lévő ügyvezető elnök állt, a szervezet munkatársai pedig a felsőfokú végzettséggel rendelkező szociális felügyelők voltak. Ez utóbbiak feladatai közé tartozott az alapot érintő miniszteri rendelkezések végrehajtása, az ONCSA Igazgatóbizottsága elé kerülő ügyek előkészítése, a miniszterhez nem tartozó

ügyek elintézése, valamint az alapból támogatott szociális munka ellenőrzése. A vármegyékben és a megyei városokban az alappal kapcsolatos igazgatási feladatokat az alispánok vagy a polgármesterek irányítása alatt álló vármegyei közjóléti előadók látták el, a helyi szintű szociális munkát pedig a járási főszolgabírák, a polgármesterek felügyelete alatt álló, a belügyminiszter által megbízott szociális gondozók vagy (zöldkeresztes) védőnők végezték.

A rendszer középső szintjét jelentő vármegyékben az ONCSA szak szervei közé tartoztak az előbbi végrehajtó szervének is tekinthető, ún. közjóléti szövetkezetek gazdasági irányítását végző igazgatóságok. Miután a települési szinten dolgozó szociális gondozók munkáját is a vármegye irányította, a főszolgabírák vagy a polgármesterek feladata helyi szinten jóformán ki is merült a szociális gondozók munkájának jelképes felügyeletében. Az ONCSA-nak a magyar közigazgatási rendszeren belül elfoglalt helye azonban meglehetősen bizonytalan volt. Nem sikerült pontosan tisztázni a hatásköröket, valamint azt sem, hogy az Országos Szociális Felügyelőség miként kapcsolódjon a belügyminisztérium szervezetéhez. További gondot jelentett, hogy a produktív szociálpolitika intézményeinek kiépítését a szociális problémákhoz jogi szemlélettel közelítő vármegyei tisztviselői kar egy része is némi ellenérzéssel fogadta.

A program bevezetését azonban a külső politikai és gazdasági környezetben bekövetkező változások is lassították, és eredeti céljaitól némiképp el is térítették. A háborús készülődés, az általános drágaság, az 1940-es és 1941-es árvizek, valamint a közellátási problémák mind-mind jelentős mértékben hozzájárultak az új rendszer kiépítésével kapcsolatos szkeptikus vélemények felerősödéséhez.

Az ekkortájt hatályba lépő jogszabályok a célcsoport megnevezésére már nem a szegény vagy éppen az ínséges

terminusokat használták, hanem „megélhetésükben veszélyeztetettekről” beszéltek. E csoportba sorolták mindazokat, akiknek jövedelmi és vagyoni helyzete, valamint a családban élő gyermekek száma miatt problémát jelentett a létfenntartáshoz szükséges javak előteremtése. Az e kategóriához tartozók többsége olyan mezőgazdasági munkavállaló volt, akik a hétköznapiakban „erkölcsös életet” éltek. A „megélhetésükben veszélyeztetettek” kiválasztásához az 1941-es népszámlálási statisztikákat használták fel és ennek alapján azt is megállapították, hogy az ebbe a kategóriába tartozó minimum négy gyermeket nevelő családok többsége (73%-a) mezőgazdaságból élt, jelentős részük (84,25%) kistelepüléseken lakott, és mindössze 69%-uk rendelkezett saját tulajdonú házzal (Berey, 1981, 27).

Az előbbieken említett kritériumoknak 332 694 fő felelt meg, akik közül 116 882 fő még saját házzal sem rendelkezett (Berey, 1981, 29). A kiválasztottak csoportjába végül azok kerültek, akiket „juttatásra érdemesnek” tekintettek, azaz olyan erkölcsös, sokgyermekes, becsületes (munkaszerető) családokról volt szó, amelynek tagjai rendszeresen dolgoztak, és az életvitelük is rendezett volt.

Az ONCSA vármegyei szintű végrehajtó szerve a már említett **Közjóléti Szövetkezet** volt, amelynek elsődleges feladatai közé tartozott minden olyan, az egyéni vagy családi szükségletekhez igazodó segítségnyújtása, melynek révén a kiválasztott családok tagjai kikerülhettek pillanatnyi rossz helyzetükből.

Ez a fajta szociálpolitika tehát már nemcsak segélyt kívánt adni a rászorultaknak, hanem „helyzetbe is szeretne volna hozni” mindazokat, akik ugyan kellően motiváltak voltak, de megfelelő anyagi erőforrás és külső segítség nélkül saját helyzetükön nem tudtak volna változtatni.

A közjóléti szövetkezetek elnevezésükkel ellentétben csak kvázi-szövetkezetek voltak, melyeket állami forrás-

MIT AKAR A VÁRMEGYEI KÖZJÓLÉTI ÉS GAZDASÁGI SZÖVETKEZET?

SEGÍTENI!

De csak a rászorulókn és az arra érdemeseken!

Azokon, akik nem könyöradományt és inségsegélyt várnak, hanem a munkának, a lörekvésnek, a sajátállaban állásnak a lehetőségét, az első lépését várják.

Ezeket akarunk és fogunk segíteni.

Segítünk azzal, hogy a rászoruló nagy családúakat lakbértörlesztéssel saját házhoz juttatjuk.

Segítünk azzal, hogy a rászorulókat és érdemeseket körülményeiknek megfelelő módon és lörekszéssel állathoz (ló, tehén, disznó, kecake stb.) juttatjuk.

Segítünk azzal, hogy megfelelő keresetet biztosító házipari és értékesítési akciókat szervezünk.

Segítünk tanáccsal, szervezőmunkával és anyagi támogatással.

A segítsére rászorulókat és érdemeseket nem az egyéni tolokodás, nem az igénybevett protekció, hanem Komárom vármegye minden egyes családjáról kiállított és minden család szociális helyzetét feláró családi lapok alapján választjuk ki és ezenkívül mindenkinek a rászorultságát és érdemességét külön, egyénenkint is megvizsgáljuk.

A vármegye közönségének, szegénynek és gazdagnak egyaránt, a megértesét kérjük, löbbet nem beszélünk, mert a tetteink fognak helyettünk beszélni!

Komárom, 1940. december hó.

**KOMÁROM VÁRMEGYEI
KÖZJÓLÉTI ÉS GAZDASÁGI SZÖVETKEZET**

UNIO, Komárom, 1940-1921

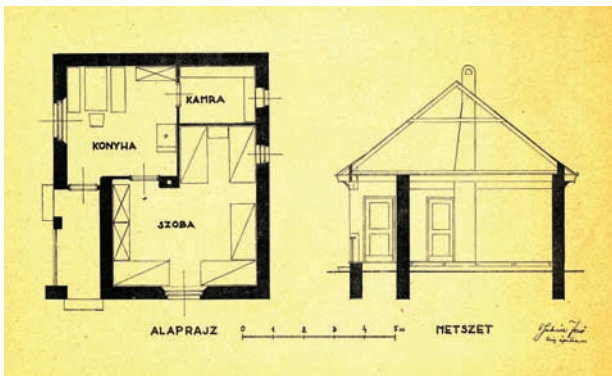
*A Komárom Vármegyei Közjóléti és Gazdasági Szövetkezet felhívása
(Forrás: A szociális vármegye, 1941)*

ból finanszíroztak. A szövetkezetek számára biztosított pénzeszközök az ONCSA közvetítésével jutottak el a felhasználás helyszínére. Az ONCSA bevételei három helyről érkeztek. Az alaphoz került az állami illeték-bevételek 27%-a, de minimálisan évi 46 millió pengő, a jövedelmi, a társulati és az állandó kereseti adó fizeté-

sére kötelezettek számára előírt nép- és családvédelmi pótdadó, valamint az alapra hagyott ingóságok, ingatlanok és különböző adományok. Az 1942-es esztendőben az alap bevétele 100 millió pengő volt. A közjóléti szövetkezetek abban az értelemben viszont szövetkezeteknek voltak tekinthetőek, mivel az ebből nyújtott gazdasági juttatások igénybevételének egyik fontos feltétele az volt, hogy a támogatást igénylő családok minimum kétpengős (tehát meglehetősen szerény mértékű) üzletrész jegyzésével járuljanak hozzá a közjóléti szövetkezet működtetéséhez. Ez az egész produktív szociálpolitika önségélyjellegét is erősítette, hiszen minél többen csatlakoztak részjegyek vásárlásával a szövetkezetekhez, annál jobban növekedtek a rendelkezésre álló források (Kovrig, 1944, 23–24).

A közjóléti szövetkezetek által nyújtott támogatások 60-70%-át a különböző házépítési akciók finanszírozására fordították; az ONCSA-házaknak, valamint ONCSA-telepnek nevezett ingatlanok pontos számát nem könnyű meghatározni, mivel az ezeket tartalmazó dokumentumok egy része vagy pontatlan, vagy pedig hiányzik. Az Országos Szociális Felügyelőség adatai szerint 1944-ig 9994 ONCSA-ház felépítését, 10 507 ház árvíz utáni újjáépítését, 24 207 ingatlan árvíz utáni rekonstrukcióját, 468 MÁV-örház, valamint 260 MÁV-ház építését finanszírozták az Országos Nép- és Családvédelmi Alapból. Ezen adatokhoz képest a Belügyminisztérium Műszaki Osztályának feljegyzései 11 840 ONCSA-házról és 959 MÁV- és úttöri házról tesznek említést, ám ezek az adatok nem tartalmazzák az árvíz sújtotta területeken végzett munkákat (Berey, 1981, 47).

A házépítések támogatása mellett ki kell emelnünk a telekvásárlásra, a vetőmagvásárlásra, valamint a kisipari és kiskereskedelmi tevékenységek támogatására biztosított kölcsönöket. A közjóléti szövetkezetek földterületek, élő-

A Komárom vármegyében felépítendő ONCSA-kislakások tervrajza
(Forrás: A szociális vármegye, 1941)

állatok, valamint gazdasági felszerelések juttatásával is megpróbálta segíteni mindazokat, akik mezőgazdasági munkából éltek. E támogatások mindegyike kölcsönként érkezett a „kiválasztottakhoz”, azaz a kapott támogatás ellenértékét a későbbiekben vissza kellett adniuk a szervezeteknek. Mindez például élő állat esetén a szaporulatból, vetőmag esetén pedig az új termésből került „visszafizetésre”. A támogatásban részesült családokkal az Országos Közegészségügyi Intézet irányítása alatt működő zöldkeresztes nővérek foglalkoztak, akik e tevékenységük révén a hazai szociális munka gyakorlatába bevették a családgondozás intézményét.

A második világháború eseményei azonban lelassították a rendszer kiépülését, és ez a szervezeti struktúra volt az, amely túlélve a világégés viszontagságokkal teli éveit, 1945 nyarán újbóli átalakulására várt. Az állam szociálpolitikai feladatairól és a szociálpolitikai szervekről szóló, 6.300/1945 M.E.-rendelet új alapokra helyezte a szociális igazgatás rendszerét. Az elnevezések egy része megmaradhatott, a funkciók azonban változtak.

A Komárom Vármegyei Közjóléti és Gazdasági Szövetkezet tevékenysége 1940-1941-ben
(Forrás: A szociális vármegye, 1941)

A jogszabály 18. §-a pl. a korábbiakban az Országos Szociális Felügyelőséghez tartozó ügyeket a népjóléti miniszterhez utalta, ezzel is jelezve azt a kormányzati szándékot, hogy a továbbiakban a szociális tárca keretében kívánják a korábban önállóan működő szervezet feladatait megoldani. Ez a szervezeti változás érintetlenül hagyta a minisztérium alá tartozó szociális főfelügyelők és a törvényhatóságoknál foglalkoztatott szociális felügyelők feladatkörét, települési szinten, új elemként azonban létrehozták a szociális titkári munkakört. Ennek köszönhetően a megyei városokban, a járásokban vagy a községekben működő szociális titkárok feladata lett a szociális szakigazgatás helyi teendőinek ellátása. Ez a koalíciós években létrejött új struktúra azonban a fordulat évét követően lassú kimúlásra ítéltetett.

A XX. század első évtizedeiben kialakult és sok esetben nemzetközi szinten is jeyzett szociálpolitikai kísérletek

és megoldások sorsa a második világháborút követő gazdasági, politikai és társadalmi változások következtében véglegesen megpecsételődött. Ezt a fordulatokban gazdag időszakot egyedül csak a közegészségügy területén működő szervezeteknek (pl. a védőnői szolgálatnak, az Országos Közegészségügyi Intézetnek) sikerült átvészelniük és ezek tudtak megőrizni valamit azokból a munkamódszerekből, amelyeket még az „alapítók” hagytak rájuk örökül.

IRODALOMJEGYZÉK

- A m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet megnyitása (1927), *Népegészségügy*, 19. sz., 1296–1309.
- A m. kir. Társadalomegészségügyi Intézet és Múzeum (1928), *Népegészségügy*, 8-9. sz., 537–538.
- A székesfőváros társadalmának emberbaráti intézményei, (1929)
In: A magyar filantrópia könyve (szerk.: Béry László), Lég-
rády Testvérek Műintézete, Budapest, 295–340.
- A szociális vármegye. A Komáromvármegyei Közjóléti és Gaz-
dasági Szövetkezet működése (1941). Magyar Közigazga-
tási Intézet, Budapest.
- Belügyi Közlöny 1916. (Magyar Kir. Belügyminisztérium),
Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest.
- Belügyi Közlöny 1917. (Magyar Kir. Belügyminisztérium),
Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest.
- Belügyi Közlöny 1940. 1–58.szám (Magyar Kir. Belügyminisz-
térium), Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest.
- Berey Katalin (1981): *Szociálpolitikai kísérlet Magyarországon
a 40-es évek elején*. Művelődési Minisztérium Marxizmus–
Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest.
- DR. BIELEK Tibor (1943): A család egészségének védelme. In:
A család jólétéért (szerk.: dr. Wünsch Frigyes). Az Actio
Catholica Országos Elnöksége, Budapest, 121–139.
- BIELEK Tibor (1931): Középeurópai tanulmányutam tanulsá-
gai. *Népegészségügy*, 18-19. sz., 961–971.
- BIKKAL Dénes dr. (1943): *Magyar szociálpolitika*. Danubia
Könyvkiadó Budapest
- BIRTALAN Győző (1979): Adatok a két világháború közötti
Magyarországon végzett szervezett egészségvédelmi mun-
káról, különös tekintettel az Országos Közegészségügyi
Intézet tevékenységére. *Orvostörténeti Közlemények*, 1-2. sz.
181–218.
- DR. BÓKAY János (1915): A csecsemővédelem és a háború. In:
Háború és a jövő (szerk.: Dr. Lányi Márton). K. n., Budapest,
13–18.
- CSIZMADIA Andor (1977): *A szociális gondoskodás változásai
Magyarországon*. Akadémiai Kiadó Budapest.
- DR. CSORNA Kálmán (1929): *A szociális gyermekvédelem rend-
szere*. Eggenberger-könyvkereskedés Budapest.
- DR. DARÁNYI Gyula (1939): *Közegészségtan I.* Magyar Orszá-
gos Könyvkiadó Társulat Kiadása, Budapest.
- ERŐDI-HARRACH Béla dr. ifj. (é. n.): *A magyar settlement-moz-
galom eszméi*. Studium Kereskedelmi és Könyvkiadó R.-T.
- ESZTERGÁR Lajos dr. (1939): *A szociálpolitika tételes jogi alap-
ja*. Kultúra Könyvnyomdai Műintézet, Pécs.
- GORTVAY György (1925a): A Népszövetség egészségügyi te-
vékenysége és az újabb nemzetközi mozgalmak a közegész-
ségügy területén. *Népegészségügy*, 11-12. sz., 334–345.
- GORTVAY György (1925b): A magyar közegészségügy új esz-
tendeje. *Népegészségügy*, 24. sz., 854–861.
- GORTVAY György (1927): A Népegészségügyi Múzeum újjá-
szervezése és beillesztése a megelőző egészségügyi gondozás
szervezetében. *Népegészségügy*, 16-17. sz., 1112–1126.
- GYÖRI Imre (1929): A magyar társadalmi gyermekvédelem.
In: *A magyar filantrópia könyve* (szerk.: Béry László). Lég-
rády Testvérek Műintézete, Budapest, 287–294.
- DR. HEIM Pál (1927): Az egészségügyi segédszemélyzet kér-
déséről. *Orvosi Hetilap*, 43. sz., 1242–1244.

- HELLER Farkas (1923): *Magyarország socialpolitikája*. Centrum Kiadóvállalat Rt., Budapest.
- IBRÁNYI Alice (1925): Ápolónők képzése, *Népegészségügy*, 3-4. sz., 88–92.
- JOHAN Béla (1925): Adatok a m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet felállításának történetéhez. *Népegészségügy*, 24. sz. 861–866.
- JOHAN Béla (1939): *Gyógyula magyar falu*. M. kir. Országos Közegészségügyi Intézet, Budapest.
- JOHAN Béla (1930a): Jelentés a m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1929. évi munkájáról. *Népegészségügy*, 12. sz., 685–775.
- JOHAN Béla (1930b): A M. kir. Országos Közegészségügyi Intézettel kapcsolatos M. kir. ápoló- és Védőnőképző Intézet. *Népegészségügy*, 21. sz., 1165–1179.
- JOHAN Béla (1931): Jelentés a m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1930. évben végzett munkájáról. *Népegészségügy*, 12. sz., 535–651.
- JOHAN Béla (1932): Jelentés a m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1931. évi munkájáról. *Népegészségügy*, 18. sz., 759–844.
- JOHAN Béla (1939): *Gyógyul a magyar falu*. M. kir. Országos Közegészségügyi Intézet, Budapest.
- JOHAN Béla (1940): A társadalom szerepe az egészségvédelmi munkában. *Népegészségügy*, 24. sz., 1463–1468.
- KELLER Lajos (1923): Az „Országos Stefánia Szövetség Anyák és Csecsemők Védelmére” története, eddigi működése és szerepe az Amerikai Vöröskereszt anya- és csecsemővédő akciójában. In: *Az Amerikai Vöröskereszt anya- és csecsemővédő akciója Magyarországon* (szerk.: Dr. Bókay János). American Red Cross Action for protecting mothers and babies in Hungary kiadása, Budapest, 13–18.
- KELLER Lajos (1940): A magyar anya- és csecsemővédelem. In: *Nyitott könyv*. Országos Közegészségügyi Egyesület, Budapest, 91–94.
- KERBOLT László (1937): Az egészségvédelmi munka tanulságai és jövője. *Orvosi Hetilap*, 21. sz., 561–565.
- KOVRIK Béla (1944): *A munka védelme a dunai államokban*. Universitas Francisco-Josephina, Kolozsvár.
- LIBER Endre (1927): A háború és a pusztító béke hatásai Budapesten. In: *A nagy vihar hajótöröttei* (szerk.: Dr. Kádár Béla – Sarbó Vilmos). Budapest, 93–128.
- LOVREKOVICH István dr.(1937): John D. Rockefeller és alapítványai. *Népegészségügy*, 12. sz., 562–566.
- DR. LŐRINCZ Ferenc (1943): Országos Közegészségügyi Intézet. *Egészség*, 6-7. sz., 181–187.
- DR. LUDWIG Ferenc (1926): A magyar nő hivatása a socialis egészségápolás terén. *Népegészségügy*, 6. sz., 226–229.
- Magyar anyák könyve* (1930) (szerk.: Keller Lajos). Zrínyi Miklós Nyomdai Műintézet Rt., Budapest.
- Magyarországi Rendeleték Tára 1918. I-IV. füzet*. Magyar kir. Belügyminisztérium, Pesti Könyvnyomda Rt.
- Nemzetgyűlési napló*, 1922.
- Nemzetgyűlési irományok*, 1922.
- OROSZ Dezső (1941): Anya-, csecsemő- és kisdédvédelem. In: *Az iskolaorvos kézikönyve* (szerk. Dr. Darányi Gyula), Országos Közegészségügyi Egyesület, Budapest, 704–719.
- PAPHÁZI Tibor (1997): *Egyesületek, társadalom, egészségügy*. Nonprofit Kutatócsoport, Budapest.
- DR. PÁLOS Károly (1941): *Szegénység, szegénygondozás*. Uránia, Újvidék.
- DR. PETRILLA Aladár (1936): *Magyarország népesedési viszonyai 1920-tól 1932-ig*. Athenaeum Rt., Budapest.
- PETRÓ Kálmán (1932): *Az egri norma 1927–1932. Tanulmány*. K. n., Eger.
- PIK Katalin (2004): *A szociális munka története Magyarországon (1817–1990)*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- POLLERMAN Artur (1926): Néhány szó az egészségügyi propagandáról. *Népegészségügy*, 2. sz., 68–71.

- POMOGYI László (1992a): A polgári kori szegényügyi igazgatás alapintézménye a községi illetőség I. *Esély*, 4. sz., 98–106.
- POMOGYI László (1992b): A polgári kori szegényügyi igazgatás alapintézménye a községi illetőség II., *Esély*, 5. sz., 117–128.
- RÉVÉSZ Béla (1934): *Magyar küzdelem. Tükör kulturális és szociális intézményekről*. Gergely R. Könyvkereskedése Budapest.
- DR. RUSZNYÁK Gyula (1935): *Faluvédelem*. Szent István Társulat, Budapest.
- SCHOLTZ Kornél dr. (1926): Magyarország egészségügyének igényei a tudományok művelése terén. *Népegészségügy*, 2. sz., 53–61.
- DR. SZÉL Tivadar (1930): *Egészségügyi statisztika*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- DR. SZÉNÁSY József (1940): *Anyavédelem*. Országos Stefánia Szövetség, Budapest.
- DR. TAUFFER Vilmos (1915): Anyavédelem a szülés alkalmával. In: *Háború és a jövő* (szerk.: Dr. Lányi Márton). K.n. Budapest, 167–175.
- ♦ *Társadalmi lexikon* (1928) (szerk.: Madzsar József). Népszava-könyvkereskedés, Budapest.
- DR. TORDAY Ferenc (1926): Egészségügyi csecsemő-, gyermek- és anyavédelem. In: *A hatósági orvos. Vezérfonal a socialhygiénével foglalkozók számára* (szerk.: Dr. Fáy Aladár et al.). Novák és Társa, Budapest, 183–252.
- ULICSKA László (1997): A munka, mint büntetés. *Esély*, 3. sz., 86–91.
- VADNAY Tibor (1918): *A magyar jövő*. Athenaeum, Budapest.
- VASS József (1928): A Népegészségügyi Múzeum újjászervezése. *Népegészségügy*, 16-17. sz., 1109–1111.
- VINCENT, George E. (1923): *The Rockefeller Foundation. The review for 1922*. The Rockefeller Foundation, New York.
- WOLF Ferencz dr. (1924): Jelentés külföldi tanulmányutamról. *Népegészségügy*, 24. sz., 552–570.
- ZENTAI Pál (1923): Jelentés az Amerikai Vöröskereszt anya- és csecsemővédő akciójáról. In: *Az Amerikai Vöröskereszt anya- és csecsemővédő akciója Magyarországon* (szerk.: Dr. Bókay János). American Red Cross Action for protecting mothers and babies in Hungary kiadása, Budapest, 25-32.

Kurucz Barnabás

Közegészségügy a Magyar Királyi Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium munkásságának tükrében

A Horthy-korszak történelme részletesen feldolgozott, kiterjedt szakirodalmi háttérrel rendelkező kutatási terület. A korszakra irányuló elemzések, magyarázó vagy csak leíró jellegű tanulmányok, esetleg nagyobb lélegzetvételű munkák azonban többnyire a politikai, a gazdasági, a hadászati s napjainkra egyre inkább a társadalmi dimenziókat helyezik elemzésük homlokterébe. A korszak közegészségügye kimaradt a kutatói érdeklődés spektrumából, s hasonló sorsra jutott a Magyar Királyi Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium maga is. Célom, hogy lépésről lépésre, cikkről cikkekre igyekezzek hozzájárulni ahhoz, hogy a téma az elemzések fókuszába kerüljön. Ebből fakadóan jelen cikk legfőbb törekvése, hogy vázlatos betekintést nyújtson a Magyar Királyi Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium közegészségügyekkel kapcsolatos munkásságába. A cikk tartalma levéltári forrásokon alapszik, ebből kifolyólag a címrendszert is a levéltári források kvalitatív (relevancia) és kvantitatív (emlékek száma) dimenziói konstituálták. Tehát a szöveg nem nyújt mindent átfogó képet a közegészségügyről, ehelyett megelégszik a Minisztérium által is dokumentált (és fennmaradt) adatok feldolgozásával, bemutatásával. Ennek eredményeként mikroszinten a Minisztérium munkássága nyer publicitást, míg tágabb összefüggésekben a Bethlen-korszak társadalompolitikájának rendszeralapozó, tehát szisztematikusságra törő mivolta mellett kívánok érvelni.

Kulcsszavak: Magyar Királyi Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium, közegészségügy, Horthy-korszak, rendszerépítés, társadalompolitika, konzervatív modernizáció.

BETEKINTŐ

Jelen munka a **Magyar Királyi Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium** közegészségügyben játszott szerepével foglalkozik. Az újjáépítéskor a legfontosabb problémák (pl. járványok) kezelése volt a fő szempont, ehhez igazították például a kerületi közegészségügyi felügyeleti rendszert. Az egészségügyi intézményeknél hasonló módon az új helyzet korrigálása volt a cél. Ám a felmerülő problémák kezelésére kialakított módozatok nem egyszer szolgáltak alapanyagul olyan struktúráknak, melyek rendszeresítve később már állandó részét képezték a közegészségügynek.

Példaként nemcsak a már említett közegészségügyi felügyeleti rendszer szolgál, hanem többek közt az, hogy a nemi betegségek elleni küzdelem az 1928-ban történt statisztikai adatfelvétel eredményeinek felhasználásával ment végbe, hiszen a statisztikai adatok felhasználása révén a legveszélyeztetettebb helyeken fokozott eréllyel vétetett fel. Ezt támogatandó 1930-ban új rendeletet bocsátottak ki a fertőző betegségek bejelentését és vizsgálatukat szabályozó ügyek kérdésében, melynek értelmében az egyes fertőző megbetegedésekről nemcsak az elsőfokú

közegészségügyi hatóságokhoz, hanem a m. kir. **Országos Közegészségügyi Intézethez** is jelentést kellett tenni, amelynek közvetítésével a Minisztérium azonnal értesült és tiszta képet alkothatt a fertőző megbetegedésekről, számukról és országos elterjedtségükről. Mindemelllett infrastruktúra-fejlesztés is történt, hiszen a fertőző betegek elkülönítésének lehetőségét megteremtendő folyamatosan fertőzőbeteg-osztályokat létesítettek a különböző városi és vármegyei kórházaknál. Ám nemcsak az intézményi, hanem a humán erőforrás infrastruktúráját is fejlesztették, hiszen a szakképzett fertőtlenítők kiképzése és a járásoknak fertőtlenítő gépekkel való ellátása is folyamatosan biztosítva volt.

A fertőtlenítők kiképzésének költségeit teljesen, míg a fertőtlenítő gépekkel való ellátás költségeit felerészben

a kormányzat viselte. Később a javuló gazdasági helyzettel párhuzamosan megindul a nagyobb fokú humán-erőforrás-képzés, az épületek és felszerelések további modernizációja, a statisztikai adatgyűjtés kiszélesítése, mindezek pedig egy rendszer felépítésének alapjait jelentik.

A közegészségügy szférája már csak azért is számot tarthat egyrészt a történeti szociálpolitika, másrészt a társadalomtörténet szakértőinek figyelmére, mivel szervesen illeszkedik a kor diplomáciai (Trianon, a balkáni államokkal való együttműködés), politikai (konzervatív modernizáció, a társadalom pacifikálása és a rend biztosítása), gazdasági (a humán erőforrás értékének javítása) és társadalmi (tudatosságra nevelés) kérdései, problémái, illetve megoldásai közé.

TRIANON UTÁN

Kórházak

A trianoni békediktátum okán bekövetkezett területvesztés egyben a szociális infrastruktúrát, jelen esetben a kórházakat is negatívan érintette. A köz- és nyilvános jellegű kórházak körülbelül 66 százaléka elveszett, a pozsonyi és a marosvásárhelyi állami kórházakat, illetve a brassói és állami szemkórházakat is beleértve. Bizonyos intézményeket sikerült áttelepíteni, így például Nagykanizsára került a megszállás okán korábban Perleken működő szemkórház. A háború, illetve az azt követő fordalmak megakasztották nemcsak az új kórházak építését, hanem a régiók felújítását is. Mindazonáltal a rend helyreállítását követően a budapesti Madarász utcai csecsemőkórház építkezésének befejezését az állam magára vállalta, a debreceni közkórházat és a szegedi állami szem-

kórházat a klinika céljaira bocsátották, továbbá a székesfővárosi Új Szent János kórház területén új tüdőbeteg-pavilon építésébe kezdett a Minisztérium. A szolnoki közkórházban szülönőotthon és tüdőbetegosztály, a hódmezővásárhelyi közkórháznál bőr és „bujakóros” (nemibeteg) osztály létesült ekkor. Nyilvános jelleget kapott a **csepeli Weisz Manfréd és a pápai irgalmasrend** kórháza. Nemcsak építkezésekkel és újranításokkal igyekezett a kormányzat segíteni, hanem magánkézben lévő egészségügyi létesítményeknek is engedélyt adott, ezzel igyekezve pótolni mindazon infrastruktúrát, melyet saját maga már nem tudott megteremteni. Ilyen engedélyt kapott többek közt Dr. Csillagos József, hogy Győrben magánszanatóriumot nyisson, illetve a Húvösvölgyi üdülőtelep RT., hogy magán gyógyintézetet üzemeltethessen.

ÚJJÁÉPÍTÉS

Az újjáépítéskor a legfontosabb problémák (pl. járványok) kezelése volt a fő szempont, ehhez igazították például a kerületi közegészségügyi felügyeleti rendszert. Az egészségügyi intézményeknél is az új helyzet korrigálása volt a cél. Később a javuló gazdasági helyzettel párhuzamosan megindul a humán erőforrás-képzés, az épületek és felszerelések modernizációja, a statisztikai adatgyűjtés megkezdése, mindezek pedig egy rendszer felépítésének alapjait jelentik.

Községi és körorvosi szolgálat

Az 1908: XXXVIII. t. c. ötödik paragrafusa értelmében az 5 ezernél kevesebb lakosú községeket orvosi körbe kellett beosztani, s az orvostartással járó kiadásokat az orvosi körbe egyesített községeknek kellett kigazdálkodniuk. Egyes községek, amelyeknek nem is volt meg az 5 ezer lélekszámuk, lakosaik érdekében kiválni igyekeztek az egészségügyi körből, és önálló orvosi ellátást szerveztek. Ez a mozgalom azonban alábbhagyott, mert a kisebb községek anyagi erejük csökkenése miatt az orvosi ellátás szervezése következtében rájuk háruló terheket már nem tudták viselni.

A Tanácsköztársaság a községi és körorvosi szolgálat ellátása terén is mélyreható zavarokat okozott a Minisztérium szerint. Az állami élet folytonosságának helyreállítása után fokozott figyelem tárgya volt a betöltetlen községi és körorvosi állásoknak a feltöltése és a megjelölt orvosok megfelelő javadalmazásának biztosítása. Ennek eredményeként a községi egészségügyi szolgálat ellátása a tömegesen fellépő heveny fertőző betegségek ellenére „*fennakadást nem szenvedett*”.

Az 1920-as évben a volt Magyar Királyi Hadügyminisztériumtól átvett három betegszállító gépkocsi felhasználásával

betegszállító üzemet hoztak létre, hogy a szegényebb néprétegek részére a kórházba szállítást lehetővé tegyék. A betegszállító üzem az állami alkalmazottakat és a munkásbiztosító pénztárak betegeit önköltségesen, más betegeket külön díjszabás mellett szállította. A dokumentumok szerint fenntartása az államkincstárnak nem okozott megterhelést.

Azt, hogy a Minisztérium már egy **nagyvonalú és rendszerszintű egészségügyi politika** megvalósítását tűzte ki maga elé, mi sem mutatja jobban, mint hogy az ország összes községének közegészségügyi szempontból jelentős dimenzióira kiterjedő külön statisztikai adatgyűjtést rendszerezített.

Megfogalmazott célok

1925-ben több intézkedést is kezdeményezett a Minisztérium. Többek közt az építési szabályrendeletek alapelveinek lefektetését javasolta több dimenzió mentén, így például a község rendészeti, tűzrendészeti, illetve közegészségügyi követelményeinek megfelelően, továbbá egységes községi és városi szabályrendeletek megalkotására törekedett. A Minisztérium úgy vélte, hogy a községi járványkórházak helyett **járványkörzetek** létrehozásával, továbbá körzeti **járványkórházak** létesítésével a fenntartás és üzemeltetés gazdaságosabban lenne, s a járványkórházaknál tapasztalható visszás állapotok is megszűnnének. Egyéb tervei közt szerepelt a körorvosok részére vizsgáló- és kórszobával felszerelt lakások létesítése, hogy a legsúlyosabb, vasúton nem szállítható esetek gyógyítása lehetővé váljék.

A Minisztérium tervei közt szerepelt még az egészségre ártalmas községi belvizek lecsapolása, mely vizeket az illetékes osztály tartotta nyilván, s azok lecsapolása érdek-

ben a Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium illetékes szerveivel állandó kapcsolatban volt.

Erőfeszítések történtek az egészséges ivóvíz megszervezésének, valamint a szennyvizek elvezetésére szolgáló csatornázási munkálatok előmozdítására.

Mindezen felsorolt terveknek a végrehajtásához a Minisztérium nagyobb mozgásteret kért a kormányzótól. A Minisztérium igyekezett jogkörét kibővíteni, jelen esetben a Földművelésügyi Minisztérium kárára. Például a községek egészségére ártalmas belvizeknek a lecsapolásának jogkörét átvette volna, de a költségeket a Földművelésügyi Minisztérium állta volna. A Népjeléti és Munkaügyi Minisztérium az **artézi kutak** fúrását sürgette, és a két nagyobb népbetegség, a tuberkulózis és a vérhaj elleni küzdelmet is fokozni kívánta.

A Minisztérium fiskális forráshiányának bizonyítéka, hogy abbamaradt Pesterzsébet város csatornázása, elhúzódtott a József szanatórium területén államköltséggel és az új Szent János kórházban állami támogatással létesített tüdőbeteg-pavilonok építése.

Küzdelem a betegségek ellen

A világháború elvesztése, az ezt követő Károlyi-kormány, majd a Tanácsköztársaság, illetve az ellenforradalom okozta kaotikus körülményekből fakadóan megromlott közegészségügyi helyzetet a fertőzésveszély radikális emelkedését involválta, melynek okán a magas virulenciájú betegségek elleni védekezés került a közegészségügy centrumába. Ennek szellemében a **Magyar Királyi Népjeléti és Munkaügyi Minisztérium** a közegészségügy javítása, továbbá a járványok elleni védekezés érdekében négy kerületi közegészségügyi felügyeleti állást hozott létre. A kerületi közegészségügyi felügyelők állandóan ellenőrizték a Minisztérium által elrendelt óvintézkedések foganatosítását, és a járványok elleni védekezést

igyekeztek helyi szinten kezelni, már amennyire a helyzet megengedte.

Nem minden fertőzés okozott komoly gondokat, e betegségek közé tartozott többek közt a hólyagos himlő, mely a háború befejezése után számos helyen feltűnt, legelőbben Zemplén vármegyében. Megfelelő védőoltásokkal és időben elrendelt óvintézkedésekkel sikerült meggátolni a betegség térnyerését. Az országban 1919-től 1922-ig 703 ilyen megbetegedés történt, ezek közül 1919-re 395, 1920-ra 171, 1921-re 135 és 1922-re 2 jutott. Szintén az alacsony rizikófaktorú fertőzésekhez sorolható a kolera, mely 1918 és 1922 között nem fordult elő, ahogy hasi tifusz is csak kevés helyen jelent meg. Vérhas ellenben már komolyabban jelen volt, igaz, 1922 után legfeljebb csak szórványosan, majd a Minisztérium anyagai szerint el is tűnt. A spanyolnátha kérdésében a Minisztérium igen szolidan nyilatkozott. A jelentés szerint 1919-ben és 1920-ban az egész országban súlyos járvány tombolt, az ezzel kapcsolatos óvintézkedések főként a tömegrendezvények betiltására és a betegeknek elkülönítésére fókuszáltak.

A kiütéses tifuszt, melyet leginkább az orosz fogságból tetvesen hazaérkező volt hadifoglyok hurcoltak be Magyarország területére, már nehezebb volt megfékezni. Ennek oka a háború utáni viszonyokból fakadt, mivel a tisztálkodáshoz szükséges eszközök hiányoztak, az általános elszegényedésből fakadóan bekövetkezett a higiéniai szint zuhanása, továbbá a zsúfolt lakások olyan környezetet teremtettek, melyben könnyedén terjedt a járvány. A rend helyreállítása után azonban sikeresen lépett fel a Minisztérium a betegség terjedése ellen, s a viszonyok rendeződése és a konszolidáció is a kór terjedése ellen hatott, mivel a kivételes állapotok által megtört mindennapok elmúlásával újra javult az általános higiéniai szint. 1919-ben 2598, majd egy évvel

Augusztia főhercegnő díszmagyarban, és mint önkéntes ápoló

később 164, 1921-ben 62, 1922-ben már csak 22 fő volt a fertőzöttek száma.

A tuberkulózis elleni védekezés ügye jórészt már a háború alatt zátonyra futott. A védekezés célját szolgáló intézményeket, szanatóriumokat és gondozókat sok helyen katonai célokra engedték át, egy részüket pedig az orvosok hadba vonulása okán be kellett zárni. Komoly gondot jelentett továbbá, hogy a tuberkulózis ellen küzdő szervezetek működése is megszűnt. A bekövetkezett összeomlás után a Táltárban és Felső-Magyarországon az úgynevezett katonai megfigyelőállomásokon létesített tüdőbeteg-gyógyintézeteket elvesztette az ország, illetve a tüdőbeteg katonák is minden orvosi vizsgálat nélkül tértek haza. A tuberkulózis elleni küzdelem országos és központi bizottsága az ország szétdarabolása következtében tagjainak nagy részét elvesztette, helyiségeibe a proletárdiktatúra alatt idegen lakókat költöztettek be, akiket áthelyezni nem lehetett, és ezért megfelelő infrastruktúra hiányában a központi iroda működése is lehetetlenné vált. Az általános városi lakáshiány miatt a

tuberkulózis elleni küzdelem sok gyakorlati intézménye megszűnt. Az infláció okán a megmaradt tüdőbeteg-gondozók működése is megakadt, a Minisztériumnak pedig nem volt elegendő anyagi tartaléka a helyzet rendezésére.

A feltárt levéltári források alapján az érintett községek és lakóik nem voltak hajlandók komolyabb áldozatokat hozni, s ennek okán a Minisztérium hivatalos tevékenysége csak az összeomlott intézmények megmentésére szorítkozhatott. Komoly erőfeszítések révén sikerült összesen 28 tüdőbeteg-gondozót életre kelteni, igaz, hogy források hiányában csak orvosi vizsgálat, tanácsadás és járóbeteg-vizsgálat történhetett, vagyis csökkentett funkcionalitással működtek ezek az intézmények. A kórházak mellett létesített külön tüdőbeteg-pavilonok nagy részét is más betegek elhelyezésére fordították, s azok egy részét csak erélyes hivatali közbelépéssel sikerült visszaszerezni.

A tüdőbetegek gyógykezelésének céljára szolgáló szanatóriumok közül a **budakeszi Erzsébet-, a gyulai József- és a debreceni Augusztia-szanatórium** maradtak a trianoni ország határain belül. A fővárosban, illetve annak körzetében tüdőbeteg katonák részére két új gyógyintézetet építettek, melyek közül a József kir. herceg-szanatórium Budakeszin volt az egyik, míg a másikat a Német-

A szanatórium Debrecenben

völgyi úton tüdőbeteg rokkantak részére húzták fel. Az előbb említettben a Minisztérium költségén gyermekek részére külön pavilon épült, két más pavilont pedig a katonai tüdőbetegek számának csökkenésével az állami tisztviselők és alkalmazottak elhelyezésére alakítottak ki.

Hangsúlyozni kell, hogy a megváltozott társadalmi, gazdasági, megélhetési és lakásviszonyok ellenére a tuberkulózis áldozatainak száma a trianoni Magyarországon a békebeli állapothoz mérten nem növekedett, hanem csökkent. A tuberkulózisban elhunytak száma a következőképp alakult a levéltári források szerint: 1919-ben 27 041, 1920-ban 24 432, 1921-ben 19 548, 1922-ben 23 485. A városokban összegyűlt menekültek és szegények zsúfolt lakásaiban nagyobb volt a fertőzési esély, a hiányos ételmezés miatt pedig sokan legyengültek, ezzel tovább növelve a betegség terjedésének lehetőségét. Mindezek okán a városokban sokkal több volt a halálos áldozat, mint vidéken.

A területi elcsatolások sajátos pikantériája, hogy e területeken jelentékeny arányban regisztráltak trachomás betegeket, ám a békediktátum következtében a fertőzöttek már nem a magyar állam jurisdicciója alá estek. A hatósági védekezés ebből kifolyólag az ország megmaradt trachomásainak intenzívebb gyógykezelésére szorítkozott. Az említett betegség elleni védekezés hatásosabbá tétele érdekében Somogy, Pest, Vas és Zala vármegyékben közséگی és körorvosok „trachomaorvosi” minőségben alkalmaztak szakembereket.

A háborús állapotok rendeződése után a fertőzések lehetséges kiindulópontjai közt szerepelt a nem megfelelő minőségű ivóvíz. E téren is jelentős munkálatok folytak, melyek eredményeként 161 községben megtörtént a kifogástalan ivóvizet szolgáltató kutak megjelölése. Az egészséges ivóvízellátás fenntartása érdekében pedig a községi kutak és vízvezetékek vizének ismétlődő időszakos ellenőrzését a Minisztérium biztosította.

A háborút követően csak a budapesti központi bakteriológiai és közegészségügyi állomás volt képes elvégezni a szükséges vizsgálatokat. Később, az 1920-as évek második felében a nemzetközi forgalom megnövekedése elősegítette a betegségek terjedését, a kereskedelem határokon átvivő működése okán intézkedések váltak szükségessé a betegségek megelőzése érdekében. Ennek szellemében 1926-ban a pestis, a kolera, a sárgaláz, a tífusz és a himlő elleni védekezés érdekében született egy párizsi egyezmény, melyet 1928-ban a magyar országgyűlés elfogadott, de akkor nem ratifikált. Törvényerőre az egyezmény végül 1930-ban emelkedett, így született meg az 1930: XXXI-II. t.c. Az aláíró országok kötelezettségi vállalást tettek arra, hogy minden kormány köteles haladéktalanul bejelenteni a többi kormánynak és egyidejűleg a Nemzetközi Közegészségügyi Hivatalnak a pestis, kiütéses tífusz-, vagy himlőjárvány, a kolera és a sárgaláz első bizonyított és saját területén megállapított esetét, akkor is, ha már fertőzött területrészeken kívül fordult elő. Továbbá informálniuk kell a szervezetet a helyről, ahol a betegség fellépett; a fellépés idejéről, eredetéről és alakjáról; a megállapított megbetegedési esetek és halálozások számáról; a fertőzött területrész vagy területrészek terjedelméről; a pestisnek, illetőleg ennek a fertőzésnek a rágcsálók közötti felbukkanásáról vagy azoknak szokatlan mérvű pusztulásáról; a kolerát illetőleg a csirahordozók számáról abban az esetben, amikor ilyeneket találtak; a sárgalázat illetőleg a *Stegomyia calopus* (*Aedes* Egypti) létezéséről és viszonylagos gyakoriságáról (indexéről); a foganatosított rendszabályokról.¹ Az egyezmény részletesen szabályozta a zarándokutakat, a hajózási feltételeket,

¹ 1930. évi XXXIII. törvénycikk a pestis, a kolera, a sárgaláz, a kiütéses tífusz és a himlő ellen való védekezés tárgyában kötött, Párizsban 1926. évi június hó 21-én kelt nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről.

illetve speciális rendelkezéseket írt elő bizonyos országok számára. Magyarország szempontjából releváns kötelezettség volt még a patkányok elleni határozott egészségügyi fellépés, minthogy ezek voltak a pestis legfőbb közvetítői. Az egyezményben a kormányok kötelezték magukat arra is, hogy minden rendelkezésükre álló eszközt felhasználják a veszedelem csökkentésére, s gyakori és rendszeres vizsgálatok útján állandóan tájékozódni a kikötői patkányok állapotáról; különösen, hogy minden pestis által érintett területrészen az utolsó pestises patkány felfedezésétől számítva legkevesebb hat hónap időközön át a patkányok rendszeres gyűjtését és bakteriológiai vizsgálatát kellett végrehajtaniuk.

Ugyancsak a fertőző betegségek elleni, nemzeteken túlnyúló védekezés célját szolgálta a Szerb–Horvát–Szlovén királysággal folytatott tárgyalások, amelyek 1929-ben vezettek sikerre. A betegek kölcsönös ellátása ügyében 1928-ban Belgrádban kelt magyar–szerb–horvát–szlovén egyezmény becikkelyezéséről szóló törvényjavaslatot a törvényhozás elfogadta, és az Országos Törvénytarban mint 1930: XLIV. törvénycikk lett kihirdetve. A két ország kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy a másik ország polgárait, akik testi vagy mentális betegségük okán egészségügyi kezelésre szorulnak, megfelelő ellátásban részesíti addig, amíg az érintett polgárok hazaszállítása biztonságossá nem válik. Abban az esetben, ha valamely aláíró ország haza akart szállíttatni egy saját területén ápolt gyógyíthatatlan beteget vagy elmebeteget, a másik fél nem utasíthatta vissza annak átvételét, feltéve, hogy a beteg a saját állampolgára.

A törvényhozás ugyancsak elfogadta a betegek kölcsönös ellátásával kapcsolatos 1929. évi Szófiában kelt magyar–bolgár egyezmény becikkelyezéséről szóló törvényjavaslatot, ez azonban csak később nyert törvényi formát: mint az 1931: IX. t.c. lett kihirdetve. A dokumentum

tartalma és kötelezettségei megegyeznek a magyar–szerb–horvát–szlovén egyezmény feltételeivel.²

A Minisztérium az 1920-as évek végén is folytatta egészségvédelmi munkáját, ám a betegségek visszaszorítása mellett már azok detektálásának javítása is fókuszba került. A betegségek elleni fellépés nyomán kialakuló rendszeralapozás azonban nem csak intézményi és munkaerőoldalon jelentett munkálatokat. Egy **egészségügyi monitoringrendszer** előszelét jelentette, hogy a neki betegségek elleni küzdelem az 1928-ban történt statisztikai adatfelvétel eredményeinek felhasználásával történt, hiszen a statisztikai adatok felhasználása révén az a legveszélyeztetettebb helyeken fokozott eréllyel vétetett fel.

Ezt támogató 1930-ban új rendeletet bocsátottak ki a fertőző betegségek bejelentését és vizsgálatait szabályozó ügyek kérdésében. Ez volt a 36.500/1930. N. M. M. sz. rendelet, mely értelmében az egyes fertőző megbetegedésekről nemcsak az elsőfokú közegészségügyi hatóságokhoz, hanem a **Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézethez** is jelentést kellett tenni, amelynek közvetítésével az egészségügyi kormányzat azonnal értesült, és tiszta képet alkothatt a fertőző megbetegedésekről, számukról és országos elterjedtségükről. Ezzel egy egészségügyi monitoringhálózat alapjait rakták le, mely országos szinten is képes volt relatíve gyorsan regisztrálni az esetleges megbetegedéseket, ezáltal megteremtve a lehetőséget, hogy a Minisztérium még idejében felléphessen, amennyiben szükséges. Mindemellert infrastruktúrafejlesztés is történt, hiszen a fertőző betegek elkülönítésének lehetőségét megteremtendő folyamatosan fertőzőbeteg-osztályokat létesítettek a különböző városi és várme-

² 1931. évi IX. törvénycikk a betegek kölcsönös ellátása tárgyában 1919. évi február hó 5-én Szófiában kelt magyar–bolgár egyezmény becikkelyezéséről.

gyei kórházaknál. Ám nemcsak az intézményi, hanem a humán erőforrás infrastruktúráját is fejlesztették, hiszen a szakképzett fertőtlenítők kiképzése és a járásoknak fertőtlenítő gépekkel való ellátása is folyamatos volt. A fertőtlenítők kiképzésének költségeit teljes egészükben, a fertőtlenítő gépekkel való ellátás költségeit pedig felerészben az egészségügyi kormányzat viselte. A detektálási rendszer és az ellátási hálózat fejlesztésének gyakorlati próbáját jelentette a trachoma elleni 1930-as fellépés. Ahol felmerült a gyanú, hogy felütötte a fejét a betegség, ott a Minisztérium a saját költségén küldött ki szakorvosokat, akik elvégezték a szükséges vizsgálatokat a helyi populáció esetlegesen fertőzött tagjain. Volt olyan eset, amikor külön kiképzett községi vagy körorvosi szakszemélyzetet küldtek ki az érintett területre. Zala vármegye volt az ország trachomától leginkább sújtott térsége, pontosabban annak letenyei járása. Utóbbi trachomás körzetekre osztották fel, minden körzetben különleges, képzett orvos működött, továbbá a nehezen hozzáférhető községekben a trachomások kezelését megfelelően képzett nem-orvos trachomakezelők (kezelőnők) végezték, akik orvosi ellenőrzés és irányítás alatt álltak. Ilyen módon sikerült az év második felében Zala vármegyében a trachomások számát 472 fővel csökkenteni. A trachoma elleni küzdelem 1931-ben is az előző évek intenzitásával folyt. A kirendelt orvosok rendszerszerű alkalmazását, tehát nem ad hoc jellegű bevetését támasztja alá, hogy ott, ahol a viszonyok megkívánták, a tárca terhére ismét külön specializálódott trachomaorvosok, ezek mellé pedig kellően képzett trachoma-kezelőnők lettek kirendelve. Ezen orvosok egy jelentékeny része állandó alkalmazásban állt, míg esetenként külön kiküldött szakorvosok munkájával támogatták meg a rendszert. A községi vagy körorvosok közül azok, akikre a trachomás betegek kezelése nagyobb terhet rótt, vagy kiváló eredményeket értek el, trachomaorvosi mű-

ködésükért külön munkadíjban vagy jutalomban részesültek.

Az egészségügyi intézményhálózat fejlesztésére más területeken is sor került, így például a gümőkór elleni védekezés esetében. Az említett betegség elleni küzdelem eszköze a fertőzéstől való védelem, a beteg szervezet ellenálló képességének javítása, a betegek gyógyítása, a nyílt gümőkóros fertőző betegek elkülönítése volt. Ezt a célt szolgálták a különböző tüdőbeteg-gondozó intézetek, Az intézetek létesítését és fenntartását államsegély segítette elő. Mint mindenütt, Magyarországon is az volt a vezető elv a tüdővész leküzdése kapcsán, hogy elsősorban községi és társadalmi feladatként kezelték, amelynek az állam nem fenntartója, csak erkölcsi és anyagi támogatója lehetett.

Korabeli képeslap a tüdőszanatóriummal

A hatékony tüdőbeteg-gondozó intézetek alacsonyabb fenntartási segílyt kaptak, mint kevésbé hatékony társaik. 1930-ban a tüdőbeteg-gondozók száma 66-ról 71-re növekedett. Ezeknek az intézményeknek fenntartója vagy a helyi hatóság, vagy valamely helybeli jótékonyági intézmény volt. Az ünnepelő táviratokból befolyt s a tárca javára átszámolt összegeket az 1931-es évben ugyancsak a

gümőkór elleni küzdelemre fordították. A 300 ágyas mátrai **Magyar Királyi Állami Tüdőbeteg Szanatórium** építése 1931-ben nagyjából befejeződött.

Az úgynevezett „közveszélyes fertőző” betegségek közül egy sem fordult elő az ország területén a Minisztérium adatai szerint. Sem himlőt sem kiütéses tífuszt nem jelentettek 1930-ban. Ez a tény annál is inkább figyelemre méltó, mert az országot körülvevő egyes államokban a kiütéses tífusz kiterjedten jelen volt a Minisztérium adatai szerint. Az 1930-as év folyamán exponenciálisan megemelkedett a diftéria-megbetegedések száma (18 593). Válaszként már az év elején megindultak a diftéria elleni védőoltáshoz kapcsolódó munkálatok: a vármegyékben mintegy 25 ezer gyermeket oltottak be. A városok közül Hódmezővásárhelyen végeztek nagyobb arányban oltásokat, a rendelkezésre álló adatok szerint igen jó eredménnyel. Az egész országban védőoltásban részesültek száma kb. 120 ezerre volt tehető. Úgy vélte a Minisztérium, hogy nagy segítségére lesz a diftéria elleni küzdelemben a kötelező laboratóriumi vizsgálatokat megszabó rendelet, mert ennek pontos betartása lehetővé tette, hogy a betegségből felgyógyult, de csírahordozókká vált egyének felkutatásával megakadályozzák az esetleges fertőzéseket.

A nemi betegségek elleni védekezés szerves része volt a tágabban értelmezett népbetegségek elleni védekezésnek. A tárca terhére azok a nemibeteg-gondozó intézetek, amelyek munkaköre nagyobb kiterjedésű, leterheltsége pedig jelentősebb volt, segélyezésben részesültek. E tekintetben a miskolci, a bajai, a hódmezővásárhelyi, a kecskeméti, a győri, a gyulai, a nagykanizsai és az újpesti nemibeteg-gondozók érdemelnek említést. Takarékosságból egyes helyeken az **Országos Társadalombiztosító Intézet** kötelékébe tartozó tagok kezelése ugyancsak a nemibeteg-gondozó intézetekben történt, s ilyen esetekben a

fenntartási költségeket részben az Országos Társadalombiztosító Intézet állta. A nemi betegségek ellen felvilágosító broszúrákat is osztogattak, illetve tájékoztató kiállítás is történt. Az ismeretterjesztő plakátok és nyomtatványok nagy mennyiségben való szétküldése az 1930-as évben is megtörtént. Az ünnepi és üdvözlő távirati űrlapok a gümőkór elleni küzdelem céljára 1930-ban 3110 pengő jövedelmet hoztak az előző évi 2700 pengővel szemben. Ennyiben az Intézet már nemcsak a gyakorlati beavatkozásra vagy monitorozásra, hanem a szemléletformálásra, a megelőzésre is hangsúlyt fektetett.

A fejezet végén röviden jelzem, hogy többi fertőző megbetegedést a következő számok tüntetik fel: kanyaró 34 ezer, bárányhimlő 2586, malária 178, poliomyelitis anterior acuta 59, meningitis cerebrospinalis epid 50. Az influenza nem okozott jelentősebb problémát, összesen 178 szövődményes esetet regisztráltak ebben az évben. Az ország területéről 1930-ban vérhast 2663, vörhenyt 5661 esetben jelentettek.

Országos Közegészségügyi Intézet

Az Országos Közegészségügyi Intézet 1927-ben jött létre, s első feladataként a betegeknek megbízható gyógyszerrel való ellátását, másrészt a hazai gyógyszeripar támogatását, a gyógyszerek állandó ellenőrzését tűzte ki célul. Az Országos Közegészségügyi Intézet 1927-ben, a munkája megkezdésekor felmérte, hogy a gyógyszerek, amelyeket engedélyeztetni kívántak, összesen 92,4 százalékban rossz minőségűek voltak. Ezt követően indult meg a gyógyszerellátás javítását célzó intézkedéssorozat, s az 1931-ben végzett hasonló felmérés már csak 28,9 százalékban talált rossz minőségű gyógyszereket.

Az Országos Közegészségügyi Intézet a sikeres „bemutatkozás” után növekvő intenzitással kooperált más kormányzati szervekkel. 1930-ban az 1929-es évi 45 000

vizsgálattal szemben már 53 000 vizsgálatot végeztek, 1931-ben pedig 75 826-ot. Egy évvel korábban ez a szám csak 52 884 esetet tett ki. Továbbá az Országos Közegészségügyi Intézet fiókállomásai 1931-ben 107 061 vizsgálatot végeztek az egy évvel korábbi 61 498 vizsgálattal szemben. 1931 után már a legkisebb községből is be lehetett küldeni vizsgálati anyagot az Országos Közegészségügyi Intézetbe és annak fiókállomásaira. Ezt lehetővé teendő, az összes gyógyszerár Magyarországon fel volt szerelve tartályokkal, amelyeket szükség szerint állandóan pótolhattak. Az Intézet ily módon országos szintű hálózatot hozott létre, melynek segítségével képes volt felderíteni, majd kezelni a fertőző betegségeket. Például az Intézet széles körű vizsgálatokat végzett az emberekben előforduló bélfergekre vonatkozólag, továbbá küzdelmet folytatott a diftéria ellen az anatoxinnal való immunizálás segítségével. 1931-ig 200 000-nél is több gyermek lett beoltva, így sikerült elérni, hogy az oltott gyermekek között nyolc-tízezerrel kevesebb megbetegedés fordult elő, mint a nem oltottaknál, ami az intézet hatékonyságát igazolta.

Az Intézet folytatta a **magyar falvak egészségügyének javítását** 1931-ben is, amely tevékenységet szintén 1927-ben kezdett meg. Ennek keretében vizsgálta a kutak vízminőségét, mintegy 12 ezer kutat értékelve ki. Állandóan szemmel tartotta a fertőző betegségek fellépését, terjedését, illetve közvetlen intézkedéseket hajtott végre, amennyiben szükségesnek vélte, vagy a népjóléti és munkaügyi miniszternek tett javaslatokat a cselekvésre. A vidéki közegészségügy érdekében a mintajárásokban minden iskolás gyermek egészségügyi vizsgálaton esett át, s a szegényeknél a szükséges gyógykezeléseket el is végezte az intézet. A mintajárásokban 1931-re mindig két mintakutat építettek ki. A falusi gümőkóros betegek részére igen olcsó „fektető” házak segítségével lehetővé tették a zsúfolt la-

kásokból való kiemelést. A vidéki hálózat fejlesztésének érdekében 1931-ben a meglévő hét vidéki fiókállomás mellett két újabb felállítását vették tervbe Győrött és Szombathelyen. Az 1931-ben életbe lépő 40.700/1931.N.M. M. számú rendelet országosan kötelezővé tette a különböző fertőző betegségek esetére a m. kir. Közegészségügyi Intézet által végzendő hivatalos laboratóriumi vizsgálatokat. A rendelet végrehajtásának előkészületei az év második felében történtek meg.

Egészségügyi mintakörzetek

A Magyar Királyi és Népjóléti Minisztérium egészségügyi mintakörzeteket hozott létre, e körzetek közül a gödöllői mintajárást fokozatosan a tisztiorvos- és védőnőképzés szolgálatába állították. Ebben a járásban az 1930-as év végével elkészült a rákoskeresztúri tüdőbeteg-gondozó kórház, a vácszentlászlói egészségház és a gödöllői szülőotthon, amelyek közegészségügyi jelentőségük mellett a tisztiorvos- és védőnőjelöltek képzésének ügyét is eredményesen szolgálták, hozzájárulva az egészségügy számára szükséges humán erőforrás utánpótláshoz. A mozgórendelők munkája, az iskolafogászat és a „kartothekek-egybeállítás” mind szélesebb körben folyt. A mintakörzetekben az év folyamán 34 úgynevezett „mintakutat” hoztak létre, továbbá minisztériumi támogatással öt városban és községben egészségházakat építettek. A költségek nagyobb részét a Minisztérium szerint „áldozatkészen” mindenütt maguk a községek, városok ajánlották fel.

A gödöllői, mezőkövesdi, váci és berettyóújfalui egészségügyi mintakörzetek tevékenységüket 1931-ben is folytatták. A járási tisztiorvosok a mintakerületekben a tárca terhére szerény tiszteletdíjat kaptak, ebből kifolyólag nem szorultak rá, hogy praxisuk mellett külön betegekkal kelljen foglalkozniuk, hanem egész szabadidejüket a közegészségügyi munkára fordíthatták. Ez a működési forma fo-

lyamatosan bővült, a járásorvos a mintajárásokban végezte az iskolaorvosi munkát, ellenőrizte a közkutakat, kutatta a fertőző betegségeknél a járvány okát, irányítot-ta és elvégezte az egészségügyi felvilágosítást, nevelést.

Az egészségházakban különböző rendelők, röntgen, iskolai zuhanyfürdők működtek. A gödöllői egészségház-ban a tisztiorvosi tanfolyam hallgatói részére szervezett internátus tette lehetővé a falusi egészségügyi munkára való gyakorlati kiképzést. Ám a gyakorta fellépő fiskális problémák kihatottak a Minisztérium munkájára is, így az iskolafogászatok munkaidejét a rendelkezésre álló hi- telkeretek korlátozása miatt csökkentették.

Közegészségügyi prevenció

1930-ban is fontos volt a megelőzés elvét szem előtt tar-tania a Minisztériumnak, ennek szellemében nagy gondot fordítottak az egészségre ártalmas tényezők elhárítására és az ország lakosságának egészséges életmódra való nevelé-sére. Utóbbi érdekében működtette a Minisztérium az Egészségügyi Propaganda Központot, melynek szervezé-sében vagy támogatásával csak az 1930-as évben kb. 6 ezer egészségügyi előadást tartottak az ország területén mozgó- és állóképkísérettel. Ezeknek az előadásoknak egy része az Iskolán Kívüli Népművelési Bizottság programjába illeszkedett, de a Magyar Vöröskereszt Egylet és más tár-sadalmi szervezetek is eredményesen kapcsolódtak be az egészségügyi ismeretek terjesztésébe. Hasonló célt szolgált a **Magyar Királyi Társadalomegészségügyi Intézet** és Múzeum is, ahol az év folyamán a fővárosi és vidéki kö-zépiskolák számára 150 egészségügyi előadást tartottak. Mindezekon túl a Magyar Királyi Társadalomegészségügyi Intézet és Múzeumban elkészült a szőlő erjedésmentes felhasználását bemutató kiállítás, amelyet később vándor-kiállítás céljára alkalmas formában is bemutattak.

Ivóvízszerzés

A szennyezett vagy felesleges vizek lecsapolására rendel-kezésre álló költségvetési hitelekkel a Minisztérium nem tudott érdemleges segílyt nyújtani. Az 1919-es év folya-mán az ínségmunkák keretébe foglalva Erzsébetfalva, Kispest, Pestszentlőrinc és Soroksárpéteri községek álta-lános „fogyújtó” csatornájának építésébe fogtak bele. Erre az építkezésre az 1921–1922. évben költségvetési hitel állt rendelkezésre, mivel másképpen nem lehetett bizto-sítani a megfelelő anyagi forrásokat.

Az ivóvízszerzés terén állami támogatásra jelentős mér-tékben nem lehetett számítani, egyrészt a rendelkezésre álló hitelnek a felmerült költségekhez viszonyított cse-kélyisége miatt, másrészt mert az állami fűrófelszerelések az elcsatolt területeken maradtak. A „szegedi háromszög” felszabadulása után az egyik fűrófelszerelés hiányos álla-potban ugyan, de újból az akkori magyar kormány tulaj-donába került. Ezt követően minden igyekezet arra irá-nyult, hogy ezt a felszerelést helyreállítva megkezdhesék a kútúrési munkálatokat.

Az ivóvízszerzésre rendelkezésre bocsátott hitel keretén belül csak kisebb arányú működést tudott kifejteni a Mi-nisztérium. Mintegy 30 község részesült kisebb kész-pénzsegélyben, utóbbiak azonban szívesen vették volna a természetbeni segélyezést is olyan formában, hogy kész-pénz helyett a kútúráshoz szükséges csöveket bocsátja rendelkezésükre a Minisztérium. Ezen felül az állami fű-rófelszereléssel 3 nagyobb szabású fűrás mellett még 20 kisebb-nagyobb artézi és mélykút készült. A Népjóléti és Munkügyi Minisztérium műszaki osztálya az 1930-ban intézte a tárca terhére történő építkezések ügyeit.

Az említett periódusban nyert műszaki elbírálást a szé-kesfőváros vízművének és gázgyáranak, valamint a We-kerle-telepi vízmű kibővítésének terve, továbbá Vác,

Kispest, Budafok és Tatabánya csatornázásának terve, végül Győrött az ivó- és az öntözővíz-vezetékek kibővítésének terve. A műszaki osztály elkészítette továbbá a szolnoki tüdőbeteg-rendelőintézet, a balassagyarmati fertőtlenítő intézet és a szentesi járványkórház építési tervét. A műszaki osztály szakvéleményt adott 115 vízvezeteki, csatornázási, 3680 villanyvilágítási és fűtési ügyben, 600 esetben építésrendőri és építési, 40 esetben pedig városszabályozási és városrendezési ügyben.

Az 1930/1931. évi állami költségvetésről szóló 1930. XX. törvénycikk alapján az összes állami magasépítési ügy a Kereskedelemügyi Minisztérium keretében alakított Országos Magasépítési Igazgatóság hatáskörébe került, s ennek okán 1930. augusztus 22-én a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium műszaki osztálya megszűnt. A Minisztérium műszaki képzettségű tisztviselői – egy ember kivételével, aki az ivóvízszerezés ügyeivel továbbra is a Minisztérium kereteiben foglalkozott – a kereskedelemügyi tárca fennhatósága alá kerültek.

1931-ben költségvetést dolgoztak ki a községek jó minőségű ivóvízzel való ellátására, a felállított munkaprogramot azonban igen érzékenyen érintette a gazdasági válság, amelynek következtében a beruházási hitelből tekintélyes összegeket töröltek. Ennek következtében az úgynevezett „kiskutatációt”, amely az Országos Közegészségügyi Intézet kezdeményezésére a már meglévő ásott kutak rekonstrukcióját célozta, s amelynek csak Nógrád vármegye területén több mint 30 község látta volna hasznát, mellőzni kellett. Új artézi kutak fúrása helyett a már meglévő kutak vizének teljes kihasználásának és elosztásának céljából vízvezetéseket építettek. A két állami fúrófelszerelés csak a legszűkebb kereteken belül működött, arra hivatkozta, hogy nem kívánják a hivatásos kútfúrók munkalehetőségét elvenni. A rendelkezésre álló költség-

vetési hitel terhére több község részére engedélyezték artézi kutak fúrását, illetőleg vízvezeték létesítését, más községek részére pedig az állami fúrófelszerelések csőkészletéből kútfúrára alkalmas csöveket utaltak ki. Egyes községek a községi vízellátással kapcsolatban felmerülő összes műszaki vonatkozású kérdésben a szükséges irányítást, szaktanácsot, szükség esetén díjtanalansal kiszállással ugyancsak a Minisztériumtól kapták meg.

Mentésügy

A súlyos gazdasági és pénzügyi válság, továbbá ennek következtében az állam és az önkormányzatok kiadásainak csökkentésére tett intézkedések megbénították a mentésügyi intézmények működését, különösen a mentőállomások és segélyhelyek hálózatának további kiépítését. A válság éveiben a már meglévő állomások fenntartása, a mentőeszközök karbantartása és elkerülhetetlen pótlása is súlyos gondot okozott, s így kisebb mértékben volt növelhető az eszközkészlet. A Minisztérium szerint élénk és elismerésre méltó tevékenységet fejtettek ki a mentőegyesületek az elsősegélynyújtás és a betegszállítás kapcsán tartott előadások, tanfolyamok tekintetében.

A mentésügy fokozatos kiépítésében pénzügyi okokból bizonyos nehézségek merültek fel. Ennek ellenére a mentőállomások száma 1930-ban 46-ra emelkedett, illetve az akkor működő összes állomás felszerelését megfelelően pótolták. A turizmus jelentősége nőtt a minisztériumi dokumentumok szerint, ezért több menedékházban mentőeszközökkel és betegszállító készülékekkel ellátott segélyállomásokat létesítettek. A nagyobb ipari gócpontokban mentőtanfolyamok szervezéséről gondoskodtak mindazok, akik foglalkozásuknál fogva gyakrabban kerülhettek abba a helyzetbe, hogy balesetknél segítséget nyújtsanak.

Tisztiorvos-, ápolónő-, védőnőképzés

Budapesten a fertőtlenítő intézetben az 1918 és 1922 közötti időszakban 27 tanfolyamot tartottak, amelyeken 305 személy vett részt. A hatósági orvosok felkészítése érdekében a tisztiorvos-képzést 1919 októberében újrászabályozták, s a tisztiorvosi vizsgára jelentkezők számára három hónapos kötelező tanfolyamot vezettek be.

A fertőtlenítő intézet a '30-as években

1920 és 1922 között négy tanfolyamon 156 orvos nyert tisztiorvosi képesítést. A tisztiorvos-képzés és -továbbképzés az Országos Közegészségügyi Intézetben tartott elméleti és gyakorlati ismeretek megszerzéséből állt. Az 1930-as évben a Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézetben tartott tisztiorvosi tanfolyamra 26 hallgató került be 62 jelentkező közül. A tanfolyam 9 hónapig tartott, az elméleti rész elvégzése után az első vizsgát minden hallgató sikerrel letette, míg a második vizsgán két hallgató nem felelt meg. A tisztiorvosi tanfolyamok 1931-ben folytatódtak, és 9 hónapos képzést nyújtottak 27 orvosnak. A Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézetrel kapcsolatos Orvosok Háza ugyancsak ebben az évben nyílt meg, itt a tisztiorvosi tanfolyam hallgatói és a továbbképző tanfolyamokon részt vevő orvosok kedvezményes élelmezést és elhelyezést kaptak. Állítólag a jelentkezők száma olyan nagy volt, hogy 1931-ben még

♦ egy tanfolyamot kellett indítani. Ennek fejében a vidékről Budapestre érkezett tisztiorvosi tanfolyamon részt vevő orvosok olcsó lakást és ellátást kaphattak. Ugyanígy szolgálta az **Orvosok Háza** a továbbképzés céljából a fővárosba feljött orvosok érdekeit. Ez az intézmény az orvosi továbbképzésben igen fontos szerepet töltött be.

Elsőrendű bábaképző intézetekben okleveles bábák oktatására 16 törvényhatóság kérelmére 50 „bábaösztöndíjat” osztottak ki. Másodrendű bábaképző tanfolyamok a miskolci Erzsébet kórházban indultak. 1919 és 1922 között összesen hét tanfolyamon 72 tanuló vett részt, s nyert ezáltal másodrendű bába minősítést. Az ez irányú képzések a **Magyar Királyi Ápolónő és Védőnőképző Intézet** 1930-as megnyitásával emelkedtek rendszerszintre, amely a működését mint a Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet külön osztálya folytatta.

A két és fél éves tanfolyam első évfolyamára 39 növendék került be. Az Országos Közegészségügyi Intézetrel kapcsolatos Ápolónő és Védőnőképző Intézet növendékeinek száma 1931-ben 39 másodéves és 18 elsőéves növendék volt. A növendékek egyre jobb előképzettséggel érkeztek az iskolába: kiderült, hogy a középosztály lánygyerekei az ápolónői és védőnői hivatásban olyan pályát látnak, ahol számukra megfelelő karriert futhatnak be. Erről tanúskodik, hogy kb. 130 pályázó közül kellett kiválasztania a szervezetnek a legújabb 18 növendéket. Az év őszén az egészségügyi kormányzat elhatározta, hogy az Intézet minden növendéke kettős diplomát kap, ápolónőit és védőnőit is, ami jelentősen megkönnyítette az elhelyezkedést. Ápolóképzés átmenetileg egyes kórházakban is folyt, de sok szempontból hiányosan.

Források, gyógyvizek, gyógyfürdők

♦ Magyarország területi veszteségei okán a budapesti és a balatoni fürdők kivételével csaknem az összes jelentős

gyógyfürdőt elvesztettük. A megmaradt fürdők szakszerű kezelése céljából balneológiai (gyógyfürdőtan) tanfolyamot indítottak, amelyet három kurzusban hirdettek meg, s hozzávetőleg 100 ember vett rajtuk részt. A Minisztérium kezdeményezésére a szóban forgó tanfolyamot végzett férfiak céljaik elérésének könnyítésére megalakították a **Hivatásos Balneológusok Szövetségét**.

A köztisztviselőknek, valamint a szegény sorsú gyermekeknek gyógyfürdőztetése céljából Balatonkenesén sátor-tábort, a szentendrei szigeten pedig tisztviselők gyermekei részére szünidei üdülőtelepet építettek fel.

A balneológia tárgykörébe tartozó könyvek egy részét könyvtárakba kívánták összegyűjteni, amit a Minisztériumban és a szegedi egyetem közegészségtani intézetében valósítottak meg. Az országban fellelhető forrásokat a budai és a Komárom megyei „keserűvizek”, a mohai Ágnes forrás, valamint a paradí források kivételével mind elvesztette Magyarország. Ezért a Minisztérium új források felkutatását célozta meg, melynek eredménye a „Mira” nevezetű jászkarajenői keserűvíznek, a „Mira” glaubersós víznek, továbbá az elhanyagolt kékkúti víznek a forgalomba hozatala volt. A szegedi egyetem közegészségtani intézetét bízták meg az alföldi sziksós tavak és az ásványokban dúsabb artézi kutak vizének tanulmányozásával, hogy értékesíthessék őket. Az ország keserűvíz-kivitele érdekében a külföldi vizek importálását csak a hazai keserűvízzel való kompenzáció ellenében engedélyezték.

1931-ben életbe lépett az 500/1931 eln. N. M. M. számú rendelet a gyógyfürdőről, az éghajlati gyógyintézetekről, a gyógyhelyekről, az üdülőhelyekről és az ásvány- és gyógyvízforrásokról szóló 1929: XVI. törvénycikk végrehajtása kapcsán. Ez a rendelet részletesen szabályozta a gyógyfürdőkkel s a gyógyintézetekkel kapcsolatos procedúrát, a megnyitás engedélyeztetését, az engedélyezés közlését és közzétételét, a felüyeletet, a gyógyfürdő

és éghajlati gyógyintézet működését, az engedély visszavonását és a gyógyfürdő és az éghajlati gyógyintézet működésének felfüggesztését. Továbbá szabályozta a rendelet az ásványi, a gyógyvíz- és a forrástermékek forgalomba hozatalát és engedélyeztetését, a kérelem előterjesztését, a kérelem elintézését, az engedélyezés közzétételét, a forgalomba hozatal módját, a külföldi ásvány- és gyógyvíz-, valamint forrástermékek forgalomba hozatalát, a gyógy- és ásványvízforrások hatósági felügyeletét, az engedély visszavonását és a forrás hatósági kezelésbe vételét, az ásvány- és gyógyvíz szénsavval telítését és vastalanítását. A rendelet intézkedett a mesterséges ásványvízről, a gyógyhely és üdülőhely fejlesztéséhez, valamint ásvány- és gyógyvízüzem folytatásához szükséges ingatlanok közegészségügyi érdekből való kisajátításáról, az Országos Forrás- és Fürdőügyi Bizottságról, az adóról és 86 egyéb kedvezményről. A Minisztérium lépéseket tett az **Országos Forrás- és Fürdőügyi Bizottság** megalakítására. A Minisztérium idevágó tevékenységi körét alkotta a gyógyhelyekről és üdülőhelyekről szóló 2810/1931. M. E. számú és a balatoni gyógyhelyek és üdülőhelyekről szóló 2820/1931. M. E. számú rendeletekkel feladatkörébe utalt teendők ellátása is.

Gyógyszerészeti igazgatás

A Minisztérium anyaga szerint az ország gyógyszerertárral kellőképpen el volt látva, mégis egyes helyekre, ahol ezt a közegészségügy érdekei feltétlenül szükségessé tették volna, 1930-ban is engedélyeztettek gyógyszerertárat.

A 39000/1930. N. M. M. számú rendelet azonban a gyógyszerészek kérvényezési jogát az új népszámlálási adatok teljes összeállításáig felfüggesztette, mivel az csak az egyes községek, városok lélekszámának pontos ismerete mellett volt lehetséges az illetékesek szerint. Az országban a gyógyszerertárok száma az 1930-as évben a következőképp

A Práter utcai Szent család gyógyszertár (1930-as évek)

alakult: Reáljogú gyógyszertárak: 168. Személyjogú gyógyszertárak: 1074. Házi gyógyszertárak: 37. Fiók gyógyszertárak: 38. Kézi gyógyszertárak: 120. Összesen 1437.

A Genfben 1925-ben kötött „Nemzetközi ópiumegyezmény” becikkelyezéséről törvényjavaslatot terjesztettek az országgyűlés elé, utóbbi el is fogadta, s a vonatkozó országos határozat mint az 1930: XXXVII: törvénycikk léptett életbe. Az egyezmény definiálta, hogy mely anyagok számítanak nyers-, illetve gyógyópiumnak, morfinnak, diacetylmorfinnak, kokalevélnék, kokainnak, nyers kokainnak, ekgoninnak, indiai kendernek. Az országoknak törvényeket vagy rendeleteket kellett hozniuk a definiált kategóriák alá eső anyagok gyártásának, behozatalának, eladásának, terjesztésének, kivitelének és alkalmazásának kizárólag orvosi és tudományos célokra való korlátozására. Az aláírók kötelezték magukat, hogy törvényekkel és rendeletekkel fogják biztosítani a nyers ópium termelésének, terjesztésének és kivitelének hatásos ellenőrzését. Az egyezményt aláírói számára nem esett tiltás alá a gyógyszerek felhalmozása, s indokolt esetben (járvány) a gyógy-

szerek saját felelősségükre a lakosságnak orvosság címén azonnali használatra önmaguk kiadhatták az egyezmény által meghatározott gyógy-ópiumkészítményeket: ópiumtinktúrát, Sydenhamféle laudanumot, doverport; ám a legnagyobb kiadható adag nem tartalmazhatott 0,25 g gyógyópiumnál többet.³

Az az elv szolgált irányadóul, hogy a betegek gyógyszerüket a lehető legkisebb fáradtsággal és a legolcsóbban szerezhessék be. Tekintettel kellett lenni azonban arra is, hogy a gyógyszertárak fennállása ne legyen veszélyeztetve.

1931-ben a gyógyszertárak száma és megoszlása a következőképp nézett ki:

1. ábra. Gyógyszertárak (1931)

Típusa	Száma
Reáljogú	168
Személyjogú	1087

A gazdasági válság okán életbe lépett devizakorlátozó rendelkezések igencsak megnehezítették a gyógyszerellátást. A Minisztérium szerint megfelelő intézkedések történtek a tekintetben, hogy a gyógyszerellátásban fennakadás ne legyen.

Az 1931/1932 költségvetési évre a tárca rendelkezésére bocsátott hitelösszeg távolról sem bizonyult elegendőnek arra, hogy a szegény betegeknek a nyilvános betegápolási költségek terhére jusson gyógyszer, kötszer és gyógyászati segédeszköz. Ezért a 6000/1931. M. E. számú rendelet szerint a községek, városok kötelesek voltak saját területükön a Magyar Királyi népjóléti és munkügyi miniszter által a nyilvános betegápolási és gyermekgondozási póttadó terhére engedélyezett „hozzájárulás” fel-

³ 1930. évi XXXVII. törvény a Genfben 1925. évi február hó 19-én kötött „Nemzetközi ópiumegyezmény” becikkelyezéséről.

használásával a szegény betegek részére rendelt gyógyszerek, gyógyászati segédeszközök költségeit fedezni.

Szülészeti rendtartás

A Szülészeti rendtartás a szülészeti ügyek miniszteri biztosának közreműködésével az egészségügyi mintakörzeten felül Baranya, Bács-Bodrog, Borsod, Gömör és Kishont, Csongrád, Fejér, Győr, Moson és Pozsony, s Heves vármegyékben, valamint Baja, Győr, Hódmezővásárhely, Pécs és Szeged városokban is életbe lépett. A 60039/1930. N. M. számú rendeletet a kórházakat a szülések ellenőrzése érdekében havi jelentés megtételére kötelezte. A Minisztérium idővel megszervezte a miskolci **szülészfőorvosi kerületet**, ahol a **bábanaplók** szigorú ellenőrzése mellett 1930-ig jelentett 65 220 szülésről részletes kutatást végeztek a szülőanyák kifogástalan ellátása érdekében.

A **bábaképzés** mint oktatásügy a vallás- és közoktatásügyi tárca körébe tartozott ugyan, a szülészeti gyakorlat azonban megkívánta, hogy az okleveles bábák időközönként „pótkiképzésben” részesüljenek. Ezt a célt szolgálták a népjóléti és munkaügyi miniszteri tárca által szervezett úgynevezett ismétlőtanfolyamok is. 1931-ben a részben már teljesen kiépített, részben a kiépítés befejezése előtt álló kerületek száma tíz volt. A 10 kerület beosztása a következő volt: Budapest, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, Szolnok, Szombathely, Szekszárd, Szeged, Debrecen, Miskolc, Pécs és Gyula. Ezek közül a székesfővárosi kerület szülészorvosi teendőit a szülészeti ügyek miniszteri biztosa látta el. A gyulai kerülettel kapcsolatos személyi kiadásokat Békés vármegye fedezte.

A szülészeti kerületek ellenőrzése és a magzatelhajtás terén előállható visszaélések megelőzése céljából a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumban miniszteri biztságot hoztak létre.

A bábáknak a szülés körüli segédkezése ellenőrzésre szorult a Minisztérium szerint. Ez a munka a kerületi szülészfőorvosra s a hozzá beosztott szaksegédre hárult. A bábák pótkiképzését a rendelkezésre álló költségvetési hitelkeretekhez kellett igazítani, mivel a tanfolyamon való részvétel csupán az ingyenes étellemezés, ingyenes lakás s az oda- és visszautazás költségeinek megtérítése mellett volt biztosítható.

Betegellátás, kórházügy

1930-ban megnyílt a szekszárdi új kórház, a ceglédi kórház, a nagykanizsai kórház sebészeti toldaléképülete, a székesfehérvári kórház fertőző osztálya és a zalaegerszegi kórház toldaléképülete. Elkészült a gödöllői szülőotthon, az újpesti fertőző és gümőkóros kórház. A sátoraljaújhelyi női „bujakóros” (nemibeteg) barakknak, a székesfehérvári kórház gyermekosztályának, a szikszói kórház második pavilonjának, a békéscsabai kórház sebészeti osztályának és a dombóvári új kórháznak a terveit engedélyezték. Folyamatban volt a debreceni állami kórház teljes átalakítása, a veszprémi kórház fertőző, gümőkóros és sebészeti osztályainak átalakítása és a gyulai állami kórháznál új mosóház kiépítése.

Az infrastruktúra fejlesztése érdekében a kormányzat a „civil szférát” is bevonta az egészségügybe. Ennek szellemiségében a következő magányógyintézetek nyertek engedélyt: dr. Fispán Jenő (Budapest) Aréna úti Terápia szanatóriuma, dr. nagy Andor (Budapest) Istenhegyi úti szanatóriuma, a szentgotthárdi iskola tbc-szanatóriuma, Kirchknopf Ernőné kőszegi tbc-üdülője, gróf Somogyi Ilona sátoraljaújhelyi szülő- és anyaotthona, a Chevra Khadisa (Budapest) Maros utcai magánkórháza, dr. Kiss Ödön balatonszemesi magánkórháza, Kolbusz László és Leipniker Adolf battonyai magánkórháza, Toby József

sashalmi magánkórháza és dr. Stamm Lajos dombóvári magánkórháza.

A köz- és nyilvános kórházak részére 1930-tól a nyilvános betegápolási és gyermekgondozási póttadó, valamint az államkincstár terhére ápolat szegény betegek után nem számoltak fel napi ápolási díjat, hanem a kórházak helyett havi előzetes részletekben az előző évek ápolási adatai szerint megállapított ellátmányt kaptak. Ugyancsak havi ellátmányt kaptak a törvényhatóságok a szegény betegek részére szükséges gyógyszerek és gyógyászati segédeszközök költségeire.

Az állam és a kórházfenntartók nehéz gazdasági helyzete miatt 1931-ben új építkezések, bővítések nem történtek, csak az előző években megkezdettek egy részét fejezték be, így a békéscsabai közkórház sebészeti pavilonját, a nagykanizsai közkórház szemészeti pavilonját, a kakasszéki sebészeti tuberkulotikus pavilont, a mátszalikai és a szeghalmi új kórházat, de üzembe helyezni ezeket sem lehetett. A debreceni Horthy Miklós állami kórház a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium irányítása alá került. Az 1931-es évben még nyolc magángyógyintézet és két vízgyógyintézet kapott engedélyt.

Elmebetegügy

A Minisztérium nem szolgáltat pontos adatokat, dokumentumaiból csak annyi derül ki, hogy a háború alatt csökkent az elmebetegintézetekben lakók száma, majd a háború végétől újra fokozatosan emelkedett. A növekvő lélekszámot sikerült elhelyezni megfelelő módon, bár a nagyszombati elmebetegintézet elvesztése jelentős hátrányt okozott. Csakhamar e téren is megindultak a restaurációs munkálatok, hiszen a nagykállói elmebetegintézet 100 ágyas női osztállyal bővült, illetve tervbe vették egy angyalföldi elmebetegintézet új pavilonjának építését. Az

elmebetegek családi ápolási telepeiből a dicsőszentmártoni, a nyitrai és a nagydisznódi telepek elvesztek, így a megcsonkított területen csak a bajai, a balassagyarmati és a sátoraljaújrhelyi telepek működtek.

Az egykori lipótmezei ideggyógyintézet ma siralmas állapotban

1930-ban Balassagyarmaton megnyílt a közkórház 200 ágyas női elmebeteg-pavilonja, Kalocsán gyermekek számára kezdtek elmebeteg-pavilont építeni, az angyalföldi állami elmebetegintézetnél új munkáspavilon épült, Szombathelyen pedig családi ápolási kísérleti telepet létesítettek.

A lipótmezei állami ideggyógyintézetet 1931-ben adták át. Az elmebetegek elhelyezése mind nagyobb és nagyobb nehézségekbe ütközött, mert az állami elmebetegintézetek túlszűfoltak voltak.

Közbiztonsági szervezetek egészségügyi intézetei

A honvéd- és közrendészeti egészségügyi intézeteket folyamatosan modernizálták, tatarozták, bővítették. A budapesti és esztergomi gyógyfürdő-kórházak átalakítása 1930-ra elkészült.

ÖSSZEGZÉS

A Minisztérium által hátrahagyott anyagokból kirajzolódik egy, a közegészségügyet érintő átfogó rendszeralapozás, legyen szó akár az infrastruktúra kiépítéséről, a humán erőforrás fejlesztéséről vagy épp a statisztikai adatgyűjtő és feldolgozó rendszer megteremtéséről. Trianon következtében a modernizáció elkerülhetetlenné vált, a Bethlen-kormányzat maga is belefogott egy átfogó fejlesztési munkába, ám ehhez elsőként rendezni kellett a kaotikus

állapotokat és kiépíteni mindazon alapokat, melyek lehetővé tették a társadalompolitika jelentékeny fejlesztését. Az alapozó és helyreállító munkálatokra azonban csak az utóbbi időben kezdtek el nagyobb hangsúlyt fektetni a téma kutatói. Jelen munka egy szerény lépést jelent afelé, hogy a korszak közegészségügye kapcsán tett intézkedéssorozatok, átfogó törekvések, melyeket a Minisztérium foganatosított, nagyobb publicitást kapjanak.

IRODALOM

BÓDY Zsombor: *Az ipari munka társadalma – Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*, Budapest, Argumentum, 2010.

DOMONKOS Endre: *Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között – A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás*, Budapest, Aposztróf Kiadó, 2016.

EGRESI Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon – Nézetek, programok és törvények 1919–1939*, Budapest, Napvilág kiadó, 2008.

PAPP Gábor (szerk.): *Konzervatív gondolkodók a két világháború között*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2016.

PÜSKI Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*, Országház Könyvkiadó, 2015.

ROMSICS Ignác: *A Horthy-korszak*, Budapest, Helikon Kiadó, 2018.

SERES Attila: *Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1920–1941*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2010.

STRAUSZ Péter: *Kamarák a két világháború közötti Magyarországon*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2008.

DR. SZABÓ Péter: *Don-kanyar 1942–1943 – A Magyar Királyság 2. Honvéd Hadsereg képes krónikája*, Budapest, Zrínyi Kiadó, 2013.

DR. TÓTH László: *A Magyar Királyi Honvédség egyenruhái 1926–1945*, II. bővített kiadás, Budapest, Zrínyi Kiadó, 2009.

UDOVECZ György: *1920–1945 magyar gyalogos katonáinak öltözete, felszerelése és fegyverzete*, Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019.

UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege – Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*, Budapest, Jelenkor Kiadó, 2013.

VARGA Krisztián: *Ellenség a baloldalon – Politikai rendőrség a Horthy-korszakban*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2015.

VONYÓ József: *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944 – Tanulmányok, dokumentumok*, Budapest, Kronosz Kiadó, 2012.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_014
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_015
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_042,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_043,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_044,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_045,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_046,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_047,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_048,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_049
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_050
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_051,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_052,

◆ HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_c_1921_1925_080,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_c_1921_1925_081
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_e_1928_1929_128
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_f_1930_140,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_f_1930_141,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_f_1930_142,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_f_1930_143,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_f_1930_144,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_f_1930_145
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_f_1930_146
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_f_1930_147,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_f_1930_148,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_f_1930_149,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_f_1930_150
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_g_1931_173,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_g_1931_174
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_g_1931_175,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_g_1931_176,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_g_1931_177
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_g_1931_178,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_g_1931_179
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_g_1931_180,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_g_1931_181,
HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_g_1931_182
◆ HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_g_1931_183

Hámori Péter

A csecsemő-, a gyermek- és az anyavédelem kialakulása Magyarországon

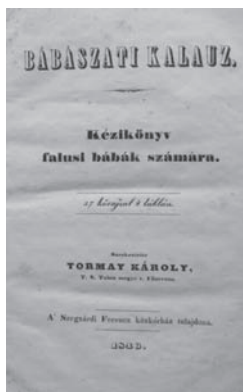
Néhány éve került elő a Szatmárnémeti Római Katolikus Püspökség levéltárából egy kézirat, mely valószínűleg sosem látott nyomdafestéket. Szerzőjéről csak annyit tudunk, hogy Piskolt falu plébánosa volt, névalírása szinte kivethetetlen (Sz? Pál?). A figyelemre méltó írás címe: *Megfontolások a' szülészetről 's a bába aszszonyokról, az az némberekről*. A cím megadja a munka alaphangját, s a folytatás sem sokkal különb. A tudós férfiú ugyanis nem kevesebbet fejteget meglehetősen indulattal, mint hogy a szülés Istentől való, naturaliter (természetes) folyamat, s abba idegennek beavatkoznia nem lenne szabad, különösen nem olyan „tudatlan 's fogukat már hijányoló némbereknek” (értsd: öregasszonyoknak), mint a bábák.

De kik voltak az írásképe alapján valamikor a XVIII–XIX. század fordulója körül író plébános bábái? Nos, valóban általában élemedett korú hölgyekről beszélhetünk, akiknek „szakértelmét” mindenekelőtt azon mérte le a falu közönsége, hogy ők maguk hány életerős gyerekek adtak életet, azok közül hányan haltak el néhány hónapon vagy legfeljebb éven belül, s milyen „hatékonyssággal” tevékenykedett más nők és magzatjuk körül az illető „néMBER” (az eredetiben így is szerepel...). A régi korok „szülésznőinek” a szó mai vagy bármilyen értelmében csakugyan nem volt szakképzettségük. Volt azonban meglehetősen tapasztalatuk, s korántsem csak saját szüleik alapján: a bábamesterség anyáról leányra szállt, vagy ha leánya nem volt a bábának, akkor egy középkorú asszonyt vett maga mellé, átörökíteni a tudást. Ez a tudás természetesen nem csak a szülés biológiájáról szólt, sőt talán

arról a legkevésbé. Inkább volt ez mai fogalmaink szerint kulturális tudás. Annak tudása például, hogy minden, ami a szüléssel kapcsolatba kerül, tisztátalan és rontó hatású. A méhlepényt ezért ásták el rögtön azután, hogy elhagyta az anya testét, ügyelve azonban, hogy se háziállat ne áshassa ki, se férfiember ne lépjen az eltemetés helyére, mert hitük szerint azon nyomban magtalaná vált volna tőle. A csecsemő fürdővizébe tűt kellett dobni, ha leány volt, hogy felnőttként dolgos legyen, pénzt és kamrakulcsot pedig a fiúkéba. A bába ügyelt arra, hogy férfiember ne legyen a szülő asszonnal nemcsak egy helyiségben, hanem még a házban sem. Igaz volt ez a férjre is – azaz mégsem teljesen. Sok vidéken ugyanis a férj virtuálisan jelen volt a szülésnél, mert a gatyáját, de legalább a gatyamadzagját ráadták a vajúdóra, hogy könnyebb és főleg gyorsabb legyen a szülés. Az írás szerzője kimondhatatlanul felháborodott eme szerinte szemérmetlen szokás fölött; hát még ha tudta volna, hogy a közeli Máramarosban a román nők nem szülőszéken, hanem a guggoló férjük térdén, annak vállába kapaszkodva adnak életet a porontyuknak...

Az elhúzódó szülés, főleg, ha a magzat far- vagy harántfekvésű volt, sok más szövődménnyel együtt, mint például az elállíthatatlan vérzés, gyakorlatilag egyet jelentett az anya és gyermeke halálával. Még 1852-ben is azt tartotta **Tormay Károly**, szabad királyi Pest város igazgató főorvosa, az egyetem tanára *Bábászati kalauz; Kézikönyv falusi bábáknak* című könyvében, hogy ilyenkor nincs más teendő, mint papért szalasztani (azt jól tudta a derék professzor, hogy orvosért hiába is rohannának, mert a

városok kivételével ilyen ügysem találnak; azt viszont nemigen lehet átlátni, miből gondolta, hogy művét a falusi bábák el is tudják olvasni...).

Tormay Károly és könyve, a Bábászati kalauz

Különösen szidták a bábákat azért, mert tudásukat nem csak gyermekáldásra használták. Valóban: sok egykés vidéken járta a mondás: egy forint, ha lesz gyerek – öt forint, ha nem lesz... A bábák némelyike csakugyan értett az „angyalcsináláshoz”, méghozzá nemcsak mechanikai eszközökkel, hanem növényi mérgekkel is. Ugyanakkor volt egy tisztességesebb oldala is a mesterségüknek. A munkájuk ugyanis nem a szülés első jeleinél kezdődött, hanem a „terhesgondozással”, sőt gyakran sokkal előbb. A serdülő leányok általában tőlük kérdezték meg mindazt, amit anyjuktól szegyeáltak, vagy nem mertek. A felnőtt nők mindenféle testi-lelki női nyavalyájukkal csakis a bábát keresték meg – a lelkiekkel ugyan mehettek volna a paphoz is, de a bába nem elméleti, hanem nagyon is gyakorlati tanácsokat osztogatott. A társadalom férfi része mindezt természetesen rossz szemmel nézte.

De hogyan kerül a bábakérdés és a védőnők ügye egy szociálpolitika-történetről szóló írásba? Egyszerűen: a

régi falusi nők életében a bába volt a mindenes, rajta és a papon vagy a protestáns lelkészen kívül az emberek nyavalyáival ritka kivételként legfeljebb egy-egy emberbarát földesúr foglalkozott. S hiába volt a pap elvileg csak a lelkek gondozója, valójában komoly temporális feladatai is akadtak válsághelyzetekben: a koldusoknak ő adott alamizsnát Szent Antal perselyéből vagy a parochiális cassából, ő engedélyezhetett gyűjtést (természetesen a földesúr engedelmével) baromvész vagy tűz esetén. A bába pedig szintén csak elméletileg volt a testek gyógyítója és a leendő emberpalánták világra segítője: mint láttuk, lelki segítő szerepe legalább annyira fontos volt. Némi túlzással azt is mondhatjuk, hogy ők ketten voltak a régi falvak szociálpolitikusi és szociális munkásai...

Az alkalmi csecsemő- és gyermekkori lelencügy az 1880-as évek közepéig Magyarországon a társadalom és az egyház ügye volt, de lényegileg szükség szülte, alkalmi beavatkozásokon kívül más nem történt. Ha a falu egyik módos portájának vagy a templomnak a küszöbére egy megesett lány éjjel „*letett egy tsomagotskát*”, annak a gyermeknek a sorsa fölöttébb esetlegesen alakult. Ha valóban egészen kicsi, netán újszülött csecsemő volt, és akadt a településen gyermektelen házaspár, talán befogadták; ha nem, jó eséllyel valamelyik ispotályba került, ahol néhány nappal-hétrel később szakszerű táplálás és ápolás híján elhalálozott.

Komoly haladást jelentett a **Pesti Kisdedővő Egyesület** gyermekkórházának 1839-es megnyitása, majd a Pesti Első Bölcsőde Egyesület életre hívása, mely szegény sorsú, bár nem feltétlenül teljesen árva gyerekeket fogadott be négy hónapos és hatéves kor között. Közben vidéken is elindult a szervezőmunka: mint közismert, Brunswick Teréz 1828-ban hozta létre a budai Angyalkertet, majd ennek nyomán tucatnyi gyermekvédelmi és kisdedvédelmi mintaintézmény is vidéken.

*Brunswick Teréz
Szinay István metszete 1860*

A hiányosságok orvoslására 1863-ban Pesten a **Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete** nagygyűlést tartott. Itt Csatáry (Grosz) Lajos, Bihar megye tiszti főorvosa indítványozta „*az ország közegészségügyi és orvosi ügyeinek rendezését*”, és a Nagygyűlés egy szakorvosi bizottságot küldött ki javaslattétel céljából.

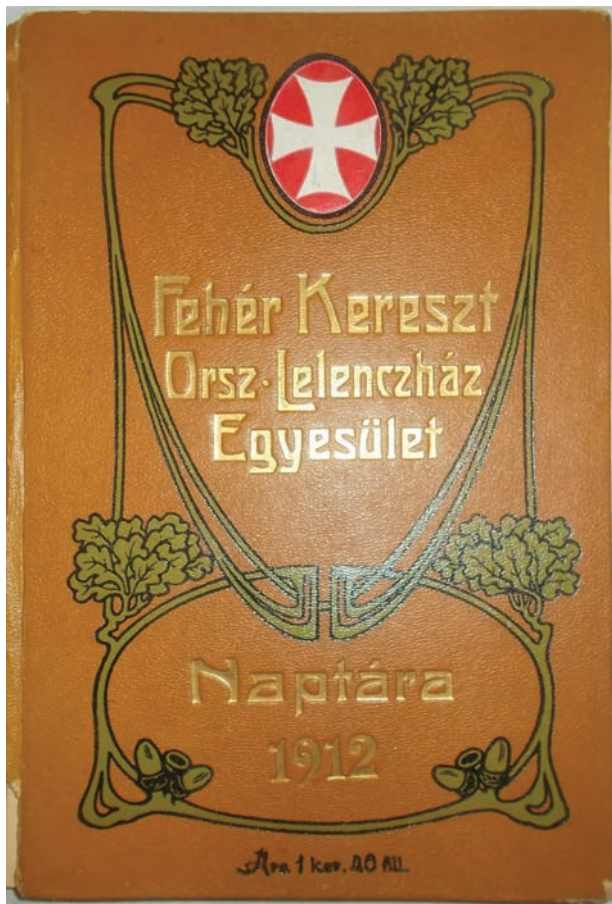
Közben a Korányi Frigyesből, Markusovszky Lajosból, Balassa Jánosból és Jendrassik Jenőből álló másik bizottság önálló tervvel állt elő, és három dolgot indítványozott: alkottassék törvény a közegészségügyről, legyen tanszéke az egyetem orvosi karán, és hozzanak létre egy országos és ál-

Az egyesület pécsi emlékérméje

landó tanácsadó szervet Közegészségügyi Tanács néven. Ez ugyan ekkor még nem következett be, viszont sorban egymás után létesültek a kiseddóvó alapítványok. Még a különben „takarékos” tanácsurak is pénztárcájukhoz, pontosabban a városi kasszához nyúltak, és 1869-ben ezer forint egyszerű adományt szavaztak meg erre célra. 1885-ben ennek köszönhetően két hatalmas előrelépés történt: létrejött a társadalom addiginál szélesebb rétegeit – elsősorban a tehetősebb középosztályt – magába foglaló és nevezetes szerepre jutó **Fehér Kereszt Első Bölcsőde Egyesület**. Közben azonban még mindig nem dőlt el, hogy ezek a lelencházak szociálpolitikai, közegészségügyi vagy – általában utoljára megemlítve – pedagógiai létesítmények-e.

Ráadásul az egész fővárosban csupán egyetlen, rosszul felszerelt és szegényes szülészeti volt a Rókus kórházban, ami csak ekkoriban jött létre. A korabeli menhelyek mai fogalmaink szerint csecsemővédelemmel, és ha sikerült felkutatni a többnyire végtelenül szegény anyákat, az ő segélyezésükkel is foglalkoztak. A csecsemőket az alap-

A Fehér Kereszt Egyesület naptára 1904-ből

szabályok szerint csak 3 éves korukig, de leginkább a szoptatás végéig tartották bent, utána kiadták dajkaságra, ami sok esetben egyenlő volt a halálos ítélettel.

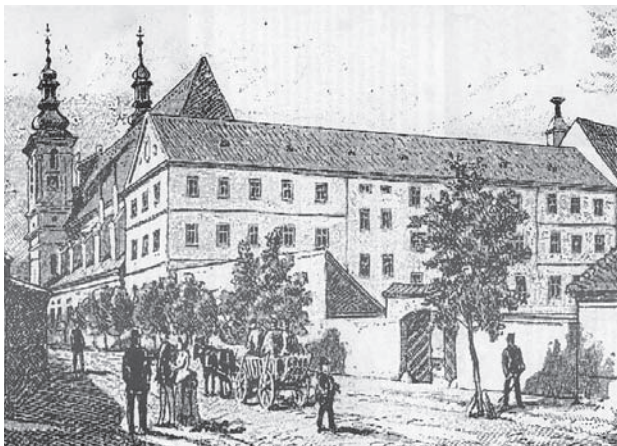
Ahhoz hogy az újszülöttnek akár csak esélye is legyen a csecsemőkor megérésére, először túl kellett esnie a szülésen és a bábaasszony beavatkozásán. Hogy ez nem volt

Pázmány Péter, az egyetemalapító emlékbélyegen születése 450. évfordulóján

veszélytelen, azzal a képviselők is tisztában lehettek, mert 1871-ben törvényt hoznak szülő- és csecsemőházak felállításáról – minden eredmény nélkül...

Pedig a bábaügyet Magyarországon meglepően korán igyekeztek szabályozni: 1552-ben előírták, hogy ha valamely asszony bábaként akar működni, vagy ezt a tevékenységet továbbra is folytatni akarja, a vármegye színe előtt fel kell esküdni. Azt ugyanakkor sokáig senki nem vizsgálta, ért-e valóban bármit is a szülészethez az illető nő. A falvak, városok annak alapján választottak bábát, hogy mekkora gyakorlata van a szülésben, azaz ő maga hány gyermeket hozott a világra, és abból hány maradt életben. A csecsemőhalandóság még a XVIII. században is elérte a közel egyharmadot a születés utáni első hónapban; ezt 1910-re kb. 8,5%-ra sikerült csökkenteni, de ha

*A Pázmány alapította egyetem képe Nagyszombatban
(ma Trnava, Felvidék)*

az egy éven alul elhalt gyermekek arányát nézzük 100 élve születettre, akkor az országos átlag 20 fő veszteség volt, vagyis a századforduló után egy évtizeddel még minden ötödik kisgyermekre a temető várt. A helyzetre jellemző az a néphagyomány, hogy a meghalt kisgyereket a legkisebb gyászpompával temették el, a keresztleletlen halottat egyenesen a temető mellé, a temető árkába. (A bábaaszonyokat egyébként a katolikus egyházi törvények mellett a világi jog is kötelezte, hogy halálveszedelem esetén végezzenek szükségkeresztelést.) Gyászolni sem igen illet a csecsemőkorú halottat, főleg az apának és a nagyobb testvéreknek nem; de az anyára is furcsálkodva néztek, ha hetekkel a tragédia múltán is még kitartott a gyász mellett.

A rendszeres bábaképzés csak 1770-ben indult meg, amikor a Nagyszombatban működő Királyi Magyar Tudományegyetem kurzust indított: évente három tanfolyamot.

1852-ben Pest város igazgató főorvosa százoldalas könyvecskét tett közzé arról, hogy mit kell tudnia a bábának.

◆ Mindenekelőtt leszögezte „a' bábászat fontosságát”. Eszerint „Bévezetés. 1. Min alapul a' bábászat fontossága? A' bábászat fontossága azon terhes hivatáson alapul, mellyet a' bába a' szüléskor, midőn mindig két ember (ikernél három) élete forog kérdésben – bétölt. – Szükséges tehát: hogy a' bába ügyességet szerezzen magának mesterségében, és a' legnagyobb elővigyázattal legyen, minthogy a' szülés után az anya még mindig kétes, nem ritkán élet veszélyes állapotban, a' gyermek pedig a' legnagyobb gyámoltalanságban van. 2. Minő személyekre bízatik a' szülésetnek gyakorlása? A' szüléset gyakorlása rendszeren bábákra bízatik, és csak rendkívüli esetben – mint szülészre – orvosra. [...] 4. Minő tulajdonságokkal bírjon a bába? Szükséges, hogy a' bába tudományának megtanulásakor fiatal, egyébként pedig egészséges, és minden testi törődésektől ment legyen, úgy erőteljes érzékekkel és jól kialakított kezekkel bírjon. Szükséges még: hogy könnyű felfogása, és jó emlékező tehetsége, úgy lélek jelenléte, továbbá hogy könnyörületes, szerény, hallgatag, józan, és haszonleséstől ment legyen. – Legalkalmasabbak özvegyek, kik önnön magok már gyermeket szültek.”

Országos rendezéséről a bábaképzésnek ekkor azonban még nem beszélhetünk. A vallás- és közoktatásügyi miniszter (Trefort Ágoston) az 1875. évi 27.912/1875. számú rendeletében adta ki az Országos Szülésznői Tanintézet ideiglenes szabályzatát, rögzítette a jövő bábaképzésének kereteit, az oktatásban részt vevők feladatait, jogait, kötelességeit, de mindez javarészt írott malaszt maradt. A következő évi, a közegészségügyről szóló XIV. törvénycikk sem sokkal részletesebb ennél. Az 1891-es betegbiztosítási törvény ugyan a szülő nő számára negyheteti teljes összegű táppénzt juttatott – de csak ha az illető biztosítva volt. Végül a 44.000/1892. Bm.-rendelet bízta a helyi hatóságokat szülőotthonok létesítésére – ez azonban állami fedezet híján csak jámbor óhaj maradt...

A bábaképzőben végzetek okleveles bábák lettek, de mellettük és náluknál sokkal nagyobb számban működtek még a városokban olyanok, akik ugyanazt a bábaképzőt végezték, ám nem öt, hanem csak két hónapig jártak iskolába, továbbá akik a vármegyei orvos vagy seborvos által szervezett pár napos elméleti tanfolyam végén tettek vizsgát, és kaptak működési engedélyt: ők lettek a cédulás vagy bárcás bábák. Azonban nemcsak e kétféle szülésznő létezett: működtek az úgynevezett parasztbábák, mindenféle képzettség és orvosi ellenőrzés nélkül. Orvos Sándor, a pécsi bábaképző megállapítása szerint (1904): *„Jogosítva van az okleveles bába az ország egész területére, a másodrendű egy-két vármegyére, a czedulás a maga községére, a parasztbába – voltaképp sehova. Jogosítványa az oklevelesnek egész életére, a czedulás és parasztbábának csak egy időre, a míg helyébe okleveles kerül, a másodrendűről – aki a kéthónapos képzést kapta – pedig ezt nem is tudjuk: ő jogosítva van majd egész életére, majd szintén csak addig, míg helyébe okleveles nem kerül; ez már a helyi viszonyoktól függ.”* A hatóságok mindössze egyetlen okmányt kértek az iskolarendszerű tanfolyamot nem végzett bábáktól, ez pedig az erkölcsi bizonyítvány volt.

Abban is mindössze egyetlen bejegyzés tette alkalmatlanná a jelentkezőt: ha már végzett magzatelhajtást, pontosabban ha lebukott vele, és emiatt börtönbe került. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a régi Magyarországon korrupció nemigen létezett, de a társadalmi kapcsolatok meghatározóak voltak, aligha csoda, hogy a már megtelepedett bábát a legtöbb község nem sietett lecserélni szakképzettre. Ráadásul a nők nem is tódultak erre a pályára: a szülésenkénti 1 forint fizetés éppen nem volt csábító, ezért a legtöbben „másodállásban” látták el feladatukat, s nem egyszer előfordult, hogy egyenesen a kapálásból siettek a szülő nőnek segíteni. Az 1902-es bábarendelet ugyan megszabta, hogy a szülés levezetésekor tiszta ruhát és

A pécsi Magyar Királyi Bábaképző Intézet

„ujjas, vagy legalább ujjatlan fehér kötényt kell viselni”, de azt, hogy ezt a szappannal való kézmosással együtt jogszabályban kellett rögzíteni, mutatta, hogy egyáltalán nem volt magától értetődő.

Emellett a feladat nem a szüléssel kezdődött: a bába mindenkor már a terhesség alatt fel-felkereste leendő páciensét, mert a csekély kereset ellenére, főleg a városokban komoly konkurenciaharc alakult ki a legális és az illegális bábák közt. A szülés után pedig elvárás volt, hogy a bába mosson legalább egy héti naponta a gyermekágyas nőre, különös tekintettel annak véres ruhájára és ágyneműjére. Letelepedésüket a falu vagy város vezetője engedélyezte, bábatáskájuk tartalmát és általában a működésüket a kör-, vagy ha volt, a hatósági tiszt vagy tiszt főorvosnak kellett volna végeznie – de ez vagy megtörtént, vagy nem, mert az orvos működését csak elvben ellenőrizte a járás vagy a város vezetése, akik viszont az egészségügyhöz nem konyítottak semmit... Ahogy említettük, a jogszabály előírta ugyan, hogy a bábaképzőktől 75 km-es távolságon belül csak okleveles bábáknak szabad működési engedélyt

adni, de egyfelől a 12 képzőintézet nem fedte le még így sem az egész országot, másfelől a belügyminiszteri rendeletnek ezt a részét sehol sem tartották be, főleg ott nem, ahol már működött egy vagy több cédulás bába.

Mit tanultak a két, illetve öt hónapos tanfolyamon a bábák? Az oktatás az elméleti és gyakorlati szülészetre szorítkozott, ami azért volt baj, mert faluhelyen orvos, különösen nőgyógyász híján az asszonyok még mindig minden női bajban a bábához fordultak, aki – jó esetben – továbbküldte őket az orvoshoz, de sajnálatosan gyakran megesett, hogy maga próbált segíteni a bajon. Az elmélet napi két óra volt, általában esténként, a gyakorlat pedig a bábaképző szülőotthonában folyt. Ide általában szegény sorsú nők kerültek, illetve olyanok, akiknek a terhessége és szülése problémás lefolyásúnak ígérkezett. A tanulók nemcsak végignézték a szülést, de igyekeztek őket fokozatosan bevonni az orvosok és a már végzett szülésznők munkájába is. Az elmélet részben a női anatómiával, a terhesség alatti eseményekkel foglalkozott, részben a szülés rendes lefolyásával, de különösen a fellépő komplikációk gyors felismerésével – röviden azzal, hogy mikor kell sürgősen orvosért szalajtani valakit.

... és ahol a bábák (is) dolgoztak Pécsen

A bábaképzés erőteljes fejlesztésével 1900-ra sikerült elérni, hogy a 27 magyarországi nagyvárosban (korabeli szóval törvényhatósági jogú városban) összesen 41, a kisebb (rendezett tanácsú) városokban 43, a falvakban 1883 okleveles bába legyen, ami nagy előrehaladásnak tekinthető, ráadásul egy részük nemcsak képzett, hanem a település állandó fizetést nyelő alkalmazottja is volt (134 fő). Ugyanakkor árnyalja a túl szépnek látszó képet, hogy 9029, javarészt kisebb falu, összesen 5 813 244 lakossal (ami 34,05%-át jelenti a teljes népességnek) olyan község volt, ahol nem dolgozott képzett bába. 1911-re javult a helyzet: immár 1458 községi és 366 magánbába bírt oklevéllel, mellettük legalísan 548 „II-rendű”, azaz két hónapos rövidített tanfolyamot végzett bába működött, és még számos „cédulás”, és 144 „parasztbába” is. Ekkor már csak 965 faluban nem volt megszervezve a szüléset ügye, a kisvárosokban általában egy-két, olykor három képzett bába dolgozott, de Jászberényben például 25, a nagyvárosokban pedig 144 városi alkalmazott és 1728 képzett magánbába állt az asszonyok rendelkezésére. Ebben az évben nyolc bábaképző iskola működött, hatnak a felállítását pedig a közeljövőre tervezték; amit indokolt, hogy Tauffer Vilmos egyetemi tanár, a bábaügy tanulmányozására kiküldött országos bizottság elnöke jelentésében megállapította, hogy az 63 vármegyéből 25-ben rendetlen még a bábaügy.

A bábaügytől elválaszthatatlan a tisztí vagy más néven hatósági orvosi szolgálat megszervezése.

A kezdetek a XVIII. századig nyúlnak vissza. A Magyar Királyi Helytartótanács 14 bizottsága közül az egyik a „**Belbátorság, Rendészet és Egészségügy**” nevet viselte; 1724-ben rendeletben arra kötelezte a megyéket és jelentősebb városokat, hogy alkalmazzanak fizetett orvosokat a szegény betegek ingyenes gyógyítására és néhány járványügyi feladat ellátására. 1752-ben egy uralkodói dekrét-

tum „*megyei physicusokat*” rendelt az orvosok ellenőrzésére, ami a máig létező tiszti orvosi intézmény kezdetének tekinthető. 1770-ben a *Generale Normativum in Re Sanitatis* ezt a hatósági orvosi szolgálatot központi ellenőrzés és irányítás alá rendeli; a rendszer egészen 1849-ig kisebb módosításokkal, de lényegében változatlanul állt fenn. 1787-ben a vármegyei orvosok működését szabályozta a külföldi és hazai tapasztalatok felhasználásával az *Instructio Officiosa pro Physicis Comitatusibus*. Ennek alapján a tiszti orvosok feladatai közé tartozott a községek egészségügyi szemléje, a járványok elleni küzdelem (a betegek elkülönítése, járványügyi zárlat elrendelése, később a himlőellenes oltóanyag beszerzése, tárolása és szétosztása), a fűvek és gombák ismerete, a gyógyszerterek ellenőrzése, a megye területén élő egészségügyi személyzet (orvosok, sebészek, gyógyszerészek, bábák) szakmai felügyelete, a bábák oktatása, a kuruzslók üldözése, a „*cura publicorum nosocomiorum*”, azaz a kórházak ellenőrzése, végül a törvényszéki orvosi teendők. Ugyanakkor a tiszti orvosi hivatás, bár elvileg betöltője a táblabírákkal egyenlő státuszt élvezett, a gyakorlatban úgy társadalmilag, mint anyagilag kevés megbecsülést jelentett. Nem véletlen, hogy ha az egyetem professzori állást hirdetett, elsőnek a tiszti orvosok, főorvosok pályáztak, egyrészt mert ők kellő gyakorlattal rendelkeztek, másrészt mert így akartak megszabadulni terhes és alulfizetett állásuktól...

II. József 1786-ban kelt rendeletével a Helytartótanácsban belül *Protomedicus Regni Hungariæ*, azaz országos tiszti főorvosi állást szerveztetett az ország egészségügyének irányítására. A hivatal első betöltőjéről, Veza Gáborról szinte semmit sem tudunk, azt viszont igen, hogy utána nem kisebb nevek váltották egymást, mint Lenhossék Mihály, Stáhly Ignác és Bugát Pál.

Az 1848–49-es szabadságharc, illetve annak bukása megakasztotta a tiszti orvosi szolgálat fejlődését: az or-

szágos tiszti főorvos széke Hollán Adolf 1862-es kinevezéséig üresen állt. Pedig a közállapotok egyáltalában nem indokolták ezt: ekkoriban vált a tbc *morbus hungaricus*-szá, évi 60 000 körüli halálzási számmal, és lett rettegett kór a diftéria, korabeli nevén a fertőző toroklob, ami évente 15 000, főleg gyermek haláláért volt felelős. Fodor Ferenc számítása szerint 1872-ben a magyarországi férfiak születéskor várható élettartama 11 évvel volt rövidebb a franciákéénál és 19 évvel a britekéénél...

Amikor Andrassy Gyula 1867. február 17-én kormányt alakított, báró Wenheim Bélát nevezte ki a belügyi tárca élére. A miniszter asztalán az egyik első ügyirat a két elaborátum volt. A második nyerte el a belügyér tetszését, de annyira nem, hogy azonnal törvény készülhessen belőle; ez csak 1876-ban történt meg (1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről). A késlekedés oka részben az volt, hogy a miniszter és hét utóda napirenden tartotta ugyan a kérdést, de a Képviselőházat ennél általuk fontosabbnak ítélt kérdések foglalkoztatták. Végül a későbbi miniszterelnöksége idején erélyéről ismert Tisza István csapott az asztalra, és hosszas huzavona után az amúgy évek óta kész törvénytervezetet letette a Tisztelt Ház asztalára. A gondos és hosszadalmas előkészítés nem volt értelmetlen, megszületett az ekkori Európa egyik legkorszerűbb jogszabálya. A törvény első három szakasza mintegy preambulunként foglalja össze a lényegét: „1. § *A közegészségügy vezetése az állami igazgatás köréhez tartozik; 2. § Mindaz, mi a közegészség fenntartására, javítására és a megromlottak helyreállítására szolgál, hatósági felügyelet és intézkedés, a közegészség elleni kihágások (7. §) pedig rendőri bírászkodás tárgyát képezik; 3. § A hatóság a felügyeletet panasz bevétele nélkül is időnkénti szemlék és vizsgálatok által gyakorolja.*”

A törvény VII. fejezete (49–51. §.) kísérletet tesz az okleveles bábák kizárólagossá tételéről, igaz, a valós hely-

zet ismeretében kénytelen kivételeket tenni. Megengedi a tiszti főorvos előtt vizsgát tett szülésznők további működését, azzal a kikötéssel, hogy a képzőintézetektől 75 km-rel közelebb csak okleveleseket lehet alkalmazni, vagy olyan bárcásokat, akik vállalják az oklevél megszerzését. (A parasztbábák működését amúgy a törvény következő fejezete taglalja; ennek címe: A kuruzslásról...)

Bár a törvény nem kimondotta a gyermekvédelem érdekében készült, III. fejezete mégis róluk szól. 19. §-a leszögezi, hogy a „*gyermek egészség állapota hatósági felügyelet és intézkedés tárgyát képezi*”. A továbbiakban kötelezi a szülőket gyermekeik gyógykezelésére, amiért az orvos csak fele díjat számíthat fel egy felnőtt kezeléséhez képest. A törvény be nem tartása esetén a községi közigazgatás 10 forintig vagy kétnapi elzárással büntetheti a gondviselőt. Vagyontalanoknál a körorvos ingyen gyógyszert volt köteles rendelni, amelynek költségét az illetőségi községnek kellett megtérítenie. A dajkáknál kikötötték az előzetes orvosi vizsgálatot és azt, hogy szoptatásra egy csecsemőnél többet nem vállalhatnak. A továbbiakban a jogszabály az iskolai egészségügyről szól, legfigyelemreméltóbban a fertőző betegségek megjelenése kérdésében.

A törvény nagy újdonsága volt, hogy egyfajta alá- és fölérendelési szabályt alkotott az orvosokra nézve. A legalsó helyen álltak a községi orvosok, akik folytathattak magánpraxist – hovatovább abból éltek –, de több hatósági feladattal is meg voltak bízva: ellenőrizniük kellett a községi iskolákat, árvaházakat, szegényotthonokat, gyógyszerárakat, gondoskodni a himlőoltások beadásáról. (Az oltás ügyében a nép ellenállása időnként az 1830-as koleraintézkedéseit – vesztégzárakat, kutak fertőtlenítését – követő rebellió képét idézte föl...) Felettük álltak a városi és járási főorvosok főállásban, de a magánpraxis lehetőségével. A községi orvosok ellenőrzésén túl figyelmük ki kellett, hogy terjedjen a közkutak, az élelmi-

szériacok felügyeletére, az ottani mintavételezésre, az iparvállalatok, az iskolák, a kórházak, a tébolydák ellenőrzésére, valamint a kuruzslás elleni küzdelemre is. A következő szint a vármegyei királyi tiszti főorvosnak nevezett hatósági orvos volt, aki az egész rendszert irányította, és félévente jelentési kötelezettséggel bírt az újonnan, a Belügyben szerzett Közegészségi (később: Közegészségügyi) Osztály mint Magyarország egészségügyének legfőbb irányítója felé. Az osztály első vezetője Zemplén megye kiváló tiszti főorvosa, Chyzer Kornél lett. Tekintettel arra, hogy a tiszti orvosi szolgálat nemcsak egészségügyi, hanem jogi ismereteket is megkívánt, a jelentkezőknek tanfolyamokat szerveztek, amelyeknek a végén komoly vizsgán kellett megfelelniük.

A törvénynek minden jó szándéka ellenére volt néhány fogyatkozása is. A legfontosabb kettő az volt, hogy a tiszti orvos ugyan vizsgálódhatott a számára kijelölt szakmai és földrajzi területen, de csak a „közigazgatás első tisztviselője”, azaz vármegyékben az alispán, városokban a polgármester, községekben pedig a bíró vagy a járási főszolgabíró tehetett gyakorlati lépéseket. A másik hiányosság az volt, hogy az egész országban nem működött egységes biológiai laboratórium. Ha a néhány sorral feljebb olvasható adatokra gondolunk a diftériával, a kolerával (az utolsó ilyen nagy járvány 1872-ben tűnt föl Budapesten), vagy épp a trachomával kapcsolatban (szemcsés vagy egyiptomi szemgyulladás: az amerikai hatóságok a Monarchia keleti feléből és Olaszországból jövő bevándorlók miatt vezették be a szemvizsgálatot Ellis Islanden...) és arra, hogy egy ilyen vizsgálóintézet felállítása ugyan tetemes költséggel járt volna, de mellőzhetetlennek mondta ki a kor teljes orvosi irodalma, érthetetlennek tűnik, hogy miért maradt ki a javaslatból...

Bár nem gyermekvédelmi törvény volt, és meg is előzte a jogrendbe iktatásával az előbbi jogszabályt, az 1875. évi

III. törvénycikk *A nyilvános betegápolás költségei fedezéséről* című törvényről okvetlenül szólni kell. Ez rögtön az 1. §-ban leszögezi, hogy a költségeket mindenekelőtt a hozzátartozóknak kötelességük viselni: a) a szülők gyermekeikért; b) a gyermekek szülőikért; c) a hitestársak egymásért. Érdekes módon ehhez hozzáteszi, hogy a cseléd tartó és állandó munkaadó cselédjéért, illetőleg munkásáért 30 napig köteles volt állni a költségeket. A mezőgazdasági munkások kötelező balesetbiztosítását csak 1912-ben, rokkantsági biztosítását csak 1936-ban, öregségi biztosítását pedig 1938-ban vezették be (addig maradt a kegydíj, amit a birtokos vagy adott, vagy nem). Betegbiztosítása az agráriumban dolgozó munkavállalónak a polgári korban sosem volt, bár azt sokan követelték, nem is annyira a politikai baloldalon, hanem a népi mozgalom soraiból. Mindez részben a régi, patriarchális idők visszasírása miatt alakult így (bár ilyen idők valószínűleg sosem voltak), részben pedig az agrárium teherviselő képességének felméréséből fakadt.

A törvényhozóknak gondolniuk kellett arra is, hogy vannak olyan betegek – és itt megemlékeznek a gyermekekről is –, akik sem maguk nem tudnak fizetni, sem arra kötelezhető hozzátartozóik nincsenek; az ilyen vagyontalan helyett a törvényhatóság kell, hogy fizessen a most létesítendő Betegápolási Alapjából, melynek fedezetéül az állami adó egy bizonyos százalékának megfelelően kivetett külön- (a kor nyelvén vármegyei pót-) adó szolgál. Ez a rendelkezés azonban csak a beteg gyerekeket érintette. 1898-ig kellett várni a hasonló című XXI. törvénycikkre, mely már **Országos Betegápolási Alapot** hozott létre, és 3. §-ában elrendelte, hogy a 7 éven aluli gyerekeket ennek terhére kell gondozni – de hogy kiknek, hol és hogyan, azt nem részletezte. 3 évvel később ez is megtörtént: az országgyűlés csekély vita után megszavazta a VIII. törvénycikket az állami gyermekmenhelyekről, a magyar

gyermekvédelem „alpdokumentumát”. Elrendelte, hogy Budapesten és vidéken állami gyermekmenhelyeket kell létesíteni, de ott csak „*a beteg, gyenge fejlettségű, különösebb ápolást és orvosi gondozást igénylő gyermekek tartathatnak; a többiek rendszerint az intézeteken kívül helyeztetnek el*” (ilyen gyermekmenhely a fővárosban és nyolc vidéki nagyvárosban volt). Látszatra tehát fenntartotta a korábbi dajkaságba adás átkos szisztémáját. Azaz mégsem: az alább bemutatásra kerülő Fehérkereszt tapasztalatai és a vármegyei tisztí főorvosok jelentései nyomán telepeket szerveztek. Lehetőleg egy, de legalább egymáshoz nagyon közel eső falvakat, legfeljebb kisvárosokat jelöltek ki, ahol a község előljárósága által megbízhatónak ítélt és orvosi ellenőrzés során egészségesnek talált, lehetőleg saját gyermeket is nevelő, munkaképes és munkakész, mezőgazdasággal vagy kisiparral foglalkozó családokhoz kell kihelyezni a gondozásba vett gyermeket. A törvény később azzal egészült ki, hogy egy-egy telep legalább 30 családból kell, hogy álljon, enélkül ugyanis az ellenőrzés megoldhatatlan vagy túl drága lett volna. A gyermekotthonokba nemcsak a hatóságok, hanem a szülők is kérhették a gyerek felvételét, de ilyenkor a tartási költségeket nekik kellett állniuk. A gyermekotthoni ellátás a felvett személy 15 éves koráig tarthatott. Az 1901-es törvény még nem, de későbbi kiegészítései külföldi mintára beemelték a magyar jogba is az „erkölcsileg elhagyott gyermek” fogalmát, akit szülei anyagilag talán ellátnak ugyan, de nem nevelnek, és emiatt vagy a környezet hatására züllésnek van kitéve; őket azonban nem menhelyre, hanem „*szigorúbb nevelésre berendezkedett internátusban*” kellett elhelyezni. A rendszert a gyógyító munkát végző szanatóriumok és a gyógyíthatatlan beteg gyermekeket ápoló intézetek egészítették volna ki, ám az utóbbiak létesítése elmaradt.

Mint említettük, felső korhatárként a törvény a 15. életévet jelölte meg; nem szóltunk azonban róla, hogy

megjelölt alsó életkort is, és pedig a hetet. A 7 évnél fiatalabb befogadott tartási költségeit ugyanis az állam az illetőségi községre (általában a születési vagy feltalálási helyre) terhelte át. Fontos az is, hogy a kisdedovásról és az elemi iskolai oktatásról szóló törvények a menhelyi gyermekekre is érvényesek voltak.

A gyermekvédelem szerves részét képezte Magyarországon és szerte Európában a gyermekkorú bűnelkövetők kérdése. Az, hogy a büntetést ők sem kerülhetik el, nem volt vitás – de az sem, hogy felnőtt bűnözőkkel összehárni őket annyit jelent, mint további oktatást nyújtani a bűn világából. Emiatt az ilyen vétkeseket fiatalkorúak bírósága elé citálták (1913. év VII. törvénycikk a fiatalkorúak bíróságáról), és a büntetésük kitöltése után pártfogói felügyelet alá helyezhették vagy javító-nevelő intézetbe utalhatták (tekintettel arra, hogy ez mindig zárt intézményben történt, az érintettek számára a büntetés meghosszabbításának tűnhetett...). Arról, hogy ezek a vissza-, vagy inkább beillesztési kísérletek mekkora sikerrel jártak, sajnos nincs országos adatunk. Jelen sorok írójának azonban volt alkalma beletekinteni a Balassagyarmati Fegyház és Börtön 1902–1917 közti *Rabkönyvébe*, és számos elítélt múltjában szerepelt a fiatalkorúak bírósága és a „javítóház” is.

Hasonlóképpen a fiatalkorú bűnelkövetők kérdéséhez, határterületnek számított a tanoncügy is. Egyszerre volt szociális kérdés és munkaügyi probléma, de érintette az egészség- és gyermekvédelmet is. A tanoncképzés ugyanis nem jelentett mást, mint a gyermekmunka kérdését. Az Eötvös-féle 1868-as első magyar népoktatási törvény előírta minden gyermek részére a hatosztályos elemi iskola elvégzését, ami praktikusán 6 és 12 éves kor között történt. Ennél korábban nem lehetett tanoncot felfogadni – de természetesen a törvényalkotó itt is hagyott kiskaput: ha a területileg illetékes iparfelügyelet „kivételesen” hozzájárult ehhez, és ha a munkaadó biztosította az elemi isko-

la fennmaradó évfolyamainak befejezését. A hat elemi végzett tanoncok elvben tanonciskolában kellett, hogy továbbtanuljanak a munka mellett; ennek csekély értelméről szól Móra Ferenc novellája, a *Kalcinált szóda* is... A törvények sora korlátozta a fiatalkorúak (és a nők éjjeli) munkáját, tiltotta a föld alatti bányamunkát, de egyrészt ezek a szabályok mind kivételekkel voltak körülvéve, másrészt pedig nemigen tartották be őket. Az iparban, valamint némely más vállalatnál foglalkoztatott gyermekek, fiatalkorúak és nők védelméről szóló 1928. évi V. törvénycikk a gyáriparban legfeljebb 10, az iparos mellett tanuló gyerekek, fiatalok számára pedig legfeljebb 12 munkaórát (!) engedélyezett naponta, igaz, egy óra pihenőidővel megszakítva; a törvényhozó kegyesen megengedte azt is, hogy a tanonc és a munkaadó a különben kötelező tanonciskolai tanórákat beleszámítsa a munkaidőbe (erre az időre természetesen pénz nem járt a tanulónak). Ami ennél is különösebb, hogy a törvényalkotó már az 1872-es ipartörvényben úgy rendelkezik: a tanonc a munkaadó „atyai hatalma” alatt áll, amit 1922-ben a XII. törvénycikk az 1884. évi XVII. törvénycikkbe iktatott (új) ipartörvény módosításáról című jogszabály a következőképpen egészít ki: *„A tanoncot munkaadója megfeddheti, megdorgálhatja, de köteles figyelemmel lenni a tanonc nemére, korára és arra, hogy önérzetét, tisztességét ne sértse. Amennyiben a házi fegyelem fenntartása érdekében multhatatlanul szükséges, a munkaadó a tizenhatodik életévét még be nem töltött fiútanonccal szemben enyhe testi fenyítéssel is élhet, de a tanoncot ellátásával kapcsolatos semminő hátránnyal nem sújthatja.”* Mindez nem egy XVII. századi céhszabályzatba foglaltatott, hanem egy 1922-es törvénybe, mint ahogy az is érvényben maradt, hogy *„[a] szökevény-tanoncz az iparos kívánságára a helybeli iparhatóság által visszavezetendő”*. A képet természetesen erősen árnyalja, hogy a kisiparosnál tanuló gyerekek gyakran tényleg apai szerepben látták

főnöküket, a nagyvállalatok némelyike, mint pl. a Weiss Manfréd Művek csepeli üzeme vagy a Gamma Újbudán mintaszerű ifúságpolitikát folytatott.

Mindeközben a társadalom figyelme is egyre inkább a gyermekvédelem felé terelődött. Budapesten jött létre gyermekgyámolításra a Fehér Kereszt Egyesület vagy a **Fehér Kereszt Gyermekmentő Egyesület**. Ez néhány lelkes és tehetsős polgárosszonyból állt kezdetben, akik Tabódy József császári és királyi kamarásnak, az egyesület egyik későbbi másodelnökének fáradozásai folytán alakították meg egyesületüket. A Fehér Kereszt 1895-ben egyesült az Országos Lelencház Egyesülettel, s ezt követően Fehér Kereszt Országos Lelencház Egyesület néven működtek. A cél egy központi lelencház létrehozása volt. Addig ugyanis az elhagyott, talált vagy árván maradt gyermekek többségét az árvaszék kiadta dajkaságba, Budapesten általában valamely közel fekvő helységbe. Ha az anya élt – általában megeseett cseléd lányokról volt szó –, maga volt köteles fizetni a „dajkát”, erre azonban szinte soha nem volt lehetősége. A város ímmel-ámmal bár, de állta a tartás amúgy nagyon szűkre szabott költségét, de az általában lelkiismeretlen és a befogadott csecsemőben csak pénzforrást látó szoptató- vagy szárazdajka csak addig gondozta úgy-ahogy a szerencsétlen csecsemőt, amíg pénzt kapott érte, vagy az ápolt meg nem halt. A kor neves és igen epés tollú, de kiváló humorú és lényeglátó publicistája, Nagy Ignác emiatt hívta a rendszert „csecsemőmeghalasztó intézetnek”. Ehhez hozzájárult, hogy ugyan a községi orvos (ha volt ilyen) kötelessége volt a dajkák ellenőrzése, de egyáltalában nem volt ritka, hogy ezt elmulasztották; a fent leírt hatósági orvosokról szóló törvény megjelenése után a tisztí orvosnak kellett volna felülvizsgálnia mind ezt, de erre a távolságok és az utak hiánya vagy állapota miatt nemigen volt mód, olykor talán szándék sem. S hogy mekkora számokról beszélhetünk? Budapesten 1902-ben,

a menhelyi törvény életbeléptetése utáni első kerek évben 2222 hét év alatti gyereket vitettek menhelybe, egyedül a VIII. kerületből 1044-et...

Megoldást két irányban lehetett keresni. Az egyik a gyermekotthonok számának gyarapítása lett volna. Ilyenek már működtek, főleg egyházi kezelésben, de lassan-lassan létesültek államiak is. Az elsőt Mária Terézia alapította Tallóson, az Esterházy Ferenc főkancellár által örök adományként átengedett kastélyban, 100 fiúgyermek számára. Az állami gyermekmenhelyek és az ottani férőhelyek száma azonban mindig alacsony maradt, ráadásul fél-egy éven aluli gyermeket nem is igen vettek fel, az ő gondozásukhoz ugyanis nem akadt személyzet. Maradt tehát a kihelyezési rendszer, és maradtak az elmaradt ellenőrzések is...

Ebbe a hiátusba lépett be a Fehér Kereszt. Az egyesület a XIX. század végén egyre erőteljesebben növekedett. Hivatalos lapjuk 1901-es mutatószámát a budapesti központ mellett már 11 vidéki fiókinézet működéséről számolt be. A cikk 6000 körülire becsülte azon gyerekek számát, akiket ezeknek sikerült a közvetlen veszélyből kimenteniük. Másfél év alatt összesen 6761 gyereket vettek védőszárnyaik alá a vidéki intézetek.

Elébe menve az állami jogszabályoknak, az Egyesület szabályzata alapelveül szögezte le, hogy gyermeket csak addig szabad lelencházban tartani, „*míg gyöngye, fejletlen vagy beteg*”. Ehelyett a családoknál való kihelyezést tartották jó megoldásnak. A lap szerint „*mihelyt a gyermek erős és egészséges, valamelyik vidéki (csak ritka esetben fővárosi) telepen nyer elhelyezést. A telepek helyes megválasztása nem csekély utánjárással és fáradtsággal jár, ha tekintetbe vesszük, mily beható gondot fordít a Fehér Kereszt arra, hogy a védőszárnyai alatt menedéket nyert gyermekeket első sorban olyan helyen helyezze el, melynek lakossága tisztá magyarajkú, hogy magyar anyatejjel magyar szót is szívjon magába; másodsor, hogy azon a telepen, vagy legalább is*

közel oda orvos lakjék, a ki, ha arra szükség van, gyógykezelí a gyermeket, és végül hogy a gyermek ne földhöz ragadt szegény családnál helyeztessék el, hanem jobbmódu embe- reknel. Mindez a legnagyobb gonddal és figyelemmel hajtatik végre.” Kihangsúlyozza, hogy az ellenőrző orvosi látogatások mindenkor előzetes bejelentés nélkül, váratlanul történnék. Ekkor 151 telepen 5029 gyerek volt elhelyezve, 520 az édesanyjával együtt. Sok telepre csak egy-egy gyermeket helyeztek ki, de például Újpestre 102, Fülöpszállásra 106, Nagykátára pedig 235 (ez volt a legtöbb) gyermeket küldtek. Általában is elmondható, hogy a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei falvak elől jártak a befogadókészségben, bár kiválasztásukban az is szerepet játszhatott, hogy a fővárosi központ orvosai könnyen megtudták közelíteni őket.

A Fehér Kereszt magánalapítású és társadalmi fenntartású intézmény volt – egy darabig. 1902-re felismerték ugyanis, hogy az alkalmi vagy rendszeres gyűjtések nem nyújtanak előre kiszámítható és biztos anyagi alapot a működéshez. Ezért 1902. május 15-én szerződést kötöttek a magyar állammal, melynek alapján a budapesti székházat 3 évre évi 20 000 koronáért bérbe adták az államnak, a vidéki intézeteket, lelencházakat pedig térítésmentesen és örökre odaajándékozták, felszerelésükkel együtt. Kivételt a nagytétényi 40 fős árvaház képezett, amely továbbra is az Egyesület tulajdona maradt. Az összeolvadás, helyesebben az állami gyermekvédelemben történő beolvadás után a gyermekvédelem elvben egy kézbe, az állam kezébe került. Az államiak mellett azonban fennmaradtak egyházi és alapítványi fenntartású árvaotthonok is, amelyeket a kormányzat, tekintettel arra, hogy a költségvetés válláról vettek le terhet, részben hallgatólagosan megtűrt, részben támogatott is.

Fennmaradt a Fehér Kereszt is, igaz, egy kivétellel már otthonok nélkül. 1902-ben a fővárosban 40 gyermeket tel-

jes, 100 gyermeket fél tartásdíjjal segélyeztek. Csepp a tengerben? Igen, de az érintett gyermekek számára ez a segítség az életben maradást jelentette. Hogy mennyire igaz ez az állítás, arra szemléletes példa, hogy 1901-ben az árvaházba felvett gyerekek körében 3,6% volt a halálozási ráta, lényegesen alacsonyabb, mint a családban maradtaknál, ahol ráadásul a statisztika nem különböztette meg a nincstelen proletárcsaládok és a társadalom „boldogabbik részének” – nyilván sokkal kedvezőbb – mortalitási arányát. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a telepeken elhelyezett árvák és befogadottak esetében ez az arány magasabb, 14,3% volt; ám a képet árnyalja, hogy a lényegesen jobban dotált és mintának tekintett bécsi városi árvaházban 32,6–37,8% között mozgott a halálozás. A Fehér Kereszt 1902-es nyári száma a tagságról is érdekes adatokat közöl. Ezek szerint 32 tag tett ágyalapítványt, némelyek többet is (az Országos Lelenczház Egyesület 20-at, özv. Thurn Jánosné 100-at – ehhez képest a királyné egyet...). Mellettük szerepel 30 alapító és 226 pártoló tag, 964 rendes tag Budapestről és 161 vidékről (évi 100 korona tagdíjjal). Az adatok alapján a különben lassan hanyatló ágba került **Fehér Kereszt Lelenczház Egylet Magyarország** egyik legerősebb, nem vallási alapon szervezett társadalmi alakulata volt.

Gyermekvédelem másképpen:

a Stefánia és a Zöldkereszt

Az első világhégés második évére, 1915-re kiderült, hogy nemcsak a frontkatonákkal „van baj”, azaz nemcsak a rokkantak, vakok, betegek, gázmérgeztettek szorúlnak gondozásra, hanem a harcoló besorozottak családjai is. Márpedig az otthoni gondok érthetően emésztették a harctéren küzdőket is, alaposan megtépázva lelkesedésüket. Nemcsak a katonai vezetők ismerték fel ezt a demoralizáló hatást, hanem a politikusok is. A hadisegélyek

A hercegnő fényképe

rendszere enyhítette valamelyest a családok gondjait, megszüntetni azonban nem tudta. Az állam ugyanakkor sem szervezettel, sem anyagi háttérrel nem rendelkezett ahhoz, hogy érdemben segítse az otthoniakat. Az alkalmi gyűjtések, templomi adakozások, jótékony célú bálók, táncestek, teák bevételei ugyan segítséget jelentettek, de mint minden más szociálpolitikai akció, ez is a szokásos problémákat vetette fel. Egyrészt a polgári szociálpolitika mindenkor idegenkedett a készpénzsegély nyújtásától („rosszra költi”). Másfelől jogosan merülhetett fel az aggodalom, hogy nem a leginkább rászorulóknak kapnak a támogatásból, hanem arra „érdemtelenek”, pedig éppen a leginkább válságos helyzetben lévők közül sokan, a „sze-

◆ mérmes szegények” nem jelentkeztek sem a közhatóságoknál, sem a különböző jótékony szervezeteknél. A magyar közegészségügy és gyermekvédelem sem volt felkészülve arra a temérdek bajra, amely a családfenntartók, a férfiak távollétéből fakadt. A társadalmi, jótékony egyesületeknél a szakértelem hiánya is gond volt.

Ezek az okok vezettek oda, hogy 1915-ben létrejött a Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők védelmében. A név onnan származott, hogy a fővédnök ugyan Károly trónörökös felesége, a később megkoronázott Zita volt, de a helyettes fővédnök és egyben a tényleges tevékenység elindítója, megszervezője gróf Lónyay Elemérné, született **Stefánia belga királyi hercegnő**, Rudolf Habsburg-Lotharingiai főherceg özvegye lett.

A kezdeményezői között olyan neves személyiségek voltak, mint Bárczy István, Budapest székesfőváros polgármestere, minden szociális mozgalom lelkes támogatója és Madzsar József orvos, szociálpolitikus, a szövetség programjának kidolgozója, valamint „a kor nemes lelkű arisztokratái”. Az alakuló ülést az Új Városháza közgyűlési termében tartották 1915. június 13-án. Ezt a napot tekintik hivatalosan a védőnői szolgálat alapítási dátumának, s ettől a naptól kezdődött hazánkban az anya- és csecsemővédelem országos megszervezése, ezen belül a Védőnői Szolgálat munkája. Ekkorra körvonalazódott a munka módszere is. Egyrészt a gondozást nem a szüléssel kezdték el, hanem a terhesség első jeleinek feltűntekor. Ez nemcsak a viselős asszony és a gyermek érdekét szolgálta, hanem a – főleg Budapesten – igen elterjedt, bár tiltott és a törvény által üldözött abortuszok számának csökkentése szempontjából is fontos volt. Ha a terhes asszony nem kereste fel a védőnőt, aki általában a körorvosi rendelő egy szobájában tartotta fogadóóráit, akkor a védőnő igyekezett „utánamenni” az anyának. Nemcsak egészségügyi és higiénés tanácsokat adott, bár ezen a téren is bőven volt

A Stefánia Szövetség figyelemfelhívó emblémája

tennivaló, hanem a család szociális helyzetéről is tájékozódott, és ha szükségesnek látta, igyekezett segíteni is, bár a Szövetség ehhez szükséges pénzeszközökkel csak szűkösen rendelkezett. A védőnői munka felölelte a tanácsadást, a családlátogatást, az ismeretterjesztést, tájékoztató anyagok biztosítását és a közösségi egészségvédelmi tevékenységet is. A védőnőket elsősorban a megelőzésre, a prevencióra képezték ki. Súlyt helyeztek arra, hogy jól ismerjék a helyi viszonyokat, s családlátogatósaik során igyekezzenek bepillantani a família életébe, ahol a legkülönbözőbb társadalmi és egészségügyi kórképekkel találkozhatnak. Jóllehet ehhez sem képzettségük, sem tudásuk nem volt, gyakorta kényszerültek gyógyító tevékenységet is végezni; ennek megértéséhez tudni kell, hogy az orvosi ellátás pénzbe került, ha a családfenntartó nem volt biztosítva

– márpedig, ahogy azt másutt látni fogjuk, az 1891-es kötelező társadalombiztosítás épp a legszegényebb néprétegre, az agrármunkásságra nem terjedt ki. A családlátogatás azért is állt a tevékenységi körök középpontjában, mert lehetővé tette bizalmi kapcsolat kialakítását, a védőnői szolgálatot mégis sokan a családi életbe való külső beavatkozásként élték meg. A védőnők egyenöltözéket viseltek, ami hosszú, sötétkék ruhából, fehér keményített gallérból és mandzsettából, elegáns kalapból állt. Nem tudni, hogy ki volt az öltözék formatervezője, de egyértelmű célja lehetett, hogy a fiatal nőket megnyerjék az éppem nem mindig kellemes védőnői munkának. Ugyanakkor előfordult, hogy a középosztály divatkultúráját tükröző öltözék taszította az anyákat (vagy épp a férjeket), akiknek anyagi lehetőségeit gyakran a legegyszerűbb öltözék beszerzése is meghaladta...

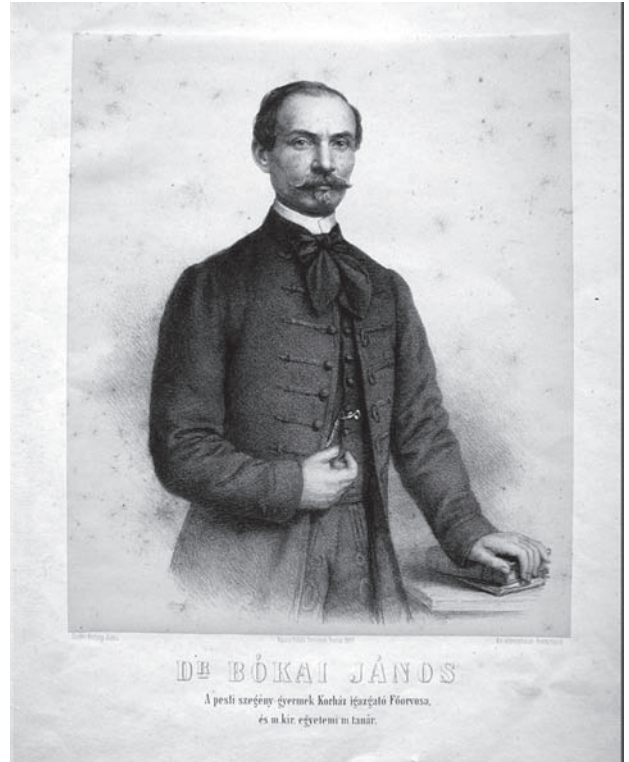
Az egyesület eleinte önkéntes segítőkkel dolgozott, de esetükben nemcsak a hozzáértés hiányzott, hanem a lelkesedés is hamar elkopott. Emiatt döntött úgy a Szövetség, hogy hivatásos védőnőket alkalmaz. Kiképzésük tanfolyamon történt, amelynek időtartama kezdetben mindössze két hét volt. A képtelenül rövid időt 1916-ban hat hétre, 1918-tól három, majd 1920-tól hat hónapra emelték fel. 1925-től viszont már kétéves kurzusokat tartottak, ami nagyjából-egészből elegendőnek bizonyult. 1917-től tankönyv is rendelkezésre állt (*Anyá és csecsemővédők vezérfonala*); ennek továbbfejlesztett, terjedelmében és tartalmában is sokkal alaposabb változata volt a hivatalosan is tankönyvé emelt *Az egészség-tan alapvonalai* című munka. Oktatási anyagul ezt a kötetet a belügyminiszter 399.768/1918. Bm. számú rendelete tette meg. (A Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium 1920-as megszervezéséig, majd ennek 1932. júniusi felszámolásától a Belügyminisztériumhoz tartozott az egészségügy és a szociálpolitika; 1944-ben újra

felállították a Népjóléti Minisztériumot, ami 1950. decemberétől Egészségügyi Minisztériumként működött tovább a rendszerváltásig.)

Az anya- és csecsemővédelem mellett a védőnőknek alapvető egészségügyi és higiénés ismereteket adtak át a többnyire orvosi végzettségű tanárok (többségükben gyermekgyógyászok és szülészek). A gyakorlati tudást praktizáló bábáktól sajátíthatták el a jelöltek. Mindez azonban nem volt túl jó megoldás, főleg az oktatók gyakori cserélődése miatt.

Tauffer Vilmos

Bókay János

Az oktatást két orvosprofesszor szervezte meg: Tauffer Vilmos szülész az anyavédelmet, Bókay János gyermekorvos pedig a csecsemővédelem kialakítását irányította. Hiányzott azonban mindehhez az infrastrukturális háttér.

Johan Béla, aki akkor már neves infektológusnak és bakteriológusnak számított, a Rockefeller Alaptól amerikai ösztöndíjat kapott az 1920-as évek elején. Az USA-ban tett körútja után hazatérve sorra győzködte a politikusokat, hogy létesíteni kell egy központi közegészségügyi orvostovábbképző és kutatóintézetet, melybe a legjobb laboratóriumot kell telepíteni az ország járványügyének rendbetétele

érdekében, és ahol a védőnőképzés is megvalósítható. A gondolat egyidős volt a századdal, és nem is kérdőjelezte meg senki – csak pénz nem volt rá, pedig a székesfőváros már 1912-ben telket adott erre a célra. Johan azonban kiváló rábeszélőképességével nemcsak Scholtz Kornél államtitkárt és a magyar közélet vezetőit győzte meg. Illetve az előbbit nem is kellett sokat győzködnie: Scholtznak mindössze annyi volt a kérdése: – Szép, szép – de miből?

A megoldás Amerikából jött: Johan a Rockefeller Alapítvány párizsi vezetőjét, Selskar M. Gunnt is meggyőzte (aki ezt megelőzően végigjárta Zágrábot, Belgrádot, Prágát, Varsót és Budapestet). Az alapelv az volt, hogy az amerikai alapítvány megadja a kezdőlökést egy nagyszabású közegészségügyi–szociálpolitikai programhoz, de utána annak „önjáróvá” kell válnia, azaz a működést a magyar költségvetésnek kell fedeznie. Végül 245 millió dollárt szavaztak meg, és Vass József népjóléti miniszter 1925-ben az országgyűlés elé vitte a programot, a képviselők pedig – ritka kivétel volt akkoriban! – lényegében vita nélkül és egyhangúlag fogadták el (egyedül a szociáldemokrata képviselők egy része tiltakozott; Malasits Géza például azt kifogásolta az adományban, hogy a summa – kizsákmányolásból szerzett vagyon része...). A törvény benyújtását az is lehetővé tette, hogy a korona húszas évek eleji vágtató inflációját sikerült gazdasági és jogi eszközökkel megállítani (az ún. „Szanálási tv.”: 1924. évi IV. törvénycikk az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról). Hamarosan megkezdődött a munka, és 1927-re át tudták adni a máig álló épületet. A tervezésbe Johan, orvostól szokatlan módon, az egészen apró részletkérdésekig beleszólt: a laboratóriumok, tantermek mellett két lakást is kialakítottak nőtlen orvosoknak (gyereket a fertőző betegségekkel is foglalkozó intézetbe nem akart beengedni), sőt még azt is keresztülvitte, hogy a folyosók külön fűtőkörre kerüljenek, hogy az ottani radiátorokat

csak igazán hidegben kelljen használni – a megtakarított szén ára pedig jól jött kísérleti anyagokra...

Bethlen István miniszterelnök, aki különösebben nem érdeklődött a szociális kérdések iránt, meglátta az OKI megalapításában és a védőnői hálózat kiépítésében rejlő propagandalehetőséget. Ettől kezdve a Stefánia a korábinál jelentősebb államsegélyt, a vármegyei, városi és kisebb részt községi költségvetésekből jelentős támogatást kapott évről évre, de alapvetően társadalmi szervezet maradt. Evvel elsősorban az volt a probléma, hogy az adománygyűjtések során leginkább a középosztályra lehetett számítani, bár jó néhány arisztokrata és nagyiparos is támogatta a Stefániát, ám minden jórészt a városokra korlátozódott. Ennek következtében a Stefánia mindvégig városi intézmény maradt, falvak közül csak a legnagyobbakra tudta kiterjeszteni a működését. Ugyanakkor a képzésre létrehozott **Magyar Királyi Állami Anya- és Csecsemővédő Képző Intézet** valóban világszínvonalú tudást adott át a leendő védőnőknek. Időközben a Szövetség elnökévé gróf Apponyi Albertet, az orvosi bizottság elnökévé Heim Pál (1875–1929) gyermekorvost választották meg. Három, egymással együttműködő, de külön költségvetésű szakosztályt szerveztek: a szociálpolitikait, az orvosit és a propagandaügyekért felelőset. Központi irodájuk Budapesten, a VIII. kerületben, a Vas utca 10. szám alatt volt (ma a Mérei Ferenc Fővárosi Pedagógiai és Pályaválasztási Tanácsadó Intézet működik az épületben). A Stefánia Gyermekkorház (többségében 3 éven aluliaknak) mellett ebben a kerületben volt a Rókus, a Dolog-kórház, a szülészeti klinika és bábaképző is – sajnos azonban a többi kerület és főleg a vidék, de különösen a falvak ellátottsága fényévekre maradt el ettől... Azután jött a nagy világegés, és a különben már a tízes évek eleje óta tervezett új és korszerű intézmény, a legendás hírű Madarász gyermekklinika csak 1930-ban nyithatta meg

kapuit. Közben történtek magánkezdeményezések is, gróf Teleki Sándorné megalapította a Batthyány grófnő gyermek- és anyaothont, Weiss Alice pedig a csepeli gyáróriás mellett nyitott gyermekágyas otthont.

Mindez azonban csupán csepp volt a tengerben, és 1921–22 fordulóján a csecsemő- és gyermekhalandóság ijesztően megugrott vidéken és a fővárosban is. Végül sokakat az Amerikai Vöröskereszt tejpor- és cukoradományai mentettek meg.

A húszas évek közepének lassú stabilizációja jobb helyzetbe hozta a Stefániát is: 1927-ig egy új védőintézetet építettek, és hat másik jelentős korszerűsítést is elvégeztek. Ugyanakkor elhatározták, hogy a lakásnyomor enyhítésére alacsony bérű, jellemzően kis alapterületű lakásokat építenek a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a **Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület**, a Hazai Bank, a Belvárosi Takarékpénztár és az Angol-Magyar Bank (az Újlaki Téglá- és Mészégető R.-T.) ajánlatai alapján. A magyarországi viszonyokhoz képest hatalmas beruházást azzal egészítették ki, hogy az újonnan felhúzott házak egynémelyikében összesen nyolc anya- és csecsemővédő rendelőt, bölcsődét és napkőzit is létesítenek, és azt a Stefánia Szövetség rendelkezésére bocsátják.

A Stefánia több mint évtizedes működése alatt összesen 320 egészségházat és szülőotthont hozott létre szerte a történelmi Magyarországon. 1932-ben Budapesten pl. már 20 védőintézet volt 43 orvossal és 92 védőnővel, nagyrészt munkáskerületekben. A Szövetség tevékenysége valóban áttörést jelentett a magyar közegészségügy történetében, egyetlen szépséghibával: a leginkább rászoruló, szegény és kis lakosságú falvakba nem jutott el. A megoldást a problémára egy elvben tisztán állami fenntartású, közalkalmazotti jogviszonnyal rendelkező orvosokat és állami fizetést kapó védőnőket alkalmazó szervezet jelentette. Hosszas előkészítő munka után megszületett a Zöld-

kereszt, ami megfelelt az imént említett kritériumoknak. A zöldkeresztes egészségvédelmi szolgálatot járási szinten alakították ki, bár nagyobb járásokat a belügyminiszter megoszthatott, kisebbeket összevonhatott.

Még ma is sok helyen föllelhetők a zöldkeresztes kutak (Zirc)

Minden egészségvédelmi kör székhelyén (általában a körorvosi székhelyeken) zöldkeresztes egészségházat kellett építeni, ami a védőnő lakását is magában foglalta. Ez nem teljesen valósult meg, ugyanis az építkezés és főleg a fenntartás az érintett községek költségvetését terhelte, bár az állam és a vármegyék erre évről évre növekvő összegű segélyeket biztosítottak.

1938-tól sorban létesültek az egészségvédelmi körök és „mintajárások”, elsőnek Gödöllőn. Talán meglepő a helyszínválasztás, hiszen a Budapesttől nem messze fekvő település éppen nem a szegénységéről volt ismert, inkább nyaralótelepre hasonlított, mint szegény falura. A helyszín kiválasztását az indokolta, hogy a fővárosból egy óra alatt el lehetett érni vasúton, így a gyakorlati képzés helyszínéként ideális volt. Emellett valamennyit az is nyomott a

latban, hogy a Horthy család rendszeresen itt töltötte a nyarait, emiatt a bel- és külföldi újságírók jelenléte adott volt, márpedig a kormányzat igen nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy „szociálisan érzékenyek” mutakozzék.

A gödöllői közegészségügyi mintajárást hamarosan követte a mezőkövesdi is. Ennek a kijelölése már nem politikai és propagandaszempontok alapján történt. Mezőkövesden, de főleg a tőle nem messze fekvő falvakban ugyanis sokan éltek barlanglakásban, amitől tömeges volt a tbc előfordulása. A népi írók és falukutatók mozgalmához tartozó, a Fiala Magyarországi Szociográfiai Munkaközösségének alapító tagjaként számontartott Szabó Zoltán 1936-ban nagy hatású monográfiát írt a vidékről *A tardi helyzet* címmel a Szolgálat és Írás Munkaközösségének tagjaként. Sok értékelője szerint a magyar szociográfiai irodalom első jelentkezése volt ez a kötet, ami a bukaresti iskola (Dimitrie Gusti, H. H. Stahl, Victor Ion Popa, és Gheorghe Focşa) tudományos igényességét alulmúlta, ezért inkább szépirodalomnak és politikai röpiratnak lehet tekinteni: annyi eredménye lett mindenesetre, hogy az olvasók elkezdtek érdeklődni a táj mérhetetlen szegénysége iránt.

A mezőkövesdi járást hamarosan követték a berettyóújfalui, a váci mintajárások, majd az ország többi járásában is elkezdtek a szervezőmunkát. A védőnőképzés, ahogy említettük, a gödöllői gyakorlóterepen indult el, míg az elméleti felkészítést Budapesten végezte az Országos Közegészségügyi Intézet, illetve Debrecenben az Egyetem; ezt követte 1938-ban Szeged, majd a terület-visszacsatolások során 1939-ben Kassa és 1940-ben Kolozsvár. 1930-tól az oktatást részben átvette a frissen alapított Állami Ápolónő és Védőnőképző Intézet. A végzettek oklevelet kaptak, és biztos elhelyezkedési lehetőség állt előttük. Ugyanakkor korán felmerült egy nem várt nehézség. A védőnők többsége ugyanis valóban élethivatásként válasz-

tott pályát, ám az nemigen fért össze a családalapítással, egyfelől a korhangulat miatt – egy jó családból származó feleség ne dolgozzék –, másrészt a munka jellege (pl. a tbc-gondozás) okán. Másik súlyos probléma volt végig a szervezet működése során, hogy a védőnői szolgálat dolgozói nem vagy alig kaptak utátalányt, így alig volt lehetőség bejárniuk a gondjukra bízott körzetet.

A Zöldkereszt már nem a szak-, hanem az általános egészségvédelmet szolgálta. Különösen nagy súlyt helyeztek pl. a tüdővész elleni küzdelemre, ami a kor Magyarországon népbetegségnek számított. Az egészségügyön túl az iskolás gyermekeknek napköziket és ebédeltetési akciókat szerveztek. 1938-tól létrehozták előbb a tej-, majd a kenyérakciókat is. Ez kiegészült a cukorjuttatással, amihez tudni kell, hogy Európa egyik legnagyobb cukorrépa-termelő országában a parasztszaládok asztalán gyakrabban fordult elő a minden tápértéket nélkülöző szacharin, mint a cukor. Szintén az agrárnépesség, pontosabban a lányok nevelését szolgálták a főzőtanfolyamok, ahol egészséges, tápláló, mindamelllett olcsó ételek főzésére akarták rávenni a leendő fiatalasszonyokat.

A fő tevékenységi kör azonban az egészségvédelem maradt. Az országban szerte épültek egymás után a zöldkeresztes egészségházak, sok helyen közfürdővel (zuhanyfürdő), vetkőzőhellyel és védőnői, helyenként orvoslakással kiegészülve. Egy-egy közegészségügyi körhöz átlagosan 5000-8000 lakos tartozott, az ennél nagyobb lélekszámú járásokat igyekeztek megosztani. Módszereiben a Zöldkereszt a Stefániától „tanult”, azzal a különbséggel, hogy bevezette például a betegek és magatehetetlen öregek otthoni ápolását.

A Stefánia és a Zöldkereszt párhuzamos működése sok zavar forrása volt. Egyfelől a családok gyakran úgy érezték, hogy a *míssek* (elterjedt bece- vagy gúnyneve volt a védőnőknek) egymásnak adják a kilincset, főleg, miután új

szereplőkként megjelentek a szociális védőnők is az 1940-es évtől. Emiatt a Belügyminisztérium elszánta magát, hogy a Stefániát és a Zöldkeresztet egyesítse, az etatista korhangulatnak megfelelően természetesen nem a Zöldkereszt társadalmisításával, hanem a Stefánia államosításával, anyagi eszközeinek és személyzetének az átvételével (730/1940. és 1000/1940. Bm.-rendeletek). Ekkor már 1030 védőnő dolgozott az időközben megnagyobbodott országban, ami bőven 50% feletti lefedettséget jelentett. A Zöldkereszt fokozatosan elérte a tanyavilágot is, ami addig elképzelhetetlen volt: tanyán orvost nem, legfeljebb halottkémert láttak...

Zöldkeresztesek munkában egy falusi egészségházban

A háború végéig még egy jelentős változás állt be a magyar csecsemő- és gyermekvédelem szervezetében, ez pedig a helyi, kötelező jelleggel megalakítandó Bajtársi Szolgálatok megszervezése volt, a belügyminiszter által 1942 májusában kiadott rendelet nyomán. Ez sem az **Országos Népi- és Családvédelmi Alap** feladatait, sem azok

szervezetét és anyagi készleteit nem vehette át – az előbbiekkal párhuzamosan kellett működnie, anyagi segítségre pedig módja sem igen volt (a jogszabály rögtön az elején leszögezi, hogy feladatkörébe „*a hadbavonultak családtagjainak fokozottabb erkölcsi és a szükséghez képest igen kivételesen anyagi támogatásáról történő gondoskodás*” tartozik). Ennek megfelelően a katonák családjainak anyagi ellátását gyógykezelés és segélyezés formájában a Honvédelemről szóló törvény (1939: II. törvénycikk) az állami Kincsár kötelezettségévé tette, számos további rendelet pedig részletesen szabályozta.

1945-ben a háború végével az újra megcsönkült országban 364 körben mindössze 536 védőnő működött, rendkívül szegényes és nehéz körülmények között. Nemhogy közlekedési eszközök nem álltak rendelkezésükre, de a személyzetnek gyakran a cipő beszerzése, javíttatása, talpaltatása volt a legnagyobb gondja. Jobb híján a cipők alá fatalpat rögzítettek, illetve a védőnők lábán megjelentek a háborús viszonyok közt a mezőgazdasági munkásság körében szélteben elterjedt klumpák, facipők. A háborús években a lakosság oltása is a védőnők feladata lett, vakcina híján azonban ennek már nem tudtak eleget tenni. Részben a német, de főleg a szovjet hadsereg módszeresen fosztotta ki az egészségházakat, főleg a kötszerkészleteket tüntették el az orosz katonák (a Vörös Hadsereg egészségügyi szolgálata ugyanis siralmas képet mutatott).

Az újonnan létrejött hatalom egyik dolga volt a megszüntetett Népjóléti Minisztérium ismételt felállítása. Az időközben nevet váltott – Állami Egészségügyi Szolgálat – Zöldkereszt közvetlenül a minisztérium irányítása alá került, kikapcsolva az Országos Közegészségügyi Intézetet. 1950-ben az újonnan alapított Egészségügyi Minisztérium vette át a Szolgálatot, a védőnőket pedig a körzeti orvosok mellé osztották be, munkájuk részét képezte az orvosi munka támogatása.

Johan Béla, a közegészségügy apostola

1889-ben született Pécsen. Az apja tisztii főorvos volt, és maga is orvosnak tanult a Budapesti Tudományegyetem orvosi karán, ahol 1912-ben megkapta orvosdoktori oklevelét. 1919-a Szent István Kórház kórbonctani osztályát vezette, magántanári képesítést szerzett, majd 1927-ben címzetes nyilvános rendkívüli tanárként oktatott az egyetemen.

Közben 1922–23-ban Rockefeller-ösztöndíjat kapott az Amerikai Egyesült Államok közegészségügyi hálózatának tanulmányozására. 1922 és 1925 közt a nyugat-európai államok oltóanyag-termelését tanulmányozta. Hazatérve átvette az Országos Közegészségügyi Intézet igazgatását, melyet 10 éven át vezetett. Ezek után a közegészségügyi kérdésekért felelős szakállamtitkári címet nyerte el, amit a nyilas hatalomátvételig töltött be. 1942-ben magyar királyi titkos tanácsos lett. A Népszövetség mellett az állandó Egészségügyi Bizottságban is működött, melynek 1934–1943 közt volt tagja. 1945-től 1948-ig a Phylaxia Oltóanyagtermelő Vállalatnál ipari mikrobiológiai

♦ giai kutatásokkal foglalkozott. 1949-ben az Államvédelmi Hatóság szabotázs és a nyugati hatalmakkal való összeféltés koholt vádjával letartóztatta, s három hónapig a kistarcsai internálótáborban tartották fogva. Szabadulása után a Chinoin Gyógyszeripari Kutatóintézetben antibiotikumokat kutatott. 1989-ben, születésének 100. évfordulóján a Magyar Tudományos Akadémia visszaállította politikai okok miatt elvett akadémiai tagságát.

„Bőröltást kapnak az iskolásgyermekek, ha tbc.-sek, akkor bizonyos idő multán helyi gyulladás lép fel, ha a parányi sebcske egyszerűen begyógyul: nincs baj. Persze, Röntgen-vizsgálatra is szükség volna, de egy hordozható kiströntgen 2000 pengő, ennyi pénze pedig még nincs a Zöldkeresztnek.

Nemibajosok, vérbajosok, fertőző betegek – nem bújhatnak ki az egészség parancsai alól. Valamennyiüket felkutatja a Zöldkereszt szolgálat, az orvos gyógyít, rendelkezik és a védőnő keresztülhajtja az orvosi rendelkezt szép szóval, végtelen, angyali türelemmel.

Egy ember egészségének biztosítása egy esztendőre összesen ötvenhat fillérbe kerül! Olyan áldásos mozgalom ez, amely minden támogatást megérdemel. Ma talán még alig sejtjük a Zöldkereszt óriási jelentőségét, de tudjuk, hamar eljön az idő, amikor minden tehetős ember hozzá fog járulni egy-egy téglával ennek a csodálatos épületnek a megnagyobbításához. Természetesen – mint minden újításnak – a Zöldkeresztnek is voltak ellenzői. Még hivatalos helyeken is. Sztricha Kálmán, a dorozsmaiak tudós, nagy szociális érzékkel megáldott apátplébánosa mondotta a minap: – Megvallom, magam is elleneztem a Zöldkeresztet, míg nem ismertem. Ma, amerre járok, mindenütt hirdetem: Építsétek ki huszonnégy óra alatt minden községben ezt az áldást! [...] Mert a Zöldkereszt a legelhagyottabb kis tanyába is ellátogat, ma már mindenütt, falun, tanyaközpontban, kis tanyán szíves szóval, sóvárogva várják a védőnőt, aki mindent tud. Családok ezrei áldják ma már a Zöldkereszt Gyermekekétkeztetési

Akcióját, amelynek az a célja, hogy a falvak, a tanyák kisemberei szegényei – tanuljanak meg főzni.” (Tolnai Világlapja, 1932. február 16.)

Összefoglalás

A csecsemő- és gyermekvédelem az árvaellátás megszerzésével kezdődött – középkori és újkori előzményekkel a 19–20. század fordulóján. Eleinte társadalmi alakulatok végezték a családban maradt gyerekek segítségét, az árva házak leginkább a teljesen szülők vagy rokonok nélkül maradt gyerekekkel foglalkoztak. Valójában csak az első világháború hadiárvái irányították rá a közhatalom, a helyi közigazgatás és az állam figyelmét a kérdés fontosságára, különösen azután, hogy döbbenetes statisztikai adatok láttak napvilágot a csecsemő- és gyermekhalandóság magyarországi arányairól. Jelen írásban két szervezet: az állami támogatással működő, lényegében mégis társa-

dalmi szervezésű Stefánia Szövetség és a Zöldkereszt működését vázoltuk fel.

IRODALOM

GAÁL Ibolya: *A közigazgatás feladatkörébe utalt gyermekvédelem Szabolcs és Szatmár vármegyében, 1867–1950*, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007.

JOHAN Béla: *Gyógyul a magyar falu. A M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet közleményei*, Budapest, 1939.

KERBOLT László: *A beteg falu: a magyar falu szociális és közegészségügyi rajza*, Budapest, 1930.

KERBOLT László – SZPORNÝ Gyula – TOMCSIK József: *A községi egészségügyi közigazgatás gyakorlati útmutatója*, Budapest, 1942.

SIMONNÉ JANKOVICH Adél: *Magyarország egészségvédelmi és segélyezési intézményeinek jegyzéke*, Budapest, Népjóléti Minisztérium, 1930.

Hámori Péter *Hadirokkantak*

„Amikor 1915-ben félíg vakon, fél kézzel és fél lábbal fogságba estem, fiam, akkor haltam meg. Ezt mondd el te is az unokáidnak...” (Banda Endre főhadnagy levele unokájának, Banda Károlynak, Budapest, 1932)

A rokkantak kérdése a XX. század elejéig nem jelentett különösebb problémát a városok, így a főváros tanácsának sem. Igaz volt ez a hadirokkantakra is: a XIX. század végéig egy komolyabb végtagsérülés, nem is beszélve a hasüregbe hatoló sebről, általában csak a tábori lelkésznek adott feladatot az utolsó kenet kapcsán. Időnként ugyan megpróbálkoztak a gyógyítással, de ezt vajmi kevesen éltek túl. Számukra épült meg Bécsben és Pesten az invalidus katonák háza, ahol teljes ellátás mellett, de katonai fegyelemben tengethették életüket azok, akiknek vagy nem volt családjuk, vagy a család nem akarta, esetleg nem tudta visszafogadni őket.

Az első ilyen „otthon”, valójában rokkantkaszárnyát XIV. Lajos építette Párizsban *Hôtel national des Invalides* néven 1670-ben (ma hadtörténeti múzeum). Jellemző módon az épület inkább hasonlít palotára, mint kórházra, s valóban: az egyszerűen csak megrokkant katonákat, többségükben tiszteket a hátsó, jellegtelen és azóta legnagyobbbrészt lebontott szárnyakban és a környező házakban helyezték el. Az épület első, kastélyszerű részén lakosztályok voltak. Nem mellesleg: itt áll a dombon Napóleon szarkofágja, és itt temették el a rokonait is. A császár bátyjának, öccsének, fiának, Geraud Duroc bonapartista generálisnak és Ferdinand Foch legendás első világháborús tábornoknak a sírja máig nemzeti zarándokhely, az idelátogató franciák többsége azonban alighanem nincs vele

tisztában, hogy az épületet, neve ellenére, milyen célból is építették.

Bécs és Pest városa ezt a mintát követte. Bécs számunkra most érdektelen, Pest viszont annál fontosabb. Budapest V. kerületében, a Városház utcában máig áll az impozáns, kéteemeletes épület, amely a maga korában az ország legnagyobb kórháza volt – mellette, ahogy már említettük, szinte minden város fenntartott betegeket és rokkantakat ellátó ispotályokat, mint a pesti, máig álló **Rókus-kórház, melyet Széchenyi György esztergomi érsek alapított**

A Széchenyi György esztergomi érsek alapította szent Rókus kórház Európa egyik legrégebb betegápoló intézménye

1692-ben. A törökök elleni háborúban ugyanis számos katonára sérült meg úgy, hogy életben maradt, de megrokkant; ez általában nem a végtag elvesztését vagy áthatoló mellkasi, hasüregi sérülést jelentett, hanem csonttörést, vagy pusztán azt, hogy az illető a nyomorúságos tábori környezet miatt lett beteg, öregedett ki, vagy egyszerűen nem volt hova hazamennie.

Az ország tele volt kóborló, kolduló katonával, akiknek látványa sem volt „kellemes”, de olykor veszélyt jelentettek a közbiztonságra is. A falvak még úgy-ahogy eltűrték a jelenlétüket, a földesurak többsége kevésbé, a városok viszont némi segély után gyorsan továbbküldték őket. Hová? Bárhová, a lényeg: máshová.

Széchenyi György esztergomi érsek ismerte fel a probléma országos jellegét, ezért tett fundatiót, alapítványt. Ám az 1716-ban elkezdődött építkezés hamarosan le is állt. Változást az jelentett, amikor 1702-ben I. Lipót a Jász-Kun-Kerületet eladta a Német Lovagrendnek, amit országos tiltakozás követett elsősorban a Kerület, de ami ennél fontosabb, az Országgyűlés részéről. Valamiféle ispotály tényleg létesült is, de 1731-re, amikor az üzlet megkötetett, az egész ügy okafogyottá vált: az ápoltak többsége vagy szétszéledt, vagy meghalt. Ezért II. József az impozáns, négyudvaros, háromemeletes, kápolnás épületből kiharcolta a rokkantakat, és kaszárnyává alakította át a kórház-szegényházat.

A török háborúban megrokkant katonák ellátására épült Széchenyi György érsek kezdeményezésére az invalidusok háza

Az invalidusok háza ma a Fővárosi Önkormányzat épülete

Ma Fővárosi Önkormányzat működik a csak részben elkészült épületben, ami ráadásul a második világháború alatt a keleti részén nagyon komoly károkat szenvedett.

Érdeemes a ritka nyílt napokon végigballagni máig nyomasztóan sötét folyosóin, és elképzelni, milyen lehetett azoknak a szerencsétleneknek az élete, akik a ma irodául szolgáló, akkor inkább cellának, mint kórteremnek látszó helyiségekben földre borított, rothadó szalmán feküdtek egész nap, olcsó kenyér- és leves-„diétán” tengődve. (Ehhez vegyük hozzá, hogy a legtöbb helyiséget azóta egybenyitották). Pipázniuk természetesen nem volt szabad, a néptápláléknak számító szalonnából, borból csak karácsonykor, húsvétkor és az uralkodó neve napján kaptak (utóbbi napon pálinkát is egy kupicával).

A későbbi háborús rokkantak sorsáról vajmi keveset tudunk. Általában minden katonai erődítményben, lakatanyában volt valamiféle kórház, az aradi várban máig megvan a nyoma. A mai Szabadság tér helyén Hild János emelt egy hatalmas épületet, melynek célját a pesti lakosság csak találgatta: végül nem erőd lett, a kinézete dacára, hanem a napóleoni háborúk alatt hadifogolytábor, később az ötödik tüzérezred laktanyája, benne az alaprajz szerint

terjedelmes kórházzal, ami csak részben volt gyógyhely, részben pedig a szolgálatból egészségügyi állapotuk – azaz rokkantságuk – miatt már végelegesen szolgálatképtelen „hadastyánok” „otthona”. Polgári lakosságot nem fogadott be, számukra a városban létezett ispotály, majd felépülte után a Rókus-kórház. A kiegyezés után komolyan fölmerült, hogy országos árvaházat létesítenek az erre csak mérete és zártsága miatt alkalmas, erősen leromlott épületben, azután inkább mégis lebontották.

Az 1848–49-et követő hadigondozás egyik érdekes fejezete Haynau nevéhez fűződik.

A tábornoikat – különben „érdemei elismerése mellett”, nemzetközi nyomásra – nyugdíjazta Ferenc József, s megjutalmazta 200 000 váltóforinttal. Ezen a bresciai hóhér egyrészt utazgatott – mint tudjuk, vesztére –, s vett egy derék birtokot Kisszekerés és Nagygéc határában, Szatmár vármegyében. Némi lelkiismeret-furdalása lehetett, mert alapítványt tett rokkant katonák számára. És ami a legérdekesebb: nemcsak a császári katonák folyamodhattak segélyért, hanem a „Kossuth-féle rebellióé” is...

Rokkant katonák várakoznak a Keleti pályaudvaron 1917-ben

A katonai orvos szerszámai a XIX. században és a honvédorvos napjainkban

A szabadságharc leverése után 1914-ig béke köszöntött az országra. Úgy a közös hadsereg, mint a honvédség fejlesztette ugyan a katoná-egészségügyet, de csak ímel-ámmal. A beteget, nyomorékokat vagy egyszerűen gyenge testalkatúakat, túl kis súlyúakat a sorozásról hazaküldték.

Megjegyzendő, hogy ez nagy szégyennek számított: az ilyen legény sem szeretőt, sem feleséget nemigen talált, hiszen aki katonának nem jó, gazdának, munkásnak sem lesz az... Emellett a katonaság kaland is volt, messzi tájak látásának a lehetősége, abban a korban, amikor a szomszéd falu vagy a legközelebbi város piacának meglátogatása számított világlátásnak (a kubikusok egy részét is ez mo-

Karácsonyi üdvözlét a frontról 1915-ben (Lakner Zoltán Lehel gyűjteménye)

tiválta). Így nem csoda, hogy a fiatalok nem felmentésért, hanem besorozásért rimáncodtak...

Aztán jött a világegés, és kiderült, hogy a hadegészségügy fejlődött ugyan, de az utógondozás, a rokkantak

Az ifjú királyi pár, IV. Károly és Zita királyné és a gyermek Habsburg Ottó 1917-es háborús adománygyűjtő lapon

szociális ellátása ügyében semmilyen terv nem létezett. Az orvoslás paradoxonának tekinthető, hogy amikor Henry Dunant az 1859-es solferinói ütközet sebesültjeinek szenvedéseit látván megszervezte a Vöröskeresztet és a harcéri ellátást (az 1864-es, máig érvényben lévő első genfi egyezmény az ellenség sebesültjeinek ellátását is előírta), az áldozatok kínjai csillapultak ugyan, de az egyre fejlődő sebészet nem ép embereket, hanem rokkantakat termelt.

A magyarázat egyszerű volt: a fertőzésveszély, illetve a már kialakult fertőzés miatt a túlélésre egyetlen esély volt: az amputáció. Aztán jött a gázháború, a srápnél (repszegánát), és a hátországba vonatszám érkeztek a megvakult, végtagjukat, sőt végtagjaikat vesztett katonák...

Henry Dunant

A Monarchia tábornokai tudták, hogy „mire a lombok lehullanak”, a katonákkal együtt rokkantak serege is érkezik. A lombok lehullottak – de csak a rokkantak jöttek. Nem is jöttek: áradtak. Tömegük elrettentette a katonai vezetést, de a politikusokat is. Könnyű belegondolni, hogy az asszonyok, menyasszonyok, gyermekek mit érezhettek, amikor látták őket; nemcsak saját rokonaikat, de azokat a mankós, vak, süket, légnyomásos katonákat, akik akár az ő hozzátartozói is lehetnek volna. Nem is beszélve a nép által „kosárembereknek” nevezett emberi roncokról, akiknek sem keze, sem lába maradt – de éltek... Még 1936-ban is felhangzott ilyen hang egy felszólalásban a Képviselőház padsoraiban: „...a Hadirokkant Otthonban a legnagyobb probléma a gyakorlatlanság, a rossz szellem és a hibás intézkedések, döntések sorozata: ...Mert ott ugyebár találunk egy termet, ahol csupa egy lábú ember van, találunk egy másik termet, ahol csak a törzsük van meg a hősöknek, találunk egy harmadik termet, amely tele van olyan ágyon fekvő reszketősökkel, akik 18-20 esztendeje minden tagjukban reszketnek, sőt olyan is van közöttük, akinek a nyaka reszket, úgyhogy táplálni nem tudják, s az ottaniak kénytelenek végignézni, hogyan pusztul el. Ha azonban ebből a templomból kijövünk, könnybe lábadt szemekkel s keressük, mi volna itt az orvoslás, az orvoslást abban látjuk, hogy az ilyen félkarú, ugyancsak odaült hadirokkantokat vegyük ki abból a környezetből és adjanak nekik tisztességes hadirokkant-ellátási díjakat, hogy otthon is meg tudjanak élni...” (Czirják Antalnak, a Független Kisgazda, Földműves és Polgári Agrár Párt képviselőjének felszólalása, 1936).

Sokan a katonai vezetők közül úgy gondolták, hogy mindenkinek szerencsésebb, ha a katonák meghalnak a fronton, mert akkor a család és a rokonok csak a hősi halálról szóló levelezőlapot látják. (Ezt tisztiszolgák szórványosan fennmaradt naplóból tudjuk.)

Olasz haditemető Budapesten

Sopronbánszlovai magyar katonai hősi temető, amely más nemzetek hőseit is befogadta

A Monarchia hadseregében, ahogy a szembenálló oroszban és szerbben sem volt szokás, hogy a csapattiszt személyesen írjon a családnak. Ez ott részben indokolt is volt, hiszen a muzsikok vagy a szerb parasztok feleségei aligha tudtak olvasni, elégnék tartották, ha a pópa aényt közli. Arról szó sem lehetett, hogy a holttestet hazahozzák, erről az első világháborús katonatemetők világosan árulkodnak.

A sebesültek és rokkantak egyre nagyobb tömegben érkeztek Magyarországon, tehát a hátorszáiban csak 1915 áprilisáig több mint húszezer hadisérültet tartottak számon. Nemcsak a szám volt a fontos, hanem a látvány és annak demoralizáló hatása – legalábbis a hadvezetés és a politikusok számára. A megnomorodott katonákat senki sem kérdezte...

A magyar kormány kénytelen volt foglalkozni a kérdéssel: 1915 februárjában megalapította a **Csonkított, Belbeteg és Béna Katonákat Gondozó Bizottságot**. A fővárosi Tavaszmező utcában gyógyító (vagy inkább rehabilitációs és oktatási) intézetet alapítottak, de gyorsan kiderült: a hely kiválasztása alapvetően hibás. A rokkantak ugyanis a Horváth Mihály téri impozáns templomba jártak vasárnaponként (azaz inkább vitték őket), ami őszinte rettenetet keltett a VIII. kerület munkásnépében, de főleg asszonyaiban, akik saját, a fronton harcoló férjeikre, testvéreikre, vőlegényeikre gondoltak. Előfordult, hogy Doberdó vakját egy mindkét karját tőből elvesztett katonaronsz vezette, a fogai közé szorított seprűnyélen. A lelkes úrilányok, önkéntes ápolók ugyanis a testi rettenetnek ezt az áradatát csak ritkán bírták néhány napnál, hét-nél tovább.

Különösen igaz volt ez az úgynevezett „kosáremberek-nél”: azoknál a rokkantaknál, akik kezüket és lábukat is elvesztették, esetleg még meg is vakultak – de éltek (ha életnek lehetett ezt az állapotot nevezni). Szentmisére,

istentiszteletre őket is elvitték, egy idő múlva még arra is gondoltak, hogy a kosarat lepedővel letakarva leplezzék a valóságot – de az utca népe így is tudta, hogy a fityulás ápolónők vagy félkarú katonák által cipelt kosár mit tartalmaz...

A rettenetet és felháborodást követő intézkedés a magyar – és nemcsak a magyar – szociálpolitikára abszolút jellemző volt. Ami nem látszik, az nincs (a szegényházak lakói emiatt nem hagyhatták el a középkor óta „otthonaikat”). Így az intézet vezetése megtiltotta a szanitéceknek, hogy a kezüket-lábukat vesztett katonákat kosárba rakva szentmisére, istentiszteletre vigyék, a többi, úgy-ahogy mozgásképes rokkant pedig csak a hajnali alkalmakra mehetett el, ahol kevésbé voltak szem előtt.

A Vöröskereszt sebesült katonát ment – 1917

A „megoldást” a Timót utcai gróf Laudon-laktanya átvétele jelentette; itt 1350 rokkantat lehetett (volna) elhelyezni. Ez az épülecsoport a szinte lakatlan Gubacsi-dűlőben, a HÉV Lámpagyár megállója környékén állt, ahová budapesti lakos csak akkor vetődött el, ha nagyon muszáj volt. A harctérről áradó sebesültekkel azonban hamar megtelt a laktanya, így az akkor még szintén nép-

telen budai Márvány utcában új – hasonlóképpen szigorúan titkos és zárt – „kórházat” létesítettek 570 ágygal. Kassán is 900 fős rokkant-ház létesült az egykori nevelőotthonban 1916-ban, de 1918-ra már 1600-an lakták. A légnymást kapott elmebajosoknak, „reszketősöknek” a Bajza utcában vettek épületet 250 főre, amit a katonaság úgy őrzött, mint egy börtönt. 1916-tól mind gyakoribb lett a vidéki gondozásba adás: csekély tartásdíj ellenében falusi családoknál helyeztek el egy vagy több rokkantat.

Pozsonyi hadirokkant katona művétagot próbál

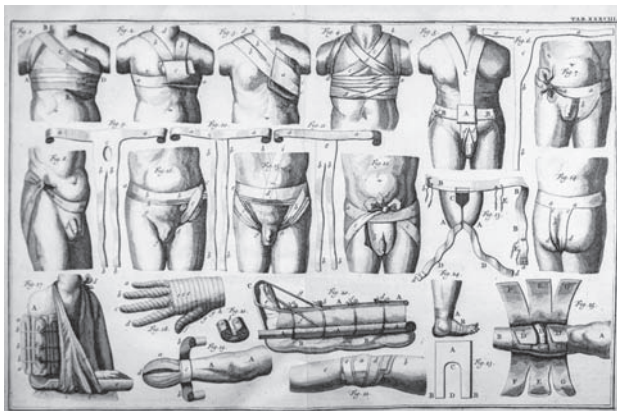
Többnyire szegényebb törpe- és kisbirtokosok, napszámosok fogadtak be „kihelyezett munkaképtelen katoná-

kat” – hivatalosan ugyanis még katonák voltak, zsolddal. Főleg az előző csoport jöhetett számításba, ahol a megélhetés, igaz, nagyon alacsony életnévön, de biztosítva volt, csak a készpénz volt ritka vendég a háznál. Hogy aztán miként látták el élelemmel a befogadottat, az változóan alakult. A szállás gyakorta nyomorúságos volt: ha volt is tisztaszoba, azt a parasztok csak ünnep idején használták, és nem fűtötték, általában nem is lehetett fűteni. A lakószobában, ami nemigen volt 15–16 négyzetméternél nagyobb, olykor három generáció szorongott, számos gyerekkel. Maradt tehát a padlás, a fészker, az istálló – ott legalább az igásállatok „fűtöttek” – és olykor a disznóól, ahonnan 1917–18-tól a rekvirálások úgyis eltüntették a szalonnának valót... A falusi körorvosok ugyan utasításba kapták az ellenőrzést, csak hogy faluhelyen az orvos megélhetését az ottaniak jelentették, így az utasítást vagy betartották, vagy nem. Különben mit is tehettek volna? A zsúfoltság tényét ismerték, mint ahogy azt is tudták, hogy az a pár korona, amit a tartásért kap a család, sem mire sem elég. Az így „ápoltak” élettartama kétségbeejtően rövid volt, részben lelki okok miatt.

Rokkant katonák levegőznek a hadiottthonban

Oktatási segédanyag a sérült katonák ellátásához

A kilátástalanság, az idegen és kellenlenül tűrő család hamar elvette a rokkantak maradék életkedvét is. Márpedig orvosok a megmondható: ha egy beteg nem akar élni, akkor fölöttébb nehéz életben tartani; a befogadók pedig nyilván alapvető egészségügyi ismeretekkel sem rendelkeztek. Sok volt az öngyilkosság is, bár erre a legtöbben éppen fizikai állapotuk miatt nem voltak képesek. Akadtak azért kivételek is, ahol családtaggá vált a rokkant, olykor szó szerint: főleg hadiözvegygé vált asszonyok mentek hozzá egy-egy mozgásképes vagy faluhelyen hasznos szakmával bíró befogadotthoz.

A rokkantak „eldugása” azonban nem volt sikeres: az újságokban egymás után jelentek meg pótvégtaghirdetések, a hozzátartozók aggódó leveleit pedig már nemigen tudta szűrni a cenzúra. A pótvégtaggyártás idővel komoly üzlet lett. Elvileg az államtól és a katonaságtól ingyen vagy nagyon olcsón kaphattak fakezet-falábat, de azt nem lehetett használni, ezért élelmes vállalkozók lelkes feltalálókkel karöltve gyártottak másokat helyettük.

Történtek pozitív intézkedések is. A háborús morált rontó közhangulat miatt Tisza István miniszterelnök új

hivatalt állított fel: az **Országos Rokkantügyi Bizottságot**. Vezetőjéül a kormányfő az akkor szinte ismeretlen tisztviselőt, gróf Klebelsberg Kunót nevezte ki, majd 1915-től saját maga vezette a **Csonkított és Belbeteg Katonák Gondozó Bizottságát**.

Klebelsberg célja mindenekelőtt a rokkantaknak a társadalomba való visszavezetése volt. Az addig inkább időtöltésnek, semmint kereső foglalkozásnak számító kosárfonás helyett olyan munkákra igyekeztek megtanítani a rászorulókat, amivel a későbbiekben saját és családjuk eltartását biztosítani tudják. Erre az egyik lehetőség – a hagyományos cipészipar és asztalosság kitanulása mellett – a művégtaggyártás volt. Eddig a használható póteszközöket csak a tehetősebbek érték el, most olcsó segítséget nyújtottak a „vitéz honvédeknek”.

Arra, hogy a rokkantak mit érezhettek bajtársaik (és saját?) múltáruk, mankójuk, „ezer célra alkalmas műkezülk” készítése közben, vajmi kevesen gondoltak; talán a lelkesek és az ápoló apácák részvéte segített valamennyit. A részvét azonban az ápolókat is kimerítette: a legtöbb nő pár hónap után elhagyta helyét. Az egyháziak ezt nem tehették meg, mert őket, ha egykor önként jelentkeztek is, egyházi főhatóságuk a helyükön tartotta.

Klebelsberg utóda az intézmény élén Teleki Pál lett. A fiatal erdélyi politikus élettörténetéből rendre kihagyják történezeink ezt az epizódot, pedig a később szociálpolitikájában kimagaslót alkotó miniszterelnök alighanem itt kaphatott indíttatást az emberi szenvedés átérzésére, amire grófi kastélyában aligha lehetett alkalma.

A főváros is előremenekült: mivel az állam a rokkantak gondozását alig-alig tudta ellátni, és nemcsak anyagiak hiányában, hanem az érdeklődés fogytán is – 1917-re szinte „megszokták” az emberek a rokkantak létét –, a Tanács a társadalomhoz fordult. Kerületek és vallások szerint hölgybizottságokat szerveztek, amelyek gyűjté-

seket, jótékony előadásokat tartottak, karácsonyi adományokat juttattak el a rászorulókhöz. A középosztály hölgytagjai számára mindez egy darabig a „társadalmi felelősségvállalást” jelentette – ám amikor szembesültek a rokkant házak borzalmaival, többen visszaléptek.

A rokkantak száma pedig egyre szaporodott: többségüket már nem is kőépületben, hanem deszkabarakkokban helyezték el. A legnagyobb közülük a IV. számú hadikórház volt, melynek pavilonjaiban és bódéiban a rossz emlékű Mária Valéria-nyomortelep jött létre a húszas években, a leghírhedtebb pedig a Lenke (ma Kosztolányi Dezső) téri.

A híres-hírhedt Mária-Valéri nyomortelep képe a századelőről

Utóbbi helyen a frissen amputált katonák rothadó szalmán vagy a puszta földön feküdtek, ételként pedig üres marharépalevest kaptak; ünnepnapnak számított, amikor egy-egy szelet kenyér is került a kezükbe. A rokkantkérdés súlyára jellemző, hogy 1918-ban már 91 935, azaz majdnem százezer ágyat tartottak számon a Monarchiában – és ezek nem a „gyógyult”, hanem „mindössze” az éppen kezelt katonák számát jelentette. **Az 1918-as forradalomnak, majd az 1919-es Tanácsköztársaságnak sem akardózt a nyomorultakon segíteni.** Horthy Miklós

A koldus és a kintornás Pesten a nagy háború után

bevonulása után – amelynek során a Kelenföldi pályaudvarról jövet át kellett haladnia a Lenke téren is – a háború nyomorultjaiban új remények támadtak; csalóka remények... mert a két világháború közti szociálpolitika sem tudott mit kezdeni velük: előnyben részesítette őket ipar és a trafikengedélyek kiadásánál, de evvel csak a könnyebben sérültek tudtak segíteni. A többiek éltek, ahogy tudtak; sokan koldulási kérelemért folyamodtak, amit többnyire megkaptak ugyan – azzal a szigorú dörgedellel, hogy hadirokkanti mivoltukra nem hivatkozhatnak, hiszen „az ország hálája eltartja őket” – és kintornával, harmonikával járhatták a városok utcáit. A könnyebben sérültek számára közadakozásból és állami támogatásból Fóton, Debrecenben, Győrben, Budapest határában, Salgótarjánban (itt a Rimamurány-Salgótarjáni Vasgyár adta a területet és finanszírozta legalábbis részben az építkezést), Kaposvárott és másutt rokkant-lakótelepeket építettek, kis kertekkel. A lényeg nemcsak a házhoz juttatás volt, hanem a saját házhoz juttatás.

Az a közvélekedés ugyanis, hogy a parasztember mindig saját házában lakott, alapvetően téves: a nagybirtokok cselédei a birtok cselédházaiban laktak, messze a falutól, de a falvak napszámos népe is gyakorta bérelni volt kénytelen a hajlékát.

Mintaként **Orosdy Fülöp**né szolgált. A bárónő először a budapesti, Damjanich utcai palotáját alakíttatta harmincágyas kórházzá, pilisszántói kastélyának egy részében pedig szanatóriumot rendezett be.

*Báró Orosdy Fülöp*né ebben a kastélyában rendezte be a rokkant katonákat ellátó szanatóriumot Pilisszántón

Az asszony, miután Orosdy Raoul nevű fia a fronton elesett, minden erejét és energiáját a Vörös Kereszt Egyletnek szentelte. Németországban és Ausztriában ekkor már voltak kísérletek a rokkantak letelepítésére, ennek nyomán ő is elhatározta, hogy birtoka egy részét ilyen célra ajánlja fel. A világháború után aktívan politizált is, és talán az emberi nyomorúság megtapasztalása miatt a keresztényszocialista eszmék szolgálatában találta meg hivatását. Slachta Margit és Kéthly Anna után a harmadik női országgyűlési képviselő volt 1931 és 1935 között. Teleki Pála olyan nagy hatással volt Orosdy bárónő ál-

dozatkészsége, hogy szatmári birtokának egy részét maga is felajánlotta a rokkantaknak, ám a birtok Trianon után Romániában maradt (igaz, a román állam szintén rokkantak közt osztotta szét – csak épp a román királyi hadsereg rokkantjainak).

Rokkantelepet nemcsak a felsorolt városok létesítettek. Kiskunlacházán pl. 77 darab 800 négyszögöles telket adományoztak hadirokkantaknak. Egy ekkora telek az akkori számítások szerint a család megélhetését – ha állatokat is tartottak – a hadisegéllyel kiegészítve úgy-ahogy fedezte.

Ma így fest a rokkanttelep egykori gazdasági iskolája Kalocsán

Újszár esetében hangsúlyozta az avató alispán: nem könyöradomány a rokkanttelek, hanem nemzeti kötelesség (a fedezetet a vármegye állta). Kalocsán volt a legnagyobb ilyen építkezés: összesen 150 házat adtak át az 1920-as évek elejéig. Itt és Fótón a rokkantak átképzéséről és foglalkoztatásáról is gondoskodtak.

Mintaszerű volt a szegedi rokkanttelep is. Ma – újra – Kecskéstelepnak hívják, kezdeményezője ugyanis Kecskés István ármentesítő társulati pénztárnok, a Hadirokkantak

A Kecskételep házai

Országos Nemzeti Szövetségének vezetőségi tagja, az Önkéntes Tűzoltó Egyesület elnöke volt. Az „alulról jövő” kezdeményezést a közhatalom nemigen támogatta, így éveknek kellett eltelnie a megépültéig. Végül 1928-ra 381 házhelyet osztottak szét 590 hold város melletti bérfölddel, igen nyomott bérleti díjak mellett. Általában elmondható, hogy mindenütt szempont volt a jelentkezők kiválasztásánál a gyermekek száma, az özvegyeknél pedig az, hogy ne menjenek újra férjhez (mert akkor eltartóhoz jutnak). Vizsgálták – a telepre való beköltözés után is! – az illetők életvitelét, magatartását, illetve „nemzethűségét”. Általános volt, hogy a telepieket minden segélyakciónál előnyben részesítették – ez különben a többi, telekhez, házhoz nem jutott hadirokkantra is igaz volt –, ruhaosztásnál, élelemjuttatásnál, ami a nem hadirokkant inségesek szemében visszatetszést szült. Éppígy előnyt kellett kapniuk több állami rendelet alapján a piaci és jövedéki termékekre szóló árusítási engedély kiadásánál. A különféle bírságok, különösen a szabott árú termékek túllárázása – élelmiszer, szén stb. – miatt kiszabott bírságok is a rokkantak pénzalapját „gazdagította”, ez azonban az első vi-

◆ lágháborút és az országcsonkulást kísérő infláció miatt nem sokat jelentett.

Sajnos az első rokkanttelepnek, az Orosdy-félének dokumentumai a második világháború alatt elvesztek, úgyhogy helyette a főtí rokkanttelep történetét mutatjuk be.

Fót-Újfalú népháza. Tervezte: Antal Dezső építész-mérnök

Orosdy bárónó elképzelése, mely szerint a mezőgazdasági foglalkozású rokkant katonák falun tartása, városokban, főleg a fővárosba áramlásuk meggátlása vagy legalábbis lassítása országos érdek, és nemcsak propagandaokokból (bár a bárónó alighanem ezt vette a legkevésbé figyelembe), hanem elsősorban azért, mert ott úgyszem találtak volna munkát, megélhetést. Ezért egyrészt meghirdették a Horthy Miklós Segélyakciót (csekély gyűjtési eredményel), másrészt mezőgazdasági átképzéseket szerveztek, ahol a félkarú, féllábú rokkantakat tanították szántani, vetni, sőt még aratni is... Az akció azonban sikertelen volt, mert ezekre a munkákra csak kevesen voltak alkalmasak. Ezért került sor a Károlyi család kezdeményezésére a főtí kísérletre.

A történet 1914-ben kezdődött, amikor gróf Károlyi Lászlóné gróf Károlyi Franciska a hadbavonultak hozzátartozóinak megsegítésére országos bált rendezett, először hívva fel a figyelmet erre a problémakörre. Ezek után a grófnő vezetésével – a német városi Népgondozó Hivatalok mintájára – létrehozták **Fót Község Segítő és Népjóléti Bizottságát** és annak Tanácsadó Irodáját. A Bizottság elsősorban a családgondozást szervezte mint egyesületközi, koordináló „csúcsszerv”. Fóton ugyanis több olyan egyesület működött, mely a szegények megsegítését tartotta céljának: a római katolikus plébánia (Szent Antal-persely), a református gyülekezet és az újpesti zsidó szentegylet helyi fiókjá. Mindezek korábban egymástól függetlenül, sőt, többnyire egymásról tudomást sem véve jótékonykodtak, ami az erők szétforgácsolása mellett a társadalom adakozókészségének csökkenéséhez is vezetett. A Bizottság 1914-től sikeresen hangolta össze a különböző egyesületek, szervezetek tevékenységét, megakadályozva, hogy egy időben több gyűjtés is folyjon, vagy hogy a jótékony célú rendezvények túl hamar kövessék egymást. A szegénygondozást is átszervezték: a községet 17 körzetre osztották, s minden körzet élére egy-egy „szegénylátogató asszonyt” kértek föl. Ezeknek a feladata volt a környezettanulmányok felvétele, illetve a megsegítés módjára való javaslattevés, melyről aztán a teljes Bizottság döntött. Általában szem előtt tartották azt az elvet, hogy készpénz helyett inkább élelmiszerral, tűzifával segítettek, amikor pedig mód nyílt rá, munkához juttatták a rászorulókat (például előre kiszabott katonaszállás megvarratásával, amihez, ha kellett, varrógépet is adtak kölcsön). A végképp munkaképtelenek, ha eltartásukra alkalmas hozzátartozójuk nem volt, a község szegényházába kerültek, ami még a húszas évek végén is a vármegye legkorszerűbb ilyen intézményének számított. 1917-től a Bizottság munkaköre tovább bővült: a frissen föllállított

Népjóléti Minisztérium felügyelete és csekély támogatása mellett megszervezték a szoptató és terhes anyák, illetve a 3 éven aluli gyermekek ingyenes tejellátását, a két községi bábának pedig „szorgos kötelességévé” tették, hogy ellenőrizzék: az így megsegített anyák gyermekeiket legalább egyéves korukig csakugyan szoptatják-e. Az egészségvédelem terén különben már korábban is komoly áldozatkészségről adott számot a grófi család: az uradalom felfogadott orvosát nemcsak átengedték a község számára, de lehetővé tették, hogy a lakosokat ingyen lássa el. Szintén országosan pártját ritkító volt, hogy a kastély nagy kiterjedésű parkjából 6,75 magyar holdat feltörtettek, és átengedtek 76 családnak feles művelésre; az ebből befolyó terményeket pedig a Bizottság tetszés szerint használhatta föl (elsősorban a szegényházi munkaképteleneket és a többi rászorulókat látva el belőle).

A Bizottság mellett megszervezett Tanácsadó Iroda már bizonyos hatósági feladatokat is átvállalt: így például – ingyenesen – segítettek gyámügyekben, gyermekmenhelyi elhelyezésekben, a „vadházasságok” rendezésében, a fronton lévő hozzátartozókkal való kapcsolattartásban. Ez utóbbi azoknak a családoknak jelentett sokat, ahol az otthon maradt – vagy épp a bevonult – analfabéta volt. Az ingyenes levélírást, illetve 1916-tól az eltűntek, a hadifoglyok felkutatását már nemcsak a főtíak vehették igénybe, hanem a gödöllői és a váci járás 36 községének valamennyi családja.

A háború és a forradalom után a község számba vehette a veszteségeit. Sajnos a hadigondozásra szorulóknak számáról nem maradt adat az utókorra. Mindenesetre tény, hogy az 1920-as karácsonyi jótékonyági akció bebizonyította: önerőből Fót képtelen megoldani a szociális problémákat. Gróf Károlyi Lászlóné ezért 1921-ben gyűjtési engedélyért folyamodott a vármegye alispánjához és a belügyminiszterhez. Célként egy hadirokkantaknak,

hadiözvegyeknek és hadiárvának otthont adó családi házas telep felépítését jelölték meg, *Suum cuique* – Mindenkinnek a magáét – néven. Hasonló telepek külföldön már a háború elején létesültek, s a polgári kor neves szociális szakírója, Czettler Ernő 1916-ban hírt is adott róluk.

Az építkezéshez szükséges birtoktestet a Károlyi-uralomból hasították ki, s bocsátották – ellenszolgáltatás nélkül – rendelkezésre. A valamivel több, mint huszonegy holdas terület 150 ház felépítésére lett volna elegendő, a szükséges közösségi létesítményekkel – pl. iskolával – együtt. Megjegyzendő, hogy a Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter nevével fémjelzett földreform idején a birtokból az Országos Földbirtokrendező Bíróság további részeket csatolt el, illetve vett igénybe vagyonváltásföldként; ám Károlyi László egy esetben sem kérte, hogy a korábban átadott földeket ezekbe beszámítsák, jöllehet erre lehetősége lett volna. A grófné által kezdeményezett gyűjtés meglepően gyors eredményt hozott, s 1922. május 25-én 18 lakóházat adhattak át, egy további pedig néprajzi és helytörténeti gyűjteményt helyeztek el. Felavatásukon számos előkelőség is megjelent, így Hanauer Árpád István váci püspök, Bernolák Nándor népjóléti miniszter (és az utódja, Vass József nagyrépost is), az avatóbeszédet pedig Horthy Miklós, Magyarország kormányzója tartotta. Érdekes módon sajtóvisszhangja alig volt az eseménynek, amiért talán a küszöbön álló nemzetgyűlési választások okolhatók. Az 1922-es avatás után folytatódott a gyűjtés; az adakozók között számos külföldi polgár mellett államférfiak is voltak, így például egy-egy házát építtetett XI. Pius pápa, a szíami uralkodó, Japán császára, Mussolini és lord Rothemere. Az eredményekről, 58 ház felépítéséről és a további tervekről 1929-ben jól szerkesztett, látványos kiadványban számolt be az Alap. Ebből egy igen átgondoltan, korszerűen megtervezett telepes falu elképzelése rajzolódik ki. Az újonnan

épülő településrész szerves kapcsolatban volt a község többi részével, ugyanakkor külön iskolával, népházzal (művelődési házzal) rendelkezett volna (ez utóbbi a gazdasági válság miatt végül csak alapos késéssel, kisebb méretben épülhetett meg). A telep házterveinél szem előtt tartották az egyszerűség, az alacsony ár mellett a tartósságot és a népi jelleg megőrzését is: ezért építési anyagul többnyire vályogtéglát használtak, de az alapot – szigeteléssel – kőből vagy téglából, később pedig betonból készítették. Az épületek méretét – egy szoba, konyha, kamra – a korabeli házadószabályok határozták meg (eszerint az egyenél nem több lakóhelyiséges ingatlan adómentes volt). Célként jelölték meg, hogy a házhoz juttatottaknak a megélhetését is biztosítani lehessen; ennek érdekében 1923-ban háziipari foglalkoztatóműhely épült a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium államsegélyéből, ahol szövő-, kosárfonó-, asztalos- és iparművészeti műhely, továbbá varroda működött. A megélhetést szolgálta az is, hogy minden házhoz kert tartozott (átlagosan 200 négyzetögl), ahol a család zöldségszükségletének jó része megtermett.

A telep és az azt építtető, működtető Alap Szabályzatát 1925-ben hagyta jóvá a népjóléti és munkaügyi miniszter. A Szabályzat részletesen intézkedik a juttatásban részesíthetők köréről: eszerint igényjogosult, aki „1, hadirokant; 2, hadiözveggy; 3, felnőtt hadiárva; 4, hadviselt; 5, egyéb rászorult” (a felsorolás egyben igényrendet is jelölt). Feltételként kötötték ki az erkölcsös életvitelt, a munkakészséget, a nemzethűséget, a nincstelenség igazolását és azt, hogy a juttatott legalább három, eltartásra szoruló gyermeket neveljen. Érdekes, de nem haszontalan kitételek voltak, hogy az igénylő rendelkezzen a napi életvitelhez szükséges tárgyakkal, bútorokkal, esetleg szerszámokkal; a felvétel 3 év próbaidőre történt, előtte harminc nappal „a községben szokott módon” (értsd: kidobolás

útján) történő kihirdetéssel, mely után bármelyik telepes tiltakozhatott a betelepítés ellen (ezután azonban az Alap vezetősége szabadon mérlegelhetett, a tiltakozást nem volt köteles figyelembe venni). A Szabályzat a hétköznapi élet-ről is rendelkezett: így előírta a konyhakertek gondos megművelését, az utcák fásítását, az épületek évenkénti újrameszelését, tisztán tartását, sőt még azt is, hogy a telepesek gyermekeiket kötelesek iskolába járatni, a családok pedig egymást segíteni betegség vagy szülés esetén. Azokkal szemben, akik mindezt nem tartották be, különféle intézkedéseket foganatosítottak, a négyszemközti feddéstől egészen a birtokból való kimozdításig. Ez utóbbit az is lehetővé tette, hogy a 25 éves – kamatmentes – törlesztés leteltéig a családok csak bérlőnek számítottak, a telek-önnyvi tulajdonos az Alap volt. Megjegyzendő, hogy az ismertetett Szabályzat – úgy tűnik – nem eredeti alkotás: mintájául a vármegye déli részén létesített **Hadigondozottak Kalocsai Kertesház telepe** Alapítvány 1921. október 16-án elfogadott okirata szolgált.

A fői **Suum cuique-telep** dinamikus fejlődésébe a gazdasági válság hozott törést. Az addig több-kevesebb rendszerességgel törlesztő családok többsége a havi 10-12 pengős részleteket sem tudta fizetni, s jelentős hátralékba került; ennek és az adakozási kedv lanyhulásának következtében lassult az építkezések üteme is. A nehézségek csak a harmincas évek derekán csökkentek; 1939-re a telepen már 81 ház állt, megkezdődött a népház és négy további családi ház felépítése. A negyvenes évek elején az 1940. évi XXIII. törvénycikk által létesített **Országos Nép- és Családvédelmi Alap**, illetve annak vármegyei szerve, a Közjóléti Szövetkezet segítségével további tíz házat hoztak tető alá, melyeket azonban már nem hadirokkantak, hanem saját ingatlanul nem bíró, öt-hét gyermekes családok kaptak meg. Nemcsak a telep, de az egész község szempontjából is jelentős esemény volt, ami-

kor 1931-ben a mindenekelőtt anya- és csecsemővédelemmel foglalkozó országos Stefánia Szövetség megszervezte az egészségvédelmi kört. Nem volt véletlen, hogy a (később az állami fenntartású zöldkeresztes szervezet által átvett) egészségház ekkor a Suum cuique-telepen került felépítésre. A hely kijelölésénél nemcsak a juttatottak és gyermekeik egészségi állapotára és a községbeli átlagnál rosszabb szociális helyzetükre voltak tekintettel, de arra is, hogy így a terhes- és gyermekrendelésre, oltásra induló falusiak kénytelenek a telepre menni, s ezáltal a telepiek és a község többi lakosa közti ellentétek tompulni fognak.

A megoldást indokolta, hogy a nem várt nehézség, mellyel kezdettől fogva szembe kellett néznie a Suum Cuique Alap vezetésének – s úgy tűnik, csaknem minden más szociális céllal létesült telep szervezőinek – az a „társadalmi elfogadottság” problémája volt. Hogy a főtíak idegennek, sőt „jöttment”-nek tekintették a – többnyire más falvakból származó – telepiket, az iratanyag pusztulása dacára is számos adat bizonyítja. Így például a község több mint tíz év alatt sem teljesítette azt a vállalást, hogy társadalmi adakozásból egy házat épít (sőt, az építéshez szükséges 1932-es értéken 3300 pengőből mindössze 965 pengő 22 fillér gyűlt össze). Sokatmondóan bizonyítja a falu vezetőségének ellenérzéseit, hogy a telepi társaskör segélykérelmét – az egyébként viszonylag jómódú – község rendre megtagadta. 1942-ben Endre László alispán felszólítására, hogy tegyenek javaslatot a községi cigányok kérdésének megoldására, az a válasz született, hogy „mivel hanyagságuk miatt nem adnak nekik munkát”, munkatáborba kell létesíteni, melynek helyéül a Suum cuique-telepet javasolták. További adalék, hogy 1944-ben a jegyző a német katonák és magyar honvédek számára a falu területén kettő, míg a telepen kilenc házat jelölt ki beszállásolásra, dacára annak, hogy az utóbbiak mind egy-szoba-konyhások voltak (kiváltva különben ezzel az illetékes

hadműveleti kormánybiztos tiltakozását és az alispán közbelépését is). Bár kevésbé adatolható, de gyanítható, hogy az ellenérzések korántsem csak a község vezető rétegét képezőkre, a tehetősekre terjedtek ki; példa erre, hogy 1946-ban a Magyarországi Kommunista Párt nőszervezete, az MNDSz főtí csoportja éles hangvételű levélben tiltakozott a vármegye alispánjánál azellen, hogy a község négy nyári napközijéből egyet továbbra is az ekkor már rokkanttelepnek nevezett községrészen helyezzenek el. Az ellenszenv a régi, az indok viszont újszerű volt: az itt élők „az elnyomó, antidemokratikus rendszer hívei, reakciósok”. (Emlékezzünk: a juttatás feltétele volt a nemzetűség – de ugyanakkor a nincstelenség is!) Ez utóbbi különösen a hadirokkant katonák esetében volt fontos, amit a budapesti nyomortelepek példáján is ékesen bizonyít. Megjegyzendő, hogy a Szociáldemokrata Párt már a két világháború közt is szíven viselte a hadirokkantak kérdését – általában a kormány ellen intézett éles kirohanások formájában. Gyakorta szóvá tették, hogy Kalocsán, ahol nem főúri, hanem érsekuraldalmi földeken épült a telep, állami pénzen építettek kápolnát, ami ráadásul nem is volt igaz: a kápolnához a Vallásalap mindössze 250 pengővel járult hozzá, a többit az érsekség fizette.

A rokkanttelepeket kiegészítették a Nagyatádi-féle földreform és a Vitézi Rend telepítései is, de ezekről másutt esik szó...

A rokkanttelepeknek volt humora is: „*Valahol Budán van a lövöldéi rokkanttelep, ahol a lábhiányos, kezetlen katonákat ápolják. Csupa olyanokat, akik most kapadoznak újra az élethez. Ezek a rokkantak csak később helyezkednek el majd a polgári életben, de máris olyan szabadságokat élveznek, amik jóval fölülte állanak a kaszárnya-élet rendszabályainak. És ők mindennap azon igyekeznek, hogy még*

ezeket a szabadságokat is kitágítsák és egészen civilesen élhessenek. Hát itt bizony, mi türestagadás, megesnek néha egy és más furcsaságok is. A parancsnok mondja:

– Mit csináljak, a fellábú embert nagyon keserves dolog haptákba állítani! A rokkantak mondják: Hogyne, nem elég a fellábunk, talán még haptákba is álljunk vele? És így bizony megesik, hogy a parancsnok a hapták helyett kinéz az ablakon, a messzi orosz hómezők felé, a hol csupa elmaradt lábak állanak haptákban, a rokkantak pedig csárdást kopognak falábaikkal. Különösen vasárnapokon, mikor a sógor, a rokon eltámogatja őket valami fogadóba és ahol serek, borok mellett töltik el a délutánt. Egy ilyen vasárnapi kirándulás folytatásaképpen történt meg, hogy az egyik kétmülábás, aki már egészen jól járkal, sehogy se tudott a kaszárnyalépcsőn fölkapaszkodni. Húzták a serek és a borok és két másik épkézláb ember. Így jutott a káromkodó vitéz az ágyba. Másnap azután, amikor megébredt és öltözködni kezdett, sehol se találta mülábait. Hol vannak a lábaim? – kiáltotta mérgesen. A kiabálásra a napos nyomban megadta a választ:

– Ne kiabálj! A tegnapi kimaradásért elzáratta a főhadnagy úr huszonnégy órára... a lábadat. Nehogy megint kiszökhess!”

Hapták. Új Idők, 1916.

A második világháború után ismét fordult a hadirokkantak sorsa, csak egy példa erre a *Hadigondozás* című „szaklapban” megjelent, a kor szokása szerint a szerkesztőség álláspontját képező írás: „*Lássunk tisztán: az elmúlt két világháború rokkantjai botcsinálta hősök voltak, a magyar katonák százazerei a német nagyítókések, a magyar nagyítókések érdekeiért rokkantak meg vagy pusztultak el s így csupán sajnálatos áldozatai egy rothadt rendszernek. Ez a rendszer nálunk már a múlté. Ma a nép van a kor-*

mányrúdnál, és ha okosan tekint a jövőbe és tiszta szemmel néz a múltba, megad minden lehető támogatást a háború áldozatainak, de nem részesítheti túlzott előnyökben az igazi hősök, a béke védői, a munka hősei rovására...” (Hadigondozás, 1948).

ÖSSZEFOGLALÁS

Az első világháború nemcsak halottakat, hanem özvegyek és árvák mellett munkaképtelen hadirokkantakat is hagyott hátra. Az összes hadviselő államban szinte megoldhatatlan gondot okozott az ellátásuk, a lehetőségekhez képest a rehabilitációjuk, sőt a pusztá elhelyezésük. Ráadásul a harcok elültéig propagandakérdést jelentett a pusztá jelenlétük is. Jelen írás azt kívánta röviden bemu-

tatni, Magyarországon milyen intézkedéseket tudtak hozni az érdekekben.

IRODALOM

- CSEKONICS Endre – BABARCZI-SCHWARTZER Ottó (szerk.): *A Magyar Szent Korona Országai Vöröskereszt Egyletének története*, Budapest, 1928.
- CZETTLER Jenő: *A hadirokkantak telepítése Magyarországon*, Budapest, 1916.
- ERTL János: *Hadirokkantak munkaképességének helyreállítása és e téren a helyreállító biológiai sebészet jelentősége*, Budapest, 1942.
- HABSBURG József (szerk.): *A magyar hadirokkant-ügy rendezése*, Budapest, 1938.

Hámori Péter

Kísérlet a magyar agrárium lakásproblémáinak megoldására a két világháború között: a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet működése

Mindenki tudja, hogy a mezőgazdasági lakosság általában saját házában élt, ami háromsztatú volt, az utcai részen a tisztaszobával, ami kultúrantropológiailag félig nyilvános térként értelmezhető. Funkciója nem a család lakása volt, hanem részben értékek tárolására szolgált (ünneplő ruhák, a család módosságát tükröző, magasra felvetett ágy, rengeteg párnával és dunyhával, ami azt is jelentette, hogy abban aludni nem lehetett, és a szökröny, azaz díszesen faragott vagy festett láda, a szoba közepén asztal, általában négy székkal). Mindehhez hozzátartozott, hogy ezt a kisebb-nagyobb gazdagságot egyáltalában nem szégyellték, emiatt a tisztaszobában fogadták a vendégeket, az ablakokon pedig általában nem volt függöny, hogy az utcai járókelők is beláthassanak.

A kép idealizált – csak éppen nem igaz... Csakugyan így nézett ki egy módos család háza – de csak a módosaké. Egyfelől nagyon sokan csak egyetlen szobából és konyhából álló épületben éltek, esetleg még konyha sem volt, és gyakran előfordult, hogy abban az egy szobában is több család szorongott, mások bérbe vették az ingatlant vagy annak egy részét, mások rokonoknál húzták meg magukat, feleségükkel és gyerekeikkel együtt. A nagybirtok cselédei természetben kaptak a birtokostól lakást, azt a már említett szabályt azonban, hogy csak egy családot lehet egy szobában elhelyezni, általában nem tartották be, legfeljebb egy-egy szociálisan érzékenyebb nagybirtokos uradalomban.

Az 1920-as évek Magyarországnak szociálpolitikája alig foglalkozott a falvak szegénységével. Ennek alapvetően politikai okai voltak: szemben a városi munkássággal,

a radikális politikai mozgalmak a parasztságot sokkal kevésbé rázták meg, amit a nyílt szavazás is biztosított (a szavazatszedő bizottság elnöke az a községi jegyző volt, aki egyszersem elsőfokú adóhatóságként is szerepelt; a választásra jogosult szavazhatott ugyan a szociáldemokrata pártra – csak épp egy kicsit több adót állapítottak meg nála a következő adóévben...). Éppen ezért a szociálpolitika sokkal inkább a városi munkások megnyerésére, vagy legalábbis megbékítésére törekedett, tartva (egyébként különösebb ok nélkül) 1918 és 1919 megismétlődésétől. Emellett a trianoni országcsonkulás anyagi következményei sem tették lehetővé egyszerre sok társadalmi osztály, réteg megsegítését. A Nagyatádi Szabó István nevével fémjelzett földbirtokreform is ebbe az irányba hatott. Először a konzervatív nézeteiről ismert Mailáth József gróf, majd nyomában számosan hangoztatták: a törvény elfogadása által a „*magyar birtokos osztály [...] egyszer s mindenkorra*” letörlesztette mindazt, melylyel („*egyesekek szerint*”) a „társadalom szerencsétlenebb helyzetben lévő osztályainak, a magyar föld munkásainak” tartozott. Ugyanakkor ez a földbirtokreform felemás eredménnyel járt. Nagyon sok jelentkező ugyanis nem törpebirtokot, vagy meglévő kevéske földjének kiegészítését kapta, hanem házhelyet, beépítési kötelezettséggel. Erre azonban általában akkor sem volt pénzük, ha az adót nem fizették be rendszeresen, részben, mert a magyar lakosság jó része nem tartotta az adózást magára nézve kötelezően, részben mert úgy gondolták, hogy az állam nem fogja a másik kezével elvenni, amit az egyikkel adott (ebben különben többnyire igazuk is volt).

A falusi lakáskérdésben, ha lassan és nehézkesen is, a Földművelésügyi Minisztérium előre tudott és akart lépni.

Nagyatádi Szabó István (1863–1924)

Először títustervek kidolgozását és terjesztését kezdték meg. Emellett adókedvezménnyel igyekeztek fokozni az építkezési kedvet: az 1921. évi LI. törvénycikk az új építésű lakásokra 10-30 éves adómentességet tett lehetővé, és 300 millió aranykorona értékben állami hitelkeretet is biztosított. Ám a települések vajmi kevés érdeklődést mu-

tattak, bár elismerték, hogy élnek náluk nincstelen vagy majdnem nincstelen lakosok, akik amúgy is csekély jövedelmük elég nagy részét költik lakhatásra, és esélytelenek építkezni. Emellett ingyenes vagy kedvezményes házhelyjuttatásról hallani sem akartak. Indoklásul általában azt hozták föl, hogy a nyomornak egy helyre való koncentrációja csak az elégedetlenség fokozódásával, az indulatok felkorbácsolásával járna együtt. Hasonlóan bukásra ítéltetett a Földművelésügyi Minisztérium azon terve is, amely szövetkezetekbe akarta összefogni a lakással nem bírókat, és az így egyesített anyagi erővel próbált családi házakat építeni a rászorulóknak. A XIX. századdal szemben a német és osztrák példa nem, de az olasz mintát kínálhatott volna, ám ott a lakáshiány főleg a városokban jelentkezett.

A Földművelésügyi Minisztérium tisztviselői ugyanúgy gondolkodtak a lakásügyről, mint a háború előtt, az 1907-es törvények megalkotásakor. Az életszínvonal emelkedése mellett a falvak közegészségügyi helyzetének javulását, a gyermekhalandóság csökkenését, a népbetegségek, főleg a tuberkulózis visszaszorulását remélték, továbbá azt, hogy a minőségi(bb) lakás a család életformáját is átalakítja, és politikailag legalábbis semleges munkásokat teremt. Emellett a telepszerűen épült házak remek sajtótémát kínáltak a kormánypárti újságoknak, és komoly politikai hátszelet jelentettek a legitimációjáért küzdő Bethlen-kormánynak. A lakáskérdés megoldását, házhelyek osztását a nagybirtokosok érdekképviseletét ellátó **Országos Magyar Gazdasági Egyesület** sem ellenezte, mert azt várták – megalapozottan –, hogy így egy radikális földreform elkerülhető lesz. Hasonló okok miatt álltak ki mellette az országgyűlés kormánypárti és konzervatív képviselői is. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a házhelyeket jellemzően nem a nagybirtokokból hasították ki, hanem a községek földtulajdonát sajátították ki, a községek viszont rendre a legrosszabb földeket engedték át. A földműve-

lésiügyi miniszter, (Nagyatádi) Szabó István a házhelyosztást csak kezdetnek tekintette. Végeredményben 259 773 házhelyet juttattak, hasonlóan a szántóföldekhez nem ingyen, habár a törlesztést itt is alacsony kamattal, hosszabb időn át kellett teljesíteni. A falvak nemcsak gyenge, bel- vagy árvízjárta földeket, hanem olyan területeiket adták át, amerre nem fejlődött a falu. Sok helyen telepszerűen jelölték ki a házhelyeket, részben praktikus okból – az átengedett nagyobb méretű földdarab sok juttatottat tételezett fel –, részben a szegénység térbeli elkülönítésétette lehetővé, emellett volt némi megbélyegző jellege is, bár falusi viszonyok mellett általában mindenki tudta, melyek az ínséges családok. **Veres Péter** népi író erről ezt írta: „*az OFB-telepek ellen csak ott nincsen panasz, ahol a falu közelében egyáltalán nem találtak rossz földet. Mert ahol találtak, okvetlenül odatelepítették a szegényt*” (OFB: **Országos Földbirtokrendező Bíróság**, a házhelyek kisa-játítója és juttatója).

Az, hogy az érintett családoknak nem volt pénzük építkezni, jól mutatja, hogy 1926 októberéig a telkeknek csak 23,23%-án építettek házat, általában a rokonságtól koldulva össze a pénzt, banki hitelt ugyanis fedezet hiányában nem kaphattak, legfeljebb a helyi hitelszövetkezetre számíthattak. Számos házhelyet néhány éven belül elárvereztek a törlesztés elmaradása miatt. Sok juttatott kénytelen volt a korábbi lakbérletet felmondani, és pénz híján putriszerű „épületet” emelni (hogy ezek benne voltak-e az említett százalékban, nem tisztázható, de gyaníthatóan nem). A problémákkal a politikai vezetők is tisztában voltak, az országgyűlésben is többször interpelláltak róla. Nem segített a dolgon az sem, amikor a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumon belül létrehozták a Lakásépítési Állandó Bizottságot; ez 1924-ben a „magyar vidék lakásszükségletét” legkevesebb 80 000-85 000 körülire becsülte.

Ezekre az okokra vezethető vissza, hogy 1925-ben Hadik János gróf vezetésével az **Iparosok Országos Központi Hitelszövetkezete** (IOKH) megalapította a **Falusi Kislakásépítő Szövetkezetet** (FAKSZ), amely az államtól 90 000, az **Országos Központi Hitelszövetkezettől** és az IOKH-tól 30 000-30 000 pengőnyi forgótőkét kapott. Mivel ez kevésnek bizonyult, a Földművelésügyi Minisztérium a Népszövetségtől felvett államkölcsön

Gróf Hadik János, a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet vezetője 1926-ban

és a tárca bevételi többleteinek terhére igen jelentős további pénzüsszegeket utalt ki. Az állam a következő években is komoly összeggel támogatta a Szövetkezetet, mely tulajdonképpen állami szervként funkcionált.

A FAKSZ élére **gróf Hadik János** került. Hadikot az OMGE azon hangadóinak vezetőjeként ismerték, akik korábban élesen bírálták és túlzottnak találták a földreformot, mindenekelőtt annak a hitelélre gyakorolt kedvezőtlen hatása miatt. Ugyanakkor a házhelyek juttatását a többi konzervatív szociálpolitikushoz hasonlóan megszemélyesen támogatta.

A Szövetkezet az építési kölcsöneit 10 év futamidőre és 4,5%-os kamatra folyósította (mihez tartás végett: a bankok kölcsöneik után kb. 5-7%-os kamatot számoltak, de mint említettünk, építkezni akaró nincsteléneknek nem álltak a rendelkezésére). A házhelyet elnyertek esetében kikötötték, hogy a családfőnek „dolgosnak”, „erényesnek” és „józan életűnek” kell lennie, hiszen a körlevél szerint *„ingyen házban senki sem lakhatik, ingyen házhoz senki nem juthat, csak annak lehet háza, aki ezért erős munkával megdolgozik, és ezzel a munkával szerzett keresményéből az igénybe vett hitelt le is törleszti”*. Ezt különben már a házhely odaítélésekor is vizsgálták, a közigazgatás és a helyi „jobb elemek” megkérdésével, illetve azt is figyelembe vették, hogy a házhely árát pontosan törleszti-e a család. Kikötötték azt is, hogy a rászoruló készpénzt semmiképpen nem kaphat: az igényelt kölcsönt anyagban kellett kiutalni: ha a településen volt a FAKSZ-nak szerződött építőanyag-kereskedője, akkor attól, ha nem, akkor más forrásból. Készpénzt még az összérték legfeljebb 20%-át kitevő fuvarra sem lehetett igényelni: a fuvarost ugyanis a jegyző útján fizették ki. A készpénznyújtástól való merev elzárkózás egyáltalában nem csak a FAKSZ eljárásának volt jellemzője. A kor szociálpolitikájának ugyanis visszatérő eleme volt a rászorulóknak nevelésre és irányításra szorulókként,

többé-kevésbé megbízhatatlan személyként való kezelése, ami eleve kizárta, hogy készpénzt adjanak nekik, hiszen feltételezték – ahogy azt a FAKSZ körlevele nevében is nevezte –, hogy nem a segítséget adó által eltervezett célra fogják költeni. Ez annak ellenére így volt, hogy a számos feltétel, mellyel a hitelt körülbástyázták, eleve kizárta, hogy a legszegényebbek, legelesettebbek – akiknél esetleg feltételezhető lett volna valamilyen, a törlesztést veszélyeztető deviancia – akár csak szóba is jöhessenek a kölcsön elnyerésekor. 1927-től a végrehajtás elején a FAKSZ kölcsönei minden más kölcsönt megelőztek. A törvény azonban már nem Falusi Kislakásépítő Szövetkezetéről beszélt, hanem elé tette az Országos szót is, így lett a FAKSZ-ból **OFAKSZ**. A régi-új szervezet felett a felügyeletet továbbra is Földművelésügyi Minisztérium gyakorolta; hogy mennyire nem volt valódi szövetkezet, jól mutatta, hogy elnökét és vezetőségét már a látszat kedvéért sem választották, hanem a miniszter nevezte ki, bár papíron és a forma kedvéért szövetkezet maradt.

♦ Az egykori MABI, ma Péterfy Sándor utcai kórház

Ennek hátterében azonban már nem valamely „társadalomnevelési” szándék állott, bár az előkészítésben a szövetkezeteknek ilyen szerepet több művében is szánó szociálpolitikus, Czettler Jenő is részt vett. Sokkal inkább az állam anyagi felelősségvállalásának erőteljes korlátozása motiválta a döntéshozókat: az állam ugyanis csak egy volt a szövetkezet tagjai közül, így az esetlegesen felhalmozódó tartozások esetén csupán üzletrészeinek – meg lehetőségen csekély – arányában volt köteles a pénzügyi hiányokért jótállni. Az állami hozzájáruláson túl számítottak a közületek és magánosok adakozására is, a fennmaradt iratok szerint azonban hiába. Végül a **Magánalkalmazottak Biztosító Intézete** jegyezte le a 4 950 000 pengős üzletrésztőke közel felét, 2 000 000 pengőt – a díjtartalékok befektetéseként. Ez a hazai biztosítóintézetek gyakorlatában korábban példa nélkül állott. Mindedig ugyanis a tőkét legfeljebb bérházakba fektették, és nem foglalkoztak bizonytalan kimenetelű, kisembereknek adott kölcsönökkel, ám az 1927:XIX. törvénycikk ezeket a kölcsönöket valamivel biztonságosabbá tette.

FAKSZ-házak Makón – 1930-as évek

A 1927:XIX. törvénycikk végrehajtása tárgyában kiadott belügyminiszteri rendelet – alátámasztva a szövetkezet állami szerv jellegét – a hitelekkel kapcsolatos ügyintéztést a községi jegyzőkre bízta. A túlterhelt jegyzők egyáltalában nem lelkesedtek az új feladatért. Bevonásuk azért is elkerülhetetlen volt, mert a törvény részletesen meghatározta, kik kaphatnak és kik nem OFAKSZ-kölcsönt, de ezek csak előfeltételek voltak, s nem jelentettek jogosultságot. (A két világháború közti szociálpolitika a társadalombiztosítás kivételével elvből nem beszélt soha arról, hogy valakinek a juttatás jár, hanem mindig csak lehetőségről szóltak a törvények.) A kölcsön kamata továbbra is alacsony, 4% maradt.

Az 1927-es törvény előfeltételként előírta, hogy a kölcsönért jelentkezőnek legyen házhelye – de termőföldje ne, tehát legyen (majdnem) nincstelen. Előnyben részesültek azok, akik a házhelyakció keretében kaptak telket, mezőgazdasági munkások (napszámosok) voltak, a hadirokkantak és hadiárvák, akik három holdnál kisebb birtokkal rendelkeztek, de csak akkor, ha élő gyermekeik voltak. A rendelkezés – kölcsönről lévén szó – gyakran nem segített érdemben a háborús sérülteken. Ahogy egy, a Szövetkezetet propagáló kiadvány írta: *„Hosszabb lejáratú, nagyobb összegű anyaghitelben csak a teljesen vagyon-talanok részesülhetnek, akik házuk felépítéséhez a maguk és családjuk munkaején kívül egyébbel alig tudnak hozzájárulni.”*

Mire volt elég a kölcsön? Egy egész házra semmiképp sem: a legkisebb összegű hitelt, 400 pengőt egy évre adták, de a legnagyobb, 1200 pengő sem volt önmagában elég, mert 1927–28-ban egy ház ára melléképületek nélkül 1420–1890 pengő között mozgott, ám az alacsonyabb összeget csak az igénylők kb. 10%-a választotta; még ha esetleg rendelkeztek is a megfelelő összeggel, a 4%-os kamat csábító volt. Mivel a rövid, 1–5 év futamidejű kölcsönt

csak a falvak tehetősebb családjai vették igénybe, 1932-től az OFAKSZ „átmenetileg” megszüntette az 1-2 éves kölcsönök adását (ha a törvényhozó ideiglenesnek nevezett valamit, az általában véglegesnek bizonyult – ebben az esetben is). Ehelyett 15 évre adtak 1500 pengőt, amiből meg lehetett már építeni egy lakóházat, de csak elvben, mert új előírás volt, hogy az ebből a kölcsönből épített háznak téglából vagy kőből kell épülnie, nem pedig a faluszerte megszokott vályogból, ráadásul 6%-os kamata körülbelül azonos volt az üzleti kölcsönök kamatával.

Az OFAKSZ tevékenysége mindenkor megállt a házak küszöbénél: a belső berendezésbe, illetve ezen keresztül a kölcsönt elnyerők életviszonyaiba nem szándékoztak beavatkozni, jóllehet ezt több szociálpolitikai szakértő kezdetből helytelenítette: ők a lakáspolitikát az érintettek – többé-kevésbé kikényszerített – szocializációjával, nevelésével kívánták összekapcsolni.

Az OFAKSZ azonban korántsem csak a legnagyobb hitelt igénybe vevőket próbálta rászorítani egészséges hajlék építésére. 1932-től az általános hitelfeltételek részévé tették a lakószoba minimálisan 22 négyzetméter alapterületét és legkevesebb 2,60 méter belmagasságát. További rendelkezés volt az ablak és ajtó legkisebb méretének megszabása mellett a szoba padlójának fával való burkolása, továbbá tűzbiztos fedél készítése. Utóbbi kívánalom a tűzbiztosítás előírásával járt együtt, ami sejteti: a Szövetkezet nemcsak az érintettek egészségére, hanem saját kölcsöneinek visszatérülésére is ügyelt a szabály megalkotásakor. Hasonlóképp a hitelező érdekeit is szolgálta a jó karban tartás előírása – hiszen esetleges árverezés esetén a hitelt nyújtó csak így remélhette a költségeinek megtérítését. Az előírások betartatása azonban nem igazán volt lehetséges. Egyrészt a jegyző vagy ránézett az építkezésre, vagy nem. A Szövetkezetnek ugyan volt két utazó mérnöke, de azok nem jutottak el mindenhol, ráadásul ál-

landó panaszkodtak volt a képtelenül alacsony útiátalány, emiatt leginkább Budapest környékét tudták bejárni. A vármegyei mérnökök pedig, bár elvben kötelességük lett volna, rendre nem teljesítették a feladatukat az OFAKSZ-szal kapcsolatban. Általában az ablakok sem ütötték meg a kívánt méretet, és gyakran kihagyták az alap szigetelését, illetve nem alkalmazták kő- vagy téglalapozást a vályogfal alá. Gyakori volt az is, hogy nem szakemberrel, hanem kontárokkal dolgoztattak, vagy épp a lassú ügyintézés miatt a kölcsönt csak az (egészségtelen) ház megépülte után kapták meg. Megesett az is, hogy az elvárt nyersanyagokat beszerezték, bemutatták az OFAKSZ kiszálló építési ellenőrének, esetleg még be is építették – később azonban ezeket eladták, és olcsó, selejtes anyaggal pótolták. Különösen az olyan „luxusnak tartott” épületelemekkel bántak mostohán, mint a terveken szereplő tornác, árnyékszék, disznóól: ezeket vagy egyáltalán nem építették meg, vagy hulladékanyagokból tákolták össze.

A problémákról az OFAKSZ vezetősége is tudott, részben a központba beküldött anyagkiutalásokból, részben pedig az újságokból. 1935-ben, a városrendezésről és építésügyről szóló törvénytervezet alsóházi vitájakor Meizler Károly és Matolcsy Mátyás képviselők bírálatából bőven jutott az OFAKSZ-nak is. Az igazgatóbizottság tagja, az ismert agrár-szociálpolitikai szakértő, Schandl Károly meglehetősen erőteljesen tudott csak válaszolni.

A Szövetkezet a támadások miatt nem spórolt a propagandával sem. 1931-ben fotóalbumot adtak ki, melyben valóban tetszetős – amennyire a fényképekről megállapítható –, a kiadott egységes tervek szerint épült, bekerített, melléképületekkel is körülvett házsorok voltak láthatók. Az ebben szereplő települések fele Pest környéki volt. Fóton az OFAKSZ-hitelből épült telep Horthy Miklós nevére kapta, s felavatásakor a kormányzó személyesen is megjelent. Mindezzel valószínűleg a közvéleményt akar-

ták meggyőzni arról, hogy az Országos Falusi Kislakás-építő Szövetkezet elleni kritikák megalapozatlanok.

Az építési szabálytalanságokat kezdetben az OFAKSZ és a minisztérium vezetése a közigazgatás passzivitása mellett a falusi építetők konzervativizmusának és igénytelenségének tulajdonította, amiben sok igazság volt. A kérelmező törlesztési képességét sokáig nem vizsgálták, illetve ezt a feladatot a helyi bizottságokra bízta, amelyek azonban nem tettek eleget az elvárásoknak. A jelenség hátterében több ok fedezhető fel. Egyrészt az említett bizottságokat ugyan a főszolgabíró kérte fel, de mivel a részvétel nem volt kötelező, azok sok helyütt meg sem alakultak. Ahol mégis megalakultak, ott a községek vagy városok elitjének szociális ügyek iránt elkötelezett része vett bennük részt (lelkészek, tanítók, mellettük pedig a kegyes célú egyesületek többnyire nőkből álló vezetősége). Az ő lelkiismeretességükkel általában nem is akadt probléma – annál inkább a hozzáértésükkel. Számos esetben nem vették vagy nem akarták figyelembe venni azt a körülményt, hogy az OFAKSZ segítsége nem segély, hanem kölcsön, amit vissza kell fizetni. A szövetkezet hitelpolitikájában tapasztalható óvatosság ellenére hasonló gondolkodással – legalábbis a beszámolók szerint – a kölcsönt elnyerők részéről is lehetett találkozni; egy Sopron vármegyei szerző úgy fogalmazott: *„ma már mindenki bánja, hogy a FAKSZ-nak valaha is becsületesen fizetett. Szállóigévé vált, hogy a fizetés, törlesztés – legyintenek a kezükkel – »A FAKSZ gondja«. Általános a felfogás, hogy a FAKSZ részére nem kell fizetést teljesíteni.”*

Sok helyen évek teltek el törlesztés nélkül, ami alatt a lakók legfeljebb csekély összegű lakbért fizettek törlesztés helyett. Másutt az évi törlesztőrészlet messze meghaladta a helyben szokásos lakbér összegét – s természetesen a vagyontalanok fizetési képességét is. Gyakori eset volt, hogy a kölcsönt felvevő az adott hónapban nem rendel-

kezett elegendő készpénzzel, s mivel a posta töredékösszeget nem vett át a csekkre, semmit sem fizettek. Ilyen esetben az OFAKSZ 8%-os büntetőkamatot számolt fel, ami nagyon magasnak számított. Tartozást főleg a nagyobb családok halmoztak fel. A behajtás a községi jegyző feladata volt – de a kölcsön odaítélésére is a jegyző tett javaslatot, aki kötelezően figyelembe vette a gyerekek számát is, előnyben részesítve a sokgyermekeseket.

Arra, hogy mi volt az előidézője az adósságok felhalmozódásának, források híján nem tudunk általánosan választ adni. A már említett okok mellett azonban mindenképp elgondolkodtató a kölcsönkihelyezések ütemének és a hitel felvevők társadalmi rétegződésének vizsgálata. Sajnos mindkét esetben töredékesek az adatok. Az 1938 december 31-ig folyósított 57 795 000 pengő 59%-át 1934 december 31-e előtt ítélték oda az igénylőknek, akiknek elég nagy része így a világgazdasági válság éveiben kellett, hogy megkezdje a törlesztést.

Érdemes megvizsgálni a kölcsönt elnyerők társadalmi rétegződését. Eszerint a hitelt fölvevők 32,8%-a volt napszamos, 42,2%-a kisbirtokos, 11,7%-a hadirokkant, 8,2% iparos vagy munkás, 2,2% „középbirtokos gazda”, míg a többi közel 3%-ról nem közöltek semmilyen adatot. Ennél beszédesebb (és talán pontosabb) az az információ, mely szerint az OFAKSZ ügyfeleinek 54%-a az OFB földhöz juttattotta, 87,2%-a pedig házhely-juttattotta volt, tehát gyaníthatóan a hitelt igénybe vevők legnagyobb része eleve adósságtól megterhelve fordult építési hitelért a szövetkezethez.

Az OFAKSZ vezetése folyamatosan volt kénytelen szembesülni a fizetési elmaradásokkal. Első intézkedésként – megkésve – az 1927-ben egyes OFAKSZ-építkezésekre külön eljárással engedélyezhető házadómentességet terjesztették ki valamennyi ilyen épületre. Az a kikötés azonban, hogy az ilyen házakban nem lehet albérlőt tar-

tani – mert az „közegészségügyi és erkölcsi okokból gyakorta kifogás alá esik” – komoly kritikát váltott ki. A Földművelésügyi Minisztérium 1945-ig görgette maga előtt a problémát.

A kortársak többsége a tartozások felhalmozódásának okát és egyben az OFAKSZ legnagyobb hibáját a szövetkezet szociálpolitikájának fogyatékos voltában, azaz abban látta, hogy tevékenysége mindössze a lakáskérdés megoldására terjedt ki. Az 1930-as évek végének ismert szociálpolitikai szakembere, Esztergár Lajos különösen éles szavakkal szólt emiatt az OFAKSZ tevékenységéről: a „*téves szociális tevékenység mintapéldájának*”, „*javarészt kidobott pénznek*” nevezte a házkölcsönöket. Nagy hatású könyvében leírt bírálata szerint ugyanis a szociális munkának teljességre kell törekednie: bár a rászoruló („megélhetésében veszélyeztetett”) családok esetében alapvető kérdés az egészséges, olcsó és lehetőleg saját lakáshoz, még inkább családi házhoz való juttatás, ezt ki kell egészíteni szociális gondozással, munkához juttatással, családi bérpótlékkal, gyermekvédelemmel és -neveléssel, közegészségügyi felvilágosítással és védelemmel, háziiparral, segítséggel a ház körüli kert hasznos megművelésében, esetenként ruha- és cipősegélyekkel és sok más hasonlóval. Mindezek a tevékenységek egészen addig folytatandóak, amíg a juttatásban részesült képes megbízhatóan saját lábára állni, vagyis a köztől folyamatosan segílyt húzó – vagy legalábbis arra igényt tartó – személyből vagy családból adófizető polgárrá válni. Ezeknek az kívánalmaknak az OFAKSZ gyakorlata tételesen ellene mondott: pusztán üzleti alapon kezelték a kölcsönöket, az érintettek személyes viszonyaiba pedig nem kívántak beavatkozni.

1941-ben az Országos Népi és Családvédelmi Alap (ONCSA) létrejötte után az OFAKSZ a korábbinál jóval nehezebb helyzetbe került. Újabb hitelkérők alig-alig jelentkeztek: még a rá nem szorulóknak és nem jogsultak zöme

is arra számított, hogy az ONCSA fog neki házat juttatni. Erre a lényegesen eltérő juttatási előfeltételek, például a legkevesebb négy gyerekre vonatkozó előírás miatt – amibe a hősi halott is beleszámított – ritkán került sor. Az Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet 1944-ig alapszabályszerűen működött ugyan, tevékenysége azonban csak töredéke volt az 1940 előttiének, és lényegében a régebbi kölcsönök behajtására korlátozódott.

Az adósságot felhalmozók vagy éppen fizetésre képtelenek nagy számban fordultak az ONCSA Közjóléti Szövetkezetihez segítségért, azok azonban eleinte elutasították a kérelmeket, mivel ilyen célra az **Országos Szociális Felügyelőség** által előírt alapszabályaik szerint nem volt lehetséges kölcsönt adni. 1942-ben azonban az OSZF vezetője, Kádár Levente államtitkár rendeletet adott ki, mely egyes esetekben megengedte a segítségnyújtást. Feltételül szabta azonban az adósság okának vizsgálatát, hangsúlyozva, hogy abban az esetben, ha a kérelmező hibáztatható a fizetés elmaradásában, semmiképp sem kaphat kölcsönt. Éppígy elutasítandónak tartották a segítséget abban az esetben, ha a ház bel- vagy árvízjárta helyen épült, illetve ha a családfő munkaképtelen volt (utóbbit a visszafizetési kötelezettség indokolta, ami feltételezte a kölcsönt elnyerő munkaképességét). Az említett szempontok miatt – bár kérelmező igen sok volt – tényleges segítségre ritkán került sor. A legtöbb kérelmet már az illetékes járási szociális titkár, ritkábban pedig a Közjóléti Szövetkezet igazgatósága utasította el. Látva az ONCSA passzivitását, 1944-ben és a háború után egy-egy esetben az árverezésre kerülő házakat maga az OFAKSZ vette meg, és mérsékelt bér vagy a korábbinál jóval alacsonyabb törlesztőrészlet mellett adta át korábbi tulajdonosának.

Az OFAKSZ mellett az állam más formában is szerepet vállalt a falusi lakásépítésben.

1923-tól kezdve a „Lakásépítési külön tevékenység” cím alatt az állami költségvetésben szereplő 2 780 000 pengő mindössze 5728 lakás építésére volt elég, nagyrészt a városokban. Ennyi lakás nem segített sem a lakáshiányon, sem az építőipar pangásán. A népszövetségi kölcsönből a vármegyéknek és városoknak nyújtott hitelek legnagyobb része pedig nem a lakásépítés céljaira szolgált. Emiatt és a világgazdasági válság hatását kivédendő, 1930-ban egy új szervezet, az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet (OLH) létesítését határozta el a kormány. Az 1930: XLI. törvénnyel alapított Szövetkezet a Lakásépítési Állandó Bizottság és a Pénzintézeti Központ felügyelete alatt állt, kölcsönöket csak e két állami szerv engedélyével folyósíthatott. Tőkéjét – ellentétben az OFAKSZ-szal – nem elsősorban az állam, és nem is az államtól erősen függő biztosítóintézetek bocsátották rendelkezésre, hanem a pénzügyi szereplő, a **Takarékpénztárak és Bankok Egyesületében** (TÉBE) tagsággal bíró hitelintézetek. A tőkefedezet megteremtését elősegítette, hogy az OLH-ba belépő pénzintézetek 9,5%-os kamatozású kötvényeket bocsátottak ki, melyekből – a törvény speciális pénzügyi rendelkezései miatt – az állam és az önkormányzatok is vásároltak.

A Szövetkezet alapítási célja szerint elsősorban közalkalmazottaknak és nyugdíjasoknak, másodsorban építőt cégeknek, s végül magánszemélyeknek adhatott hitelt családi ház vagy társasház építésére. A törvényjavaslat tárgyalásakor a párton kívüli Gaál Gaszton evvel kapcsolatban erőteljes szavakkal kifogásolta, hogy a hitelt felvevő építési vállalkozók nem a falvakban fognak építkezni.¹

1 A szociáldemokrata ellenzék részéről az a kifogás merült fel, hogy a törvény kizárólag az OLH-ban részt vevő pénzintézeteknek van hasznára. Erőteljesen tiltakoztak amiatt is, hogy nem nagyobb bérházakat, hanem társas- és családi házakat építenek a törvény alapján; evvel kapcsolatban „osztályönzést” emlegettek. (Az 1927. évi január

Erre azonban rácsófolta a tény, hogy az igazgatóság egyik első intézkedésével az OLH az OFAKSZ hitelezőjévé vált, amikor 1931-ben átengedte a tőkéjének több mint 20%-át.

Az **Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet** magánosoknak adott kölcsönei után – szemben az OFAKSZ-szal – évente tekintélyes nyereséget tudott felmutatni. Az okokat keresve érdemes megvizsgálni a hitelt felvevők foglalkozását, melyet maga a Szövetkezet is közlésre érdemesnek talált.

Az OLH-nak 1938-ban, majd pedig 1940-ben és 1942-ben az Országos Társadalombiztosító Intézet egyre növekvő összegű kölcsönt nyújtott a díjtartalékai terhére. Evvel párhuzamosan az OTI saját kezelésében is épített szociális célú családi házakat és többlakásos bérházakat, ám ezek Budapesten és Pécsen épültek, így a magyar falvak lakásügyében nem játszottak szerepet.

Ugyan nem tartozik sem az OFAKSZ, sem az OLH tevékenységéhez, de még egy lakásépítő akciót meg kell említeni, mert jellemző a kor magyar vidéki szociális célú lakáspolitikájára. Észak-Borsod szegény szőlőműves népe a Bükk déli lejtőin jellemzően a lágy riolit-tufába vájt barlanglakásokban élt százszámra. Ez amelle, hogy néha katasztrófát is okozott, a tbc melegágya volt. Miután a Zöldkereszt második közegészségügyi mintajárását itt rendezte be, az országos figyelem középpontjába került a kérdés. A Mikszáth Kálmán műveit kizárólagos joggal megjelentető Révai Irodalmi Rt. meglátta a remek reklámlehetőséget, és országos gyűjtésbe kezdett. Borbélz-Macykz Emil borsodi főispán is az akció mellé állt, szociális érzékenységéből – és felismerve, hogy ebből bizony lehet politikai tőkét kovácsolni. Tibolddaróc alföldi részén

25-ére összehívott Országgyűlés Alsóházának naplója. XXXI. köt. 54–97.)

csakhamar felépült az első 20 ház, majd még 80, részben gyűjtésből, részben a kiadó, részben pedig a vármegye adományából.

A gesztus szép és nemes volt – és ügyes is: az avatásról a kormánypárti országos lapok napokig cikkeztek. A kiadó kikötötte, hogy az új falurész neve legyen Mikszáthfalva: a felvidéki Szklabonya – ma Sklabina – 1910-től Trianonig viselte Mikszáth nevét.

És a lakók? Volt, aki örült, de a többség nem. A barlanglakást ugyanis télen nem kellett fűteni, a földönfutó családoknak pedig tűzifára semmiképp sem telt. Sokan visszaszivárogtak a barlangokba, mire a vármegye fölrobantatta az üresen maradt „lakásokat”, a dinamitot pedig kifizettette a kiköltözőkkel. A főispán még azt is kikötötte, hogy az új házak ablakában legyen muskátli, az előkertben tulipán, kutyát pedig csak kuvaszt, komondort vagy pulit tarthatnak...

Összefoglaló

A magyar agrárium két világháború közti szociálpolitikai problémái közt szinte észrevétlenül húzódik meg a munkáslakáskérdés. Ennek megoldására tettek kísérletet 1925-

ben az Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet életre hívásával. A Szövetkezet, mely lényegében a Hangya Fogyasztó, Termelő és Értékesítési Szövetkezethez és az Országos Központi hitelszövetkezethez hasonlóan állami dotálású és irányítású vállalkozás volt, részben hiteleket, részben építőanyag-kölcsönöket nyújtott elsősorban a Nagyatádi-féle 1920-as földreformnál építési telket elnyert gazdák számára; működése egészen a világháború végéig tartott.

IRODALOM

GAÁL Ibolya: *A szegényügy- és felnőttvédelmi szociálpolitika története Szabolcs-Szatmár megyében, 1867–1989*, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 1997.

HÁMORI Péter: Kísérlet a magyar falu lakáskérdésének megoldására a két világháború közötti Magyarországon, *Aetas*, 2004/1., 49–73.

NAGY József: *A Nagyatádi-féle földreform 1920–1928*, Eger, 1993.

Hámori Péter

Budapest hatósági lakáspolitikája

A kezdetek

A magyar városok hatósági építésügye – hasonlóan a nyugat-európaiakhoz – sokáig szinte kizárólag az építkezések tűzrendészeti szabályozására szorítkozott. Igyekeztek meghatározni a házak egymástól való távolságát, egyes helyeken, pl. Kassán a XV. században a telek beépíthetőségét, a tető tűzálló anyaggal való fedését – persze mindegyikben: a városfal ugyanis egyszerre bírt katonai és jogi védelmi funkcióval, így a városi tanács erre vonatkozó rendelkezéseit következetesen nem tartották be. E téren különben teljesen azonos volt a helyzet a nyugat-európai városokkal, a szabályozási igény és annak végrehajthatatlansága tekintetében egyaránt. Az ok kettős: egyfelől a polgárság nagyobb része német nyelvterületről származott – ebbe beleértendőek a csehországi városok is –, másfelől a helyzet ugyanaz volt, mint arrafelé: a települések jó része többé-kevésbé szabályos időközönként leégett. (Érdekes

Kassa a XVIII. században

♦ módon Magyarországról – tudomásunk szerint – olyan rendelkezés nem került elő, mely meghatározta volna, hogy egy épületben hány személyt lehet elszállásolni. Párizsban például a magisztrátus ezt a járványügyet szem előtt tartva próbálta rendezni, de rendre kudarcot vallott...) A „szociálpolitika” többi része, így a közegészségügy a céhek és az egyház „önként vállalt”, tehát a helyzet kikényszerítette feladata volt (erre a megfelelő fejezetben térünk ki).

A Pozsony helyett fővárossá váló Pesten ugyanez volt a helyzet. Arról, hogy a város maga szociális célú lakásépítésbe fogjon, sokáig szó sem volt. Pedig a lakosság szám az 1870-es évek elejétől rohamosan nőtt, és elsősorban az alsóbb, szegényebb rétegek lakossága szaporodott. A bevándorlás oka összetett volt.

♦ *Pozsony a XVIII. században*

Egyrészt megélhetést vagy jobb megélhetést keresve jöttek a munkavállalók, hiszen a jobbágyfelszabadítás egyik káros mellékhatásaként a falvak már korábban erodálódó társadalmi kohéziója és ezzel a népességmegtartó ereje tovább bomlott, másrészt a rohamosan épülő város valóban kínált munkalehetőséget: pl. az Alföld nincstelen kubikusai nemcsak a Tisza szabályozásánál vagy a vasútépítésekénél találtak munkaalkalomra, hanem Pest, majd Budapest bérházai alapjainak a kiásásánál is, s elég gyakori volt, hogy az évről évre visszatérő munkássereg egy része „itt ragadt”, ám az említett házak kezdetben nem az „alsóbb néposztályoknak” épültek.

Pest és Buda még a török időkben

Munkalehetőség tehát volt Budapesten – szálláslehetőség azonban nem. A rengeteg „kvázi-hajléktalan” ott élt, ahol lehetett: pincében, padláson, általában nemcsak mai szemmel rettenetes, hanem már akkor is sokak szerint elviselhetetlen körülmények közt. A város közegészségügyi helyzete rohamosan és látványosan romlott. A tbc egyre gyakoribb volt, a csecsemőhalandóság az egekbe szökött (mindkét betegség jelen volt a vidéki városokban, sőt a

falvakban is, de a fővárosban az összlakosság aránytalanul nagyobb részét érintette). A városvezetés „ingerküszöbét” azonban nem ezek a szociális népbetegségek lépték át, hanem a kolera, mely öt-tíz éves gyakorisággal ütötte fel a fejét. A hatósági közbeavatkozás több tényezőre vezethető vissza: egyrészt az orvoslás fejlődésére, a közvéleményt alakító sajtó nyomására – másrészt arra, hogy a kolera nem ismert társadalmi határokat, s a szavazati joggal bíró lakosok és maguk a városatyák és családjaik is veszélyeztetve érezhették magukat. Emellett nem elhanyagolható szempont volt a német és sokkal kisebb mértékben az angol példa, ahol már megtörténtek az első lépések a lakásügy hatósági rendezésére.

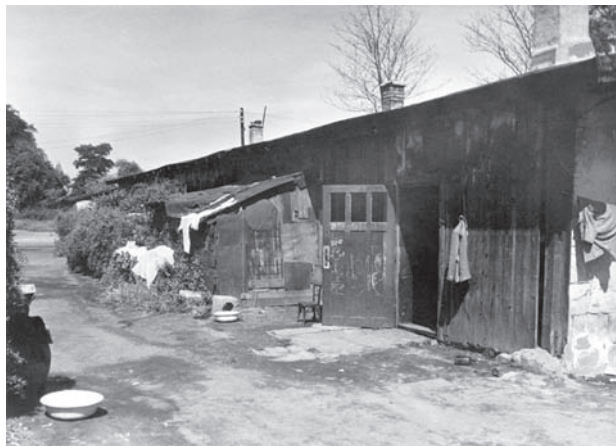
Pesten eleinte csak a közegészségügyi rendelkezések betartatására szorítkozott a városvezetés. Nemcsak elrendelték, de igyekeztek ellenőrizni is a szabályok végrehajtását: az árnyékszékek, csatornák fertőtlenítését. Erre a célra állandóan működő egészségügyi bizottságokat alakítottak, eleinte hatósági jogkör nélkül. Ezeknek feladata volt a túlszűfolt lakások megkeresése és felszámolása is. Előbbiben, úgy tűnik, sikeresek voltak – az utóbbiban pénz és hatókör híján aligha. 1872-ben fölmerült, hogy a napszámosok számára nagy, pajtaszerű faépületeket emeljenek a város költségén, azonban épp emiatt – a „város költségén” – hamar feledésbe merült a dolog.

1886-ban újra kitört a kolera. Hogy súlyosabb volt-e ez a járvány, mint a korábbiak, nehéz eldönteni, tény azonban, hogy a városvezetés felismerte: most először nemcsak javaslatokkal, szabályokkal, hanem pénzzel is közbe kell lépnie. A központi járványbizottság a kolerapavilonok és fertőtlenítő kemencék mellett szükséglakások építését határozta el. Az első szükségbarakkok mindössze három hét alatt épültek meg, többféle kivitelben. Az első típust az agglagényeknek szánták. Ez egyszerű deszkafalú volt, szigetelés nélkül, nagy, nyitható ablakkal. Annak, hogy

fűtés lett volna benne, nincs nyoma, de ez érthető is, hiszen átmeneti építménynek szánták, tömegszállásnak. A második típus volt a családi barakk, szobákra osztva, dupla deszkafallal és közte salakszigeteléssel, a deszkapadlón agyagfedéssel. Végül a harmadik barakk az árnyékszék elhelyezését szolgálta, a luxust pedig négy darab tükör jelentette. 1893-ra a ráfordítás fele megtérült, 6%-os kamat mellett, így a társadalmi haszon mellett anyagilag is sikeres volt a vállalkozás. Később a lakók száma erősen csökkent, részben, mert a vállalkozók rájöttek, hogy a szegényebb, de fizetőképes családok számára is érdemes bérházakat építeni, részben, mert a főváros a férőhelyek felét – az eredeti funkciójához visszatérve – fertőző betegeknek és hatóságilag kényszer-kilakoltotottnak tartotta fenn.

1892-ben a közeledő kolera hírére újabb építkezésbe fogott Budapest. A Sóház-teleken 330 fős szállást alakítottak ki, amit a kolera idejére ingyenesen, utána napi 3 krajcár jelképes összegért használhattak a lakók. 1894-ben hat telepen újabb barakkok épültek, de most nem a járvány, hanem a kislakáshiány miatt. A kínálat azonban messze alulmúlta a keresletet. A szociális szempont itt már kezdett a közegészségügyi helyébe lépni: a kilakoltotottak és hajléktalanok előnyben részesültek. Ezekhez a telepekhez az árnyékszék mellett már mosókonyha is tartozott, de komoly fogyatékoságnak számított a folyóvíz és a csatorna hiánya.

A telepek életét gondnok szabályozta, aki a karbantartás mellett a lakók fegyelmezéséért is felelt. A szociálpolitika örök dilemmája jelenik meg ebben: a segítség mellett meddig mehet el a hatóság az ellenőrzésben és irányításban? Elvileg előírás volt a napi seprés és a heti felmosás, tilos volt a mosás és a főzés is; tilos volt albérlőt fogadni, kutyát-macskát tartani. Alapvető szempont volt az alkoholtilalom, azzal az indokkal, hogy ha a családfőnek lakbérre nincs pénze, itatra se legyen. (Hogy ez a törekvés mennyire volt sikeres, nem tudni, de erős kétségekkel élhe-

Barakklakások az 1900-as évek elején

tünk, hiszen a korábbi és későbbi szegény- és koldusrendeletekben a középkor óta ismétlődik ez a tétel...) Emellett a polgári sajtóban állandó volt a panasz, hogy „*erkölcstelenség, vérfertőzés, fajtalanság, teljes megromlás tanyázik ezek között a szerencsétlenek között...*” Mennyiben volt ez igaz, és mennyiben szenzációhajhászás? 130 év távolából nehéz megítélni, de tény: előfordult, hogy egy szobában öt (!) családot helyeztek el, kilenc gyerekekkel... Emellett az is demoralizál(hat)ta a lakókat, hogy a bentlakásra szóló utalvány meghatározott időre, egy vagy néhány napra szólt. Igaz, a gyakorlat mást mutatott: a kiutalást rendre meghosszabbították, így a kilakoltatás rémének hiánya sem hatott igazán ösztönzőleg a munka- és lakáskeresésre.

1900 és 1907 közt a kislakások lakbéréi másfélszeresükre nőttek Budapesten. A Bárczy-féle városvezetés lépéskényszerbe került. Az utóbbi évben összesen 1723 főt tudott volna elhelyezni a hét telepen (ebből csak egy volt a budai oldalon), de a kihasználtság nagyon változó volt, 9 és 90% közt mozgott. Ez azonban nem zavarta a Tanácsot, mert a befektetett tőke így is megtérült. A kihasználatlan-

ság oka sokféle volt; az egyik kétségkívül az ismerethiány: sok kilakoltatott vagy frissen a városba érkező potenciális hajléktalan nem is tudhatott a lehetőségről.

1912-ben újabb 900 szükséglakást terveztek, nem annyira szociális céllal, mint a városnak hasznot hajtó beruházásként. Emellett magánkézből is bérelt a Tanács szükséglakásokat; ebben az esetben viszont már a szociális szempont volt a döntő. Ugyanakkor a szükséglakásokra vonatkozó panaszok állandóak voltak. A lakók a körülményekre, szomszédaik pedig rájuk panaszkodtak. A város valamennyire az előbbit is figyelembe vette, az utóbbira viszont kénytelen volt reagálni. Tiszti orvosi szemléket tartottak, kötelezték a lakókat a köztisztasági és közrendészeti normák betartására – mindhiába. Utóbbira jellemző példa egy 1912-es jelentés részlete: *„a telepek a főváros lakott részeitől távol fekszenek, s lakói túlnyomórészt oly néposztályokból kerülnek ki kiknek műveltsége, erkölcsi felfogása nem nyújt biztosítékot arra nézve, hogy a vizsgáló közeg saját személyében támadásnak esetleg kitéve nem lesz”*; a továbbiakban javasolta az irat szerzője, hogy az ellenőrt vagy tiszti orvost minden alkalommal városi rendőr kísérje el.

1916-tól a barakkok egy részében a főváros által munkára kiigényelt orosz hadifoglyokat helyeztek el, így azok szociális jelentőségüket elvesztették.

A Főváros Tanácsa ismételten kísérletet tett arra, hogy a lakókat *„visszavezesse az életbe”*, azaz a munka világába. Ebben szerepet játszott, hogy közegészségügyi és közrendészeti veszélyforrást láttak bennük, ugyanakkor ezt cáfolni látszik, hogy a költségvetés számára bevételt jelentett ottlétük, még ha a lakbértartozások állandóak voltak is. Inkább a filantróp-társadalomnevelő szándék volt a meghatározó. Jó példa erre, hogy a Vágóhíd utcai telep mellett kerekítve 4000 négyyszögölön 16 családnak kerteket osztottak ki, sőt még vetőmagkölcönt is adtak (igaz, a jelentkezőknek puszta kézzel kellett kitakarítaniuk a sittel

borított telket). Emellett többen kaptak bolt nyitására lehetőséget. A minta itt is Németország volt, illetve Debrecen, ahol a budapestinél két évvel korábban létesítettek családi kerttelepet (lakóházak nélkül).

A telepen lakókat a közmunkáknál (utcatakarítás, hóseprés) elsők közt vették számításba. Ezeknél az akcióknál azonban komoly gondot okozott a világháború, ugyanis a férfiakra a sorozóbizottságok, mint amúgy is munkanél-

Bárczy István polgármester díszmagyarban

küliekre, szintén elsőként tartottak igényt... A háború miatt családfenntartó nélkül maradt asszonyok közt pedig egyre nehezebb volt rendet tartani: elharapóztak az illegális fakivágások, sőt lámpaszlopöntések is.

1909 és 1913 közt azonban a főváros nemcsak szükség-lakótelepeket épített, hanem szociális célú kislakásokat is. A program oly sok minden más mellett **Bárczy István polgármester** (1906 és 1919 közt töltötte be e posztot) nevéhez fűződik. Később úgy is emlegették, mint a „szociális város” megteremtőjét.

Az oly sok minden más közül néhány kiemelkedő példa álljon itt. Mindenekelőtt a közművek (gáz- és elektromos szolgáltatás) városiasítása, vagyis közkézbe vétele. Ezzel nemcsak bevételhez juttatta a várost, hanem alapvető szociális célt is szolgált, ugyanis a leszállított árakat olyan családok is meg tudták fizetni, amelyek eddig nem. Jellemzően a többletbevételt részben a szociális kiadások fedezetére fordították.

Mintául elsősorban a német városok lakásépítési programjai, néhány magyar magánvállalat és a MÁV, illetve a MÁVAG mint állami vállalat építkezései szolgáltak. Különösen az utóbbi érdemel figyelmet, jóllehet nem városi, hanem állami beruházás volt. A MÁVAG-gyár mellett felépített épületmonstrumnak az 1910-es népszámlálás szerint 3005 (!) lakója volt, mégsem nevezhető túlszűfoltnak. A cél nemcsak a gyári munkások lakhatási gondjainak megoldása, hanem egy új munkásgeneráció kinevelése lett. Nem szabad elfeledni, hogy jó részük első generációs városlakó volt, majd’ minden ismeret híján a városi életformáról. Ezért törekedtek az építők az életforma és azon belül a fogyasztási szokások átalakítására. Ennek a szolgálatába nemcsak a két szatócsbolt kínálatát állították – árusítva azokban a mosó- mellett olcsó pipereszappant, szardíniát, sört, csemegeárukat (szalámit, többféle kávé, olcsó cukrot), ám kimért bort és főleg

pálinkát nem – hanem az időről időre tartott főzőtanfolyamokat, az „alkoholmentes szórakozást” kínáló, nagyméretű színpaddal is ellátott kultúrtermet, az alagsori fürdőt, teknő-, illetve gőzmosodát, és az este 10 órai kapuzárását is: utóbbival a gyár által uralt környéktől távolabb eső csapszékek látogatását szándékoztak megnehezíteni. A munkásnevelést szolgálta, hogy a 628 szoba-konyhás, 10 két és 10 háromszobás lakás (a többszobások a művezetőknek és tisztviselőknek készültek) mindegyikébe bevezették a gázt és a villanyt, az egyszobás tulajdonképpen munkáslakásokba pénzbedobós automatákkal, ami a méretes kamrával együtt a takarékoságra nevelés eszköze volt. Mindegyik lakáshoz tartozott „vízöblítéses closett” is, ami ma már természetes, de a faluról frissen felkerült munkások számára a munkásfürdővel együtt újdonságnak számíthatott. Az általános ellátást szolgálta emellett egy központi mosókonyha, kisdudóvó, óvónői lakás, gondnoki iroda, 6, később 12 vendégszoba, a **MÁV Alkalmazottak Konsum Fogyasztási Szövetkezetének** elárusítóhelye, gép- és kazánház, gőzfürdő, kád- és medencefürdő, gyári vendéglő, étterem, munkás- és külön tisztviselő-kaszinó, munkásönképzőkör, sportterem (később internátus, munkásotthon és rendezőintézet is). Még jéggépet is beállítottak, napi ezer adag jégre. Az évi 210–294 koronás lakbér a budapesti viszonyok közt igen olcsónak számított. A munkásnevelésnek része volt, hogy a lakás kulcsának átvételekor a bérlőnek elmagyarázták, esetleges sztrájk esetén nemcsak az állását kockáztatja, hanem a lakhatását is. Az ellenőrzést szolgálta egy Budapesten merőben szokatlan megoldás. Nem volt gang, azaz körfolyosó, hanem háromlakásonként egy-egy lépcsőház, minden emeleten belépő erkéllyel, amely kifelé volt fordítva. A hivatalos indok szellőzésről és benapozásról szólt – a nem hivatalos: a gyár látni akarja, ki kivel tartja a kapcsolatot...

Így a napi 10 órás munkaidő után is felügyelet alatt tartották a gyár munkásait. Mintául a Krupp Werke által 1900-ban épített esseni Margarethenhöhe szolgált. Az állam annyira büszke volt a máig álló épületre (Simor – ma Vajda Péter – utca és Golgota utca sarok), hogy az 1911-es drezdai **Munkásjóléti Konferenciára** ennek a létesítménynek a gipszmodelljét és fotóit vitték ki a magyar közületi szociális gondoskodás mintalétesítményeként.

Ilyen típusú nevelésre a főváros ugyan nem vállalkozott, de az 1910-ben épült Népszálló hasonlóan széles körű szolgáltatásokat nyújtott: volt benne étkező, foglalkoztatóműhelyek a munkanélkülieknek, olcsó étterem, bölcsőde, óvoda, napközi, tartottak gyermekfelruházási akciókat, angol, francia és német nyelvtanfolyamokat, előadásokat felnőtt leányoknak és anyáknak, színielőadásokat, volt filharmonikus zenekar.

Az 1910-ben épült Népszálló – ma a főváros szociális módszertani központja

És természetesen éjjeli szállás is, hiszen elsődleges funkciója mégiscsak ez volt. Szokatlan módon a lakók számára a minimális intim teret is biztosítani akarták: a 439 ágy mindegyike külön fülkében volt elhelyezve, igaz, az elvá-

lasztó fal a mennyezet alatt fél méterrel véget ért, de ennek célja a termék szellőztetése volt. (Érdekes módon ma is hasonló funkciót tölt be, 161 – télen 231 – nőnek ad szállást a **Budapesti Módszertani Szociális Központ** kezelésében lévő, a Váci út és a Dózsa György út sarkához közel álló, valaha igényes kivitelű épület.)

Visszatérve Bárczy kislakásépítő programjára, annak előkészítése 1907-ben kezdődött. Ekkor – újólág csak a német és osztrák elképzeléseket adaptálva – egyszobás kertes házak létesítésében látták a megoldást. Az érvelés roppant jellemző a korra: a kert megművelése csökkenti a család kiadásait, sőt, a termények, az aprójószág eladása még némi bevételt is jelent majd. Emellett újra fölmerült a régi indoklás: a kiskert összetartja a családot, illetve nem kényszeríti a családfőt arra, hogy a legközelebbi kocsmában találjon menedéket a zsúfolt otthon elől. Ahogy ezt **Ferenzi Imre**, a kor talán legjobb lakásügyi szakértője és szakírója *A munkáslakáskérdés* című alpművében a lakásnyomorról szólva megfogalmazta: *„A munkásban minden egyebet idéznek fel, mint nemesebb családi és hazafias érzelmeket, megelégedettséget, rendszeretetet, a tisztaság iránti érzéket, önfegyelmézést és munkakedvet. Ellenkezőleg az alkoholizmus, a korcsmajárás és a politikai ultraradikalizmus híveivé kell válniuk. [...] A lakásnyomor következményeként kell nagyrészt tekintenünk a pálinkamérések és a lebujok fényes virágzását és gombaszerű elszaporodását Budapesten; a »hungara« nevű kiviteli cikkünknek hódító körútját az egész világon; egyes vészeknek, különösen a gümőkórnak és typhusnak rettenetes elharapódzását Magyarországon. [...] Emberi örömeik azok számára, akik így élnek, nincsenek. Családi életről szó sem lehet. Az elizsákosodás, az erkölcsi elaljasodás lejtőjén nem állhat meg az, akit a nyomorúsága ilyen viszonyok közé helyezett. [...] Emberfölötti önmegtágadást és erényt kellene feltételezni tőlük, hogy a társadalmi és állami rendnek békés tűrői legyenek.”*

A kertesház-telepekre vonatkozó elképzelésnek a legnagyobb hátránya az volt, hogy ilyen telep csak külterületen volt létesíthető, közművek és közlekedés híján. Emiatt a Tanács Magánépítési Albizottsága többlakásos, háromemeletes bérházakat javasolt, a napfény miatt egymástól távolabb elhelyezve. Bárczy igyekezett meghosszabbított adómentességet is kiharcolni az épületek számára. Időközben városi kézbe került a **Budapesti Közúti Vasúti Társaság**, amely 1203 olcsó munkáslakást és 1362 férőhelyes laktanyát tartott fenn. 1910 végére emellett volt 16 bérháza, 18 beépítetlen telke, de ezeket a lakásokat inkább a tisztviselők tudták megfizetni. A programba tartozott a Százados úti művésztelep felépítése is (mára alaposan lezülött a valaha jobb napokat látott környék).

A Wekerle-telep a századelőn

Bárczy célja az akcióval nem annyira a közvetlen szociális támogatás volt, hanem hogy a magánpiaci lakbéréknek konkurenciát teremtve lenyomja azokat. A siker felemás volt: lakbéréket csökkenteni nem, de stagnálásukra készíteni sikerült a háziurakat. Emellett a mosókonyha és szárítóhelyiség építésével, helyenként (közös) fürdőhelyi-

ség létesítésével példát is akart mutatni a főváros – nagyjából-egészéből hiába... Összesen hat helyen létesítettek mintalakótelepet, lábfürdővel, zuhanyzóval, orvosi rendelővel, sőt könyvtárral, tanácsadó és jogvédő irodával. Három helyen pedig népfürdőt rendeztek be.

Angyalföldi munkáslakások

A telepek házirendjének volt egy érdekes kitétele: al- és ágybérlőt tilos volt befogadni. Később ezt annyiban enyhítették, hogy „csak engedéllyel”, de az engedélyt általában nem várták ki. A kor lakásügyi szakértői ezt a legnagyobb átoknak tartották. A már idézett Ferenczi szerint az erkölcsstelenség melegágyai ezek, gyakran nem is éri meg, mert az al- és ágybérlő megszökik a fizetés elől, ráadásul az intézmény kényelmetlen a bérbeadónak és -vevőnek egyaránt (mindezt több mai szakíró is osztja). Feltehető a kérdés: akkor miért maradhatott fenn évtizedeken keresztül? Nem a korszakból, hanem az 1930-as évekből származik egy felmérés, melyet a VIII. kerületi katolikus Karitászt végzett el a Kálvária tér környékén, összesen 406 segélyért, támogatásért folyamodó ínséges családnál. Közülük 208

tartott al-, 62 ágy- és 22 mindkét fajta bérlőt. A kimutatás tartalmazta a családfő, és ha dolgozott, a felesége jövedelmi viszonyait és a lakbért. Ebből kiderül, hogy a lakbér a jövedelem 32,2–78,4%-át „vitte el”. A bérbeadó indítéka tehát érthető. De a bérbevevő? Egyrészt egyedülálló legényember – az elsöprő többség férfi volt – aligha volt olyan helyzetben, hogy egyedül vagy többedmagával akár csak szobát béreljen. Szempont volt az is, hogy a háziasszony főzött és mosott az albérlőre. Ráadásul legtöbbször az nem is volt „vadidegen”: vagy munkatársa, vagy egykori földije volt a főbérlőnek. Emellett a családtól el tudta tanulni a városi angol WC és falicsap használatát, a közlekedést (vidéken sok városban járt villamos, de azt a menetdíjak alapján nem a munkásság számára hozták létre), és a városi bérházak általában íratlan, de annál szigorúbb illetanát, például hogy éjjel nem szokás WC-re menni, egyáltalában a lakásból csak teljesen felöltözve szabad kilépni, vagy azt, hogy a gangon végigmenve nem szabad a többi lakás ablakán benézni. Egyszóval a helyzet a lakásügy tudorai számára volt elviselhetetlen, az érintetteket sokkal kevésbé zavarta. (Amúgy faluhelyen is több generáció élt együtt a budapestiekhez hasonlóan nagyon kicsi szobában, illetve akár több rokon család is.)

Összegezve a Bárczy-féle akciókat: aki az igénylők közül kapott lakást, bizonyosan jól járt, Budapest lakásnyomórára azonban mindez alig-alig volt hatással. Aztán jött a világháború, és csaknem semmivé tette az elért eredményeket is.

Közjáték: a Tanácsköztársaság ideje

1919-ben a Forradalmi Kormányzótanács a lakáskérdés megoldását az államosításban látta. Elsőként a **bérházakat „kommunizálták”,** azaz térítés nélkül elkobozták a tulajdonosaiktól. Alapvetően nem szociálpolitikai akcióról volt szó, sokkal inkább „társadalmi igazságtételről” – vagy

ha úgy tetszik, bosszúról. Gyakori volt, hogy a változás nemcsak a tulajdonost, hanem a bérlőket is érintette; szoba vagy szobák átengedését követelték tőlük. A bérlőtől általában továbbra is a teljes bérösszeget követelték meg. Következő lépésként a Főváros Lakáshivatalát vették állami kezelésbe (ez 1917 óta működött); a helyzetre jellemző, hogy a központi és kerületi lakáshivatalok előtt hosszú sorok kígyóztak. A **„felszabaduló” helyiségek elosztása elsősorban politikai szempontok alapján történt,** a szociális helyzetet ugyan figyelembe vették (menekültstátusz, gyermekszám), de pl. a foglalkozás meghatározóbb volt.

Az államosítás nem került el a főváros barakktelepeit sem. Itt is inkább az elvi szempont érvényesült, nem a pragmatizmus. A Tanács ugyanis egy többé-kevésbé működőképes szakapparátust szervezett a telepek üzemeltetésére. A Kormányzótanács ezeket az alkalmazottakat ugyan kénytelen volt átvenni, ám teljesen bizalmatlan volt velük szemben. Vita esetén minden alkalommal a szükségtelepek lakóinak adtak igazat, még akkor is, ha a jegyzőkönyvek tanúsága szerint a telepgondnoknak volt igaza.

A **barakktelepeket államosították** ugyan, de karbantartásuk rendre elmaradt; emiatt és a „túlhasználat”, azaz a zsúfoltság miatt amúgy sem túl jó állaguk napról napra rohamosan romlott. Megjelentek az önkényes lakásfoglalók is, ami 1919 előtt elvétve sem fordult elő. A polgári városirányítás visszatérte után állandó panasz volt a telepgondnokok és a szomszédság részéről, hogy a szükséglakásokban elhelyezettek körében általános az elzüllés; ebben akár igazság is lehetett, hiszen az élelmiszerhiány, a nyomor sok mindenre rávette a lakókat, de emellett a tanácskormány és -városvezetés alatt beköltözőkkel szembeni általános bizalmatlanság is megfigyelhető. Az mindenesetre gyanúra ad okot, hogy köztük számos menekült, illetve menekült vagonlakó is volt, és ahogy alább még

visszatérünk rá, elég nagy részük a középosztályból származott. Nem tagadható, hogy ezeknek a családoknak a körében is előfordul(hatot)t a kiilleszkedés, a legkülönbözőbb devianciák (főleg az alkoholizmus) terjedése, de a kömmün ahhoz túl rövid ideig tartott, hogy tömeges jelségről lehetett volna szó.

Sipőcz Jenő polgármester korszaka

Trianon traumája sokkot okozott a budapesti kislakások piacán is. A Galíciából érkezett 35 000 fő után a románok megszállta Székelyföldről Budapestre került 1916 folyamán 25-30 000 család, majd az elcsatolt területekről 425 000 lélek, javarészt 1919–1922-ben.

A „repatriálók” – a szó alapvetően téves, az érintettek java része ugyanis nem az anyaország területén született,

„Jöttem a romokat eltakarítani és építeni” – Sipőcz Jenő polgármester

járt iskolába, élt és dolgozott – nagy arányban Budapestre került. Nagyon sokan képtelenek voltak lakást találni, bútoraikkal és más ingóságukkal a pályaudvarokon, vagonokban ragadtak, és nem csak Budapesten: a legnagyobb vidéki vagontelepek Miskolcon, Szolnokon és Szegeden voltak.

Gyűjtőplakát a menekülteknek

A lakott vagonok száma a következőképpen alakult: 1919-ben 1582, 1920 elején 935, végén 4378, 1921 márciusában 1500, szeptemberben 4601, 1922 végén pedig 1600 ilyen tartott számon a Magyar Királyi Államvasutak. Csak 1924-ben ürültek ki, erőteljes hatósági nyomásra. A vagonlakókat tömeges szükségszállásokon helyezték el (Budapesten pl. a Peterdy és Hernád utcai iskola, a Bécsi utca 33–35, a Baross utca 62, a Bocskai-telep volt ilyen). A főváros igyekezett vidékre exportálni a problémát, amiben a közlekedési tárca – természetesen – partner volt, a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium hol igen, hol nem, a vidéki városok pedig berzenkedtek; ennek ellenére sok család került Szegedre, Győrbe, Szombathelyre, Kaposvárra, Miskolcra, Szikszóra, Debrecenbe és Szolnokra.

Vagonlakók a '20-as évek elején

A vagonkiürítési akció kapcsán összeírták a társadalmi megoszlásukat is. Eszerint a családfők 15%-a állami, 5%-a községi, 18%-a vasúti, 3%-a egyéb közszolgálati alkalmazott, 0,5%-a orvos és ügyvéd, 5%-a önálló iparos, 23%-a ipari alkalmazott, 9%-a őstermelő, 5%-a bányász vagy bányahivatalnok, 8%-a magánzó, a többi személy pedig

tanító, illetve egyéb foglalkozású volt. Látható az ipari alkalmazottak mellett a középosztálybeliek markánsan magas aránya. Ez részben annak tudható be, hogy a megszálló államok elsősorban a közsféra alkalmazottait kényszerítették távozásra. A kényszer sokoldalú volt: egyesek állásukat veszítve jöttek át Csonka-Magyarországra, másokat **kitoloncoltak, vagy épp irgalmatlan adóteherrel sújtottak**, de sokan egyszerűen nem akartak idegen uralom alatt élni, vagy épp nem tudták a közalkalmazottak számára előírt nyelvvizsgát letenni. A korabeli leírásokból, naplókából, visszaemlékezésekből kiderül, hogy elsőnek nem az ipari munkások tudtak megszabadulni áldatlan helyzetükből, hiszen a budapesti ipar a vesztes világháború után pangott, hanem a középosztálybeliek. Ez több tényezőre vezethető vissza. Egyfelől nekik volt meg a társadalmi kapcsolatrendszerük az elhelyezkedésre, és társadalmi tudásuk a hatósági segítség kinyomozására; az is tény, hogy a fővárosi és állami hivatalok és hivatalnokok is – inkább ösztönös, semmint tudatos szolidaritásból – nekik igyekeztek elsőnek segíteni. Ez azonban semmit nem von le a magyar középosztály élni akarásából és tudásából: a középosztályi családok, ha szükségbarakktelepre kerültek is, szinte soha nem „ragadtak ott”, többnyire egy-két éven belül egzisztenciát tudtak maguknak teremteni, még ha a korábnál szerényebb körülmények közt is (a kolozsvári háromszobás, szalonos, cselédszobás lakás helyett egy-két szobával és konyhával kellett beérniük, és gyakran előfordult, hogy kénytelenek voltak több szoba esetén az egyiket kiadni, ami Kassán vagy Kolozsvárott egyszerűen elképzelhetetlen volt – de legalább fedél volt a fejük fölött...).

Ha a menekültekkel a magyar állam érdemben sokáig nem tudott mit kezdeni, a főváros még annyira sem, ráadásul Sipőcz Jenő (1920–1934) a nyilvánosság előtt az emberbaráti szempontokra szívesen hivatkozott ugyan,

de egyrészt a belügyminiszterhez írt felterjesztésében arra hivatkozott, hogy a külföldre került területek városi, vármegyei és állami hivatalnokainak ellátása nem a főváros feladata, emellett a főváros költségvetése az inflációnak köszönhetően teljesen felborult (a pengő 1927. január 1-jei bevezetésekor 12 500 koronáért adott a Nemzeti Bank 1 pengőt).

A húszas évek első felében a rendeletek miatt magánlakás-építés alig működött. Állami és városi beruházásból csak városi szükség- és kismértékben állami kislakás-beruházás volt. Az állam a szükséglakásokra 50 millió korona hitelt adott. **Budapest 17 ilyen telep** létezett, 6161 lakással; 1931-ben 18, 6400 lakással. A Mária Valéria-telep (1919–1921): 1033 lakás, 8000 lakos. 1940-re 1776 lakás, de kevesebb (7655) lakos. A pezsztentlőrinci telepen (1920–1926): 1400 lakás a húszas években; a harmincas években 1470 lakás, 9-10 000 lakossal, az Augusztá-telepen (1919–1920): 843 lakás, 6500 fővel, a Zita-telepen (1925): 417 lakás, a sashalmi telepen (1922): 520 lakás, a Lenke úti telepen (1921): 288 lakás épült.

Pest Szentlőrinczen (ma a főváros XVIII. kerülete) 1400 lakást építettek a menekült magyaroknak

A korabeli jelentés szerint a vízvezetékeket állítólag ellopták, és emiatt 922 és 1923 között szünetelt a vízöblítés: *„Ezért a csészékben, de a klozetek padlózatán is állandóan emberi ürülék bűzlik. A közös vízvezeték, valamint a kiöntők a klozetekkel egy épületben vannak elhelyezve, minek következtében gyakran előfordul, hogy egyes lakók az éjjeli edényt nem a klozetekbe, hanem a kiöntőkbe öntik, s ily módon mikor mások a vízvezetékéről vizet vesznek, edényeiket fertőzik. A telep tisztaságára kellő gondot nem fordítanak, s a barakkok szomszédságában szabálytalan ólakban sertéseket tartanak.”* Erről a telepről a középosztály a többinél is gyorsabban elmenekült: 1927-ben már csak 126 érettségizett és két diplomás élt itt. Az ellenkező végletet az Augusztá-telep jelentette: itt nagyobbreszt tégláépületekre cserélték ki a faszerkezetet, és jó néhány kétszobás lakás is volt a középosztálybeli menekülteknek. Hasonlóan a jobbák közé számított az Ehmann-telep Nagyiccén, ahol még folyóvíz, csatorna és áram is lett a húszas évek végére.

Az Állami Lakótelep telkét 1921-ben vette meg az állam: a pezsztentlőrinci Lipták-féle Lőszergyár telepe volt ez, amelynek gépi felszereléseit a román hadsereg hurcolta magával. Ugyan hivatalosan ez is szükségtelep volt, de a lakóházak mellett iskolát, templomot, műhelyeket, kocslakásokat, hentes- és fűszerüzleteket is létesítettek; 1924-ben kibővítették 140 lakással, és egy 1938-as feljegyzés szerint már 10-10 két-, illetve háromemeletes bérház és 215 földszintes épület állt. 1939-ben még 4 mintaépülettel bővült, melyekben szoba-konyhás, kamrás, előszobás, WC-s lakások voltak. Ezekben a lakásokban legalább háromgyerekes családok éltek. A kétéves házak már düledeztek, a tetőzet behorpadt, a házakban található WC használhatatlan volt, mert nem volt hozzá öblítővíz. A szemetet gödrökbe gyűjtötték, ahonnan a szél könnyen kihordta.

A telepekre általánosan jellemző volt a zsúfoltság. A szobák átlagos lakósűrűsége a következőképpen alakult: Mária Valéria-telep: 7,74–5,7 fő; Augusztá-telep: 7,71–5,8 fő; Zita-telep: 6,7 fő; Juranics-telep: 3,46–1,8 fő.

A húszas évek elején fölmerült az a gondolat is, hogy a hatóságok rekviráljanak el szobákat azoktól, akik kevesen 5-6-7-8 szobás úri lakásokban élnek. Ez az ötlet is csak a felvetés szintjén maradt meg, hiszen a gazdagoknak mindig volt pénzük megvásárolni az állandó kényelmet.

A telepek színvonala nagyon változó volt. Létesítésükénél három szempont érvényesült: gyorsan megépíthetőnek kellett lenniük, olcsónak, és nem véglegesnek. Ennek megfelelően általában fából húzták fel őket, bár idővel egy részükben fokozatosan téglára cserélték a falakat, kivéve a legrosszabb állapotban lévő Lenke (ma Bartók Béla) úti telepet (XI. kerület), amit lebontottak. A többi 19 telep 1940-ben még állt, 6325 lakással, 7000 családdal, 30 000 fővel; ekkor egy nagyszabású akcióval áttelepítettek az átmeneti kislakásos telepekre 555 családot (3100 fő); ezeken (23 ilyen volt) összesen 4220 lakás létesült.

A lakbér havi 15-25 pengő volt, ami valóban nem jelentett a bérlő számára különösebb terhet. Kislakásos – tehát nem szükség- – telep létesült a Juranics (VIII. kerület), a Madarász (Angyalföldön) és a Pongrácz úton (Kőbányán), összesen 1280 lakásban helyeztek el 5750 lakót. Kifejezetten menekült tisztviselőknek épült, részben kétszobás lakások voltak. Erre a célra 11 állami bérház is épült, 384 lakással. Végeredményben 1860 kislakás létesült a tervezett 3000 helyett. 1939–40-ben az ínségjárulékból és az Országos Nép- és Családvédelmi Alap bevételeiből 637, később 2092 lakás is társult ezekhez. Hogy mekkora volt a túljelentkezés, azt jelzi, hogy Szendy Károlynak a belügyminiszterhez 1942-ben írt jelentése szerint az elkészült 650 kislakásra 15 000 igénylő nyújtotta be kérelmét, ebből 9000 volt a nagycsaládos, három vagy több

gyermekkel. Ehhez jöttek az iparvállalatok telepei: a vállalatok 43%-a, a nagyvállalatok 60%-a tartott fenn kolóniákat. A vállalati lakások jelentős része a városhatár környékén épült fel, egyrészt mert ott a telkek olcsóbbak voltak, másrészt maguk az üzemek is ott helyezkedtek el. A vállalati lakásépítések a Képviselőházban is szóba kerültek olykor. 1940 júniusában az ONCSÁ-ról szóló törvényjavaslat vitájában Vajna Gábor nyilas képviselő állt elő érdekes javaslattal. Szavai szerint akkor a szorosan vett főváros területén 3–4000 nagyobb üzem, bankintézmény és ehhez hasonló vállalkozás működött. A képviselő kötelezni javasolta ezeket arra, hogy „évente nagy átlagban két egy-két szobás, vagy két-három szobás családi házat, munkásházat építsenek, vagy ennek ellenértékét egy külön állami alapba befizessék, akkor ez egy esztendő alatt 6–8000 egészséges munkáslakást jelentene, tíz esztendő alatt pedig 60-80 000 munkáslakást”. Amennyiben ezt nem teljesítik, közzadó módjára kellett volna a házak árát behajtani. Vajna a lakókijelölés, vagy legalább a kijelölés ellenőrzésének jogát is az államnak – nem a fővárosnak! – akarta fönntartani. A meglehetősen szokatlan és kissé demagóg javas-

Egy kapu az alberfálvai OTI-telepről

latra sem a belügyminiszter, sem a kormánypárt nem választott...

Az elismert vállalati nyugdíjpénztárak 1936-ban 10%-át adják a budapesti lakásépítésnek (kimagasló év). Ezt az 1928: XL. 133. §-a tette lehetővé. Az OTI 1933-ban a tartalékalapjai 20%-át, a MABI 30%-át, 14-14 millió pengőt fordított erre a célra. Kiemelkedik közülük az albertfalvai egyemeletes OTI-telep, melynek telekügylet kapcsán komoly politikai botrány tört ki.

A budapesti szociálislakás-építésekben érdekes kísérlet volt az úgynevezett **Városszéli Telep** felépítése. 1931–32 telén – munkanélküli segély nem lévén – szükség- (mai szóval közhasznú) munkákat szerveztek. Ezek azonban, annak dacára, hogy a fővárosi költségvetésből csaknem négy és fél millió pengőt, a korban horribilisan számító összeget vittek el, a Bihari úti szükségház kivételével kevés látható eredményre vezettek (az utóbbival sem igen lehetett büszkélkedni), s jószerivel pénzkidobásnak tűntek. Ezért amikor a **Magánalkalmazottak Biztosító Intézete** – erőteljes kormánynyomásra – egymillió pengő kölcsönt ajánlott föl a Tanácsnak lakásépítésre, szükséglakások helyett kertes munkáslakótelep építését határozták el. Telekül a szolnoki és miskolci vasútvonal kettéágazásánál fekvő, jobbára gabonatermesztésre szolgáló földdarab szolgált, mely az Új Köztemető villamos-végállomásától félóra járóföldre volt, így viszonylag jó közlekedéssel is rendelkezett. A terület – csaknem százholdas kiterjedésével – közel négyszáz családi otthon felépítését tette lehetővé.

Az 1932 novemberében hivatalba lépő **Gömbös Gyula miniszterelnök** – bizonyítandó kormányának „szociális érzékenységét” – elsőrendű kérdésként kezelte a kertváros ügyét, így 1933 tavaszán megindulhatott a tereprendezés, s alig egy év múlva 54 ikerházat átadtak lakóiknak, amelyek mellé további két esztendő alatt még 48-at építettek fel,

összesen 204 család számára. Az első sorozatban részben a kor divatos parasztromantikája miatt tornácos épületeket emeltek, ám kiderült, hogy az újdonsült lakók – városi munkások, kishivatalnokok, közalkalmazottak – ezt télen is használni szeretnék, ezért bedeszkázták a nyitott előteret, ami így meglehetősen furcsán festett. A tervezők gyorsan „kapcsoltak”, s a további házak már zárt előtérrel épültek: 42 négyzetméteres alapterületükkel lényegesen nagyobbak voltak, mint a belváros megszokott munkáslakásai. Az 1935-re teljesen elkészült, iskolával, művelődési és egészségházzal is ellátott Városszéli Telepet sajnálatos módon azonban nem fejezték be, ugyanis a 102. ikerház felépítése után a pénz elfogyott.

Az országosan is mintának számító építkezést a harmincas évek derekán közfigyelem kísérte. A napi- és szaklapok rendre beszámoltak a telep életéről, csaknem mindig elismerően szólva az ott tapasztaltakról, csupán azt kifogásolva egy-két esetben, hogy a bérlők nem válhatnak tulajdonosokká. A megoldások csakugyan előremutatóak voltak. Így például az egyenként háromszáz négyszögöles telkekhez az első években ingyen vetőmagot osztottak szét, ugyanakkor a helyben lakó telepfelügyelő ellenőrizte, hogy – a korban természetes módon háztartásbeli – feleségek meg is műveljék a konyhakertet (egykorú szociológusok számítása szerint a termények révén elérhető megtakarítás éves szinten meghaladta a heti 5 pengő lakbért). Odafigyeltek a házak karbantartására, az utcák tisztaságára és a fásításra is: mindezt indokolta, hogy a lényegesebben rosszabb környezetből érkező lakók kezdetben kevés fogékonyságot mutattak a szépre, a rendre. A telepvezetés egyszerűen volt segítő és számonkérő. Munkaképtelenség, betegség esetén a bajbajutotton és családján segíteni a közösség feladata volt, kisebb készpénz- és természetbeni segélyeket pedig a szolidaritási alpból biztosítottak. Ugyanakkor munkakerülés, züllött életmód

esetén, akkor, ha a házat és kertet elhanyagolták, vagy épp – a korabeli rendtartásból idézve – ha „az asszony nyelves és a többivel összeférhetetlen” volt, többszöri figyelmeztetés után kilakoltatásra is sor kerülhetett. Ilyen eset azonban mindössze egyetlenegyszer fordult elő, igazolva a felismerést, hogy a tegnap nemegyszer még pincelakó vagy épp nyomortelepi családoknak a kulturált életvitelhez nemcsak a lehetőséget kell megteremteni, de mintát is kínálni kell, sőt, olykor akár – az önként vállalt – feltételek számonkérése is szükséges.

Komoly viták voltak arról, hogy kinek a feladata alacsony bérű közületi lakásokat építeni. Vass József álláspontja szerint semmiképpen sem az államé, hanem a magángazdaságé. Ezzel szemben Liber Endre, aki alpolgármester is lett, 1926 novemberében a közületi szerepvállalást sürgette, de nem az államét, hanem a városét, azzal, hogy azt a pénzt legalább részben az államnak kell biztosítania. Elég elterjedt vélemény volt, hogy a családiház-építést a középosztálynak kell fenntartani, az így közvetve megürülő rosszabb lakások jók lesznek a proletariátusnak is.

A közületi lakások közül azokat, amelyeket nem a középosztálynak szántak, rászorultsági sorrendben utalták ki. A legfontosabb szempont nem is annyira a jövedelem volt, mert azt nehéz volt ellenőrizni, hanem a gyerekszám; ugyanakkor ez határozottan rosszul érintette a szakmunkásokat, ahol a kétgyerekes családmodell rohamosan terjedt. A munkáslakások bérének többsége 300-600 pengő, csak 30%-uk volt 300 pengő alatt. A lakbérek összege (vásárlóértékben) csökken a harmincas években, azonban a fizetőképesség is visszaesett. 1930-ban minden második munkáslakás bére 500-800 pengő volt.

Megjegyzendő végül, hogy a főváros egyáltalában nemcsak szükséglakásokat és kislakásokat épített, hanem komoly bérházakat is, elsősorban a saját tisztviselőinek, magasabb rangú munkásainak. Vitatott eset volt a Beth-

len-udvar felépítése, amely a mai Attila úton áll: ötemeletes bérpalota kétszintes pincével, melyben 2-3-4 szobás lakásokat alakítottak ki, liftekkel, portaszolgálattal stb. Ide nem is menekültek, hanem magasabb rangú tisztviselőket költöztettek, ami a korabeli sajtóban polémiát okozott: „*A Bethlen-udvarba az állításokkal ellentétben nem lakásínségesek költöztek, sőt javarészt nem is menekültek, hanem olyanok, akiknek volt jó állandó lakásuk és jó összeköttetések...*” Hasonlóan igényes kivitelben készült a Fehérvári út és Hengermalom utca sarkán álló négyemeletes bérház.

Az egykori munkáslakások bontása 2014-ben (Illatos út, Dzsumbuj)

Jóval szerényebb volt a Munkácsi utca 37. szám alatt átalakított régi rendszerű munkásház, amelyre két emeletet emeltek, s így 45, főként szoba-konyhás lakást alakítottak ki. „...*A beutaltak mégsem boldogok, nincsenek elragadtatva a lakásuktól, úgy néz ki, mintha a múlt század első feléből maradt volna ránk... a szoba ablaka a keskeny, hosszú, sivár udvarra néz, az egész emelet számára egy közös toalett jut. A lakók nagyjából tisztviselők, hivatalnokok. Bécs a legkisebb lakást is teljes komforttal építi, még bútor is ad...*”

Összefoglalva megállapítható, hogy a költségvetési lakásépítések sok családnak komoly segítséget jelentettek, ám a rászorulóknak igen nagy száma miatt az igények töredékét tudták csak kielégíteni. A vállalkozói lakáspiac áraira alig-alig voltak mérséklő hatással. Történelmietlen a kérdés, hogy mi lett volna, ha a város és az állam még ezeket az építkezéseket sem vállalja. Azt azonban lehet tudni, hogy a németországi hasonló tevékenység – sokkal tágabb keretekben – értékelhető eredménnyel járt.

Összefoglaló

A magyar szociálpolitikában a lakáskérdés és annak – részbeni – hatósági megoldása kitüntetett terület volt. Az alsóbb társadalmi rétegek jövedelmének aránytalanul nagy részét vitte el a lakbér; az egyéb megélhetési költségek – élelem, ruházat – rovására tudták csak kifizetni a lakhatás költségeit. Emellett a gyári munkásság gyökértelenségét eredményezte, hogy a proletariátus folyamatosan költözni kényszerült, részben a bizonytalan és gyakran változó munkalehetőségek miatt, részben a pár filléres bérösszeg-különbözés okán. A hatósági lakásépítések ugyan komoly összegeket nyeltek el, de a főváros lakásnyomorán érdemben alig-alig tudtak segíteni.

IRODALOM

- BRÓD Miksa: A munkáslakásokról, *Szocializmus*, 1906, 179–183; 213–220; 247–254.
- FERKAI András: *Buda építészete a két világháború között. Művészeti Emlékek*, Budapest, 1995.
- FERKAI András: *Pest építészete a két világháború között. Művészeti Emlékek*, Budapest, 1995.
- FERENCZI Imre: A székesfővárosi VI. kerületi népszálló, *Uránia*, 1912, 211–215.
- FERENCZI Imre: Családi kertek, *Városi Szemle*, 1910, 193–194.
- FERENCZI, Imre: *Kleinhaus oder Miethaus?*, Wien, 1910.
- FERENCZI Imre: *Közéleti lakáspolitikai és lakásügyi intézmények*, Budapest, 1910.
- FÖLDES Béla: *A munkáviszonyok egy modern gyárban, Társadalom- és Gazdaságpolitikai Könyvtár*, 1. Budapest, 1895.
- GYÁNI Gábor: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*, Magvető, Budapest, 1992.
- KOINZER, Thomas: *Wohnen nach dem Krieg. Wohnungsfrage, Wohnungspolitik und der Erste Weltkrieg in Deutschland und Großbritannien (1914–1932)*, Berlin, Duncker und Humblot, 2002.
- NAGY Gergely: Kós Károly és a Wekerle-telep, *Pavilon*, 1994/9, 47–59.
- Neue Untersuchungen über die Wohnungsfrage in Deutschland und im Ausland*, Hrsg. vom Verein für Socialpolitik, Vaduz–Liechtenstein, Topos-Verlag, é. n.
- UMBRAI Laura: *A hatósági kislakásépítés története Budapesten. 1870–1948*. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/umbrai/disszertacio.pdf> (Letöltés ideje: 2020. 09. 01.)
- VIRÁGH Antal: A kispesti Állami Munkástelep, a *Társadalmi Múzeum Értesítője*, 1910/1., 41–58.

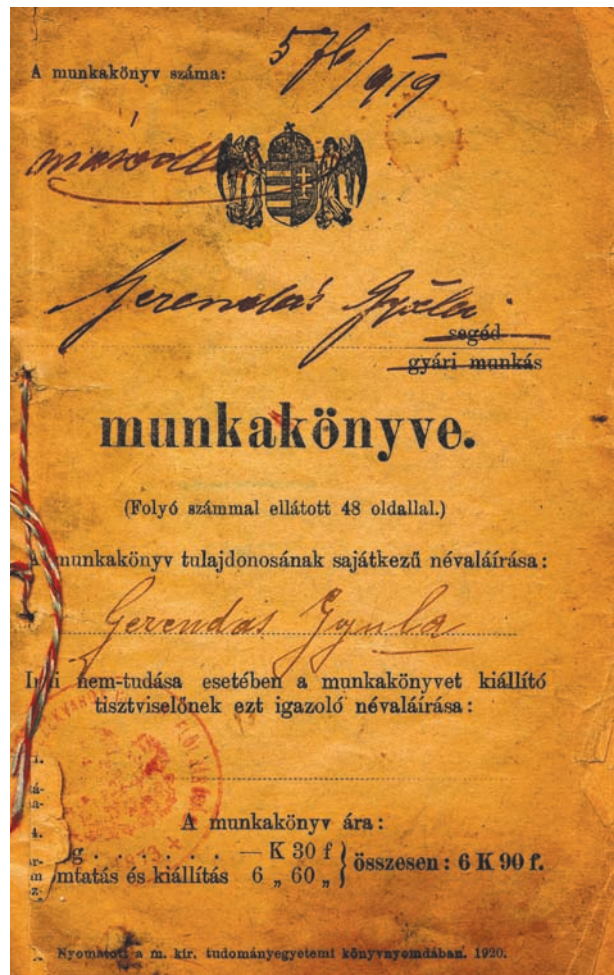
Simonik Péter

A társadalombiztosítás és a munkásvédelem hazai története

Magyarországon az első munkásvédelmi tárgyú jogszabálynak a gyárak jogviszonyáról szóló 1840: XVII. törvencikket tekinthetjük. A magyar gyáripar születésekor kibocsátott regula a 12 éven aluli és a 12–16 év közötti gyermekek foglalkoztatására vonatkozó szabályaival tűnt ki. Az előbbi korcsoporthoz tartozók számára megtiltotta a gyári munkát, ha az egészségükre ártalmas, vagy testi fejlődésüket akadályozza, a 12–16 év közöttiek munkaidejét pedig 9 órában határozták meg. A jogalkotó további feltételként szabta, hogy a munkáltatónak egyórás munkaszünetet kell biztosítania a 9 órás munkaidő alatt. Ez a szabály nem volt szigorúbb a korabeli angol törvényekben foglaltaknál.

A gyermekek munkavégzésével kapcsolatos kérdések rendezésének következő lépése Klauzál Gábor miniszter nevéhez fűződik, aki az 1848 június 11-én kiadott rendeletében a 14 éven aluli gyermekek munkaidejét 9 órában, a segédekét pedig 11 órában határozta meg.

A szabadságharc leverését követően a munkáskérdés rendezésével az első magyar ipartörvény (1872: VIII. tc.) foglalkozott. Ez a jogszabály előírta, hogy 12 éven aluli gyermekeket nem lehet tanoncnak felvenni. Amennyiben erre mégis sor került, azt az iparos csak iparhatósági engedéllyel tehetette meg, de ebben az esetben köteles volt a gyermeket népiskolába járattatni. A 12–14 év közötti tanoncok legfeljebb 10, a 14 éves kor felettiak pedig 12 órai munkára voltak kötelezhetőek, de ebbe beszámították az iskolában eltöltött időt is. A vonatkozó rendelkezések a 16 éven aluli tanoncokat eltiltották az éjszakai munkavégéstől. E jogszabály további érdeme annak rögzítése

Munkakönyv (1919)

(Forrás: Simonik Péter gyűjteménye)

volt, hogy a munkaviszonnal kapcsolatos kérdések rendezése ezentúl a munkaadók és munkavállalók közötti szabad egyezkedés tárgyát képezik.

Az 1884: XVII. tc. (a II. ipartörvény) elsődleges célja a **korszerű ipar** megteremtése volt. A jogszabály amellett, hogy rendelkezett a tanult iparosok iparendélyvel való ellátásáról, több fontos szociális intézkedést is tartalmazott. Ezek közül kiemelendő, hogy minden gyáros köteles volt saját költségén olyan feltételeket biztosítani, amelyek hozzájárulhattak a munkavállalók egészségének megőrzéséhez és életének megóvásához, s részletesen szabályozta a munkaidő hosszával, a bérfizetés módjával, valamint a munkarenddel kapcsolatos egyes kérdéseket is.

Az állam az ipartörvényben foglalt rendelkezések betartását és betartatását az angol mintára létrehozott iparfelügyelői szolgálat felállításával kívánta elérni. A működését az 1893: XXVIII. törvénycikkkel megkezdő Iparfelügyelet munkatársai mindazon vállalatokat és üzemeket ellenőrizték, amelyek 20 főnél több munkást foglalkoztattak, valamint ahol 20 főnél ugyan kevesebben dolgoztak, de motorral működő munkagépeket használtak. Tevékenységük kiterjedt a nyomdákra, az ipartelepekre, a sütőipari üzemekre és minden olyan munkahelyre, ahol a munkásvédelemnek fokozott jelentősége volt. A szervezet feladatai közé tartozott azon mezőgazdasági üzemek ellenőrzése is, ahol motort vagy gőzkazánt használtak.

Az iparfelügyelők évente egyszer az ún. gyárvizsgálatok során ellenőrizték, hogy a munkáltatók minden esetben betartják-e a jogszabályokban foglaltakat. Az üzemi dokumentáció átnézését és a gyakorlat megfigyelését követően az iparfelügyelő – szükség esetén – az iparhatóság felé jelezte a hiányosságokat, és javaslatot tett a szükséges intézkedések megtételére.

Az 1890-es évek hazai munkásvédelmi jogalkotásának másik fontos eseménye a **vasárnapi munkaszünet** beve-

zetéséről szóló 1891: XIII. tc. kiadása volt. E jogszabály kimondta, hogy az ipari munkának vasárnaponként (reggel 6 órától, másnap reggel 6 óráig), valamint Szt. István napján szünetelnie kell. A jogalkotók a kereskedelmi minisztert természetesen feljogosították arra is, hogy rendeleti úton meghatározza azon iparágakat, ahol a folyamatos munkavégzés indokolt volt.

Csavargyári munkások (1916)

(Forrás: fortepan.hu, Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény)

Más országokhoz hasonlóan hazánkban is sor került a veszélyes iparágakban foglalkoztatottak munkakörülményeinek javítására. Az 1911: V. tc. például megtiltotta, hogy a gyufagyártásban az egészségre ártalmas fehér (sárga) foszfort használják.

Az 1911: XIX. tc. megtiltotta az iparban dolgozó nők éjszakai munkavégzését. E szabály értelmében a nőknek tilos volt este 10 órától reggel 5 óráig dolgozniuk.

Az első világháború időszakában, az 1916: XVI. tc. megalkotásával létrejött az **Állami Munkaközvetítő Hivatal**, amely az iparban, a kereskedelemben és a bányászatban foglalkoztatottaknak vagy az ott dolgozni szán-

dékozóknak nyújtott tájékoztatást az aktuális munkaerőpiaci helyzetről. Munkanélküli segély bevezetésére azonban a vizsgált időszakban nem került sor.

Az 1921: XII. tc. megtiltotta a 12 éven aluli gyermekek kisipari foglalkoztatását, az 1923: XVI. tc. pedig mindazon iparágakban eltörölte az éjszakai munkavégzést (este 8 és reggel 6 óra között), ahol az adott ágazat gazdasági érdekei ezáltal nem sérültek. Az 1936: VII. tc. a tanoncok számára évenként 14 nap szabadságot biztosított, és ugyanaz megillette a 16 éven aluli fiatalokéat is.

Egy évvel később született meg a munka világának egyes rész kérdéseit (munkaidő, munkabér, szabadság) szabályzó **1937: XXI. tc. A törvény kimondta, hogy a munkások napi munkaideje legfeljebb 8 óra** (heti 48 óra), a tisztviselőké pedig legfeljebb heti 44 óra lehet. A túlmunka végzését engedélyeztetni kellett, és ez esetben a munkavállalót rendes munkabérére felül annak 25%-át kitevő pótlék is megillette.

A minimálbér meghatározását – angol mintára – az ún. **munkabér-megállapító bizottságok** végezték. A grémiumok tagjait a miniszter nevezte ki, s mind a munkavállalók (1/3), mind a munkáltatók (1/3), mind pedig tőlük független személyek (1/3) szerepet kaptak az ágazatonként szerveződő bizottságok munkájában.

Az 1937: XXI. tc. foglalkozott a **fizetéses szabadság** intézményének bevezetésével is. A törvény egyévi munkaviszony után minimum hat nap fizetéses szabadságot biztosított a munkavállalók számára, és a munkaviszonyban eltöltött időtől, valamint a betöltött pozíciótól függően a fizetett szabadság az évi 24 napot is elérhette.

Az 1930-as évek második fele jelentős változást hozott a gyermeket nevelő munkások életébe is. A magyar ipar-

ban, kereskedelemben és bányászatban foglalkoztatott munkavállalók számára külföldi (belga, francia, olasz) mintára bevezették a **gyermeknevelési pótlék** (vagy **családi munkabér**) intézményét. Az 1938: XXXVI. tc. révén a mai családi pótlékhoz hasonló támogatás havonta 125 ezer gyermekes családhoz jutott el az 1939-ben felállított **Országos Ipari és Bányászati Családpénztáron** keresztül (Gyáni, 1994, 10).

Az európai viszonylatban korán bevezetett intézmény működéséhez szükséges pénzügyi erőforrásokat a 20 főnél magasabb létszámmal dolgozó ipari, kereskedelmi és bányavállalatoktól származó bevételek biztosították. Az 1938: XXXVI. tc. előírta, hogy létre kell hozni hét olyan szakmai pénztárat, amely az adott szakterületekhez tartozó vállalatokat egyesíti. Minden vállalatnak kötelessége volt, hogy az adott szakmai pénztárba az ott foglalkoztatott férfi munkavállalók létszámának függvényében befizesse a jogszabályban meghatározott összeget. A szakmai pénztárak működését az Országos Ipari és Bányászati Családpénztár felügyelte, s szükség esetén az egyes pénztáraknál megmaradt felesleget átcsoportosította a forráshiánnyal küzdő másikba. A családi munkabérek kifizetését a szakmai pénztárak végezték. Az ipari munkavállalókon kívül az 1912: XXXV. tc. alapján az állami alkalmazottak is családi pótlékban részesülhettek. A munkavállalók jelentős hányadát kitevő mezőgazdasági munkavállalók védelmével kapcsolatos kérdések azonban csak a politikai viták szintjén jelentek meg, a jogszabályokban is testet öltő megoldásokkal nem találkozhatunk.

A magyar társadalombiztosítás története

A XIX. század utolsó évtizedéig főleg a munkások önségélyén alapult a bér munkásléttel összefüggő kockázatok (pl. betegség, baleset, rokkantság, munkanélküliség) elleni védelem megszervezése. Az öngondoskodás elvén

nyugvó megoldások egy része viszont ekkorra már évszázados múltra tekintett vissza. Ezek közül ki kell emelnünk a céhtagokról és a bányamunkásokról gondoskodó **céhládákat és bányatársuládákat**, amelyek a társadalombiztosítás közvetlen előzményeinek számítottak.

A középkori falvak világában felmerülő problémák (pl. éhínség, a megfelelő ruhanemű hiánya) kezelése elsősorban a **család, az egyház, a faluközösség**, valamint az előbbiektől elégtelen volta esetén a települést fennhatósága alatt tartó **földesúr** feladatai közé tartozott.

Középkori céh (metszet)

A földesurak és jobbágyaik viszonyát is meghatározó hűbéri rendszer a maga alá- és fölérendeltségi viszonyai révén fontos szerepet töltött be a jobbágyok szükségleteinek kielégítésében is. Ez a segítségnyújtás azonban a legtöbb esetben csak *vis maior* helyzetekre (pl. árvíz, rossz időjárás, éhínség) korlátozódott, célja pedig a birtok megműveléséhez szükséges munkaerő folyamatos biztosítása volt. A középkori városokban ezek a feudális kötelek lényegesen gyengébbek voltak, amit „*a városi levegő szabaddá tesz*” mondás is bizonyít.

A városi polgár számára ismeretlen volt a falvak társadalmára jellemző szoros függelmi viszony, hiszen a polgárság tagjai önrendelkezési joguk révén aktívabban részt vehettek a település irányításában (pl. közülük választották ki a városi tanács tagjait, valamint az esküdteket).

Céhláda (XIX. század) (Forrás: mutargy.com)

A városok növekvő jelentőségét jól jelzi, hogy a középkor jellegzetes szociális intézményeinek számító ispotályok is városi irányítás alá kerültek. Amíg a falvak gazdaságát a mezőgazdasági termelés határozta meg, addig a városok az ipar és a kereskedelem központjai voltak.

A kézműipar elterjedése azonban komoly problémákat is okozott, mivel a városokban az adott szakma gyakorlói között olyanok is megjelentek, akik kellő szaktudás hiányában silányabb minőségű termékekkel a tisztas iparosok hitelét is rontották. Az ún. kontárok kiszorítása a helyi piacról szükségessé tette a szakma hitelét és a kézművesek érdekét védő szakmai szervezetek létrehozását.

A céhek az azonos foglalkozást űzőket tömörítő érdekvédelmi szervezetek voltak, amelyek az előbbieken említett feladatok mellett más (oktatási, családi, vallási, szociális) funkciókat is elláttak. A céhek a mesterségbeli jártasság megszerzésének fontos helyszínei voltak. A leendő kézművesek először inasokként és legényként sajátították el a szakma gyakorlásához szükséges fortélyokat, majd más iparosoknál (más településeken vagy éppen külföldön) ismerkedtek meg olyan fogásokkal, amelyek segítették őket a mesterré válás előfeltételéül szabott mestermunka (az ún. remek) elkészítésében.

A céh vezetője, a mester egyfajta atyaként gondoskodott a rábízott inasokról és legényekről, szükség esetén szállást és étkezést is biztosítva számukra. A céh tagjai közti kapcsolatot a közös foglalkozás még szorosabbá tette. Mivel minden foglalkozásnak megvolt a maga védőszentje, a tiszteletükre rendezett ünnepek a céh tagjai közötti kötelékeket tovább erősítették.

Az alapvetően gazdasági céllal alakult céheknek volt egy további, a témánk és az egyetemes szociálpolitika-történet szempontjából is lényeges funkciójuk, amely miatt – a bányatársulások mellett – a modern társadalombizto-

sítási rendszer elődjének is tekinthetőek. Magyarországon a XIV. századtól megjelenő **céhek szociális funkciói** a tagok által létesített céhláda intézményeiben öltöttek testet. A céhláda egy nagyméretű díszes láda volt, amelyben a céh dokumentumait, pecsétjét, valamint vagyonát őrizték.

A hídvégi macedoromán fejtőfestők céhszabályzata. Kolozsvár, 1807. április 16. (részlet)

„A céh ládája álljon mindenkor az első céhmester házában s gondviselése alatt hogy mindazonáltal, hogy a ládának második kolcsát a vice-céhmester magánál tartsa. Ezen két személynek azonban szabad nem leszen más két mesterember jelenléte nélkül a ládát kinyitani” (Kovách–Binder, 1981, 272).

Amint azt a hídvégi macedoromán fejtőfestők XIX. század eleji szabályzatában olvashatjuk, a céhláda két kulcsát a céh két tagja tartotta magánál, és a zár kinyitásához két további személy jelenlétére volt szükséges.

A fogarasi csizmadiacéh szabályzata. Kassa, 1622. március 15. (részlet)

„Tizenegyedik: Mikor céhbéli mester meghal, avagy háza népe, az mesterek annak rend szerint sírt ássanak, és azoknak az keservesek ételt, italt adjanak, ha nem adhatnak pedig, az céh pénzéből ételekre adjanak huszonöt pénzt, az feleknek temetésén az céhmesterek jártassanak és minden mester maga, avagy képebeli ember ott az temetésén jelen legyen.

Tizenkettődik: Az szegény beteg mesterekre és legényekre is és inasokra az e mesterek gondot viseljenek, és az céh költségéből hozzá látogatót, orvosságokat mindennapi eledeleket és egyebeket illendő szökségekre szerezzenek és adjanak” (Kovách–Binder, 1981, 195–196).

A fogarasi csizmadiacéh 1622-ben Kassán kiadott szabályzatának két artikulusa pontosan meghatározta az eseteket, amelyek fennállása esetén a céhtagok a céhládából támogatást kaphattak. E kötelességek közé tartozott az elhunyt tag eltemettetése, a hátramaradó hozzátartozók (özvegyek és árvák) ellátása, a betegek gondozása, valamint az egészségügyi kiadások (pl. orvos, gyógyszer) fedezése is.

Az ezekhez szükséges forrásokat a céhtagok befizetései biztosították; a tagok előre meghatározott összegű rendszeres hozzájárulásai mellett a céh vagyonát a beiktatási díjak, a pénzbírságok, valamint bizonyos alkalmakhoz (pl. házasságkötés) kapcsolódó befizetések is gyarapították.

Az előbbieken leírtak alapján nem nehéz kapcsolatot találni a céhek és a modern társadalombiztosítási rendszer által nyújtott ellátások és szolgáltatások között. Annak ellenére, hogy a céhek az adott foglalkozás üzőinek olyan érdekvédelmi szervezetei voltak, amelyek működési kereteit a céh tagjai határozták meg, az ennek alapjául szolgáló céhszabályzatot és az abban foglaltak betartását a városi tanács tisztségviselője, az ún. céhkommisszárius ellenőrizte. A már hivatkozott hídvégi céhszabályzatban a céhkommisszáriusokra vonatkozó artikulusokat is találunk, melyek szerint:

„Minden esztendőben januáriusban egy bizonyos nap határozassék meg, amelyen közönséges nagy céhgyűlése tartattassék, ahol az addig volt két céhmesterek viselt hivataljokról a nemes vármegye tisztsége által arra kinevezendő commissarius előtt szorosán számadoljanak.

Minden második esztendőnek végével, hasonlóképpen az arra kirendelt commissarius jelenlétében, minekutána számadásokat elvégzik a céhmesterek, addig viselt hivataljokról elbúcsúzzanak, és a céhládáját, minden hozzátartozandó eszközökkel együtt a céhnek visszaadni tartozzanak, kiknek helyiben vagy más két arra al-

kalmatos mesterek választassanak és neveztessenek ki, vagy a körülállásokhoz képest az addig volt két céhmesterek meg-marasztassanak” (Kovács–Binder, 1981, 271).

A céhek működését ellenőrző tisztviselő feladatai közé tartozott a szervezet évenkénti pénzügyi ellenőrzése, valamint a céhládát kezelő mesterek megbízatásának lejáratakor a végső számadás elkészíttetése.

A hazai kézművesipar fejlődésében jelentős szerepet játszó céhek egészen a XIX. század közepéig fennmaradtak, s csak ezen évszázadban indult meg a céhes keretek felbomlása, amely folyamat fokozatosan utat nyitott a szabad iparüzés irányába.

A modern társadalombiztosítási rendszer előzményeivel foglalkozó írásokban a céhláda mellett szinte minden esetben szóba kerül a bányatársláda intézménye is. Amíg az előbbi a modern ipar megszületéséhez vezető út első állomásának tekinthető, addig az utóbbi az ipari szociálpolitika intézményrendszerének kialakításában játszott szerepével tűnik ki.

A középkori társládák létesítése mögött az egyik legfontosabb szociálpolitikai érték, a szolidaritás áll. A két világháború közötti magyar szociálpolitika egyik legjelentősebb képviselője, **Hilscher Rezső** az üzemi szociálpolitikára vonatkozó definíciójában kiemelt szerepet tulajdonított az **üzemi szolidaritás** megteremtésének, mivel úgy vélte, ez jelentős mértékben elősegítheti a munkaadók és a munkavállalók közötti erkölcsi kapcsolat fennmaradását (Hilscher, 1938, 84).

E szolidarisztikus célok megvalósítása nem volt ismeretlen a hazai szénbányászok körében sem, hiszen az egyik legrégebbi jóléti intézmény – a bányatársláda – működése is ezen az elven alapult. A munkavállalók közötti szolidaritás elsősorban a bányamunka jellegére volt visszave-

zethető, mivel a föld alatt végzett munka mindenkitől olyan együttműködést kívánt, amelyben a résztvevőknek nemcsak jogaik, hanem kötelezettségeik is voltak egymással szemben. Aki nem végezte el a feladatát, az nemcsak a saját, hanem társai testi épségét is veszélyeztette (Molnár, 1996, 454).

A munkahelyi közösség jelentőségét jól mutatja, hogy már viszonylag korán, a XII. században megjelentek az első olyan betegsegélyező és temetkezési egyletek, amelyek a bajba került bányászokon kívántak segíteni (Oczvirk, 1911, 219).

A bányatársláda (*Bruderslade*) intézményével először 1496-ban, Thurzó János körmöci bányájában találkozhatunk. A társláda újszerűsége elsősorban nem abban rejlett, hogy a munkavállalók minden bérfizetéskor bedobott perselypénzéből próbálták magukat és társaikat megvédeni a bányamunka során felmerült kockázatokkal szemben (pl. baleset, betegség, halál stb.), hanem ennél sokkal jelentősebb társadalmi funkciója is volt. A társláda felépítése és működése azt az **autonómiát és szabadságot** szimbolizálta, amellyel a bányászok a korabeli társadalomban rendelkeztek.

Már a **Thurzó-féle társláda** alapszabályában is rögzítették, hogy mind a bányamunkások, mind pedig a munkaadók kötelesek voltak a havi bérfizetés alkalmával a bér 2-3%-át kitevő összeggel gyarapítani a társláda vagyonát. Az ily módon befolyt pénzeket a munkavállalók felvételekor vagy előléptetésekor befizetett beiktatási díj, a szabályzatokban foglaltak ellen vétők bírságpénzei, valamint a bányatársulatra kirótt kincstári adók „visszacsorgatásából” származó bevételek is tovább növelték (Molnár, 1996, 455).

A társládákat már a kezdetektől fogva egy, a munkaadók és a munkavállalók képviselőiből álló választmány irányította. Bár az intézmény a bányamunkások különböző kockázatokkal szembeni védelmét volt hivatott szolgálni,

a tagok fontosnak tartották a bánya vezető tisztségviselőinek bevonását a társláda működtetésébe.

Thurzó János síremléke (1508)

(Forrás: Vasárnapi Ujság, 1880/1. sz.)

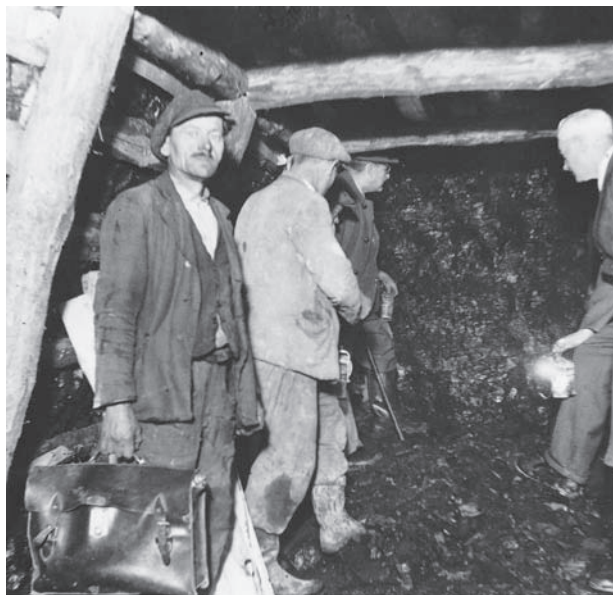
Annak ellenére, hogy a társládák bányatársaságokként szerveződtek, az ellátások tekintetében nem sok különbséget mutattak. Az intézmény a beteg tagok számára az ingyenes orvosi kezelést biztosította, szükség esetén pénzbeli segílyt nyújtott, megoldást kínált az idős és rokkant bányászok problémáira, támogatta az özvegyeket és árvákat, anyagi segílyt nyújtott a tagok és hozzátartozóik temetéséhez (Oczvirk, 1911, 219).

A szolgáltatások és ellátások mértéke a munkaviszony hosszától és a keresetek nagyságától függött. Voltak azonban olyan bányatársaságok is (pl. a dobsinai), ahol a munkavállalók nem a keresetük alapján részesültek bizonyos ellátásokban, hanem a tagok döntésén múlt, mely ellátásokra tartanak igényt, és ezek alapján fizették be az adott „szolgáltatáscsomag” igénybevételére feljogosító havi díjat (Eisele, 1907, 501).

A bányatársláda által nyújtott szolgáltatások és ellátások terén az igazi áttörés 1854-ben következett be, amikor az osztrák bányatörvénnyel megpróbálták csökkenteni a bányatárspénztárak szolgáltatásai közötti különbségeket. A bányatörvény megjelenése előtt az egyes bányatársaságok munkavállalói szabadon dönthettek arról, hogy létesítenek-e bányatársládát vagy sem. A munkások csak reménykedhettek a munkaadók segítőkészségében, hiszen őket semmi nem kötelezte arra, hogy anyagilag is támogassák ennek a biztosítástechnikai szempontból sem kifogástalan intézménynek a működését (Fehér, 1914, 547).

Az osztrák bányatörvény 210. §-a minden bányavállalat számára kötelezővé tette a bányatárspénztár létesítését. Abban az esetben, ha a bányabirtokos önmaga képtelen lett volna önálló bányatárspénztár alapítására, a regula lehetőséget biztosított a más vállalatokkal történő egyesülésre is (Balkay–Szeőke, 1901, 226). Az új jogszabály ugyan minden munkahelyen kötelezővé tette a társpénztárak létesítését, ám a munkahelyüket gyakrabban változ-

♦ tató munkavállalók problémájára (ti. a jogfolytonosság biztosítására) nem tudott megfelelő választ adni.

Bányászok (1937)

(Forrás: fortepan.hu, Rosta László)

A néhány évvel később kiadott, az iparban foglalkoztattak biztosítására vonatkozó jogszabályok csak részben érintették a bányatárspénztárak működését. Bár az ipari és a gyári alkalmazottak betegség esetén való segítélyezéséről szóló 1891. évi XIV. tc. rendelkezései a bányamunkásokra is kiterjedtek, a baleseti kockázat ellen védelmet nyújtó **balesetbiztosítási törvény** (1907) már nem sorolta őket a jogosultak körébe.

A bányamunkások védetté válásának kérdésével néhány évvel később már az osztrák közmunkaügyi miniszter is foglalkozott. Rendeletében arra hívta fel a munkáltatók figyelmét, hogy lehetőség szerint csökkentsék mindazon

kockázatokat, amelyek a munkavállalók életét és egészségét veszélyeztetik. Emellett támogatandónak tartott minden olyan kezdeményezést, amelynek célja a munkások fizikai és szellemi jólétének előmozdítása volt (Oczvirk, 1909, 157).

E felismerésnek és a szénbányászat hazai gazdaságban betöltött szerepének ellenére a szociálpolitikai jogalkotói tevékenység csak alig érintette a területet: még az 1920-as években is a korszerűnek semmiképp sem mondható 1854-es osztrák bányatörvény rendelkezései voltak hatályban. Bár a XIX. század végén az ipartörvények és a munkásbiztosítás bevezetése tárgyában folyt törvényházi viták során szinte minden alkalommal felhívták a figyelmet a rendszer hiányosságaira, a felvetések további lépések megtételéhez nem vezettek (Heller, 1923, 128).

Ez az eredménytelenség azonban nemcsak a kormányzati tényezőknek és a munkáltatók ellenérdekeltségének volt felróható, hanem a szénbányászat több évszázados tradícióinak is, melyeket a szakma képviselői mindenféle külső behatásoktól meg kívántak védeni. Ennek ismeretében talán az is érthető, hogy miért éppen a balesetbiztosítás bevezetésével kapcsolatos viták során került a középpontba a hagyományok megőrzésének igénye. A szakma képviselői egyrészt az évszázados múltra visszatekintő bányatársláda intézményének funkcióvesztésétől tartottak (beleértve ebbe a bányavezetés felügyeleti jogának elvesztését is), másrészt a minden munkásra kötelezően kiterjedő jogszabály bevezetése esetén az ipari munkásoktól a korábbiakban elkülönülő bánya- és kohómunkások autonómiájának elvesztését is prognosztizálták (F, 1903, 622).

A bányatársládák (vagy ahogy a későbbiekben nevezték: bányatárspénztárak) között már a XVII. században találunk olyanokat, amelyek nemcsak a munkavállalókat érintő különböző kockázatokkal szembeni védelmet biz-

tosították, hanem figyelmet fordítottak a dolgozók más irányú szükségleteinek kielégítésére is. A selmecbányai (XVII. sz.) és a brennbergbányai (XVIII. sz.) társládák voltak az elsők, amelyek az iskolák és a kórházak fenntartásával kapcsolatos kiadásokat is fedezték (Rákóczy, 1907, 519; Molnár, 1996, 456).

A bányatársládák által finanszírozott ún. **munkásjóléti intézmények** bányavállalatonkénti elterjedését vizsgálva elmondható, hogy szinte nem volt olyan üzem, ahol valamilyen jóléti intézmény elő ne fordult volna, ugyanakkor nem említhetünk meg egyetlen olyan intézményt sem, amelyik valamennyi vállalatnál megtalálható lett volna.

A magyar bányaiparban a XX. század elején hat jóléti intézménytípus jelenlétéről beszélhetünk: a nevelésügyi (templomok, népiskolák, ipariskolák, árvaházak, olvasó-, ifjúsági és zeneegyletek, daloskörök), egészségügyi (kórház, fürdő, vízellátás), lakásügyi (társulati és szövetkezeti munkástelepek, rokkanttelepek), élelmezésügyi (élelemtár, vásárcsarnok), munkásbiztosítási intézetekről (bányatárspénztár, beteg- és balesetsegélyező intézet), valamint tisztviselői nyugdíjintézetekről (Katona, 1913, 144).

A vállalatok által nyújtott jóléti szolgáltatások színvonaláról – kellő mélységű kutatások hiányában – viszonylag keveset tudunk, s az e téren meglévő bizonytalanságunkat csak tovább fokozza, hogy ezen intézmények finanszírozásáról is kevés ismerettel rendelkezünk (Simonik, 2017).

Az viszont egészen bizonyos, hogy a munkásjóléti intézmények kiterjedt hálózatával elsősorban azokon a bányatelepeken lehetett találkozni, ahol a föld felszíne alatt több évtized alatt kitermelhető szénkészlet rejtőzött (Korompay, 1941, 55). A részben a bányatársládákból finanszírozott jóléti intézmények kiterjedtségét azonban nemcsak a széntelepek nagysága, hanem a bányatelepek

földrajzi elhelyezkedése is befolyásolta. A nagyvárosoktól távol eső kolóniákon ezeknek az intézményeknek lényegesen nagyobb szerepük volt a munkavállalók életkörülményeinek javításában és helyhez kötésében, mint a nagyobb lélekszámú településeken (Szabó, é. n., 88; Simonik, 2017).

Mindezek alapján elmondható, hogy a céhláda mellett a bányatársláda intézménye is jelentős mértékben hozzájárult az államilag szervezett társadalombiztosítás megjelenéséhez, valamint a munkások szükségleteire reflektáló vállalati jóléti intézmények (pl. baleset- és betegbiztosító pénztárak, egészségügyi intézmények) elterjedéséhez. Az önszegélyezéstől azonban hosszú út vezetett a munkavállalók kötelező biztosítását lehetővé tevő megoldásokig.

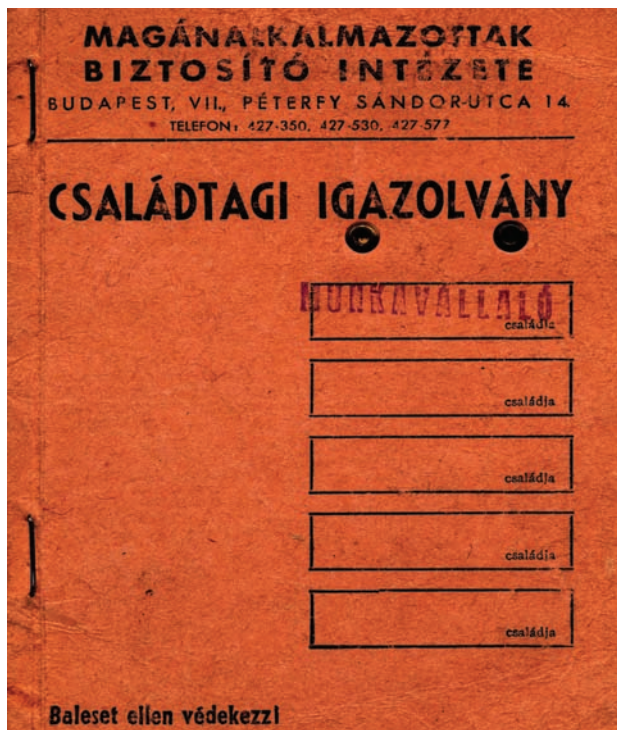
A XIX. században az átalakulóban lévő céhes ipar felszínre hozta a gyáriparban foglalkoztatott munkavállalók és munkáltatók közötti konfliktusokat és a biztosítás megoldatlanságából eredő feszültségeket. A munkaidő hosszának szabályozatlansága, az egészségtelen munkakörülmények és a munkavállalók kiszolgáltatottsága szükségessé tette a különböző önszegélyező egyesületek létrehozását, amelyek tagjai között kisiparos mestereket, segédek és gyári munkásokat egyaránt találhatunk. A sokszínű palettán voltak szakmai (pl. a bádogosoké, kályhásoké) és területi alapon szerveződő egyesületek (pl. a Budai Általános Betegségélyező Egylet).

Ezen önkéntes szervezetek léte elsősorban tagságuk összetételén és az állami szabályozás jellegén múlt. Az a tény, hogy egy korabeli egylet tagsága biztosítási szempontból az alacsony vagy a magas kockázatú munkavállalók közé tartozott, nagymértékben meghatározta a szervezet jövőbeli sorsát. Azon munkáscsoportok esetén, ahol a munkavállalók nagyobb eséllyel betegedtek meg, vagy szenvedtek balesetet, ott az önszegélyező egylet vezetőinek számolniuk kellett a szegélyezési célokra rendelkez-

zésre álló pénzügyi alapok kiürülésével. Az egyletek létét befolyásoló másik tényező a szervezetek sorsát érintő állami szabályozás jellege volt. Az állam ugyanis háromféle módon kezelhette az egyesületeket. Amennyiben az állam e tekintetben passzív gyakorlatot folytatott, úgy az egyesületek fennmaradása elsősorban a versenytársakon múlt, s a köztük lévő versengés legtöbbször a szervezet bürokratizálódását és szociális jellegének elvesztését eredményezte. Az aktív állami szerepvállalás esetén az állam vagy olyan szabályokat hozott, amelyekkel eleve kizárta ezen egyesületeket bizonyos tevékenységek ellátásából, vagy pedig az állam által létrehozott intézményrendszerbe integrálta őket. Ez utóbbi gyakorlat az érintett szervezetek feloszlásához vagy elbürokratizálásához vezetett.

A XIX. századi magyar gyakorlatban a **nyomdászokat tekinthetjük az önszegélyezés úttörőinek**, mivel már a század elején megalakultak első segélyegyleteik. 1863-ban a Helytartótanács jóváhagyta a **Pesti-Budai Nyomdászok Segítő Egyesületét**, amely a korszak egyik legjelentősebb szakmai alapon nyugvó szervezete volt (Laczkó, 1968, 30). A kiegyezés után a munkavállalók egyre szélesebb köre ismerkedhetett meg a fejlettebb országokban is elterjedő eszmékkel (pl. az önszegéllyel). Az 1868-ban megalakult **Budai-Pesti Munkásegylet**, majd a szocialista munkások által megalakított Általános Munkásegylet inkább csak az önszegély elvét hirdető, de politikai szándékkal létrehozott szervezeteknek volt tekinthető (Laczkó, 1968, 37).

A hazai társadalombiztosítás történetének első jelentős intézménye az 1870-ben létrehozott **Általános Munkás Betegségélyező és Rokkantpénztár** (Általános Pénztár) volt. Az 1890-re 40 000 tagot számláló szervezetbe való belépés önkéntes volt, tagdíjfizetés ellenében betegség, baleset és halál esetén nyújtott támogatást a tagjainak (Gyáni, 1994, 11).

*A Magánalkalmazottak Biztosító Intézetének igazolványa
(Forrás: Simonik Péter gyűjteménye)*

Az 1846-ban megalakuló, de az illetékes minisztérium által csak 1888-ban jóváhagyott alapszabállyal rendelkező **Pesti Kereskedelmi Betegsegélyező Egylet** az önálló kereskedőket és kereskedősegédeket tömörítette egy szervezetbe. A munkavállalók után befizetett járulékok kétharmada az alkalmazottakat, egyharmada pedig a munkáltatókat terhelte. A tagok ingyenes gyógykezelésre voltak jogosultak, és szükség esetén teljes ellátást kaptak a szervezet kezelésében lévő **Ferencz József Kereskedelmi Kórházban**. A hozzátartozók a tagok elhalálása esetén temetési segélyt, házastársaik és gyermekeik pedig ingyenes

orvosi segélyt és gyógyszert igényelhettek. Az egyesület jelentőségét az is mutatja, hogy belőle fejlődött ki a **Magánalkalmazottak Biztosító Intézete (MABI)**, amely egyes foglalkozási csoportok betegbiztosítását végezte a XX. század második évtizedében (Laczkó, 1968, 41).

Az 1884: XVII. tc. (az ún. ipartörvény) a segédekre és a gyári munkásokra bízta az önkéntes betegsegélyező egyletek alapítását, de ahol ezek megalakultak, ott valamennyi munkavállalónak kötelező volt belépnie. A segélypénztári járulék a munkabér 3%-a volt, a munkáltató pedig a munkavállaló munkabérének 1%-át volt köteles a pénztárba befizetni. A szervezet irányításában és működtetésében a paritásos elv érvényesült, azaz a munkáltatók és a munkavállalók egyaránt képviselve voltak.

A társadalombiztosítás történetében a legjelentősebb áttörést a betegség elleni kötelező biztosításról szóló 1891: XIV. tc. hozta. A jogszabály alapjául az **Otto von Bismarck** kancellár által bevezetett német társadalombiztosítási modell szolgált, és a magyar gyakorlatban, több más európai országhoz hasonlóan, ennek logikája köszönt vissza. A betegség (1883), a baleset (1884) és az öregség, valamint a rokkantság (1889) esetére szóló biztosítás a munkavállalók munkabére után megállapított járulék fizetésén alapult. A magyar betegbiztosítási törvény rendelkezései értelmében az állam a már meglévő pénztárak rendszerére alapozva és azokat egy állami hálózattal kiegészítve kívánta a kötelező betegbiztosítást bevezetni.

A német gyakorlattól eltérően a magyar modell csak az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatottakra terjedt ki, közülük is csupán azokra, akiknek napi bére a 4 Ft-ot nem haladta meg. A járulékfizetők 20 hétig orvosi ellátásban, gyógyszersegélyben, szülészeti támogatásban, 4 hétig gyermekágyi segélyben és legfeljebb 20 hétig táppénzben részesülhettek. A hozzátartozóknak betegség esetére ingyen orvosi ellátás, gyógyszersegély és kórházi

Otto von Bismarck német kancellár

ellátás járt. A betegsegélyezéssel kapcsolatos teendőket a kerületi, a vállalati és az ipartestületi betegsegélyező pénztárak, a bányatársulások és magánegyesületek látták el. A járulékfizetés nagyságát a munkavállalók napi- vagy átlagbére alapján állapították meg, s az csak kivételes esetben haladhatta meg a bér 3%-át. A járulék befizetése a munkáltató feladata volt, s kétharmad részét a munkavállaló béréből levonhatta.

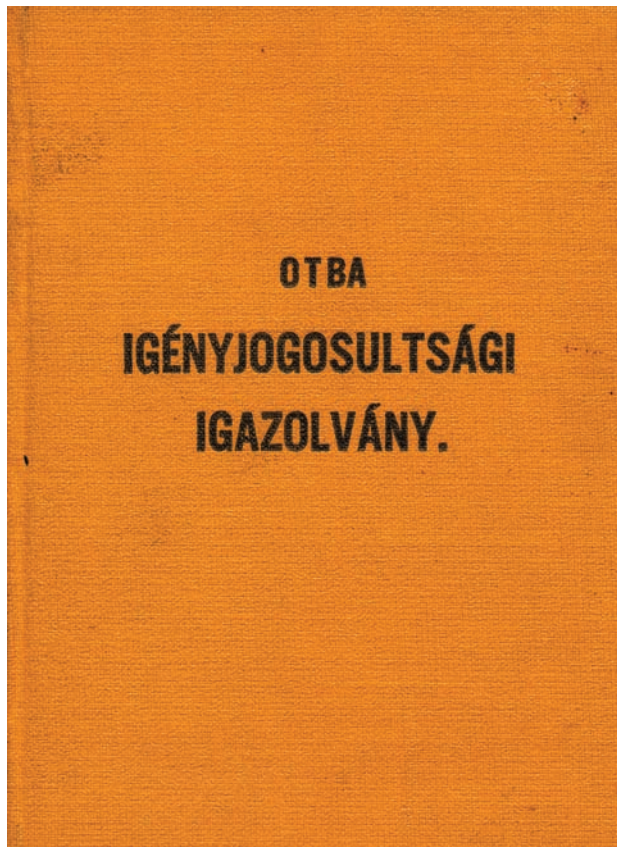
A kötelező betegbiztosítási törvény bevezetése egyrészt jól jelzi, hogy (Németország és Ausztria után

harmadikként) Magyarország is csatlakozott a társadalombiztosítás kiépítésén munkálkodó európai országokhoz (Tomka, 2003), de e helyütt azt is fontos megjegyezni, hogy ez a biztosítás nem terjedt ki valamilyeni munkavállalóra, hanem teljesen kimaradtak belőle a hazai gazdasági életben legnagyobb arányt képviselő mezőgazdasági munkavállalók.

Az európai országok körében, a kötelező balesetbiztosítás bevezetésének időpontja alapján Magyarország a hetedik helyet foglalta el (Tomka, 2003). A baleset és betegség elleni kötelező biztosításról szóló 1907: XIX. tc. egyik jelentősége abban rejlett, hogy igyekezett egységesíteni és központosítani az országban jelenlévő biztosítással foglalkozó szervezeteket. Az Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár irányításával működő rendszer koordinálta a kerületi és vállalati pénztárak munkáját, amelyek a társadalombiztosítás helyi szervei voltak. A járulékfizetés módja eltért a beteg- és a balesetbiztosítási ágazatban. A betegbiztosítási járulék felét a munkaadó, a másik felét a munkavállaló, a balesetbiztosítási járulékot viszont teljes egészében a munkáltató fizette. A biztosítási rendszer által nyújtott szolgáltatások köre kiegészült a balesetet szenvedett munkavállaló számára 10 héten át folyósított baleseti segély intézményével, tartós munkaképtelenség esetén pedig a biztosított a fizetése 60%-át kitevő járadékban részesülhetett. A balesetbiztosítási törvény rendelkezései ugyan továbbra sem terjedtek ki a mezőgazdasági munkavállalókra, de a munkáltatói felelősség és hozzájárulás rögzítése miatt a magyar biztosítástörténet fontos mérföldkövének számít.

A mezőgazdasági munkavállalók közül elsőként a gazdasági cselédek balesetbiztosításának rendezésére került sor, amellyel kapcsolatos teendőket az 1900: XVI. tc. alapján felállított **Országos Gazdasági Munkás és Cselédsegély Pénztár** (Pénztár) végezte. A tagdíjfizetésen

alapuló Pénztár állami és munkáltatói hozzájárulásból, adományokból, valamint a cselédek befizetéseiből finanszírozta működését. A rokkantsági biztosítás az önkéntesség elvén nyugodott, a Pénztár különböző kedvezmények nyújtásával próbálta rábírní a munkáltatókat a munkavállalók beléptetésére. Az önkéntesen biztosított cselédek és munkások száma a 35-40 000 főt sem érte el. A Pénztár vezetésébe a munkavállalóknak semmilyen be-

*Az Országos Tisztviselői Betegsegélyező Alap igazolványa
(Forrás: Simonik Péter gyűjteménye)*

leszólása nem volt. A jogszabály sikertelensége két év múlva a jogalkotókat az 1902: XIV. tc. megalkotására készítette, amely a kötelező balesetbiztosítást a cséplő- és szecskavágó gépek mellett dolgozó munkavállalók egy részére is kiterjesztette. Tíz esztendővel később (1912) a baleseti biztosításban viszont már valamennyi gazdasági gépmunkás részesülhetett (Laczkó, 1968, 98–100).

A hazai biztosítási rendszer legnagyobb horderejű változása az 1920-as években következett be. Az 1927: XXI. tc. kibővítette a beteg- és balesetbiztosításban részesülők körét, de a közigazgatási tisztviselők kimaradtak az új szabályozás kedvezményezettjei köréből. Őket továbbra is az 1921-ben létrehozott **Országos Tisztviselői Betegsegélyező Alap** látta el. Megmaradt az állami vasúttársaságnál (MÁV), a postánál, a hajózásban, valamint a dohányjövedéki területen foglalkoztatottak külön biztosító intézete is.

A betegbiztosítással kapcsolatos terheket felerészben a munkáltató, felerészben pedig a munkavállaló viselte, és ennek mértéke a munkavállaló bérének 6-7%-át nem haladhatta meg. A biztosítottak többek között legfeljebb egy évig fizetésük 55%-ának megfelelő táppénzben, egy évig kórházi és háziiorvosi kezelésben, terhességi segélyben, gyermekágyi segélyben, szoptatási segélyben is részesülhettek. A baleseti járulék teljes összegét a munkáltató fizette.

A beteg- és balesetbiztosítási ügyeket az **Országos Munkásbiztosító Intézet** (OMI) végezte, amelynek nevét az 1928: XL. tc. **Országos Társadalombiztosítási Intézet-re** (OTI) változtatta.

Feladatait központi és helyi szervei (kerületi és vállalati pénztárak) útján látta el. Az önkéntes biztosításokkal kapcsolatos ügyekkel is csak az OTI, a MABI és a bányatárpénztárak foglalkozhattak.

Az 1927: XXI. tc. hatálya alatt álló munkavállalókra 1928-ban kiterjesztették a kötelező öregségi biztosítást

Az Országos Társadalombiztosító Intézet a csatoltan (a t. Cim alkalmazásában álló munkavállalók számával kb. egyező számban) megküldött nyomtatványban' foglaltakra felhívja a t. Cim nagybecsü figyelmét és egyben kéri, hogy a tájékoztató nyomtatványt az alkalmazottak között lehetőleg a fizetési borítékokba helyezve szétosztani sziveskedjék.

Budapest, 1937. november hó.

**Országos
Társadalombiztosító Intézet**

*Az Országos Társadalombiztosítási Intézet felhívása (1937)
(Forrás: Simonik Péter gyűjteménye)*

Az Országos Társadalombiztosítási Intézet székháza a Fiúmei úton

is. A nyugdíjkorhatár 65 év volt (1940-től 60 év), a napi-bértől függő járulékot pedig a munkáltató fizette, és ez nem lehetett több, mint a munkavállaló napibérének 3,5%-a. A kötelező nyugdíjbiztosítás 1928-as bevezeté-

♦ sével Magyarország a tizedik helyet foglalhatta el az európai országok rangsorában.

Az 1930-as években sor került néhány, a mezőgazdasági munkavállalókat érintő biztosítási kérdés rendezésére, de ezek továbbra sem oldották meg a teljes populáció e téren jelentkező problémáit. Az 1936: XXXVI. tc. bevezette a gazdatisztek nyugdíjbiztosítását, az 1938: XII. tc. pedig a mezőgazdasági munkások öregségi biztosítását rendezte. Ez utóbbi szabályozás rendelkezései értelmében a biztosítottak körébe csak a férfiak és a két holdnál nagyobb földterülettel rendelkezők tartoztak bele. A mezőgazdasági munkavállalók biztosítási ügyeivel kapcsolatos feladatokat 1936-tól az **Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézet (OMBI)** látta el.

A baleseti, betegségi és öregségi nyugdíjbiztosításban részesülők aránya egyes európai országokban 1940-ben (%-ban)

Ország	Baleset-biztosítás	Beteg-biztosítás	Nyugdíj-biztosítás
Magyarország	35	27	30
Németország	88	56	72
Egyesült Királyság	71	90	90
Franciaország	53	48	48
Hollandia	44	42	65
Belgium	37	31	44
Ausztria	–	–	–
Svájc	34	86	–
Írország	65	44	44
Svédország	62	49	100
Dánia	60	100	100
Finnország	33	–	–
Norvégia	35	100	–
Olaszország	53	44	38

♦ *Forrás: Tomka, 2003 munkájában található 10–12. táblázatok adatai alapján saját szerkesztés*

Amennyiben a magyar társadalombiztosítási rendszert csak az alapján értékelnék, hogy mikor került sor az egyes biztosítási területek szabályozására, meglehetősen kedvező képet kapnánk. Ennél azonban lényegesebb kérdés annak meghatározása, hogy a népesség mekkora hányada részesülhetett a különböző biztosítások által nyújtott szolgáltatásokban.

Az erre vonatkozó korabeli adatok azt jelzik, hogy Magyarország ugyan élen járt a kötelező betegségi, baleseti és nyugdíjbiztosítás bevezetésében, ám a rendszer nyújtotta szolgáltatásokat és ellátásokat csak a népesség alig harmada vehette igénybe. Mindezek viszont azt is megmagyarázzák, hogy hazánkban miért csak a XX. század második felére épülhetett ki az a valamennyi munkavállalóra kiterjedő társadalombiztosítási rendszer, amelyre a mintaadó Németországban már a XIX. század végén alig egy évtized leforgása alatt sor került.

IRODALOM

- BALKAY Béla dr. – SZEŐKE Imre dr.: *Magyar bányajog*, Budapest, Apollo Irodalmi és Nyomdai Rt., 1901.
- BÓDY Zsombor: A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján, *Aetas*, 2004/1., 5–30.
- CASTEL, Robert: *A szociális kérdés alakváltozásai*, Budapest, Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsa Alapítvány – Kávé Kiadó, 1998.
- EISELE Gusztáv: *Gömör és Kishont Törvényesen Egyesült vármegyék bányászati monográfiája*, Selmeczbánya, Joerges Ágost Özvegye és Fia, 1907.
- F' (1903): A Magyar Általános Közgyűlése, *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1903/8., 487–489.

- FEHÉR Manó dr.: A társládába befizetett járulékok visszakövetelésének kérdése, *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1914/9., 545–551.
- FERGE Zsuzsa: És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat, in FERGE Zsuzsa (szerk.): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*, Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 2000, 19–49.
- GELLÉRT Jenő: Üzemi lélektan, *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1940/4., 54–58.
- GYÁNI Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1994.
- HELLER Farkas: *Magyarország socialpolitikája*, Budapest, Centrum Kiadóvállalat Rt., 1923.
- HILSCHER Rezső: A tőke és a munka békéje, *Társadalompolitikai Füzetek*, VI. kötet, 1938/1–3., 32–85.
- KATONA Lajos: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése, *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1913/15., 140–147.
- KOROMPAY Lajos: Salgótarján szabadidő problémái, in FLUCK András (szerk.): *Szabadidő-tevékenység a magyar gyáriparban*, Budapest, Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége, 1941, 55–61.
- KOVÁCH Géza – BINDER Pál (szerk.): *A céhes élet Erdélyben*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1981.
- KOVRIG Béla: *A munka védelme a dunai államokban*, Kolozsvár, Universitas Francisco-Josephina, 1944.
- LACZKÓ István: *A magyar munkás- és társadalombiztosítás története*, Budapest, Táncsics Könyvkiadó, 1968.
- MOLNÁR László: 500 éves a magyar bányatársláda intézménye, *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1996/5., 453–459.
- OCZVIRK Nándor: A bányamunkások továbbképzése, *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1909/15., 157–159.
- OCZVIRK Nándor: A hazai bányamunkásviszonyok fejlődése II, *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1911/16., 201–221.

- RÁKÓCZY Sámuel: A bányászok pszichológiája, *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1907/21., 519–538.
- SIMONIK Péter: *A Népháztól a Gőzfürdőig. Munkásjóléti intézmények a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. tatabányai telepén (1896–1945)*, Tatabánya, Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára, 2017.
- SZABÓ Zoltán: Cifra nyomorúság, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., é. n.
- TOMKA Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*, Budapest, Századvég Kiadó, 2003.
- ZIMMERMANN, Suzan: Védett és védelemben nem részesülő munkaviszonyok az iparosodás korától a világgazdasági válságig, *Korall*, 2001/5–6., 114–140.

HÁZ ÉS FÖLD – SZOCIÁLPOLITIKA
A MAGYAR VIDÉKEN
(XIX. SZÁZAD VÉGE, XX. SZÁZAD)

Hámori Péter

Szövetkezetek a szociálpolitika szolgálatában

A jobbágyrendszer számos, igen kedvezőtlen örökségét volt kénytelen Magyarországon maga előtt tolni a kialakuló kapitalista-liberális gazdasági rendszer, az erre felkészületlen magyar társadalom és mezőgazdaság. Az, hogy az úrbéri viszonyok felszámolása, a jobbágyok felszabadítása előbb-utóbb elkerülhetetlen, mindenki számára nyilvánvaló volt az 1830-as évek derekára. Az 1848-ban összeülő országgyűlés meg is tette ezt a lépést, de a kárt szenvedett földesuraknak és egyházaknak csak későbbre ígért anyagi rendezést, mivel az államkassza állapota más nem tett lehetővé. Egészen 1853-ig kellett várni arra, hogy császári pátenssel, vagyis nyílt paranccsal, rendelettel hozzányúljanak a kérdéshez. Számos megválaszolatlan probléma maradt fenn. Ilyenek voltak az az egykori jobbágyok kezén lévő, de nem úrbéres földek, a maradvány- és irtásföldek, a szőlők, a majorsági zsellérek földje, valamint a legelők és erdők elkülönítése. A legsúlyosabb kérdésnek a felszabadult jobbágyoknak jutó szántóföld mérete és termőképessége számított. Az egész jobbágytelek 34 magyar hold terjedelmű volt országosan – csak hogy a parasztság nagy része nem egész, hanem az öröklések miatt fél-, harmad-, negyed- vagy éppen nyolcadtelkes volt. Áruklódó, hogy a hétholdas „gazdát” már nem jobbágy-nak, hanem házas zsellérnek nevezték, megkülönböztetve azoktól, akik még saját házat sem birtokoltak. Az elkülönítés gazdaságilag és társadalmilag is jogos volt: nyolcadtelekből ugyanis egy parasztcsalád csak akkor tudott megélni, ha mellette családostul napszámot is vállalt; az a zsellér, pedig, akinek saját háza sem jutott, a nagyvagy középbirtokokon éves szegődményű gazdasági cseleddként kereste a betevőjét.

◆ Anélkül, hogy a jobbágyfelszabadítás történetébe ennél jobban belemennénk, le kell szögezni, hogy a közjogi harcok elcsitulása idején, a kiegyezés után az ország egy részének figyelme a magyar föld munkásainak sorsa felé kezdett fordulni. Sokáig úgy tűnt, hogy egyáltalán nem olyan nagy a baj: a munkaerő-felesleget úgy-ahogy felszívták a meginduló nagy földmunkák, a vasútépítés, a folyamszabályozás, s aztán a főváros szédítő sebességű felépítése. Ezek azonban hamar véget értek. Ráadásul a nincstelen emberek addig nem látott különös öntudatra ébredtek. Politikai, választói jogaik ugyan nem voltak – a választójog több vagyoni és értelmi határsorompót emelt eléjük. Egyrészt a katonaságot leszámítva sokan mostanában hagyták el először a falujukat, kiszabadulva a rendtartó közösség kontrollja alól, addig nem tapasztalt hagyományokkal, szokásokkal erkölcsökkel ismerkedve meg. És még valamivel: egyfajta demokráciával. A kubikosokkal ugyanis a megrendelő nem egyenként szerződött le, hanem azok képviselőjével, a gödörgazdával tárgyalt. Ő a falu tehetősebbjei közül került ki, aki képes volt a munkásoknak előleget adni, élelmezni őket, és elég eszes volt ahhoz, hogy a megrendelőtől a lehető legjobb feltételeket verekedje ki a munkásai és persze a saját maga számára. Megjegyzendő, hogy a kubik kifejezés onnan származik, hogy a munkásokat a kiásott föld mennyisége alapján fizették – legendák keringtek olyan kubikgazdákról, aki az irányító mérnöknél gyorsabban és pontosabban mérték fel a megrendelést –, de a fizetés sem egyenként, hanem csoportosan történt, és nem időre, hanem a teljesítményük után. Ez a munka tehát feltételezte azt, hogy a munkás ügyel a közösség munkájára, és megbízik az őt képviselő

kubikgazdában. Ha ezt szembeállítjuk azzal, hogy a tegnapi zsellér, most már cseléd vagy napszámos, leginkább akkor dolgozott, ha gazda vagy az ispánja hajtotta – és áruklódó, hogy a „botos ispán” botja nemcsak hatalmi dísz, hanem fegyvelmező kellék is volt –, szembeszökő a változás. Hasonló volt a helyzet a summásokkal is, a megszűnt földről részesaratásért elszegődő szegénylegényekkel, akik néhány hét inaszakasztó munkával keresték meg a család egész évi betevőjét.

A harmadik eszköz a szociális feszültségek tompítására a kivándorlás volt. Az 1900-as évek elejére már vezető politikusok is felismerték ennek a népességsorvasztó hatását, de alig tettek ellene valamit. Csak kevesen vették észre, hogy a kivándorlás a Kárpát-medencében sosem elsősorban a lélekszám kérdése volt. A fontos ugyanis nemcsak az, hogy **hányan** mennek el, hanem az is, hogy **kik**. Az útlevel, a vonat-, azután a hajójegy pénzbe került, az is nyilvánvaló volt, hogy amíg odakinn munkát találnak, valamiből élni kell. Mentek tehát a tehetősebbek, akiknek volt csöppnyi félrerakott pénzük (a paraszti világban vajmi ritkán akadt ilyen), aki el tudta kótyavetyélni az örökségét, a házát, a földjét, vagy hitelt kapott rá.

És itt meg kell állnunk egy szóra. A magyar parasztságot sokféle sújtó külső körülmények közt nem említettünk eddig kettőt: az adót, amit minden ingatlan, lakóház, termőföld után fizetni kellett. A földnél ráadásul figyelembe vették a termőképességet is, a piactól való távolságot és még sok mindent, de pl. azt már nem, hogy hány tagban van a föld; részben az örökösödések miatt, részben, mert más eszköz híján a gazda így védekezett a természeti csapások ellen, bízva abban, hogy azok a határnak csak egy részét sújtják, a többi megmenekül, így viszont szánta-aratni néha fél napokat kellett szekereznie vagy gyalogolnia az egyes parcellák közt. És az adó mellett ott volt még valami sokkal végtesebb, mert az adóval szemben

olykor volt haladék, de az uzorakölcsönnel szemben nem volt védelem. Ha a kölcsön tanúk előtt cserélt gazdát, vagy papír született róla, egy-kettőre elveszhetett az ökor, a ház vagy a föld, úgyszólván filléreért, a tudatlanság miatt. Eötvös József ugyan megalkotta és a kiegyezés boldog eufóriájában ki is verekedte az Országgyűlés mindkét házában a Népoktatási törvényt, mely minden magyar honos számára kötelezően előírta a hat elemi elvégzését, de felnőtt gazdákat erre már nem lehetett kötelezni, másrészt a gyerekekkel sem tarthatták be a szülők, mert a kilenc-tíz éves gyereket már elszegődtették nyáridőben libát őrizni; fizetést ugyan nem kapott, csak egy-két szelet kenyert, de legalább egy éhes szájjal kevesebb volt otthon. Ehhez jött még, hogy a kölcsönt nyújtó ismerte a vonatkozó törvényeket, még akkor is, ha történetesen ő sem tudott olvasni... Ráadásul a tradicionális falusi környezetben a hitelbe vásárlásnak, vagy akár ivásnak is komoly, évszázados hagyománya volt. Nemcsak gazdasági okai voltak ennek: a barátságot, rokonságot, komaságot (ami virtuális rokonság volt, választott, és gyakorta erősebb a vérrokonságnál) ajándékokkal lehetett megerősíteni. Az ajándékokat természetesen viszonzni, a kölcsön megadni **illett** – nemcsak a törvény betűje miatt, hanem becsületből, a társadalmi pozíció megtartása miatt is. Ebben a hagyományos környezetben a kölcsön határideje nemigen számított: a „hozomra” annyit jelentett, hogy hozom, ha tudom – de akkor feltétlenül. (Csak egy példa a falusi gazdák hagyománytartására pénzügyekben: amikor 1923-ban először felmerült a korona új pénzegységre váltása az infláció miatt, több javaslat is született az új pénz nevérol; egy darabig tartotta magát a forint elnevezés, ti. az új valuta olyan jó lesz, mint I. Károly – ismertebb, de helytelen névén Károly Róbert – pénze. Ezt azonban végül elvetették, mert Monarchiában csak 1892-ben tértek át az osztrák-magyar forintról a koronára, és sok idősebb

A Magyar Földhitelintézet palotája és az alapító, Majláth György országbíró (forrás: Wikipédia)

gazda még a húszas években is barom- vagy lóvételtkor megkérdezte a kupecot: – És az forintban mennyit szám-lál?...

Az ország agráriumának vezetői, nagyjából részben főnemesi eredetű földbirtokosainak egy része úgy gondolta, hogy a jobbágyfelszabadítással lényegében „levezekelte” a haza – és persze ők maguk is – a tegnapi jobbágyság irányában fennálló kötelezettségeit. A Széchenyi István által 1827-ben alapított **Országos Magyar Gazdasági Egyesület** 1945-ig állott fenn, eleinte Pályafutási (azaz versenylőte-nyésztő) Társaság, majd 1830-tól Állattenyésztő Társaság, végül 1835-től Magyar Gazdasági Egyesület néven. A reformkor kaszinó-, Tudós Társaság- stb. alapítási lázá-ban talán fel sem tűnt az új alakulat, de amikor Széchenyi javaslatára a lóversenyügy kivált, és József nádort sikerült fő patrónusul megnyerni, fellendült az egylet tevékenysé-ge. Ez paradox módon különösen az önkényuralom éve-iben volt így, részben, mert a Habsburg-hű vagy legalább- is passzív főnemesség a program mellé állt, részben mert

valóban csak gazdasági és propagandakérdésekkel foglal-koztak.

Jellemző, hogy **Majláth György országbíró** indítvá-nyára 1863-ban (három évvel az „ötletgazda” halála után) megalakult a **Magyar Földhitelintézet**, s korábban 1858-ban ekeversenyt tartottak Rákospalotán, egy évvel később gép- és eszközkiállítást és ekeversenyt Ercsiben, 1860-ban juhkiállítást és ekegépversenyt Tót-Megyeren; 1862-ben Londonban, 1863-ban Hamburgban, 1866-ban pedig Bécsben tartottak kiállítást, a hatalom pedig minden to-vábbi nélkül engedélyezte ezeket az akciókat. Sajátos mó-don 1867 után az OMGE működése lanygulni kezdett – hiszen immár volt országos politika, az arisztokráciának pedig fontosabbnak tűnt az abban való részvétel a nekik születési jogon járó főrendiházi padokban. A munka még-

sem áll le teljesen: 1881-ben virágkiállítást tartottak a Vigadóban, propagálták – nagyjából hiába – a rizstermelést, 1882-től a Földművelési Minisztérium megbízásából tenyészállatvásárokat rendeztek – de a cselédházak lakóinak sorsáról alig esett szó.

A mezőgazdaság immár strukturálissá váló nyomorának enyhítésére két irányból történtek intézkedések. Egyfelől a Földművelési Minisztérium részéről néhány lelkes szakértő, főleg az ír származású **Egán Ede**¹ volt az, aki németországi, hollandiai, dániai, majd kárpátaljai tanulmányútjain megtapasztalta egyfelől a külföldi kis- és középparasztok jólétét, gazdálkodási és minden más kultúrához való hozzájutását, különösen a Kelet-Poroszországban állami pénzen végzett telepítések és szövetkeztámogatások hatékonyságát, másfelől Verhovina – Kárpátjának ez volt a nem hivatalos elnevezése – infernális nyomorát és kiszolgáltatottságát. Hivatalos adatok alapján, de személyes tapasztalatai nyomán is megállapítja, hogy a nyomor Budapestről szemlélve elképzelhetetlen, és egyre fokozódik. A korabeli propaganda kedvenc kifejezésével élve „Rákóczi leghűségesebb népe” a kilátástalanság elől kivándorolna Amerikába, vagy voltaképpen bárhova – csak éppen Budapest felől már másfajta szelek fújnak, mint akár tizenöt-húsz évvel ezelőtt is: akit lehet, marasztalnak, csendőri-határrendészeti eszközökkel. S közben az emberek kezéből folyik ki a pénz, egyfelől a lelkiismeretlen pénz- és pálinkakölcsönzők, másrészt a nagybirtok erdői fojtják meg a legelőiből amúgy is csak épphogy megélt népet.

Egán nagyszabású tervet fogalmaz meg. Még 1883-ban a Földművelésügyi Minisztérium tejgazdasági felügyelő-

Az ír származású Egán Ede

jeként és a havasi gazdálkodás szakértőjeként eltervezte, hogy Budapestet hamisítatlan, zsírdús tejjel látja el a Kárpátján létesítendő tejszövetkezetek révén. A havasi legelők kérdésében javasolta, hogy maradjanak osztatlan közös tulajdonok, és az állami bérleti rendszert szorgalmazta a mélyen áron alul történő eladások és a túlzott kihasználás megakadályozására. Mindebben kettős cél vezetete. Az egyik: állami akciókkal az országhoz kötni a nemzetiségeket, különösen a ruszinokat; a másik: magyar állattenyésztőket telepíteni a ritkán lakott havasokba – részben székelyekre számított, mert az Alföld pásztornépe tapasztalatok híján nem volt alkalmas erre. Egán szenvedélyesen agitált, cikkezett, úgyannyira, hogy házassága is ráment. Végül a Földművelésügyi Minisztérium döntött: kinevezték az időközben megszervezett Hegyvidéki Kirendeltség vezetőjévé, miniszteri biztosi rangban.

Egán első célja a hitelszövetkezeti rendszer kiépítése lett. Ennek némi előzményei voltak még a millennium évében, de a paraszti nép szegénysége és bizalmatlansága

¹ Egán Ede Csáktornyan született 1851. július 3-án, meghalt 1901. szeptember 20-án Szerednye mellett. Holtteste Borostyánkőn (ma Bernstein, Ausztria), a családi sírhelyen nyugszik.

miatt a szervezés nem haladt olyan tempóban, ahogy azt Firczák Gyula, ez a különös, kettős identitású, egyszerre magyar és ruszin érzelmű, de mindig a szegény falusi néppel rokonszenvező görögkatolikus püspök látni szeretne volna. A népnek egyrészt pénze sem volt arra, hogy a szövetkezeti részjegyet befizesse, másrészt rendszeresen kisebb-nagyobb összeget meg is kellett volna takarítania, amiben főleg a rendszerességgel volt a baj: a hegyvidék pásztornépe éppen ebben szenvedett fogyatkozást. A püspök ezért memorandumban fordult a miniszterelnökhöz, s ennek eredménye lett a Kirendeltség felállítása, eleinte Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros, majd Sáros, Szepes, Zemplén és Szatmár működési körrel.

Firczák Egánnal kezdettől fogva szoros munkakapcsolatot, sőt jó barátságot alakított ki. Együtt sikerült elérniük, hogy a közvetítő nagybérlők kikapcsolásával a korábbinál sokkal olcsóbban jutottak területhez. A kiosztást helybéli tanítókra, papokra, uradalmi és kirendeltségi tisztviselőkre bízták, nagy nehezen legyűrve a helyieknek a „nadrágos embertől” – az idegen, városi személyektől – való idegenkedését. A terv második sarkalatos pontja a hitelezés biztosítása volt. E tájon korábban a jelzáloghitelt nem ismerték, a személyi hitel kamata pedig 20-500% (!) volt évente (természetesen a szerződésekbe kölcsönként többnyire a kamattal megemelt összeg került). Gyakori volt, hogy ha árverésre került a sor, a falu hitelezői összebeszéltek, a kívülállókot fenyegetéssel, ha kellett, erőszakkal is távol tartották, így ingatlan vagy állat fillérekért került a kezükre. Emellett **Egán le akarta törni az uzorát** a fogyasztási szövetkezetek elterjesztésével is: ezek ugyan nem adtak hitelt, mint az uzorás, de évente visszatérítettek a tagoknak vásárlásaik után, és főleg – nem árultak pálinkának nevezett pancsolt hamis szeszt... A hitelszövetkezetek alaptőkéjét az állam adta – de cserébe az egyes szövetkezetek vezetőit a Kirendeltség ne-

vezte ki, s járasonként külön-külön ellenőröket is helyezett följük. És a tagokat lassan meg lehetett győzni, hogy az 50 évre adott kölcsön 5 évi törlesztése az 57%-os kamattal jóval kevesebb, mint az 500% egy évre... Kikötötték azt is, hogy bármely felnőtt személy tag lehet, a vagyoni helyzetétől függetlenül, ha büntetlen előéletű – és ha nem uzorás... Ha két tanú kiállt mellette, még írni-olvasni sem kellett tudnia. A kilépés is önkéntes volt, csak 10%-ot tartottak vissza a befizetett üzletrészből a tartalékalap javára.

Kérdés, hogy beszélhetünk-e itt valódi szövetkezetekről.

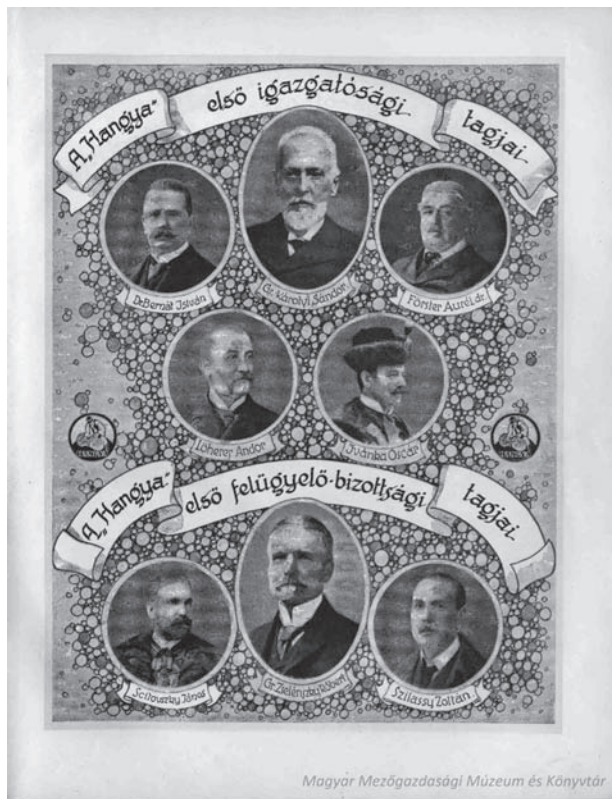
A hitelszövetkezet központja a századelőn

Nyilván a szó szoros értelmében nem: az állam – helyesebben az **Országos Központi Hitelszövetkezet** – pénzén működött, lényegében a tagság megkérdezése nélkül születő helyi döntésekkel, amelyeket Budapestről hagytak jóvá. Csakhogy így egyfelől a népet megmentették az anyagi romlástól, másrészt belátásra és gazdálkodási ismeretekre nevelték. 1900. február 2-án összegezték a két munkaév tapasztalatait Munkácson, a Csillag Szállodában. Ekkor Egán már 11 hitelszövetkezetről adhatott számot, 650-en kértek és 484-en kaptak kölcsön tíztől nyolcszáz koronáig terjedő összegben, 43 tag pedig kisebb rögtöni segílyt nyert el.

Közben a szövetkezeti eszme más szakmák körében is terjedt: Ungváron, Munkácson és Huszton kézműves szövetkezetek létesültek, ugyancsak az Országos Központi Hitelszövetkezet felügyelete alatt. Ám nem volt híja az ellenállásnak sem: az akció egyfelől nyilvánvalóan sértette a már működő kiskereskedők, szatócsok érdekeit, de különösen a velük gyakorta azonos vagy rokon uzsorásokét. A helyi közgazdaság részéről is mutatkozott némi ellenállás, de leginkább értetlenség és passzivitás.

A hitelszövetkezeti tevékenységben Egán mindenképpen számított Magyar Gazdaszövetség támogatására, mely a nagybirtokos OMGE ellenlábasaként a közép- és kisgazdákat tömörítette. Először központi áruraktárakat hoztak létre, melyekhez több helyi hitelszövetkezet tartozott. Később ezeket átvette a Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet, melynek akkor már komoly hálózata, beszerzési bázisa és szakembergárdája volt az egész országban. A hitelszövetkezeti áruraktárak után a következő lépést a Hangya-boltok jelentették. A boltvezetőt mindig nagyon alaposan megvizsgálták a felvétel előtt, és 10% kauciót is kértek tőle (ha nem volt ennyi pénze, meghitelezték, de a béréből utána levonták az összeget).

Az első áruraktár 1899 szeptemberében nyílt Szolyván, a szövetkezeti mozgalom szülőhelyén. 1900 végére már tizenöt áruraktár dolgozott, egyre növekvő forgalommal. Az árucikkek listája igen bő volt: Szolyván 320 féle, a legkisebb helyen, Mártonkán 52 féle áruból válogathattak a tagok. Most már árultak bort, sört, pálinkát és rumot is – de természetesen nem hitelbe... Tulajdonképpen ez volt az utolsó csepp a pohárban: a vita immár elmérgesedett a kiskereskedők és a Hangya közt. Egán nemcsak egészséges(ebb) pálinkát árultatott, hanem azt is lepecsételt,

A hegyvidéki első igazgatóság

literes üvegben, így a hamisításnak sem maradt tere. A kiskereskedők vádja az volt, hogy a fogyasztási szövetkezetek lehetetlenné teszik az egészséges versenyt. Olaj volt a tűzre, hogy Egán mellett elsősorban a keresztény, főleg a görögkatolikus papok álltak ki.

A Hegyvidéki Kirendeltség azonban nemcsak szociálpolitikai, gazdasági és népvédelmi akció volt, hanem céljai közt szerepelt egy kultúrájában haladó, emelkedettebb szellemű nép nevelése is. A hitelszövetkezetek mellett kultúr- és olvasóköroket, dalárdákat alapítottak. Elmondható, hogy Egán szeme előtt – anélkül, hogy a kifejezést ismerte volna – egyfajta népfőiskolai mozgalom kialakítása lebegett.

1901. szeptember 2-án általános megdöbbenéssel közölték a helyi és az országos napilapok: Egán Ede tegnap óta nincs többé, átlótt fejjel találták meg kísérőit, nem messze a járműve mellett. A hivatalos iratok a boncoláskor öngyilkosságot emlegettek, s pesti lapok még magánéleti válságát sem szégyellték felidézni az okok közt, de a Hegyvidék népe tudta, hogy jótevőjével merénylet végzett.

A hitelszövetkezeti mozgalom fejlődése ennek ellenére sem torpant meg: 1907-ben öt megyében 143 szövetkezet működött 27 948 taggal, 1909-ben 35 819-re nőtt a tagok száma, 1913-ban, az utolsó békeévben pedig már 206 szövetkezet volt 51 000 taggal. Jött azonban a világhábo-

ru, az áruhiány és az orosz betörés: 1916-ra már csak 62 bolt funkcionált.

Idekívánkozik az egyik eset, mely nem kárpátaljai, de akár ott is megtörténhetett volna: valamikor a századfordulón Tordán az unitárius lelkész összehívta a falu gazdáit, élénk szavakkal és hosszan ecsetelte a szövetkezet áldásait – ott is legeltetésből élt a nép javarészt, ezért állatbeszerző szövetkezetet akart alapítani a pap –, és elmagyarázta: a szövetkezetnek kell tartalékalap, ehhez szükség van részjegyekre, meg évi befizetésre, amiből a kölcsöntőke fog összeállni. Aztán kell választani egy közgyűlést maguk közül, akik eldöntik: abban az évben ki kap tehénre kölcsönt, és mennyit; a visszafizetési idő öt év, a kamat alacsony, de lehet előtörleszteni stb.

A derék pásztorok hümmögtek, majd kinyíltak a bugyellárisok, és ha nehezen is, összejött a törzstőke.

Nos, ekkor állt fel az egyik tehenesgazda, hogy neki halódik a Mária, kellene 5 forint másik tehénre. Mire a lelkész türelmesen magyarázta: elébb jöjjön össze a forgótőke, aztán lehet hitelezni. Mire a gazda felhördült: – Tudtam, hogy család van a dologban, úri huncutság. Na, ide vissza a pénzt, de izibe, mert különben nem állok jót magamért...

Aztán lett szövetkezet, a lelkész elnöklete és a tanító pénztárossága alatt – tíz évvel később, a Hangya Szövetkezet tőkéjéből...

A HANGYA TERMELŐ- ÉRTÉKESÍTŐ ÉS FOGYASZTÁSI SZÖVETKEZET, A MAGYAR GAZDASZÖVETSÉG KÖZPONTJA

Ha a Hangya 1898-as megalakulásának előzményeiről szólnunk, röviden vázolnunk kell a magyar gazdasági helyzetet a XIX. század második felében.

A jobbágyfelszabadítás elkerülhetetlenségéről röviden már szóltunk, és szó volt annak káros szociális követke-

ményeiről is, egyfelől a sok vidéken koldusszegény nép további anyagi, szellemi és kulturális lecsúszásáról, hovatovább degenerálódásáról. Ez a folyamat azonban a mezőgazdasági középértegeket is érintette. A XIX. század utolsó harmadában a középbirtokos réteg egyre gyorsab-

ban vesztett súlyából és tekintélyéből, amit ugyanakkor nemcsak nem volt hajlandó tudomásul venni, hanem tenni sem nagyon akart vagy tudott ellene. Gondoljunk csak Móricz *Rokonokjának* vagy *Úri murijának* görbe tükrére. A parasztságot is hasonló gondok gyötörték: a Hegyvidékhez, Kárpátaljához hasonlóan egyre több volt az árverés. Minderre jött az amerikai és orosz gabona konjunktúrája és az 1873-as tőzsdekrach. Ez a Poroszországban és Franciaországban is pusztító gazdasági válság közvetlenül kapcsolódott az előző 10-15 évben elharapódzott építési lázhoz és a jelzálogkölcsonök szélesebb terjedéséhez. Igaz, fejlődött az ipar, de ennek valós gazdasági alapja nem volt, s emiatt közben a telek- és a földárak az egekbe szöktek. A „gründolási (vállalatalapítási) lázban” a magyarországi jelzáloghitel-állomány néhány év alatt a nyolcszorosára nőtt, és egymás után jöttek létre új bankok, kizárólag erre a célra: mi sem jellemzőbb, mint hogy a kiegyezés előtt csak alig néhány korlátolt felelősségű társaság működött, ám 1873-ra a számuk már 170 fölé emelkedett; a részvényjegyzők pedig nemcsak az anyagi felelősségüket gondolták korlátozottnak, hanem az erkölcsit is. A krachhoz hozzájárult, hogy Amerikában a föld, Oroszországban a munkaerő volt végtelenül olcsó, míg Magyarországon az előzőnek az ára az egekbe kúszott, az utóbbi pedig stagnált. Eredmény: 1873 májusában összeomlott a bécsi és a pesti tőzsde. A magyar gazdaságnak hét szűk esztendőre volt szüksége ahhoz, hogy valamenynyire talpra álljon; de ez majd' két évtized sokakat ráébresztett arra, hogy az állam gazdasága és a magángazdaság már nem egymástól független léteznek.

Ausztria mezőgazdasága a XIX. század második felében hasonló gondokkal küzdött, mint a Habsburg Birodalom keleti fele, azzal a különbséggel, hogy ott nemcsak az orosz és amerikai, hanem a magyar agrárium versenyével is számolni kellett. Friedrich Wilhelm Raiffeisen westerwaldi

polgármesterként naponta szembesült a drága hitelekkel, az eladósodással és az ezt követő árverésekkel. Emiatt szervezte szövetkezetekbe a környék parasztjait, eleinte csak klasszikus hitelgyűjtés céljából, majd ezt kiegészítve a gabonaneműk közös tárolásával és tömeges értékesítésével: így már felvehették a versenyt a nagykereskedőkkel. 1886-ban megalapították az első Raiffeisen Bankot, majd a mozgalom szélesebb terjedése nyomán létrehozták az Allgemeiner Verband Landwirtschaftlicher Genossenschaften in Österreich; 1918-ra 2000-nél is több tagszövetkezet működött Ausztriában és a Birodalomhoz tartozó országokban.

Gróf Károlyi Sándor

**Gróf Károlyi Sándor az elsők közt emelt szót a buk-
dácsló szélsőséges gazdasági liberalizmus ellen.** Sokan
Széchenyi utódjának tartották, és tartják ma is, pedig a
nézetrendszere sokkal közelebb állt Le Play szociális el-
gondolásaihoz.

1878-ban felhívást tettek közzé a napilapokban egy
„**Magyar Kisbirtokosok Országos Földhitelegyesüle-
te**” létesítése érdekében, ám látványos eredmény nélkül,
pedig a támogatók közt nemcsak az addig szinte ismeret-
len, 47 éves Károlyi Sándor volt ott, hanem Schultze-
Delitsch, a német népbankok alapítója és Adolf Wagner,
ismert agrárközgazdász, a katedraszocialistáknak is neve-
zetett, bismarcki állami szociálpolitikai rendszer elveit
kidolgozó agrárközgazdász. Maga Raiffeisen is elismerő-
en nyilatkozott a tervezetről.

Károlyi ilyen előzmények nyomán lépett fel a már em-
lített OMGE közgyűlésén az agrárérdekek védelmében,
viszonylag hűvös fogadtatásra találva a nagybirtok érde-
képviselét alkotó szervezetben. Ezek után még ugyan-
ebben az évben a Székesfehérvárra összehívott kongresszus
előtt beszélt, ahol már nem mágnásokból állt a hallgató-
sága. Egymás után alakultak az országban az agrárius
egyesületek, majd összefogásukra 1881-ben az (Országos)
Gazdakör; ekkor még nem rivalizálva, inkább együttmű-
ködve a közös érdekek mentén.

Károlyi viszonylag hamar felismerte, hogy az agrárius
érdekek képviselése, ha nincs mögötte társadalmi össze-
fogás és tőke, nem sokkal több pusztába kiáltott szónál.
1885-ben a budapesti nemzetközi Gazdakongresszuson
ezért már a szövetkezés gondolatát helyezte előtérbe, a
Schulze-Delitzsch-féle német szövetkezeti mozgalom
mintájára. Evvel már korábban is kísérleteztek az önkény
idején, de vagy a gazdálkodók közömbösségén, vagy a
hatalom, főleg a helyi közgazdaság rosszindulatán rendre
elvéreztek a próbálkozások. Emellett a célcsoportként

megjelölt kis- és középbirtokosok, módosabb parasztgaz-
dák is bizalmatlanok, de legalábbis óvatosak voltak. A
külföldi mintára szerveződő korai szövetkezetek így vagy
helyi szintű vállalkozások maradtak, vagy elbuktak, még
Erdélyben is. Pedig 1840-ben Marosvásárhelyen már lét-
rejött az első szövetkezeti intézmény, a Maros-széki Tűz-
kármentesítő Társaság. Az erdélyi szászok szövetkezeti
mozgalma ugyancsak 1886-ban kezdett nagyobb lendü-
letet venni Wolf Károly vezetésével, akit méltán lehet az
erdélyiek Raiffeisenjének nevezni.

Károlyinak azonban sikerült először György Endre or-
szággyűlési képviselőt, majd a gazdasághoz is alaposan értő
Hajós Józsefet megnyernie, annak hangsúlyozásával, hogy
egy elfogadható kamatlábbal dolgozó mezőgazdasági hi-
telintézet, és háttérben a szövetkezetek megteremtése el-
választhatatlan egymástól. Talán még ennél is szerencsé-
sebb választás volt **Bernát István**: ő mint agrárközgazdász,
agrárpolitikus, közíró, országgyűlési képviselő, egyetemi
tanár és a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja,
komoly szakmai hitellel bírt. Károlyi Sándor biztatására
otthagytta a politikuspályát, és a szövetkezeti eszme kiváló
teoretikusa és ügyes debattere lett. Később gróf Mailáth
Józsefet, az ismert szakírót is sikerült megnyerni a mozga-
lomnak (mert egyelőre aligha volt többről szó, mint fé-
lig-meddig társadalmi, politikai mozgalomról).

Végül Károlyi úgy határozott, hogy eszméiket átviszi a
gyakorlat terére. 1886-ban, mikor a **Pestmegye Gazda-
sági Egyesület** meghívta elnöki székébe, Károlyi Sándor
gróf egy feltételt támasztott: **az egyesület indítson moz-
galmat a megyei gazdák hitelviszonyainak javításáért.**
Ezzel indult meg a később nagyra nőtt magyar szövetke-
zeti mozgalom. Kezdetben egy-egy környékbeli faluban
létesültek kisebb takaré- és önségélyező csoportok; egye-
lőre csak a vármegyén belül terjeszkedtek, Pécel, Dömsöd,
Mácsa, Tass és Cinkota községekben. 1887 végén már 14

szövetkezet működött, 1889 végére pedig 60 virágzott és terjeszkedett, egyelőre Pest megyei központtal.

Lassan megkezdődött a falvak vezetőségének kialakulása is, javarészt a néppel közvetlen összeköttetésben álló papokból, lelkészekből, jegyzőkből s egy-egy középbirtokosból. Nehéz volt azonban a gazdák ódzkodását legyűrni, ezért a gróf úgy határozott, hogy politikai pályára lép, de nem a Felsőházban, ahol származása jogán választások nélkül is helyet kapott volna, hanem a Képviselőházban száll versenybe, a kormánypárti oldalon. 1881 és 1884 közt aztán elszálltak az illúziói, mert rájött, hogy a Tisza Kálmán-féle „mamelukok” ügysem vevők a terveire; véget ért a gazdasági válság, minden visszatért a szokásos mederbe, nemcsak a gazdaságban, hanem a Tisztelt Házban és a sajtóban is. Emiatt Károlyi 1884 elején már kilépett a kormánypártból, amit részletesen megindokolt, szinte programot is hirdetve az agrárpolitika tervszerű és rendszeres átgondolásáról. 1888. január 31-én a nemzeti párt padsoraiból tartott beszédével vezette be a magyar országgyűlés első szövetkezeti vitáját: *„Részemről ma egyebet a szövetkezetek terjesztése érdekében nem kérnék a kormánytól, mint erkölcsi támogatást, mely abból állana, hogy a kormány a Pestmegyéhez hasonló eljárást ajánlja a vármegyéknek. A szövetkezetek – mint a gazdasági nehézségekkel küzdő kisemberek népjóléti intézményei – erkölcsi támogatást joggal elvárhattak s várhatnak az államtól, amely minden népjóléti törekvést támogat.”* A vita során Dessewffy Aurél gróf, Gaál Jenő, Polónyi Géza és Tisza István képviselők szólaltak fel a szövetkezetek mellett.

Mivel a sajtó vagy a liberális kormányzat mellett állt, vagy azon marakodott, hogy 1848-as vagy 1849-es alapra helyezkedjék-e a politikai elit, a magyar társadalom, főleg az agrártársadalom igazi bajaival senki sem törődött – nem csoda, ott választójoggal bíró amúgy sem nagyon akadt. Emiatt **Apponyi Albert gróf** 1884-ben javasolta

egy, a szövetkezeti eszmét korszerűen, közérthetően, ugyanakkor alapos szakmaisággal megírt és szerkesztett lap elindítását. 1890-ben ez lett a *Szövetkezés*, melynek szerkesztésére **Károlyi Bernát Istvánt** kérte fel, aki ettől fogva a nemes gróf egyik legközvetlenebb munkatársa és bizalmasa lett. A *Szövetkezés* hasábjain megjelent szociológiai tanulmányok mintegy évtizeddel megelőzték azokat, akik a huszadik század első zavaros évtizedében olykor egyértelmű lázító szándékkal uralták és sajátították ki maguknak a társadalompolitikát. A *Szövetkezés* mellett csakhamar napilapra is szert tettek, a *Hazánkra*, mely a kor szokásainak megfelelően hétköznapi szintre bontotta le a fennkölt, de nem mindenki számára közérthető eszméket, olyan újságírókkal az élen, mint Baross Károly, Bernát István és Buday Barna, akik a szövetkezeti eszméknek nemcsak lelkes hívei, de felkészült szakértői is voltak.

1889-ben a magyar kormány létrehozta az önálló Földművelésügyi Minisztériumot. A tárca gazdája először a miniszterelnök Szapáry Gyula gróf lett, majd Bethlen András gróftól neveztek ki szakminiszterré; a szövetkezeti ügyet mindketten támogatták, de az 1892-ben hatalomra kerülő Wekerle-kormány agrárminisztere, gróf Festetics Andor nemcsak érdektelenül, hanem határozottan ellenségesen állt szemben a kisbirtokosok szervezkedésével; ráadásul miközben az országgyűlésben az egyházpolitikai harcok folytak, a búza ára 6 forintra esett a budapesti börzén – teljessé vált az agrárválság Magyarországon. Ehhez társult, hogy az OMGE is szint vallott, és egyértelműen a nagybirtokos érdekek mellé állt.

Eközben a hitelszövetkezeti ügy mind nagyobb lendületet vett. 1891-re egyedül Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében nyolcvan hitelszövetkezet alakult. A Szapáry-kabinetben a földművelésügy külön miniszteri tárcát kapott. Bethlen András gróf lett az első miniszter, aki már foglalkozott a szövetkezeti ügygel. Szapáry Gyula gróftól azon-

ban, aki a szövetkezeti ügy iránt némi érdeklődést kezdett mutatni, a Wekerle-kormány váltotta fel. Míg aztán a kormány és a parlament belemerült az egyházpolitikai harcokba, a mezőgazdasági válság a tetőpontjára ért.

Ilyen előzmények után jött létre 1896-ban a **Magyar Gazdaszövetség** Károlyi Sándor grófelnöke alatt. 1895 novemberében Darányi Ignác lett a földművelésügyi miniszter, aki kezdettől fogva támogatta a gazdák mozgalmát, sőt a legelesettebb magyar népréteg, a mezőgazdasági cselédség érdekében is több szociális célú intézkedést hozott. 1898-ban Károlyi előterjesztésére törvény született a gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről, aránylag csekély országgyűlési vita közepette, s a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézetének a nevét Országos Központi Hitelszövetkezetre változtatták.

1898 másik nagy eseménye volt a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezeti Központjának létrejötte, mely hamarosan a Hangya nevet veszi föl. Károlyi Sándor a magánvagyonából 50 000 korona üzletrésztőkét jegyeztet, miután kezdetben csak kevesen mérték fel a fogyasztási szövetkezet kérdésének valódi szociális súlyát. Összesen 17 000 koronát sikerült összegyűjteni, de a többség inkább csak a Károlyi iránti rokonszenyből csatlakozott, nem az ügyért való lelkesedésből. Az induláskor mindössze 29 tagszövetkezet száma hihetetlenül gyorsan emelkedett: 1906-ban 676, a háború első évében pedig már 1276 szövetkezet működött. A fejlődést a világháború nemhogy nem fékezte, hanem még gyorsította is, ugyanis a kötött gazdálkodás és a jegyrendszer bevezetésével a kiskereskedők a Hangya áruellátottságával nem tudtak versenyre kelni. Ugyanakkor a bevonulások miatt sok vidéki Hangya-boltnak átmenetileg be kellett zárnia. 1916-ra a bajokat tovább fokozta az állandósult vagonhiány és az, hogy a pályaudvarokat a katonaság lefoglalta a hadiszállításokhoz, ezért a budapesti Han-

gya-központ elosztóraktárát építtetett, vidéken pedig elosztódepókat hoztak létre. Ekkor már 1386 szövetkezet működött, kb. 300 000 családot látva el. A Ceglédi úton felépített központi raktár 11 600 négyzetméteres alapterületével Európa második legnagyobb raktára volt – a háború kellős közepén... A tisztviselőknek és munkásoknak öltöztük, az utóbbiaknak fürdőjük és étkezőhelyiségeik voltak, ahol jutányos áron ízletes ebédet kaptak, illetve az otthonról hozott ételüket megmelegíthették.

1916. augusztus 17-én Bukarest titkos szerződést kötött Londonban az antanttal, melyben egészen a Tisza vonaláig Erdélyt, benne a Székelyföldet, a Partiumot és Tiszántúlt nagy részét Romániának ígérték, ha az a nyugati frontok tehermentesítése érdekében megtámadja a Monarchiát, azzal a kikötéssel, hogy semmilyen körülmények közt nem köt a központi hatalmakkal különbékét. Tíz nappal később a bécsi nagykövet át is nyújtotta a hadüzenetet, és a Román Királyi Hadsereg a Vöröstoronyi-szoroson behatolt Erdély területére. A támadás nemcsak a hadsereget érte készületlenül, hanem a Hangyát is. Az erdélyi román betörés során összesen 127 boltot fosztottak ki, 1,5 millió korona kárt okozva. Közben a Hangya-központ egymás után vásárolt olyan termelőüzemet, ahol saját maga állíthatta elő a forgalmazott cikkek legalább egy részét. Ekkorra a Hangya az egész országban a jó minőségű és szolid árú cikkek védjegye lett. Nem mellékes az sem, hogy visszatérítés címén a tagságnak 2,25 millió koronát fizettek vissza.

Az 1918-as évben a Zichy Aladár gróf alapította Keresztény Szövetkezetek Központja 300 tagszövetkezetével együtt beolvadt a Hangyába. A Szövetkezeti Központ tevékenységét a Károlyi-kormány idején gyanakvással figyelte, és ahol lehetett, gátolta a hatalom. A proletárdiktatúra kikiáltása után az egyik legelső intézkedése volt Kun Béláéknak, hogy egy Berkes Ferenc nevű újságíró

nevezzenek ki az élére (Berkes a későbbiekben a Szamuely-féle terrorhadjárat egyik főszereplője lett). Berkes azonban néhány nap alatt olyan látványosan bizonyította az alkalmatlanságát, hogy a közellátási népbiztos inkább visszahívta Balogh Elemér leváltott vezérigazgatót, s az elbocsátott tisztviselőket is visszavették. Ezek után döntöttek a Hangya államosításáról, amit Balogh Elemérnek sikerült a rendszer összeomlásáig elodáznia. Balogh Elemért, Meskó Pált és Dömötör Lászlót azonban azzal a váddal, hogy a Hangya részt vett a nagyváradi ellenforradalomban, sőt annak fő szervezője volt, letartóztatták; a gyanúsításból annyi igaz volt, hogy Budapesten tudtak a váradi eseményekről és arról, hogy abban a szövetkezet ottani vezetői aktív szerepet játszottak, de a várossal ekkorra Budapestnek minden kapcsolata megszakadt. Baloghot szabadon engedték, de két társát öt hónapig túszként tartották fogva a Gyűjtőfogházban.

Így érte a Hangyát Budapest román megszállása és az ország feldarabolása. Az ellenséges megszállás következtében 1200 szövetkezetét veszítette el a Hangya, s velük együtt a nagyszombati és nagyenyedi kirendeltségek,

Az erdélyrészi Hangya szövetkezet székháza Marosvásárhelyen, 1943-ban

♦ továbbá a perecsenyi, a szolyvai és a máramarosi hegyvidéki tranzitraktárak is elszakadtak. Prágában a trianoni békeszerződés határozmányainak semmibevételével zárgondnokság alá helyezték a Hangya nagyszombati kirendeltségét, és meghozták **az Európa-szerte hírhedtté vált 210. sz. szövetkezeti törvényt, amely megfosztja a felvidéki magyar és szlovák szövetkezeteket autonómiájuktól**, belekényszerítve őket egy „Ustredne Drustvo” cím alatt, állami támogatással létesült szövetkezeti központba, amely kellő tőke és szakértelem nélkül működött, és távolról sem volt képes a szövetkezetek ügyeit úgy el látni, mint a Hangya. A szerbek által megszállt területeken elszórtan működő szövetkezetek a maguk erejéből, minden központi irányítás és támogatás nélkül igyekeztek tovább funkcionálni.

Az osztrákok által elfoglalt területeken található szövetkezetek egy része a bécsi szövetkezeti központhoz csatlakozott. A ruténföldi szövetkezetek legnagyobb része magánkezekbe ment át, miután a cseh kormány magartartása miatt ezek számára sem lehetett autonóm központot szervezni. **Romániában Nagyenyed központtal, Budapesttől függetlenül új szövetség alakult Hangya Szövetkezetek Központja mint Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet néven**, köszönhetően London intervenciálásának.

Összességében Magyarországon maradt 1911, elvesztett a Felvidékkel 597, Erdéllyel 655, a Bánáttal és Bácskával 39, összesen tehát 1291 Hangya-szövetkezet.

Az országcsönkulás különös módon lökést adott a szövetkezetek szervezésének: csak 1919-ben 140 helyen alakult új csoport. Az Országos Központi Hitelszövetkezet, melyhez a Hangya eddig is ezer szállal kapcsolódott, és a **Pesti Hazai Első Takarékpénztár** segítségével 15 millió koronával sikerült a Központ alaptőkéjét fel emelni. A külfölddel való kereskedés céljából megalapí-

tották a Futurát, melyről alább még lesz szó. Az 1920-as év nagy beruházása volt a 60 ágyas **Szövetkezetek Erzsébet-kórháza**, amely szanatóriumszerű ápolásban és gyógykezelésben részesítette a szövetkezetek tagjait és alkalmazottait.

Kórház a képeslapon – 1920-as évek

Az 1922-es évben összesen 808 fekvő- és 2891 járóbeteg fordult meg az intézményben, és 96 szülést vezettek le. Az év végén 1969 szövetkezet működött az országban, a vágató infláció miatt rendkívül nehéz körülmények között: 1 pengő az 1913-as utolsó békeévinek 0,0001-szeresét érte mindössze! (Egyedül a 1922–23-as gazdasági év 12 hónapja alatt 978,6%-os volt a pénzromlás.)

Magyarországon máig legendás híre van az egykori Hangya-szövetkezetnek. A főleg vidéken bolthálózatot működtető, félig-meddig állami vállalat az **Országos Központi Hitelszövetkezet** mellett komoly szociálpolitikai szerepet is betöltött: olcsó árukat és hiteleket nyújtott a falvak népének.

A harmadik, mindenképpen megemlíthető országos hálózatú, sok taggal és kiterjedt kereskedelmi hálózattal rendelkező szövetkezet a Futura volt. A három közül ez

Szövetkezeti plakát

volt a legtisztábban állami háttérű, az üzletiek mellett politikai felhangokat sem nélkülöző szervezet. Több adat utal arra, hogy megalapításának az ötlete már 1919 előtt felmerült, de a háború, a forradalom és a Tanácsköztársaság zilált közállapotai miatt csak 1919 őszén kezdődött meg az értékesítés. A Futura kezdettől többféle funkciót töltött be. Nem áruellátó és fogyasztási vagy hitelszervező szövetkezet volt, hanem főleg az államnak szánt felvásárlást intézte, részben közvetlenül nagyobb gazda-

ságoktól, részben bizományosok útján közép- és kisgazdáktól. Exportórként a magyar–lengyel és részben a magyar–német külkereskedelemben is fontos szerepe lett. Alapítói 12 milliós alaptőkével a Hangya Termelő-, Értékesítő- és Fogyasztási Szövetkezet és az Országos Központi Hitelszövetkezet voltak, de a vállalkozás kezdettől a Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium ellenőrzése és támogatása alatt működött. Célja egyfelől a gabona és gyapjú felvásárlása, árának és minőségének ellenőrzése volt. Csakhamar országosan 25 kirendeltséggel rendelkezett. Bár az egész országnak fontos szolgálatot tett, és Budapest szegényebb lakosainak közellátása a Futura nélkül 1916–17-re összeomolhatott volna, a tevékenysége vidéken komoly elkeseredést szült, sőt egyes helyeken hovatovább lázadáshoz vezetett. Ezért 1920-tól a Miniszterelnökség rendelettel a Futurára bízta a beszállítást, ami a szervezetet nem tette túl népszerűvé a gazdák körében.

Ugyanakkor a városi lakosság gabona- és kenyérellátásában a Szövetkezetnek múlhatatlan érdemei voltak: 1921-ben még csak a belföldi gabonaneműek 40%-át, két évvel később már 80%-át értékesítették, és a siker láttán az 1923-tól újra beinduló külföldi eladásokat is a Futura indíthatta el, 160 000 mázsa búzával és 40 000 mázsa rozssal.

Amikor 1921-ben a gabona újra szabad forgalmú lett – addig a háborús gazdálkodás miatt kötött forgalmúnak számított –, a Futura forgalma alig csökkent, sőt idővel növekedett is: a Kincstár egyedül 6000 tonna gabonát vásárolt fel ily módon, míg a bankoktól, pénzügyesektől, nagykereskedőktől csak a felét. Ennek az állami politikának a háttérében két dolog állt: egyrészt a háborús anyag-gazdálkodás bebizonyította, hogy Magyarország, ha korlátozottan is, leginkább csak egyes termékcsoportokra kiterjedően képes a gazdasági autarkióra, önellátásra; másfelől vezető gazdasági szakemberek kontrollált gaz-

daságot tartottak szükségesnek, szemben az 1914 előtt uralkodó liberális szemlélettel, mely csak a vámok és adók rendszerén keresztül engedett a kereskedelem-, az agrár- és a termeléspolitikának valamely mozgásteret (de azt sem szívesen). Emellett a Futura tevékenységét kezdettől meghatározta Trinanon is. Az ország évszázados, de legalábbis a vasúti szállítás tömegessé válása óta egységesülő belső és külső piacai elvesztek, és pl. a budapesti malomipar – mely a hamburgi után a második legnagyobb volt – kénytelen volt „ráfanyalodni” az ország belső területeinek gabonájára az acélos bácskai búza és rozs helyett. Emellett a gazdaságba való szélesebb beavatkozást indokolta a korona vágató, csak 1924-ben megálló inflációja is, ami az import–export-relációban az előbbinek kedvezett. A kormány politikája nagyban elősegítette, hogy a Futura a legnagyobb gabonakereskedő legyen, 1922-ben már évi 100 milliárd koronás forgalommal. Jóllehet 1924-től a bevételei azzal, hogy elvesztette hatósági jellegét, jelentékenyen visszaestek, 1936-ra már 7 központi kirendeltséggel, 128 bizományossal, 202 albizományossal és 129 bevásárlóval dolgozott.

Ez mindeddig a gazdaságtörténet kutatóit érdekelhetné leginkább, csakhogy Magyarország a harmincas évek közepétől megélenkülő, majd a háborús konjunktúra miatt egyértelműen fellendülő ipar dacára alapvetően agrárállam maradt, ami a lakosság foglalkozásszerkezetén és jövedelemeloszlásán is látszott: a munkavállalók, alkalmazottak és segítő családtagok a közel 4 millió keresőből 1930-ban 2 030 ezret tettek ki, vagyis az összes kereső 51,8%-át. A birtokmegosztás mindennek volt nevezhető, csak társadalmilag egészségesnek nem, hiszen a 68,7%-a szántóterületnek katasztrális holdban számolva 10,4%-a 5 holdon aluli volt – tehát egy család megélhetését önmagában nem tette lehetővé. Ugyanakkor egy kiszámítható és ellenőrzött felvásárlási rendszer nemcsak a mamut-, hanem a törpe-

birtokokra nézve is előnyös volt (bár a hasznát kétségül nem egyformán élvezték az Eszterházy hercegi uradalom 200 ezer holdnál többet birtokló főurai és a fél-másfél, de akár 5-6 holdas, javarészt saját fogyasztásra termelő gazdák). Az olcsó és kedvezményes hitelű gépakciókat is leginkább a közepes gazdaságok tudták kihasználni, ugyanakkor a 379 000 darab többsége az 1920-as években földet elnyert kis- és törpegazdákhoz jutott el.

A Futura alapításánál másfajta társadalmi, társadalompolitikai megfontolások játszottak közre. A keresztény és zsidó vallású magyar agrárbirtokosok és kereskedők, gazdálkodók között már 1914 előtt is voltak különbségek, olykor viszályok is, de ezek 1920 után kiélesedtek. A történelmi középosztály fiataljai korábban nemigen mentek gazdasági pályákra: hagyományaik, családi összeköttetések ehhez éppúgy hiányoztak, mint a pénztőkéjük. Trianonnal és az országcsonkulással a helyzet gyökeresen megváltozott: az elcsatolt területek új gazdái ugyanis tömegével fosztották meg állásaiktól először a gazdaság vezetőit, aztán beosztottaikat, majd a jogi élet szereplőit, végül pedig azokat a műszaki dolgozókat, pl. vasutasokat, akiknek a szaktudását addig nem tudták nélkülözni. Mások nem anyagi, egzisztenciális okokból, vagy olykor fizikai kényszer hatására, hanem önként jöttek át az az új határon, bízva abban, hogy a sors talán visszaadja Magyarországnak azt, amit Párizs mellett elvettek. A menekülteknek lakás kellett, megélhetés, a gyerekeiket iskoláztatás – akárcsak otthon, mert bizony soknak **egy évtized is kellett ahhoz, hogy az „innent” hazának érezzék.** Ezek a tömegek egyrészt joggal várhatták sorsuk jobbra fordítását a magyar államtól, másfelől pedig potenciális politikai veszélyforrást jelentettek. Emiatt a politikai-társadalmi elit számára kézenfekvőnek tűnt, hogy a közigazgatás területén próbáljanak teret nyitni számukra, főleg a fiataloknak.

Hogy a keresztény etika mérlegén ez mennyiben állt meg, arról máig viták folynak. Az biztos, hogy szociológiai és szociálpolitikai szempontból nehéz, de szükségszerűen kezelendő körülményeket teremtett ez a helyzet.

Szintén a középosztály érdekeit szolgálta – de ezúttal felekezeti különbség nélkül – az **Országos Ruházati Intézet Rt.** megalapítása. Itt már a látszat kedvéért sem választották a szövetkezeti formát; a cél a lerongyolódott középrétegek felruházása volt, mert a háború nyomora sokakat rákényszerített arra, hogy középosztályi létük utolsó rekvizitumait is élelemre és lakbérre váltsák, ami megnehezítette a munkavállalást, középiskolásoknál, egyetemistáknál pedig a továbbtanulást. A szociális célt szolgálta az is, hogy nem nagyáruházi tömegkonfekcióval látták el az érintetteket, mivel így a kisiparos szabóknak, közülük is a hadirokkantaknak munkát biztosíthattak.

1924-ben – igaz, óriási áldozatok árán – végre sikerült stabilizálni a korona árfolyamát, ami ismét átalakulásra készítette a Futurát. Innentől a már csak nevében szövetkezet az állami árbefolyásolás eszközévé vált: az 1933-as rekordtermés és a rekordalacsony árak miatt a kormányzat kénytelen volt az adókat – főleg a föld- és ingatlanadót – gabonában kérni, amit a Futura gyűjtött be összesen 105 ezer adózótól; a magyar szociálpolitika történetének méltatlanul elfelejtett eseménye ez, pedig kis egzisztenciák tízezreit mentette meg attól, hogy dobra verjék a házukat.

Röviden érdemes egy 1945 utáni kitérőt is tenni. Wünsch Frigyes Hangya-vezérigazgatót 1946-ban alaptalan vádakkal letartóztatták, a Hangya ugyan egy ideig fennmaradt ugyan, de az új hatalom hamarosan rátette a kezét a vagyonára, és azt előbb a földműves-szövetkezeteknek adta át, majd létrehozták helyette az ÁFÉSZT (Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet). Az Országos Központi Hitelszövetkezet szerepét pedig az OTP vette át.

A háború után még egy rövid ideig működött a Hangya

Összefoglalva a szövetkezeti szociálpolitika magyarországi történetének 1945 előtti részét megállapíthatjuk, hogy ezek a szervezetek komoly segítséget jelentettek a szolgáltatásaikat igénybe vevő személyeknek, családoknak; ám csak korlátozottan voltak valódi szövetkezetek, mert éppen a tagoknak nem engedtek beleszólást a döntéshozatali folyamatba.

Magyarországon a Dániában, Németországban és Hollandiában olyanmire bevált és általában alulról szerveződő szövetkezetek csak nehezen kaptak lábra a földművesek bizalmatlansága miatt. Csupán Károlyi Sándor gróf ügybuzgósága és a hathatós állami támogatás miatt működött olyan sok Hangya-bolt vagy -kocsmá. Hasonló volt a helyzet az Országos Központi Hitelszövetkezettel

is, itt azonban nemcsak az állami irányítás érvényesült, ha lehet, még nagyobb mértékben, hanem az állami tőke is. Mindkét szövetkezet és többi, kisebb szövetkezet is érdemes munkát fejtett ki, főleg, mert nemcsak a már kiilleszkedett rétegeket célozták meg, hanem a középosztály legalsó és a proletariátus tehetősebb részének is komoly segítséget nyújtottak.

Bernát István pályaképe

A mezőgazdasági, kisipari és hitelszövetkezeti mozgalom élvonalában kifejtett tevékenysége élénk közírói tevékenységgel párosult, lapszerkesztőként évtizedekre megteremtette a magyar gazda- és iparostársadalom fórumait.

1889-től 1891-ig szerkesztette a *Szövetkezés* című lapot, 1892 után a *Köztelek* című agrárius lap belső munkatársa volt. 1893-tól a *Hazánk* című napilap szerkesztője, majd 1894-től 1896-ig a főszerkesztője volt. Ezt követően 1896-tól 1924-ig szerkesztette a *Magyar Gazdák Szemléje* című folyóiratot, 1915-től 1924-ig pedig a *Magyar Gazdaszövetség Időszaki Értesítések* című

Bernát és Károlyi a Szövetkezeti Kongresszuson 1904-ben

lapját. Lapszerkesztői munkája mellett rendszeresen publikált a *Vasárnapi Ujság*, a *Pesti Napló*, a *Budapesti Szemle* és a *Budapesti Hírlap* hasábjain. Írásaiban, publicisztikáiban elsősorban a szövetkezeti mozgalom, az agrárpolitika és az agrárközgazdaság kérdéseit elemezte (birtokjog és birtokviszonyok nemzetközi összehasonlítása; földkérdés, földreformok és a földtulajdon tehermentesítése; gabonaexport, gabonatözsde és a mezőgazdasági termények árképzése; az agrárius mozgalom története; a szocialista és szociáldemokrata agrárpolitikai törekvések kritikája stb.), de rövidebb tanulmányokat közölt az amerikai, a francia, a brit, az osztrák és az orosz gazdaság és társadalom történetéről, illetve sajátosságairól, az általános választójogról, a gazdasági imperializmusról, a nyolcórás munkanap szükségességéről, különféle demográfiai kérdésekről (válások és öngyilkosságok aránya, vagyonmegoszlás), majd az 1930-as években a demokrácia általános válságáról. Angolról magyarra fordított több közgazdaságtani művet (pl. George Holyoake, Walter Bagehot könyveit).

Országgyűlési képviselőként ő terjesztette be a gazdák és a külső cselédek jogviszonyát rendező 1907. évi XLIV. tc. (ún. derestörvény), valamint a kivándorlást szabályozó 1908. évi IV. tc. javaslatait. Rubinek Gyulával kommentárt

írt a mezőgazdasági kamarák alapításáról szóló törvényjavaslathoz.

IRODALOM

SCHANDL Károly: *A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei*, Budapest, 1938.

SZEREMLEY Béla – SZABÓ Zoltán: *Hangya, a vidékmentő szövetkezet*, Keszthely, Balaton Akadémia, 2018.

SIMON István: Egy keresztény-nemzeti „csúcsmenedzser”, *Múltunk*, 2006/2. szám.

WÜNSCHER Frigyes: *Mezőgazdasági termények szövetkezeti úton való értékesítése*, Budapest, 1935.

WÜNSCHER Frigyes: *Szervezett agrárértékesítés*, Budapest, 1940.

WÜNSCHER Frigyes: *Falusi tanulmányútjaim*, Budapest, 1941.

WÜNSCHER Frigyes: *Tordas, a Balogh Elemér szövetkezeti mintafalu*, Debrecen, 1943. <https://mek.oszk.hu/00000/00058/html/karolyis.htm>; [https://epa.oszk.hu/03300/03328/00007/pdf/EPA03328_szazadok_2014-1_035-047.pdf](https://library.hungaricana.hu/hu/view/MagyarFoldmuvelo_1906/?pg=0&layout=s;http://www.ogyl.hu/bemutakozas.html#bemutakozas2;https://epa.oszk.hu/03300/03328/00007/pdf/EPA03328_szazadok_2014-1_035-047.pdf)

Hámori Péter

A magyar falu szociális gondozásának kezdetei: munkásbiztosítás és a Darányi-telepek

A XIX. század Magyarországát a falura sokáig mint ideális társadalmi képletet tekintett. Olyanra, ahol van ugyan szegénység, időnként feltűnnek koldusok, vannak mélyszegénységben élők, például vándorcigányok, de általában a parasztság tűrhető jómódban él, a jobbágyfelszabadítás pedig a jogegyenlőséget is megadta a falu lakossága számára (az, hogy a választójog csak egy elhanyagolható kisebbség számára adatott meg, és ez nemcsak az országgyűlési választásokra terjedt ki, hanem a lakosságot sokkal közelebbről érintő helyhatósági választásokra is, sem a politikusokat, sem a publicisztákat nem zavarta különösebben). A társadalmi leszakadás, az egyre inkább tömegessé és strukturálissá váló elesettség képe helyett még az 1890-es években is csak valamiféle folklorisztikus-romantikus szegénység jelenik meg a beszámoló lapjain; az a szegénység, mely – legalábbis ábrázolói szerint – térben és számban egyaránt marginális. A millenniumi vármegye-monográfiák sorának vagy az ekkoriban megszülető első néprajzi összefoglalóknak a magyar népábrázolása (és ellentételezéseként: cigányságképük) éppúgy erre utaló bizonyíték, mint annak már-már dogmaszerű ismételtése, hogy a „szociálpolitika”, vagyis a reménytelenül, végleg vagy csak átmenetileg kiilleszkedettek gondozása szigorúan községi feladat. A törvényhatóságok (vármegyék) közgyűlései legfeljebb egy-egy tüzestet kapcsán foglalkoztak a szegénység kérdésével, de akkor sem a strukturális szegénységgel, hanem az alkalmi elszegényedéssel, nyomorba jutással. Ilyen esetekben, mint például Gyön-

gyös ismételt, 1891-es, 1904-es és 1917-es leégése alkalmával a belügyminiszter országos gyűjtést is engedélyezett, de Bicske 1888-as tűzvésze esetében nem – persze Gyöngyös város volt, Bicske pedig csak nagyközség, jóllehet a lakossága alapján város is lehetett volna...

A helyi megoldások azonban csak akkor működtek, ha a szegénység valóban marginális jelenség maradt. Ennek előfeltétele volt a munkaerő kínálatának és keresletének egyensúlyán alapuló falusi közösség – amiről Magyarország számottevő részén a jobbágyfelszabadítás után fél emberöltővel már aligha lehetett beszélni – vagy olyan csatornák léte, amelyek a keletkező munkás-felesleget elvezethették. Ilyen volt a kivándorlás és a ciklikus munkaerő-vándorlás.

A kivándorlás klasszikus célterülete az Amerikai Egyesült Államok volt, de sokan mentek a déli féltekére, Ausztráliába és Dél-Amerikába is. Az útnak indulók többsége nem végleges életformának szánta az elvándorlást. Legtöbbször néhány évre tervezték a távoli új életet, ameddig annyi pénzt tudnak összeszedni, ami lehetővé teszi a nagy álom megvalósítását: életképes saját kisbirtok megszerzését. A kivándorlással mint a magyar vidék szociális helyzetének egyik leginkább kutatott lakmuspapírjának elemzésével kapcsolatban rá kell mutatni egy eddig alig érintett kérdésre. A legtöbb kutató a „hányan voltak?” kérdés megválaszolására törekszik, ami érthető, hiszen a kiadott útlevelek száma területi és időbeli eloszlásban is rendelkezésre áll (bár az 1890-es évek elejétől jelentős a

látencia, lásd az illegális határátlépők jelentős számát). Ennél azonban fontosabb, bár erre a kortársak is alig-alig figyeltek fel, a „kik mentek el?” kérdése: a kivándorlás ugyanis nem az igazi mélyszegényeket érintette, hiszen Hamburgig vagy Triesztig a vonatjegyet, onnan a hajójegyet meg kellett venni, amihez az anyagi hátteret csak a viszonylag jobb helyzetű parasztcsaládok tudták megteremteni. Éppen ezért a tengerentúli kivándorlás a magyar falu szociális képét nem javította, hanem inkább rontotta, a szegénység összlakosságán belüli arányát nem apasztotta, inkább növelte.

Az országban belüli ciklikus vándorlás, a részesarató, summás munka már komolyabb csillapító hatású volt, legalábbis Trianon előtt. A Kárpát-medence „szociális válságövezeteiből”, így különösen a Kárpátaljáról az Alföldre érkező munkásseregek egész évi kerestük jelentős részét teremtették elő, igaz, hatalmas erőfeszítéssel és nemegyszer egészségük feláldozása árán: a Dunántúl számos nagybirtokának temetőiben helyel-közzel mai napig látni sírok sorát, ahol a korhadó fejfékon és főleg az anyakönyvek halálozási rovatában ruszin és magyar nevek sokasága árulkodik a fiatalságuk teljében meghalt áldozatokról, a „halál oka” rovatában pedig a visszatérő bejegyzés: végzetes gyengeség... **A magyar vidék állami szociálpolitikájának kezdete is a csoportos és ciklikus munkásvándorlás támogatásához köthető.** A Magyar Királyi Államvasutak ugyanis menetdíjkedvezménnyel támogatta a hegyvidék szegényeinek alföldi és dunántúli munkavállalását, és lehetővé tette, hogy keresményüket, a természetben kiadott gabonát is relatíve olcsón vihessék haza magukkal. Általában szemes terményt kaptak, nem lisztet, mert a korpára szüksége volt a disznónak, a lábasjóságnak, ezért a terményt már otthon öröltették meg, keresetet nyújtva a helyi molnároknak is. Baross Gábor közlekedésügyi államtitkárként dolgozta ki az ezt lehetővé tevő tarifarendszert.

A magyar vidék idealizált szociális képe részben a jobbagyfelszabadítás következménye volt. Az országos politika irányítói ugyanis úgy gondolták, hogy ezzel az évszázados tartozást letudó törvényhozási aktsussal mindent megtettek a magyar agrárium szegénységének és kiszolgáltatottságának megszüntetéséért. (Arról, hogy a jobbagyfelszabadításnak számos káros hatása is volt, pl. a **faizás, a szabad rőzsegyűjtés vagy az erdei disznómakoltatás** jogának elvonása, nem foglalkoztak.) Ha elő is fordult, hogy a törvényhozásban, a politikai közbeszédben szó esett a vidék elesettjeiről, az csak marginális problémaként – például kolduskérdés – jelentkezett, és inkább folklorisztikus jelenségnek, mintsem strukturális bajnak tűnt. A mezőgazdasági proletariátus és a törpebirtokosok tényleges életviszonyairól csak elvétve és nagyon közvetetten készült valamiféle fölmérés. Ezek közül a leginkább figyelemreméltók a katonai sorozásokról szóló beszámolók voltak 1885-ben és 1888-ban; sajátos módon azonban ezek a tragikus képet festő írások csak az orvostársadalom egy részének figyelmét keltették fel, a „nagypolitika” nem reagált rájuk.

Az agrárszegénység 1890–1891-től kezdődő és 1907–1908-ig tartó mozgalmi ezt a kényelmes álláspontot kezdetben nemigen zavarták meg. 1892-re azonban világosan kiderült, hogy a kérdés pusztán közrendészeti ügyként történő kezelése nem megoldható. A nagybirtokosok érdekvédelmi szervezeteként működő **Országos Magyar Gazdasági Egyesület** 1893-ban felszólította a vármegyei gazdasági egyleteket, hogy gyűjtsék össze a munkáskérdésre vonatkozó adatokat. Az OMGE ügyvezető titkára, Rubinek Gyula ennek alapján írta le, hogy a magyar vidéket a munkaadó és -vállaló közti béke jellemzi. Ha mégis foglalkoztak például az aratósztrájkokkal, annak okát az agrárszocialista mozgalom agitációjában vélték felfedezni; ez nem is volt teljesen alaptalan, de csak részigaz-

ságnak tekinthető. Kivételesnek számított, amikor az 1894-es hódmezővásárhelyi lázadás kapcsán a város polgármestere utalt arra: az események háttérében a munkások nyomora, életviszonyaik évek óta tartó folytonos romlása áll. A törvényhatósági bizottságnak „*a munkás mozgalom elenyésztetése tárgyában*” írt jelentése pedig a hasonló események megismétlődését csak akkor látta elkerülhetőnek, ha a nép tényleges életviszonyait fölmérve „*nagyszabású socialis politika*” veszi kezdetét.

Az alsóbb fokú közületek sürgetésére a kormányzat is vizsgálni kezdett az agrármozgalmak háttérül szolgáló elszegényedés okairól és mértékéről. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter a Központi Statisztikai Hivataltól kért adatokat a szociális viszonyokról, ám a jelentés összeállítói kénytelenek voltak elismerni, hogy a szolgáltatott adatok „*nem tájékoztatnak az iránt, hogy mik a bajoknak tulajdonképpeni okai és mik lehetnének az orvoslás módjai*”.

AZ AGRÁR-SZOCIÁLPOLITIKA MEGINDULÁSA MAGYARORSZÁGON

A Földművelésügyi Minisztériumban 1897-ben Munkásügyi Osztályt alakítottak, mely kiszállásokkal igyekezett adatokhoz jutni. Ennek nyomán született meg a „*A munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozása*” című 1898: II. számú törvénycikk, hatalmas vihart kavargatva az országgyűlés falai között, s még inkább azon kívül. Sokan csak „rabszolgatörvénynek” nevezték, mert a munkavállalói érdekképviseletet lehetetlenné tette. Mindössze két pont volt, amely a munkások helyzetén könnyített: a nem napszámosszerződések írásbeliségének kikötése (ezáltal a jogi szankcionálhatóság biztosítása) és a községi munkássegélyalapokról szóló rész. Az utóbbi világosan árulkodott arról, a törvényalkotók mennyiben kutatták föl és értették meg a magyar agrárszegénység tényleges okait. Az elgondolás logikája világos volt, és évszázados mintát követett: a tehetősebbek szabályszerűségei, kihágásai után fizetett bírságpénzekkel megsegíteni a leginkább rászorultakat. A gyakorlat azonban bebizonyította, hogy az elképzelés működésképtelen. Korábban ugyanis a meglévő közösségi szolidaritást egészítették ki (vagy éppen testesítették meg?) a község időlegesen vagy (sokkal ritkábban) tartósan rászoruló lakosainak megse-

gítésére szánt pénzalapok. A források, a kihágáspénzek és később a záróra-meghosszabbítási díjak („vigalmi adók”) azonban olyan csekély bevételt eredményeztek, hogy abból mindössze néhány személy alkalmankénti 40-50 fillérral való támogatására, vagy 10-15 koronás „egyszer s mindenkorra” való „segélyezésére” telt.

Tallán Béla alföldi kormánybiztos 1896-ban javaslatot terjesztett elő az agrárbaletet és -halál esetére szóló önkéntes társadalombiztosításról. Indoklása szerint a munkásokat erkölcsileg csak az önkéntes biztosítás neveli és nemesíti, mert a kötelezővé tétel csupán az előrelátás, a saját sorsukról való gondolkodás és gondoskodás hiányát fejleszti ki a biztosítottakban. Hozzátette, hogy a kötelező biztosítás ellenőrzése, adminisztrálása szinte lehetetlen feladat. Ezeknek a költségeknek a viselése ugyanakkor az adózó, vagyis a tehető birtokosrétegekre nehezedne, ami, tekintve, hogy ők maguk a biztosítás hasznából nem részesülnek, társadalmi igazságtalanság lenne. Szintén költségkíméléssel és „erkölcsnemesítéssel”, a munkakerülők kiszűrésével indokolta a betegsegélyezés időbeni korlátozását (60–90 napban) és az alacsony segélyösszegeket: ezek mértékét úgy javasolta megszabni, hogy az az eset-

leges szimulánsokat elriassza. A talliáni indokrendszer további fontos eleme volt, hogy ezzel elejét lehetne venni a munkások önszerveződésének, melyek lehetnek bár segélyezésre alakultak, nagyon könnyen a „szociális célok köpönyegében mutatkozó nemzetközi szociálista agitátorok” működési teréről szolgálhatnak. Valójában ilyen községi munkásegyletek csak kevés helyen működtek. 1896 őszére az agrár-társadalombiztosítás terve készen állott, ám csaknem fél évtizedet kellett arra várni, hogy megtárgyalásra a Képviselőház elé kerüljön. Akkor a törvénytervezetet, szemben az ipari és kereskedelmi munkavállalók kötelező betegségbiztosítását tartalmazó 1891: XIV. törvénycikkkel, szokatlanul rövid tárgyalás után, szinte vita nélkül fogadták el. A hozzászólások többsége támogató, olykor egyenesen patetikus volt. Az 1900: XVI. törvénycikkkel életre hívott Országos Gazdasági Munkás- és Cselédpénztár jelentősége azonban igen csekély maradt. A tagság nem növekedett, 13 év alatt sem haladta meg 150 ezer főt. Az okok között a szakértők és a közigazgatási tisztviselők az információhiányt, az ismeretlentől való félelmet és legfőképp az előrelátás hiányát, a „majd lesz valahogy” paraszti mentalitást jelölték meg.

A minimális érdeklődés miatt az agrár-társadalombiztosításnak az a célja sem valósulhatott meg, mely ezzel az intézménnyel akarta rekonstruálni a falu patriarchális viszonyait. A kudarc oka elsősorban annak volt köszönhető, hogy a tagságnak elenyészően kis részét alkották az önkéntesek, a független gazdasági munkások (napszámások, summások stb.); a többséget kitevő cselédek társadalmának „reorganizálására”, „vissza-patriarchizálására” pedig aligha volt szükség, lévén, hogy az ő viszonyaik szinte kivétel nélkül nagyon is patriarchálisak voltak, életüket elszegődésüktől a következő évi szerződéskötésig lényegében a feudális korból öröklött kötöttségek szorításában élték.

A **magyar agrár-szociálpolitika** vázolt kezdetei csakhamar más elemekkel is kiegészültek. Talán a legfontosabb volt közülük a Földművelésügyi Minisztérium Hegyvidéki Akciója, mely Kárpátalja nyomorúságos életviszonyainak, elsősorban állami segítséggel szervezett szövetkezetek útján történő megjavítását tűzte ki maga elé. A nagyszabású terv véghezvitele azonban kiötlője, Egán Ede miniszteri biztos 1901-es meggyilkolása után ellasszódott. A **Hegyvidéki Akció** egyébként is a magyar agráriumnak csak igen kis szektorát érintette. Elveiben ez a tevékenység erősen hasonlított az ország többi területein alkalmazott agrár-szociálpolitikához. A szegény néprétegek megsegítését elsősorban szövetkezeti úton akarta elérni, ám ezek a (javarészt fogyasztási) szövetkezetek a helyi elit és közigazgatás által irányítottan és az állam által ellenőrzötten működtek, tagjaik a döntéshozatalok során a legtöbb esetben teljes passzivitásra voltak kényszerítve.

A Hegyvidéki Akció mintájára 1902-ben megszervezett **Székelyföldi Akció** (hivatalos nevén FM Székelyföldi Kirendeltség) működése kezdettől jóval az előbbi szintje alatt maradt, és szociális célok helyett inkább az állattenyésztésre, nemes tenyészállatok elterjesztésére koncentrált. A földművelésügyi tárca által irányított telepítésekben sem a szociális elem, hanem a nemzetiségi és részben a gazdasági célok voltak a meghatározók.

Az állami birtokokon, főleg Mezőhegyesen állomásoztatott nyári munkástartalék lényegében a munkát fölvenni nem kívánókkal szembeni zsarolás eszköze maradt, és nem nélkülözte a munkanélküli vagy nagyon alacsony jövedelmű, Felvidékről és Kárpátaljáról toborzott „tartaléksereggel” szembeni „nevelő szándékot” sem. Látszólag szociálisabb megfontolások vezettek a 11.180/1899. számú földművelésügyi miniszteri rendelet kiadásához. Ez a helyi közigazgatás feladatává tette a munkát keresők ösz-

széirását. Az így összeállított listák alapján a Földművelésügyi Minisztérium 1897-ben felállított Gazdasági Munkásügyi Osztálya igyekezett a munkát keresőket elhelyezni. A jogszabály azonban csak csekély mértékben váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az érintett munkások ugyanis továbbra is inkább a bandagazdák és más, üzletszerűen munkaközvetítéssel foglalkozó vállalkozók szolgálatait vették igénybe. Ennek hátterében a munkát

keresők évtizedes megszokásai álltak, de valószínűleg sokat nyomott a latban a helyi közigazgatás rideg, elutasító magatartása vagy éppen lekezelő, „nevelő célzatú” hozzáállása. A falvak téli, csaknem teljes munkanélküliségének csökkentését célzó háziipari tevékenység szorgalmazása, oktatása ugyan a XIX. század végétől fontos célkitűzése volt az agrárkormányzatnak, ám lényeges sikereket csak kevés helyen értek el.

AGRÁRSZEGÉNYSÉG ÉS SZOCIÁLPOLITIKA A XX. SZÁZAD ELEJÉN

Az a szellemi pezsgés, amely a magyar társadalmi-társadalompolitikai gondolkodást a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedében jellemezte, nem maradt nyom nélkül az agrárium szociális kérdéseiről való gondolkodásban sem. A Társadalomtudományi Társaság és a *Huszonegyedik Század* folyóirat számos olyan írónak adott helyt, akik a parasztság helyzetével, lélektanával vagy éppen a nagybirtoknak a magyar agrártársadalomra gyakorolt hatásával foglalkoztak.

Mindez azonban a politikai elite csekély hatással volt. Ugyanakkor egyre markánsabbá vált az elvi szembenállás is. A Társaság „disszidensei”, akik a kormányzatra némi, mindenesetre a radikálisokéhoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb befolyással bírtak, a szociálpolitika célját egyre inkább a gazdasági-társadalmi rendszer – kisebb-nagyobb módosításokkal történő – fenntartásában látták. Melléjük felzárkózott a **keresztényszociális irányzat** is, különösen **Prohászka Ottokár** székesfehérvári, **Fischer-Colbrrie Ágoston** kassai püspök és **Giesswein Sándor**.

Az állami közbeavatkozást, aktív szociálpolitikát követelő hangok az 1900-as évek elején a vármegyei közigazgatásokon belül is megjelentek. A következő években a

törvényhatósági bizottságok és alispánok jelentéseiben, beszámolóiban, a Földművelésügyi Minisztériumnak elküldött felterjesztésekben egyre gyakrabban fordul elő az állami szociálpolitika sürgetése. Sajátos módon azt a körülményt, hogy a magyar mezőgazdaságban nem sporadikus jellegű a szociálisan elesett néprétegek megjelenése, hanem az már az agrártársadalom szerves részét képezi, a nagybirtokosok szócsövének számító **Köztelek** szerkesztője, Rubinek Gyula ismerte el elsőnek. De a „szociálpolitika” az ő megközelítésében is csak a régi, patriarchális viszony helyreállításában, a birtokosok magánjótékonykodásában, a gazdák vezette olvasóköri és szövetkezetek munkásság előtti megnyitásban merült ki. A szerző az állam szociális ténykedését mindössze a közegészségügy helyzetének javításában, s ennek hátterében a falusi lakásügy rendezésében látta volna szívesen. Rubineknél a Földművelésügyi Minisztérium fiatal szakembere, Czettler Jenő sokkal szélesebb körű tervet dolgozott ki. Javaslatának legfontosabb részeit az 1898: II. törvénycikk gyökeres megváltoztatása, a szociális adatgyűjtés rendszeressé tétele, a szakoktatás megszervezése, a közegészségügy korszerűsítése és a földhöz jutás megkönnyítése alkották. Ugyanakkor a lakásügy nála is a középpontba került.

Az agrárium lakásviszonyainak javítása

Németországban a lakásügy volt a szociálpolitika kitüntetett területe a XIX–XX. század fordulóján, de ez ott a városok lakásviszonyainak javításában merült ki, a falvakkal legfeljebb a kelet-poroszországi telepítésekkel kapcsolatban foglalkoztak. Ausztriában viszont a vidéki települések lakásviszonyai is foglalkoztatták a szakértőket.

Magyarországon a kérdés sokáig nem jelentett mást, mint a fővárosi alacsony bérű kislakások hiányát. Hasonlóan a német szociálpolitikuskhoz, a vidék lakásviszonyait kevés figyelemre méltatták. E kérdés tárgyalása legfeljebb az eladósodásra és a birtokvédelemre korlátozódott (a nagybirtokokon dolgozó cselédek lakáskörülményeinek érintése nélkül). A strukturális szegénységgel, a falvak számban egyre szaporodó nincstelen rétegével nem, vagy csak érintőlegesen foglalkoztak; az írók javaslatai, tervei – melyek különben papíron maradtak – legfeljebb a további kiilleszkedések, a családi ház és a kisbirtok elvesztésének jogi és nem gazdasági úton való megakadályozását célozták.

Bár egyértelmű volt: a nehézségek elsősorban abból erednek, hogy elegendő jövedelem híján a mezőgazdasági munkásság képtelen megfelelő hajlékról gondoskodni, a kormányzat eleinte az állami költségvetést a kiadásoktól megkímélő és a német mintákat követő megoldást valószínűsítette meg, amikor az építésügy hatósági szabályozására törekedett. Néhány vármegyében cselédházak olyan átépítését írták elő, hogy minden cselédnek külön szobája, kamrája és legalább fél konyhája legyen, de egészséges kutat és 50 munkás felett külön ragályszobát is kötelező volt létesíteni.

Úgy tűnik, a kormányban is kezdettől tisztában voltak azzal, hogy a lakásügynek a törvényhatóságokra bízása nem kecsegtet túl sok eredménnyel. Ennek tudható be,

hogy az 1901-es költségvetési évtől kezdve az országgyűléssel évi 100 000 koronát hagytak jóvá gazdasági munkásházak építésére. Ezzel azon a nehézségen igyekeztek segíteni, amit korábban többen leírtak: a kisemberek hitelképtelenségén. Ennek a hitelkeretnek a beállításával **a falusi lakásépítés vált a magyar földművelésügyi kormányzat legfontosabb szociális működési terepévé.** A pénz azonban nagyon is csekélynek mutatkozott: egy-egy ház ára ugyanis 500 korona körül volt, telekkel együtt 700-1000 koronás összeget is kitett, ami mindössze évi 100-200 épületet jelentett. Létezett olyan elképzelés is, mely **minden magyar községben egy-egy mintalakóház** felépítését tartotta szükségesnek. A kölcsönök kiosztását a községi elöljáróságok és a városi tanácsok végezték. A jelentkezők persze rendre jóval többen voltak, mint ahány ház felépítésére lehetőség volt. Az építkezések lebonyolítása során a községi-városi közigazgatások vezetői részéről hasonló hozzáállást lehetett tapasztalni. Jóllehet a számos jelentkező közül a legmegbízhatóbbnak, leginkább szorgalmas és pontos munkásnak ismert személyeket igyekeztek kiválasztani, irányukba a továbbiakban mégis nagyfokú bizalmatlanság nyilvánult meg. Készpénzt egy esetben sem adtak a kölcsönt elnyerő kezébe, és az érintettek a házak kivitelezésébe sem szólhattak bele, a típus-terveket mindenben tiszteletben kellett tartani. A telkeket a falvak és városok bocsátották rendelkezésre, általában a községek közlegelőiből kihalászva, csökkentett áron.

Bár a falvankénti mintaházak építését végül elvetették, a Földművelésügyi Minisztérium 1904-ben pályázatot hirdetett gazdasági munkás- és cselédházak tervrajzainak kidolgozására. 1906-ban el is hagyta a nyomdát az az album, mely a munkásoknak és gazdáknak javasolt épületek rajzait és költségbecslését tartalmazta. Az összesen csaknem 100 házterv közös jellemzője volt az irreálisan magas ár. A cselédházak egyetlen kivétellel közös konyhát tar-

talmaztak, az idénymunkások szállásául szolgáló „munkástanya” pedig egyik kivitele szerint 20 főre készült, ágyak helyett a padló szintje fölé emelt közös hálópadkával, másik változata szerint pedig 120 fős befogadóképességgel és háromemeletes ágyakkal.

Darányi Ignác törvényei

Az 1905-ben a választásokat megnyerő, ám csak 1906-ban kormányra lépő ellenzéki koalíció egyik legfontosabb feladatának az agrár-szociális kérdések rendezését tekintette, részben kárpótlásul az általános és titkos választójog bevezetése helyett.

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1907. április 4-én két törvényjavaslatot nyújtott be a Képviselőházban. Ezek közül az első, amely a „*Gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról*” címet viselte, elkeseredett viták tárgya lett. Főleg a gazda gyógyíttatási kötelezettsége miatt tiltakoztak: az ugyanis a nagybirtokon általában nem okozott különösebb megterhelést, ám az egy-két cseléddel dolgozó, készpénz híján orvost, kórházat még saját magának és családjának sem biztosítani tudó paraszt számára megfizethetetlennek bizonyult. A törvénynek a cselédlakásokra vonatkozó része viszont régi követeléseknek tett eleget. A 29. §. kötelezővé tette új házaknál minden nős cseléd számára külön szoba, kamra és fél konyha biztosítását, kút ásását és árnyékszék állítását, bizonyos létszámon felül pedig ragályszoba építését (bár a meglévő épületek átalakítására 10 év türelmi időt hagyott). A földművelésügyi kormányzat tisztában volt azzal is, hogy kisebb birtokosok a cselédlakásokra vonatkozó előírásoknak aligha tudnak majd eleget tenni, így a cselédeivel egy lakásban élő gazdákat mentesítették a végrehajtása alól.

Szemben az idézett 1907: XLV. törvénnyel, a vele együtt benyújtott, a gazdasági munkaházak építéséről szóló javaslat szinte ismeretlen maradt. Míg az előbbi rendelkezés a cselédek számára biztosított kisebb-nagyobb szociális juttatásokat, addig az utóbbi a többi gazdasági munkás helyzetén igyekezett javítani. A napszámosok,

Darányi Ignác

summások, törpebirtokosok és más, illékony munkalehetőséget kergető munkások problémái közül – hasonlóan a korábbi évek elképzeléseihez – egyet, a lakáskérdést ragadta ki.

Sajátos módon Darányi törvényjavaslata országgyűlési tárgyalásakor a pontos, részletekbe menő számítások helyett inkább képviselőtársainak érzelmeire kívánt hatni, általános **szociális gyógyírként mutatva be a munkásházak építését**: *„Mint családi tűzhely, a lakás erkölcsi fogalom má emelkedik, a mely csodás erejét érezteti a bűn és nyomor ezernyi csábításával szemben. Az állandó lakás a munkásnak otthont ad, megtanítja ezt a hazai földhöz való ragaszkodásra, s arra, hogy boldogságát, örömét övéi körében keresse és találja fel; megtanítja a munkást a magántulajdon tiszteletére és megbecsülésére, mert csak az érzi a jogi, gazdasági és társadalmi intézmények áldását, a ki azok védelmét előnyét maga is élvezzi.”*

Az 1907-es ikertörvény ugyan nem szólt róla, de ugyanebben az évben kezdődött meg az a kísérlet, mely a mezőgazdasági munkások föld utáni sóvárgását igyekezett lecsillapítani kis földbérletek létesítése és ezzel a munkalehetőség és a kereset állandóbbá tétele útján. Mivel az állam ilyen célokra szánt anyagi erejét a – részben az erdélyi magyarság megerősítését célzó – telepítések teljesen lekötötték, a földbérletek megszerzését szövetkezetekre bízta. Ilyen terv korábban már Kárpátalján is felmerült, ahol **Egán Ede** a Schörnborn gróftól és a kincstártól 25 évre bérbe vett 12 622 hold földet, ám ott a tényleges kisbérletekre osztás Egán halála miatt elmaradt. Csaknem nyolc évvel később, a Temes vármegyei Lieblingben alakult meg az első földbérlő-szövetkezet. Az állam ezeket az **Országos Központi Hitelszövetkezet** alá rendelte. Ezzel papíron a „szakszerűséget” kívánták megvalósítani, úgy tűnik azonban, sokkal inkább a patronálás (elsősorban a fő-

löttébb gyanakvó törvényhatósági ellenőrzéssel szemben) és a szemmel tartás volt a cél.

Az 1907-es törvény végrehajtása

A Földművelésügyi Minisztérium még 1907 őszen szokatlan energiával fogott hozzá a munkásház-törvény megvalósításához: a végrehajtási rendeletet néhány hét alatt 15 000 példányban küldték szét az országban, a községekben pedig ki is dobolták.

Aligha meglepő, hogy elsőnek azokban a dél-alföldi vármegyékben kezdődött el az új törvény alapján a munkásházak építése, amelyeket korábban erőteljesen érintett a munkásmozgalom. Az itteni közigazgatás vezetőiben lassan megért az elhatározás egy aktívabb, megelőző jellegű szociálpolitika folytatására. Például Csanád a vármegye költségvetése terhére több községben vett építési telkeket, melyeket a későbbi munkásházépítésekhez szándékoztak rendelkezésre bocsátani, kamatmentes kölcsön formájában. Püspökladány nagyközség elöljárósága 100 000 korona államsegélyt kért és kapott a Földművelésügyi Minisztériumtól ugyanerre a célra, amelyből szűk másfél év alatt sikerült felépíteni az akkor 258 házból álló Darányi-telepet. Torontálban néhány hónappal a törvény elfogadása után a vármegyei közgyűlés 1000 ház építésére vállalkozott, szinte ellenszavazat nélkül.

A **munkásház-építési törvényről** már az első évben kiderült, hogy az állami kamatgarancia önmagában kevés: a bankok továbbra is idegenkedtek az ilyen tőkekihelyezéstől. Az addig pénzügyintézetekben elhelyezett összegek ugyanis 6-7,75% körüli kamatot hoztak, amit a vármegyék és városok vezetése igyekezett továbbra is biztosítani, továbbhárítva azt a munkásokra. Míg a törvényhatóságokat és városokat általában sikerült rávenni

a munkások megsegítésére, a községek legtöbbszörösen visszautasította a felkínált lehetőséget. A községek passzivitása, ellenállása súlyos csalódást keltett azok körében, akik az agrár-szociálpolitikát a tehetősebb gazdák patronáló tevékenysége keretében, az agrárszegénység önállósulási törekvéseit mint az agrármozgalmak okának felszámolását és a „régii jó patriarchális viszonyok” visszaállítását célzó folyamatként képzelték el. Mindennek eredményeképpen 1909 elejére 9455 munkásház felépítéséről született döntés, 1910 végén pedig már 3604 ház átadásáról számolt be a kormánytájékoztató. Mindezt fontos előrelépés volt, de a magyar falu lakásnyomórának összességén alig-alig segített. Az első világháború küszöbén a Földművelésügyi Minisztérium további nagyarányú építkezést tervezett. A már elkészült 4842 ház mellé 5 éven belül további közel 10 000-et akartak átadni. Ez látszólag nem volt irreális, hiszen 7426 kivitelezéséről már döntés született.

A háború kitörése után a gazdasági munkásházak építésének kérdése háttérbe szorult. Ez azonban a várhatónál lassabban ment végbe: 1917 derekáig sem a minisztérium, sem a törvényhatóságok nem látszottak tudomásul venni az egyre növekvő nehézségekről. A háttérben főleg az állt, hogy a háború utánra a korábbinál sokkal nagyobb arányú munkásház-létesítő tevékenységet irányoztak elő, részben az egyre radikálisabbá váló földosztási tervek ellensúlyozására, főként pedig a rokkant katonák letelepítése, házhoz és kisebb földterülethez juttatása céljából. 1918-ban a

♦ gazdasági munkásházak állami támogatású építése gyakorlatilag megszűnt.

Magyarországon a magyar falu nyomorával a XIX. század végéig vajmi kevesen és ritkán foglalkoztak. A politikusokat és publicistákat elsősorban a városok, különösen a Főváros nyomora érintette meg. A század végén azonban egyre több intő jele volt, hogy vidéken, a falvakban is komoly bajok vannak. A megoldási kísérletek azonban sokáig vártak magukra. Végül Darányi Ignác földművelésügyi minisztersége alatt indult egy komoly állami akció, de mivel a földkérdésre, az egészségtelen birtokviszonyokra és az általuk generált szociális problémákra nem tudott átfogó választ adni, végeredményben eredménytelennek volt nevezhető.

IRODALOM

- BOTLIK József: *A magyar nemzetpolitika előfutárai: Darányi Ignác, Egán Ede, Kazy József*. Budapest, é. n.
- DEGEN Árpád: *Darányi Ignác dr. 1849–1927*. Budapest, 1927.
- FEHÉR György: *Darányi Ignác élete (1849–1927)*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2016.
- Darányi Ignác, a magyar mezőgazdaság megújítója*. [szerk. KÁSA Csaba] Herman Ottó Intézet Nonprofit Kft. Budapest, 2018.
- HÁMORI Péter: *A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei*. Századok, 2003. 1. 1–42.

Hámori Péter

A produktív szociálpolitika nagy kísérlete

Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap

Bízást állíthatjuk, hogy a XX. század első felének legnagyobb és leginkább átgondolt szociálpolitikai akciója volt az **Országos Nép- és Családvédelmi Alap** működése 1940 és 1944 között. És nemcsak azért, mert az ONCSA hatalmas, addig állami szociálpolitikára soha ki nem adott nagyságrendű összegekkel rendelkezett, hanem mert alapelvei és részletmegoldásai sok esetben máig megszívlelendő mintát kínálnak, s nem mellesleg a Népjóléti és Munkügyi Minisztérium 1932-es megszüntetése óta most először kapott, ha jogilag nem is, de funkciójában önálló kvázi-minisztériumot a szociálpolitika. (Hasonló összegeket majd csak az 1960 és 1986 közt megépített, közel 788 000 panellakás kapcsán ad ki a jóléti legitimációját kereső kádári „létező szocializmus”).

A másképpen produktív szociálpolitikának is nevezett rendszer alapelvei röviden összefoglalva a következők voltak: mindenekelőtt az állam nem segítyt, hanem kölcsönt nyújtott a családoknak, és nemcsak a visszatérülés és az újra beforgathatóság reményében, bár a célok közt ez is szerepelt, hanem – ahogy az alább kifejtjük – nevelési céllal. A második – de talán inkább első és legfontosabb – cél az érintett családok életének totális átforgatása volt, proletariátusból életmódjukban önálló egzisztenciák, gondolkodásmódjában egy széles alsó-középosztály megteremtése.

Az előzmények közt voltak politikaiak és közigazgatási-szervezetiek egyaránt.

A politikai előzményekről csak röviden kívánunk beszélni. A harmincas években addig példátlan átalakuláson ment át a magyar politikum, a komoly tudományos mun-

káktól, mint amilyen **Magyar Zoltán** professzornak a tatai járás közigazgatásáról folytatott kutatása, egészen a gyakran szenzációhajhász napilapcikkéig. Két politikai mozgalmat azonban ki kell emelnünk, amelyek meghatározók voltak a ONCSA kialakításakor és a közéleti ellittel történő elfogadtatásakor. Az egyik a népi írói mozgalma volt. Mozgalom, és nem párt; azzá csak 1945 után szerveződik, vagy inkább integrálódik részben a Kisgazda, részben a Nemzeti Parasztpártba. Átütő hatása volt azonban a „nép felfedezésével”, a magyar agrárnépesség szegényebb – tehát nagyobb – részének valós életviszonyainak, időnként elborzasztó nyomorának és jövőtlenségének bemutatásával. Míg a századforduló előtti és utáni másfél évtized szociográfiái főleg a városi proletariátus helyzetét kutatták, most a magyar vidék népe került az érdeklődés homlokterébe. Az írások többsége valahol a szépirodalom és az igényes realizmus határán lebegett, és nem sok köze volt ahhoz a monografikus szociográfiának nevezett bukaresti iskolához, mely igyekezett a szigorúan vett tudomány határán belül tartani a leíró szociológiát (Dimitrie Gusti, Henri H. Stahl, Anton Golopenția stb.). Kivételt talán a tíz fiatal szakember által jegyzett *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete* című kutatás és kötet (1936) jelent, ennek azonban nem lett érdemi folytatása.

Ezek nyomán, ha lassan is, de érlelődött a meggyőződés, hogy a szegényparasztság helyzetén javítani kell, radikálisan és sürgősen. Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt alig történtek ebben az irányban lépések, az őt követő Darányi Kámán alatt sem sok minden. Amikor a kormányzó 1938-ban Imrédy Bélát nevezte ki kormányfőnek, sokan

reménykedve tekintettek a kiváló gazdasági szakember személyére. Nem annyira szociális érzékenysége miatt, hanem mert Imrédy világossá tette, hogy tisztában van azzal a veszéllyel, amit a rendszer egészére a nyilasmozgalm és részben a Volksbund jelent. Az 1938. évi XIX. törvénycikk visszaállította az általános és titkos választójogot (korábban, 1920 januárjában már tartottak hasonló szabályok mentén nemzetgyűlési választásokat, de 1922-től az elv – Budapest és tíz nagyváros kivételével – a nyílt választás lett). Az 1939-es választások eredménye igazolta a politikai elit tisztában látó részének valamilyeni félelmét: a Nyilaskeresztes Párt előretört, a szociáldemokraták viszont a közélet peremére szorultak.

Az ekkorra már mind ismertebbé vált „**produktív szociálpolitika**” elképzelése a szociális téren dolgozó, író szakemberek körében egyre nagyobb elfogadottságnak örvendett. Lényegében annak a ténynek a felismeréséből fakadt ez, hogy az alkalmi szociális akciók, segélyezések, mint a **Horthy Miklósné által rendezett országos karácsonyi gyűjtés**, majd az ezt követő gyermekfelruházási és élelemosztási akció inkább csak az adakozók lelkiismeretének megnyugtatását szolgálják. Az országban először helyenként, majd mindenütt megszervezett tej- és cukorakciók, a nyári napközök – melyek sokáig élelmezés nélkül, inkább gyermekfelvigyázási céllal működtek – viszonylag sok pénzt vittek el, igen kevés eredménnyel (és számos torz elemmel: a gyerekeknek például a napi bögre tejet és a három-négy szem kockacukrot az iskolában kellett a tanító szeme láttára elfogyasztaniuk, nehogy „illetéktelen kezekbe” jusson). A szakírók már 1926-ban megállapították értekezletükön, hogy az alkalmi segítség nem feloldja, inkább tartósítja a mélyszegénységet (ínségesekről írtak, bár írhattak volna nyomorról is).

A kérdésben mindenki egyetértett, de hogy nem sok minden változott, az vármegyei szociális tanácsadók és

♦ közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadásokból egyértelműen kiderült. Nem segélyezés, hanem talpra állítás kell – volt az általános vélemény. És nem egyszeri juttatással, hanem tartós nyomon követéssel, segítséggel, folyamatos tanácsadással, ellenőrzéssel.

Esztergár Lajos pécsi polgármester

A probléma azonban az volt, hogy egy ennyire komplex szociális akciót eddig Magyarországon még sosem csináltak. Éppen ezért Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter az elképzelés „próba-futtatását” rendelte el, városi környezetben Pécsen, falusi viszonyok közt pedig Szatmár vármegyében. Pécsre **Esztergár Lajos** személye miatt esett a választás. Esztergár ekkor még csak helyettes polgármesterként dolgozott (1940-től lett polgármester), és közismert volt szociális elkötelezettsége, ami megmaradhatott volna akár a szándékok szintjén is, de ismert volt az is, hogy töviről hegyire ismeri a magyar és német szociálpolitikai szakirodalmat, és ismert volt elkötelezettsége, ekkor még csak a városa szegényei iránt. Nála valóban találkozott a szív – mai szóval a szociális elkötelezettség – az ész, a mély terepismeret és az alapos szakmai felkészültség. **Pécs**

tulajdonképpen Esztergár személye miatt vált a kísérlet városi helyszínévé. Szatmárt pedig azért választották ki, mert az először 1926-ban alispánná választott Streicher Andor szintén kiváló közigazgatási szakember hírében állt, emellett Magyarország egyik legszegényebb törvényhatóságát vezette.

A pécsi megoldás voltaképpen egyenes folytatása és továbbfejlesztése volt a **Pécsi Norma** nevű szisztémának. Ennek lényege, hogy az Egri, illetve ekkor már **Magyar Normát**, az ínség- és szellemi szükségmunkákat egybefogták, munkaképesség és családméret alapján osztályozva a rászorulókat. Emellett a település kijelölése mellett szólt még két további érv: Pécssett jelentős számú, főleg bányamunkás élt; az ő megbékítésük, illetve megnyerésük főleg az említett 1939-es választások körüli időben különösen fontos volt. A városban számottevő volt a lakáshiány, a magánépítésű bérházak mellett csak a Duna legnagyobb, osztrák tulajdonú hajózási vállalata épített kolóniákat (a bányák a Donau Dampfschiffe Gesellschaft tulajdonát képezték), emiatt Budapestet leszámítva arányaiban az egyik legnagyobb lakáshiány Győr mellett Pécssett mutatkozott. Ezért Esztergár mindenekelőtt lakásokat akart építeni, pontosabban családi házakat, kerttel. (A budapesti hatósági lakásépítések kapcsán írtunk az ottani Városszéli Telepről és a kertés házakhoz fűződő korabeli várakozásokról). Pécssett is jelen volt a telepszerűség, de Budapesttel ellentétben, ahol ezt az egybefüggő és olcsó városi földterület indokolta, más megfontolásból. Itt ugyanis a házzuttatást folyamatos utánkövetéssel – ma talán családgondozásnak neveznénk – kapcsolták össze, és a pénzhiány miatt kevés számú gondozónő az összefüggő telepet könnyebben el tudta látni.

A házak részben téglából épültek, részben egy azóta feledésbe ment magyar találmányból, a Sándor-féle szénporos, házilag égetett téglából. Ehhez nem kellett sem

viszonylag drága szén, sem téglagyár, mindössze kellően nagy méretű szabadtéri terület, agyag, egy fedett, oldalfalak nélküli szárító-szín és számos munkáskéz – abból pedig a hadikonjunktura kezdetén, a magyar gazdaság lassú magához térte idején Pécssett épp elég volt (még 1941-ben is szerveztek a városban ínségmunkákat). A szénpor olcsó volt, a környékbeli bányák nem is tudták eladni, mert a háztartások és a közlekedés számára alkalmatlan fűtőanyagnak bizonyult.

A szatmári helyszínválasztásnak különleges okai is voltak a szegénységen kívül. Egyrészt a megyében a magyarság aránya az egyik legmagasabb volt az országban, másrészt szomszédos volt a trianoni Romániával, ami kiváló propagandalehetőséget jelentett, harmadrészt 1938-ban járt le egy nagybirtokbérlet Kisszekeres, Nagyszekeres és Nagygéc határában. A Földművelésügyi Minisztérium olyan vételi ajánlatot tett a birtokra, amit a tulajdonosok nemigen utasíthattak vissza. A kiválasztás pikantériájához tartozik, hogy a földeket Haynau vette meg azokon az államkötvényeken, amelyeket 1849-ben szolgálatai jutalmából kapott Ferenc Józseftől (ismét kiváló terep a propagandára). Péccsel ellentétben, ahol főleg családiház-juttatások voltak, Kisszekeresen és környékén sokkal komplexebb megoldást kellett alkalmazni, ugyanis a falusi házak felépítése egymagában nem változtatta volna meg a családok sorsát: ahhoz föld, a megmunkálásához pedig munkaeszközök kellenek. Éppen ezért állatokat (ló, ökör, tehén) és ekét, boronát, illetve szekereket is juttattak a szerencséseeknek. Alapelv volt, hogy mindezt hosszú lejáratú hitelre adják (a teheneket-ökröket öt évre, a házat huszonötre, a termőföldet úgyszintén). Mivel a közigazgatásnak kellemetlen tapasztalatai voltak a visszafizetési hajlandóságról, a juttatásokat lebonyolító **Közjóléti Szövetkezet** alapszabályában benne foglaltatott, hogy a kölcsön legalább felének letörlesztése után lehet csak szó a

telek, a ház, a föld telekkönyvezéséről és az állatok törzskönyvének átadásáról (anélkül forgalomképtelenek voltak). Ezzel egyúttal megoldották azt is, hogy az ugyanennyi időre szóló elidegenítési tilalmat tartsa be a tegnapi cseléd gazda. Péccsel ellentétben Szatmárban a házak kizárólag vályogból épültek. Ekkoriban építész körökben ádáz viták folytak a vályogtéggláról mint falazóanyagról. Végül az az álláspont győzedelmeskedett (és érvényes a mai napig), hogy szilárd alappal, kellő szigeteléssel és tűzálló fedéssel a vályogház egyenértékű a téglaházéval, az anyaga viszont sokkal olcsóbb, szerencsés esetben akár ingyen is van, a téglavetésben pedig a későbbi juttatottak munkarejét is ki lehet használni, ami a munkára nevelésüket szolgálja. Alapelv volt, hogy szakmunkát csak a legszükségesebb esetben, pl. alaprakásnál, fedélszékkészítésnél lehet alkalmazni.

A pécsi és szatmári kísérletekből az 1940. évi XXIII. törvénycikkkel lett kötelezően létesítendő országos szervezet; a javaslat tárgyalása 1940. június 24-én kezdődött meg a képviselőházban. A javaslatot a belügyminiszter megbízásából Somogyi Ferenc előadó tette le a T. Ház asztalára. Indoklásában rövid történelmi visszatekintés után az első világháború 563 000 hősi halottjára és 1 491 000 elmaradt születésére hivatkozott elsőként, amihez a kor retorikáját követve hozzáfűzte: *„a kétmilliónál is jóval nagyobb embervesztéség láttán döbönt rá a rendi világot felváltó szabadelvű korszak szomorú eredményeire”*. Somogyi nemcsak kiváló tényismeretéről volt híres, hanem arról is, hogy koncepciózus és alapos felkészültségű szakember, habár az előterjesztés inkább Esztergár keze nyomát viselte magán. Az előterjesztés helyi (vármegyei-városi) szinten szervezett, de központilag összefogott, ellenőrzött és államilag finanszírozott szervezetet irányzott elő, melynek évi költségvetési minimumát is előírta. Élére az Országos Szociális Szervezetet állították, amit a törvény

életbelépte után – nem egészen tisztázható okok miatt – nem Somogyi és nem Esztergár vezetett, hanem egy közgazdasági szakember, Kádár László Levente.

A törvényjavaslat tartalmazta a szervezeti felépítést is. A vármegyei városok szintjén újonnan szervezett állásként a közjóléti előadók irányítottak, akik a közgazdaság első tisztviselőjének, az alispánnak, illetve a polgármesternek voltak alárendelve, de jelentési kötelezettséggel tartoztak a budapesti központ felé is. A gyakorlati munkát a Közjóléti Szövetkezetek végezték.

A törvényjavaslatot 1940. június 24-től tárgyalta az országgyűlés képviselőháza. Elsők közt a szociáldemokrata Kéthly Anna szólott hozzá a javaslatához. Mint ahogy 1922-es első megválasztása óta mindenkor, bírálta a kormány részéről megnyilvánuló szociálpolitikai törekvéseket. Elméleti bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a kapitalista államok szociálpolitikájára *„a társadalmi kiegyenlítésre irányuló törekvés”* a jellemző, de rögtön hozzátette, hogy ez *„mindig a meglévő gazdasági rend alapjaival való egyetértést jelent, tehát a különböző fokú szociális gondoskodások akár közvetlenül, akár közvetve történnek ezen a gazdasági alapon, végső eredményben csak mennyiségi és nem minőségi különbséget jelentenek a régi állammal és a régi helyzettel szemben”*; ebben Kéthlynek tulajdonképpen igaza volt, az állami-közületi szociálpolitikák a társadalmi mellett valóban az épp fennálló államrendszer politikai stabilizációját célozták. Abban már kevésbé érthetünk egyet, amit ezután mondott: *„az ügynevezett szociális állam sem tesz ma mást, mint folytatja a liberális állam gazdaságpolitikáját azzal a különbséggel, hogy valamivel többet tesz a kiegyenlítésért”*, majd leszögezte: a liberális állam azért válhatott szociális állammá, *„mert a munkásság megteremtette a maga önvédelmi szervezeteit, azokat, amelyeket osztályhelyzetének tudatosodásával egyidejűleg életre hívott; ezeken keresztül állandó követeléseket támasz-*

tott az állami hatalommal szemben és társadalmi arányában növekedve súlyt is tudott adni a maga igényeinek.” A törvényjavaslat tárgyi részére áttérve hangoztatta, hogy az nem tartalmazza azokat az eszközöket, amelyekkel a sokgyermekes családokat megsegítenék. Különösen az agrármunkások társadalom- és nyugdíjbiztosításának rendezését hiányolta. Abban nyilvánvalóan igaza volt, hogy a képtelenül alacsony járadéktörzs és a semminél alig több korpótlék nem sokat jelentett az érintettek számára, csakhogy a javaslat nyilván nem terjedhetett ki minden élethelyzetre, és nem a társadalombiztosítás átalakításáról szólt. Kifogásolta azt is, hogy túl széles felhatalmazást kapna a belügyminiszter a szociálpolitika felett – mint tudjuk, Imrédy bukásának egyik oka éppen az volt, hogy a Felvidék visszacsatolása kapcsán kormánya, illetve saját maga számára a valóban nehézkes és hosszadalmas törvényalkotás helyett széles rendeletalkotási lehetőséget kívánt. Erősen kritizálta a fedezet egy részét képező pótagó rendszerét is, ami szerinte mindössze az ínségmunkák fedezetéül szolgáló ínségadó helyébe fog lépni, hozzátéve, hogy *„ezeket [a terheket] bizonyos elhanyagolható kivétellel ugyanaz a réteg viseli, amely többé-kevésbé szociális gondoskodásra szorul.”* A továbbiakban kifogásolta, hogy az ONCSA juttatásai nem alanyi jogon járnak majd (ez igaz volt, de a társadalombiztosítás kivételével az összes többi szociális juttatás sem járt Magyarországon és Európa legtöbb államában sem alanyi jogon). Arra, hogy a javaslat érdemességi alapon határozná meg a juttatottak körét, Kéthly azzal válaszolt, hogy ez kizárólag a falusi adminisztrációt végző középosztály és a rászorultak közti amúgy is meglévő ellentéteket fogja kimélyíteni, de *„a zárt közösségekben élő falut önmagában is megbontja és ellenséges érzésre hajlamossá, gyűlölködővé fogja tenni”*, s szembefordítja egymással a nagyváros és a falu szegénységét. (Érdekes módon ezzel az eredetileg

nyomdai gépmunkás, a nyilaspartí Wirth Károly is egyetértett...)

Kéthly természetesen felhasználta a megszólalási alkalmat a kormány általános szociálpolitikájának bírálatára is. A mezőgazdasági munkásságnak valódi társadalom- és nyugdíjbiztosítást, önálló szociális minisztériumot és munkanélküli-biztosítást követelt. Megjegyzendő, hogy korábbi politikai szerepléseihez képest viszonylag visszafogottan szólalt föl, igaz, ezt indokolhatta, hogy a szociáldemokraták csak öt képviselői helyet szereztek, szemben a kormánypárt (Magyar Élet Pártja) 178, az avval együtt szavazó felvidéki Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt 26, az ellenzéki Nyilaskeresztes Párt szintén 26 és a Független Kisgazda Párt 14 szavazatával (a fennmaradó 50 szavazaton nyolc párt osztozott, hét képviselő pedig független volt).

Kéthly után az Országos Szociális Felügyelőség munkájában Somogyihoz hasonlóan komoly szerepet kapó Bencs Zoltán (Magyar Élet Pártja, azaz a kormánypárt képviselője) szólalt fel. Megállapítása szerint valóban több pénz kellene a szociálpolitikára, de hangsúlyozta: a Honvédség újrafegyverkezése miatt az erre szolgáló Győri Program sürgősebb. Évi 40-60-80-100 millió pengőt említett mint fedezetet, a sajtóban ez mint második egymilliárdos program szerepelt, az első a Győri Program volt. Utána Donáth György (Magyar Élet Pártja, miniszteri fogalmazó) emelkedett szólásra. Hangsúlyozta: tényleg kerettörvény, amit olvasnak – Kéthly ezt is kifogásolta –, mert a belügyminiszternek cselekvési szabadságot ad. Feltette a kérdést: valóban túl kicsi a költségvetés? A válasza: most ennyi telik rá! Különben is: kísérletre a kezdeti 65 millió elég is... Laky Dezső (Magyar Élet Pártja, miniszteri fogalmazó) következett. Elismerte, hogy kell a mezőgazdaságban is a családi munkabér – de a mezőgazdaság ezt még nem tudná kigazdálkodni. Végül Stitz János

hozzászólását kell megemlíteni, aki aggodalmát fejezte ki, hogy a Közléti Szövetkezetek ál-, vagy ahogy ő fogalmazott: fél-szövetkezetek lesznek...

A törvényt az elsöprő kormánytöbbség természetesen elfogadta, csakhamar felállt az **Országos Szociális Felügyelőség**. A tisztviselők névsora parádés volt. Az elnök helyettese Dr. Somogyi Ferenc szociális felügyelő lett. Bronts Gézáné, a Magyar Vöröskereszt Egyesület szociálpolitikai tanácsadója, a Magyar a Magyarért Mozgalom (MaMM) irodavezetője kapta a nőmozgalmakkal való kapcsolattartás feladatát. Ebben a MaMM révén meg lehetőségek gyakorlata volt. A Felvidék 1938-as visszacsatolása során ugyanis a magyar állam kettős szorításba került. Egyfelől Csehszlovákia kétségkívül fejlettebb szociális rendszerrel bírt, mint Magyarország, amit nemcsak Prága demokratikusabb mentalitása, hanem a cseh részeknek a magyarénál iparosodottabb és gazdagabb mivolta tett lehetővé. Másrészt a cseh gazdaságpolitika eleve nem, vagy alig fejlesztette a felvidéki területeket, a magyarlakta déli sávot különösen nem. Harmadrészt a magyar politika józanabb és realistább része komolyan tartott a felvidéki lakosoknak, de különösen a magyaroknak az esetleges kiábrándulásától – ami részben be is következett. Ezért országos gyűjtést indítottak az ottani szociális problémák kezelésére, az ilyen gyűjtések történetében páratlan sikerrel. Tárgyunk szempontjából ennél fontosabb, hogy a **Magyar a Magyarért** bizonyos fokig szervezeti előzménye volt az Országos Nép- és Családvédelmi Alapnak (az meg is kapta a fennmaradt pénzüsségeit), és ami ennél is fontosabb, sok szociális szakember itt vált jószívű, de alapvetően amatőr szereplőjéből a magyar szociálpolitikának valóban szakemberré, itt szerzechetett gyakorlatot.

A két további szociális felügyelő, Dr. Cser János és Dr. Hollós István idegen szakmai területről érkezett. Előbbi jogász volt, komoly közigazgatási tapasztalattal, utóbbi

viszont ismert statisztikus. Habár egyikük sem volt szociális szakember, kiválóan megállták a helyüket, csakúgy, mint a szintén jogász Dr. Karvázy János. A névsorban kakukktojásnak számított Dr. Kerék Mihály: mezőgazdasági szakértőként is dolgozott, de inkább azért volt különös a kiválasztása, mert kapcsolatban állt a népi írókkal, ám ellentétben a népi mozgalom nagyobb részével, nem érzelmi alapon, hanem a rideg számok, statisztikák védpajzsa mögé húzódva végezte feladatát. A további hat szociális felügyelő közül még kettőt érdemes megemlíteni: Dr. Steller Mária igen magas szinten képzett szociális szakírót és Radnóti Istvánét, aki egy sajátos hivatali feladatot kapott: a háziipar, elsősorban a téli háziipar szervezését. A háziiparon keresztül, melyhez sem iparendély nem kellett, sem szakképzettség, a falvak nyomasztó téli munkanélküliségének felszámolását várták; ezt lehetővé tette, hogy Németország mind nagyobb mennyiségben vette át a magyar kézmű- és háziipar termékeit, különösen, ha azok jó minőségűek voltak, ehhez azonban hosszabb-rövidebb tanfolyamok kellett, és az, hogy a felvásárlásból és értékesítésből ne néhány kereskedő, hanem a magyar mezőgazdaság téli napjait többé-kevésbé tetlenül, és persze pénztelenül töltő munkásnép lásson hasznot.

Az Országos Szociális Felügyelőség 1940 őszén igen nagy lelkesedéssel és lendülettel kezdte meg munkáját. Ugyan a Belügyminisztériumnak volt alárendelve, de kvázi-minisztérium jellegét mutatja, hogy a szociális felügyelők saját szakterületükön a miniszteri osztályvezetőkével azonos jogkörrel bírtak. A csak részben fennmaradt iratok alapján úgy tűnik, hogy a belügyminiszterek, de különösen Keresztes-Fischer Ferenc (1938–1944) nem szólt bele a munkájukba. Nem mondható ez el a kettős alárendeltségben működő Közléti Szövetkezetekről. Az olykor előforduló, régóta működő vármegyei-városi közigazga-

ONCSA-házak Székesfehérvárott

tással való hatásköri súrlódásokat leszámítva leginkább épp az Országos Szociális Felügyelőség kötötte meg a kezüket. Az évi költségvetést ugyan helyben állították össze, de azt az OSZF hagyta, vagy inkább nem hagyta jóvá. A Magyar Nemzeti Levéltárban alig található olyan pénzügyi tervezetet, ami ne hemzsegne a budapesti piros toll nyomaitól. Hogy ez indokolt volt-e, vagy pusztán az ősi hivatalnoki rutin, saját fontosságuk hangsúlyozása, nehéz eldönteni...

A Közjóléti Szövetkezetekkel kapcsolatban föl kell tenni a kérdést: valóra váltak-e Stity János – különben kormánypárti képviselő – aggodalmai: valódi szövetkezetek helyett valóban álszövetkezetek jöttek létre? A válasz: lényegében igen. A juttatottaknak ugyan be kellett lépniük tagnak, üzletrészt is jegyezve, de a működésbe semmi beleszólásuk nem volt. Halvány elképzelésként fölmerült, hogy ha „megérnek rá”, kezükbe adják a vezetést, de ebben az irányban nem történt semmi; talán idő híján, hiszen 1945 elsöpört mindent – de biztos, hogy akarat híján sem.

Áttérve az Országos Népi- és Családvédelmi Alap gyakorlati működésére, mindenekelőtt a házzuttatásokról kell

szólni. Ennek több oka van: egyrészt országosan a legnagyobb költségvetési tételt az ONCSA működésében ezek jelentették. Másrészt kétségkívül ez volt a leglátványosabb: a mai Dunaujváros pentelei domboldalán máig sorakoznak a jellegzetes **ONCSA-házak**. Mitől voltak jellegzetesek?

Mint említettük, az ONCSA **célja végső soron egy alsó-középosztály kialakítása** volt. Ehhez hozzátartozott a munkára nevelésen kívül – amire általában nem volt szükség – a nemzetnevelés is, aminek érdekében a városok kivételével „magyaros stílusú”, tornácos, sok esetben boltíves tornácos, rövidebb oldalukkal az utca felé néző épületeket terveztek. A tervek központilag készültek, aminek a magyarázata az egyszerűbb költségvetés és elszámolás volt. Az alaprajzban voltak eltérések, de az egyes típusok – eddig harminc körülire sikerült rábukkanni – igyekeztek tükrözni a táj népi építészetét. Az építőanyag szinte mindig vályog volt, és a juttatottól elvárták, hogy a segédmunkákat családjával együtt maga végezze. A ház belsejét, a bútorokat is megtervezték, illetve juttatták. Itt is érvényesült a népi stílus.

Arra, hogy ez mennyire fokozta a juttatottak nemzeti érzelmeit, több száz interjú után is nehéz választ adni. Az viszont bizonyos, hogy nagyon sok faluban már rég nem építkeztek így. Különösen a telepszerűen épült házaknál a falu módosabbjai megvetéssel – kódis –, a szegényebbek irigységgel nézték a telepeket, amelyek szépségük ellenére a falusiak szemében korszerűtlennek hatottak.

A telepszerű építkezést említve az egybefüggő telektömb általános olcsóbb voltán kívül még egy nagyon fontos szempontot meg kell említeni: a nevelési funkciót. A kor szociológusai, de építészei körében is visszatérő volt a kérdés: nevel-e a lakás egymagában? Az általános válasz az volt, hogy szükséges az esztétikus (és persze egészséges) otthon, de önmagában nem elég. Ez volt a másik szempont, ami a telepszerűséget indokolta. A juttatottaknak ugyan-

is komoly viselkedési kódexet kellett követniük. Az, hogy a férj járjon el napszámba, alapkövetelmény volt (bár ezzel a részben vagy egészben munkaképteleneket eleve kizárták), ugyanígy az, hogy a gyerekek járjanak iskolába, de a szabályok kiterjedtek az egész háztartásra, a tisztaságra, a takarításra (földes padlót sehol nem terveztek), az évi meszelés alapvető előírás volt, ahogy a kert megművelése is – faluhelyen 600, városon 200 négyszögöl volt a minimum – az asszony feladatának számított. Ehhez az ONCSA általában vetőmagot biztosított, tanácsot adott – és ellenőrzött. Ennél problémásabb volt a főzés kérdése. Ezt is ellenőrizték, igaz, tanáccsal és tanfolyamokkal segítve. A cél kettős volt: egyrészt az egészséges, majd főleg a világháború előrehaladtával a takarékos háztartás kialakítása, másrészt a városi cselédkedés visszaszorítása.

ONCSA-ház Békéscsabán

Sok lány ugyanis kelengyjét megszerzendő és a gazdasági munkától menekülve ment el szolgálni, de sokan kalandvágyból, a városi élet csillogását irigyelve és vőlegényt, lehetőleg városi vőlegényt keresve – hogy aztán nem kevesen új élettel a szívük alatt térjenek vissza, legalábbis a korabeli szép- és szakirodalom szerint. A szexuá-

ONCSA-házak Dunapentelén

lis nevelés sajátos dilemmát jelentett, nem a juttatottaknak, hanem a juttatóknak. Egyfelől ugyanis – ezt még nem említettük – négy gyerek volt a legkevesebb, ami nélkül szóba sem jöhetett a család kiválasztása; ezt főleg a nagyobb értékű juttatások: ház, föld, szekér, igavonó állat, iparosműhely odaítélésekor szigorúan be is tartották. Ugyanakkor az ONCSA törvényben is kijelölt célja volt a népszaporulat fokozása, így biztatták a családokat újabb gyermekek nemzésére. Igen ám, de a házak szinte kizárólag egyszobásak voltak! (Az, hogy az első négy is ilyen körülmények közt fogant, föl sem merült.) Erre mindenféle építészeti megoldásokat terveztek, az emeletes gyermekágyak előtti függönytől a fixen beépített paravánig. Ezek használatát nyilván nem tudták ellenőrizni, meglétét annál inkább.

Ellenőrizni: de kik? Ha volt szociális védőnő, akkor ő. Hiányában az egészségügyi védőnő, de neki meg nem ez volt a feladata. Szükségből a helyi társadalomra, pontosabban annak elitjére: a papra, a lelkeszre és a lelkesznére, a tanítóra, a jegyző feleségére, valamelyik helyi középbirtoikos feleségére bízta a feladatot. Ez volt az a pont, ahol a segítségért sok év távlatából is hálás egykori juttatottak, illetve gyerekeik az interjújuk során kritikus hangot ütöttek

meg: „a »kisasszonka« (védőnő) még anyám fazekába is belenézett!”

Az építkezésekkel kapcsolatban két kérdést még föl kell tenni. Az egyik a társadalmi integrációé – ez kiemelt célja volt az akciónak –, a másik a felemelkedésé. Ha az integrációt a falu egészét tekintve kutatjuk, akkor sikerről aligha beszélhetünk. A házak külseje, a sok gyerek inkább eltávolította a többiektől az ONCSÁ-sokat. A telepen belüli integráció, a szolidaritás viszont hamar megvalósult. Ezt erőltették is – a szülő asszony házimunkáját a szomszédoknak kellett elvégezniük.

A másik kérdés a felemelkedésé: ha anyagilag tekintjük a kérdést, kevés sikerről számolhatunk be. Pusztán a házzuttatás csak azok számára jelentett komoly megélhetésbeli előrelépést, akik addig a máséban, bérben vagy leginkább napszámért laktak. Ha a közegészségügy felől nézzük, az előrelépés hatalmas volt: az ONCSA-telepeken alig-alig fordult elő csecsemő és gyermekhalál, legalábbis azokhoz képest, akik hasonló életszínvonalon éltek. A szellemi felemelkedés sem volt ritka jelenség: a falvak egészéhez képest az ONCSÁ-sok közül sokkal többen tanultak tovább az elemi iskola elvégzése után.

Végül fölbecsülve a megépült ONCSA-házak számát, le kell szögeznünk, hogy csak becslésekre hagyatkozhatunk. A két bécsi döntéssel, a kárpátaljai bevonulással és a Délvidék elfoglalásával megnagyobbodott Magyarországot tekintve körülbelül 12-13 000 épületről beszélhetünk (ennél valamivel több lakásról, mert a városi házak többsége ikerkivitelben készült).

A házzuttatás mellett a legjelentősebb és leghatásosabb juttatási forma az állat-, a szekér- és a műhelyjuttatás volt. Ezek ugyanis azonnali megélhetést jelentettek az érintetteknek, a sertés és a kecske („a szegény ember tehene”) pedig addig elképzelhetetlen életszínvonal-ugrást eredményezett. Az állatakióval kapcsolatban érdemes meg-

említeni, hogy kezdetben kísérleteztek a természetbeni fizetéssel: tehén után az első borjút, előhasas sertés esetén az első szaporulatot kellett törlesztésként odaadni, amit aztán továbbjuttattak. Az eljárás ötletes volt – ne feledjük, a paraszti gazdálkodásban a legnagyobb hiány készpénzből volt –, ám nem praktikus a nehézkes nyilvántartás miatt. Emiatt itt is áttértek a készpénzes törlesztésre.

Megemlítendő még három munkaterület az ONCSÁ-val kapcsolatban. Az egyikről már szóltunk, ez a háziipar. A másik a kisebb-nagyobb üzemek létesítése és fenntartása; ezek általában csökkent munkaképességű férfiak foglalkoztatására szolgáltak.

A mórabalmi felújított egykori ONCSA-ház

Ezeknél sokkal fontosabb volt a gyermekvédelemben való bekapcsolódás, az étkeztetési akciók, a nyári napközik, a tej- és cukorakció részbeni átvétele. Sajnos iratok híján csak a költségvetésekből és az újságcikkekből tájékozódhatunk, melyek pedig a lényegről: az emberekről nem szólnak, vagy erősen propagandisztikusak.

1945 után sajátosan alakult az ONCSA sorsa. A Közjóléti Szövetkezetek jó része 1946-ban formailag már működött, de pénz híján csak a háborús károk helyreállítására és néhány építkezés befejezésére volt mód. És a tartozások behajtására. Állatok esetén erről általában lemondtak, mert ha a németek nem vitték el az ONCSA-tehenet és -lovat, akkor megtették a szovjetek. Más volt a helyzet a házak esetében. Nagyon sok juttatott volt, aki a kölcsönét a pengőinfláció alatt egy-két napi, a végén pár órai napszámából kifizette. Az állam azonban „futott a pénze után”: a forint bevezetésével valorizálták a pengőkölcsönöket, felbecsülve a házak forgalmi értékét.

Összefoglalva: az Országos Nép- és Családvédelmi Alap a magyar szociálpolitika figyelemre méltó alkotása volt, szándékaiban és módszereiben nagyon sok előremutató elemmel, ami az eredményeiről sajnos már nem mondható el: azok nagyon nagy részt elmaradtak a világháború súlyosbodásával, főleg 1943–44-ben.

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar szociálpolitika történetének egyik kiemelkedő állomása volt az Országos Nép- és Családvédelmi Alap 1940–44 közti működése. Ötvözte magában a felemelést, a segítség szándékát és a társadalom nevelését. Különösen fontos vonása volt, hogy letért az *ad hoc* és egyéni jutta-

tások bizonytalan útjáról, helyette családokban és közösségekben gondolkodott. Az érintett családok számára működése nagyon fontos, nemegyszer sorsfordító volt, az ország sorsát azonban – részben a világháborús nehézségek miatt – alig-alig befolyásolhatta.

IRODALOM

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, hiteles kiadás, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1939.

BEREY Katalin: *Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap munkássága, 1940–1944*, Budapest, é. n.

ESZTERGÁR Lajos – SOMOGYI Ferenc (szerk.): *A magyar szociálpolitika feladatai: a vármegyei szociális tanácsadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások*, Pécs, 1940.

GAÁL Ibolya: *A szegényügy- és felnőttvédelmi szociálpolitika története Szabolcs-Szatmár megyében, 1867–1989*, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 1997.

HÁMORI Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története, *Századok*, 2001/3., 569–624.

HÁMORI Péter: Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? Viták a magyar falu építészetéről a huszadik század első felében, *Századvég*, 33. évfolyam, 2005/Január, 2–23.

Szociális gazdálkodási programok Magyarországon

Hazánkat mindig is nagy területi-társadalmi-gazdasági különbségek jellemezték. Ezek az egyenlőtlenségek számos problémát hordoztak, feszültségeket szültek a lakosság körében, melyek az akkori politikai szférában is érzékelhetővé váltak. Már a XIX. században megjelent a kormányzati igény az elmaradott területek felzárkóztatására. A területpolitika nagy pénzügyi forrásokkal igyekszik mindmáig felzárkóztatni a leszakadóban lévő részeket, de

ennek ellenére nagymértékben eltér egymástól a különböző országrészek fejlettségi szintje.

A területi elmaradottság szociális kérdés is, kezelése pedig gazdasági eszközökkel lehet eredményes. Az elv már a XIX. század végén is az volt, hogy a szegény, termelési képességgel alig rendelkező családokat támogatási konstrukciókkal helyzetbe hozzák, képessé teszik kis intenzitású termelésre és ezáltal az adófizetésre.

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

A szegénység, az elmaradottság által kiváltott szociális problémák megoldására több kormányzati program is indult az elmúlt bő egy évszázadban. Ezek közül említek meg hármat, kiemelve a jelenleg is működő szociális földprogram rendszerét.

Az első két példában közös elem, hogy viszonylag rövid ideig működő projektek voltak, ténylegesen 4-5 évig tartottak, és valamilyen tragédia okozta a végüket.

A kárpátaljai kísérlet

Az első példa több mint 100 éves. A századforduló környékén, az 1896–97-es évet követően indult az Északkeleti-Kárpátok között lakó, főleg rutén nép megsegítésére egy kormányzati akció. A társadalmi-gazdasági helyzet ekkor már válságosra fordult Ruténföldön, a kivándorlás következtében egész **falvak**, sőt **járások néptelenedtek el**.

A földművelésügyi miniszter borostyánkői **Egán Ede** jelentéseit és javaslatait elfogadva 1898-ban hivatalosan is megbízta „*a begyvidéki földművelő nép köz-gazdasági helyzetének javítását célzó állami akció*” megszervezésével. Megalakult a **Hegyvidéki Kirendeltség**, amely bázisa lett az akció megvalósításának. Az akció vezetője Egán Ede volt, aki 1851 július 3-án született. Édesapja országszerte ismert nevű, kiváló gazda volt, aki hatalmas domíniumok kezelésére kapott megbízást, lelkiismeretességével és szakértelmével mindenütt elismerésben volt része. A barázda, a föld, a gazdálkodás szeretetét az apai házban szívta magába a fiatal Egán Ede.

Az akció központjával Szolyvát jelölték ki, ott alakították ki a Hegyvidéki Kirendeltséget. A görögkatolikus papság segítségével, mely kezdettől szorgalmazta az akciót, több intézkedést vezettek be, hogy **elősegítsék a ruszinok gazdasági fejlődését**. Például vetőmagot osztottak,

Egán Ede-emlék Szolyván

tenyészállatokat, legelőket szereztek több községnek, támogatták a háziipart, fogyasztási és hitelszervezeteket létesítettek, aratómunkásokat közvetítettek az Alföldre, felléptek az uzsora ellen stb. Az akció keretében kialakított szervezetek a miniszteri kirendeltség szigorú ellenőrzésével működtek. A szervezetbe csak hátrányos helyzetűek kerülhettek be.

Egán tevékenysége azonban nem tartott sokáig, 1901. szeptember 20-án tisztázatlan körülmények között életét veszítette.¹ Váratlan és rejtélyes halálával kapcsolatban számos találgatás látott napvilágot. Jellemző az esettel kapcsolatos bizonytalanságra, illetve találgatásokra az a német-magyar eredetű internetes forrás, amely említést tesz az ügygel összefüggésben egy bizonyos Rochlitz Nándor magyar királyi főerdőtanácsosról, Ung vármegye törvényhatósági bizottságának tagjáról, aki akkoriban a Hegyvidéki Kirendeltség Ung megyei megbízottja volt. Eszerint

¹ Korabeli hírek szerint a ruszinokat nyomorba döntő gátlástalan visszaélések fölszámolása miatt ölték meg Egán Edét az uzsorások fölbujtására.

♦ Egán halálának napján gyors lovas fogaton Ungvárról Munkácsra mentek.

Útközben Egán Edét halálos lövés érte. A hivatalos nyomozás öngyilkosságot, ill. balesetet állapított meg. Rochlitz Nándort ugyanakkor állítólag névtelen fenyegetés érte, hogy családját kiirtják, ha ő nem öngyilkosságról vall, ezért csak 1913-ban, a halálos ágyán mondta el két tanú előtt az igazságot az esetről, hogy bűntény történt.

A munkácsi kirendeltség

Egán 4 esztendő idegőrlő harcának a hegyfarki titokzatos golyó véget vetett, a rutén akció a halála után elsorvadt, belefulladt a bürokrácia aktatengerébe, de ez a 4 esztendő a kiegyezés utáni magyar közélet legdrámaibb, legtanulságosabb és egyben legjellemzőbb fejezete marad.

Közjóléti szervezetek

A második példa közel 70 éves. A '30-as években folytak produktív szociálpolitikai kísérletek, melyek a szociális segítségnyújtás összetett elemeit hordozták.

Dr. Valkó László 1940-ben rávilágít a magyar szociálpolitika belső feszültségére. Megállapítása a rendszerváltás után, mai korunkban is érvényes:

Egán Ede emlékét megörökítő kétnyelvű tábla Munkácson

„A magyar közigazgatás annyit bíralt tényezői valójában szoros összeköttetésben állva a gondjaikra bízott társadalmi réteggel a gyakorlatban nem mindig követték az esetleges ferde irányba vezető rendelkezéseket, hanem saját hatáskörükben igyekeztek megtalálni a segítség legmegfelelőbb módzatait. Számos megyei törvényhatóság vezetői önálló és a saját intézkedési körükbe eső népréteg ismerete alapján sok hasznos, észszerű elgondolást valósítottak meg.”

A közjóléti szövetkezeti rendszer kialakítása egyértelműen **Esztergár Lajos** nevéhez fűződik, aki a helyi jó gyakorlatot széles körben el tudta terjeszteni.

„A helyi végrehajtások közül messze kiemelkedett az a gyakorlati és elméleti szociális munka, amelyet Pécs városa akkori tanácsnoka és jelenlegi polgármestere, Esztergár Lajos elgondolásai alapján megvalósított. Esztergár rendszeres és aprólékos munkával bebizonyította, hogy a karitatív, végeredményben szánakozáson alapuló tevékenységet még a tényleges szegénygondozásnál is ki lehet kapcsolni. A pécsi

szegénykérdés megoldása szociális munkaprogramjának csak egyik első állomása volt. A városi ínségmunkák célszerű és reális keresztülvitelében példát mutatott a jövő felé. Városi elszigeteltségében a közelállók közül is kevesen ismerték fel, hogy az általa elgondolt irányban egy céltudatos szociálpolitika rendszere kezd kialakulni. Esztergár azonban az elhivatottak fanatizmusával hitt abban, hogy a történelmi megpróbáltatások, szűkre szabott határok és keretek között egy megcsonkított országban is lehet korszerű szociális gondoskodást megteremteni, mert ehhez nem szavakban lefektetett program, nem bőséges anyagi fedezet a legfontosabb, hanem az azt maradék nélkül végrehajtó, meghatározott cél szerint kiképzett szervezet.

A pécsi szociális munka csakhamar országos jelentőségűvé vált.”

Kiemelkedő jelentőségű volt a közjóléti szövetkezetek között a **Szatmár Vármegyei Közjóléti Szövetkezet**, mely 1938. december 1-jén kezdte meg tevékenységét, az országban elsőként. 1942-ben már 92-re emelkedett a szövetkezetek száma.

A szövetkezetek működése eltért a szokásos szövetkezeti szervezettől, sajátos, államilag irányított formát hozott a rendszerbe. A szövetkezetek közigazgatási és gazdasági feladatokat látnak el. A közjóléti szövetkezetek célja az volt, hogy többnyire hitel- vagy munkavégzési lehetőség formájában kedvezőbb anyagi helyzetbe segítsék a hátrányos helyzetű sokgyermekes családokat.

A **produktív szociálpolitika** kialakulóban lévő vonulatát a világháború és az azt követő viharos változások felszámolták. Jogilag a közjóléti szövetkezetek jogi helyzetének rendezéséről szóló 5750/1948. kormányrendelet módosításáról és a közjóléti szövetkezetek megszüntetéséről szóló 7770/1948. kormányrendelettel fejeződött be a közjóléti szövetkezetek története.

Szociálpolitika és fenntarthatóság

A társadalmi kirekesztettség magas kockázatával veszélyeztetett rétegek, inaktív csoportok szociálpolitikai eszközökkel történő támogatása jelentős és növekvő társadalmi terhet jelent. A ráfordítások elsősorban az állami költségvetés közvetlen kiadási oldalain jelennek meg, a kiadások pozitív társadalmi hatása pedig nehezen mérhető, és sokszor időben is eltolódik. A valós ráfordítások csökkentésének érdekében olyan megoldásokra törekednek, melyek alacsonyabb költségvetési kiadással járnak.

Ennek egyik módja a fogyasztást, az intézmények fenntartását szolgáló közvetlen költségek csökkentése. Ez a mód gyakran társadalmi feszültségeket szül. A huzamosabb időn át megszokott „járandóságok” csökkenése tényleges megélhetési zavarokat idézhet elő a háztartások és az intézmények életében.

A ráfordítások csökkentésének más módja a hátrányos helyzetű háztartásokban, a személyi kapcsolatrendszerben, a szolgáltató intézményekben rejlő erőforrások kihasználása, bevonása az öngondoskodásba.

Az elvet 1940-ben így fogalmazza meg Valkó: *„a célt a Szövetkezet különböző juttatások formájában kívánja elérni, amikor a gazdaságilag erőtlen egyént kedvezőbb helyzetbe hozza és hozzásegíti, hogy saját erő kifejtésével fokozza eddigi keresetét és bevételét, ami lehetővé teszi a juttatás visszatérítését, egyben pedig saját életszínvonalának emelését”.*

Évszázada feltalált támogatási elv ez, ahogy az előző példák is mutatják. A háztartás erőforrásait nem kihasználó támogatási gyakorlat a képességek, készségek leépüléséhez vezet, egy nagyon pozitív látszatba csomagolva árt a célcsoportnak és az egész társadalomnak.

♦ A szociális földprogram fő céljai

A szociális földprogram alapvető célja, hogy kisebb természetbeni támogatások biztosításával növelje a háztartások erőforrásait, meglévő képességeit fejlessze önmaguk javára.

A rendszerváltást követő évektől a mezőgazdaság jelentős átalakuláson ment keresztül. A piaci folyamatok megerősödése következtében évtizedek óta működő termelési szervezeti formák mentek tönkre, családok gazdálkodása lehetetlenült el. A vidéki társadalmi feszültségeket enyhítő kormányzati válaszok között született meg a hazai szociálpolitikában egy aktivizáló szociálpolitikai eszköz, a szociális földprogram.

A földprogram átfogó célja a vidéki térségekben élő hátrányos helyzetű családok, háztartások megélhetési biztonságának növelése. A megélhetéshez hozzájáruló fogyasztást a természetbeni juttatásként kapott termékek, szolgáltatások értéke fedezte.

A szociális földprogram működésének, a rászoruló családok tevékenységének elsődleges színtere **a háztartás mint termelő egység**. A támogatási rendszer elsődleges alanya – ide nem értve a helyi önkormányzatok működtető szerepkörét – **a háztartásgazdaság**. A szociális földprogram megközelítése lehetséges a háztartásgazdaság fogalomrendszerén keresztül is.

A program a szociálisan hátrányos helyzetű inaktív és/vagy tartósan alacsony jövedelmű háztartások gazdasági tevékenységét erősíti meg, bővíti ki, és értékteremtő munka lehetőségét biztosítja számukra.

A kialakulás

♦ A szociális földprogramot mint aktív szociálpolitikai eszközt a Népjóléti Minisztériumban működő **Szociális**

Válságkezelő Programok Kormánybiztosa, Lakner Zoltán Lehel indította el 1992 végén, majd a szociális ügyekért felelős minisztériumok folytatták mindmáig. Ezt megelőzőleg a magyar szociálpolitika történetében a századfordulón Kárpátalján és a II. világháború előtt voltak hasonló elvi alapokon álló produktív szociálpolitikai programok. A jelenlegi program 1992-ben a Minisztériumhoz beérkezett önkormányzati igényekre épült.

Serafin József, a szociális földprogramok szakmai koordinátora

Számos település kért segítséget mezőgazdasági tevékenység végzéséhez. Az önkormányzatok termőföldet, szaporítóanyagot, munkagépet és egyéb eszközöket igényeltek. Az eseti igények rendszerbe foglalásaként született a program, mely néhány egyedi támogatás után mint támogatási rendszer 1993-ban meghívásos pályázati keretekben indult Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.

A szociális földprogram kialakításánál a Minisztérium néhány **alapvető elvet** követelt meg.

– A földprogram szociális program, a települési szociálpolitika szerves részeként, önkormányzati rendelet alapján kell működtetni. Ezért az elsődleges felelős a települési önkormányzat, amely bevonhat, megbízhat helyi szervezeteket a program lebonyolításába. Etnikai csoportok jelentős arányú részvétele esetén fontos elvárás a kisebbségi önkormányzat bevonása az érdemi döntésekbe.

– A program alanya az önálló családi gazdaság, háztartás. A kedvezményezettek nem munkaviszony alapján, hanem mint független kistermelők kapnak támogatást, vesznek részt a termelési integrációban.

– A kedvezmények *szociális rászorultság szerint* vehetők igénybe, a helyi támogató és a kedvezményezett család között kötendő szerződés alapján. A kedvezmények mértéke a tevékenység jellege és a helyi sajátosságok alapján sávozott lehet.

– A termelésnek a kedvezményezett *saját munkaerejére, képességeire* kell építenie, a gépi munka és a kemikáliák minimálisan szükséges használata mellett.

– A kedvezményezettek részére átlátható, folyamatosan működő *segítő rendszert kell* létesíteni, melyben szaktanácsadást, képzést, lehetőség szerint az önellátást, önszorgítást, valamint szövetkezést előmozdító támogatást biztosít a megvalósító szervezet a program keretében.

– A program a képességek és készségek tudatos felhasználásával adjon lehetőséget a családoknak a szociálisan támogatott helyzetből való fokozatos kikerülésre.

A felvázolt elvek alapján szerveződő programok tevékenységeiket, eszközeiket saját maguk határozzák meg a helyi sajátosságoknak megfelelően. Az alapvető elvi és formai keretek megtartásával a helyi szervezetek önállóan kialakított programot működtetnek.

A szociális ellátások jelentős része természetbeni formában jut a segélyezetthez. A természetbeni támogatások két

jelentős csoportra oszthatók aszerint, hogy fogyasztást vagy produktivitást szolgálnak. Például:

– fogyasztás támogatása	– termelés támogatása
– étkeztetés	– termelőeszköz-használat
– szociális diszkontban beváltható bón	– fogyóeszköz
– tüzelő...	– szaktanácsadás...

A **produktív** szociális programok keretében a termelés támogatása történik szociálisan hátrányos helyzetűek részére nyújtott kedvezményes – ha kell, ingyenes – szolgáltatások, juttatások formájában. Így a támogatott család az általa végső soron elfogyasztott javakat nagyrészt a *saját munkájával* állítja elő. Az esetek legnagyobb részében a rászoruló családok meglévő munkaerejüket, tárgyi eszközeiket (pl. föld, ól, munkaeszközök...) nem, vagy csak sokkal kisebb eredménnyel tudták volna használni. A családi gazdálkodás beindítása, erősítése tartós folyamatá válhat, ha a támogatással a rászoruló család átlép egy küszöböt, amit önjerejéből nagy valószínűséggel nem tudott volna megtenni.

A produktív szociálpolitika területe valahol a „passzív” ellátások (pl. pénzbeli segélyezés) és a munkahelyteremtés támogatása között helyezkedik el. A segélyezés esetében az ellátott a kapott pénzbeli vagy tárgyi javakat közvetlenül elfogyasztja. Elvileg a munkahellyel rendelkező vagy vállalkozó személy teljes mértékben megtermeli a saját fogyasztását.

Korszakok a szociális földprogramban

A szociális földprogram működésének csaknem másfél évtizede nagy vonalakban a következő hat korszakra osztható: hőskor, a növekedés kora, a strukturálódás kora, az alkalmazkodás kora, a foglalkoztatás kora.

A **hőskor** az indulás: az első év 1993. Hét település támogatására került sor 1992 legvégén és következő év legelején. Békés megyéből kettő, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből öt település kapott támogatást, összesen 11 millió Ft összegben. Az első meghívásos pályázatok 1993-ban indultak Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs megyében. A pályázatra meghívott kistérségek ekkor találkoztak a szociális földprogram lehetőségével. Ebben az időben sok település vágott neki a program megvalósításának.

A **növekedés kora** alatt minden évben jelentősen nőtt a szociális földprogramra fordított támogatások mértéke és aránya. A támogatott települések száma bővült, mind több megyében vált elérhetővé a program. Az évezred végére már elérte a jelenleg is jellemző *országos kiterjedtséget*.

A **strukturálódás kora** az ezredforduló körüli évekre tehető. A támogatások összvolumene 250-300 millió Ft/év körül mozgott. Az előirányzat nagysága kevéssé növekedett, az egyéb fejlesztések iránti igény nem tette lehetővé a szociális földprogram támogatási arányának további növelését. Kezdték kirajzolódni a jellemző működési irányok, a helyi célok. A termelési irányok sokfélesége mindig jellemző volt a helyi programokra, ekkorra viszont sok településen kialakultak a hosszabb idő alatt stabilizálódó termelési rendszerek, bevált módszerek.

Ebben a korszakban indult el a módszertani munka, kezdődtek kutatások a program működéséről. A korszak szimbolikus végpontját talán a Szociális Földprogramot Működtetők Szövetségének megalakulása jelentette.

Az **alkalmazkodás kora** ezzel egy időben kezdődött. Az igazi korszakhatárokat természetesen majd az utókor tudja ténylegesen megjelölni, valamint ezek a szakaszok nem is köthetők éles határokhoz. Néha a folyamatos átmenetek a jellemzők. 2003-tól azonban változások jellemzik a szociális földprogram működését. Ennek külső és belső okai vannak.

A finanszírozási rendszer átalakításának előkészületei eredményesen végződtek. 2003-ban egy 3 éves működtetési program kidolgozását követeli meg a támogatási rendszer a pályázóktól. A gördülő tervezéssel alátámasztott támogatási folyamat kiszámíthatóbb finanszírozást tesz lehetővé mind a támogató, mind a támogatott számára.

2004-ben csatlakoztunk az Európai Unióhoz, s ez fokozatosan hatni kezdett a szociális földprogramok működésére. A legjelentősebb változást mégis az éves támogatási összeg radikális csökkenése hozta. Nagyjából felére esett a támogatási keret, s ez keresztülhúzta a 3 éves előre tervezéssel működő támogatási rendszer lényegét.

Gyakran a korszerű fóliás termesztés is része a földprogramnak

A földprogram történetének fontos állomása volt, hogy 2004-ben a Kormányprogramba nevesítetten bekerült a szociális földprogram kibővítésének szándéka. A kormányzati szándék teljesítésére kormány megbízotti státusz jött létre. A munka eredménye, hogy jogszabályi változások következtében az önkormányzatok az állami földeket szociális célra ingyenesen is haszonbérbe vehetik a Nemzeti Földalaptól. Több település is élt ezzel a lehetőséggel 2006 folyamán. A bővülés viszont tovább növelte a szociális földprogram működését szolgáló támogatások iránti igényt.

A finanszírozási változások, a közreműködő szervezetek alakulása szüntelen módosításokra kényszeríti a támoga-

tási rendszert és a működtető szervezeteket. Ez jellemzi a 2000-es éveket.

A foglalkoztatás kora 2010-től kezdődött. A kormány szociális- és foglalkoztatáspolitikája a szociális földprogramok keretében is előtérbe helyezte a közfoglalkoztatást. A hagyományos háztartási keretek között végzett kiskerti termelés mellé nagy arányban indultak közfoglalkoztatással működő programok. A támogatási rendszer is külön kezelte a háztartási kiskerti programokat és a mellé rendelt közfoglalkoztatást. A közfoglalkoztatási kereteket a helyi munkügyi szervezetek biztosították a pályázaton nyertes szervezeteknek. Jelenleg a foglalkoztatás korának végén járunk.

Belső irányok

A szociális földprogram 28 éve működik állandó alapelvekkel, támogatási filozófiával alkalmazkodva az állandóan változó környezethez. Ez a rugalmas stabilitás példa nélkül áll a hazai szociálpolitika támogatási rendszereinek történetében.

A program céljait, jellemzőit és hatásait szemlélve két nagy ívű irány olvasható ki a produktív szociálpolitika ezen eszközéből. A szociális földprogramon belül **támogatott rétegeket két ellentétes irányba lehet elmozdítani a program eszközeivel**. A cél egy kevesebb külső – pl. a közszférából áramló – segítséget igénylő élethelyzetbe segíteni a szociálisan hátrányos helyzetű családokat. A piacgazdaság perifériáján élő rétegeket vagy megpróbálom a piacgazdasághoz közelíteni, vagy távolítani igyekszem tőle a lehetséges mértékben.

Az **intenzív termelési** integrációt nyújtó programok a családokat részben közelítik a piacgazdasághoz. A jövedelmük nagyobb része pénzben, piaci folyamatokon keresztül keletkezik. Ha növeljük e kiegészítő jövedelem nagyságát, csökkentett támogatással a család idővel képes lehet önálló gazdálkodásra.

Közösségi munkavégzés a szociális földprogramban

A saját fogyasztásra szolgáló termelési folyamatok támogatásával a családot távolítjuk a piacgazdaságtól, fogyasztásának nagyobb részét piaci folyamatokon kívül állítja elő. A piactól függetlenebb élethelyzet kialakulása nem küszöböli ki a támogatás minden formáját, de azonos értékű külső segítség fenntartása esetén lényegesen stabilabb élethelyzetet eredményez, ami a társadalmi stabilitást is erősíti. Természetesen nem vihető véghez, sőt kizárólagos célként sem tétélezhető, hogy 2-3 generációt visszalépve létrejöjjön egy kvázi önellátó réteg, kívül a piacgazdaságon és részben a társadalmon, mintegy parkolópályára állva. Az előrelépés azonban néha visszafejlesztésnek tűnő módon is megtehető.

A produktív szociálpolitika II. világháború előtti és alatti múltja termékeny előzménye volt a mai hasonló szándékú, de a jelen struktúrájához és értékrendjéhez igazodó szociálpolitikai irányzatnak. Remélhető, hogy a szociális földprogram és más produktív programok modelljeinek szélesebb körű elterjedése a jövőben is hozzájárul a társadalmi-gazdasági problémák enyhítéséhez.

Megállapítható, hogy a produktív szociálpolitika gondolata, az aktivizáló segítségnyújtás módszere mindig újabb és újabb hullámban jelen van a magyar szociálpolitika történetében, s bemutatása szükségszerű minden szociálpolitika-történettel foglalkozó oktatási programban.

Főleg saját szükségletre termelnek, de jut a helyi piacokra is

IRODALOM

BARTAL Anna Mária: *A szociális földprogramok – avagy az aktív foglalkoztatás- és szociálpolitika alternatívái rurális térségekben.* Budapest, Acta Civitatis, 2001.

BOSNYÁK Zoltán: *Egán Ede.*

CSOBA Judit: *A szociális földprogram társadalmi és munkaerőpiaci integrációs szerepe a vidéki Magyarországon.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2017

Erdélyi Magyar Adatbank

Szociális földprogramok Magyarországon (Egy aktív szociálpolitikai modell eredményei – 1992–2000) – 2001. Szerk: Szoboszlai Zsolt.

VALKÓ László: *Az új magyar szociálpolitika – szociális célkitűzések és a céltudatos szociálpolitika,* Budapest, A „Magyar Társaság” kiadása, 1940.

245/53. A közjóléti szövetkezetek jogi helyzetének rendezéséről szóló 5750/1948. Korm. sz. rendelet módosításáról és a közjóléti szövetkezetek megszüntetéséről.

7770/1948. Korm. sz. r., MK RT július 22., 164. sz.

A SEGÍTŐ GONDOLAT – A MAGYAR
SZOCIÁLPOLITIKA ELMÉLETÉNEK
ÉS GYAKORLATÁNAK HŐSKORA
(PROHÁSZKÁTÓL MAGYARI ZOLTÁNIG)

Kurucz Barnabás

Szociálpolitikai narratívák Magyarországon a két háború között

Jelen írás csak vázlatos betekintést kíván nyújtani egy hihetetlenül sokoldalú és komplex korszak szintén sokoldalú és komplex szociálpolitikai elgondolásaiba. A gondolkodók rendszerezését a hagyományhoz, közösséghez, rendiséghez, nemzethez és főbb metafizikai értékválasztásukhoz kötöttem. Az itt használt kategorizálás pusztán a tájékozódást segíti, a gondolkodók csoportosítása más szempontok alapján eltérő kategorizálással is lehetséges. Célom nem az volt, hogy beskatulyázzam az általam tárgyalt szerzőket, hanem sokkal inkább az, hogy rövid áttekintést nyújtsak az általuk képviselt szociálpolitikai gondolatokról. A vázlatos átfogó pillanatkép révén nem vállalkoztam (nem vállalkozhattam) egy-egy szerző részletes, időben és térben gazdagon beágyazott gondolatvilágának sokszínűségének, időben változó hangsúlypontjainak alapos tárgyalására. Az olvasó vázlatokkal, gondolatszilánkokkal találkozhat, melyek révén mégis úgy hiszem, hogy részben feltárul a két háború közötti korszak magyar társadalompolitikai gondolkodásának néhány jellegzetessége, illetve a különféle megoldási kísérletek sajátos szellemi fiziognómiája.

KONZERVATÍV SZOCIÁLPOLITIKAI NARRATÍVÁK

Joó Tibort a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen avatták a filozófia doktorává, 1929-től 1933-ig az egyetem könyvtárának könyvtári tisztjeként dolgozott, majd a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára és az Országos Széchényi Könyvtár szakdíjnokaként. Kétszer is kitüntették Baumgarten-díjjal, 1939-től a Pázmány Péter Tudományegyetem történefilozófia magántanára lett (nevpont.hu).

Joó Tibor szerint a szociálpolitika „[...] a társadalom szerkezetének, életének és fejlődésének tervszerű rendezése, szervezése és irányítása” (Joó, 1939, 182). Ebből fakadóan meghaladja a közjólét (a közegészségügy, a gazdasági és szociális viszonyok, a jótékonyosság stb.) fenntartását, biztosítását. Fő funkciója sokkal inkább szellemi természetű, amennyiben „a társadalom szellemi alkatának szervezése, ápolása, fejlesztése, irányítása” tartozik a szociálpolitika tárgykörébe (Joó, 1939, 182). Joó nem véletlenül helyez nagy hangsúlyt a szellemi komponensre. Értelme-

zése szerint az emberi társadalmat annak szellemi oldala választja el, emeli magasabbra a természet kezdetleges csoportosulásaitól, például a hordától vagy nyájtól.

Joó Tibor (1901–1945)

A szociálpolitika így nyeri el kitüntetett szerepét, ugyan is funkcionális értelme nem más, mint „*a közösségi összetartozásnak kifejlesztése és megerősítése a közösség élményének és értelmének tudatosítása által tagjaiban*” (Joó, 1939, 182). Ennyiben a szociálpolitika nevelés, szervezés, ha kell, akkor a társadalom megszervezése, tehát instrumentum, a modernitás kikényszerítette reflexió politikai manifesztuma.

A szociálpolitika feladatának meghatározása után Joó a szociálpolitika tárgyát, vagyis a társadalmat nézi meg közelebbről. **A társadalmat a nemzettel azonosítja**, melyet azonban elválaszt a néptől. A nemzet – saját véleménye szerint – pusztán egy kis réteg, míg a nemzetből kimaradók a néphez tartoznak. „*A nép még nem nemzet és nem is bizonyos, hogy az egész nép nemzetté lesz*” (Joó, 1939, 182). A kettő közti különbséget nem rendi vagy osztály-hovatartozás alapján vonja meg, a törésvonalak itt is szellemi természetűek. Ebből fakadóan a néphez ugyanúgy tartozhatnak parasztok, kereskedők, iparosok, iskolázottak vagy kevésbé iskolázottak. A két szellemi valóság közti különbség explicitté tétele érdekében elsőként hasonlóságaikat elemzi a szerző.

Elsőként megállapítja, hogy mind a nép, mind a nemzet egy államon belül vannak. Ám a három komponens elkülönül, tehát elutasítja a kor divatos gondolatát, miszerint az állam egyenlő a néppel (I. Freyer, 1939). Az állam az élet külső rendjét szervezi, ezáltal a jogot, a törvényeket s az egyéb külsőségeket jelenti. Ellenben a nép és a nemzet az élet belső formáját hordozza magában, tehát a hagyomány és a kontinuitás jelenti azt a formát, melybe beleszületik az ember, s mintegy a hagyományon keresztül forr egybe a múlt, jelen és jövő generációival. További fontos hasonlóságként állapítja meg, hogy „*[s]em népet, sem nemzetet nem lehet törvénnyel és hatalommal teremteni*” (Joó, 1939, 183). Ennyiben mind a kettő organikus

Kovrig Béla bronz mellszobra a Nyugdíjbiztosítási Székház ügyfélszolgálati aulájában

képződmény, nem pusztán szerződéses viszonyok tákolmánya. Történetileg kialakult képződmények, melyek a történelem alkotásai, s maga az időbeliség alakította formájukat. Ez azonban azt is jelenti, hogy a származás nem jelenti automatikusan az egy nemzethez vagy néphez tartozást, erre csak szellemének, hagyományainak, életformájának átvétele jogosít fel.

A hasonlóságok után az eltérések mentén fejti ki Joó, hogy mit is jelentenek a „nép” és a „nemzet” fogalmak. A felelősség és a hivatás jelentik az eszmefuttatás megértéséhez szükséges kulcsszavakat. Ugyanis a nép nem vállal hivatást, sem felelősséget saját életvilágán túlnyúlóan. „*A nép csak él, – nem hivatást teljesít*” (Joó, 1939, 185). A hivatás itt a hagyományok tökéletesítését jelenti, aktív

K I N C S E S T Á R

SZOCIÁLPOLITIKA

ÍRTA
KOVRIK BÉLA

BUDAPEST, 1936
KIADJA A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

hozzájárulást a tradícióhoz. A nép reflexivitás nélkül átörökíti a múlt formáit, ám nem alakít rajtuk, nem ad hozzájuk többet, mint amit kapott. A nemzet azonban – napjaink szellemi divatjának értelmében – kreatív módon kezeli a hagyományt, ő maga is létrehoz valami megőrzésre érdemeset. Továbbá a saját közösségen túlra tekintés, egy szélesebb horizont befogadása jelenti a válaszfalat a nép és a nemzet között. Vagyis a nemzethez való tartozás egyben a közösségen túlnyúló feladatokat és felelőséget jelent. „Az igazi nemzeti kultúra sohasem csak nemzeti” (Joó, 1939, 185).

Kirajzolódik, hogy a hagyomány mint olyan nem régi emlékek és szokások tárháza, hanem „*azt őrzi a nemzet múltjából, régi mivoltából, fejlődéséből, melyen keresztül ment, ami lényeges, ami örökké eleven, ami volt bár, de nem múlt el, ma is élő, ami volt bár, de ma is vérként kering a nemzet testében, ösztökéli, irányítja, ami volt bár, de a jövőben is élő és fejlődésképes*” (Joó, 1939, 186). Ennyiben a hagyomány egy folyamatosan jelen lévő és kontinuitást biztosító vezérfonal, melynek forrása a társadalmiság és a történelem, hordozója pedig a nemzet.

A nemzeti hagyományok kibontása szintén a szociálpolitika feladata. Irányát tekintve a helyi hagyományokból kell kiindulni, majd szervesen integrálni a nemzeti hagyománykincsbe. Joó kettős munkáról beszél, ugyanis szükséges „*[e]gyfelől a helyi hagyományoknak az ápolása, erősítése, öntudatosodása, másfelől ezeknek az alulról fakadó szálaknak a központi felső összefogása, rendezése, irányítása és egyetemes nemzeti jelentésük kifejlesztése*” (Joó, 1939, 189). Ennyiben a szociálpolitika helyi munkából és központi irányításból áll. Erre a belügyi apparátust tartotta megfelelőnek, mivel a **szociálpolitika alapja a nemzetnévelés**, maga a szociálpolitika pedig a belügyi tárca feladata.

A korszak egyik legnagyobb konzervatív szociálpolitikai gondolkodója **Kovrig Béla** volt. Kovrig a budapesti tudományegyetemen tanult, ahol 1920-ban államtudományból, majd egy évvel később jogtudományokból is doktorált. 1923-ban már Bethlen István akkori miniszterelnök titkára volt, idővel pedig a miniszterelnökség nemzetiségi és kisebbségi osztályán fogalmazóként tevékenykedett. 1927-től dolgozott a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumban, ezt követően pedig az Országos Társadalombiztosítási Intézet igazgatója, igazgatója, igazgatói főosztályvezetője volt. Pályafutása során nem egy jelentékeny (szociális) törvény megalkotásában vett részt, így többek közt az 1928-as öregségi és rokkantsági bizto-

sításról szóló törvény kidolgozásában is. A harmincas évek végén Teleki Pál miniszterelnök megbízásából a miniszterelnökségen dolgozott. A második világháborút követően egy ideig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, majd az Újjáépítési Minisztériumban dolgozott. A kommunisták hazai térnyerése miatt 1948-ban emigrált az USA-ban, ahol haláláig a milwaukee-i Marquette Egyetem szociológiatanáraként működött (Arcanum.huA).

A keresztény konzervatív szellemben gondolkodó Kovrig szerint a szociálpolitika védelmet jelent, méghozzá az egész társadalom szerkezetét, ami minden részének alapvető érdeke. Organikus társadalomról szóló felfogását mi sem bizonyítja jobban, mint a tény, hogy a rendeket és osztályokat a társadalom „tagszerű részeiként” értelmezte, s ebből fakadt, hogy szerinte minden rendnek és osztálynak elemi érdeke a rendezett és organikus viszony fenntartása. Külön kiemelte a nemességet, mely szerinte a legkiválóbban képviselte a nemzeti érdeket, így e rend társadalmi súlyának és politikai, gazdasági hatalmának megőrzése kiemelten fontos, hogy tagjai magas műveltségre, a közhatalom gyakorlásához szükséges külföldi tapasztalatokra tehessenek szert, és jövedelmező munkájuk mellett legyen idejük közéleti és politikai tevékenységet is kifejteni. Nemzeti érdekek tartotta az olyan társadalompolitikát, mely elősegíti a rendek és osztályok fennmaradását, tökéletesedését és történelmileg felhalmozott értékeik, tudásuk, tapasztalataik további bővítését. Ebből fakadóan a társadalom a számára szellemi egység, nem pedig anyagi vagy biológiai csoportosulás.

Értelemvilágában a szociálpolitika célja egyértelműen azon törekvések összessége, melyek a társadalom belső egységének megtartására és fejlesztésére irányulnak. Kovrig **emberfogalma a keresztényi emberfogalommal azonos**, tehát az ember a hit és a tudomány örök szintéziséből adódik. „*Ha hiszek egy istenben, akkor hiszem* ♦

benne a hierarchikus értékrendszer abszolút értékeinek, a szépnek, a jónak és az igaznak szintézisét: az örök, abszolút szentséget” (Kovrig, 1936, 8). Elutasította az önmagában létező emberképet, s a társadalmi emberért szállt síkra. Véleménye szerint a társadalom azért jött létre, hogy a munkamegosztás által csökkentse az egyénekre nehezedő terheket, s az életet könnyebbé tegye, ezáltal pedig elérhetővé váljon Isten lényegének megismerése és önmagunk tökéletesítése. Természetes kötöttségek híján az ember elszigetelődik, elsatnyul, képtelen a benne rejlő erőket kibontakoztatni, és visszafejlődik. Továbbá az ember duális voltát vallotta, amennyiben az egyéniség és a személyiség együttesen alkotja az embert; az előbbi, amely materiálisan differenciálja, míg az utóbbi isteni elrendelése folytán minden emberben azonos. **Az emberi természet organikus kifejeződésének tekintette a családot, a rendet, a hivatásközösséget, a nemzetet, az államot**, melyeken keresztül az új nemzedékek szocializálódhatnak, és kibontakoztathatják saját készségeiket és képességeiket, ily módon tovább építhetik és védelmezhetik ezeket a kereteket. Olyannyira fontosnak vélte ez utóbbiakat, hogy az ember létjogából következtetett a családhoz, a hivatáshoz, a rendhez, a nemzethez való természetes jogra. De nem egy kollektív elnyomást híve volt, hiszen az egyénnek szerinte joga van szembefordulni a társadalommal, amennyiben az veszélyezteti a személy keresztényi élethez való jogát. **Az isteni teremtésből levezetett emberi szabadságot** kiemelten fontosnak tartja, de „*csak Istennek vannak kötelezettség nélküli jogai*” (Kovrig, 1936, 10). Úgy látta, hogy a személyiséget elsőbbség illeti a társadalommal szemben, de a társadalom és az egyén közül az előbbi a primátus. A helyes út a társadalom életében szerinte az igazságosság. Számára ez nem jelent mást, mint „*[m]indenkinek megadni azt, ami az övé!*” (Kovrig, 1936, 11). Ennek értelmében a közösségi teherből való részesedés

szabja meg a javakból való részesedést. Kovrig így egy olyan igazságosságot vázol fel, mely nem az azonosságból, hanem a differenciából indul ki, a jogok alapja, s nem ellentéte a kötelezettségek komplexuma.

A közjó fogalmát **materiális és szellemi közjóra** bontotta fel; előbbi az anyagi jólétet jelenti, mely elengedhetetlen eleme a totális közjónak, de a szellemi közjó nélkül csak önzésbe torkollna. A szellemi közjó nem más, mint a méltósággal teli élet, melynek alapja a már említett „[m]indenkinek megadni azt, ami az övé!”-elv érvényesítése. Az egyén fejlődésének legfontosabb helye s intézménye a

család, amely a társadalomba való beilleszkedést segíti (Kovrig, 1936, 13). Ez az az intézmény, mely továbbadja a hagyományokat, fegyelmezett összetartozásra sarkall, és a kultúra fejlődésének előfeltétele. Ezek okán a szociálpolitikának kiemelt alanya a család, mivel a nemzet öfenntartásának kulcsát jelenti.

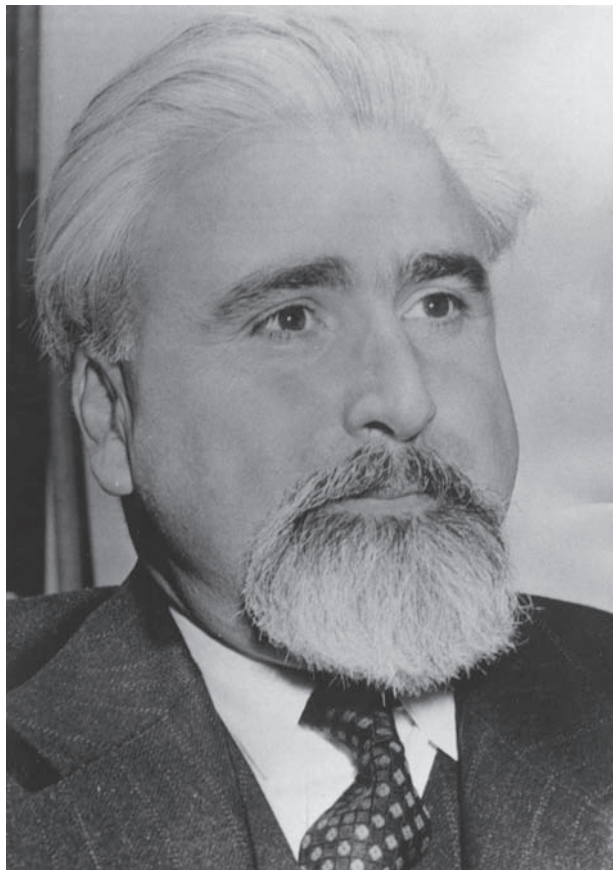
A szociálpolitikának további fontos feladata megakadályozni azt, hogy az egyének ne jövedelmük alapján csoportosuljanak, hanem a társadalomban kifejtett erkölcsi értékű hivatásuknak megfelelően. Ennek oka, hogy Kovrig szerint a jövedelem által létrejött osztályok lényegi attribútuma a kozmopolitizmus, míg a hivatásrendek közösséget alkotnak, így is erősítve az összetartozást. A társadalom vertikális tagozódásának alapjául a hivatások kvalitatív értékének kell szolgálnia. Ehhez két út vezet: államilag szervezett korporációk, **vagy rendi jellegű hivatásközösségek** lassú, szerves kibontakozásának elősegítése. Kovrig szerint előbbi a fasizmus útja, utóbbi pedig a keresztény konzervatív szellemű politikáé. A hivatásrendiség és a család útján jut el az egyén a nemzethez, melyhez alapvető joga van tartozni, s mely a társadalom létének alappillére.

Felfogása szerint a modern társadalom szerkezete és életformája növeli a tömeges munkanélküliség kialakulásának esélyét, mely szerinte leginkább a városokban jelentkezik explicit formában, míg a falusi – létező – munkanélküliséget nehezebb észrevenni. Kovrig szerint a munkanélküliség alapvetően városi jelenség, s ennek oka, hogy a város proletárjai elszakadtak az élelmiszertermelés „szerves életközösségétől”. Megkülönböztette az objektív és a szubjektív munkanélküliséget, úgy vélve, hogy előbbi különböző strukturális okokra vezethető vissza, utóbbi pedig az egyén erkölcsi és szellemi állapotára. A szabad bér munka kapcsán kifejtette, hogy a szabadság ugyan megadta a munkásnak az önállóságot, de egyben felszámolta azokat a kötelékeket,

melyek intézményesen biztosították a munkás létét. A munkás szabaddá és kiszolgáltatottá is vált. Ezzel sürgetővé vált a közjóért való beavatkozás, így alakult ki a felek magánautonómiáját korlátozó rendszer, vagyis a „közhatalmi munkajog” (Kovrig, 1936, 33). A korporatív munkarendek szerinte nem egyebek, mint kollektív szerződések, s ebben látta a kizsákmányoló magyarországi kapitalizmus korlátozásának legjobb módszerét. Szerinte a gépek lehetővé tették a gyermekek és nők tömeges munkába állását, ezáltal elindítva a család bomlását és az erkölcsi nivó süllyedését. Úgy gondolta, hogy a munkavédelem elvi alapjának az egyén, a család és a nemzet épségének megőrzése kell, hogy legyen. **A munkát mint társadalmi értéket határozta meg**, így a munkások munkahelyi, lakhatási helyzetét kiemelten fontosnak tartotta. Támogatta a lakásépítési programokat, emellett pedig a munkások nyaraltatását és kulturális életét megszervező intézményeket kívánt felállítani. Kovrig egyik fő intenciója volt, hogy kimentse a munkást „a mesterséges életből a szerves életbe, a kultúrjává világgába” (Kovrig, 1936, 65). Véleménye szerint szociális lakáspolitikával csökkenthető a rossz lakáskörülmények miatti mortalitás és morbiditás. A munkások bérének elégnek kell lennie ahhoz, hogy egész családjukat el tudják tartani, de félre is tehessenek. Mindezekre a forradalom elkerülése végett és a jelenlegi társadalmi rend megvédelése okán van szükség.

A szegénypolitikában egyértelműen fontosabbnak tartotta a **prevenciót**, és elítélte a szegénygondozás azon mozzanatát, hogy csak akkor emelik ki a szegényeket, amikor azok már érintkeztek a „társadalmi fertővel”. Alapvetően **az állam feladatának tartotta a szociálpolitika művelését**, sőt olyan hivatásos szociálpolitikásokat kívánt, akik nemzedékről nemzedékre művelik a szociálpolitikát, akár egy „szociálpolitikusi rend”. A szociálpolitikában is tagadta az univerzalitást, úgy gondolta, hogy minden társadalom-

Kovrig Béla (1900–1962)

nak sajátos szociálpolitikát kell művelnie, így bármilyen nemzetközi kísérlet (Nemzetközi Munkaügyi Hivatal) értelmetlen és hatástalan a különböző társadalmak eltérő szerkezete és kultúrája miatt. „Annyi szociálpolitika, ahány társadalom!” (Kovrig, 1936, 75). Kovrig elvetette a dogmatizmust, mert az szerinte „zárt, minden másnak érvényét, értelmét tagadó eszmerendszerek...” létrehozója, amíg „a valóság színdús képe az élet” (Kovrig, 1932, 3).

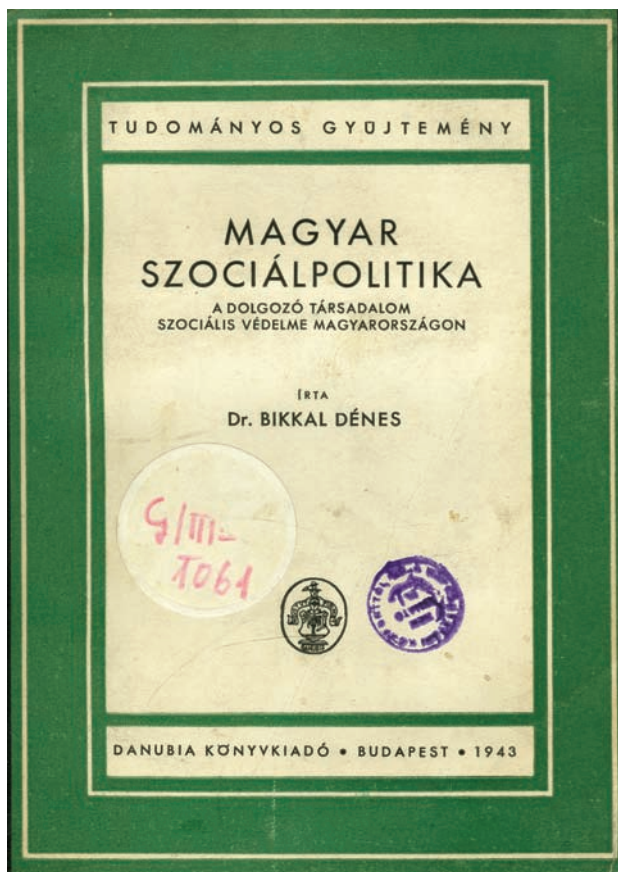
Elutasította a racionalizmus merevségét és életidegenségét: „*értelem Őfelsége az Élet mindenkori ellenzéke*” (Kovrig, 1932, 3). Ebből kifolyólag a tervszerű gazdálkodást is életidegennek tartotta. **A liberális felfogást élesen bírálta,** hiszen az a szociálpolitika feleslegességét és a piac mindennekfelett álló „*ön szabályozó képességét*” hangoztatta. Ugyan elismerte, hogy valóban történne önkorrekció a piac részéről, de eközben a magyar társadalom a protekcionizmus és a szociálpolitika felszámolása okán szinte teljesen földönfutóvá válna, illetve a társadalmi szerkezet is összeomlana, ezzel táptalajul szolgálva egy kommunista-szocialista forradalomhoz, ami pedig az államélet folytonosságát veszélyeztette volna. „*A tömeg természete okán sohasem racionális és nem fogja követni az észszerűségnek azt a dermesztően fagyos okoskodását, hogy a szociális védelem megszüntetése éppen a nép megélhetésének érdekében történik...*” (Kovrig, 1932, 5). Tehát maga az élet lázad fel a „*dermesztő*”, merev logika ellen. Amit a szociális költségek felszámolásán nyerne az állam, azt a rend fenntartásának költsége vinné el, ami rendőrállamhoz és egyfajta rablógazdálkodáshoz vezetne. A gazdasági szabályozást és az állami intervencionalizmust hirdette a szabadpiaci és a tervgazdálkodással szemben. Az állam szerint nem nélkülözheti a szociálpolitikát, és nem vonulhat ki a gazdaság területéről sem. A szocialista elgondolásokkal kapcsolatban kiemelte, hogy vagy mindent tervszerű gazdálkodás alá helyeznek, vagy semmit. Nem létezik önmagában álló „*méretezett infláció*”, hiszen a gazdaság összefüggő rendszer, tehát csak a teljes lefedése esetén lehetséges a tervgazdálkodás. Alapvetően ezt a formát is elutasította, mivel úgy gondolta, a tervgazdálkodást csak a már erős gazdasággal és jó anyagi erőforrásokkal rendelkező államok képesek végrehajtani, de amennyiben erre kísérlet történne Magyarországon, az hatalmas életszínvonal-eséssel járna. Ez a színvonalcsökkenés pedig ugyancsak

anarchiához és baloldali forradalomhoz vezetne, így a magyar állam szerint ezt az utat sem vállalhatja. Mind az univerzalizmusból, mind az individualizmusból fakadó racionális terveket elvetette, mivel csak „*az életen elkövetett erőszak árán*” (Kovrig, 1932, 8) lehetett volna alkalmazni őket. Kovrig szerint az államnak egyrészt a vállalkozások rentabilitásának elősegítésével, másrészt a nép megélhetésének minél bővebb biztosítása révén kell a gazdaság- és szociálpolitikáját megvalósítania. Elismerte, hogy bizonyos jogos szociális igények kielégítése ezáltal valóban szinte lehetetlenné válna, de a társadalmi rendet és a közösségi élet materiális alapjait egyszerűen tudná megteremteni.

A teljes, **magántulajdon nélküli kollektivismust elvetette, ahogyan a tisztán individuális piaci elvet is.** Középutat keresett, ahol a magántulajdon tisztelete mellett az állam elvesz bizonyos mennyiségű jövedelmet a közösségi alap javára. Álláspontja: „*Munkát? Rentabilitást!*” (Kovrig, 1932, 10)

A segély szerint nem szociálpolitika, hanem „*caritas*”. Csak azoknak kell „*kenyeret*” adni, akik képtelenek ellátni magukat, mindenki másnak inkább munkát, amennyiben a gazdaság megengedi. A szociálpolitika az anyagiassággal, a materiális érdekekkel szemben az embert támogatja. Szerinte egy rendszer sem mellőzheti a szociálpolitikát, mert akkor az embert adná fel. Kovrig Béla „*az élet gazdasági alapjainak teherbíró képességével számoló, fontolva haladó*” szociálpolitikát hirdetett.

Bikkal Dénes az 1920-as években vált ismertté, a világválság után kiadott munkái leginkább a korban merőben újnak számító osztrák, portugál és spanyol szociálpolitikai megoldásokat ismertették az olvasóval. A **családi munkabér** elkötelezett támogatója volt (Egresi, 2008, 91). Konzervatív mivolta egyáltalán nem magától értetődő,

hiszen gondolkodásában bizonyos szocialista és fasisztoid elemeket is felfedezhetünk, mindezek ellenére a hivatásrendiség gondolata őt is megragadta, s az általa keresztényi eszméknek és parancsolatoknak tartott szellemiségben publikált. A feltevés, hogy inkább keresztényszocialista gondolkodó volt, semmint konzervatív, jogos, ám ebben a dolgozatban a konzervatívok körébe soroltam, még akkor is, ha gondolkodása okán a konzervatívok balszárnyához tartozónak vélem.

♦ Úgy vélte, hogy a társadalom nem más, mint azonos célkitűzések által egybekapcsolt egyéneknek szabályokkal rendezett összessége. Tehát azért él az ember társadalomban, mert felismerte az egyén önmagában halandó és véges mivoltát, ennek okán társadalomba szerveződött, hogy céljait s törekvéseit megvalósítsa, így jött létre a „*homo socius*”. Bikkal meglátása szerint a társadalmat nem statikus intézményként kell elképzelni, hiszen folyamatosan változik, küzd. A maradiak és a tehetségtelenek szolgálnak fékezéül, míg a szellemi óriások diktálják a tempót. Mivel minden társadalomban belső küzdelem zajlik, melynek motorja a kapzsiság és az emberi önzés, szükség van a politikára, amely cselekvést és beavatkozást jelent. A társadalom és a politika definíciója határozza meg a szociálpolitika fogalmát, vagyis az egyenlő beavatkozást a társadalom belső rendjébe.

Munkássága céljaként **az emberi méltóság visszaszerzését** jelölte meg, továbbá igyekezett felszámolni azt a távolságot ember és ember között, amit a liberalizmus által támogatott kapitalizmus teremtett. Ennek egyik fontos eleme a **gyermekmunka felszámolása**, hiszen az egyén és a társadalom érdekében is biztosítani kell a jövő nemzedékének a testi és szellemi erőt megteremtő gondtalan gyermekkort, mivel csak az ily módon kifejlődött egyén képes kellőképpen gyarapítani a társadalmat. További követelmény a pályaválasztási tanácsadás bevezetése és az alkalmassági vizsgák, tesztek kiterjesztése, ezáltal is a társadalom stabilitásának támogatása az egyén megelégedésének maximalizálásával. De nemcsak a gyermekmunka ellen szólalt fel, hanem a nők védelmében is. Mivel a nő testileg gyengébb, törekenyebb, és a nehéz munkát kevésbé bírja, szükségszerű az a felismerés, hogy az embervédelmet a „*csíra hordozójánál, az anyánál kell elkezdeni*” (Bikkal, 1941, 17). Vagyis a nők védelme egyben az eljövendő anyák védelme, akik számára tiltani kellene az

éjjeli munkát, mert este a nőknek otthon kellene lenniük, a családban. Egy olyan társadalmi berendezkedés a kívánatos, ahol a családnyák nem kötelesek munkába állni, ily módon teljes mértékben anyai hivatásuknak szentelhetik az idejüket. Kenyérkereső munkára elsősorban a férfi hivatott, és beteg az a társadalom, ahol a férfi készíti el az ebédet, és fürdeti meg a gyerekeket. Ez a modell sok áldozattal járna Bikkal szerint, de minden áldozat a jövőbe való befektetés, a család, a nemzet és a társadalom érdekeit szolgálja. Férfiak esetében támogatta a túlzott munkaidő csökkentését, a vasárnapi pihenőnap rendezését pedig egyenesen az emberi méltóságon esett csorba visszaállításának nevezte. Az éjjeli munkát a férfiak esetében is ellenezte, hiszen az ellentétes a természet rendjével, illetve rontja a munka hatékonyságát. Az így felszabaduló szabadidő eltöltésére olasz mintára „szabadidő-mozgalmakat” kívánt létrehozni. Az emberi függetlenség és kiteljesedés elősegítését célzó szervezet különböző kulturális és egyéb szabadidős programokat szervezett volna a munkásság részére, ezzel őket is beemelve a kultúra világába.

A szellemi és kulturális javak igazságosabb elosztását kívánta megteremteni; szerinte ennek egyik fontos eszköze az olcsó rádió, mely a „testvéresiesülés, az egyenlősítés egészséges folyamatát nagyban egyengeti” (Bikkal, 1941, 31). Erőteljesen fel kívánt lépni az általa szélsőségesnek tartott végletek ellen, ezzel is csökkentve a szociális feszültségeket. A szükségletekből megkülönböztetett jelenbeli és jövőbeli szükségleteket, ahogyan elsődrendű és tizedrangú életszükségleteket is. Az elsődrendű szükségletekhez a felebaráti szeretet parancsolatának, illetve a közös emberi mivoltnak alapján mindenkinek joga van, abból részesülnie kell. Magyarul az élet jogán mindenkinek joga és egyben kötelessége is a munka. A jutalmazásnak és a fizetésnek az alapja pedig az erkölcsös munka. A társadalmi megújuláshoz a munka erőteljes felértéke-

lésére és a „paraziták” kiirtására van szükség. A hamiskártyásokat, a házasságszédelgőket, a lánckereskedőket és az árdrágítókat internálótáborokba küldte volna. A „*liberális korszellem*” által támogatott munkanélküli juttatásokat fel kívánta számolni, vélekedése szerint ilyen volt például az igazgatósági tagság. Legfeljebb 20 pengő jelenléti díjat engedett volna meg a tagoknak. A nyugdíjak terén tapasztalható jelentékeny egyenlőtlenségeket is elítélte, befgasztotta volna azon nyugdíjasok kifizetését, akik 500 pengős vagy ennél magasabb javadalmazásban részesülnek. Mindezek után nyílt volna lehetőség a munka jobb megfizetésére.

Azokat, akik önhibájukon kívül váltak munkanélküliekké, a társadalom köteles ellátni, amíg nem lesz munkájuk. Elgondolása szerint a 65 éven felülieket távol kellene tartani a munkától, illetve tiltani az álláshalmozást, ezáltal a pályakezdők előnyhöz jutnának. Bérezés tekintetében az akkordbért és a darabbért tartotta optimálisnak, mert az a munkaadónak lehetővé teszi az árvetést, míg az ügyes munkás szorgalmával magasabb bért érhet el.

A családalapítás támogatására házassági kölcsönöket és segélyeket javasolt, szintén olasz és német mintára. A gyermeknevelési pótlék kiterjesztését sürgette, illetve a családi pótlék összegét progresszív alapokra helyezte volna. Kritizálta a középosztályt, mivel szerinte nem mutattak jó példát családalapítás terén az alsóbb néposztályoknak. Kényszeríteni kívánta a középosztályt, hogy tegyen eleget a nemzettel és a keresztény társadalommal szembeni „*kötelességeinek*” a családalapítás terén is. Az úri rend esetében a VII. fizetési osztályba csak nős tisztviselők léphettek volna be Bikkal elgondolása szerint. A helyes munkabérlpolitikát a népesség fogyasztóképesse tételében látta. Ehhez szerinte két út vezet: Vagy „*teletömjük felebarátaink zsebet pénzzel*”, vagy a fogyasztási cikkek árát csökkentjük (Bikkal, 1941, 48).

Gyulafalvi és bogdányi báró Groedel Hermann ezerebédes népkonyhája a Váci út 69. szám alatt, 1914-ben

Szerinte a kapitalista mentalitás megmérgezte a dolgozó társadalmat, a profit hajszolása, mely olykor árupusztításhoz vezetett, esztelen és erkölcstelen. *„A pénztől elvakult profitéhes ember nem veszi észre, hogy az Ég ellen vétkezék akkor, amikor az istenadta bő termést, amellyel a Gondviselés a gyarló emberiséget jóságában elhalmozta, visszautasítja s megsemmisíti”* (Bikkal, 1941, 49). Szerinte olcsó árucikkeket kellene előállítani, hogy a fogyasztásba minél több felebarát bekapcsolódhasson. A felebaráti szeretet közgazdasági parancsa nem más, mint hogy a termelés nem öncél, hanem minél több embernek kell munkát adni, és alacsony árakkal elérni, hogy fogyaszthasson. Bikkal szerint ez vezet a testvériesüléshez és az egyenlőséghez. A jövedelmek terén elítélte a túl nagy különbségeket, és meghatározott egy minimum- (200 P) és egy maximum- (4000 P) jövedelmet, ami eltüntetné az ember és ember közti távolságot. A lakhatást és a lakást az egyik legfontosabb életszükségletnek tartotta. Olcsón előállítható, fix lakbérű lakásokat támogatott, melyek

zuhanzóval is fel vannak szerelve. Ezt szintén a fasiszta Olaszország mintájának alapján szerette volna megvalósítani. Az olcsó házak alapjaként az olcsó nyersanyagokat határozta meg, így például szerinte a téglagyártásnak profitmentesen kellene történnie. A sorházépítést tartotta a legjobbnak, ezek gázzal, villannyal és vízvezetékkel lennének felszerelve. Pénzügyi és hatékonysági okokból a munkahelyek közelébe kívánta építtetni őket. Emeletes és napfényben úszó, balkonos házakról álmódzott.

Erősen bírálta a magyarok „*individualitását*”, mert szerinte mindenki más pártnak, felekezetnek akar a tagja lenni, nem kíván egybeolvadni a közösséggel és ennek egészségtelen következménye a magyar tanyarendszer: *„[...] nincs más hátra, mint a remeteéletet élőket egészségesen és tervszerűen felépített falvakba átterelni s őket bekapcsolni a kultúrába, az egészséges közösségi szellemvilágba”* (Bikkal, 1941, 54).

A kötelező szociális biztosítást tartotta a leghatásosabb és legolcsóbb megoldásnak. A szociális igazságosság alapján szerinte a nem védetteknek is jár a betegbiztosítás, ezt a magasabb jövedelmű rétegeknek kellene fizetniük, mintegy felebaráti szeretetből. A munkanélküliség elleni fellépést is a biztosításban látta a leghatékonyabbnak. Ám a szociális igazságosság követelményeként a munkaközvetítést kötelességnek tartotta, melyet az államnak kell végeznie az emberi erőforrás megfelelő eloszlásával a munkaerőpiacon. Munkaközvetítés mellett szerinte szükség van átképző tanfolyamokra is. Munkakamarák felállítását javasolta, ahol kizárólag a dolgozó társadalom küldöttei vannak jelen, és csakis gazdasági kérdésekben döntenek. A kamarák alapjául pedig a szakszervezetek szolgáltak volna. Ezek tisztán nemzeti alapon, gazdasági érdekeket képviselő szervezetek lettek volna, a munkástársadalom Bikkal szerint nem lehet prédája a világnézeti, felekezeti és pártpolitikai küzdelmeknek.

SZOCIÁLREALISTA SZOCIÁLPOLITIKAI NARRATÍVÁK

Földes Béla, a Monarchiában még klasszikus liberális elveket valló közgazdász fokozatosan vált a szociálliberális társadalompolitika elkötelezett szószólójává. Gimnáziumi tanulmányait Temesváron, illetve Pesten végezte. Később jogot hallgatott több egyetemen, így a bécsi, a pesti és a lipcsei egyetem hallgatója is volt. Külföldi éve alatt került kapcsolatba a szociáldemokrata körökkel, me-

Földes Béla (1848–1945)

lyek jelentékeny hatást gyakoroltak a gondolkodására. A pesti egyetemen szerezte meg végül jog- és államtudományi oklevelét (Arcanum.huB).

Kiemelten fontosnak tartotta a fiatal generációk szociális nevelését, ennek különösen a tanítóképzőkben és papneveldekben való megvalósítását sürgette. Úgy vélte, hogy a lélek szociális formálásával megelőzhető a társadalmi igazságtalanságok kialakulása, pontosabban a szociális nevelés által fog a szociális igazságosság megvalósulni. Szerinte a társadalmi berendezkedés célja a társadalom és az azt alkotó egyének, családok és csoportok anyagi és erkölcsi jólétének javítása, fejlesztése. Nincs tökéletes társadalmi berendezkedés, de a tökéletlenségekért nem az egyén a felelős, hanem az egész társadalom.

A tulajdonjogot ősjognak tartotta, úgy vélte, hogy nélküle nincs lét sem. Vagyis nem megszüntetni, hanem „*általánosítani kell a tulajdont*” (Földes, 1936, 10). Ez a gyakorlatban szerinte úgy valósult volna meg, hogy az iparban az alkalmazott munkások munkásrésztvényeket kapnak, tehát maguk is tulajdonosokká avanszálnak. Természetesen ezt adott idő eltöltéséhez kívánta kötni, így kerülve el a lehetséges hazardírozást. Bizonyos idő elteltével a bér-, illetve a kamatfizetés is megszűnt volna, a bérrrel együtt amortizálva a lakbért és a kamatot. A gyári alkotmányosság útján további befolyást kívánt adni a munkáságnak, mellette pedig minden új munkást oktatásban kívánt részesíteni a vállalat részéről, hogy jobban érdekeltté tegyék a cég ügyeiben. Erre a célra gyári újságot javasolt.

Elgondolása szerint a szociálpolitikában változatlan törvények uralkodnak. Maga a társadalom pedig természeti szükség, melyben arra van igény, hogy minden alkotóeleme harmonikusan funkcionáljon. Ennek érdekében

a méltatlanul kapott jövedelmeket kívánta felszámolni. Földes idesorolta a földjáradékot, s minden monopolisztikus helyzetet. Szerinte az igazságtalan kedvezmények és a visszaélések megszüntetése által csökkenthető a meg nem érdemelt jövedelmek gyakorisága, ugyanolyan fontos az erkölcsi, a szociális szellemiség, a nemesebb közéleti felfogás és a kíméletlen nyilvános bíráló. Az igazságosabb társadalmat már csak azért is kívánatosnak tartotta, mivel a világháború utáni nyomor és kétségbeesés szerinte új barbársággal fenyegetett. A szociális szempontok alkalmazásával a munkabérek emelése esetén nagyban csökkent volna a mamut-vagyonok aránya a társadalomban. Aggályokat táplált a szélsőségesen nagy jövedelmekkel szemben. Ilyen volt szerinte az egyházi vagyon is. Felismerése szerint a jólét emelkedésével minden társadalomban a vagyoni különbségek is fokozódnak. Ezt nem is kívánta felszámolni, de veszélyesnek látta a túl nagy különbségeket, és félt, hogy az állam a szegények és gazdagok államára esik szét. Úgy gondolta, hogy a szerencsések vagyonukat szegény embertársaik javára kellene, hogy fordítsák. Az államnak pedig fel kellene lépnie a mamut-vagyonok kialakulása ellen, s elősegíteni a feltörekvő osztályok mobilitását. Kiemelte, hogy e gondolatok ellenére a társadalompolitikus nem agitátor.

A technika fejlődése ellenére a barbárság előretörését vélte felfedezni a fasisztoid és kommunisztikus eszmék terjedésében. A szocializmus esetében megkülönböztetett vidám és komor szocializmust. **A vidám szocializmus szerinte bölcsességgel, megértéssel képzelet el egy tökéletesebb társadalom kifejlődését. Optimista, forrása az emberszeretet, bizik az emberekben. Ilyennek látta Fourier-t, Krisztust és Assisi Szent Ferencet. A komor szocializmus pesszimista, embergyűlölő, bizalmatlan, erőszakos, kegyetlen. Marxot, Sztálint és Lenint sorolja ebbe a kategóriába. Szerinte az emberek többsé-**

gét a rossz körülményeik, a szegénység húzza a szocializmushoz, és helyzetük javulásával el is hagyják a mozgalmat. Ő helyzetszocialistának nevezte őket. Úgy gondolta, hogy az emberek élethelyzetén kell javítani, és akkor tömegesen fordulnak el a szocializmus eszméjétől. Ebben van nagy jelentősége a szociálpolitikának.

Földes úgy látta, hogy a gépi termeléssel korántsem lehetetlen az árakat a társadalom érdekében csökkenteni, ehhez az állami beavatkozás vagy a gépek miatt olcsóbbá vált termelés vezethet el. A nagyipari munkás szerinte egész életében munkás marad, míg más társadalmi rétegekben lehetséges a mobilitás. A társadalmi béke érdekében el kell érni, **hogy a munkásság is élhessen kultúremberhez méltó életet,** rendes étkezés, ruházkodás, lakás, művelődés és szórakozás álljon rendelkezésére. Ha ezt sikerül elérni, akkor a munkásság nem fog lázadni, s a többi társadalmi réteget sem tekinti ellenségnek, így pedig felszámolhatók a társadalmi lövészárkok. „*A szociális szellem megértést követel azoktól is, akik ma az élet árnyasabb oldalán állanak*” (Földes, 1936, 28). A szociális szellem oltárán viszont nem áldozhatjuk fel az államot, a társadalmat, de még az egyént se. A különböző célokat inkább arányosítani kell, tehát nem lehet minden erőforrást csak a szegényügy vagy csak valami más javára fordítani. Az észszerű szociálpolitikának szerinte ezzel tisztában kell lennie. Az államok haladásának kritériuma szerinte a jólét növekedése. Ez differenciálódáshoz vezet a vagyoneloszlás szintjén, amely távolságot a lehető legszűkebbre kell szorítani. **Az alsó rétegeket erősíteni és támogatni kell,** így csökkentve egy esetleges forradalom veszélyét. Ennek érdekében a szociálpolitikának harcba kell szállnia az önérdék és a közömbösség ellen. Az emberi méltóságot viszont szem előtt kell tartani. Földes úgy látta, hogy a gépesítés hasznot, de kárt is okozott a társadalomnak. A családi kötelékek felbomlása, az erkölcsi züllés és a mun-

kasság lecsúszása mellett jó dolgokat is hozott, így a szükségleti cikkek árának csökkenését, sok területen pedig a munka könnyebbségét. Kiemelte, hogy az ember emberi mivoltát feláldozni nem szabad, mert a társadalom élhet gép nélkül, de ember nélkül nem. Az embert a gép fölé kell helyezni. Nem hitt az emberi egyenlőségben, de azt nem a vérség, hanem a meritokratikus kiválóság által kívánta differenciálni. Ehhez szerinte szükség van az életésélyek közelítésére, s az ehhez szükséges mechanizmusok kiépítésére. Szerinte gyakran értelmetleneknek jutott sok, míg az arra érdemeseknek szinte semmi.

Erőteljesen elítélte azt a felfogást, mely szerint a munka is áru. Mivel a munka és az ember személyét elválaszthatatlannak gondolta, a munkás pedig nem eszköz, hanem élő ember, a munkája nem degradálódhat áruvá. A munka nem képezi az emberi élet súlypontját, azt a szeretet és a hit adja. A munka szeretete, tisztelete és méltósága kiemelten fontos, de ez nem torkollhat az életet elnyomó robotba. A munka fontos gazdasági és erkölcsi tényező, de nem életcél, és nem súlypont az emberi életben.

A falu legnagyobb gondját az alacsony kulturális szintben látta. A rádió, a film és az egyéb technoevolúciós eszközök sokat segítettek szerinte, de nem eleget. Fontosnak tartotta, hogy „*a parasztasszony a legpiszkosabb és legnehezebb munka alól felszabadíttassék [...]*” (Földes, 1936, 52). A háztartás vezetését észszerűbb alapokra kívánta helyezni, közös mosodákat és konyhát, akár közös gyermekjátszókat és tereket akart létrehozni. Gazdasági iskolák, népkönyvtárak és sportegyesületek alapításával kívánta felemelni a falut. A társadalomban az egyén jóléte az egésznek rendelődik alá, ahogy a közös cél felette áll az egyéni céloknak. De csak a közös akarat legitimálhatja ezt, amelynek jogi formája a törvény. Egyik ember boldogsága a másiktól függ, s a legnagyobb boldogság másokat boldoggá tenni, ezzel pedig Istenhez hasonlóná

válni. Így az egyéni boldogságra való törekvés más emberek boldogságához van kötve. A boldogságot és az erkölcsöt is összekapcsolta; úgy vélte, hogy az erkölcsi rend az emberiség boldogságának biztosítására szolgál. Némi ellentmondásként értelmezhető, hogy egy helyen kijelenti: „*Az egyén feláldozza triviális boldogságát a közért, a magasabb boldogságért*” (Földes, 1936, 60). Ezt az ellentmondást hamar feloldja, mivel a boldogság két formáját különbözteti meg, a triviális és a magasabb boldogságot. Úgy vélte, egy kulturált társadalomban a szociális gondolkodás erősödni fog, és háttérbe szorul az egoizmus általi felemelkedést hirdető „*hazug tan*”. A szociálpolitikának ezt kell szerinte elősegítenie, illetve az erkölcsi megújulást is célba kell venni egy szociális szellemiségen nyugvó társadalomért.

Heller Farkas, a neves közgazdász és egyetemi tanár középiskolai tanulmányait követően 1895-ben a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karára iratkozott be. 1900-ban szerezte meg tudori oklevelét az államtudományi doktori fokozat elnyeréséről (Arcanum.huC).

Szerinte a politikai konzervativizmus által hangoztatott szolidaritás illúzióknak bizonyult, és nem lehet egy gazdasági rendszert ráépíteni. Mégis úgy látta, hogy **a szociálpolitika a liberalizmus és a szocializmus bizonyos elveinek visszautasításából született**. A liberalizmus „*minimal state*”-elve a valóságban nem teremtett szabadságot, a különböző erőforrásokkal és pozícióval rendelkező emberek közötti viszonyokat nem egyenlített ki, sőt(!), a be nem avatkozás elve által ki is élte. Az aktív állam első megnyilvánulása volt a szociálpolitika, amely osztályközi politikát is jelentett. Úgy gondolta, hogy nem az osztályokat kell felszámolni, azokat nem tekintette egészségtelen képződményeknek, de e rétegek túlzásait és

monopolhelyzetbe való kerülésüket elítélte. Szerinte a **szociálpolitikának osztályközi politikának kell lennie**, tompítva az osztályok közötti lehetséges konfliktusokat. Ezeket a konfliktusokat a humanizmus eszméje alapján kell kezelni. A szociálpolitika elsődlegesen preventív, mely tervszerű beavatkozást követel a társadalmi gondok kezelése esetén. Az erkölcsi parancsok gazdasági életben való érvényesítését teszi lehetővé törvényi alátámasztással, s ebből következik, hogy az állam az elsődleges résztvevője a szociálpolitikának. Heller a gazdaságpolitika egyik ágának tartotta a szociálpolitikát, mely az eredményes termelés mellett a munkás emberi lényegének megőrzését kell, hogy szolgálja. Határait a fennálló gazdasági rend alapjainak fenntartásában húzta meg. De nem a rend megváltoztatása, hanem annak korrigálása a cél.

Úgy vélte, leginkább munkáspolitikaként jött létre, és később tágul ki a szociálpolitika tárgyköre. Mindazonáltal megkülönböztette a törvényes munkásvédelmet mint a szociálpolitika egy sajátos ágát. *„Ez autoritatív szociálpolitikának is nevezhető. Törvények alkotásával és azoknak megfelelő végrehajtásával foglalkozik”* (Heller, 1920, 12). Másik ágának a liberális szociálpolitikát tartotta, mely inkább a munkások önszerveződésére és önkéntes pénztáraitra épített. A harmadik rész szerint az általa **munkásjóléti közigazgatásnak** nevezett rendszer. Ez az egész társadalomtól elvárta, hogy a munkásra tekintettel legyen. Utóbbit tartotta a leginkább megvalósíthatatlannak, de egyben a leghatékonyabbnak is. Ebbe a körbe tartozott a gyárosok általi szegénygondozás és -segélyezés. Ilyenkor a gyáros maga gondoskodik a munkás jó körülményeinek biztosításáról.

Elutasította azt az állítást, miszerint a szociálpolitika a termelés akadályozása által szemben állna az emberi rációval. Sőt, ellenkezőleg: szerinte a **tiszta, észszerű gondolkodás is szociálpolitikát követel**. Ugyanis a munká-

Heller Farkas a Tolnai Világlapja 1942. szeptember 30-i számában

sok helyzetének javításával kerülhető el legbiztosabban a forradalom, s helyzetük javításával a munkaerejük is nő. A kapitalizmus gazdasági eszközökké züllesztette a munkásokat, e szemlélet ellen kívánt fellépni. Szerinte az ember nemcsak része a társadalomnak, hanem önálló céllal és rendeltetéssel bíró lény. A szociálpolitika beavatkozása a magántulajdonba való beavatkozást is jelenti, ezáltal korlátokat szabva a túl nagyra nőtt magánvagyonoknak. Továbbá a munkásnak nemcsak a fizetését kell emelni, hanem a munkája feltételeit is javítani kell. Heller szerint a középosztályra is ki kell terjeszteni a szociálpolitikát, hogy működjenek a társadalmi mobilitás csatornái. Bár

a szigorúan vett középosztály-politikát nem tartotta a szűken vett szociálpolitika részének, az osztályközi politika érdekében szükségesnek vélte.

Hilscher Rezső, aki jogász és szociálpolitikus volt, budapesti jogi tanulmányai után Újpest város szolgálatába lépett. 1920-tól a közgazdaságtudományi kar adjunktusaként vezette a **Szociálpolitikai Intézet Népvédelmi Osztályát** (Arcanum.huD).

A szociális gondokat nemcsak a munkásság, hanem az egész társadalom problémájának látta, melyet az erkölcsi,

Hilscher Rezső (1890–1957)

szellemi és anyagi javak nem megfelelő elosztása hoz létre. **A rossz elosztási viszonyok akadályozzák az embert, hogy ki tudjon teljesedni, és emberhez méltó életet élhessen.** A szociálpolitika feladata biztosítani mindenki számára, hogy beteljesítse rendeltetését a társadalomban.

A szociálpolitika eszközeit igen tágan értelmezte, még a szocializmus megvalósítását is beleértette, hivatkozva az erfurti és görlitzi programokra (Hilscher, 1928, 2). Egyedüli különbségként kiemelte, hogy a szocializmus nem az akkori társadalom keretein belül kívánja megvalósítani elképzeléseit, míg a szociálpolitikának erre kell törekednie. Figyelmeztetett, hogy a társadalom hihetetlenül bonyolult komplexum, rengeteg hatással és ellenhatással, így óvatosan és körültekintően kell eljárni, nehogy nemkívánatos eredményekkel járjon a beavatkozás. Ezeket a terep előzetes felméréssel és előtanulmányokkal lehet minimalizálni. Ennek értelmében úgy gondolta, hogy a szociálpolitikának a realitásokból kell kiindulnia, nem normatív utópiákból. **A szociálpolitika legfőbb aktora az állam**, mindenki más csak segít neki, de ha szükséges, akkor a szociálpolitikát internacionalista térbe kell emelni, ahol államok közötti kooperáció révén valósulhat meg. A szociálpolitika folyamatosan változik, alakul, alkalmazkodik, így kizár minden *status quo*-konzervativizmust.

A szociálpolitikának hat főbb irányát jelölte meg: általános politikai, kultúrpolitikai, egészségügy-politikai, népesedéspolitikai, gazdaságpolitikai és a legszűkebben vett „szociálpolitikai” (szociális) irányt. Az általános politikai irány célja egy erkölcsi rend megteremtése, mely lehetővé teszi a többi irány kiteljesítését. Ide sorolta a szabadság biztosítását, amely szabadságnak nincsenek fokozatai, tehát minden egyénnek rendelkeznie kell vele, és a társadalomban is jelen kell lennie, ebből fakadóan nem lehet anarchikus.

Az egészségügyben egy társadalom fizikai állapota tükröződik, befolyásolja a gazdasági teljesítményt is. Utóbbi a munkásság fizikai teljesítőképességét jelenti, illetve a felnövekvő generáció állapotát. A népesedéspolitika hivatott az elnéptelenedés és a túlszaporodás megakadályozására, illetve a megfelelő népsűrűség biztosítására. A szociálpolitika nem egyenlő a szegénypolitikával: Hilscher szomorúan konstatálta, hogy Magyar-

országon mégis gyakran egymás szinonimájaként jelennek meg. Úgy vélte, hogy a kultúrpolitika egy minimális műveltség biztosítását és a műveltség további fejlesztését jelenti, hiszen a szociálpolitika megkövetel egy minimális kulturális szintet.

Kifogásolta, hogy a mezőgazdasági népességet szinte teljesen kihagyják a szociálpolitikai (és kulturális) intézkedésekből, ami már csak azért is hatalmas hiba, mert ezek az emberek beáramlanak a városokba, ahol így hatalmas nyomort idéznek elő (Hilscher, 1932?, 23). A probléma kezelésére a kommunális szociálpolitikát javasolja, mely kiegészíti a helyi viszonyoknak megfelelően, de nem pótolja (!) az állami szociálpolitikát. Azért is szükségesnek tartotta a kommunális szociálpolitikát, mert az állam nem volt hajlandó az önkormányzatokkal megfelelően együttműködni a szociálpolitika terheinek csökkentésére. Javasolt példáit a weimari Németország szociálpolitikai mintázataira alapozta.

KERESZTÉNYSZOCIÁLIS SZOCIÁLPOLITIKAI NARRATÍVÁK

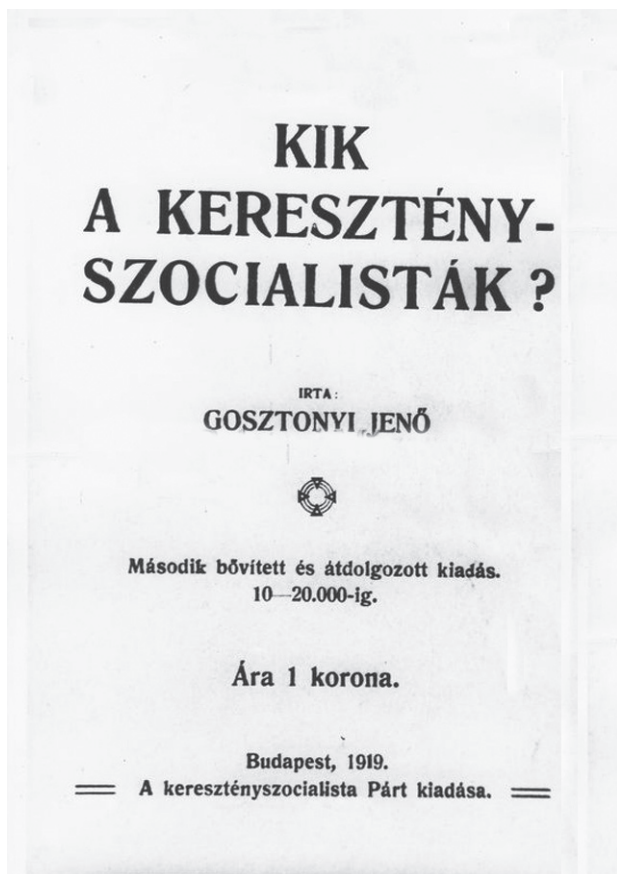
A **Rerum Novarum**¹ (Új ügyeink) XIII. Leó pápa egyik enciklikájának latin címe, amelyet 1891. május 15-én adott ki. Ez az első szociális tárgyú pápai körlevél, melynek fő témája a munkáskérdés. Maga az enciklika kevésbé fogalmaz meg konkrét keresztényszociális programot, inkább annak irányát rajzolja fel, ezzel kerülve a dogmatizmust és megteremtve a keresztényszociális gon-

dolatok sajátos reflexivitását, az igen differenciált regionális/nemzeti különbségek dacára is lehetővé téve egy átfogó keresztényszociális politika kialakítását.

Érvelése újszkozasztikus szellemben épül fel, tehát a már fennállóból indul ki, s ez alapján ítéli meg az új dolgokat. A bevezetésben a munkásság tarthatatlan helyzetét a következőképpen foglalja össze az enciklika: „*Miután ugyanis az iparosok korábbi szervezeteit a múlt században eltörlték, s helyettük más védelemről nem gondoskodtak, az újabb állami intézmények és törvények pedig levetették a korábbi vallásos szellemet, lassanként odáig jutottunk, hogy korunk a munkásokat magára hagyta és védtelenül kiszol-*

¹ *RERUM NOVARUM*. XIII. Leó pápa enciklikája a munkáskérdésről (az első pápai szociális körlevél), Róma, 1891. http://www.vatican.va/content/leo-xiii/hu/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.html

gáltatta a munkaadók embertelenségének és korlátlan nyereségvágyának.” A probléma megnevezése után a szocializmus megoldási javaslatát veszi górcső alá, vagyis a magántulajdon megszüntetésének ötletét. Ezzel kapcsolatban határozott állásfoglalást tesz, merőben a magántulajdon talaján állva képzelve el az egyház jövőbeli szociálpolitikáját. „... a munkának, amit azok vállalnak, akik

A Keresztényszocialista Párt kiadványa 1919 végén

valamilyen kenyérkereső foglalkozást üznek, magától értetődő célja és értelme, ami a munkásnak legközvetlenebbül szeme előtt lebeg, az, hogy magának anyagi javakat szerezzen, és ezeket magánjogon, saját tulajdonaként birtokolja.”

A munka feljogosítja a munkást arra, hogy bért követeljen, illetve hogy fizetését tetszése szerint költhesse el. A bér így válik természetadta jogává a munkásnak, melyet eltagadni tőle jogtalanság. A kereszténység gondolatvilágán belül magától értetődően merül fel a kérdés, hogy ha Isten az embereknek adta a földet, akkor a tulajdon felosztása vajon milyen mechanizmus mentén működik? Az enciklika válasza, hogy „az emberek szorgalmára és a népek intézményeire bízta a birtok felosztását” Isten, tehát nem vezethető le ebből a momentumból a szocializmus által követelt magántulajdon megszüntetésének programja. A magántulajdon fontosságát hangsúlyozza azáltal, hogy hozzá köti a család önállóságát az állammal szemben. „A természet szent törvénye, hogy a családapa minden módon fenntartsa azok életét, akiknek ő maga adott életet...” Mivel a család lényegi eleme, hogy biztosítsa a jövő generációjának kontinuitását, képes ellensúlyt teremteni egy rosszul működő állammal szemben is. „A család, vagyis a házközösség, amely, bármilyen kicsi is, mégis valódi közösség, korábbi minden polgári társadalomnál, amelynek tehát szükségképpen vannak bizonyos, az államtól teljesen független jogai és kötelezettségei.”

Védelmébe veszi a társadalom vertikális tagoltságát, ily módon szembehelyezkedve a szocialista egyenlőségszmevel. Az emberek között fennálló differencia – amely alapján elfoglalják helyüket a társadalmi hierarchiában – alapvetően a természetben gyökerezik. A kemény fizikai munka okozta szenvedések forrását a bűnbeesés bibliai történetében véli fellelni, s kifejti, hogy lehetetlenség volna a földi szenvedések megszüntetése.

Bár a társadalom hierarchikus felépítését a természetből eredeztetni, az alsó és a felső osztályok közötti konfliktusokat ellentétesnek találja a józan ésszel és az igazsággal. A **konfliktus helyett a harmóniát** hangsúlyozza, melyre mind a két fél rá van kényszerítve, amennyiben a józan ész talaján kívánnak cselekedni, hiszen kölcsönösen függenek egymástól. Az osztályharc megszüntetését részben a vallás parancsai által kívánja elérni. Ezek a parancsok kötelező erejűek mind a munkások, mind a munkaadók számára. A munkások minőségi munkával, a munkaadó tulajdonának tiszteletben tartásával és erőszakmentességgel tartoznak. A munkaadó nem tekintheti rabszolgának munkásait, nem sértheti a méltóságukat, méltányos munkabért kell adnia nekik, illetve tekintettel kell lennie vallási és lelki szükségleteikre. Az enciklika emlékeztet arra, hogy erkölcsös életünk jelenti az ugródeszkat a túlvilágra, „[t]ehát magának a természetnek az útmutatásából is tudjuk azt, ami egyben a keresztény vallás alaptétele, amire mint vezérelvre e vallás egész belső lényege és rendszere támaszkodik: hogy akkor fogunk valóságosan élni, amikor majd erről a földről elköltözünk.” Ennek szellemiségében igyekszik elérni az egyház a két ellentétben álló osztály megbékélését. A szegényeknek a gazdagok általi támogatását erkölcsi kötelességnek tartja, mivel Isten azért adott többek bizonyos embereknek, hogy magukat tökéletesítsék, illetve hogy azt a vagyont mások hasznára fordítsák.

Nemcsak a gazdagoknak (a munkaadóknak) és a szegényeknek (a munkásoknak) vannak kötelezettségeik, hanem az egyháznak is. Az előbb említett erkölcsi tanításokat az egyháznak kell terjesztenie és életben tartania a társadalomban. Amennyiben az egyházi tanok maradéktalanul érvényesülnének, úgy a társadalom minden szenvedése megszűnne, de mivel a földi élet tökéletlen,

ezért „[a]z Egyház ezenkívül a szegények jólétéről olyan intézmények felállítására és támogatására is gondoskodik, amelyeket alkalmasnak ítél sorsuk enyhítésére, sőt ebben mindig annyira kitűnt, hogy még ellenfelei sem tagadják meg tőle dicséretüket”. Az egyházon túl az állam jelenti még azt az intézményt, amely felelősséggel tartozik az emberek szociális nyomorának enyhítéséért. Elveti a liberális be nem avatkozás elvét, és az állam által végzett szociálpolitika mellett száll síkra, ahogy a szöveg fogalmaz: „...az államnak törvényes kötelessége a közjó előmozdítása”.

A munkásság aktív szociálpolitikán keresztül történő támogatása az állam kötelessége, mivel a munkásság jelentősen hozzájárul az elosztható javak termeléséhez, így méltányossági alapon nem kerülhetők meg a vele kapcsolatos kérdések. Az államnak tiszteletben kell tartania mind az egyén, mind a család autonóm voltát, s védelmet kell nyújtania a számukra. A köz számára elvonandó adók mértékének megállapításakor is figyelembe kell venni, hogy az állam nem mindenható, ezért életképes társadalmi szerveződésekre is szükség van.

A munkaidőt az elvégzendő munka nehézségéhez, illetve a munkavégző erejéhez köti az enciklika. A jelentős terheléssel járó bányászatot például rövidebb munkaidővel üzemeltetné, illetve a nők nem végezhetnének megterhelő fizikai munkát, hiszen a háztartás ellátása a fő feladatuk. A gyerekmunkát teljes mértékben tiltja és elítéli, hiszen a jövő energiáit sorvasztja el ez az embertelen módszer. Támogatja a kölcsönös segélyezésre létrejött szervezeteket, melyeket a középkori céhekhez hasonlít, ám kiemeli: „*ma tehát a munkások szervezeteit a modern kor igényeibe kell alakítani*”. E szerveződések természetjogi gyökereit az emberi erő elégtelenségének megtapasztalása jelenti. A kölcsönös egymásrautaltság hozza létre nemcsak az államokat, hanem az önszervező szervezeteket.

Prohászka papi ornátusban

ket is, vagyis minden társulás célja a közjó szolgálata. Az állam nem fordulhat a polgári szerveződések ellen, mert akkor saját létalapját sem tartaná tiszteletben, ezért az enciklika az egyesülési szabadság mellett foglal állást. A munkásegyletségek számára két célt jelöl meg: egyrészt

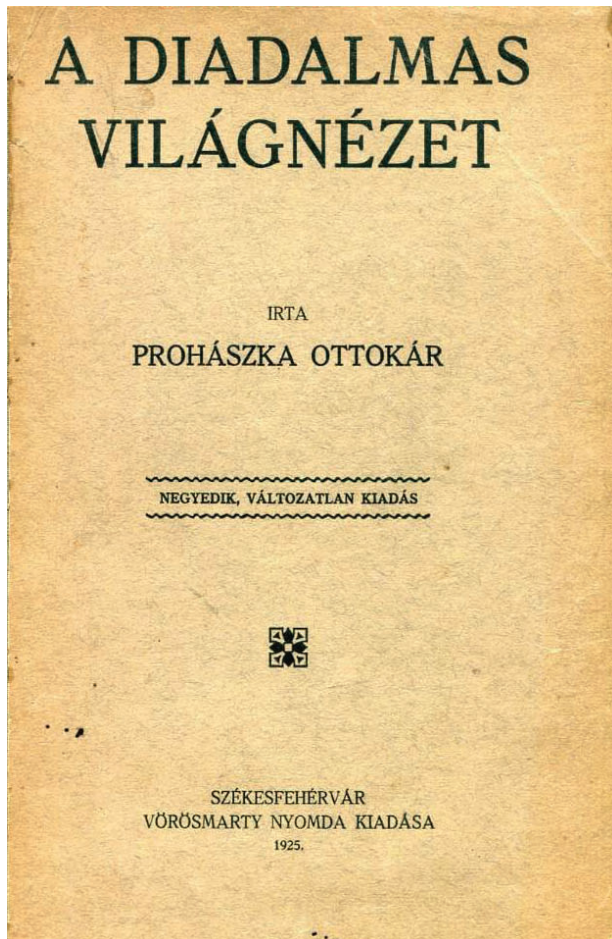
„*hogy az egyének a szövetezésből testi, lelki, családi javaik lehető legnagyobb növekedését nyerjék*”, másrészt pedig „*a munkáltatók jogait és kötelességeit megfelelő összhangba kell hozni a munkások jogaival és kötelességeivel*”.

Prohászka Ottokár igen sokszínű ember volt: magyar római katolikus pap, író, filozófus, politikus, teológus és egyetemi tanár egyszemélyben, továbbá tagja a Magyar Tudományos Akadémiának, illetve országgyűlési képviselő, és Székesfehérvár megyéspüspöke. A hazai keresztényszocializmus legjelentősebb képviselője, a magyar egyháztörténet egyik legismertebb alakja, egyben a XX. század egyik legvitatottabb szereplője. Prohászka társadalomfelfogása alapvetően vallási alapú volt. Szerinte az ember célja és hivatása, hogy Isten dicsőségére legyen, ám ezen hivatás ellátásához egyfajta földi (anyagi) minimum szükségeltetik. **A liberális gazdasági rendszer egyik legfőbb bűne épp az, hogy olyan mértékű egyenlőtlenéget generált, létrehozva a nyomorgó proletárok mind terebélyesedő csoportját, ami lehetetlenné tette, hogy az emberek Isten fiához méltó életet éljenek.** Úgy vélte, mindez ütközik Isten szándékával, mivel Isten nem csak a gazdagok és a kiváltságosok számára teremtette a világot, Ő minden ember számára otthont kívánt adni.

Minden kialakult nyomorért és szenvedésért a vezető rétegeket is felelősnek tartotta, mivel isteni szükségletnek tekintette a szegények tehetősebbek általi felkarolását. Társadalomfelfogásának radikalizmusa abban nyilvánul meg, hogy amennyiben a fennálló rendszer képtelen ellátni a szegényeket, s ezáltal továbbra is szembeszegül Isten akaratával, akkor magát a regnáló társadalmi berendezkedést kell megváltoztatni. Az új társadalmi rendszer alapköveit az igazságosság, jog és szeretet triászában kívánta megalapozni. Gondolataiból hamar kiderül, hogy **a szociális probléma egyben erkölcsi probléma is:** ez

lehet az egyén belső erkölcstelensége, de a felső rétegek erkölcstelensége is, s mint már érintettük, ilyenkor forradalmi változásra van szükség.

A caritast kevesellte, s mint megannyi kortársa esetében, az ő fejében is egy rendszerszintű társadalompolitika szükségessége kezdett körvonalazódni. Véleménye szerint a munkához minden embernek joga van, s a munkája után méltányos bérezéshez is. Ezt a *Rerum Novarum*ból már ismerős érvrendszerrel támasztotta alá: a társadalmi körök egzisztenciáját nevezte meg mint a méltányos bérezés szükséges indukálóját. A **család, a haza s a magántulajdon** mind olyan társadalmi körök, melyek szervesen beépülnek az egyének életébe, illetve megakadályozzák az állam elnyomását, közben harmóniát visznek a társadalmi életbe. A nélkülözés lezülleszti a társadalmat, és utat enged a pusztításnak. Maguk az emberek is elkorcsosulnak ilyen helyzetben, utat tévesztenek, s már nem önmaguk és társaik erkölcsi javításán munkálkodnak. Ennek okán is fontos a család megerősítése, amit a hazának kell támogatnia. Prohászka egy **szociális államot** képzelt el, egy olyan hazát, amely segíti a polgárait, nem hagyja őket magukra, s utóbbiak is kötődnek a hazájukhoz. Mindezekből kitűnik, hogy Prohászka a társadalompolitikát állami feladatként jelölte meg. Nacionalizmusában jelen van a szociális gondolat s egy sajátos keresztényi szolidaritás eszménye, egyfajta sorsközösségé. Elutasította az imperializmust – utóbbin a háborús hódításokat és a velük járó fosztogatásokat értette –, ezzel egyfajta pacifizmust vegyítve olykor igen harcias eszméi közé. Nem vetette el a haladás gondolatát, ám azt keresztényi eszmerendszerbe ágyazta, s így a nemzetek célját az emberiség nagy munkájában való részesedésként határozta meg, mely Isten gondolatainak a haladásban való kiter-

Prohászka Ottokár egyik legfontosabb művének címlapja

jesztését jelentette. Úgy vélte, ettől még messze állnak a nemzetek, de a haladás irányát mindenképp ebben vélte felfedezni.

FAJVÉDŐ SZOCIÁLPOLITIKAI NARRATÍVÁK

A kormánypolitika szélsőjobboldali ellenzékeként igen korán megjelent egy radikális, sok esetben keresztényszocialista elvekből is merítő modern eszmeáramlat. A Gömbös-féle **Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt** nemcsak a liberális és szocialista eszmékkel állt szemben, melyeket nemzetietlennek tartott, hanem a Bethlen-féle kormánypártot is ellenfelének tekintette, mivel úgy vélte, a kormány tudatosan emel válaszfalakat a társadalmi osztályok közé.

Maguk a fajvédők azon az állásponton voltak, hogy a „*vérközösség*” mindenekfelett való egységet kell, hogy jelentsen, s az általuk megálmodott/követelt társadalomban nincs helye osztályoknak. Szemben álltak a születési előjogokkal, alternatívaként egy meritokratikus társadalomképet vázolva fel. Alapvetően a „*népi*” erőkre kívántak támaszkodni, de eszmerendszerükben a „*nép*” az úgynevezett „*dolgozó*” társadalmat jelentette, melyben a nemességnek vagy a lebegő értelmiségnek nincs helye. Gömbös egyaránt számított a protestáns és a katolikus hívek szavazataira, bár ő maga elítélte az egyházak politikai szerepvállalását, továbbá úgy vélte, hogy a vallás helye a templomban van, s nem a közéletben. Az MNFP erősen épített a függetlenségi hagyományokra, s fontos programpontja volt a revízió.

A gazdaságban egyik főbb problémaként a tőke „*idegen*” kezekben való összpontosulását nevezte meg, melyet a Bethlen-kormány szó nélkül „*eltűrt*”. Gömbös nem ellenzte a magántulajdont, de úgy vélte, az nem emelkedhet a nemzeti érdekek fölé, s arányos, igazságos megosztást kívánt. Utóbbi nem jelent mást, mint hogy a nemzeti egységen alapuló társadalom (amely meghaladta az osztályokat) a nagybirtok és a nagytóke állami korlátozása által kívánja elérni a méltányosság állapotát. Ennek egyik formája a zsidósággal szembeni törvényes fellépés lett. Látható, hogy Gömbös nem mert nyíltan a nagybirtokos

arisztokrácia ellen fordulni, így a zsidóságot és annak nagybirtokos/nagytőkés rétegét ragadta meg mint „*kiskaput*”. A gazdasági élet teljes újjászervezését követelte, s mindezt agrárius szellemben. Ezzel kapcsolatban kárhoztatta a védvámrendszert, ami egyoldalúan csak az ipart

Gömbös Gyula (1886–1936)

védte, s akadályozta a mezőgazdasági exportot. Szemben állt a gazdasági liberalizmussal, a munkásoknak pedig erős állami védelmet ígért, illetve elítélte a sztrájkokat, helyettük a munkaadó és a munkavállaló kompromisszumos megoldását sürgette (amelyet az állam is „segített” volna) (Gömbös, 2004, 330–331).

A „*fajvédelem*” azonban **nemcsak a zsidó vagyon kisajátítását jelentette, hanem közegészségügyi intézmények létesítését, az anya- és csecsemővédelem megszervezését, a népbetegségek visszaszorítását és a többgyermekes családmodell támogatását is** (Egresi, 2008, 37). Elítélte a munkanélküliek segélyezését, ehelyett a munkaalkalmak (akár közmunka is) teremtését vélte megfelelő szociálpolitikának. Gondolatai sok rokon kapcsolatot mutatnak a szocialista (a munkások érdekei), a liberális (a vallás és a politika elválasztása, meritokratizmus) és a radikális nacionalista (a nemzeti érdek mindenekfelett) ideákkal. Támogatta a földosztást, bár kiemelte, hogy nem ellensége sem a közép-, sem a nagybirtoknak, egyrészt mert a nagyvárosok élelmiszer-ellátását így látta biztosítottnak, másrészt mezőgazdasági kultúrközpontok létrehozása céljából is szükségesnek vélte megőrizni a birtokos parasztság ezen felső rétegeit (Gömbös, 2004, 83–84). A tisztviselők, tisztek, altisztek anyagi helyzetén kívánt javítani, ezt nemcsak pénzbeli, hanem természetbeni ellátásokkal vélte megoldhatónak. A Hangya vagy a MOVE

fogyasztási szövetkezeinek bevonásával juttatta volna olcsó termékekhez a tisztviselőket és a tiszteket. A tisztviselők esetében létszámcsoökkentést is javasolt, ezt leginkább átképzések biztosításával látta elérhetőnek. 1927-ben támogatta a Magyar Királyi Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium költségvetésének megszavazását, bár a minisztérium előre nem ismertette programját. Ennek oka, hogy Gömbös úgy vélte, a szociálpolitika pártpolitikán felül áll: „*[h]a van ugyanis az a tárca, amelyről azt lehet mondani, hogy nincs politikai tartalma, akkor ez a népjóléti tárca*” (Gömbös, 2004, 323). Az ivóvízszerezés vidéken aktuális problémáját már 1927-ben hangoztatta, s fel is szólította a Magyar Királyi Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumot, hogy költségvetésében szorítson helyet egy ilyen program költségeinek. Mindezek mellett a magyar vidéki kórházrendszer kiépítésének szükségességét is hangsúlyozta, főleg az Alföldön, és népegészségügyi, pontosabban közegészségügyi reformokat kívánt (Gömbös, 2004, 329). **A fajvédő párt mint radikális modernizációs paradigma funkcionált**, s ebből fakadt a kormánypártokkal való ellentéte is, hisz utóbbiak megmaradtak a konzervativizmus talaján. A kormánypárt részéről ez nem jelentette a reformok elutasítását, inkább a változások intenzitásában, illetve a népnemzeti plebejus és egy arisztokratikusabb értékrend szembenállásában volt kitapintható eltérés.

SZOCIÁLDEMOKRATA SZOCIÁLPOLITIKAI NARRATÍVÁK

A **Magyarországi Szociáldemokrata Párt** a Tanácsköztársaság bukása után, 1919. augusztus 24-én alakult újjá, ekkor az 1903-ban elfogadott programot tüzték zászlajukra (Gergely–Pölöskei, 2003, 87–91). Mivel a Tanácsköztársaságot és az abban való szerepvállalást nem lehetett

semmissé tenni, polgári demokratikus követelésekkel puhították fel az egykori radikális elképzeléseket. A párt fő feladataként a munkás szakszervezetek újraépítését jelölte meg. 1921-ben a Bethlennel való kiegyezés értelmében mérsékelniük kellett politikai működésük radikális irány-

vonalaikat, és kooperálniuk a konzervatív erőkkkel, cserébe helyet kaptak a parlamenti életben, s amnesztiát hirdettek a diktatúrában kompromittált tagok egy részének. Politikai célkitűzéseik között szerepelt (immáron) a demokratizálás (a választójog kiterjesztése, a felsőház megszüntetése stb.), a jövedelem- és adópolitika egalitárius reformja, a numerus clausus eltörlése, a trianoni határok revíziója, munkásközpontú szociálpolitika, a sajtó-, a gyűlekezési és az egyesülési szabadság törvényes biztosítása, illetve a földkérdés megoldása a nagybirtokrendszer kisajátításával.

A párt **községi programot** is hirdetett (Gergely–Pölöskei, 2003, 109–113). A program a községek életkörülményeinek javítását tűzte ki célul, a probléma okaként pedig a felső rétegeknek kedvező adó-, birtok- és kulturális-társadalmi rendszert jelölte meg. Külön említésre került a virilizmus intézménye, mely lehetetlenné tette a szociáldemokrata párt szerint, hogy „*valós*” demokrácia alakuljon ki helyi szinten. Ezek mellett a vidéki egyenlőtlenségek felszámolásának elvi alapjaként egy olyan egalitárius elv szolgált,² mely a gazdasági szférát is magában foglalta. Ennek érdekében **progresszív jövedelmi és örökösödési adót kívántak bevezetni, a létminimumon élők számára adómentességet** ígértek, illetve a fogyasztási és forgalmi adók, vámok eltörlésével kampányoltak. A program az egészségügy fejlesztését is magában foglalta: a csatornázást tökéletesítését ígérték, ingyenes népfürdők felállítását szorgalmazták, továbbá fertőtlenítő állomásokat kívántak létrehozni.

A népbetegségekkel szemben hatékonyabb fellépést helyeztek kilátásba, leginkább a hiányzó intézményi struktúra felállításával. Ingyenes népoktatást hirdettek, a felekezeti oktatás felszámolását szorgalmazták, s ingyenes

² Ellentétben a liberális egalitarizmussal, mely kulturális, jogi és társadalmi téren törekszik az egyenlőségre.

tanszerek biztosításával kívánták megnyerni maguknak a vidéki választókat. Kiterjedt községi munkáspolitikát fogalmaztak meg, melynek pár eleme többek közt a munkások részvételi lehetősége a községi „*néphivatalok*” működésében, ingyenes jogi tanácsadás, balesetbiztosítás a peres ügyekben, továbbá a sztrájkzáradék eltörlése volt. Fő szociálpolitikai feladatokként pedig az **olcsó és egészséges kislakások** építése szerepelt, parkok, fásított területek, játszóterek létesítése, illetve ingyenes temetkezés a fővárosban és környékén.

Agrárprogramot is hirdettek (Gergely–Pölöskei, 2003, 158–177), mely magában foglalta a kiterjedt földreformot. Ennek oka, hogy a párt csak a fővárosban volt erős, szűk-ségesnek tartották vidéki szavazóbázis kiépítését is, így a legnépszerűbb követeléseket vették fel programjukba, mellyel a lehető legtöbb szavazót szólíthatják meg. A nagybirtokrendszer és az egyházi birtokok feldarabolása által tervezték földhöz juttatni a mezőgazdasági népesség alsó szegmensét. A reform után a tervek szerint a kisbirtokosság nyerte volna a legtöbbet, mindazonáltal a nagybirtokosokat az állam kártérítésben részesítette volna a 200 kat. hold alatti birtokok esetében: az e felettieket azonban kárpótlás nélkül vették volna el. Modernizálást sürgettek, állattenyésztő és növénykísérleti telepek létesítését, technológiai újításokat és öntözőrendszerek kiépítését vették tervbe. Mindezt olcsó állami hitelekkel, szövetkezetek létrehozásával, továbbá bizonyos területek (műtrágyagyártás és -árusítás) államosításával kívánták elérni. A modernizálódott mezőgazdaságra épült volna rá egy fokozatosan kiépülő ipar, lehetőleg szövetkezeti alapon. A fölbirtokok adóztatásában is progresszív adót kívántak kivetni, továbbá a vadászterületekre és a „*fényűzést*” szolgáló parkokra külön adót vezettek volna be.

Imre Sándor magyar pedagógus, művelődéspolitikus a Magyar Szociáldemokrata Pártnak is tagja volt. A lélek-

tan mint diszciplína hazai meghonosítója, munkásságának köszönhetően 1929-ben a szegedi egyetemen sikerült intézményesíteni ezt a tudományágat. Felsőfokú tanulmányait a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen végezte. 1898-ban egyetemi doktor lett. A világháború alatt a *Magyar Paedagogia* folyóirat szerkesztője volt. 1918 és 1924 között kisebb megszakítással helyettes államtitkári, illetve adminisztratív államtitkári funkciót töltött be a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban (Márki, 1922, 165–173).

Imre úgy vélte, hogy szükség van egy több embert kielégítő, igazságosabb rend kialakítására. A szociálpolitika gondolatát kifejezetten időszerűnek vélte, mivel a legtöbb országban kiéleződtek a társadalmi és gazdasági ellentétek, egyenlőtlenségek. A szociálpolitikát a következőképp határozta meg: „*A szociálpolitika jóakarátú emberek törekvése arra, hogy a társadalom egyenlőtlenségeiből, ellentéteiből következő bajok csökkenjenek, esetleg egészen meg is szűnjenek, már amennyire emberek között az ilyen bajok megszűnhetnek*” (Imre, 1939, 23). Úgy gondolta, hogy a művelődés és a szociálpolitika szükségszerűen összekapcsolódik, mivel **a sikeres szociálpolitika alapkövetelménye a művelődés sikeressége**, illetve vice versa, a művelődéspolitikának is fontos előzménye a szociálpolitika. Felhívta a figyelmet arra, hogy a szociálpolitikának mindig a valóságból kell kiindulnia, s nem egy elvont, idealisztikus eszméből. Ha valamiben sikert ért is el a szociálpolitikus, tudja, hogy a feléptmény állandó javításra szorul. Felelősen a következő generációkra is gondolni kell, hiszen részben a jövő védelmét is el kell látni. Ám minden szociálpolitika hatástalan önmagában, mert a közviszonyok és az életszínvonal javulása az emberek minőségén fordul meg, melynek kiműveléséhez fontos a művelődéspolitikai. Nézete szerint egy szociálpolitikus megfelelő gyakorlati tudással, megfigyelőképességgel, tájékozottsággal és ítélőképességgel kell,

Imre Sándor (1875–1945)

hogy rendelkezzen, de mindezt kevésnek tartotta, ha nem társul hozzá a mások iránti felelősség érzése. Ám **a szociálpolitika alanyainak is megfelelő műveltségi szinten kell lenniük**, mert csak azon lehet segíteni, aki nemcsak panaszkodik, hanem fel is ismeri saját baját, és változást akar elérni, igényli és elfogadja a segítséget: „...*nehéz emberekkel jót tenni, ha nem értik meg, hogy mit akarunk velük*” (Imre, 1939, 23). Tehát a közműveltség egy bizonyos minimumszintje nélkül a szociálpolitika nem képes hatékony beavatkozásra.

Imre Sándor egyetértett Heller Farkassal abban, hogy **az egyenlőtlenségeket a gazdasági élet generálja**, kiegészítve azzal, hogy a közműveltség állapotára vezette vissza a nagyfokú gazdasági differenciát. De mi is a mű-

veltség? Ő tévedésnek tartotta azt a nézetet, mely szerint a műveltség egyenlő lenne a tanultsággal. Szerinte egy nagy tudású személy is lehet műveletlen. Elengedhetetlennek vélte a *meggondolás* képességét, illetve az erkölcsi alapvetést, melyet szerinte az érzelmi világ tükröz legjobban. A művelt ember mások iránti jóakaratból nyilatkozik, cselekszik. Ám a műveltség nemcsak egyéni, de a rétegződés szintjén is egyenlőtlenül oszlik el a társadalomban. Imre szerint ezért van a rétegek között meg nem értettség és társadalmi távolság. Másik **fontos elemnek a népismeretet tartotta, mely a nemzeti önismerettel egyenlő.** Mivel a szociálpolitikai cselekvés nem lehet még egy kis országban sem univerzális, a helyi viszonyokhoz kell alkalmazkodnia, ehhez viszont a szakemberek számára elengedhetetlen a helyismeret, illetve a közviszonyok ismerete.

A szociálpolitika legközvetlenebb formájának a jótékonykodást tartotta. Ennek is két típusát különböztette meg: a közvetlen segítséget, mely a pillanatnyi enyhítést célozza, vagy egy család vagy szegény ember állandó támogatását. Imre szerint ha mindenki segítene a nála nyomorultabbnak, nagymértékben csökkenne a különböző társadalmi rétegek közötti feszültség. A művelődés szerinte a közegészség állapotát is képes javítani, mivel ha kifejlesztjük az igényt a megfelelő lakhatásra, táplálkozásra és tisztaságra, a szociálpolitikának kell kielégíteni ezeket az igényeket, ily módon növelve az életszínvonalat. A gyermekmunka kapcsán kifejtette, hogy a szociálpolitikának a gyermekek művelődéshez és élethez való jogát kell védelmeznie. A **gyermekmunka visszaszorításával** a felnövekvő nemzedék lelki és fizikai egészsége kedvezőbb lesz. A nők munkájának korlátozása is a jövő védelmét szolgálja. A nők védelme egyben a család védelme is. A „*Vissza a családba!*” alapú politikával a felnőtteknek és gyerekeknek valódi részük lenne az otthon nyugalmában,

kiegyensúlyozottabb volna a családi élet. Ehhez felfogása szerint közel állt a munkaidő szabályozásának kérdése. Alapvetően egyetértett a régi szocialista jelszóval: nyolc óra munka, nyolc óra pihenés, nyolc óra szórakozás. A szórakozást külön kiemelte, mivel az egyén belső fejlődése és ezáltal a nemzet belső fejlődése szempontjából kiemelt jelentőségű. A közműveltség legbiztosabb emelésének záloga szerinte ez az időbeosztás.

A budapesti lakásviszonyokat a felnövekvő nemzedék testi és szellemi szempontjából borzasztónak ítélte a tömegszállások, az ágybérletek és a tömeglakások miatt, ahol szobánként akár két-három család is együtt élt. A lakáspolitika fellendítését javasolta, mivel az nagymértékben kihát a közművelődés alakulására; ahogyan mások, úgy ő is nyitott, fényes, jól szellőző lakásokat kívánt az alacsonyabb rétegek számára. A munkanélküliség megrontja a lelket, pusztító, negatív hatású, ezzel növeli a társadalmi elégedetlenséget.

Úgy látta, hogy a segély egyrészt megalázza azokat, akik kénytelenségből fogadják el, másrészt aki nem akar dolgozni, azt követelőzővé teszi. A társadalom egyik legnagyobb problémájának a középosztály bomlását tartotta. Társadalmi rétegek hirtelen felemelkedését sem látta feltétlenül kívánatosnak, de a középosztály lecsúszását s az így bekövetkező műveltségi romlást komoly veszélynek látta. A szociálpolitika feladata megállítani ezt a bomlást, mivel nemcsak a munkásságról, hanem a társadalom összes rétegéről gondoskodnia kell. **A művelődéspolitikai és a szociálpolitikai szükségszerű kapcsolatának** fel nem ismerését és a szociálpolitika elhanyagolását okolta a középosztály gyökértelenségért, az emiatt kialakult válságért. A fogyatékosokkal élőkért is felszólalt: szerinte minden értéket meg kell menteni. Oktatással a fogyatékosok esetében is sok rejtett érték felszínre hozható, így **nem a társadalom terhére, hanem hasznára lesz a fogyatékos**

személy. A Nyomorék Gyermek Otthonát tartotta élenjáró példának, mivel ez az intézmény nem hagyta elkallódní a gyerekeket, hanem erejüket hasznos munkára fordította.

IRODALOM

- Arcanum.huA: *Kézíkönyvtár, Magyar életrajzi lexikon, Kovrig Béla.* <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/k-760F2/kovrig-bela-766B4/> (Letöltés ideje: 2020. 08. 23.)
- Arcanum.huB: Reference Library, Magyar írók élete és munkái – Szinnyei József, Földes Béla, <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/f-82EA0/foldes-bela-84C70/> (Letöltés ideje: 2020. 08. 23.)
- Arcanum.huC: *Kézíkönyvtár, A múlt magyar tudósai, Heller Farkas.* <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MuMaTu-a-mult-magyar-tudosai-1/heller-farkas-2060/> (Letöltés ideje: 2020. 08. 23.)
- Arcanum.huD: *Reference Library, Magyar életrajzi lexikon, Hilscher Rezső.* <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/h-75B54/hilscher-rezso-75DB8/> (Letöltés ideje: 2020. 08. 23.)
- BIKKAL Dénes: *Bevezetés a szociálpolitikába*, Budapest, Athenaeum, 1941.
- FÖLDES Béla: *Társadalompolitikai és gazdaságerkölcsi igazságok*, Budapest, Sylvester irodalmi és nyomdai intézet, 1936.
- FREYER, Hans: A mai szociológia feladata, *Napkelet*, 17. évfolyam, 1939/július, 7. szám.
- GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula – Politikai pályakép*, Budapest, Vince Kiadó, 2001.

- HELLER Farkas: A szociálpolitika lényege és alanya, in SCHIFFER Rita (szerk.): *Mozaikok – a szociális gondoskodás hazai történetéből*, II., Budapest, 1993.
- HILSCHEER Rezső: *Bevezetés a szociálpolitikába*, Budapest, 1928.
- HILSCHEER Rezső: A kommunális szociálpolitika, *Társadalompolitikai füzetek*, I. kötet, 1932/1–2. szám, 22–28.
- IMRE Sándor: Szociálpolitika és művelődéspolitiká, in SCHIFFER Rita (szerk.): *Mozaikok – a szociális gondoskodás hazai történetéből*, I., Budapest, 1993.
- JOÓ Tibor: *Nemzetnevelés és szociálpolitika*, az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyamon előadta J. T., Budapest, 1939.
- DR. KOVÁCS János: *Társadalompolitika-szociálpolitika*, Budapest, Agroinform, 2006.
- KOVRIK Béla: *A magyar szociálpolitika igaza a liberális és szocialista eszmerendszerek küzdelmében*, Budapest, Athenaeum, 1932.
- KOVRIK Béla: *Szociálpolitika*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1936.
- KOVRIK Béla: *Magyar társadalompolitika (1920–1945)*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2011.
- MÁRKI Sándor: *A M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem története: 1872–1922*, Szeged, 1922.
- Nevpont.hu: Joó Tibor-cikk. <http://nevpont.hu/view/10637> (Letöltés ideje: 2020. 08. 23.)
- Rerum Novarum*. XIII. Leó pápa enciklikája a munkáskérdésről (az első pápai szociális körlevél), Róma, 1891. http://www.vatican.va/content/leo-xiii/hu/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.html (Letöltés ideje: 2020. 08. 23.)
- TAMÁS József: *Probászka Ottokár társadalomszemlélete*, Magyar Fialatok Kiadó, Budapest, 1934.
- VONYÓS József (szerk.): *Gömbös Gyula – Válogatott politikai beszédek és írások*, Budapest, Osiris Kiadó, 2004.

Kurucz Barnabás

Prohászka Ottokár korai szociális elképzelései

Jelen összefoglaló jellegű írás Prohászka Ottokár korai (tehát a világháború előtti) szociális gondolatait kívánja vázlatosan bemutatni. A tanulmány két értekezést vesz alapul: egyrészt a *Mi a szociális kérdés?*, másrészt a *A papság földadata a szociális kérdések körül* című 1894-es keltezésű Prohászka-írásokat. E munkák egyben a fejezetek struktúráját is jelentik, hiszen míg előbb említett cikkében Prohászka a problémákat tárja fel, s ad egy diagnózist, addig a másodikban a papság számára fogalmaz meg cselekvési tervet.

Prohászka Ottokár¹ (1858–1927) igen sokszínű ember volt, hiszen magyar római katolikus pap, író, filozófus, politikus, teológus, egyetemi tanár egy személyben, továbbá tagja a Magyar Tudományos Akadémia-nak, illetve országgyűlési képviselő és Székesfehérvár megyés püspöke. A hazai keresztényszocializmus legjelentősebb képviselője, a magyar egyháztörténet egyik legismertebb alakja, egyben a XX. század egyik legvitatottabb szereplője.

I. Diagnózis

Prohászka elsőként megrajzolja saját kora szimptomáit, miközben összehasonlító pontként az „egészséges” keresztény középkort jelöli meg. Első állomásként a protestantizmus szolgál, majd a francia forradalom, melyek fellesztették az ember megvetendő oldalát: „*Az állat emancipáltatott az emberben*” (Prohászka, 1984a, 23).

¹ Alapos feldolgozásához I. Mózes Gergely (szerk.): *Prohászka Ottokár – püspök az emberért*, Budapest, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár – Szent István Társulat, 2006, illetve: Tamás József: *Prohászka Ottokár társadalomszemlélete*, Budapest, Magyar Fialatok Kiadó, 1934.

Egy korai kép Prohászka Ottokárról

Mivel mindezen szellemi áramlatok elterelték az embert az isteni küldetéstől, a keresztényi törvények helyébe az állatvilág szabályai léptek. Az individualizmus és a materiális önzés szellemi talapzatán álló etika elsőként a felső rétegeket érte el, majd idővel leszivárgott a kiszolgáltatott osztályok szintjére is. „*Eltaposhat minden gyengébbet, kiszípolozhat minden vért és velőt, vájkálhat a teli tálakban, dúskálhat szemé-szája javaiban, kiemelhet fészekükből ezreket, s miután kedélyesen beleült szerzeményükbe, naplopókká s a társadalom proletárjaivá degradálhatja a kis embereket; mert az erősebb győz, – s a győzelem megkoszorúzza az állatot az emberben*” (Prohászka, 1984a, 23). A szerző az emberi méltóság felszámolásával és a társadalom konszolidált, keresztényi szolidaritást felrúgó, mintegy a természeti állapotba való visszataszításával vádolja meg a liberális és baloldali eszmeáramlatokat. Mindebből fakadóan a kor nagy kérdése szerinte társadalmi jellegű, bár a megközelítések eltérnek, hiszen egyes csoportok a régi társadalmat akarják lerombolni, míg mások inkább csak megújítani: „*de minden esetben szédítő sietséggel sürgeti a régi társadalom újjáalakítását: s ez a szociális kérdés*” (Prohászka, 1984a, 24). Három főbb irányzatot nevez meg a társadalom átformálásának módozata alapján: az anarchistákét, a szociáldemokratákét és a keresztényszocialistákét (Prohászka, 1984a, 26).

Ezek a társadalomkoncepciók az egész életvitelt át kívánják formálni, mivel az élet gazdasági, kulturális, erkölcsi vagy épp politikai elemeit nem lehet egymástól függetlenül alakítani Prohászka szerint. „*Innen van, hogy a szociális-kérdés nem mondható gyomor- vagy kenyérvkérdésnek kizárólag, hanem kiterjed mindenre, ami a társadalmat alkotja és élteti*” (Prohászka, 1984a, 27). Elismeri azonban, hogy a gyomornak különleges szerepe volt, ugyanis elsőként a társadalom „gyomra” került válságba, ami innen terjedt át az egész társadalomra. A problémát az jelentet-

te, hogy a „*munkaszövetkezetek, a társadalom munkaszervezetei bomladozni kezdtek*”, illetve a régi rend erkölcsi, hite, jogi nézetei is erodálódtak (Prohászka, 1984a, 27). A már említett szellemi tényezőkön túl (protestantizmus, francia forradalom) a bomlást a kapitalizálódás gyors üteme is fokozta, mivel a céhrendszer kooperatív jellegű és szociális biztonságot garantáló gazdasági szerveződését egy vesztesekre és nyertesekre bontó termelési rend váltotta fel. Mindazok, akik rendelkeztek elegendő erőforrással ahhoz, hogy gépesítsék saját munkafolyamataikat, jelentékeny előnyre tettek szert, hiszen a gépi munka sebessége és precizitása felülmúlja az ember által jelentett kézi munkaerőt. „*A következmény nem marad el; a fölülletes közönség elfordul a dolgos, kézműiparostól s a gépgyármunkát pártolja*” (Prohászka, 1984a, 28). Prohászka szerint a kapitalizálódás másik jelentős fejleménye, hogy a munkát és a szakértelmet elválasztja egymástól, hiszen a gyári cipőkészítés nem igényel olyan szakmai ismereteket, mint egy hagyományos cipészcéh: az is gyárthat cipőket, aki nem jártas az említett szakmában. Ennek legfőbb társadalmi következménye, hogy az eddig céhrendszerben dolgozó mesteremberek maguk is kénytelenek a bér munkás szintjére süllyedni, ezáltal pedig „*aki előbb a munka teljes gyümölcsét élvezte, az most a haszonnak csak egy részét, esetleg teljesen eltűnő részecskéjét kapja*” (Prohászka, 1984a, 28). A középrend lesüllyedésének eredménye a „negyedik rend” gyarapodása, mely komoly sérelmei révén egyre inkább a rendszer megdöntése felé tendál. Ezzel a kapitalisztikus termelési modell szimptomája a forradalmi közeg megteremtése.

A technológia fejlődése az emberi munka visszafejlődését rejti magában, „*...mert a gyári iparban a munka teljesen elveszti ethikus jelentését és értékét...*” (Prohászka, 1984a, 29). Legfőbb kritikája a kapitalizmussal szemben, hogy szabadjára engedi a nyereszkezdést, a gazdasági racionalitást

emancipálja a vallási, pontosabban az erkölcsi szféra alól, s ezzel a keresztényileg felértékelt építő munkát is lesüllyeszti, ugyanis „*a munka emberi jogokkal nem bír, szabadon kiaknázható, ezerszeresen megdézsmálható emberi produktum*” lett (Prohászka, 1984a, 30). A gazdasági szabadság mellett a költözködés szabadsága jelenti a másik fő romboló tényezőt.

Miután az egykori büszke, szakmailag magasan kvalifikált céhmunkás elvesztette gazdasági függetlenségét, és robotmunkára kényszerült, a szabad költözködés révén „*tűzhelyhez sincs kötve; nincs otthona, nincs családja. Csoválkozunk-e azon, hogy lassanként odaér, hogy nincs hazája?*” (Prohászka 1984a, 30). Mivel a gyárakban igen jelentős számú munkaerőre van szükség, munkástömegeket vonzanak magukhoz, a munkaerő bő elérhetősége azonban a fizetséget is csökkenti, hiszen a munkaerő pótolhatósága kiszolgáltatottá teszi a munkást.

Prohászka felteszi a kérdést: „*Már most mi regulázza és tartja fenn az arányt a termelés és fogyasztás közt?*” (Prohászka, 1984a, 31). Vélekedése szerint semmi, hiszen a termelésben teljes anarchia uralkodik, mivel a gyárak célja minél többet termelni és eladni, a kapitalizmus pedig az eladhatóság érdekében a piac szélesítésére törekszik, lerombolva a korábban a városok és falvak által kialakított piaci szekventációt. Prohászka éles meglátása szerint ezzel a versenyt is kiterjeszti, fokozza a semmibe tartó termelési hajszát, ez pedig általános bizalmatlanságot teremt, mivel a másik ember csak mint konkurencia vagy mint munkaerő jelenhet meg a kapitalista számára. A gazdasági küzdelem terének kiszélesítése extrém módon elősegíti a gazdasági monopolizálódás feltételeit, hiszen a versenyben a nagyobb eleve előnyben van a kisebb gazdasági egységekkel szemben. Ez a homogenizációs folyamat egyben a középkor rendi társadalomszerveződés lerombolását és a nemzetállam felé való elfordulást is jelenti. Csak-

♦ hogy a nemzetállam nem gondoskodik a tagjairól, hiányzik belőle a rendiséget átható kölcsönös felelősség. Az eddig meghatározó társadalmi körök, mint a rend, a település vagy a család, bomlásnak indulnak, a nemzetállam felemesztí öket, de az univerzális hazaszeretet csak sovány vigasz. Prohászka szerint „*[a] koncentrált tőke az az újkori mammon, az a borzasztó hatalom, mely a nyugati, keresztény társadalom egére ráborítja, ha nem is az utolsó, de bizonyára egy világtörténeti ítéletnek éjjelét, föltornyosítja egén a sötét, ólmos vészfelhőket, melyekből villámok cikáznak le, hogy összezúzzák az önzés bálványait s megbosszulják a mammon áldozatait, de amelyekből egyszersmind kivillan az emberfiának, az eltévedt, keresztény társadalom alapítójának dicsőséges keresztfája, jelezve az utat a visszatérésre*” (Prohászka, 1984a, 33).

A kapitalizmus talaja az ipar, a mezőgazdaság viszont csak vesztese lehet ennek a termelési módnak. Prohászka aggódva figyel, hogy az eddig nem gépesített magyar mezőgazdaságra milyen hatással lesz az ipart középpontba állító kapitalizmus, mivel a gazdasági súly így a magyar nemesi birtokról átkerül az iparra, amely Prohászka szerint főleg zsidó kézben van (Prohászka, 1984a, 34). Ebből fakadóan az idegenek veszik át a hatalmat a nemzet fölött, s a magyarok „helóttákká” válnak saját hazájukban.

A tőke uralma mindezen folyamatokon keresztül taszítja krízisbe a társadalmat, s teremti meg azokat a feltételeket, melyek melegágyát jelentik egy felforgató forradalomnak. A forradalmat csak egy rendszerszintű szociálpolitika kiépítésével lehet elkerülni.

II. Kiút a válságból

Prohászka az egyház felelősségét, illetve kötelességeit is elemzi a szociális kérdés kapcsán. Megállapítja, hogy a kapitalizmus okozta társadalmi válságot és szociális nyomort nem vették elég komolyan az írástudók, de még maga

az egyház sem. „Kereken kimondom, hogy a papság bizony sehol sem tett eleget a szocializmust megteremtő gonoszság és pogányság ellen...” (Prohászka, 1984b, 41). A késlekedés okát a papság alapvetően konzervatív beállítottságában látja, melynek következtében nem eléggé nyitott az új kor új kérdései és problémái iránt. A materialista Lange kritikáját is segítségül hívja, igazat adva azon hangoknak, melyek az egyházban és a papságban az elitek szövetségesét és a kisemberek elnyomóját látják. „Lehet, sőt nagyon valószínű, hogy az evangéliumhoz közelebb állnak a gyakran ellenséges táborból kiinduló reformtörekvések, mint azok az állapotok, melyekben a papság összetett kézzel tétlenkedik, és mondjuk hozzá, jól érzi magát” (Prohászka, 1984b, 43). A szociális problémák iránti érzékenységet és cselekvést leginkább az alsópapságtól reméli, mivel nézetei szerint az egyházi hierarchia csúcán állók túl lassan reagálnak, s az egyházi megújulás is mindig alulról indult el.

Prohászka szerint a papságnak elsőként érdeklődnie kell a társadalmi értékek pusztulása iránt, meg kell ismernie a szociális problémát, majd a gyökereit kell feltárnia, hogy megfelelő cselekvési tervvel kezelhessék, „...s a keresztény szocializmus útmutatásai szerint a reformeszméknek szóbeli és praktikus segélynyújtás által tért hódítson” (Prohászka, 1984b, 44). Óva inti azokat, akik üdvösnek tartják az elszegényedési folyamatokat, mondván, hogy a szegénység Istenhez vezet. Szerinte az újkori és a középkori szegénység alapjaiban tér el, hiszen a modern szegénység telítve van a szocializmus forradalmi s vallásellenes eszményeivel. Mindezen túl a szociális nyomor okozta fásultság is sikerté teszi az embereket a vallás tanításaira. Prohászka szerint a munkásosztály azon törekvései, melyek saját helyzetük javítására s ezáltal egy gazdaságilag egyenlőbb társadalomra vonatkoznak, a kereszténység számára is támogatandók.

Ehhez azonban nem elég a hagyományos eszköztár alkalmazása, tehát hogy „...a katekizmustal, szentbeszéddel, szentségekkel, áhitatgyakorlatokkal hasson lelkükre...”, helyette „...közvetlenül anyagi eszközökkel, egyesületi, társulati előnyökkel, szövetkezési manipulációkkal...” kell segíteni a munkásosztályt (Prohászka, 1984b, 47). A segítségnyújtáskor ugyanis nem teológiai frázisokat kell alkalmazni; Prohászka szerint az átlagember logikájával és nyelvezetével kell a néphez fordulni, meg kell érteni törekvéseit, és rá kell ébreszteni, hogy az egyház igenis szövetségese a nyomor elleni küzdelemben. Ha ez nem történik meg, akkor a szociáldemokrácia sorait fogják erősíteni. Prohászka figyelmeztetése: „A pogány világ fordulásakor is a legnagyobb érv a kereszténység igazsága mellett az eddigi állapotok nyomorúsága és hordozóik tehetetlensége volt” (Prohászka, 1984b, 48). Összességében a papság aktivitását kívánja, a nép támogatását minden formában, így a jogi és politikai képvisellettől kezdve a gazdasági segítségnyújtáson át egészen a lelki gondozásig. „Legyünk mindnyájan meggyőződve, hogy az egyháznak jelenleg a szociális téren kell teológiáját és hitét megvédeni, – s hogy a szociális téren dől majd el az ellenséges világnézetek harca, amelyből nemcsak győzelmesen, hanem minél kisebb veszteséggel is kívánunk hazatérni” (Prohászka 1984b, 51).

IRODALOM

- PROHÁSZKA Ottokár: A papság föladata a szociális kérdések körül, in SCHÜTZ Antal: *Prohászka Ottokár: Összegyűjtött munkái, 11. kötet*, Budapest, Szent István Társulat, 1927, 40–51.
- PROHÁSZKA Ottokár: Mi a szociális kérdés?, in SCHÜTZ Antal: *Prohászka Ottokár: Összegyűjtött munkái, 11. kötet*, Budapest, Szent István Társulat, 1927, 23–38.4

Kurucz Barnabás

Ravasz László református szociálpolitikája

Jelen vázlat célja Ravasz László gondolatainak keresztül röviden bemutatni a református szociálpolitikai gondolkodás főbb elemeit. A katolikus gondolkodók a felekezeti megosztás révén előnyt élveznek, hiszen ugyan ki ne ismerné Prohászka vagy éppen Giesswein nevét? Ám Ravasz László kevésbé ismert a köztudatban, pedig a keresztény szocializmusnak vagy a keresztényi alapokon álló szociálpolitikának nemcsak katolikus, hanem református ága is volt. Az egyszerű érdeklődő számára befogadható formában igyekszem ízelítőt adni a református szociálpolitika értelemvilágából.

Ravasz László (1882–1975) 1882-ben született Bánffyhunyadon. Tanulmányait szülővárosában kezdte meg, majd kollégiumba Székelyudvarhelyre került. Kolozsvárott járt egyetemre, ahol teológiát hallgatott. 1906-ban Bánffyhunyadon volt segédlelkész, itt készült a doktori értekezése is. Az első világháború kitörése után a kolozsvári hadikórházban teljesített missziós munkát. 1921-ben Budapestre költözött, majd megválasztották a Dunameléki Egyházkerület püspökévé. 1925-től kezdve egészen 1949-ig a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt, 1937 és 1940 között pedig az Akadémia másodelnöke. A kommunista hatalomátvétel után 1953-ban nyugdíjba vonult. 1975-ben halt meg.

Ravasz szembehelyezkedik azzal a liberális és szociáldemokrata állásponttal, miszerint a vallás magánügy. Az állítás cáfolatát a történelemben véli felfedezni, hiszen az iszlám hódítások, a kereszties háborúk vagy épp a harmincéves háború olyan történelmi események, melyek egész civilizációk sorsát érintették, alapjukat pedig a vallás jelentette. De saját jelenéből is merít, hiszen a vallás kérdése komoly társadalomalakító tényező, egy faluban a protestáns–katolikus ellentétek a társadalmi összeszövődések közelítő vagy távolító jellegű tényezőiként léphetnek fel. Jogsosan teszi fel eszmefuttatása végén a kérdést: „*Micsoda*”

Ravasz László, a kép forrása: OSZK MEK

magánügy lehet az a vallás, amelynek ilyen következményei vannak?” (Ravasz, 1939, 395). A vallást szerinte nem lehet a magánügyek kategóriájába száműzni, mivel a vallás mind az egyénre, mind a közösségre hatással kíván lenni, természeténél fogva totális igénnyel lép fel az életben. Isten akaratára (Ravasz olvasatában) mindenre kiterjed a teremtett világban. Véleménye szerint egy vallás „*magasabbrendűségének*” bizonyítéka annak totális mivolta, ennek alapján pedig a kereszténységet tételezi a „*legmagasabb*” vallásnak (Ravasz, 1939, 395).

Az élet minden szegmensére kiterjedő keresztény tanításokból vezeti le a vallás szociális tanait is. Ám ezeknek a tételeknek az összefoglalásakor kirajzolódik, hogy a kereszténység nem egységes: két nagy típusa létezik. Ravasz csak a protestantizmussal foglalkozik, a katolikus leírást nem emeli be elemzése homlokterébe. Elismeri, hogy a protestáns irányzat nem egységes, a katolicizmushoz képest kifejezetten heterogén értelemvilágról van szó (Ravasz, 1939, 395).

Ezt követően **a kereszténység alapvetéseiből igyekeznek levezetni a szociálpolitika főbb irányvonalait.** A jelen írás számára releváns tételek közül a hivatásgondolat emelkedik ki elsőként. Az ember Isten eszköze, „*[a] szerszám a feladatból származik s éppen a hozzávaló alkalmazkodásból és a feladat céljára való alkalmatosságából ered az értelme*” (Ravasz, 1939, 398). Ez az isteni feladat lesz az ember hivatása, vagyis Isten nagyobb dicsőségére munkálkodni a világban. Minden hívő ember hivatással rendelkezik, a hivatás felismerése pedig a valamire való képességben gyökerezik. Az isteni rendeltetést ezáltal a valamiben való tehetőségesség szolgáltatja. „*Ezért a társadalom helyes megszerkesztése akkor következik be, hogyha az életpályaválasztás szabad, de a pályaválasztás kötelező*” (Ravasz, 1939, 398). Ezzel a rendi, vérségi alapú társadalmi tagozódást veti el, miközben a hivatásrendiség koncepciója rajzolódik

ki ilyen irányú gondolataiból. A munkára mindezek révén ajándékként, vallási kiváltsággként tekint, hiszen az ember a munka által maga is részt vehet a teremtésben.

A Ravasz az általa megrajzolni kívánt protestáns szociálpolitika következő elemeként a segélyezés kérdését járja körbe. A munka továbbra is központi jelentőséget kap, hiszen Isten minden teremtményéről gondoskodott, ám olyan formában, hogy az embernek magának is tennie kell érte. „*Isten nem kész kenyereket dob le az égből*”, hanem lehetőséget adott arra, hogy az ember saját munkája révén eltartsa önmagát, más szavakkal: „*Van munka s ebből a munkából lesz kenyér*” (Ravasz, 1939, 399). Ezáltal nem az önmagában vett segélyezés jelenti a szociálpolitikát, hanem a tisztességes munkalehetőség és bér biztosítása. Ebben megelőlegezi azt a napjainkra reneszánszát élő felismerést, miszerint hálót, és nem halat kell adni az éhezőknek. Ám a munka mellett a pihenésnek is van helye, hiszen még Isten is megpihent a teremtés végén. A vasárnapi pihenőnap vagy épp az ünnepnapok szükségességek, hogy megszakítsák a folytonos munkát. „*A munkának üteme van, mint a vérkeringésnek*” (Ravasz, 1939, 399).

A munkavégzés magától értetődő módon javakat teremt, így a termék valójában a munka manifesztuma. Ennek kapcsán merül fel a magán- és a közvagyon problematikája. Mi a helyzet a nincstelennel? Az ő helyzetük magyarázatára két utat lát Ravasz. Az első szerint nincstelenségük oka önmaguk lustasága, ebben az esetben nyomorult sorsuk méltó büntetés számukra. A másik ok, hogy az érintett nem dolgozhatott, rajta kívül álló okok miatt. Ebben az esetben van szükség a társadalom többi tagja részéről a segítségre: „*Ha ez a világ komolyan venné a saját kereszténységének parancsait, nem volna addig jólakott ember ebben a világban, amíg éhezők betegek, aggok, kisdetek vannak*” (Ravasz, 1939, 400). A munkanélküliség

kezelése létkérdés az államnak, mivel ha nem tesz lépéseket ellene, akkor a segélyezettnek vagy épp a naplopóknak a száma olyannyira megugrik, hogy annak költségeit már nem képes fizetni a társadalom.

A kapitalizmus növeli az elosztható javak mennyiségét, s maga Ravasz is osztja a nézetet, miszerint „[a] protestantizmus, különösen annak aszketikusabb, kálvini ága teremtette meg a keresztyén kapitalizmust...” (Ravasz, 1939, 401). Ám a tőke isteni rendeltetése az, hogy Isten dicsőségére legyen. Isten parancsai pedig az ember testi és lelki előmenetelét kívánják, ezért a tőke helyes felhasználása a kórházak, múzeumok, tudományos intézmények, szegényházak és egyéb népjóléti intézmények létrehozása, nem pedig a vagyon felhalmozása és elherdálása. Így kerül szembe egymással az „istenes” és az „istentelen” kapitalizmus. „A keresztyén kapitalizmusban az egyén csak eszköz, az istentelenben cél” (Ravasz, 1939, 401).

A keresztyén kapitalizmus elítéli a zabolátlan profitot,

a megtermelt javak helytelen elosztását, az erkölcsök lepusztítását, a kegyetlen versenyt, a fényűzést és a munkások kizsigerelését. A keresztyén kapitalizmus megoldási javaslata nem a caritas, hanem a tisztességes munka, olyan társadalmi rend, amely hivatást képes biztosítani az embereknek. A bűn ellen azonban kőkeményen fel kell lépni, „vasvesszővel fékentartani és kegyetlen szigorral megzabolázni” (Ravasz, 1939, 402).

IRODALOM

RAVASZ László: A református keresztyénség szociális tanításai, in MARTONFFY Károly (szerk.): *A mai magyar szociálpolitika. Az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai, előadta R. L.*, Budapest, 1939, 395–404. http://mtda.hu/books/martonffy_karoly_a_mai_magyar_szociálpolitika.pdf (Letöltés ideje: 2020. 09. 19.)

Kurucz Benjamin
Giesswein Sándor

(1856–1923)

1856-ban Tatán született, teológiai tanulmányait Bécsben és Budapesten végezte, 1878-ban szentelték pappá. 1897-ben kanonok, 1902-ben apát, 1909-ben pápai preláthus lett. 1904-től a Keresztényszociális Egyesületek Szövetségének elnöke. A magyaróvári kerület katolikus néppárti jelöltjeként 1905-ben kapott mandátumot, 1907-től az Országos Keresztényszocialista Párt tagja, majd a Keresztényszociális Néppárté az összeomlás (1918–1919) idején. 1920 és 1921 között a Keresztényszociális Gazdasági Párt képviselője.

GISSWEIN VILÁGNÉZETI AXIÓMÁI

Giesswein világnézetének alapjai a kereszténységre épültek. Ezeket következetesen képviselte társadalompolitikai írásaiban és politikai tevékenységében egyaránt. Meg volt győződve arról, hogy a társadalom minőségét a vallás alakítja (Giesswein, 1896, 1). Szerinte a társadalom nem létezhet vallás nélkül, tettek ugyan rá kísérletet, de ezek kudarccal zárultak. Az első ilyen a francia forradalom volt, de ott hamar az ún. polgári vallás kötelezővé tételével igyekeztek a vallás hiányát pótolni. A másik próbálkozás az 1871-es kommün lett Párizsban, ami hamar elbukott. Giesswein szerint ez a két próbálkozás bizonyítja leginkább, hogy „...a kereszténység nemcsak megteremtője, hanem fönntartója is a műveltségnek és a társadalmi rendnek” (Giesswein, 1896, 7). Ugyanis a kereszténység megtagadása a társadalom széthullásához és terrorhoz vezet.

Megfogalmazta, hogy a katolicizmus képes egyedül a modernitás okozta szociális feszültségre választ adni, mivel rendelkezik a megfelelő erkölcsi normatívával¹ és a

¹ Egyetemesség, szolidaritás, az emberi méltóság tiszteletben tartása.

kellő struktúrával (Giesswein, 1896, 9–12). A kiegyezést követően felgyorsult az iparosítás és a modernizáció Magyarországon, így a század vége felé egyre inkább előtérbe került a szociális kérdés. Az I. világháború előtt már 1,2 millió fős volt a munkásság, melynek rossz szociális helyzete mindinkább tarthatatlan lett (Sarnyai, 2019, 65). Ennek ellenére a törvényi szabályozás még kezdetleges volt: tiltotta ugyan az éjszakai munkát, de a munkaidőt továbbra is a munkáltató és a munkás személyes megegyezésére bízta (kivéve a nők és gyerekek esetében) (Sarnyai, 2019, 66). Giesswein 1914-ben megfogalmazta a munkásság helyzetével kapcsolatban, hogy a kisiparosokat keresztényszocialista szervezetekbe kellene tömöríteni. Ezek a tömörülések közös műhelyeket tartanának fenn, modern eszközökkel felszerelve. Mindehhez az anyagi háttérrel az állam biztosítaná (Giesswein, 1914, 22–24).

Forrás: <http://www.arkadiafolyoirat.hu>

Giesswein antagonizmusa a (manchesteri) kapitalizmus etikájával visszavezethető arra, hogy szemben állt a XIX. században gyökerező utilitarista felfogással, mely szerint

minden ember között érdekharc van, és az erős legyőzi a gyengét. Giesswein ezzel szemben úgy gondolta, hogy a keresztényi szeretetre kellene építeni a társadalmat, ami egyenrangúságot biztosít, de az egyenlőséget elutasítja (Giesswein, 1896, 19). A vagyonhoz való viszonyulást Giesswein a jézusi tanítások alapján képzelte el: „...*a vagyonszerzés nem az ember életcélja, hogy a földi jókkal úgy kell üzérkednünk, azaz azokat úgy kell fölhasználnunk, hogy magunknak kincseket gyűjtsünk a mennyek országában. Az igazságtalan vagyonszerzés, a Mammon kultusza nem fér össze Isten szolgálatával*” (Giesswein, 1907, 94). Felhívja a figyelmet, hogy Jézus tanításai az osztályharc fölött állnak. A vagyonszerzés nem bűn, legfeljebb csak akkor, ha igazságtalanul történik. **A gazdagoknak viszont erkölcsi kötelességük a szegények támogatása** (Giesswein, 1907, 98). Ha a társadalom követné ezt a keresztényi tanítást, akkor biztosítható lenne, hogy mindenki emberhez méltó bért kapjon.

A (magyar) Keresztényszocialista Párt jelvénye. Forrás: www.hamispENZek.hu

Giesswein egy szellemes anekdotával kívánja tisztázni a különbséget a szociáldemokrácia és a keresztényszocializmus között, ugyanis a szociáldemokrata szerinte azt mondja: „*ami a tied, az az enyém*”, míg a keresztényszocialista szerint: „*ami az enyém, az a tied*” (Giesswein, 1913, III). Hangsúlyozza, hogy a keresztényszocializmus nemcsak jogokról beszél, hanem kötelességekről is, szemben a szociáldemokráciával. Ahogy feljebb ismertettem, a kereszténység Giesswein szerint rendelkezik szociális érzékenységgel, emiatt szerinte a kereszténység és a szociális érzékenység egy és ugyanaz. A keresztény világnézet az arany középút, mely a liberalizmustól balra, a szocializmustól jobbra helyezkedik el, mert távol áll a liberális individualizmustól, de az egyént negligáló szocializmustól is (Schlett, 2018, 305). Axiómája a „*[s]zeresd felebarátodat, mint tenmagadat*”, azaz sem az egyén, sem pedig a társadalom nem lehet abszolútum, ezek harmóniájára kell alapozni az emberi együttélést. Giesswein igyekezett nézeteinek tudományos alapot adni, hogy ezáltal „versenyképesebb” legyen a (marxista) szocializmussal szemben. Ezért szociológiai és teológiai szakfogalmakat alkalmazott műveiben.

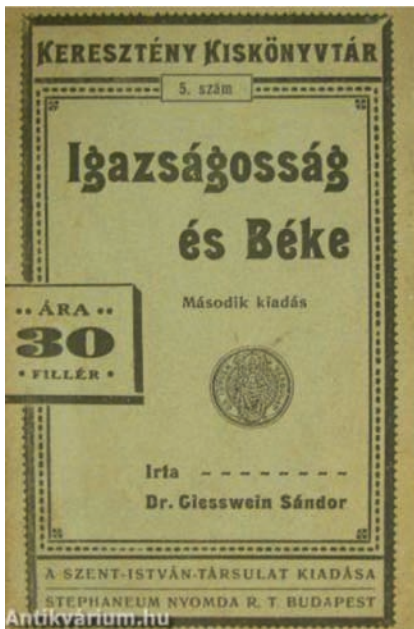
Művei széles körben ismertek és népszerűek voltak

Erosen bírálja a szocialista és a liberális gazdasági modell elméleti alapjait. Ezek fundamentuma az a materializmus, mely negligálja az emberi tényezőt, ezzel szemben fejt ki nézeteit. Szerinte „*[a]z igazságosság nem matematikai, sem nemzetgazdasági tantétel, hanem erkölcsi fogalom s azért, a ki a szociális életbe igazságosságot akar hozni, annak azt az etikától nem szabad elválasztania*” (Giesswein, 1907, 19). Tehát a szociális kérdést nem lehet csupán közgazdasági kérdésnek tekinteni, hanem etikai kérdésként is kell rá tekinteni.

Ezt követően kifejti a gazdaság fejlődésének és a kereszténységnek az összekapcsolását. „*Annyiban, amennyiben mi azt [a kereszténységet – K. B.] legtisztább ethika kifejezésének tartjuk. A gazdasági rendszereket sem az ethikai nézetek, sem a kereszténység nem alkotta és nem alkotja meg, de hogy a nemzetgazdaság terén ne csak a durva egoizmus találjon kielégítést, arra nézve szükségesek a tisztult erkölcsi fogalmak*” (Giesswein, 1907, 19).

„*A kereszténység tehát nem teremtett meg és nem teremt meg, nem tartott fenn és nem tart fenn semmiféle gazdasági rendszert, ő maga független mindeneyiktől, a mint független a világi kormányformától. De igenis az igazságosság elveit beleviszi és bele kell vinnie minden egyes gazdasági rendszerbe, melyet a hely és idő körülményei megalkotnak*” (Giesswein, 1907, 21). Ebből kifolyólag a feudalizmus sem az egyház „kedvenc” nemzetgazdasági felfogása, és Giesswein szerint nem az egyház alkotta. A feudalizmus sokkal inkább a Római Birodalom összeomlása utáni félbarbár népek gazdasági, uralmi rendszere. **A kereszténység és az egyház volt az egyetlen tényező, mely fellépett a barbár önkényeskedés és hatalmaskodás ellen.** Az önkényesség elleni fellépést tartja aktuálisnak az egyház számára a modern időkben is.

Ezzel kapcsolatban megadja a keresztényszocializmus szükségességének alaptételét: „*...nem szabad figyelmen kívül hagyni L. Stein nagyjelentőségű szavait, hogy a szocializmus vagy ethikai alapra helyezkedik vagy megszűnik lenni, haladást csak akkor jelent, ha vallásos eszmék és erkölcsi gondolatok hatják át*” (Giesswein, 1907, 24). Majd proklamálja a mozgalom célkitűzését: „*A mi társadalmi mozgalmunkat ugyan gazdasági és népesedési viszonyok indítják, de az iránytűt ethikai elveknek kell megadniok, s ezek közé soroljuk kétségkívül azt is, hogy az éhezőknek*

táplálék jusson, nem csak irgalomból és könyörületből, hanem igazság szerint, de ezzel az igazságosság követelményei teljesítve nincsenek, mert nemcsak kenyérből él az ember” (Giesswein, 1907, 24). Giesswein szerint itt kell beavatkozni a kereszténységnek, hogy „alul” és „fölül” is érvényesüljön az etikai alap.

A „hogyan?” kérdésre Giesswein a szociális–individuális bináris oppozíció vizsgálata közben keresi a választ. Szerinte ez a szembenállás végigkíséri a történelmet, de a modern korban válik abszolút kiélezetté. Ugyanakkor szerinte van mód ezen ellentét feloldására, mégpedig a két irányzat abszolutizálásának megszüntetésével. Elemzi mindkét irányzatot, a szocializmus esetében különbséget tesz annak változatai között, így eljutván oda, hogy a szocializmus nem csak marxi alapokon állhat, sőt rámutat,

♦ hogy a materializmus és kollektívizmus eszméjétől megfosztott szocializmus állhat keresztényi alapokon (Giesswein, 1907, 44–46). „*A keresztény szocializmust tehát abban az értelemben kell vennünk, hogy az egy keresztény szociális reformnak összefoglalatja, rendszere, mintegy a keresztény igazságosságnak a társadalmi és gazdasági életben való gyakorlati alkalmazása. S azért míg nem idegenkedünk attól, sőt joggal tetszelgünk benne, hogy keresztény szociális reformról, keresztény szociális akcióról és elvekről beszéljünk, addig következetesen beszélhetünk keresztény szocializmusról is...*” (Giesswein, 1907, 47). Arra az estre, ha az olvasóközönség a marxista szocializmusra asszociálna, Giesswein javaslatot tesz a „keresztény szolidarizmus” elnevezés használatára.

IRODALOM

- GIESSEWEIN Sándor: *A katolikus egyház társadalmi missiója*, Győr, Győregyházmege Nyomdája, 1896.
- GIESSEWEIN Sándor: *Társadalmi problémák és keresztény világnézet*, Budapest, Szent István Társulat, 1907.
- GIESSEWEIN Sándor: *Keresztény szociális törekvések a társadalmi és gazdasági életben*, Budapest, Stephaneum Nyomda R.T., 1913.
- GIESSEWEIN Sándor: *A szociális kérdés és a keresztény-szocializmus*, Budapest, Stephaneum Nyomda R.T., 1914.
- SARNYAI Csaba Máté: Giesswein Sándor keresztényszociális reformeszméinek kulcsfogalmái, *Egyháztörténeti Szemle*, XX. évfolyam, 2019/2. szám. https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szemle_2019-2-63-73.pdf (Letöltés ideje: 2020. 09.10.)
- SCHLETT István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon III.*, Budapest, Századvég Kiadó, 2018.

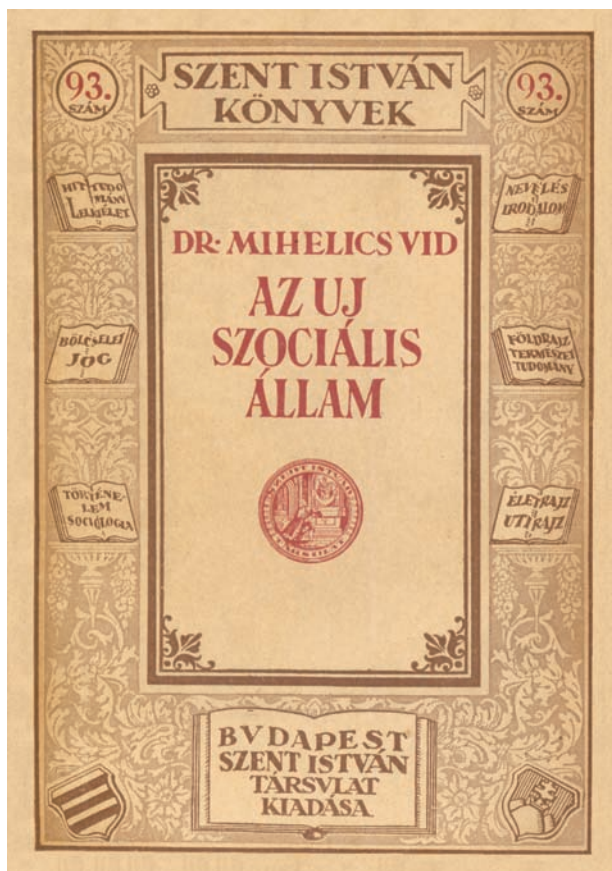
Hámori Péter
Mihelics Vid

A magyar keresztény szellemű szociológia ismert alakja volt Mihelics Vid egyetemi magántanár és közíró. Fellelős szerkesztőként jegyezte a *Vox Academicát*, az Országos Magyar Katolikus Főiskolai Diákszövetség lapját, mely kitűnt erős szociális szellemével. Már a világháború után egy visszaemlékezésében így jellemezte a korszakot: „Mert nehéz az idők járása felettünk. Kérdések özönében fuldokolunk, amelyeknek megoldásától függ nemcsak boldogulásunk, hanem pusztulásunk is. Elveszhetünk, ha nem érlelődik ki belőlünk az új magyar eszme s utána a tett. Kölcsön nem vehetjük mástól, különösen nem a liberális Magyarország fórumon maradt bölcsseitől, az üres szónokoktól, a professzionista politikusoktól, akik túlharsogják a komolyan alkotókat és kisajátított nemes gondolatok szemfödője alatt keresztrefeszítik az igazságot. A történet vajúdik körülöttünk s nekünk meg kell találnunk s meg kell állanunk helyünket a szellemi, politikai, szociális és gazdasági világáramlatok sodrában.”

A *Vox Academica* hasábjain Mihelics élesen elutasítja a „*quieta non movere*” magatartását, azt a kereszténynek nevezett konzervativizmust, amelynek politikája legfeljebb a lokalizálás, egyebekben a mozdulatlanság megőrzésére törekvés. Cikkek, tanulmányok egész sorát alkotta meg a keresztény-szociális eszméről és a társadalmat átformálni akaró szociálpolitikáról az igen magas színvonalú *Magyar Szemle* oldalain.

Frenyó Zoltán értékelése szerint „*Mihelics* a szó jó értelmében vett doktrinér és ideologikus gondolkodó volt, aki a keresztény társadalomelmélet általa helyesnek tartott esz-

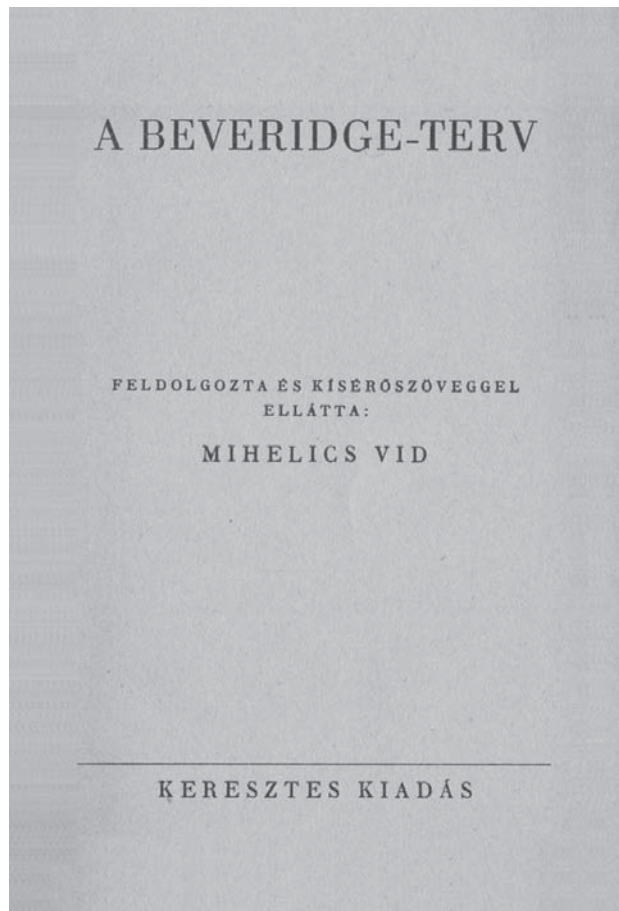
◆ *méinek fényében vizsgálta és ítélte meg a társadalom jelenségeit és mozgását úgy, hogy egyúttal mindig igyekezett rámutatni azokra az irányokra, amelyekre ezeknek az esz-*

◆ *A szociálpolitikai szakirodalom egyik alapműve*

méknék a kiteljesítése – mint ahogy az lenni szokott – legalábbis a legkevésbé nyugtalan lelkiismerettel és szüntelen kiigazításokkal párosulva rábízható.”

Az egyén és a társadalmi közösség viszonya volt az a kérdéskör, amely hosszú ideig foglalkoztatta. Úgy látta, hogy a társadalomszemléleti irányzatoknak három fajtá-

Ezt a fontos művet már a megjelenés évében magyarra fordította Mihelics

ja van. Az egyik nézet (a liberalizmus) az egyén, a másik (a szocializmus, illetve korai állapotában a fasizmus) a közösség, illetve az állam érdekeit tolja előtérbe a többiek rovására. Mindkettőt egyoldalúnak és károsnak tartotta. Harmadikként **a keresztény társadalomszemléletet említette, amely „helyes viszonyt teremt az egyén és a közösség között”,** s amelynek gazdasági rendszerében a szocialisztikus megoldásból megtalálhatjuk célként az anyagi lét biztosítását mindenki számára, de amely emellett lehetőséget nyújt a személyiség kibontakoztatására, a közösség sérelme nélkül.

A '30-as évek elején Mihelics részt vett a keresztény-katolikus szellemű, bátor és kritikus hangú folyóirat, a *Korunk Szava* alapításában és szerkesztésében. Személyi és politikai ellentétek miatt a lapból *Új Kor* néven kivált egy radikálisabb csoport. Mihelics is ide lépett át, goromba támadásoknak téve ki magát a *Korunk Szavától*, ahonnan a totalitárius rendszerek iránti rokonszenvvel vádolták, pedig ő több írásában is kaotikus zagyvaságnak nevezte a náciizmust.

Mihelics átvette a *Katolikus Szemle* szerkesztését, mely a keze alatt a szociális érzékenységgel tűnt ki, a konzervatív erők rosszállása mellett. Követelésükre 1940-ben le is váltották. A világháború után így értékelte pályáját: szerinte munkássága „azzal a sanyarú eredménnyel [járt], hogy a szocialisták reakciónak és klerikálisnak, a reakciók és klerikálisok pedig, vagyis a hangadó katolikus társadalom egésze, szocialistának könyvelt[ék] el.”

Szakmai és tudományos igényességét és korszerűségét jelzi – s ez egyben munkásságának kiemelkedő érdeme is –, hogy 1943-ban, az angliai megjelenést követően szinte azonnal magyarra fordította, ismertette és jegyzetekkel látta el az ún. **Beveridge-tervet**, amely a modern állami társadalombiztosítás és szociálpolitikai rendszer első nagy-szabású európai dokumentuma volt.

Hámori Péter

Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter

„Az ország szolgálatában megmaradni a legfőbb erkölcsi kötelesség”

„Alakjának és élete művének beállítása nélkül nem is lehet majd ennek az átmeneti korszaknak a történetét megírni.”
1930. szeptemberében ekképp búcsúztatta Vass József kalocsai nagyprépostot, népjóléti minisztert a *Pesti Napló*. Vass valójában több volt egyszerű kormánytagnál: Bethlen István miniszterelnök állandó helyettesének, tanácsadójának és a két világháború közti korszak egyik legbefolyásosabb, legnépszerűbb politikusának számított. A pesti nép csak Vassjóskának becézte. Nyisztor Zoltán 1962-es visszaemlékezése szerint a titka az volt, hogy „két különböző nyelven tudott beszélni. Egészen másképp az intelligenciának és egészen másként az egyszerű népnek”.

Vass Székesfehérvárott érettségizett a ciszterciek gimnáziumában, a teológiát pedig a hírneves római Collegium Germanicum-Hungaricumban végezte, ahová csak a legtehetségesebb kispapok kerülhettek be. Felszentelése után Adonyban lett káplán, majd a Szent Imre Kollégium igazgatója Budapesten. Politikai karrierje az 1920-as választásokon kezdődött: a sárvári kerületben választották a Nemzetgyűlés képviselőjévé. 1920-ban miniszteri bársonyszéket kapott (közélelmezési, majd vallás- és közoktatásügyi miniszter is volt Teleki Pál első kormányában és Bethlen István alatt). Amikor IV. Károly két ízben is megkísérelte a hazatérést, ő közvetített Horthy és a király közt, ennek köszönhetően bár legitimista volt, megőrizhette a pozícióját. 1922-től haláláig a népjóléti és munkaügyi miniszteri posztot töltötte be.

Nevéhez fűződik a *Lex Vass I.* (1927/XXI.) és a *Lex Vass II.* (1928/XL.) törvénycikkek megalkotása, melyekkel megvalósult az öregségi, rokkantsági, özvegyességi és árvasági ellátás magyarországi rendszere. Felállította az Országos Társadalombiztosítási Intézetet (OTI). Mindössze a mezőgazdasági munkásság társadalombiztosításának megvalósítására nem került sor (ez lett

volna a *Lex Vass III.*), mert a gazdasági világválság tombolása közepette a gazdaságilag legyengült ország erre akkor nem volt képes; hogy terv volt rá, az a levéltári forrásokból és Kovrig Béla Amerikában megjelent és Budapesten 2011-ben újra kiadott *Magyar társadalompolitika (1920–1945)* című nagyon alapos munkájából egyértelműen kiderül.

Vass József kalocsai nagyprépost, miniszter íróasztalánál, 1920-as évek (bpkep.fszek.hu)

A reverendás miniszter

A hatalmas termetű pap igazi különc volt az akkori katolikus egyházban. Nem csinált különösebb titkot belőle, hogy egy operetténekesnő, Biller Irén személyében barátnőt tart, akinek Pesten lakást bérelt, és autót vett.

Érdekes és jellemző anekdota, hogy amikor bicskei plébános barátja megpirongatta a gyakori színházlátogatásai miatt, ami nem volt ugyan tilos egy papnak akkoriban, de illetlenségnek számított, megvonta a vállát, és így vá-

Vass József népjóléti és munkügyi miniszter búcsúztatása után, az induló gyászmenet a Parlament lépcsőjénél. (Fortepan)

laszolt: – Ha színdarabot nézek meg, utána elmondok egy Miatyánkot; ha operettet, akkor előtte is...

Vaszt mindenki féktelen ambíciójú személyiségnek ismerte. A világi karrier mellett az egyházon belül is előre akart lépni: püspöki, sőt bíborosi posztra pályázott. Mindkettőre esélye is volt, mivel azonban Sincero legátus, pápai követ fülébe jutott a Vass József zavaros magánéletéről terjedő pesti pletyka, illetve a pap-miniszter korán, 53 éves korában elhunyt, mindebből semmi sem lett.

Hámori Péter

Szociális női szerzetesrendek

A szegények nem a XIX–XX. században jelentek meg az európai és magyar társadalomban (vagy annak peremvidékén), a középkorban éppúgy láthattak koldusokat a városok utcáin. Elsősorban a templomok és kolostorok környékén, nem véletlenül: az Egyház túlvilági jutalmat ígért a jótettekért, s ebbe a zarándoklatokon, a böjten, az önmegtartóztatáson kívül az alamizsnálkodás is beletar-

tozott. De maguk a szerzetesek is segítették a szegényeket, ha nem is egyénileg – hiszen személyes vagyonuk nem lehetett – hanem intézményesen (legalábbis a nyugati kereszténységben).

A korai nyugati szerzetesség egyik legfontosabb dokumentuma *Nursiai Szent Benedek Regulája*, életszabályzata. Ebben már szerepel a szegények megsegítése: a „Melyek

Alapítás éve	A szerzetesrend neve	Házak száma	Lélekszám	Házak száma	Lélekszám
		1927		1943	
1863	Isteni Üdvözítő Nővérek (Szalvátor nővérek, német alapítás)	19	240	?	?
1899	Ferences Mária Misszionárius Nővérek Társasága	1	157	16	206
1908	Szociális Missziótársulat	16	206	11	109
1918	Jézus Szíve Népleányai	?	?	5*	78
1922	Szervita Nővérek Mária Kongregációja	?	?	11	109
1923	Szociális Testvérek Társulata	?	?	25	202
1927	Ferences Szegénygondozó Nővérek	–	–	41	300
1928	Szent Benedek Leányai	–	–	4	41
Össz.		36	603	113	1045

* Más adat szerint 11 vagy 17, részben a visszacsatolt területeken

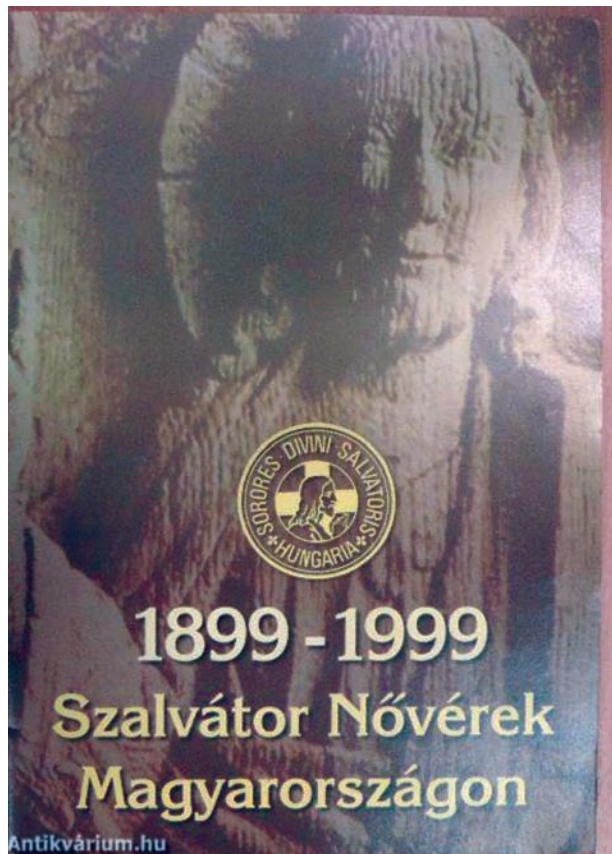
a jó cselekedetek eszközei” című részben a 14. tanács így hangzik: „Új erőre segítsd a szegényeket!” A monostor gondozójának pedig megparancsolja Benedek: „*A lehető legnagyobb gondja legyen a betegekre, gyermekekre, vendégekre és szegényekre, abban a biztos meggyőződésben, hogy mindezekről az ítélet napján számot ad majd.*” Másutt így ír: „*Kiváló nagy gondot fordítsanak a szegények és zarándokok befogadására, mert bennük még inkább fogadjuk Krisztust; míg a gazdagokkal szemben érzett félelem maga is tiszteletet vált ki.*” A későbbi szerzetesszabályzatok is javasolják az alamizsnálkodást – kivéve Assisi Szent Ferenc Reguláinak különböző változatait. Ezek csak annyit írnak elő, hogy a rendbe lépők minden vagyonukat osszák szét – de rendszeres alamizsnálkodásról nem szólnak, ami érthető, hiszen Ferenc nyomatékosan hangsúlyozta: követői pénzalamizsnát semmilyen körülmények közt sem fogadhatnak el.

Időben messze előre ugorva megállapíthatjuk, hogy a két világháború közti időszak Magyarországon általában a szerzetesség, azon belül is a női szerzetesrendek felvirágzását hozta el. Nemhogy nem volt hiány szerzetesekben és főleg apácákban, de több rendben túljelentkezést tapasztaltak. Különösen igaz volt ez a szociális munkát végző rendekre. Gergely Jenő egyháztörténész adatai szerint szociális szolgálattal 10,6%-a, karitással másik 10,6%-a foglalkozott a nővéreknek. (Sajnos Gergely nem határozta meg, mi a különbség a kettő között). Az 1927-es és 1943-as *Katolikus Almanach* szerint a szociális ügyekkel (is) foglalkozó apácák száma az előző oldalon látható táblázatban foglaltak szerint alakult:

Mindez majdnem kétszeres növekményt jelentett! A korszakban több magyar alapítású rend is volt.

Érdemes, ha csak vázlatosan is, áttekinteni a rendek magyarországi történetét. Az egyszerűség kedvéért kronológiai elvű felsorolást választottunk.

♦ **1. Isteni Üdvözítő Nővérek (Szalvátor nővérek):** az 1888-as németországi rendalapítás után 10 évvel jöttek az első nővérek Magyarországra. Öt kórházban, köztük a főváros pesti oldalának központi kórházában, az Uzsoki utcában szolgáltak, 45-en pedig az Országos Társadalombiztosító Intézet Magdolna Baleseti Kórházában (a nevét Purgly Magdolnáról, Horthy kormányzó feleségéről kapta).

♦ *Az újjászerveződő rend történetét már igényes kiadvány őrzi*

Szegénygondozást csak „mellékesen” végeztek, Óbecsén. A rendet 1950. VIII. 30-án az egyház és az állam közti „megállapodás” nyomán feloszlatták az összes többivel együtt. Érdekes következménye lett ennek, hogy a kórházakban apácámultjuk eltitkolása mellett munkát vállalhattak a szerzetesnők, de a szegénygondozásban és a szociális munkában nem vehettek részt...

2. Ferences Mária Misszionárius Nővérek Társasága: 1877-ben alapította Mère Marie Indiában. Az Evangélium üzenetét a lehető legtöbb eszközzel terjesztik, főleg a legszegényebbek közt. Magyarországon Füzesgyarmaton és Budapesten telepedtek meg, és bár nem ezt tartották fő feladatuknak, a sikeres evangelizáció érdekében szegénygondozást is végeztek, tudván, hogy nemcsak kenyérről él az ember, de kenyér nélkül, segítség nélkül a szavak hatástalanok.

Ferences Szegénygondozó Nővérek Szerzetesrendje

A budapesti apácák a nyomornegyedeket, a barakktelepeket járták, főleg Budapesten, de vidéken is.

3. Szociális Missziótársulat: a modern kor első magyar alapítású apácarendje. Merőben szokatlan elvek mentén szervezte meg Farkas Edith 1908-ban.

A korban a magyar politikumot – hasonlóan Európa más országaihoz – többek közt a női választójogért folytatott harc tartotta lázban.

Addig négy fő típusa volt a női rendeknek: **a kontemplatív, az elmélkedő és a betegápoló mellett a tanító-rendek** viszonylag újak számítottak. A társadalmi jelenségekre, a munkáskérdésre, a nőmozgalmakra, a szegényparasztság nyomorára a katolikus egyház vagy semmit sem reagált, vagy a középkori állapotokat sírta vissza. Kivétel kevés akadt, köztük volt Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök, aki XIII. Leó pápa társadalmi tanítása, a *Rerum novarum* enciklika nyomán egy korszerűbb egyházat akart látni Magyarországon. Elképzelése szerint nem szükségszerű, hogy a társadalom széles rétegei, így a középosztály és az értelmiség elég nagy része elforduljon a vallástól. Biztatta Farkas Edithet, hogy segítsen új hivatást keresni a nőknek is. Abba sem nem nyugodott bele, hogy a munkásság tömegeinek körében már nemcsak a vallástalanság, hanem a vallás- és egyházellenesség is általánossá vált. Farkas Edith Prohászka biztatására és az ő egyházmegyéjében szervezte meg a Szociális Missziótársulatot. Prohászka 1927-ben, nem sokkal a halála előtt így jellemezte a Missziótársulatot: *„Az új szellem Amerikában kerekedett, átlengett a magyar parlamenten is, az igazságügy- és kultuszminisztériumon, a bíróságokon s a pedagógiai társulatokon, s ez ébresztette fel Farkas Edithben azt az igazán eredeti koncepciót, hogy a magyar törvényhozás rendelkezései mellé egy életrevaló szociális szervezet kell állítani, mely ezt a modern irányzatot az Evangélium alapjára átviszi. Ez volt a Szociális Missziótársulat. Innen kell nézni Szociális Missziót feladatait, s e szempontból kell megítélni munkásságát. Erre az intézményre a magyar katolicizmus*

A magyar alapítású rend jelvénye, és az alapító Farkas Edit

méltán büszke lehet, mert magában véve olyan eredeti és töröl metszett alakulat, melyben fölsírt a társadalmi bajok miatt érzett nagy szánalom, s mely gyakorlati hozzáértéssel párosulva, krisztusi érzések lángjával csapott fel az égre.”

Jóllehet a Szociális Missziótársulat sokkal inkább a középosztály nőtagjainak nevelésére és mai kifejezéssel szociális érzékenyítésére vállalkozott, *Konstitúciójuk* szerint feladataik közé tartozott a „*nő- és családvédelem, ifjúság- és gyermekvédelem, szegényügy, munkásnő-ügy, népgondozás, kórházmisszió, fogházmisszió, menhelymisszió*” is.

Farkas Edith és rendje 1919 (a Tanácsköztársaság) megrendítő élménye nyomán konzervatív irányba fordult, és beilleszkedett az ellenforradalmi Magyarország politikai-közéleti rendjébe; erről pedig még az átmenetileg országgyűlési képviselőseget vállaló Prohászka is úgy nyilatkozott: nemzetinek lehet, hogy nemzeti, de hogy nem keresztény, az bizonyos...

4. Jézus Szíve Népleányai: 1921-ben alapította Budapesten a jezsuita Bíró Xavér Ferenc. Az egyetlen rend, amelyik Loyolai Szent Ignác jezsuita rendi szabályait és elveit követte. Az első magyarországi apácarend volt, ahol nem volt habitus (rendi egyenruha), hanem egyforma civil ruha és jelvény. Ennek oka, hogy a falusi népszolgálatban a rendi ruha inkább akadály volt, mint segítség.

Az alapító Bíró Ferenc SJ a rendtagokkal

A népszolgálat sok mindent jelentett, a falusi gazdasz- szonyképző és főzőiskoláktól a gyakorlati ismereteket nyújtó tanfolyamokon át az analfabetizmus elleni képzé- sekig. A jezsuitákra jellemző módon igen magas szellemi nívót követeltek meg tagjaiktól. A társadalom alapegysé- gének a családot tekintették, és magas szintre fejlesztették a családpassztorációt.

5. Szervita Nővérek Mária Kongregációja: 1922-ben kerül Magyarországra a rend. Elsősorban gyermekvéde- lemme foglalkoztak, de fenntartottak négy szeretet- (sze- gényházat) és egy árvaházat is.

Örökfogadalom a Szervita nővéreknél

6. Szociális Testvérek Társulata: a XX. század egyik legérdekesebb és leginkább előremutató magyar rend- alapítása. Az alapító, **Slachta Margit** eredetileg Farkas Edith Szociális Missziótársulatába lépett be, ám annak 1923-as konzervatív fordulata után kettejük közt elmér- gesedett a viszony. Slachta ugyanis komolyan gondolta a nők közéleti szerepvállalását, 1920-ban elindult az or-

szágyűlési választásokon – és a 10 187 szavazatból 5471- et kapott!

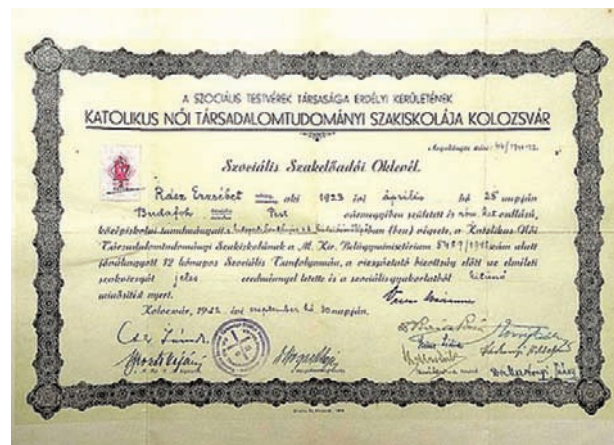
Slachta Margit lett az első nő a magyar Nemzetgyűlésben

A következő választásokon azonban Farkas Edith pa- rancsára nem jelölthette magát. Kettejük viszonya fo- lyamatosan romlott, míg 1923. május 12-én megalapí- totta a Szociális Testvérek Társaságát. Ő saját beállítása szerint tovább haladt a Farkas Edith megkezdte úton, amiről az letért. Ebben Slachtának nem volt teljesen ig- za: ő ugyanis sokkal radikálisabb volt, mint Farkas vala- ha. Emellett folyamatosan döntögette a tabukat: angyal- földi „városanyaként”, ha egyetértett velük, megszavazta a szociáldemokrata javaslatokat. Szembement a keresz- tény-nemzeti kurzussal a zsidókérdésben is, kihangsú- lyozva: „*Keresztény társadalom! Ne tessék a zsidót gyűlö- lni, de a magunk fajtáját kell jobban szeretni!*” Sajátos nézetei voltak a női szerepekről is: „*Meggyőződésem, hogy nincs külön női és férfi érdek; mert e kettő a családban egy. [...] A mi ideálunk, hogy a nő maradjon és legyen a csa- ládban, vagyis jobban mondván a nő menjen vissza a csa- ládjához. [...] Hol vannak nekünk magyaroknak nagy jellemeink? Lámpával kell keresni, míg találunk egyet.*”

Kinek a föladata lett volna tulajdonképpen, hogy ide a világba beleállítsa azt az embert, azt a jellemet? A nőé! Nem teljesítette, mert nem tudta. A férfi félreismerte az ő küldetését, hivatását, azt hitte, hogy mivel azt könnyűből nem lehet megtanulni, a nőnek tulajdonképpen csak a főzőkanállal és bölcsőringatással van dolga, nem pedig alkotásra, államfenntartásra, vagy küldetésekre hivatott férfiak jelleme nevelésére. A családban lévő nők helyzete félre van ismerve, nincs képviselve. Ez az én programom, a családban lévő nőt felemelni – anélkül, hogy őt kenyérkeresetre kényszerítsenék – szellemileg, lelkiileg, világnézeti-leg arra a nivóra, amelyen jobban tudja szolgálni a család, a gyermek, a férfi érdekét. [...] A kenyérkereső nő háromszoros, négyszeres terhet visel. Az asszony a legtöbbször feleség, kenyérkereső, nevelő és cseléd. A kenyérkereső nő kint a világban nagyon rossz helyzetben van, jobban megszorítják, rosszabbul fizetik. [...] Mire a nő a diplomájához jut, bizony az már egy elerőtlenedett valaki. Ha pedig a gyárban dolgozó nőket vesszük, [...] reggeltől estig tartja a gyári munkaidejét ugyanúgy, mint a férfi. Mikor főz? mikor mos? vasal? takarít? mikor ringat bölcstőt? mikor ápol gyermekeket? mikor gondozza a férjét?”

Slachta legnagyobb alkotása azonban nem a szerzetesrend lett (ahol különben a tagok „csak” magánfogadalmat tettek), az egyházjog szerint közös életre vállalkozó, szerzetesszerű életet élő világi nők társasága – eredetileg Farkas Edith alapítása is az volt 1923-ig –, hanem az **1937-ben alapított Katolikus Szociális Képző**. Jelentőségéhez tudni kell, hogy a húszas-harmincas években Magyarországon sem szociológiai, sem szociálismunkás-képzés nem volt. Azaz Pécsen Krisztics Sándor tanszékén folyt szociológiai oktatás, de az a szociális jogalkotás ismertetésén alig lépett túl. Újpesten a budapesti Autonóm Közgazdasági Kar létrehozott egy settlement-telepet a diákok számára, az ottani tudományos munka színvonala azonban

még a pécsit sem érte el. Nem a jóindulat hiányzott, hanem az elméleti felkészültség. A különböző tanfolyamok pedig nagyon különböző színvonalúak voltak, ráadásul a számonkérés is hiányzott, és még ha adtak is valamiféle papírt, azt sehol nem kérték, de nem is fogadták el. Ehhez képest **Slachtaék komoly tantervet állítottak** össze, vizsgával, elméleti előadásokkal és terepgyakorlatokkal, hat féléves akadémiaiként. Serédi Jusztinián esztergomi érsek támogatta az alapítást, Hóman Bálint kultuszminiszter is, bár némi fenntartással, ugyanis nagyon helytelenítette, hogy az oktatásból kihagyják az állami egyetemeket.

Katolikus szociális képzés oklevele Kolozsvárról, 1942-ből

Olyan sikeresnek bizonyult az iskola, hogy a pécsi egyetem képzését is ennek mintájára alakították át, a visszacsatolt kolozsvári egyetemen pedig újonnan szerveztek ilyen képzést.

7. Míg – nem tagadva az empátia, vagy ahogy akkoriban nevezték, a keresztényi szeretet fontosságát, a szakmai tudásra helyezte a hangsúlyt, a másik legjelentősebb

magyar alapítás, a **Ferences Szegénygondozó Nővérek rendje** 1927-ben Egerben épp a fordított elveket állította a testvérek elé. A Páhók Mária Franciska és Krouman Mária harmadrendi ferencesek által megalapított közösség a legdinamikusabban fejlődő társulat volt. Ennek oka összetett: egyrészt szellemi igényeik jóval kisebbek voltak, fizikai és lelki alkalmasság esetén szinte bárkit felvettek.

Nővérek a betegágynál

A közösség lelki formálódása **Oslay Oswald** ferences szerzetes vezetése alatt ment végbe. Példaképük Szent Erzsébet volt, és a legfárasztóbb és néha legmocskosabb munkát is igyekeztek alaposan és vidáman végezni. Ellentétben a Szociális Testvérek Társulatával, melynek megítélése elég ellentmondásos volt Slachta politikai szerepvállalása miatt, a szegénygondozókat mindenki tisztelte és szerette, még az Egri Normát következetesen elutasító szociáldemokraták is.

8. Végül még egy magyar alapítás: a Szent Benedek Leányai Társasága. Berez Erzsébet, rendi nevén Skolaszti-

ka alapította 1928-ban. A nővérek 1928-ban kezdték meg rendi életüket Kühár Flóris bencés szerzetes biztatására.

Az újjáalakult rend ifjú és idős nővérei

Két különös munkaterük volt: a vidékről Budapestre, többnyire cselédkedni jövő lányok testi-lelki gondozása és a tanyasi nép lelki vezetése; sok helyen ugyanis hónap-, olykor évszámra nem láttak papot az itt élő családok.

A református egyház **Filadelfia Diakonissza Egyesület diakonisszaszolgálat**a is végzett szegénygondozást, igaz, sokkal kisebb léptékben. Budapesten a Kálvin téri parókián három diakonissza végezte a környezettanulmányok felvételét és a gondozást, de az Egri Normában is többen, többfelé dolgoztak.

Ha össze akarjuk foglalni a női szerzetesi közösségek szociális tevékenységét, akkor először is a kaleidoszkópszerű színességre kell rámutatni. Másrészt arra, hogy a két világháború közti, elsősorban lokális szociálpolitika ezek nélkül a szerzetesek nélkül összeomlott volna.

Nemcsak a középkorban, de a XIX–XX. században is az egyházak voltak a legszélsőségesebben kiilleszkedett társadalmi csoportok fő gyámolai. Igaz, a városok is tartottak fenn ispotályokat, melyek egyszerre voltak agg-

menhelyek, kór- és szegényházak (a funkciók csak lassan váltak szét Pesten a Rókus-kórház 1798-as, de még inkább a pesti Szent Erzsébet Szegényház 1856-os felépültével). Írásunkban azokat a magyar alapítású, élethivatás-szerűen szociálpolitikával vagy szegénygondozással foglalkozó rendeket mutattuk be, melyeket Magyarországon alapítottak.

IRODALOM

A Szociális Missziótársulat rövid ismertetése, Budapest, 1930.

GÉRA Eleonóra Erzsébet: *Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850–1952. Doktori disszertáció*, ELTE

Bölcészettudományi Kar, 2006. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gera/diss.pdf>

HÁMORI Péter: Az Egri (Magyar) Norma. Kísérlet a magyar szegény- (koldus-) ügy rendezésére. Fuga temporum, in ZÁVODSZKY Géza (szerk.): *Eperjessy-émlékkönyv*, Budapest, ELTE TFK, 1997, 257–286.

KIEBELE, A.: *Die Salvatorianer in Geschichte und Gegenwart, 1881–1981*, Róma, 1981.

MONA Ilona: *Slachta Margit*, Budapest, 2008.

PÁLOS Károly: *Szegénység, szegénygondozás*, Szombathely, 1934.

SJC: *A szeretet csodája. A Jézus Szíve Társasága (Népleányok) 70 éves története*, Kecskemét, 1992.

WIMMER Anzalm: *Farkas Edit és életműve*, Budapest, 1942.

Hámori Péter

„Életemben az éltető erő maga a Szentlélek”

Ahogy már említettük, a magyarországi alapítású szociális hivatást ápoló szerzetesrendek közt az első a **Szociális Missziótársulat** volt. Éltre hívója, **Farkas Edith** Budapesten született és nőtt fel, úri családban. A főváros társadalom- és térszerkezete azonban nem Londoné volt, ahol az egyes rétegek szinte nem is érintkeztek egymással, lakóhelyük is elkülönült.

Csak két jellemző példa: az Andrássy út bérpalotáinak hátsó udvarainak szegényes pincelakásaiban proletárok éltek, az úri negyednek semmiképpen sem nevezhető Külső-Józsefváros munkásházainak utcai első emeletét viszont gyakorta szerényebb jövedelmű orvosok, ügyvédek lakták. S jóllehet a középosztálybeli városi lakosság mindent megtett az elkülönülésre és elkülönítésre, ez a törekvés rendre kudarcot vallott. Így szükségszerű volt, hogy a későbbi alapító nővér már korán felismerje: van egy *másik* társadalom is a székesfővárosban. De azt is látnia kellett, hogy pusztán az alkalmi karitás, még ha kezét a jó szándék is vezeti, vajmi keveset ér, ráadásul túl kevesen vannak azok, akik bár megtehetnék, hajlandóak abban részt is venni.

Első tapasztalatait mégis a karitás területén szerezte a **Szent Erzsébet Egyesület** tagjaként. A szegénygondozáshoz meggyőződése szerint a szíven kívül tudás is kellett: valószínűleg emiatt ment Sopronba az orsolyiták tanító-, majd tanárképző intézetébe. Példaképe ekkoriban lett a **magyar karitás apostolasszonya, gróf Pálffy Pálné**. Ő ismertette meg a **Katolikus Nővédő Egyesület** munkájával, aminek Farkas Edith 1906-ban alelnöke, majd rövidesen – 1908-ban – ügyvezető elnöke lett. Ekkoriban ismerkedett meg Prohászka Ottokárral is, aki meghatározó hatással volt pályájára, és Stoffer Máriával, aki mind-

végig segítőtársa volt. Az angol Webb (Sidney, de különösen Beatrice) házaspárhoz hasonlóan a tényfeltárást tartotta az első és legfontosabb feladatnak. Ennek érdekében beutazta az országot, de nemcsak vizsgálódott, hanem igyekezett mai szóval a középosztályt, illetve elsősorban annak nőtagjait „szociálisan érzékenyíteni”. Kiderült, hogy komoly szervezői és előadói tehetsége van. Megalakította a **Katolikus Patronázs Egyesületet**, amire (Korányi Sarolta együttműködésével) a Katolikus Tiszviselőnők és Női Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetsége, majd az Egyetemi Hallgatónők Szent Margit Köre és a Katolikus Leányok Országos Szövetsége következett. Végül 1908 novemberében, **Szent Erzsébet ün-**

A Szociális Missziótársulat alapítója, Farkas Edith tiszteletére elhelyezett emléktábla a Budapest, Krisztina körút 61/a szám alatti Anyaház homlokzati falán, Hermann Zsolt szobrászművész alkotása.

nepén megalapította életművét: a **Szociális Missziótársulatot**, amiben Förster Vilmos zürichi egyetemi tanár, szociálpedagógus, aki a **revolucionizmus helyett az aktív közületi és társadalmi szociálpolitika által alátámasztott evolucionizmus, a társadalmi kiegyenlítő és hirdetője volt**, aktívan támogatta.

Nálánál is fontosabb szerepe volt ebben az esztergomi papnevelde lelki vezetőjének, Prohászka Ottokárnak, aki Farkas Edith legfontosabb bizalmasa és tanácsadója lett, de a Társulat belső ügyeibe, fegyelmi dolgaiba és szociális munkája megszervezésébe nem avatkozott bele. Pro-

hászka mellett **Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspök** támogatta az új szerveződést, mely azonban kezdetben nem apácarendként működött, tagjai magánfogadalmat tettek. 1911-ben **megalapította Magyarország első Szociális Iskoláját**, ahol a karitás munkatársainak akart felkészülési lehetőséget biztosítani. A Társulat mellett szervezetet alapított a kültagok számára is, akik általában férjezettek voltak, emiatt nem léphettek be a Társulatba, így szélesítve a középosztályon belül a szociális nevelés lehetőségét.

Az első világháború kitörése után öt hadikórházat alapított és látott el a Társulat; mellette Hadivarrodák, Népkonyhák és Nővédelmi Hivatalok fenntartását, Hadiárvák Bizottságának vezetését is végezték, emellett nagyarányú gyermeknyaraltatási akciókat szerveztek a városok, elsősorban a főváros szegény gyermekeinek. Erdélyben, Gyulafehérváron önálló központot állítottak fel.

Az összeomlás, a forradalom és a Kun Béla-féle puccs, majd a román megszállás után a magát büszkén ellenforradalminak hirdető államvezetés alatt a rend egyre inkább virágzott, számos vidéki központ jött létre. Farkas Edith kezdetben megengedte, vagy inkább eltűrte, hogy a Társulat tagjai aktív politikai szerepet is vállaljanak. Egy idő után azonban változott a véleménye a Társulat szerepéről és a tagok közéleti munkájáról, de magáról a Társulat belső életéről is. A korábbi, világ felé való nyitottság visszaszorult, és a kékfátylas nővérek társasága mind jobban kezdett hasonlítani egy hagyományos, szegénygondozással foglalkozó apácarendre. Ennek és személyi ellentétüknek volt köszönhető, hogy a Társulatban szakadás állt be, Slachta Margit vezetésével néhány nővér kilépett, és megalapította a **Szociális Testvérek Társaságát**. A fordulat oka, hogy életrajzírói szerint Farkas Edith mindig vágyott a világtól való elvonulásra (bár ennek korábbi társadalmi aktivitása ellentmondani látszik). Ami viszont bizonyos,

hogy **patrónusának, Prohászka Ottokárnak** mélységes kiábrándulása a korai húszas évek lendülete után egyre inkább az 1918 előtti hagyományos liberál-konzervatív irányhoz visszakanyarodó politikai elitben hatással volt az alapítónőre, akárcsak bizalmas kapcsolata Horthy kormányzóval és feleségével.

Összefoglalva megállapítható, hogy a Szociális Missziótársulat sokat tett a magyar közéletben a szociális gondolat gyakorlattá válása érdekében, s azzal, hogy ezt a középosztály programjává is igyekezett tenni, és a szociális

radikálisoknak példát is mutatott, igazolta elgondolásaik érvényességét. A magyar társadalom szemléletének lényeges átformálásában azonban ők is kudarcot vallottak. A konzervatívoknak túl radikálisok, a radikálisoknak, főleg a baloldali radikálisoknak túl konzervatívok és klerikálisok voltak. Hagyományukat a Társulattól kiszakadt Szociális Testvérek Társasága vitte tovább, ám az 1948-as politikai fordulat őket is lesöpörte a történelem és a közélet színpadáról.

MOZI ÉS PAPÍR – FILMES
ÉS LEVÉLTÁRI DOKUMENTUMOK –
MÚZEUMTERV
(XX. SZÁZAD ELSŐ FELE)

Kispéter István

Nemzeti Szociálpolitikai Gyűjtemény – válogatott archív anyagok a MaNDA és Filmintézet gyűjteményéből

Bármily meglepő, de korabeli híradók és dokumentumfilmek, és ezek részleteinek százai őrzik és tükrözik vissza a szociális problémák iránti érzékenység változó alakzatait, a szociális gondolat emlékeit egészen a múlt század elejétől 2013-ig. Az itt előszámlált gyűjtéssel kívánunk egy felállításra kerülő szociálpolitikai múzeum számára ötletadó kínálatot bemutatni ebből a gazdag, de a közvélemény és a szakma előtt is alig ismert, feldolgozásra váró hagyatékból. (A szerk.)

Összeállította a Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet (MaNDA) Mozgóképgyűjtemények Osztály, archivátor. (A kutatás során keletkezett címlista a gyűjtemény 2015-ös tavaszi állapotát, feldolgozottságának ekkori szintjét rövidítve, kivonatossan tükrözi.)

Híradók

A Filmhíradók Online felületen elérhető filmanyag: (magyar szórvány híradók 1924 előttről és heti híradók 1924-1949-ig): megtekinthető találatok az alábbi keresőszavakra: szociális: <http://filmhiradokonline.hu/search.php?q=szoci%C3%A1lis>

önkéntes: <http://filmhiradokonline.hu/search.php?page=0&q=%C3%B6nk%C3%A9ntes>

segély: <http://filmhiradokonline.hu/search.php?q=seg%C3%A9ly>

adomány: <http://filmhiradokonline.hu/search.php?q=adom%C3%A1ny>

ellátás: <http://filmhiradokonline.hu/search.php?page=0&q=ell%C3%A1t%C3%A1s>

ingyen: <http://filmhiradokonline.hu/search.php?q=ingyen>

mentő: <http://filmhiradokonline.hu/search.php?q=ment%C5%91>

árvák: <http://filmhiradokonline.hu/search.php?q=%C3%A1rv%C3%A1k>

szegénység: <http://filmhiradokonline.hu/search.php?q=szeg%C3%A9nys%C3%A9g>

munkanélküli: <http://filmhiradokonline.hu/search.php?q=munkan%C3%A9lk%C3%BCl>

♦ Híradórészletek és egytémás híradók 1950–1992 (MFH: Magyar Filmhíradó)

MFH 1953/31 Ipari tanulók ingyenes ellátása

MFH 1954/27 Mentőautó [mozgókórház]

MFH 1957/32 Alkony [szociális otthon Nagymágocson]

MFH 1957/39 Repülő mentőszolgálat

MFH 1957/47 Otthonra találtak [elhagyott gyermekek ellátása]

♦ *Jótekonysági gyűlés Budapesten utcáin 1918-ban (MaNDA)*

MFH 1957/48 8 perc alatt [a mentők gyors segítsége]
 MFH 1962/20 75 éves az Országos Mentőegyesület
 MFH 1969/35 Görcsönyi kastély [szociális otthon]
 MFH 1974/4 Éjszakai ügyelet [a mentőszolgálat munkája]
 MFH 1974/12 ...hogya ne legyenek egyedül... [Érd, magányos
 öregek ellátása, a községi gondozónő munkája]
 MFH 1974/50 Ők is dolgoznak [szociális foglalkoztatásban
 készült tárgyak kiállítása]
 MFH 1975/15 Szívből... [a Vámos Ilona Szakmunkásképző
 Intézet diáklányai társadalmi munkában óvodákat segíte-
 nek: ellátás gyerekjátékokkal]
 MFH 1975/48 Csapi kollégium [cigánygyerekek Zalában;
 segélyek]
 MFH 1979/46 Milyen a magyar egészségügyi ellátás? [interjúk:
 Egészségügyi Minisztérium, János Kórház, Balassa János
 Kórház orvosai]

*Önkéntes mentőegységek akcióban
 (Magyar Világhíradó 696., 1937. július, Nemzeti Filmintézet)*

♦ MFH 1980/25 Életmentés – légi rohamkocsival [az Országos
 Mentőszolgálat helikopterei]
 MFH 1982/14 Minden másodpercben felkészülten... [Ország-
 gos Mentőszolgálat]
 MFH 1982/28 Öregek háza [egy adomány idősek otthonává
 alakítása]
 MFH 1989/17 Sportsegély I. [Taróczi Balázs a Sportsegély
 Alapítványról]
 MFH 1989/49 Új mentőautó [koraszülöttmentés]

Dokumentumfilmek

Élet az egykori Zita-telepen (1915, 4')

1914 végén a háború sebesültjei számára ideiglenes ba-
 rakk-kórházat építettek a Gyáli u. 6. sz. alatt. A 3700 ágyas
 óriási intézet a háború után fokozatosan ürült ki, de még
 az 1924-es lebontása előtt is 1000 ágyas kórház volt. (For-
 rás: Budapest Almanach)

Jótékonysági gyűlés Budapest utcáin (1918, 5')

Budapesten a Ferenciek terén úri dámák persellyel gyűj-
 tenek adományokat a járókelőktől. Gyermekek sütemé-
 nyeket kapnak.

Vöröskeresztes tevékenység (1918, 11')

A film bemutatja a szervezet munkáját, valamint a mun-
 kát segítő betegszállító kocsik berendezését, a kórhá-
 zak részére rendszeresített táborigénykocsikat és a köz-
 ponti raktártelepet a Práterben. Látunk egy táborigény-
 kocsit Ferenc József születésnapján, és megérkezik a genfi
 konvenció 50. jubileumának ünnepségeire Ferenc Szal-
 vátor főherceg.

Akció a magyar gyermekek megsegítésére (1920 körül, 13')

A svájci archívumból kapott filmanyag, készítette az Ast-
 ra filmgyár, francia és angol inzeretekkel.

Horthy Miklós kormányzó és Vass József népjóléti miniszter a 400 ágyas munkáskórház avatásán (Magyar Híradó 170., 1927. május, NFI)

Árnyékban (r. Cserépy László, 1941, 10')

A film a főváros szociális életének egyik fájó sebéét ismereti. Felveti azt a régi problémát, vajon megoldható-e a kolduskérdés a közönség filléres adakozásából, vagy szükséges-e az intézményes rendezés. A jószívek alamizsnafilérei csak akkor jutnak el a valóban rászorulókhöz, az

igazi szegényekhez, ha a megfelelő szociális intézmények juttatják el az adományokat az arra érdemeseknek.

Elhagyott gyermekek (r. Kertész Pál, 1946, 7')

Felhívás a háború pusztításai nyomán otthontalanná, elhagyottá vált százezer magyar gyermek segítése, elhelyezése érdekében.

A világon elsőnek Magyarországon vezetik be a diftéria elleni kötelező védőoltást.

Oltásra várakoznak a szülők gyermekeikkel Kistarcsán (Magyar Világhíradó 723., 1937. december, NFI)

Asszonyok a demokráciáért (r. Roszik Gyula, 1947, 10')

A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége megalakulásáról és a szövetség sokrétű munkájáról készült dokumentumfilm.

Negyvenezren (1947, 10')

Dolgozóink gyermekeinek boldog nyaralása (1951, 17')

Riportfilm a Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek siófoki és soproni gyermeküdülőinek életéről.

Legdrágább kincsünk a gyermek (r. Rodriguez Endre, 1951, 17')

Hogyan gondoskodik az állam a terhes anyákról, az újszülöttekről, a bölcsődés és óvodás gyerekekről, az anyákról és a családról.

Bányászatunk új utakon (r. György István, 1953, 12')

Bányászatunk dinamikus fejlődését az új munkamódszerek, a korszerű gépek, a bányászok megváltozott munkaeszociális körülményeinek bemutatásával kísérhetjük végig.

Anyákért és gyermekekért (r. B. Megyeri Gabriella, 1953, 17')

A film az anya- és gyermekvédelem időszerű kérdéseivel foglalkozik.

Közmunkás útépítők a Budaörsi úton
(*Magyar Világhíradó* 460., 1932. december, NFI)

♦ *A dolgozók érdekében* (1953, 8')

Híradás az 1953. szeptember 5-én este bejelentett – az ipari termékeket és fogyasztási cikkeket érintő – árleszállításról és arról, hogy hogyan hatott ez az esemény a lakosságra.

Szemünk fénye a jól gondozott csecsemő (r. Basilides Ábris, 1953, 18')

A korszerű és helyes csecsemőgondozás részletes ismertetése, a bölcsődék munkája.

Szerető gondoskodás (t. Czigány Tamás, 1953, 14')

Átfogó tájékoztató a Kelenföldi Textilgyár egészség- és munkavédelmi intézkedéseinek megvalósításáról.

És újra mosolyognak (r. Mészáros Márta, 1954, 17')

A dokumentumfilm a Szabadság-hegyi Állami Gyermekekszanatórium életét, munkáját mutatja be.

Tiszta ház, egészséges család (r. Szász János, 1954, 16')

A Magyar Vöröskereszt propagandafilme a házban és a ház körül, az udvarokon rejtőző fertőzési lehetőségekre, ezek megszüntetésének módjaira hívja fel a figyelmet.

Tisztasággal egészségünkért (r. Vas Judit, 1954, 13')

Az élelmiszeripari dolgozók személyi higiéniájának fontossága.

Vaskúti levél (1954, 6')

A riportfilm egy kisváros, Vaskút új arculatát, szociális és kulturális felemelkedését örökítette meg.

Mindennapi történetek (r. Mészáros Márta, 1955, 16')

♦ A Karinthy Ferenc *Albertfalva jövője* című riportja alapján készült film az Albertfalván dolgozó Nagy Józsefné védő-

FELVIDÉKI BÁL.

*Jólsikerült magyar tánc-
bemutató után csárdással
nyitották meg a Felvidéki
Egyesületek Szövetségé-
nek jótékonycélu bálját
a Gellért-Szállóban.*

3

M. P. J.

*Felvidéki Egyesületek jótékony célú bálja a Gellért Szállóban
(Magyar Világhíradó 568., 1935. január, NFI)*

nőt mutatja be, aki fáradhatatlanul és önfeláldozóan járja körzetét, és gondozza a rábizott gyermekeket.

♦ *Öt év nyomában* (r. Csöke József, 1955, 14')

Új, nagyszabású ipari létesítményeink, ezek munkájának bemutatása után a magyar dolgozók szociális és kulturális ellátottságának helyzetéről is képet kapunk.

Egymásért (r. Varasdy Dezső, 1956, 24')

Dramatizált történet segítségével szólít fel a film a közegészségügyi rendelkezések betartására, az orvosi ellátás igénybevételére. Készült a Magyar Vöröskereszt megbízásából.

Idejében (r. Préda Tibor, 1956, 15')

Rövid történet keretében a film a rákbetegség ismérveit, tüneteit ismerteti, majd felhívja a figyelmet a rákszűrés jelentőségére.

Reuma (r. Basilides Ábris, 1956, 15')

Az egyik legelterjedtebb betegség okainak, tüneteinek ismertetése és a hazai gyógykezelés különböző módjai.

Egészségére! (r. Szemes Mihály, 1957, 14')

Az ételmiszer-higiéncia jelentősége piacon, üzletben és otthon.

Házi patika (r. György István, 1957, 20')

A film az orvosi rendelkezés nélküli gyógyszerfogyasztás ellen szól.

Szülők, vigyázzatok! (r. Czigány Tamás, 1957, 15')

A gyermekbénulásos megbetegedéssel kapcsolatos tudnivalók a tünetekről és a kezeléssel.

♦ *Törődj munkatársaiddal!* (r. Fejér Tamás, 1957, 19')

Az élet- és munkakörülmények megjavításáért kifejtett sokoldalú szakszervezeti tevékenység.

Védekezzünk a szilikózis ellen! (r. Czigány Tamás, 1957, 13')
A bányászok egészséges munkakörülményeinek kialakítása lényegesen csökkenti a szilikózisos megbetegedések lehetőségét és számát.

Egészségünkre!? (r. Czigány Tamás, 1958, 15')
A mértéktelen alkoholfogyasztásnak az emberi szervezetre gyakorolt káros hatása.

Életünk ritmusa (r. Szécsi Ferenc, 1958, 21')
A szívbetegek helyes életmódjára figyelmeztető, a balatonfüredi Állami Kórházban (ma: Állami Szívkórház) játszódó oktató-rövidjátékfilm. Készítette az Egészségügyi Minisztérium megbízásából a Medicina Film 1958-ban.

Látok! (r. Rajcsányi Ferenc, 1958, 10')
Dr. Mihály Gyula bajai főorvos újfajta szűrési módszerével rövid időn belül több száz felsőszentiváni lakos gyógyulását segítette elő, illetve előzte meg a komolyabb betegségeket. A mozgalom a Vöröskereszt patronálásával terjedhetett el.

A gyermekek mosolyáért (r. Mészáros Márta, 1959, 18')
Elhagyott, állami gondozásban élő gyermekek mindennapi életének bemutatása, érzékeltetve a családi és az intézeti nevelés közti különbséget.

Tiszta udvar, rendes ház (r. Rajcsányi Ferenc, 1958, 24')
Az alföldi Nagylétán 1953-ban, dr. Seres Géza körzeti orvos kezdeményezésére megindított tisztasági mozgalom története és eredményei.

Tisztaság, szépség, egészség (r. Nagy István, 1958, 14')
Bábelóadás keretében és egy testvérpár, Julika, Laci és édesanyjuk segítségével, élő felvételekkel ismerteti meg az

oktatófilm a gyerekekkel, mire való a szappan, a víz, a fogkefe, a fogkrém, a szivacs, a körömkefe, hogyan kell ügyelni testünk, ruházatunk, tanszereink tisztaságára.

Házi betegápolás (r. Rajcsányi Ferenc, 1959, 26')
A Belügyminisztérium Filmosztálya és a Magyar Vöröskereszt közreműködésével készült film bemutatja, hogyan lássuk el házilag, otthon betegeinket.

Igaz történet (r. Knoll István, 1959, 20')
A kórházakban a maximális igénnyel betartandó higiéniai előírások és szabályok a betegápolás, betegellátás alapjait képezik.

Járványok ellen (r. Janovics János, 1959, 18')
Rövid áttekintés a járványos betegségek elleni harc kezdeteiről, a tudósok kiemelkedő felfedezéseiről, eredményeiről, valamint napjaink gyógymódjairól és megelőző tevékenységéről.

Aröntgengkészülék és alkalmazásai (r. Csajághy Béla, 1959, 15')
Korszerű röntgengkészülékek működési elvének és gyakorlati alkalmazási lehetőségeinek bemutatása.

A gyógyulás útján (r. Tóth Lajos, 1960, 27')
Alsó tagozatos fiúosztályban az egyik fiú kanyarós beteg lett. Ápolásának mikéntjét mutatja be a film.

Kedves látogató (r. György István, 1960, 2')
A beteglátogatók helytelen viselkedését mutatja be a film, amely teljesen kimeríti a beteget.

Ki az ágyból! (r. Czigány Tamás, 1960, 16')
A reggeli torna jelentősége az egészséges életmód, a be-

tegységmegelőzés érdekében, a munkahelyi fáradalmak ellensúlyozása szempontjából.

Nyári történetek (r. Kornis Gábor, 1960, 17')

Rekonstruált esetek segítségével hívja fel a figyelmet a film a nyáron könnyebben terjedő fertőzőes megbetegedésekre.

Születésnap ajándék (r. Kalmár László, 1960, 27')

A Magyar Vöröskereszt megbízásából készült rövidjátékfilm a véradás jelentőségére hívja fel a figyelmet.

Fogadás (r. Kollányi Ágoston, 1961, 16')

A közegészségügyi szabályok betartására, az emberek egészségének védelmére szólítja fel a falvak népét a film.

Különös tárgyalás (r. Varasdy Dezső, 1961, 20')

A szívbillentyű-megbetegedések eredetéről, megelőzéséről, gyógyításáról készült propagandafilm, játékfilmes keretbe helyezve.

Megelőzni könnyebb (r. Lakatos Vince, 1961, 15')

A legelterjedtebb bélféregfajták és az ellenük való védekezés módjai.

A nő (r. Kertész Pál, 1961, 12')

A nők helyzete, sorsa az 1900-as évek elejétől 1960-ig. A két világháború közötti képeken az előkelőségek szórakozásai s a nyomornegyedek, ínségkonyhák váltják egymást. A befejező képek a nők 1945 utáni, megváltozott életét mutatják be.

Amíg az orvos megérkezik (r. Szabó László, 1962, 14')

A Nehézipari Minisztérium oktatófilmje az ipari munka-

helyeken, különösen a bányákban előforduló balesetek esetén nyújtandó elsősegélynyújtásról.

Cigányok (r. Sára Sándor, 1962)

A cigánykérdésről sajtó, szemelvények, portrék alapján, majd a továbbiakban a cigányok életéről, munkájáról és arról tudósít a film, hogy társadalmunk eddig mit tett annak érdekében, hogy a kóborláshoz szokott embercsoport állandó lakáshoz jusson, letelepedjen, tanuljon, és beilleszkedjen környezetébe. Előítéletek és ősi szokások felidézése.

A rák (r. Varasdy Dezső, 1962, 2')

A rák korai felismerését és a gyógyulást elősegítő szűrés fontosságát illusztrálja a film, színészekkel eljátszatva.

Amire nem figyelünk (r. Szabó László, 1963, 14')

A káros szenvedélyekből eredő betegségek rákot okozhatnak.

Amit adtál, az élet (r. Kollányi Ágoston, 1963, 18')

Az önkéntes véradók segítőkészségének méltatása és a vér különféle felhasználásának bemutatása az Önkéntes Véradók Emberbaráti Szervezete megalakulásának századik évfordulója alkalmából.

Egyedül (r. Sára Sándor, 1963, 22')

Megrázó dokumentumfilm a magányról, magukra maradt öregekről, gyerekekről.

Elmekórtani tünetek (r. G. Kolozs Zsuzsa, 1963, 33')

Elmebetegségek bemutatása. Készült az orvosképzés céljából, előadói segédanyagként. A forgatási helyszínnek az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet, valamint a pomázi munkaterápiás telep voltak.

Holnap (r. Czigány Tamás, 1970, 18’)

Az alkoholisták gyógyulásának nehézségei a beteg kezelőorvosával és feleségével folytatott beszélgetés nyomán.

Meggyógyultak (r. Czigány Tamás, 1970, 20’)

A család és a társadalom aktív segítségével, valamint szilárd elhatározással kigyógyíthatók az alkoholisták betegségeikből.

Múlt és jövő (r. Sipos András, 1970, 11’)

Három emberöltő, három történelmi korszak (a Milleniumot követő „boldog békeidők”, a két világháború közötti és a második világháborút követő időszak) eseményeit eleveníti fel a film. A fényképek megörökítik a föld nélküli szegényparasztság életmódját, az 1918-as eseményeket követő időket, majd az 1946-os földosztást, a szövetkezesítést, a gépesítést. A filmben megszólalnak azok a szegényparasztok, akik Pallavicini Alfonz örgróf birtokán dolgoztak.

Vasmívelők Ózdon (r. Novákovits András, 1970, 19’)

Referenciafilm az Ózdi Kohászati Üzemekről: munkaképek, a szociális helyzet bemutatása.

A cukor is lehet mérge (r. Borsodi Ervin, 1971, 12’)

A cukorbetegség okainak, tüneteinek és a betegség kialakulását megelőző egészséges életmódnak a bemutatása.

Emlékül az utókornak (r. Garai Tibor, 1971, 26’)

Dokumentumriport a X. kerületi Ceglédi út 30. sz. alatti szociális telepen élőkéről.

Levelek az öttalálathoz (r. Schiffer Pál, 1971, 15’)

A film a Gyöngyösön élő Földi Jánosnak a lottón elért ötös

♦ találatáról hírt adó *Képes Újság*-beli cikk hatására írott leveleknek szegődik nyomába, felkeresve azok íróit, meg tudakolva az indítékot, amiért a milliomos pincérhez fordultak segítségért. Rossz anyagi és szociális körülmények között élő emberek élete körvonalazódik a kamera előtt. A bemutatott tizenkét levél írója közül csak egy ragadott önzetlenül tollat, gratulálva a nyertesnek, a többiek pénzbeli segítséget kértek a hirtelen meggazdagodott embertől, gondolván, hogy az 1 972 662 forintból nekik is jut majd egy csekélyke összeg, ami javíthat élethelyzetükön.

7jel (r. G. Kolozs Zsuzsa, 1972, 17’)

Bizonyos esetekben a rák nem gyógyíthatatlan betegség: erről tanúskodnak a filmben a több éve megoperált és azóta önmagukat is gyógyultnak tekintő riportalanyok.

Anyaság (r. Grunwalsky Ferenc, 1972, 41’)

Egy árvíz sújtotta falu újjáépítése után az ott lakott huszonkét cigány családot nem akarja visszafogadni a magyar közösség. Ezt a feszültséget, s ezen túl a cigányok társadalmi és családi kapcsolatait mutatja be a film.

Majdnem mindenkit érint (r. Préda Tibor, 1972, 17’)

Egészségügyi felvilágosító film a reuma kiváltó okairól és megelőzésének módjairól.

Az orvos nem pihenhet (r. Lakatos Vince, 1972, 15’)

A nagyvárosok levegőszennyezettségéről beszél a film, és laboratóriumi kísérletekkel dokumentálja az urbanizációs ártalmak betegségeket kiváltó hatását.

Őszintén (r. Dévényi László, 1972, 10’)

♦ A nemi betegségek terjedésének okait kutatja a film, és ismerteti a fertőzések tüneteit.

Újpest a megújulás küszöbén (r. Babura László, 1972, 22') Budapest centenáriumának tiszteletére a IV. kerületi Tanács VB megrendelésére készült film Újpest felújításáról szól, történelmi visszatekintést is nyújtva a városra.

D. Ágnes pályaválasztása (r. Patrovits Miklós, 1973, 12') Az Országos Pályaválasztási Tanácsadó Intézet munkáját propagálja a film D. Ágnes szociológiai, személyiségpszichológiai vizsgálatával.

Faluszéli házak (r. Schiffer Pál, 1973, 38') A film a Borsod megyei Szendrő község cigányairól szól. Érzékletesen szemlélteti a cigányság két – a cigánytelepen, elmaradottságban élő és a jobb, a kulturáltabb körülmények után vándorló és ezért tenni akaró – rétege közötti életmódbeli és erkölcsi különbséget. Folytatás: *Mit csinálnak a cigánygyerekek?*

Mit csinálnak a cigánygyerekek? (r. Schiffer Pál, 1973, 48') Miért hátrányos helyzetűek a roma lakosság gyermekei? Mi szolgálja jobban a tanulást, a nevelést: a vegyes osztály vagy a cigányiskola? A filmben ezekre a kérdésekre keresi a választ a boldvai általános iskola igazgatóhelyettese, a nyírbátori cigányiskola igazgatója, a hajdúhadházi általános iskola tanítónője, a cigánybíró, a szülők és a gyerekek. A rendező a film segítségével megpróbál kulcsot adni a legjobb módszer megtalálásához.

Párbeszéd az ideállal (r. Gárdos Péter, 1973, 43') Szociológiai vizsgálatok során meghatározott munkásfiatal-típusok, melyekre a film példákat keres a mindennapi életben.

Részvénytársaság Külsővaton (r. Dárday István, 1973, 19') A film a Veszprém megyei Külsővaton létesült szociá-

lis otthonért létrejött emberi összefogásról, áldozatkészségről mutat lelkesítő dokumentumanyagot. Inzert a film elején: Veszprém megyében 26 munkaképtelen, magányos, rendszeres szociális gondozásra szoruló öregember él.

Életet menthetsz! (r. Szabó László, 1974, 13') Oktatófilm az elsősegélynyújtásról. Készült az Egészségügyi Minisztérium megbízásából az Országos Mentőszolgálat közreműködésével.

A magyar gyógyászat történetéből (r. Dévényi László, 1974, 15') A magyar gyógyászat, közegészségügyi hálózat történetének ismertetése.

Egyszerű történet (r. Elek Judit, 1975, 96') Istenmezeje 2300 lelket számláló falu Ózd és Salgótarján között. A film két istenmezei lány, Marika és Ilonka életébe, sorsába enged bepillantást. Eközben megismerhetjük családjukat, a faluban uralkodó életszemléletet és életkörülményeket.

Lehel híradó II. (r. Borhy Anna, 1975, 14') A Lehel Hűtőgépgyár dolgozóinak életében bekövetkezett pozitív változásokról, a szociális létesítményekről és a gyár állami kitüntetéseiről számol be a film.

Pedig... (r. Csöke József, 1975, 10') A film bemutatja egy Heves megyei kis falu – Visznek – orvosnőjét, a 29 éves dr. Rácz Máriát, aki három év alatt a falu szeretett doktor nénije lett, pedig roma származású.

Értük és egymásért (r. Tímár István, 1976, 19') A film bemutatja a Csepel Vas- és Fémművek szociális

létesítményeit és a vállalat dolgozóinak szociális kedvezményeit.

Ferroglobus (r. Kiss Károly, 1976, 22')

A Ferroglobus Vállalat munkája, dolgozóinak munkahelyi, szociális és kulturális helyzete.

Magányosok klubja (r. Gyarmathy Lívia, 1976, 18')

Egy magányosok klubjának az idős, magányosan élő emberek életében betöltött szerepét mutatja be a film.

Magunkról beszélünk (r. Szabó D. Pál, 1976, 20')

A BKV-nál dolgozó fiatalok élete, a BKV KISZ munkája, a dolgozók szociális ellátottsága.

Az emberért (r. Borhy Anna, 1977, 19')

A jászberényi Lehel Hűtőgépgyárban dolgozó emberek mindennapi életét, munkáját mutatja be a film.

Humanizmussal a békéért a világon mindenütt (r. Kárpáti György, 1977, 16')

Harcot, háborút, terrorcselekményeket, nyomorúságot ábrázoló képek váltakoznak a békés élet, a békés munka képeivel. Ezek mellett a Nemzetközi Vöröskereszt tevékenysége látható: a rászorulóknak egészségügyi és szociális támogatása.

Mindenki egészségéért (r. Bánki László, 1978, 10')

A Polgári Védelem Országos Parancsnoksága megbízásából készült film a rendkívüli körülmények (pl. árvíz, földrengés, háború) esetén szükséges közegészségügyi teendők sorát mutatja be. Ismerteti a fenti csapások hatására elszabaduló szennyvíz járványokozása elleni szervezett védelem módjait, középpontba helyezve az átvevő-osztályozó hely és a fürdető-mentesítő állomás munkáját, valamint a la-

kótábor tevékenységét, ahol a kimenekített lakosokat ellátják, gondozzák és elszállásolják. Kitér az ezzel egy időben folyó fertőzési góccoknak a járvány sújtotta területeken való felkutatására is.

Parancs és kötelesség (r. Babura László, 1978, 20')

A véradás szükségességéről készült oktató propagandafilm. Egy gyár igazgatója beteg édesapjának életét a vállalat dolgozóinak önkéntes véradása menti meg. Ettől kezdve az igazgató megérti és támogatja a véradó-akciót. Készült a Magyar Vöröskereszt Országos Központja megbízásából.

Tiszai Vegyi Kombinát (r. Tímár István, 1978, 28')

A Leninvárosi (Tiszaújváros), 1961-től üzemelő Tiszai Vegyi Kombinát (TVK) építését, működését, külföldi kapcsolatainak alakulását kíséri végig a film, bemutatva a festék-, műtrágya-, polietilén-, etilényvár, a gépüzem, a vas- és acélöntő üzem gépparkját, gyártó tevékenységét, a létrehozott termékeket, valamint az áruk folyamatos minőségellenőrzését. Ezenkívül megismerkedhetünk a vállalat dolgozóinak életkörülményeivel is (szociális ellátás, lakáskörülmények, oktatás, zene, sport, szabadidős tevékenységek).

Házi betegápolás, gondozás (r. Takács Gábor, 1979, 15')

A polgári védelem tanfolyamainak keretében felhasználható film példákat mutat be a házi betegellátásról, olyan rendkívüli állapotok között, amikor orvos nem érhető el.

Kecskeméti Konzervgyár (r. Lestár János, 1979, 34')

A film az 1920-ban alapított Kecskeméti Konzervgyár történetét tekinti át, majd bemutatja a különböző zöldség- és gyümölcsfélékből készülő savanyúságok, befőttek, dzsemek, ivólevelek, szárítmányok gyártási folyamatát a nagyüzemi beszállítástól a termékek ellenőrzéséig és a

csomagolásig. Pillanatképekkel szemlélteti a dolgozók egészségügyi és szociális ellátását, a szabadidő eltöltésének lehetőségeit is.

Orvos nélkül (r. Takács Gábor, 1979, 20')

Az otthoni, házi, gyors betegellátás legfontosabb teendőire oktat a film, amely a Polgári Védelem Országos Parancsnoksága (PVOP) megbízásából készült.

Tétközlő nélkülözés (r. Dárday István, 1979, 42')

A szociális, kulturális feladatok és különböző szolgáltatások ellátására alkalmas zalaszentlászlói „faluház” építésének akadályai.

Vágyok, mint minden ember (r. Duló Károly, 1979, 17')

A film az értelmi fogyatékkal élő gyermekekkel kapcsolatos problémákról szól, számos szép példával illusztrálja képességeik fejleszthetőségét. Forgatási helyszínek: Budapest VIII. ker. Kisegítő Iskola (Mosonyi u. 6.), XIII. ker. Kisegítő Iskola (Váci út 57.), Vérmező.

Vannak változások (r. Gulyás Gyula és Gulyás János, 1979, 122')

A film egy Szabolcs megyei falu, Penészlek lakóinak életét, elmaradott anyagi, társadalmi, szociális, kulturális és szellemi állapotát tárja fel. A változások érzékeltetéséhez felhasznál egy 1968-ban készült amatőrfilmet és Véghe Antal 1968-ban készített *Állóvíz* című szociográfiai írását.

Krisztina (r. Schiffer Pál, 1980, 30')

A kamera szinte észrevétlenül követi a németfalusi cigánytelep lakóinak beilleszkedését egy új, emberibb környezetbe. Közreműködnek: Cséplő István (Cséplő Gyuri öccse) és felesége, Krisztina, valamint csecsemő gyermekük, Krisztina, Horváth Antal és családja.

♦ *Orvosnők* (r. Borhy Anna, 1980, 20')

A hivatásuknak élő, azt magas fokon teljesíteni kívánó fiatal orvosnők konfliktusait tárja fel a film: hogyan lehet, lehet-e munkájuk mellett magánéletüket is igényeik, vágyaik szerint alakítani?

Változások (r. Schiffer Pál, 1980, 18')

Az Országos Egészségvédelmi Intézet megbízásából készült film Németfalu cigány lakóinak megváltozott életébe enged bepillantást. A korábbi évekhez képest a gyermekszülés és a lakáskörülmények terén végbement változásokat mutatja be egy fiatal házaspár első gyermekének megszületése kapcsán.

Vissza az útra (r. Somló Tamás, 1980, 11')

Egy mindkét lábát elvesztett fiatal mérnökember sikeres pszichikai és fizikai rehabilitációját követi nyomon a film, a mozgássérült embernek a mindennapi életbe való visszatéréséig. Bemutatja az orvosok, pszichológusok, gyógytornászok, testnevelők, műszerészek összehangolt munkáját, együttműködésüket a beteg testi és lelki gyógyulási folyamatában.

Évente tíz perc (r. Somló Tamás, 1981, 17')

Az Országos Egészségnevelő Intézet megbízásából készült film a női rákszűrés fontosságára hívja fel a figyelmet, miközben bemutatja a vizsgálat technikai lehetőségeit.

Iskolaergonómia (r. Czigány Tamás, 1981, 17')

Az Országos Közegészségügyi Intézet kísérleti tanteremben folyó oktatás, mérési kísérletek, műszeres vizsgálatok ismertetése.

♦ *Jó szerencsét!* (r. Knoll István, 1981, 10')

A bányászlet ismertetése a Mecseki Szénbányák Vállala-

latnál. A szakmai képzés és a továbbképzés lehetőségei, a szociális körülmények, a kulturális, sportolási és üdülési lehetőségek bemutatása.

Az Ózdi Kohászati Üzemek szociális, sport- és üdülési lehetőségei (r. Bera Károly, 1981, 14')

Referenciafilm az ÓKÚ szociális, sport- és üdültetési szolgáltatásairól. Készült az ÓKÚ Tájékoztató és Propaganda Osztálya irányításával.

Pusztai emberek (r. Kabay Barna és Gyöngyössi Imre, 1981, 90')

Kétrészes dokumentumfilm pusztán, tanyán élő emberekről, családookról. A film első része, *Akik elmennek* címmel a Mravcsik családról szól. Az idős házaspár, Sándor és Margit saját kezével építette fel házát, ahol hat gyereket neveltek fel. Már csak a legkisebb fiú lakik otthon, a többiek mind kirepültek, dolgoznak, tanulnak. A házaspár úgy dönt, hogy közel negyven év után tanyáját hátrahagyva beköltözik a faluba. A film betekintést enged a Mravcsik család pusztai életébe, küzdelmes mindennapjaiba. Az *Akik maradnak* című második rész szereplői idős emberek, akik az emberpróbáló, ám sok szabadságot és függetlenséget nyújtó tanyai életformát nem hajlandók feladni, hogy kényelmesebb körülmények közé, faluba, városba költözzenek.

Száz év emberség (r. Kárpáti György, 1981, 20')

A Magyar Vöröskereszt megbízásából készült film archív mozgóképeket is felhasználva idézi fel az 1881. május 16-án megalakult Magyar Vöröskereszt százéves történetét. Emellett bemutatja a közel 13 000 alapszervezetbe tömörült 10 000 magyar vöröskeresztes sokrétű tevékenységét: a családvédelem, az egészségvédelem, az ápolónőképzés, az elsősegélynyújtás, valamint a polgári védelem terén végzett munkájukat.

♦ *Ember légy, fiam!* (r. Tényi István, 1983, 16')

Egy tehetséges cigány származású, ceglédi fiatalember sportkarrierjének és hivatásválasztásának a története.

Napjainkban (r. Borhy Anna, 1983, 20')

Az Ipari Szerelvény és Gépgyár dolgozóinak szociális el látása.

Mit rejt egy jelkép? (r. Kárpáti György, 1983, 28')

A Vöröskereszt munkája a következő országokban: Etiópia, Malajzia, Bulgária, Olaszország, Zaire, Jordánia és Kolumbia.

Neurózis (r. Magyar József, 1983, 16')

Az egyre növekvő számú neurotikus megbetegedés kialakulásának okai, egészségügyi, társadalmi, szociális háttere.

Apám fia volnék (r. Czigány Tamás, 1984, 10')

Honty Kinga pszichológus bemutatja a neurotikus gyermekek gyógyításában alkalmazott módszerét. Közreműködik a Budai Gyermekkorház Neurózis Osztálya, valamint a budapesti Áldás utcai Általános Iskola tanulói.

Mérgezősek esetén (r. Takács Gábor, 1984, 10')

Tanácsadás különböző vegyszerek, gázok és gyógyszerek által okozott mérgezések elleni elsősegély nyújtásához. Készült a Polgári Védelem Országos Parancsnoksága megbízásából.

♦ *Modellkísérlet* (r. Czigány Tamás, 1984, 18')

A pécsi ANK (Apáczai Csere János Nevelési Központ, Apáczai Nevelési és Általános Művelődési Központ) Magyarországon egyedülálló intézmény, mely nevelési, oktatási, közművelődési és szolgáltató feladatokat is ellát.

Az intézmény 1979–1989 között modelleket hozott létre az egymásra épülő nevelési-oktatási rendszer és a melléjük rendelt közművelődési, szociális, sport- és szolgáltató egységek kapcsolódásával.

Otthon (r. Balog Gábor, 1984, 62')

Megrázó erejű dokumentum a fővárosban élő idős, sokszor beteg emberek életkörülményeiről.

Sokoldalú egészségnevelés (r. Czigány Tamás, 1984, 17')

Az egészségnevelésben együttműködő személyek, intézmények és vállalatok kapcsolatai.

Szűrővizsgálatok (r. Desser József, 1984, 16')

Betegségek megelőzését szolgáló magyarországi szűrővizsgálatok propagálása.

Terápia (r. Czigány Tamás, 1984, 24')

Az alkotásterápia bemutatása, amely a lelki vagy elmebeteg gyógyításának egyik pszichiátriai módszere. Közreműködnek: Pesthidegkúti Pszichiátriai Osztály (dr. Goldschmidt Dénes, dr. Benedek László), Pomázi Munkaterápiás Intézet, Kiskovács „C” Osztály (dr. Adorjáni Ferenc, dr. Végh Magdolna), Pszichiátriai Klinika, Napali Szanatórium (dr. Gerevich József).

Bebukottak (r. Monory-Mész András, 1985, 90')

Rácsos autó, bilincses kéz, börtönkapu – új lakó érkezik a fiatalkorúak fegyintézetébe. Cellákban ülve mondja ki-ki, miért került ide. Súlyos testi sértés, emberölés. Az egyik leszúrta intézeti tanárát. A másik bandában randalírozott, rabolt. A harmadik lelőtte céllövöldés apját. A negyedik leszúrta haverját egy lány miatt... Közben a börtön mindennapi élete: ruhakiadás, fürdés. Egy nagykorúvá és segédfelügyelővé lett legény a tököli börtönrendről,

a vele járó félelemről beszél. Zajlik az élet: detektoros ellenőrzés, motozás, reggeli sorakozó, munkába indulás. Arról nyilatkoznak: tökéletesen céltalan, üres itt az élet. Szó kerül a benti verekedésekről, lóvé becsempészéséről, üzletelésről, az örök cinkosságáról, haszonlesésről. Munka egy egészségre káros üzemben. Másutt nyomdában dolgoznak. Újra motozás, menetelés, ebédosztás. A kórház a vágyott nyugalom sokuk számára. Ott esetenként még nőt is lehet kapni. Számos betegséget trükkösen maguk állítanak elő: néha csak a tüneteket, néha magát a betegséget. Külön kaszt a nyelősöké, akik pengét és egyebet nyelnek le. Gyakori az öngyilkossági kísérlet. A verés hozzátartozik a fogsághoz. Többnyire a fogdában verik az elítélteket az örök, ahol nincs rá tanú. Ha nem, akkor meg segít a hamis tanúzás kialakított rendszere: mindig a rab támadt rá az örre... Némelyek mégis úgy vélik: néha jó a fogda, legalább lehet aludni. Új fiú kerül a nagy, közös cellába. Alaposan elverik, megalázzák. Ezen át kell esni... A börtönben alapvetően fontos a hierarchia kialakítása és betartása. Ha gyöngye a jövevény, akkor csicska lesz, vagyis az erősebbek rabszolgája. Vagy pedig köcsög, tehát homoszexuális kielégülés tárgya. Az élet rendje az erőszakon alapul. Ha valaki odakint nem így képzelte el a társadalmat, idebent csakis ezt tanulhatja. Vad képzetek támadnak bennük, ha a kiszabadulásra, a külvilágra gondolnak. Sokan univerzális bosszúvágyukat ecsetelik: robbantgatni, ciánkálival mérgezni, vírussal ölni, leszámolni szeretnének a kintiekkel. Van viszont, aki családi életről álmodik. Csak épp mind arra jut: reménytelen. Szabaduló-zárkában várják néhányan a reggelt, amikor a ködben vagy várja őket valaki a börtönkapu előtt, vagy magányosan vághatnak neki a semminek.

Holdvilágos éjszakán (r. Harcsa Béla, 1986, 17')

Az emberek kapcsolatteremtésének nehézségeiről, e ne-

hézségek társadalmi és pszichikai gyökereiről szóló film kitér a – problémák megoldásának időszerűségét is jelző – társkereső szolgálatok szerepére, spontaneitásuk természetére.

À la carte (r. Mester József, 1988, 20')

Egy önkiszolgáló étterem konyhája és közönsége – mint a mai élet sajátos hasonlatú képe.

Evilágból (r. Tölgyesi Ágnes, 1988, 81')

Vallomásos módszerrel készült eseménykrónika a Magyarországon működött, majd a történelem által elsodort női szerzetesrendek élő tagjairól.

KI (r. Dobray György, 1988, 86')

Magyarországon a prostitúciót a törvény szigorúan bünteti. A prostitúció azonban ennek ellenére makacsul létezik. A film azt igyekszik feltárni: kik a prostituáltak, hogyan jutottak ide, miért csinálják, milyen sajátos törvények kényszerében élnek. A film a prostitúció hierarchiájában a legalacsonyabb szintet képviselő Rákóczi téren játszódik; azokat a lányokat és fiúkat mutatja be, akiket kurváknak és striciknek hívnak, s azokat, akik még ennek a marginális világnak is a peremén maradnak, a homoszexuálisokat és transzvesztitákat, akik nem mindig csak pénzért folytatják e mesterséget. A tér egy párjának, Párducnak és Tarzannak az életét közelebbről is megismerhetjük.

Lenullázott légió (r. Magyar József, 1988, 77')

A film a magyar lakosság legveszélyeztetettebb korcsoportjának tartott 35 és 60 év közötti férfiakról szól, ezek közül is azokról, akik már túléltek egy infarktust. Öt férfi története a film, öt különböző foglalkozású középkorú férfié, s ez az öt különböző történet különös módon hasonlít egymásra. A Paksi Atomerőmű egyik építésvezető-

je, a Ganz Mávag szakszervezeti bizottságának titkára, egy gépkocsivezető, aki magánfuvarosként próbált boldogulni és két gyári munkás meséli el azt az utat, ami közös sorsukhoz, az infarktushoz vezetett. Napi 12-14 órai munkával keresett pénz – ami éppen csak elég a megélhetéshez, megoldhatatlan munkahelyi problémák, szorongató családi gondok, a minden elvárásnak megfelelő vágyás, és természetes emberi gyengeségként a menedék: alkohol és cigaretta. Vajon milyen sorsot szán a társadalom ennek az öt embernek? Milyen megoldást kínál az egészségügy, a munkahely, a családi háttér számukra? Lehet-e változtatni azokon a körülményeken, amelyek a szereplőket – és nem csak őket – ilyen helyzetbe sodorták? Ezekre a kérdésekre keresi a választ a film.

Loderix (r. Kárpáti György, 1988, 16')

A Medimpex és az EGIS közreműködésével készült ismeretterjesztő referenciamű a különböző allergiás megbetegedések okairól és a Loderix nevű, általánosan használható, antiallergén hatású, a tüneteket csökkentő gyógyszerrel.

Végtelen mese 2000-ért (r. Tényi István, 1988, 12')

A film egy nevelőintézeti kísérleti csoportot mutat be, amely elsősorban testvérkapcsolatokra épít, továbbá felhasználja azt az intézetekben már korábban is alkalmazott rendszert, amelyben az anya szerepét a legidősebb lány tölti be. A játékfilmrészletekből és mai dokumentumfelvételekből összeállított film igyekszik felhívni a társadalom figyelmét az állami gondozott gyermekek problémáira.

Vigyél magaddal (r. Bőjte József, 1988, 63')

A cigányok életével foglalkozó, sugárzó egyéniségű, Kaloocsán élő cigánylány, Sztojka Kati életútja. A szuggesztív személyiségű Sztojka Kati segítségével bepillantást nyerünk a cigányság mai életébe.

Erős karokkal fogjatok le szépen (r. Duló Károly, 1989, 89') Magyarországon minden harmincadik haláleset öngyilkosság. Ez világrekord. Szirénázó mentőautó szállítja a páciensét kórházba, gyomormosás, intenzív ápolás. A főorvos, aki folyton öngyilkosokkal találkozik, nem talál általánosan érvényes választ a miéltre. A megmentett öngyilkosok vallomásai sorjáznak. Egy nő osztályidegenként való megkülönböztetésétől kezdve vezeti le megaláztatásait, egészen az összeroppanásig. Egy másik mindenre alkalmatlannak találta magát, még anyának lenni is. A válás után magára maradt nő felnőtt gyermeke előtt játszotta a magabiztost, aztán gyógyszereket vett be... Szakemberek – pszichológusok, pszichiáterek, szociológusok – nyilatkoznak: az öngyilkossági kísérletek alanyaival váltakozva mondják el tapasztalataikat. Az öngyilkosság afféle segélykiáltás a válságban, csődben, állítja a tudós. Ha észrevennék a segélyhívást, nem kerülne sor az öngyilkos tette. A válságból kivezető utat segít megtalálni a kórházi csoportos terápia, amelyben szakemberek és betegek együtt vesznek részt. Az utca embere különféleképpen vélekedik az öngyilkosságról, de általában nem tartja normálisnak az elkövetőjét. A pszichiátriai segélyszolgálat sokat segíthet – ha eljutnak oda a rászorulóknak. Beutaló nem kell, inkognitóban is beállíthat akárki. A hatóságoknak kényelmetlen e probléma, nem is igen történik semmi a szervezett megoldására. Magyarországon a múlt század végén s napjainkban, mintegy harmincévnyi periódusban, társadalmi méretű lett a gyökértelessé válás, a gyors iparosodással kapcsolatos támasz nélkül maradás. Ha a társadalmi beilleszkedési zavar egyénivel párosul – ez bizonyos életkorokban fölerősödhet –, akkor előáll az a személyiségzavar, amelyik egyebek közt öngyilkossághoz is vezet, ám éppúgy vezet neurózishoz, alkoholizmushoz. Mert mindez a társadalmilag elfogadott célok egyénnel elérhetetlennek történő elismerését fejezi ki: e célok

eléréséről való lemondást. E megállapításokat búcsúlevelek részletei támasztják alá. A nevelésben – a családban és az iskolában – hangsúlyozottan jelenik meg mindez a probléma: a gyermekek ma nem tanulják meg a válságos helyzetekben való viselkedés, kívánatos magatartás módjait.

A mi szerelmeink (r. Magyar József, 1989, 100')

Hogyan születik a gyerek? Falusi kisiskolások közönséges kifejezésekkel írják le a szeretkezést. Az 1950-es években a szerelemben is érvényesült az akkori politika: némelyeket – az osztályidegeneket – tilos volt szeretni. A mai általános iskolások legtöbbször már látott videón szexfilmet. Városon és falun egyaránt. Egy mai történet a szerelemről: Kriszta és Laci. A fiú bejáró munkás, a lány gazdag családból elcsavargott rockrajongó volt, amikor megismerkedtek. Cegléden, a fiú szüleinél próbáltak élni, a rendőrség visszavitte a lányt a szüleihez. Kriszta ismét megszökött. Végül szülei beleegyeztek a házasságába – a lány már terhes –, ám kitagadták a vagyonukból. A fiatal pár külföldre vágyik. Mintegy átkötésül gitárkísérettel egy dalt énekel két lány; énekük visszatér még néhányszor hasonló helyeken. A mai szerelemben döntő szerepük van az anyagi javaknak – egy joghallgató szavaiból ugyanúgy ez derül ki, mint a budai és a zsámboki általános iskolások válaszaiból arra a kérdésre: Milyen vőlegényt vagy menyasszonyt képzelnek maguknak? A fővárosi Pedagógus és Nővér Szálló magányos lakói a megalkuvásokról beszélnek, amelyekre helyzetük kényszeríti őket szerelmi kapcsolataikban. A társkereső szolgálat ügyfelei a komputer adataiban bíznak. Szexklub hasznáról nyilatkoznak a résztvevők. A Homeros zárt körű klubban a homoszexuálisok kiszolgáltatottságáról beszél országos egyesületük elnöke és egy színész. Kisiskolások vonzalmairól kedves gyerekességgel nyilatkoznak az érintettek.

Egy férfi munkásszálló lakóinak reménytelen szexuális helyzetéről nyilatkoznak a megszólaltatottak. Új formákat keres a párkapcsolatban Zsuzsi, a rockénekesnő és férje, Béla. Elbeszélésükből világosan kitűnik: a kölcsönös szabadságon alapuló elképzelésüket nem képesek bajok nélkül megvalósítani. Punkok nyilatkoznak egy asztal körül arról, hogy voltak ugyan valaha illúzióik, de már úgy látják: nincs szerelem, csak futó kapcsolatokra érdemes számítaniuk az életben. Végül az ellenpélda: a hatvankilenc éves János bácsi és a nyolcvankét éves Juci néni boldogsága. A szociális otthonban ismerkedtek meg, és házasodtak össze.

Mindörökké (r. Tölgyesi Ágnes, 1991, 80')

1950 nyarán a kormányzat bennünket, magyar szerzetesnőket és szerzeteseket bírói ítélet nélkül, fegyveres karhatalommal, az éjszaka leple alatt, ponyvás teherautókkal, mint közönséges bűnözőket internálótáborokba hurcolt, templomainkat elvette, kolostorainkat lefoglalta, minden ingó és ingatlan vagyónunkat elkótyavetyélte. Minden magyarázat nélkül internálótáborba hurcolt több ezer szerzetesnőt és szerzetest, akik egész életüket népük kizárólagos szolgálatának szentelték. 1950 előtt több mint tízféle szerzetesrend működött Magyarországon. A magyar katolicizmus 2500 elemi és 250 középiskolát tartott fenn. A népesség majd' egésze – valamilyen formában – hívő embernek tudta magát. 1950 nyarán szinte egyetlen éjszaka leforgása alatt szétverték a szerzetesrendeket. A legtöbb rend sorsa az azonnali feloszlás volt, csak néhányuk kapott kivételes lehetőséget arra – például a bencések Pannonhalmán és Győrött –, hogy limitált létszámban ugyan, de gimnáziumot működtessenek. Megszűnt a szalézi, az irgalmas, a ciszterci, a pálos, a ferences, a karmelita, a piarista, a jezsuita, a domonkos szerzetesrend... A szerzetesek közül sokan börtönbe kerültek. Legtöbbjük úgy vélte, a börtön sem lehet rosszabb a szigorú kolostor-

nál, hiszen itt is a világtól elzártan, de közösségben élnek, a fogadalmakat meg lehet tartani, s az Úristennek szüksége van arra, hogy egy szolgája a fogolytársak között lelki szolgálatot teljesítsen. Sokukat internálták, sokan kénytelenek voltak kilépni a világba, többen elhagyták az országot – amíg lehetett –, néhányan családot alapítottak. Egy ferences rendi atya kazánfűtő lett, egy görögkatolikus pap mezei munkát vállalt, majd kertész és fűtő lett egy kórházban. Legtöbbjüket a szerzetesrend teljes kihalásának fenyegetése kínozza. Még 1965-ben is sor került egy jezsuita összeesküvés felderítésére; egyikük 1977-ben VI. Pál személyes közbenjárására szabadult a börtönből. 1989 márciusában már sejteni lehetett, hogy az állam engedélyezi a szerzetesrendek visszaállítását. Rommá vált egykori kolostorokban, elaggott szerzetesrendi papok tanítása nyomán ifjú szerzetesjelöltekkel indul újra a rendi élet. A közösség a legfontosabb – mondja Olafsson Placid bencés szerzetes.

Moszkva tér (r. Lestár János, 1992, 20')

Randevűhely. Napszámot kereső munkanélküliek, „románok” és magyarok harca a betevő falatért. Egy tányér meleg leves a Máltai Szeretetszolgálat ingyenkonyháján.

Hajléktalansírató (r. Mihályfy László, 1993, 60')

A Déli pályaudvar hajléktalanjainak egyike Villon, aki a peronon sorsversét szavalja. Utolsó fellépése ez, mert két nap múlva holtan esik össze a Moszkva téren. Az ideiglenes táborba menekített hajléktalanok elhatározzák, közösen temetik el Villont, de az egység mulékony, ugyan még egyszer, talán utoljára, létrejön Villon temetésekor.

Haláljog 1–2. (r. Jelenczky István, 1993, 111')

Ahogy meggyalázzák a haldoklót, a holttestet, úgy gyalázzák meg, gyalázzuk meg életünket, létezésünket. A

társadalom működése, halálképe, viszonya, elutasítása a haldokló, a halott iránt pontosan tükrözi mindazt az embertelenséget, kiszolgáltatottságot, élet- és létezésnélküliséget, ami ittlétünkben, jelen nem levésünkben velünk megtörténik. S hűen tükrözi mindazt, amit mi követünk el egymás ellen... A film az eutanázia magyarországi történetének bemutatásával a társadalom halálhoz való viszonyát vizsgálja, szakemberek – orvosok, pszichológusok, orvosetikuskok és jogászok – megszólaltatásával. A magyar törvények szerint az aktív és passzív eutanázia egyaránt emberölésnek minősül. A napi gyakorlatban azonban az orvosok élnek ezzel a megoldással, ha – megítélésük szerint – a beteg érdeke úgy kívánja. A nemzetközi gyakorlattól eltérően nálunk a döntés felelőssége egyedül az orvosra hárul, az őszinteség, a felvilágosítás többnyire hiányzik az orvos, a beteg és a hozzátartozók kapcsolatából. Az eutanázia alkalmazhatóságának kérdése orvosetikai szempontból sem tisztázott, hiszen az orvos elvileg csak a gyógyuláshoz nyújthat segítséget. Felmerül azonban a kérdés, hogy cél lehet-e az emberhez méltatlan élet, a szenvedés, az agónia meghosszabbítása. Megfelelő jogi és etikai szabályozás híján az orvos csak saját lelkiismeretére hallgathat. A megoldást a meghalni tudás képességének felelevenítése, egyfajta halálkultúra kialakítása jelentené. Az emberi méltósághoz hozzátartozik a haldoklás és a halál méltósága. Ehhez kell a jog segítsége, a nyílt, őszinte beszéd, a beteg és a hozzátartozók bevonása. Talán így teremhető meg az a helyzet, amelyben a döntés méltó lehet a mindenkori egyedi és megismételhetetlen emberi élethez. (Jelenczki István)

Szemembe megy a bánat (r. Kőszegi Edit, 1993, 81')

A film egy kétegyházas cigány család tragédiáját mutatja be. A Faragó család évtizedek óta kupec kedvvel foglalkozik. Faragó Lajos, a vajda két üszövel és egy lóval kezdte

az életét, mára házat építettek, hat gyereket tisztességgel felneveltek, taníttattak. Az egyik fiuk diplomát szerzett, tanító lett, de a szülők kedvence Ádám volt, aki már gyerekkorától fogva nagy tehetséget mutatott a kereskedés iránt. 1990-ben a húszéves fiút máig tisztázatlan körülmények között halálos késszúrás érte. A szülők Ádám feleségének a családját okolják fiuk erőszakos haláláért, a testvérek bosszúval fenyegetőznek. Ádám csecsemőkorú kislányát a vigasztalhatatlan nagyszülők veszik magukhoz, a gyerek anyja eltűnik. Amatőrfilmrészleteket láthatunk a fiú siratásáról és temetéséről. Elhagyatott, szegényes tanyájukon kamera elé állnak Ádám nagynénjei, és felidézik a kiterjedt család történetét. Ádám születésnapján a temetőben gyűlik össze a család, a sírnál kenyérral, virággal terítenek meg.

Vér és mosoly (r. Mihályfy László, 1993, 60')

Budapest peremén, a volt katonai barakkokban elszállásolt hajléktalanok tömeges véradással bizonyítani igyekeznek, hogy nem haszontalan söpredékei a társadalomnak. Jutalmul élvonalbeli parodisták műsort adnak nekik. És nevet a tábor... mintha egy gondtalan közösség lenne...

Csővesek, csicskák (r. Kőszegi Edit, 1995, 71')

Emberrablás, kifosztás, eladni rabszolgának, a rabszolgasorsban tartás, napi egyszeri verés... – mondja a film főszereplője, egy hajléktalan, aki végül is feljelentette a csicskatartó családokat. A film bemutatja a másik oldalt is, azokat, akik a nyugdíj ellenében foglalkoztatják a hajléktalanokat.

Remeték vízközelben (r. Mihók Barna, 1995, 23')

Ahogy trágýából nem lehet kölnit előállítani, úgy nem lehet társ egy nőből – mondja a sok közül az egyik, egy elhagyott hajón lakó hajléktalan. Ezenkívül is sok mindent

megtudunk holtvágányra jutott sorsokról, reménytelen élethelyzetekről, túlélési stratégiákról. Azokról, akiknek most e végső menedékül szolgáló hajót is el kell hagyniuk.

Credo (r. Tölgyesi Ágnes, 1996, 116')

Slachta Margit a Szociális Missziótársulat alapító tagja, a Szociális Testvérek Társaságának megalapítója, az első magyar képviselő, lapszerkesztő. A film arra keresi a választ, hogy ki is volt ő, aki apácaként nőkérdéssel, választójogi problémákkal, szociális ügyekkel foglalkozott, és 1923-ban saját rendet alapított. Kordokumentumok és ma is működő rendjének tagjai számolnak be róla.

A munkanélküliség megeszi a lelket (r. Zsigmond Dezső, 1996, 34')

Szellemi, anyagi, erkölcsi leépülés, betegségbe menekülés – általában így jellemezhető a magyarországi munkanélküliek jelentős része, és nincs intézményi lehetőség a probléma kezelésére. Ez derül ki a filmben megszólalók zömének nyilatkozataiból. Van azért más példa is: olyan ember, aki mindig képes talpon maradni, aki nem adja fel, aki mindig talál hasznos elfoglaltságot, és ehhez nagy segítség a családi közösség megtartó ereje.

Úton a halállal (r. Jelenczky István, 1996, 110')

Polcz Alaine azon kevesek egyike, akik Magyarországon a halálkultúra hiányára mutattak rá. Munkája során a haldokló beteggel való törődést, a halál elfogadását előkészítő terápiás munkát, valamint a halál utáni gyász munkák elvégzését helyezi fókuszba. A filmből Polcz Alaine életét – a magyar háborús front korszakát, a teljes kiszolgáltatottságban megélt szenvedéseket, Mészöly Miklóssal való kapcsolatát, a magyar szellemi életben való szerepüket – s munkáját ismerhetjük meg.

♦ *Amíg élünk* (r. Nagy László Gábor, 1997, 67')

Mit jelentett a rendszerváltás egy kárpátaljai magyar család életében? Nagyszülők, gyermekek, unokák beszélnek helyzetükről – munkanélküliségről, külföldi munkáról és a szeretetről, amely ilyen körülmények között is összetartja őket.

Időtlen mese (r. Kőszegi Edit, 1997, 95')

Románia területén, a magyar határ közelében lévő cigánytelepülés lakóinak életmódja, viselkedése, gondolkodása és szokásai, életképekben elbeszélve.

A munkásosztály a franca ment (r. Farkas Balázs, 1997, 57')

Ózd, Lenin Kohászati Művek – Martin Acélmű. Az egykori állami nagykohót részben lebontották, részben eladták, útjára eresztve számos feleslegessé vált embert. Természetesen a melósokkal kezdték az új tulajdonosok a tisztogatást. Eredmény: szegénység, munkanélküliség, kiszolgáltatottság. Hogyan működik egy kapitalista jellegű kisvállalkozás? Hogyan érinti, hogyan él meg (át) az átalakulást az egykori – az elképzelések szerint dicső jövő előtt álló – munkásosztály tagjai?

Városlakók (r. Salamon András, 1997, 62')

Utcák, házak, életképek, hangulatképek a Józsefvárosból, különböző etnikumú, vallású emberek világáról, békés együttéléséről.

A Tequila banda (r. Hudák László és Lénárt Imre, 1998, 60')

Egy hajléktalan, bandába verődött csoport életéről szól a film. Nekünk nincs törvényünk, nekünk nincs semmink, mi szabad emberek vagyunk, ott létezzük, ahol akarunk

– vallják magukról. Sajátos életmód, beszédstílus, utcák, terek, aluljárók, éjszakázás, csövezés képi megjelenítése.

Blanka (r. Martinidesz László, 1999, 48')

Kozma Blanka szabolcsi cigány családból származik. Elvégezte a közgazdasági egyetemet, hogy minél magasabb fokú tudás megszerzése után életét népe szellemi és anyagi felemelésének szentelhesse. Az ő portréja ez a film.

Bulandzsiuk (r. Méry Zsuzsa, 1999, 39')

Romániából a szegénység elől Budapestre menekülő fiatalok közül többen homoszexuális életmódot folytatnak. Ennek okait vizsgálja a film riportok segítségével, életképek bemutatásával.

A cigányok papja (r. Váry Lia, 1999, 33')

Lankó József húsz éve lelkész Alsószentmártonban, a déli határvidéki homogén cigány faluban. A munkanélküliség 80%-os, az emberek alkalmi munkákból, főleg kosárfonásból élnek. A „tiszi” a cigányok pasztorációját igyekszik a cigány hagyományok és a katolikus liturgia azonosságaira építeni. A faluban az óvoda nemzetiségi, kétnyelvű,

♦ hogy segítse a gyerekek iskolába járását. Lankó József azt vallja, a személyes kapcsolatok kialakulásakor nem lehet előítéleteket feszültséggé szítani.

Szerellem első hallásra (r. Almási Tamás, 1999, 52')

Laci vak és cukorbeteg. Kati elhagyja az állását azért, hogy Lacit gondozhassa, és egyik veséjét is feláldozza, amikor kiderül, hogy Lacinak transzplantációra van szüksége. Igaz történet a szeretetről, szerelemről és áldozatkészségről.

Ahogy az Isten elrendeli (r. Mohi Sándor, 2000, 68')

A kászonújfalusi Gergely családhoz tartozik a tizenkilenc éves Dima Olga. A szegénység és az egymásrautaltság archaikus viszonyokat konzervált közöttük. Írni-olvasni nem tudnak. Szenvedélyesek, érzelmesek, egyéb szórakozási lehetőség híján mulatósak, verekedősek, sok a családi tragédia, s emiatt viszonyaik is nehezen átláthatók. A férfiak gyakran ülnek verekedés vagy gyilkosság miatt. Korán öregszenek. Olga nagyon muzikális: baját elénekli, gyönyörű mosolyát felvillantja, s addig minden rendben van.

Kocsis Piroska

Szociálpolitika a levéltári források tükrében

1. A törvény 12 éves korig általános tankötelezettséget írt elő, ezzel összhangban a törvény tiltotta a 12 évesnél fiatalabbak ipari foglalkoztatását, ugyanakkor a 12–15 éveseket ismétlőiskolába járásra kötelezték, ami megakadályozta, hogy a tanoncokat vasárnap is dolgoztassa meszterük.

Az irat jelzete: MNL OL Miniszterelnökség, K 2 1868–5006.

2. 1871. évi XVIII. tc. a községek rendezéséről (első községi törvény)

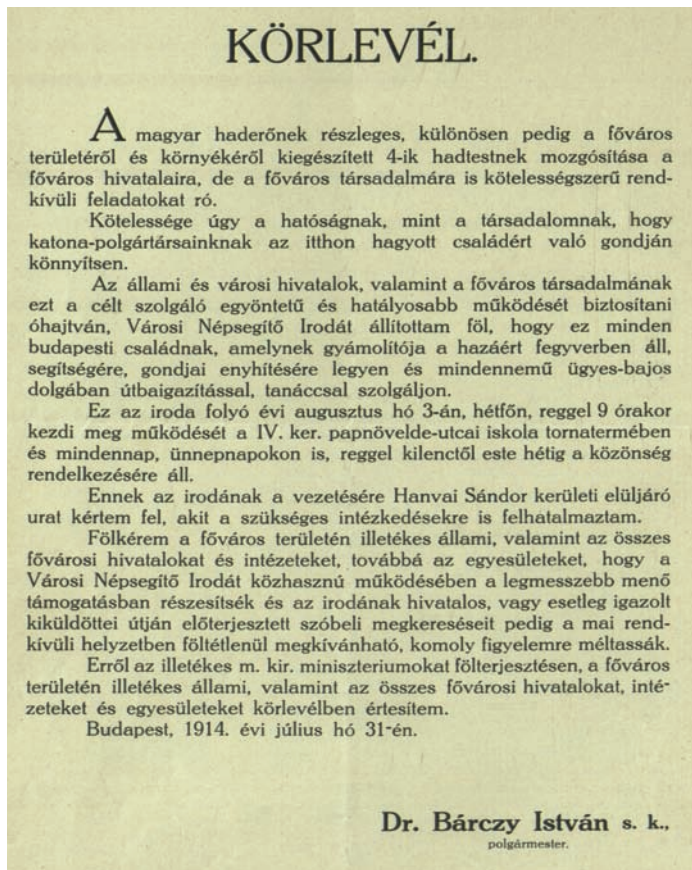
Az első községi törvény rendezte a közellátásban részesülő szegények ügyét. A községek feladatává tette a gondozást-segélyezést, törvényi szintre emelte a községi illetőség jogintézményét. Négy év elteltével módosították (1876. évi V. tc.), illetve pontosították, kiegészítették. A törvény 1. §-a szerint az állampolgár egy időben csak egy község közelébe tartozhat. Részletesebb intézkedéseket tartalmazott az örökbe fogadott gyermekek, az özvegyek és az elvált nők tekintetében, illetve megváltoztatta a feltételeket, amelyek alapján a honpolgár illetőséget szerezhetett.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1870. április 15. (32. ülés) 2. napirendi pont.

3. Horváth Lajos bizottsági előadó tájékoztatása a községi törvényjavaslathoz készített szakvéleményről

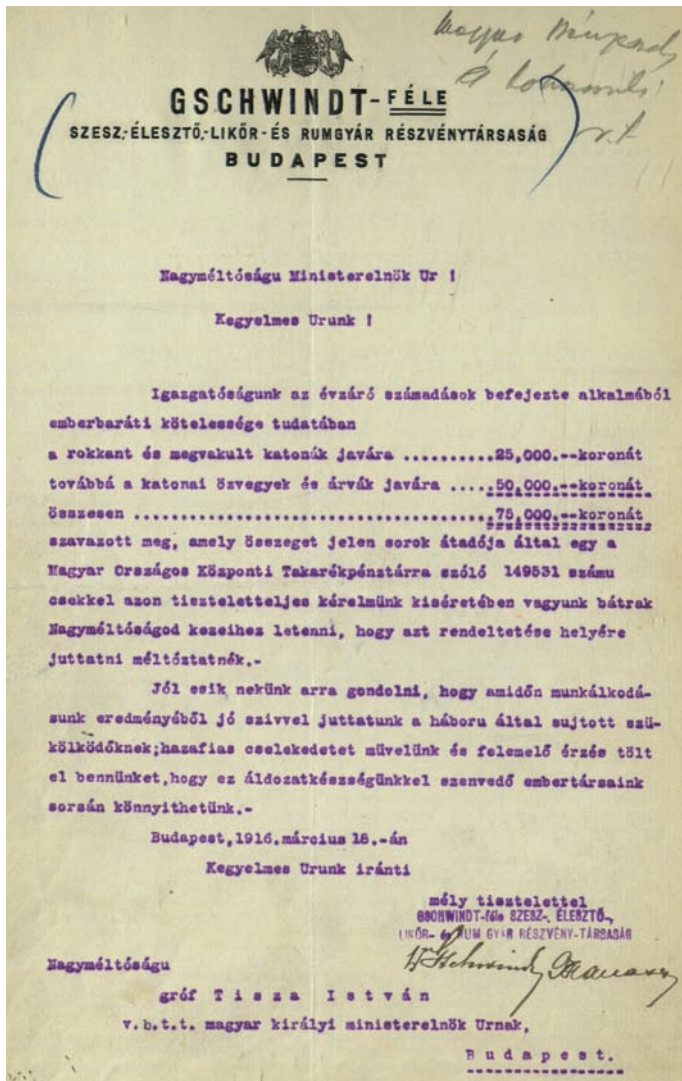
Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1870. április 16. (33. ülés) 1. napirendi pont.

4. A nyilvános betegápolás költségeiről szóló törvényjavaslatról (BM)

Bárczy István főpolgármester körlevele a Városi Népsegítő Iroda fölállításáról 1914-ben (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1874. október 25. (46. ülés) 4.

A Gschwindt-féle likörgyár felajánlása katonárvák és özvegyek számára gróf Tisza István miniszterelnöknek címezve (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)

5. A nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről szóló 1875. évi III. tc. módosításáról szóló törvényjavaslat bemutatása (BM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1898. április 20. (17. ülés) 17.

6. A belügyminisztériumi könyörödomány-alap tárgyában (BM)

Az 1879. évi XL. tc. 66., 67., 68. és 69. §-ainak rendelkezései szabályozták a koldusokkal szembeni fellépést és eljárást. E szakaszok állapotották meg a koldusokra vonatkozó *kihágás*nak minősülő cselekményeket és mulasztásokat. Minden kihágással – mint a büntető törvény megszegésével – szemben a csendőrnej szabályszerűen el kellett járnia a *Csendőrségi szervezeti utasítás I.-*ának értelmében. A hatóságok ezekben az esetekben igénybe is vették a csendőrséget.

Az érvényes engedély nélküli könyörödomány-gyűjtés az 1879. évi XL. tc. értelmében kihágásnak minősült, büntetendő cselekménynek számított.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1879. november 30. (55. ülés) 8.

7. A szegedi honvédtiszteknek és államhivatalnokoknak a könyörödományokban való részesítéséről (HM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1879. december 7. (56. ülés) 14.

8. A szegedi és Szeged környéki árvízkárosultak részére befolyt könyörödományok felosztása, különös tekintettel Dorozsma, Algyő és Tápé községek árvízkárosultjaira (BM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1880. március 9. (14. ülés) 10.

9. A szegedi könyöradományok felosztása

A könyöradomány-gyűjtés évszázadokig engedélyhez kötött tevékenység volt. A belügyminiszter 1882. április 16-án körrendeletet bocsátott ki a könyöradomány-gyűjtés egyöntetű elérése céljából.

Az egyes törvényhatóságok területére a törvényhatóságok első tisztviselői (alispán, polgármester, Budapesten a rendőrfőkapitány) adhatott 60 napot meg nem haladó időre könyöradomány-gyűjtési engedélyt a területükön állandóan lakó, önhibájukon kívül károsodott egyének részére.

A községek könyöradomány-gyűjtési engedélyeket nem adhattak ki. A szabályozás ellenére előfordult, hogy nemcsak a törvényhatóságok első tisztviselői adtak ki ilyen, hanem főszolgabírák, rendőrkapitányságok, sőt a községi előljárók is.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1881. március 1. (9. ülés) 3.

10. Az ipartörvény módosításáról szóló törvényjavaslat
Az 1884. évi XXIV. tc. az 1881. évi közösügyi zárszámadásra alapított leszámolás szerint Magyarország terhére mutakozó tartozás fedezéséről (ún. ipartörvény) a szülés után négy hét szabadságot engedélyezett a munkavállaló nőknek.

A törvény felkérte az ipartestületet segélypénztárak létesítésére. A segélypénztár létrehozása nem volt kötelező, a biztosítás csupán önkéntes elhatározáson alapult.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1884. január 2. (1. ülés) 3.

11. Az ipartörvény törvényjavaslatának módosítása (FIK)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1884. január 15. (2. ülés) 7.

♦ 12. A katonai özvegyek és árvák ellátásáról szóló 1887. évi XX. tc. kiegészítéséről (ME)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1890. november 14. (46. ülés) 1.

13. A katonai özvegyek és árvák ellátásáról szóló 1887. évi XX. tc. kiegészítéséről szóló törvényjavaslat bemutatása (HM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1890. november 16. (47. ülés) 1.

14. A hadsereg tiszti és legénységi özvegyeinek és árváinak ellátásáról szóló 1887. évi XX. tc. 10. § magyarázata (HM)

Az 1887. évi XX. tc. rendelkezett a hadsereg, a haditengerészet, a honvédség és a népfölkelés tiszti és legénységi özvegyeinek és árváinak ellátásáról. A törvény alapján állandó, ún. katonai ellátás illetve volna meg az elhalt katonák ellátatlan, hátrahagyott özvegyeit, árváit, illetve eltartott családtagjait (szülő, nagyszülő), ha igazolták segélyre való ráutaltságukat.

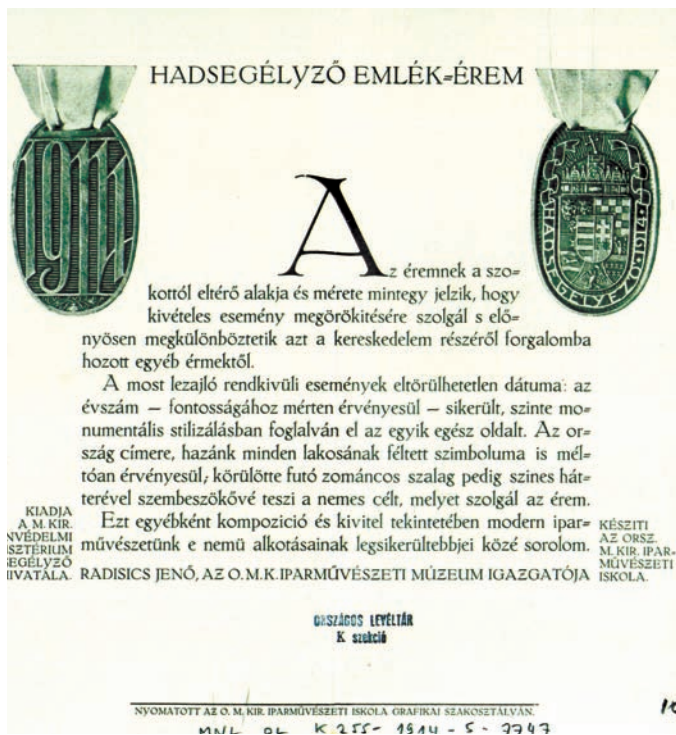
Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1894. november 26. (49. ülés) 4.

15. A katonai özvegyek és árvák ellátásáról szóló 1887. évi XX. tc. kiterjesztésének kérdése (HM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1894. április 3. (9. ülés) 8.

16. A katonai özvegyek és árvák ellátásáról szóló 1887. évi XX. tc. kiterjesztésére vonatkozó törvényjavaslat elfogadása (HM)

♦ *Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1895. június 16. (25. ülés) 4.*

*Hadsegélyező emlékérem
az Országos Magyar Királyi
Iparművészeti iskola tervezésében 1914-ben
(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)*

17. A nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről szóló 1898. évi XXI. tc. Fiume városában és kerületében való életbeléptetéséről (BM)

Az 1898. évi XXI. tc. A nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről *állami* feladatkörbe utalta a szegény betegek ápolását, kórházba szállítását és gyógyszerekkel való ellátását. Az így felmerülő költségek fedezetül állította fel az *Országos Betegellátási Alapot*.

Az 1898-ban alkotott törvény a nyilvános betegápolási költségek terhének egyenletes megosztása miatt jött létre. A törvény felhatalmazta (14. §) a belügyminisztert a részletkérdések szabályozására. Így a községek által gyakorlandó közsegélyezés módjáról és mérvéről „szabályrendelet”-et alkotott, melyet az 51.000/1899. sz. körrendelet mellékletként valamennyi törvényhatóságnak megküldött 1899. május 4-én. A szabályrendeletben tkp. az 1876. évi XIV. és az 1886. évi XXII. törvényekben már rögzített alapelveket erősítették meg. Addig a 7 éven aluli gyermekek gondozása községi feladatként volt előírva, ezt most az Alap vette át, s ezzel a belügyminiszter enyhítette a községek terhet. Felhívta viszont a törvényhatóságokat, hogy törekedjenek a nagyobb városokban gyámoldák és hasonló intézetek létesítésére. Az alap forrását az egyenes adókat *pótlékoló országos betegápolási pótdadó* biztosította.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1899. február 22. (12. ülés) 19.

18. Az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség és baleset esetére való biztosításáról szóló 1907. évi XIX. tc. 5. § alapján Románia, Szerbia, Bulgária Magyarországon alkalmazásban álló alattvalóival szemben a baleset esetére való biztosítási kötelezettség elrendelése, e tárgyban Ausztriával, Németországgal és Olaszországgal létesítendő viszonzossági egyezmény előkészítése (KM)

A törvénycikkben a biztosítottak családjaira kiterjesztett biztosítás mellett a társadalombiztosítás működésének legfontosabb alapelveit is rögzítette, melyek a következők voltak: a biztosítás kötelező, szervezete országos, központosított, illetve a biztosítást ellátó szervek önkormányzati alapon működnek.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1908. február 17. (5. ülés) 2.

19. Az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség- és balesetbiztosításáról szóló 1907. évi XIX. tc. módosításáról szóló törvényjavaslat országgyűlési előterjesztése (KM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1908. május 25. (12. ülés) 7.

20. Az 1907. évi XIX. tc. kiegészítését célzó munkásbiztosításról szóló törvényjavaslat országgyűlés elé terjesztése (KM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1908. augusztus 3. (15. ülés) 22.

21. Az 1912. évi XXXV. tc. 2–8. §-ainak (családi pótlék) módosítására kidolgozott rendelettervezet bemutatása (PM)

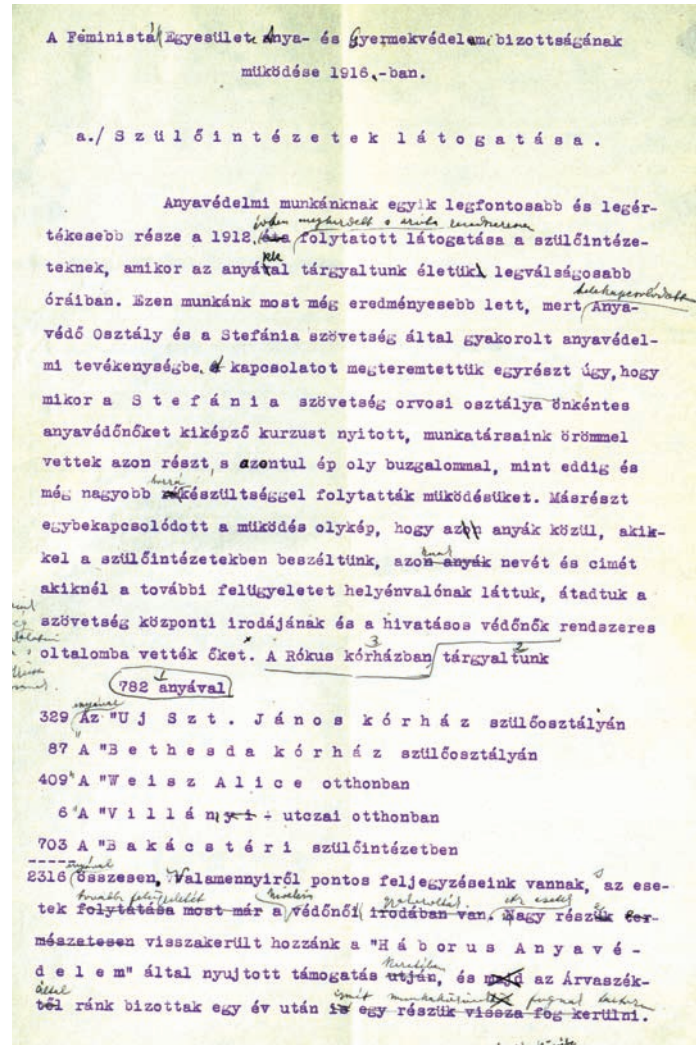
1912. június 11-én vezették be a családi pótlékot az állami, vármegyei és államvasúti alkalmazotknál. A rendelkezés nem vonatkozott a cselédekre, napszámosokra, munkásokra.

A jogosultságot meghatározott tartalmú munkavégzéshez kötötték, egyes esetekben „egy évi jó szolgálat” után tarthattak rá igényt. Általában az apa jogán járt, a nőalkalmazott csak akkor kaphatta, ha a gyermek apja meghalt, vagy keresetképtelen volt, illetve különváltan éltek, és a gyermek az anya gondviselése alatt állt.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1915. július 26. (14. ülés) 57.

22. Az állami, vármegyei és államvasúti alkalmazottak családi pótlékáról és egyéb intézkedésekről szóló törvényjavaslat Országgyűlés elé terjesztése (PM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1912. május 4. (12. ülés) 19.

Amikor a feministák még anyavédelemmel foglalkoztak. A Feminista Egyesületek Anya- és gyermekvédelmi Bizottságának jelentése a működésükről 1916-ban (részlet). (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)

A központi városház udvarán sorokoznak segélyért a katonafeleségek 1916-ban (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)

23. Rokkantügyi hivatal szervezése (HM)

Az I. világháború alatt és azt követően a hadigondozás rendszertelenül folyt, a párhuzamosan működő szervek koordinálása sem volt megoldott. A világháború második évében a 3300/1915. M. E. sz. rendelet létrehozta a Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatalt. Feladata a csonkított, béna és belbeteg katonák orvosi utókezeléséről, mesterseges testrészekkel való ellátásáról és gyakorlati oktatásáról való gondoskodás lett.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1920. március 30. 12.

24. Hozzájárulás dr. Nagy Sámuel miniszteri titkári cím- mel és jelleggel felruházott miniszteri segédtitkár részére

az Országos Stefánia Szövetség főtitkári tisztségének el- fogadásához (BM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1916. március 14. (5. ülés) 48.

25. A Stefánia Szövetség állami támogatása (NMM)

A Stefánia Szövetség országos szervezete az I. világhábo- rú alatt, 1915-ben alakult társadalmi egyesülés volt az anyák és csecsemők védelmére.

A Szövetség elhatározta, hogy a lakosság támogatása céljából, ahol anya- és csecsemővédő intézet létesül, meg- szervezi a Stefánia Szövetség helyi szervezetét is az ország területén. Mindez fokozatosan épült ki.

A Szövetség célja egyrészt egészségügyi, vagyis a szüle- tés minél tökéletesebb lebonyolításának és az újszülött egészséges továbbfejlődésének biztosítása, másrészt szo- ciális: vagyis közreműködés a születendő nemzedék gaz- dasági, erkölcsi és társadalmi létfeltételeinek megterem- tésében és biztosításában.

A Szövetség az ország területén fiókokat alakított.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1922. november 17. 16.

26. A Stefánia Szövetség államsegélye (Népjóléti Minisz- terium)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1923. július 6.

27. Póthitel engedélyezése az Országos Stefánia Anya- és Csecsemővédő Szövetség állomásai részére (NMM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1923. november 16. 34.

28. Az Országos Hadsegélyező Bizottság megbízása az erdélyi segélyakció részleteinek kidolgozására (KM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1917. június 10. (13. ülés) 54.

29. Hadsegélyezésre fordítandó összeg (PM)

A 900/1917. M. E. sz. rendelet létrehozta az Országos Hadigondozó Hivatalt (Budapest, VI., Vilmos császár u. 37.). A Hivatalt a miniszterelnök fennhatósága alá rendelték. A hadirokkantak és családjuk, valamint a hadiözvegyek és hadiárvaik gondozásával és országos irányításával foglalkozott. Elnöke gróf Teleki Pál.

Az első világháború kezdetétől, a Hadigondozó Hivataltól teljesen függetlenül működött egy másik szerv is, az Országos Hadsegélyező Bizottság, szintén a miniszterelnök fennhatósága alatt. A Bizottság a háború következtében támogatásra szorultak segélyezésével foglalkozott, majd 1917-ben a miniszterelnök 6217/1917. M. E. sz. rendelete következtében beolvadt az Országos Hadigondozó Hivatalba. Ezt követően a korábban az Országos Hadsegélyező Bizottság hatáskörébe tartozó ügyeket az 1917. évi 2707 M. E. sz. rendelettel szervezett Hadsegélyezési Hadosztály látta el. Ezeket követte az 1918-ban életre hívott Hadigondozó Népirodák szervezése.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1918. február 8. (6. ülés) 60.

30. A kecskeméti Hadsegélyező Bizottság tagjainak kiütetése (BM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1918. április 22. (16. ülés) 7.

31. Az erzsébetfalvai Hadsegélyező Bizottság tagjainak kiütetése (BM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1918. június 6. (19. ülés) 21.

32. A betegségbiztosítási segélyek felemelése és kiterjesztése tárgyában készült kormányrendelet (NMM)

A munkásbiztosítási bírászkodásról szóló 1921: XXXI. tc. a rendelkezéseit az 1. §-ban említett nyugbérbiztosítás körében is alkalmazni kellett. A szükségesnek mutatkozó eltéréseket a magyar királyi igazságügy-miniszter a magyar királyi népjóléti és munkaügyi miniszterrel együtt rendelettel állapította meg.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1922. február

33. Ínségakció az ország északkeleti és keleti – elemi károkra szenvedett – vidékei részére (FM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1912. november 25. (25. ülés) 57. napirendi pont.

34. Tüzelőanyag biztosítása az ínségakció részére (NMM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1922. augusztus 25. 29.

35. Hitel engedélyezése a fővárosi ínségakció részére (NMM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1922. szeptember 29. 35.

36. Az ínségakció céljaira további összeg igénybevétele (NMM)

Az I. világháború végén a munkaképtelen és elaggott szegények népes tábora mellett megjelent a munkanélküliek széles tömege, akik ínséges helyzetük miatt az állam, a városok és községek támogatására szorultak.

Az 1922. évi I. tc. 29. §-a felhatalmazta a népjóléti minisztert, hogy a pénzügyminiszterrel egyetértésben az egyes törvényhatóságokat, városokat és községeket a nyo-

mor enyhítésére vonatkozó intézkedések megtételére kötelezhetők.

A társadalmi gyűjtés megközelítően sem tudta fedezni a nagymérvű szükségleteket, ezért az ínségakcióból a lakosság pótható formájában is kivette a részét. Az ínségadót, ínségjárdékot szegényadónak is nevezték, melyet a munkanélküliek, a társadalmi gondozásra szorulóknak segélyezése és szükségmunkák szervezése miatt vetettek ki. Az ínségadó 90%-át az adott település ínségesei részére használták fel, míg a 10%-ot az országos ínségakció céljaira kellett biztosítani. Horthy Miklós kormányzó 1922 szeptemberében a téli ínséges hónapok közeledésére való tekintettel ínségnyhító mozgalmat kezdeményezett. Vármegyei és községi Horthy-bizottságok alakultak. A községenként megalakított Horthy-bizottságok – a községi előljárással egyetértőleg – a lakosság adózási, vagyoni, kereseti, családi viszonyaihoz és teherbíró képességéhez mérten állapították meg, hogy az egyes családoknak a község terhére előírányzott összeghez milyen mértékben kell hozzájárulniuk. Az ilyen megállapítások ellen felmerült kifogásokat, észrevételeket a vármegyei Horthy-bizottság kiküldött albizottsága bírálta el.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1922. október 12. 30.

37. Burgonya beszerzése az ínségakció céljaira (NMM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1922. november 17. 15.

38. Póthitel engedélyezése a Fáy Aladár államtitkár által vezetett ínségakció céljaira (NMM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1923. január 12. 1.

39. A téli ínségakció

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1934. november 20.

40. Az országos zöldkeresztes tejakció és az 1939. évi zöldkeresztes cukorakció költségei (BM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1938. november 11. 1.

41. Hiteltúllépés a Belügyminisztérium költségvetésében az 1939. évi zöldkeresztes ingyencukor-akció költségei tárgyában (BM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1939. április 25. 19.

42. A zöldkeresztes tejakció céljaira rendelkezésre bocsátandó összeg

A Zöldkereszt szervezete felölelte az anya- és csecsemővédelmet, az iskolás gyermekek védelmét, a fertőző betegségek (gümőkór, nemi betegségek, szembetegségek [trachoma] és malária) elleni küzdelmet. Foglalkozott népelelmezéssel (pl. ingyenes „tejakció”, „cukorakció”, „étkeztetési akció”, „szappanakció” rászoruló falusi anyáknak és csecsemőknek, gyermekeknek) és az arra szoruló betegek házi ápolásával is.

Iskolafogászokat, napközi otthonokat állított föl, egészséges kutakat létesített. Központjai a tisztiorvosok által irányított falusi egészségházak, a feladatokat (köztük tanácsadást, rendelést, rendszeres családlátogatást) ellátó zöldkeresztes védőnők középszintű egészségügyi kiképzést kaptak.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1940. január 19. 4.

43. A zöldkeresztes cukorakció folytatása

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1940. február 9. 45.

44. Az 1928. évi XI. tc. hatálya alá tartozó öregségi biztosítás és az 1925. évi XXXIV. tc. hatálya alá tartozó bányanyugbér-biztosítás rendezése a visszacsatolt keleti és erdélyi területeken, valamint a 200/1941. M. E. sz. rendelet egyes rendelkezéseinek módosítása és kiegészítése (BM)

Az 1925. évi XXXIV. törvénycikkkel a bányászatban lévő pénztárak sorsa megpecsételődött. A 4400/1926. NMM sz. rendelet tartalmazta a szolgáltatásokra vonatkozó szabályokat, de ez az első nyugdíjtörvényben nyújtott szolgáltatásoktól nagymértékben különbözött. A törvény a bányanyugbér lebonyolítását az Országos Munkásbiztosító Pénztárra bízta.

A magyar királyi népjóléti és munkaügyi miniszter felhatalmazást kapott, hogy a bányatörvény alá eső üzemekben és az ezekkel kapcsolatos ipari üzemekben foglalkozó munkásoknak és altiszteknek, valamint családtagjaiknak nyugbérbiztosítását a törvényhozás rendelkezéséig rendelettel, egységesen, országos jellegű biztosítás keretében szabályozza.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1943. január 19. 32.

45. Javaslat a LXX. jótékony célú államsorsjáték jövedelméből jótékony célú intézmények és közületek, közöttük a Nemzeti Hadsereg Honvédtiszti és Altiszti Segélyalapja, a Szent Ferenc rendi Szegénygondozó Nővérek (Egri Norma) noviciátusa, az Országos Stefánia Szövetség [...] részére.

Az Egri Norma megalapítója P[áter] Oslay Oswald egri Ferenc-rendi házfőnök, rendtartományi igazgató volt, aki

♦ 1927-ben kísérletet tett a hatóságok, a társadalom és a felekezetek összefogására. Szabályozni akarta a társadalom rendszertelen adakozását, melytől a városokban a koldulás megszüntetését remélte. Elképzelésének lényege: a szegények gondozását városokban vagy nagyobb településeken a vallásfelekezetek, jótékony egyesületek, a társadalom és a hatóság ne külön-külön végezze, hanem ezek összehangolt együttműködésével történjen. Egerből indult el, így kapta az „Egri Norma” elnevezést.

Az „Egri Norma” azon az elven alapult, hogy a koldusnak közvetlenül ne adakozzék senki, hanem az adakozók havi vagy évi koldusválságot fizessenek, s a várostól ennek ellenében a kapura kifüggeszthető sárgaréz, vagy más fémből készült táblácskát kapnak, a következő felírással: *Koldusok! Alamizsnánkat a városi Szegénygondozó Hivatal kezeli.* Ahol ilyen tábla volt, ott nem lehetett koldulni. Úgynevezett *koldusellenőrök* örködtek a tilalom betartása felett. Az „Egri Norma” mint eszme Vass József népjóléti és munkaügyi minisztersége alatt indult el, aki e gondolatot támogatta.

Előterjesztésére – a Szent Ferenc-rend Egerben való letelepedésének 700. éves évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen – Horthy Miklós kormányzó 100 000 pengőt engedélyezett a Szt. Ferenc-rendi szegénygondozó nővérek noviciátusa részére, s ezzel megindulhatott az új módszer szerinti munka.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1938. december 20. 16.

46. Az 1928. évi XL. tc. hatálya alá tartozó öregségi biztosítás és az 1925. évi XXXIV. tc. hatálya alá tartozó bányanyugbér-biztosítás rendezése a visszacsatolt keleti és erdélyi területeken, valamint a 200/1941. M. E. sz. rendelet egyes rendelkezéseinek módosítása és kiegészítése (BM)

A törvény a társadalombiztosítás kiterjesztését jelentette betegség, baleset, rokkantság, öregség, özvegyiség, árvaság eseteire az iparban, a kereskedelemben, a bányászatban és a kohászatban.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1943. január 19. 32.

47. Az öregség, rokkantság, özvegyiség és árvaság esetére szóló kötelező biztosításról rendelkező 1928. évi XL. törvénycikk egyes rendelkezéseinek módosítása (BM)

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1944. június 28. 3.

48. A Magánalkalmazottak Biztosító Intézete területi illetékességének és az ennél az intézetnél való betegségi biztosítás kötelezettségének kiterjesztése (NMM)

Az irat jelzete: Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1928. december 21. 13.

49. Az 1933. évi VII. tc. hatálya alá tartozó hadigondozottakat megillető járadékok és egyéb pénzellátások összegeinek szabályozása

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1939. október 27. 33.

50. Az 1933. évi VII. tc. hatálya alá tartozó hadigondozottakat megillető járadékok és egyéb pénzellátások összegeinek szabályozása

A „Hadirokkant törvény” 1933. július 1-jén lépett hatályba, és a végrehajtása tárgyában kiadott 9300/1933. Eln. H. M. sz. utasítás egyes szakaszai számtalan módosításon, kiegészítésen ment át. 1947-ben kiadásra került *A hadi és háborús polgári gondozottak ellátása tárgyában kiadott jogszabályok gyűjteménye* az 1947. évi október 1-jéig megjelent rendeletek magyarázatával. A Gyűjtemény

az 1947. október 1-jén hatályban lévő jogszabályokat ölelte fel, foglalta össze.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1939. november 10. 4.

51. A gazdasági munkavállalók özvegyeinek járadékban való részesítéséről szóló törvényjavaslat.

Az 1938. évi XII. tc. a gazdasági munkavállalók kötelező öregségi biztosításáról és az 1938. évi XVI. tc. az állami rend megóvása végett szükséges büntetőjogi rendelkezésekről tárgyú törvények életbe léptetésével megindult a mezőgazdasági dolgozók öregségi biztosítása, melyet végül az özvegyekre is kiterjesztettek.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1939. augusztus 4. 14.

52. Az iparban, a bányászatban és a kohászatban alkalmazott munkások gyermeknevelési pótlékáról rendelkező 1938. évi XXXVI. tc. hatályának kiterjesztése a M. Kir. államvasutaknál alkalmazott ipari munkásokra (KeKöM)

1938-tól az iparban, a kereskedelemben, a bányászatban, a kohászatban foglalkoztatott napszámosok, szolgák, iparossegédek részesülhettek gyermeknevelési pótlékban, de csak akkor, ha olyan munkáltatónál dolgoztak, aki 20 főnél több munkást foglalkoztatott, és akik 14 évesnél fiatalabb gyermek ellátásáról gondoskodtak. Ebből a társadalombiztosítási juttatásból a mezőgazdasági alkalmazottak ki voltak rekesztve.

A törvénycikk 13. §-ának rendelkezése szerint jöttek létre a szakmai családpénztárak. Az egész országot lefedő nyolc szakmai családpénztár 1939. január 2-án kezdte meg működését.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1939. június 16. 44.

53. Az Országos Nép- és Családvédelmi Alapot, valamint a Légítamadások Kártalanítási Alapját az állami közadók-
ból megillető javadalmazás (PM)

*Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek,
K 27 1943. november 9. 28.*

54. Az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról szóló
törvényjavaslat

Az Országos Nép- és Családvédelmi Alapot az 1940.
évi XXIII. tc.-vel hozták létre a sokgyermekes családok
támogatására, a születések számának emelésére, a gyer-
mekvédelem, a megélhetésükben veszélyeztetett, főleg
mezőgazdasággal foglalkozó családok boldogulásának
megalapozása, földhöz juttatása, telepítése, házépítési
támogatása kölcsönrel, házassági kölcsön folyósítása
céljából.

Az ONCSA alapelve: nem segínyt nyújt, hanem kamat-
mentes kölcsönökkel a falusi szegény sokgyermekes csa-
ládokat állítja a segítség középpontjába.

*Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek,
K 27 1939. november 14. 5.*

55. Az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról szóló
törvényjavaslat

*Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek,
K 27 1939. december 1. 2.*

56. Az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról szóló
törvényjavaslat tervezete

*Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek,
K 27 1940. június 14. 20.*

57. Az Országos Nép- és Családvédelmi alap szervezeté-
vel és működésével kapcsolatos rendelettervezet bemuta-
tása az 1940. évi XXIII. törvénycikk értelmében (BM)

*Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek,
K 27 1940. szeptember 25. 42.*

58. Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap szerveként
működő Országos Szociális Felügyelőségnel rendszeresít-
tett nyolc szociális felügyelői állás betöltése

*Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek,
K 27 1940. október 4. 26.*

59. Dr. Esztergár Lajos pécsi polgármester alkalmazása az
Országos Nép- és Családvédelmi Alap keretében létesített
Országos Szociális Felügyelőség ügyvezető elnökeként
(BM)

Az 1930-as évek végén a magyar szociálpolitika túllépett
a karitatív szegénygondozás keretein, és az ínségmunkával
való akciószerű segítség helyébe egy új, produktív jellegű
szociálpolitikát és annak megfelelő igazgatást igyekeztek
megvalósítani. Ennek első jelei már megmutatkoztak a
községek, járások, vármegyék, tehát az egész ország szo-
ciális szükségleteinek felismerésében.

Ezt támasztotta alá az Esztergár Lajos pécsi szociális
tanácsnok tervei szerint Szatmár vármegyében 1938-ban
megkezdett kísérlet, melyet a belügyminiszter megbízá-
sából valósítottak meg. Esztergár produktív jellegű szo-
ciálpolitikát javasolt, azaz olyan támogatások bevezetését,
amelyek a szegényeket hozzásegítik, hogy a továbbiakban
a saját erejükből oldhassák meg gondjaikat.

*Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek,
K 27 1940. október 4. 25.*

60. Az állami gondozásban lévő gyermekek eltartási költ-
ségeinek fedezésére az Országos Nép- és Családvédelmi
Alap terhére hiteltúllépés (BM)

*Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek,
K 27 1940. november 8. 11.*

61. Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap részére ingatlan vásárlása
Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1940. december 20. 84.
62. Rendkívüli hitel az árvízkárosultak segélyezésére az Országos Nép- és Családvédelmi Alap rovatán, a Szociális Felügyelőség útján (BM)
Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1941. november 19. 39.
63. Rendelet kiadása az Országos Nép- és Családvédelmi alappal kapcsolatos szakszolgálat ellátására (BM)
Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1944. február 1. 6.
64. Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap részére személygépkocsi-beszerzés (BM)
Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1944. március 29. 12.
65. Egyes közegészségügyi rendelkezések módosítása [melléklettel] (BM)
 Az 1942. évi XII. tc. a városi orvosokról, a községi orvosokról és a körorvosokról, valamint egyes közegészségügyi rendelkezések módosításáról és kiegészítéséről tc. 15. és a 999/1942. B. M. sz. rendelet 1. §-a alapján engedélyezhető állami hozzájárulásokra állították be az orvosok által szegény sorsú betegek részére rendelt gyógyszerek és gyógyászati segédeszközök költségeit.
Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1942. április 8. 33.
66. Szociális tanfolyam szervezése a tudományegyetemek mellett (BM) ♦
- A 4150/1942. M. E. sz. kormányrendelet az egyetemi szociális tanfolyamokról intézkedett. E rendelet a debreceni Tisza István Tudományegyetem és a pécsi Erzsébet Tudományegyetem jog- és államtudományi kara, valamint a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem és a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem közgazdaság-tudományi kara mellett állít fel szociális tanfolyamokat.
Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1942. július 7. 64.
67. A hadisegélyezésről szóló rendelet módosítása (HM)
 A 68.940/1942. M. E. és a 12.000/el. n. 23-1942. H. M. sz. rendelet szerint hadisegélyben kellett részesíteni annak a bevonult hadkötelesnek támogató családtagját, aki a M. Kir. Honvédség nem hivatásos állományában valóságos szakaszvezetőnél nem magasabb rendfokozatban katonai szolgálatot vagy közérdekű munkaszolgálatot teljesített. Az ennél magasabb rendfokozatúak családtagjai hadisegélyben nem részesülhettek.
Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1944. január 25. 47.
68. A hadisegélyezésről kiadott 500/1944. M. E. sz. rendelet 5. §-ának módosítása (HM)
Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1944. június 21. 19.
69. A hadisegély összegének felemelése [melléklettel] (BM)
Az irat jelzete: Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1944. augusztus 2. 32.
70. A hadisegélyezés újabb szabályozása (HM)
Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1944. november 6. 1. ♦

71. Az 1945. évi VI. tc. egyes rendelkezéseinek módosítása. A napirendről levéve. (pénzügyminiszter)

Az 1945. évi VI. tc. alapján – a földreform során – a hadifogságban lévők itthon maradt hozzátartozói közül jelentős számban részesültek földjuttatásban.

A földreform során a juttatandó terület megállapításánál általában figyelembe vették a családtagok számát, így a sokgyermekes családok nagyobb földterülethez jutottak.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27. 1946. december 20. 156. jkv., 17.

72. Rendelet a magyar szociálpolitika feladatairól és a szociálpolitikai szervekről [népjóléti miniszter] 6300/1945. M. E. sz. rendelet, MK augusztus 12. 101.

Az intézményes szociálpolitika alapjait és szervezetét az 1945 augusztusában megjelenő 6300/1945. M. E. sz. kormányrendelet és ennek végrehajtása tárgyában 1945 novemberében kiadott 4700/1945. N. M.-rendelet szabályozta.

A rendelet elsősorban a szociális szakigazgatás szervezetét építette ki a járásokig, városokig bezáróan. A szociális szakszolgálat volt az irányítója és ellenőrző szerve, valamint szervezője a törvényhatóságok és a községek területén folyó hatósági és társadalmi szociális tevékenységnek. A szociális szakigazgatás mellett kiépítették a népi összetételű testületi szervezeteket is, vagyis a Szociálpolitikai Tanácsokat és Bizottságokat.

A szociális szakszolgálat országos főhatósága a népjóléti miniszter lett. A kormányrendelet végrehajtása tárgyában kiadott 4700/1945. N. M. sz. rendelet 27. §-a lehetővé tette azokban a községekben, ahol szociális titkár nem működött, az egészségügyi védőnők községi szociális titkári megbízatását.

Az irat jelzete: Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1945. augusztus 8. 43. jkv. 55.

József
21097/62
Kohó és Gépipari Minisztérium
Munkaügyi Osztályának,
Németh Imre Elvtárs
osztályvezető
Budapest. V.,
Szabadság tér 5/6.

A munkásszállások ellenőrzése során a Beloiannisz Híradástechnikai Gyár, Budapest V. Kőpiró utca 11. szám alatti szállásán az alábbiakat tapasztaltuk:

1./ A lakók és a szállás gondnoka is panaszkodnak, hogy télen fáznak, mert kevés tüzelőt /szobánként naponta 1 vödör, cca. 10 kg. szemet/ kapnak.

A panasz jogosságát Sajgál elvtárs, a Munkáselvtársi Osztály vezetője is elismeri, de arra hivatkozik, hogy ez a megállapított norma, amit nem léphet túl.

2./ Kevés a szekrény is /négy főre 1 darab normál kétajtós szekrény/ és így a lakók ruháikat nem tudják kellő módon elhelyezni, de egészségügyi és egyéb szempontból is helytelen, hogy két személy használna közösen egy szekrényt.

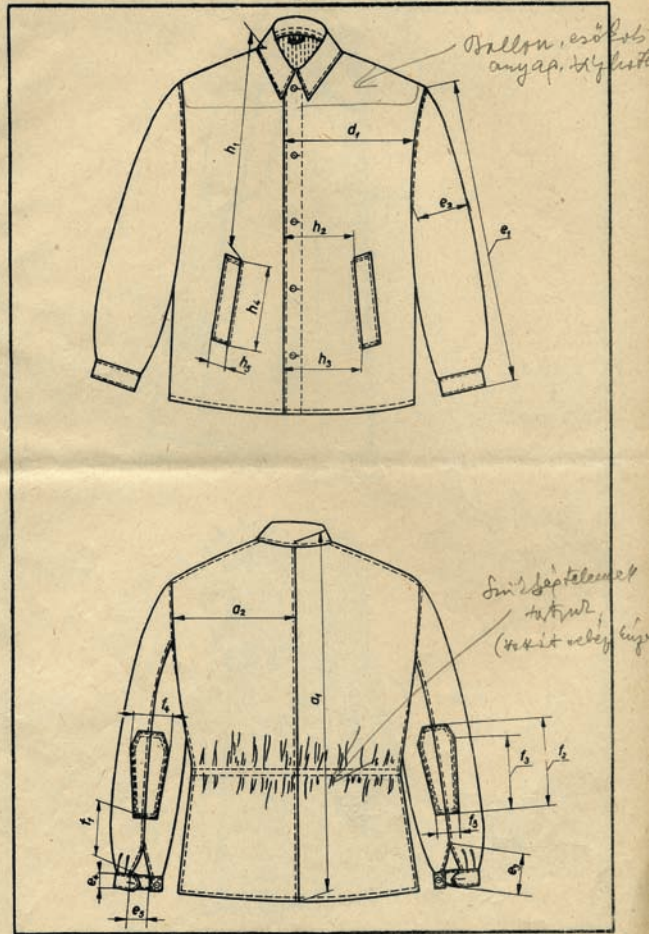
Kérem, szíveskedjék a vállalatot utasítani, hogy az észlelt hiányosságok megszüntetéséről, záros határidőn belül gondoskodjék.

B u d a p e s t, 1962. július 23.

„Sajgál elvtárs sajnálja...” A munkásszállók lakóinak panaszlevelére reagál a Kohó- és Gépipari Minisztérium 1962-ben. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)

73. Az állam szociálpolitikai feladatairól és a szociálpolitikai szervekről szóló 6300/1945. M. E. sz. rendeletnek a szociális szakszolgálat szolgálati jogviszonyára vonatkozó egyes rendelkezéseinek módosítása [népjóléti miniszter] 4650/1948. Korm. sz. rendelet, MK RT április 21. 92. sz.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1948. április 16. 232. jkv. [103] 102.

Munkásvédelem, amikor már minden csak központi szabvány alapján működhetett. Munkaruha kötelező szabásmintája a Magyar Szabványügyi Hivatal tervezetében 1963-ban.
(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)

74. Az állam szociálpolitikai feladatairól és a szociálpolitikai szervekről szóló 6300/1945. M. E. sz. rendelet kiegészítése [népjóléti miniszter] 4640/1948. Korm. sz. rendelet, MK RT április 21. 92. sz.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1948. április 16. 232. jkv. [104] 103.

75. Az állam szociálpolitikai feladatairól és a szociálpolitikai szervekről szóló 6300/1945. M. E. sz. rendelet módosítása és kiegészítése [népjóléti miniszter] 3300/1948. Korm. sz. rendelet, MK RT március 24. 69.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1948. március 12. 227. jkv. [76] 7

76. Rendelet a hadi és honvédelmi gondozási díjak és a hadisegélyek folyósításáról [népjóléti miniszter] 346/1945. M. E. sz. rendelet, MK március 29. 13. sz.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. február 21-én adta ki 346/1945. M. E. sz. rendeletét, mely a második világháború befejezése utáni hadigondozási ügyintézés megindulását szolgálta.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1945. március 9. 15. jkv. [16]

77. Rendelet a hadisegélyezéssel kapcsolatos egyes kérdésekről [népjóléti miniszter] 4740/1945. M. E. sz. rendelet, MK július 13. 75. sz.

Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27 1945. július 11. 39. jkv. 39.

78. Rendelet a hadi- és polgári gondozásra szorulóknak ösztönzéséről [miniszterelnökségi államtitkár] 9085/1945. M. E. sz. rendelet, MK november 6. 168. sz.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 9085/1945. M. E. sz. rendelete alapján a Központi Statisztikai Hivatal összeír-

ta a hadi- és polgári gondozottak (hadirokkantak, hadi-
özvegyek, hadiárvak stb.) vagy előreláthatóan ilyenekké
vált személyeket. Az adatok helyi összegyűjtését kis- és
nagyközségekben a járási főjegyzők felügyelete alatt a
községi vagy körjegyzőknek 1945. november 15. és de-
cember 20. között kellett végrehajtaniuk a hatósági tiszti
orvosok bevonásával.

*Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek,
K 27 1945. október 24. 62. jkv. 2.*

79. Rendelet a hadigondozás ideiglenes rendezéséről [nép-

♦ jóléti miniszter] 8980/1946. M. E. sz. rendelet, MK au-
gusztus 3. 175. sz.

1946. augusztus 13-án jelent meg a 8980/1946. M. E.
sz. rendelet, mely a hadigondozási pénzellátás feltételeit
írta elő. Megszigorította a pénzellátás megállapításának
feltételeit, gondoskodott arról, hogy azoknak a hadigon-
dozottaknak, akiknek más forrásból származó jövedelmük
van, és az meghaladja a rendeletben megállapított érték-
határt, a már élvezett pénzellátásuk szüneteljen.

*Az irat jelzete: MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek,
K 27 1946. július 30. 125. jkv. [31] 30.*

Lakner Zoltán Lehel

Metszetek

Kiállítótér – idővonalak – könyvtár és kutatóhely

„Erzsébetnek 24 év is elég volt arra, hogy Istentől kapott küldetését, sorsát beteljesítse. Képes volt megváltoztatni emberek gondolkodását, képes volt emberek hitét megerősíteni, embereket jobbra tenni. A legtisztább női küldetés beteljesítőjeként, az isteni igazság elkötelezett híveként a rendíthetetlen és tetterős magyar nő példája! A világot megváltoztatni képes XXI. századi nő mintaképe. Aki megelőzve saját korát is, az eredeti jézusi elvek forradalmáraként újító módon érezni, gondolkodni s cselekedni volt képes.”

Wieber Orsolya

Kiállítási terv

„Előre kell nézni, használni a modern eszköztárat, és a történelemre alakítható valóságként kell tekinteni. El kell felejtenünk, hogy örök vereségre vagyunk ítélve, így a jövőben is nyerhetünk.”¹

Szőcs Géza

Alapvető célok

Egy, az emlékezetnek és a jövőnek készülő **nemzeti gyűjtemény** célja mi is lehetne más, mint elődeink tiszteletré méltó segítő hagyatékának megidézése és korszerű, interaktív eszközökkel történő bemutatása minden magyar ember számára, hogy lássa és értékelje a ma is önbizalomra okot adó erőfeszítést, odaadást, igyekezetet és ötletességét.

Számos szaktudomány, köztük a humán tudományok és a hozzájuk kapcsolódó szakmai rendszerek, intézményi és szolgáltatási területek már évtizedek óta összegyűjtötték a tárgyi és szellemi hagyatékot, amelynek megőrzése és közrebocsátása az egyes ágazatok hagyományörzésén túlmenően a teljes nemzeti emlékezet számára is fontos.

¹ Szőcs Géza szavai a Történelmi Animációs Egyesületnek a magyar történelem ötven legjelentősebb csatája újrarájátszását megjelenítő számítógépes animációt bemutató sajtótájékoztatóján hangzottak el 2012 márciusában.

♦ A létrejött múzeumok és más gyűjtemények azonban tematikus módon nem tartalmazzák a hazai társadalomtörténet és a kapcsolódó szolgáltatások egyik legfontosabb területét, a szociális segítség emlékeit, ezért féltő, hogy a még fellelhető hagyatékok elvész, megsemmisül.

A különböző közgyűjtemények viszonylag nagy számban őriznek olyan társadalomtörténeti dokumentumokat, amelyek a történelmi Magyarország területén keletkezett segítő hagyományokhoz köthetők. A kezdeményezések – pl. a XX. század elején létrejött Társadalmi Múzeum, majd az ún. Népegészségügyi Múzeum – anyagai szétszóródtak, vagy beépültek más tematikájú gyűjteményekbe.

Nekünk viszont célunk lehet, hogy a magyar szociálpolitika eddigi történetének dokumentumainak, mintaadó programjainak összegyűjtésével előkészítsük egy interaktív

– **komplex, korszerű multimédiás kiállítótér és dokumentumtár,**

– **tudományos kutatóbázis,**

– **szakkönyvtár, közösségi és konferenciaterem,**

tehát egy közösségi tér, a múzeum, a **Nemzeti Szociálpolitikai Gyűjtemény** létrehozását. Ez őrizné a szakterület mintakövető, vagy éppen innovatívnak – és legyünk rá büszkék! – gyakran egyedien és sajátosan magyarnak, hungarikumnak számító szakmai, módszertani előzmé-

nyeit, tudatformáló szellemi üzeneteit a széles szakmai közönség, különösen a közép- és felsőfokú szakképzésben megjelenő fiatalok és a közvélemény számára.

A gyűjtemény tervezése kiterjed a magyar társadalom történetéhez kapcsolódó életviszonyok, a **szociális hagyományok, egyházi, civil, közösségi kezdeményezések**, az intézményi, szolgáltatási, **tárgyi és szellemi hagyaték föltárására**, összegyűjtésének és bemutatásának lehetséges módszertanára, alternatíváira, a közreadás és a bemutatás eszköztárára. A tervezőmunka során a figyelem természetesen – térben és időben egyaránt – a jelenlegi országterületre összpontosul, de kitüntetett módon kiterjed a történelmi Magyarország egészére.

A tervezett Nemzeti Szociálpolitikai Gyűjtemény – esetleg a Szociális Segítés Történetének Nemzeti Gyűjteménye – tudomásunk szerint Európa első ilyen tematikájú, a szakterület egészét átfogó korszerű múzeuma lehetne, amely nagymértékben előmozdíthatná a nemzeti emlékezet kiszélesítését, és erősíthetné a szociális szakma önbecsülését, identitását.

A KIÁLLÍTÁSI KONCEPCIÓ SZERKEZETE

1. **A korai magyar társadalom szerkezete, életmódja** az Árpádoktól a magyar középkor végéig.

A magyar szociálpolitika és gyermekvédelem kezdetei, előzményei, a segítő munka, az egyházi nyílt és zárt szegénygondozás és betegellátás – elsősorban városi – intézményi emlékei, régészeti, okleveles és más, még föllelhető tárgyi és szellemi hagyatéka és dokumentumai a történelmi Magyarország területéről.

1.1. Konceptcionális részanyag, szakértői tanulmány készítése, amely a történeti hűség és elevenség megőrzésével, illetve felidézésével tartalmazza a megjelenítés korszerű, multimédiás, rekonstrukcióval, betekintési lehetőséggel stb. kiegészített interaktív eszközeit és módszereit.

2. **A magyar szociálpolitika története, illetve történeti előzményei**, a szociális ellátás és a gyermekvédelem civil kezdeményezései, jogszabályi, törvényhozási előzményei, az intézményesülés folyamata, szabályozása, ellátástörténeti dokumentumok föltárása.

2.1. Konceptcionális részanyag, szakértői dokumentum készítése, amely a történeti **hűség megőrzésével, illetve felidézésével tartalmazza a megjelenítés korszerű**, multimédiás rekonstrukcióval, betekintési lehetőséggel stb. kiegészített interaktív eszközeit és módszereit.

3. **A segítő szolidaritás emlékei, dokumentumai, gyakorlata és szokásrendje** a helyi társadalmakban, a népi kultúrában, falusi, részben városi közösségekben a szellemi, tárgyi (esetleg építészeti – „kódisállás”) hagyaték föltárása, bemutatása

3.1. Konceptcionális részanyag, szakértői dokumentum készítése, amely a történeti hűség megőrzésével, illetve felidézésével tartalmazza a megjelenítés korszerű, multimédiás rekonstrukcióval, betekintési lehetőséggel stb. kiegészített interaktív eszközeit és módszereit. (Néprajzi Múzeum)

4. **Magyarország „első városa”, Esztergom** középkor és újkori segítő hagyatékának, dokumentumainak föltárása, bemutatása, különös tekintettel a régészeti, egyházi és korai civil kezdeményezésekre.

5. **A városi segítés, szegénygondozás „civil”** (és persze többszereplős) **hagyatéka** és emlékezete (Kalandos társulatok stb.).

6. **Egyházi és városi szegénygondozás** – szegényházak, dologházak, aggmenházak stb. – a XVIII–XIX. században. (Buda és Pest, Kolozsvár, Kassa stb.)

6.1. Konceptcionális részanyag, szakértői dokumentum készítése, amely a történeti hűség megőrzésével, illetve felidézésével tartalmazza a megjelenítés korszerű, multimédiás rekonstrukcióval, betekintési lehetőséggel stb.

kiegészített interaktív eszközeit és módszereit. (Esztergom, Balassa Múzeum)

7. Árpádházi Szent Erzsébet, a „világon a legismertebb magyar asszony”, a **szociális segítség szentje**, a hazai és európai segítő szolidaritás mozgósító példaképe. (Dokumentumok, életpálya követőmozgalmak stb.)

7.1. Konceptcionális részanyag, szakértői dokumentum készítése, amely a történeti hűség megőrzésével, illetve felidézésével tartalmazza a megjelenítés korszerű, multimédiás rekonstrukcióval, betekintési lehetőséggel stb. kiegészített interaktív eszközeit és módszereit. (Magyar Emlékek a Világban Egyesület)

8. **A társadalombiztosítás és a munkásvédelem** történeti előzményei, mintázatai, mozgalmak, intézmények, szabályozás, közösségi kezdeményezések, dokumentumok.

8.1. Konceptcionális részanyag, szakértői dokumentum készítése, amely a történeti hűség megőrzésével, illetve felidézésével tartalmazza a megjelenítés korszerű, multimédiás rekonstrukcióval, betekintési lehetőséggel stb. kiegészített interaktív eszközeit és módszereit. (ELTE TTK, PPKE)

9. **XIX. és XX. századi magyar szociálpolitikai törekvések, intézkedések és mozgalmak.** Európai mintakövetés és hungarikumok – magyar út – Stefánia Szövetség, Védőnői Szolgálat, anya- és csecsemővédelem, Országos Közegészségügyi Intézet, Zöldkeresztes mozgalom, Egri Norma, Közjóléti szövetkezetek, ONCSA stb. A szegénység ellen – illegális mozgalmak a rendszer-váltás előtt...

9.1. Konceptcionális részanyag, szakértői dokumentum készítése, amely a történeti hűség megőrzésével, illetve felidézésével tartalmazza a megjelenítés korszerű, multimédiás rekonstrukcióval, betekintési lehetőséggel stb. kiegészített interaktív eszközeit és módszereit. (ELTE TTK, PPKE)

10. **Szociálpolitikai irodalom, szociálpolitikai szakírók. A szociálpolitikai irodalom digitális tára.** Digitális hozzáférést biztosító tematikus szöveg- és irodalomgyűjtemény a XIX. századtól a XX. század végéig.

10.1. Konceptcionális részanyag, szakértői dokumentum készítése, amely a történeti hűség megőrzésével, illetve felidézésével tartalmazza a megjelenítés korszerű, multimédiás rekonstrukcióval, betekintési lehetőséggel stb. kiegészített interaktív eszközeit és módszereit. (MTDA – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Széchényi Könyvtár)

11. **Szegénység – egyenlőtlenség – szolidaritás.** Társadalmi problémák és a szegénység élethelyzetei dokumentum- és játékfilmekben, valamint a képzőművészetben – együtt érző és mozgósító realizmus.

11.1. Konceptcionális részanyag, szakértői dokumentum készítése, amely a történeti hűség megőrzésével, illetve felidézésével tartalmazza a megjelenítés korszerű, multimédiás rekonstrukcióval, betekintési lehetőséggel stb. kiegészített interaktív eszközeit és módszereit. (Nemzeti Filmarchívum, Nemzeti Galéria, MTDA)

12. **A magyar szociálpolitika története, történeti előzményei**, a szociális ellátás és gyermekvédelem civil közösségi kezdeményezései, jogszabályi, törvényhozási előzményei, az intézményesülés folyamata, szabályozása, ellátástörténeti föltárása, írásos emlékek és más levéltári dokumentumok alapján a Nemzeti Levéltár Gyűjteményéből.

13. **A szociális földprogramok emlékei Magyarországon.** Aktív szociálpolitikai eszközök, földprogramok föltérképezése a XIX. és a XX. századi szegénységellenes mozgalmak történetében.

A KIÁLLÍTÁS KONCEPCIONÁLIS METSZETEI

I. a) **Társadalomszerkezeti „idővonal”** – mellérendelés és alávétettség, úr és szolga, familiaritás kontra érzéketlenség

b) **A szociális jogtörténet „idővonala”**

c) **Szent Erzsébet-„idővonal”** – A szent példájának követése, hatása Magyarországon, Európában és a nagyvilágon

d) **A segítők és a támogatottak** – egyháziak és civilek – szegények, ellátatlanok, fogyatékosok és elhagyottak

II. A segítség alakzatai

– A zárt és nyílt szegénygondozás, segítség szereplői: **egyháziak, „korai” civilek**

– A **magyar városok** segítő hagyománya: ispotályok stb.

– A **magyar falu** segítő szokásrendje

– **Sérültek, elhagyottak**, gyám nélküliek – intézményesülés és spontaneitás

– A **fogyatékoság** megítélése, a fogyatékosok ellátása, kezelése a történelmi időkben

– **Föld nélküliek**, pórok, jobbágyok... az alávetettség alakzatai

– A **városi szegénység** népe – életmód és segélyakciók

– **Szociálpolitikai kezdeményezések** a századfordulón és a XX. század első felében (produktív szociálpolitika, Egri Norma, ONCSA stb.)

– **Közellátás és közszolgáltatások**, a szociális igazgatás megszervezése városon és falun

– **Társadalombiztosítási** előképek – a munkásvédelem és intézményei

– A magyar állam mint a szociálpolitika szervezője

– Szociálpolitikai hungarikumok

– Az **első világháború és Trianon** szociális következményei – magyar menekültek, vagonlakások, nyomortelepek stb.

– **Munkanélküliség és tömegnyomor** a nagy gazdasági válság alatt

– Eseti **segítő akciók** Magyarországon

♦ III. Speciális látvány- és gyűjteményelemek

– Árpádházi Szent Erzsébet – **az odaadás és a csodák életképei**

– Korai magyar (társadalom)történet – **bők és ínek**

– a magyar szociálpolitika kezdetei – egyház és társadalom – élet az ispotályban – **Egy ispotály fölépítése**

– A **szegények, koldusok** támogatása magyar földön

– **Egy kódisszállásos épületrész fölépítése** – kódisbot, kódistarisznya, kódisének stb.

– Életmód és lakhatás Magyarországon – életképek, belső enteriőrök – **a különböző korok emberének lakása, tárgyi emlékei**

– **Nők terme** – A személyes áldozattól az öntudatra ébredésig – **Szentek és szenvedők, női segítők és mozgalmak** – **Szent Margittól Schlachta Margitig**

– Árvák és gyerekek – a lencházttól a korszerű gyermekvédelemig – a **magyar gyermekvédelem születése**

– **Szegények konyhája** – a konyha szegényei – **szociogasztronómia**

– Összefogás a katasztrófák idején – **árvizek, tűzvészek, háborúk**

– **Fogyatékosok, rokkantak ellátásrendje** a magyar hagyományban

– **Civilek a segítség történetében**

– **A segítő gondolat** – magyar szociálpolitikai szakírók

– **A jótékony segítők terme** – arcok és történetek – civilek, grófok, polgárok

A gyűjtemény létrehozásának infrastrukturális igényei

Kiállítóterek, termek kb. 600 m²

Könyvtár és olvasóterem kb. 200 m²

Irodák, kutatóhelyek kb. 200 m²

Konferenciaterem és kistermek kb. 200 m²

Egyéb közösségi terek kb. 60 m²

Összesen kb. 1200–1300 m²

Kedves Olvasó!

A *Nemzeti Szociálpolitikai Gyűjtemény* koncepcióját megalapozó történeti mintavétel mindössze szerény próbálkozás arra, hogy fölmutassuk, hogy elhiggyük és bízunk abban a hihetetlenül gazdag és értékes hagyatékban, amely a nemzeti emlékezet tárházába helyezheti a szociális segítség hazai történetét.

A feltáró munka során (valóban csak történeti mintavételekről beszélhetünk) elkészült tanulmányok csupán figyelemfelhívó jelek, melyek arra készítetnek, hogy lássunk neki, s építsük fel a magyar segítség történetének Árpád-házi Szent Erzsébetről elnevezett gyűjteményét, a kutatóhelyet, könyvtárat és konferenciaközpontot, hogy méltó helye legyen a szociális tudomány emlékezetre méltó történetének és a jövőt formáló segítők akaratának.

Lakner Zoltán Lebel PhD

SZI
ME

Szociális Igazgatók
és Szakemberek
Magyarországi
Egyesülete

